

پیامبر آریایی

ریشه‌های ایرانی در کیش‌های جهانی

امید عطایی

پند و اندرز

پند و اندرز

تاریخ
ادیان

۶

۵

۱۳

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840.

پیامبر آریایی کتابی است دربارهٔ رازآمیزترین چهرهٔ تاریخ ایران و جهان. فرزانه‌ای که از یکسو فرهنگ ودایی و اوستایی را فراز بخشید و از سوی دیگر، دانشمندان یونانی در پیشگاهش، شاگرد وار، زانو زدند. دامنه دیدگاه‌های او در درازنای تاریخ، فرهیختگانی چون هردوسی و حافظ و سهروردی را در بر گرفت و فروزه‌هایش به گونه‌ای بس شگفت انگیز در تندباد زمانه، همچنان روشنی بخش اندیشمندان ماند. آن نابغهٔ بی‌همتا، بنیانگذار فلسفه، عرفان، و حتا شعر و نمایشنامه به شمار می‌رود. از دانش و بینش چنان ژرفی برخوردار بود که جهان شرق، او را حکیم، و جهان غرب او را افسونگر (مجوس / Magic) می‌خواندند. از فیساغورس و افلاتون تا هگل و نیچه، ستایشگری بودند. اما پیامبر آریایی، این بزرگترین چیستان تاریخ، تاکنون پژوهشگران را در پس پرده‌های راز، پراسان و حیران به جای نهاده است، زیرا زمان، مکان و جهان بینی او همچنان ناشناخته و یا همراه با کژبینی می‌باشد. برای نخستین بار در پهنه پژوهش‌های اوستاشناسی، خوانندگان با یافته‌های نوینی آشنا می‌شوند که دگرگونی و گام بزرگی است در شناخت بنیادهای علوم انسانی. این کتاب کوششی است برای پاسخگویی به رمزهای ناگشوده و پایان دادن به چندگانه‌نگری و کشاکش پژوهشگران، و بی‌گمان، خوانندگان را سرشار از شوق و شگفتی خواهد کرد.

ISBN 964-313-601-9

9 789643 136017

ای زرتشت... به سرزمین های ایران که من - اورمزد - آفریدم، به جادوگری بتازند... اینان را پیمان و راستی و آیین نیست و به عهدی که کنند، پایبند نیستند... در آن زمان، همه مردم، فریفتار باشند؛ یعنی بد یکدیگر خواهند... سپاس و آرم نان و نمک ندارند... مردمان تندخو و خُرد، به بزرگی و فرمانروایی رسند. حقیران آواره به حکومت رسند... گفتار فرومایگان، بدگویان، نابکاران و دلقک ها را راست و باور دارند... همه مردم حریص و ناراست دین باشند... آب رودها و چشمه ها بکاهد و افزایش نباشد. ستور و گاو و گوسفند، کمتر بزیزند... جوانان و کودکان، اندیشناک باشند و از دلشان، شوخی و بازی و رامش برنیایند... و آزاده و دهقان و بزرگان به درویشی و بیچارگی رسند... ایشان چنان فرمانروایان بدی باشند که اگر مرد پرهیزگار یا مگسی را بکشند، هر دو به چشم شان یکسان باشد... و پادشاهی به کامه دیو خشم برود... و بسیار شهوت زشت و ورزند... زمین لرزه بسیار باشد... پس ایزد مهر به پشتون بانگ کند: دین مزدا و تخت پادشاهی را دوباره بیارای... و سپس سوشیانت، آفرینش را دوباره پاک بسازد.

[زندبهمن یسن]

دعوت به اسلام و توحید و نبوت محمد و امام علی

پیشکش

به پسر

سوشیانت

دعوت به اسلام و توحید و نبوت محمد و امام علی

دعوت به اسلام و توحید و نبوت محمد و امام علی

دعوت به اسلام و توحید و نبوت محمد و امام علی

دعوت به اسلام و توحید و نبوت محمد و امام علی

دعوت به اسلام و توحید و نبوت محمد و امام علی

دعوت به اسلام و توحید و نبوت محمد و امام علی

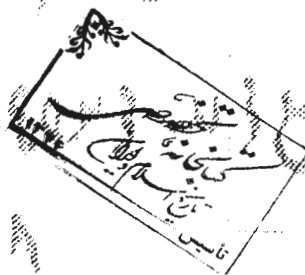
دعوت به اسلام و توحید و نبوت محمد و امام علی

دعوت به اسلام و توحید و نبوت محمد و امام علی

پیامبر آریایی

ریشه‌های ایرانی در کیش‌های جهانی

امید عطایی فرد

مؤسسه انتشارات عطائی

بنیان: ۱۳۱۵

بنیانگذار: احمد عطائی

دفتر مرکزی و امور اداری:

خیابان ولیعصر - مقابل بیمارستان دی

خیابان دوم گاندی

کد پستی - ۱۵۱۶۷

تلفن: ۸۷۷۵۱۵۱ دورنگار: ۸۸۸۵۸۶۹

[http:// www.ataipub.com](http://www.ataipub.com)

email: info@ataipub.com

شماره نشر: ۶۰۲

عطائی، امید، ۱۳۴۴ -

پیامبر آریایی: ریشه‌های ایرانی در کیش‌های جهانی / امید عطائی فرد. - تهران: عطائی. ۱۳۸۲.

۶۰۰ ص. - (عطائی؛ ۶۰۲)

ISBN 964-313-601-9

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: ص. ۵۹۳-۶۰۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.

۱. زرتشت، پیامبر ایرانی. ۲. اوستا. ۳. ادیان -- تاریخ. ۴. ایران -- تمدن -- پیش از اسلام. الف. عنوان. ب. عنوان: ریشه‌های ایرانی در کیش‌های جهانی.

۲۹۵ / ۰۹۲

BL ۱۵۵۵ / ۹ پ ۶ ع

۴۵۵۶-۸۲ م

کتابخانه ملی ایران

پیامبر آریایی

ریشه‌های ایرانی در کیش‌های جهانی

امید عطائی فرد

چاپ اول، ۲۲۰۰ نسخه، خدمات چاپی آشیانه

شماره نشر: ۶۰۲

۵۹۰۰ تومان

روی جلد: کنده‌کاری تاق‌بستان / الهام‌بخش نقش‌های خیالی یا واقعی زرتشت.

درود

درود بر زرتشت

و یارانش: جاماسپ و فرشوشتر و دیگر رهروان.
درود بر فردوسی و سهروردی و حافظ و پورداوود و احمد تفضلی.
درود بر موبدانی که گنجینه اوستا را سینه به سینه
و برگ به برگ، به یادگار گذاشتند.
درود بر دینورانی که از وداها و تورات نگاهبانی کردند.
و درود به همه آنان که
در عشق به زرتشت سوختند.

از همین پژوهشگر:

آفرینش خدایان
(راز داستانهای اوستایی)

نبرد خدایان
(جنگهای کیهانی در نوشته‌های کهن ایرانی)

حافظ در آستان پیر مغان
(داستانی کوتاه بر پایه سروده‌های حافظ)

ایران در پس پرده تاریخ
(برگزیده‌هایی درباره تاریخ و فرهنگ ایران)

شگفتی‌های باستانی ایران
(بناها، پیکره‌ها و دیگر دستاوردهای شگفت‌انگیز)

فهرست

پیشگفتار ۱۱

بخش یکم

خداایگان سخن ۲۵
 (۱) نامه آسمانی ۲۷
 (۲) خنیاگر ناشناخته ۴۶
 (۳) آوای اوستا ۵۱

بخش دوم

گفتگوهای زرتشت ۶۱
 (۴) پرسش و پاسخ اهورایی ۶۳
 (۵) آفریدگار و آفرینش ۶۶
 (۶) گریستن گیتی ۷۰
 (۷) مانترای ورجاوند ۸۰
 (۸) نیکی و بدی ۸۳
 (۹) بذر زندگی ۸۷
 (۱۰) فرجام جان ۹۱
 (۱۱) دانا و مینوی خرد ۹۷

بخش سوم

پیر مغان ۹۹
 (۱۲) دانای رمزگو ۱۰۱
 (۱۳) زرتشت از دیدگاه پژوهشگران کنونی ۱۰۷
 (۱۴) پیامبر دوستدار عشق ۱۱۶
 (۱۵) زرتشت دانشمند ۱۲۰

بخش چهارم

زرتشت استوره‌ای ۱۳۱
 (۱۶) افسونگر افسانه‌ها ۱۳۳

۱۳۶	(۱۷) پیامبر پیش آفریده
۱۴۲	(۱۸) زرتشت: ستاره رخشان
۱۵۷	(۱۹) انسان - خدایی زرتشت
۱۶۰	(۲۰) معجزات زرتشت
۱۶۳	(۲۱) پیکار پیامبر

بخش پنجم

۱۶۷	کیش های کهن
۱۶۹	(۲۲) دبستان درویشان
۱۷۶	(۲۳) مزدیسنا و دیویسنا
۱۸۳	(۲۴) کیش پهلوی
۱۹۰	(۲۵) آیین میلاد
۱۹۳	(۲۶) دین صابیان
۱۹۸	(۲۷) رسم های مغانه
۲۰۳	(۲۸) پیام ارجاسپ
۲۲۹	(۲۹) کشاکش کیش ها

بخش ششم

۲۳۹	یک دین و دو خدا
۲۴۱	(۳۰) از ایران تا کنعان
۲۴۷	(۳۱) مسیح پارسی
۲۵۱	(۳۲) تبارشناسی بغان یهود
۲۵۹	(۳۳) پرده برداری پژوهشگران
۲۶۵	(۳۴) عهد عتیق
۲۷۰	(۳۵) سفر پیدایش
۲۷۴	(۳۶) کتاب ایوب
۲۸۰	(۳۷) اسفار موسی
۲۸۵	(۳۸) امثال سلیمان
۲۸۷	(۳۹) کتاب اشعیا
۲۸۹	(۴۰) کتاب دانیال
۲۹۲	(۴۱) کتاب استر
۲۹۵	(۴۲) کتاب قواعد جامعه
۲۹۶	(۴۳) کتاب اینوخ
۲۹۷	(۴۴) کتاب توبیت (توبیا)

۲۹۸..... (۴۵) کتاب مکابی‌ها

بخش هفتم

۲۹۹..... هم‌رنگی‌های دو فرهنگ.

۳۰۱..... (۴۶) جدال انجیل‌ها

۳۰۸..... (۴۷) استوره عیسا

۳۱۳..... (۴۸) میترا در سیمای مسیحا

۳۲۲..... (۴۹) عیسا و مسیح

۳۲۸..... (۵۰) مکاشفه یوحنا

بخش هشتم

۳۳۵..... خویشاوندان ودایی

۳۳۷..... (۵۱) زایش وداها از اوستا

۳۴۴..... (۵۲) گاتهای گمشده

۳۵۴..... (۵۳) بودای هند و ایرانی

بخش نهم

۳۶۱..... مرز مهرآیین

۳۶۳..... (۵۴) همسرایی مار و سیمرغ

۳۶۷..... (۵۵) جای پای ایرانیان

۳۷۴..... (۵۶) فرعون اهورایی

بخش دهم

۳۷۷..... ازدهای رامِ مغان

۳۷۹..... (۵۷) خاستگاه خورشید

۳۸۳..... (۵۸) تابشی بر تاریکای تانو

۳۹۱..... (۵۹) یی‌چینگ: رمل چینی

بخش یازدهم

۳۹۷..... خدایان خاموش

۳۹۹..... (۶۰) شکست بت یونان

۴۰۴..... (۶۱) جهانبینی ایرانی در جامعه یونانی

۴۰۸..... (۶۲) فرقه اورفه

۴۱۱..... (۶۳) تالس

۴۱۳..... (۶۴) آناکسیمندر

۴۱۴..... (۶۵) آناکسیمنس

۴۱۵..... (۶۶) هراکلیتوس

۴۱۷ (۶۷) افلاتون

بخش دوازدهم

- ۴۲۷ زرتشت مزدایی
۴۲۹ (۶۸) بزرگترین چیستان تاریخ
۴۳۲ (۶۹) روزگار و خاندان سپیتمان
۴۴۵ (۷۰) زمان و زادگاه سپیتمان

بخش سیزدهم

- ۴۵۱ زرتشت زروانی
۴۵۳ (۷۱) حکایتی حیرت‌انگیز
۴۶۱ (۷۲) تبار ابراهیم
۴۶۹ (۷۳) از اور کلدانیان تا حران
۴۷۴ (۷۴) آتش نمرود
۴۸۳ (۷۵) زمان ابراهیم

بخش چهاردهم

- ۴۸۷ زرتشت میتراپی
۴۸۹ (۷۶) تاریخ سنتی زرتشتی
۵۰۲ (۷۷) هجرت پر ماجرا
۵۱۷ (۷۸) دیدارهای زرتشت
۵۲۵ (۷۹) سفر به فراسو
۵۳۱ (۸۰) سرو و آتش

بخش پانزدهم

- ۵۳۹ مکاشفات تاریخی زرتشت
۵۴۱ (۸۱) پیشگویی‌های پهلوی
۵۵۸ (۸۲) رویاهای پیامبران یهود
۵۶۸ (۸۳) آینده‌نگری‌های دیگر

پیوست

- ۵۷۳
۵۷۵ (۸۴) که ایدون به ما خوار بگذاشتند
۵۸۳ (۸۵) خسروان خسران دیده
۵۸۷ (۸۶) هخامنشیان در خداینامه

یاری - نامه

۵۹۳

فاجعه این نیست که مردم نمی‌دانند...

فاجعه این است که مردم نمی‌خواهند بدانند!

آوستا، این سروش ورجاوند، از ارجی ویژه و پایگاهی بلند برخوردار است و بنیاد دین و دانش به شمار می‌رود. بینش‌های بزرگ گیتی، به فراخور جای و گاه خود، به گونه‌ای، از این دریای پُر دُر، بهره‌مند گشته‌اند. آوستا را نمی‌توان تنها یک دفتر دینی دانست؛ آوستا به راستی نخستین دانشنامهٔ دیاست و ژرفترین واژگان را در بر دارد. هنوز می‌توان از پاره‌های بازماندهٔ آن، پی برد که چه اندیشه‌های ناب و بی‌همتایی در این خاک به خامه درآمد و ارزنگ همه رنگ خود را بر پرندی پایدار نقش نمود. آوستا سُرایشی است از ستارگان سخن‌سرا؛ رودهای به‌هم پیوسته رازهاست که از سرچشمهٔ پرپیچ و خم پویش، به سوی دریای بی‌کرانهٔ دانش روانه‌اند؛ هم‌آیش هم‌آوردان میتربایی و مزدایی و زروانیست، و شگفتا که همه در این شگرفگاه، همساز آمده‌اند. به یک سو: آهوراییان به آتشگاه، آهنگ گاتها را برمی‌افروزند و به سویی دیگر: مهرپرستان، مهراب دلها را از می‌مغانه لبریز می‌کنند و سرانجام، این زروانیان هستند که در آرزوی زمانهٔ زرین، به پیشکش «زور» می‌پردازند. آنگاه که اهریمنان به باغ دانش درآمدند، شاخساران سخن را زاغ‌ساران برافکندند، برها را به زهر آمیختند، شکوفه‌های سپید جامه را به دار آویختند، سبزه‌های خرم دین را به خون لاله‌های سرخ جامه آغشتند و سیه‌جامگان سوگوار را از پشت خنجر زدند. در این میان، بلبل زند خوان باغ ز شاخ سرو، برای رهگذران راه راستی، درس مقامات معنوی را به گلبانگ پهلوی باز می‌خواند.

کسانی که به آب و آتش می‌زدند تا کتابهای بازمانده از آتش‌سوزی و آب‌شویی را برای آیندگان نگاه دارند، سرگذشت آشفته‌ای داشتند.

چنین گویند که چون «فردوسی» را وفات رسید، او را هم در باغ او دفن کردند و از وفات او همه مغموم و محزون شدند. اما شیخ بزرگوار «ابوالقاسم کمرگانی» که شیخ‌المشایخ آن روزگار بود، به نماز جنازه حاضر نگشت و گفت:

- مردی حکیم و زاهد ترک سیرت خود کرد و عمر در سخن بد دینان و آتش پرستان و اسماء باطل و افسانه‌های باطل بگذرانید؛ بر چنین کس نماز نکنیم.

[مقدمه شاهنامه بایسنغری]

از این پیش شاید سخنگوی توس	به دوغ سخن آتش از جوی توس
مُغ مغ‌نسب گبر آتش‌پرست	به بیعت به هر موبدی داده دست
دل و دین به فرمان کسری کیش	ز اسلام بیگانه با کفر خویش

به انکارش از کعبه گم کرده راه تراشیده آتشکده قبله‌گاه
 ز زردشت احکام دینش ستد پرستند هیر چون هیربد
 ز پازند و زندش به دل وعظ و پند مفسر به تفسیر اُستا و زند
 مرادش ز زردشت پیرومغان براهیم پیغمبر اندر جهان
 کهن شاعری شاهنامه‌نگار به فردوسی توسی‌اش اشتها
 به کفوی کز آن گبرم آمد به گوش رگِ غیرتِ دینم آمد به جوش
 [میرزا محمدبخش (آشوب): مثنوی فتوحات شام]^۱

مدح گبرکان خواندن، بدعت و ضلالت است. و حکایت بی‌اصل در حق رستم و سرخاب (سهراب) و اسفندیار و کاووس و زال و غیره، رد می‌باشد بر شجاعت و فضل امیرالمؤمنین؛ و هنوز این بدعت باقیست.

[عبدالجلیل رازی / النقض]

بدترین روایت‌ها، روایت دروغ است، بلکه قصه‌های راستی که لغو و باطل باشد، مانند شاهنامه و غیر آن از قصه‌های مجوس و کفار، و بعضی از علما گفته‌اند که حرام است.

[محمدباقر مجلسی / عین‌الحوث]

آنچه که به حق موجب برانگیختگی شریعتمداران گردید، پشتیبانی و پیروی فردوسی از سراینده زرتشتی: «دقیقی» بود؛ کسی که پس از سرودن هزار بیت نامدار به «گشتاسپ‌نامه» به فرمانی پنهانی کشته شد.

جوانی بیامد گشاده زبان سخنگوی و خوش طبع و روشن‌روان
 به نظم آرم این نامه را گفت من ازو شادمان شد دل انجمن
 جوانیش را بخت بد یار بود ابا بد همیشه به پیکار بود
 برو تاختن کرد ناگاه مرگ به سر بر نهادش یکی تیره‌ترگ
 بدان بخت بد جان شیرین بداد نبود از جهان دلش یک روز شاد
 یکایک ازو بخت برگشته شد به دست یکی بنده بر کشته شد

دشمنان دقیقی برای سرپوش گذاشتن بر حکم مرگ او، به نسخه‌های بنیادین شاهنامه دستبرد

(۱) اشعار به نقل از: سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی، ۴۱۶ و ۴۶۴.

علما و فقیهان تیزبین، به درستی دریافته بودند که فردوسی، گبر است، چه برسد به آنکه بر سر مذهب او بخوانند بحث کنند.

زدند و با تبدیل کلمه «بخت» به «خوی» وانمود کردند که دقیقی غلامباره بوده است:
 جوانیش را خوی بد یار بود / بدان خوی بد جان شیرین بداد.
 در حالی که به گفته فردوسی، وی همواره با بدی در پیکار بود و چگونه ممکن است خود به کرداری ناپسند دست یازد؟ فراموش نکنیم که فردوسی در زمانه‌ای می‌زیست که پشتیبانان شاهنامه، ربوده می‌شدند و جان می‌باختند.

بدین نامه چون دست کردم دراز یکی مهتری بود گردن‌فراز...
 مرا گفت ک: «ز من چه باید همی که جانت سخن برگراید همی
 به چیزی که باشد مرا دسترس بکوشم، نیازت نیارم به کس»...
 چنان نامور گم شد از انجمن چو از باد سرو سهی از چمن
 نه زو زنده بینم، نه مرده نشان به دست نهنگانِ مردم‌گشان
 «نظامی گنجوی» از دوستی یگانه یاد می‌کند که در عتابی سخت:

تعصب را کمر برسته چون شیر شده بر من سپر چون خصم شمشیر
 که: احسنت ای جهاندارِ معانی که بر ملک سخن صاحب قرانی
 فریب بت‌پرستان بفکن از مش فسون‌خوانی مکن چون زند زردشت
 دَرِ تسو حید زن ک آوازه داری چرا رسم مغان را تازه داری
 سخن‌دانان دلت را مرده دانند اگر چه زند خوانان زنده دانند

نظامی از آن تلخ‌گفتار، ترش‌رویی نکرد و به گوشش نکته‌ای چند فرو خواند تا این دوستِ نادان دیگر آب به آسیاب دشمنِ دانا نریزد.

نظامی روزگار خود را که به آسانی «خون سد مسکین بریزند» با زمان ساسانیان قیاس می‌کند که هرگز پسرش پرویز را سیاست کرد تا دیگر، کشتزار دهقانان را لگدکوب نکند. و به ظالمان عصر می‌گوید:

جهان ز آتش‌پرستی شد چنان گرم که باد از این مسلمانی تو را شرم
 کجا آن عدل و آن انصاف‌سازی که با فرزندانِ اینسان رفت بازی
 مسلمانیم ما او گبر نام است گر این گبری، مسلمانی کدام است؟

[خسرو و شیرین / در سبب نظم کتاب و عذر انگیزختن]

در آن هنگام که زرتشت و فرهنگ اوستایی در میهن خود، زیر رگباری از ناسزا و دشمنی قرار داشت، در اروپا زمزمه‌هایی دیگرگون شنیده می‌شد. پس از سفرهای چند اروپایی به ایران، در جامه کشیش و بازرگان، و آگاهی‌های گنگ و اندک ایشان از کیش زرتشت، پژوهشگران و

روشنفکران اروپایی که در پی شکستن حصار قرون وسطایی مسیحیت بودند، به کاوش و بررسی پرداختند. در میان ایشان «آنکتیل دو پرون» Anquetil Duperron رنج‌هایی جانگداز بر خویشان هموار کرد.

در ۱۷۵۴ م نسخه‌ای از «وندیداد» که در «آکسفورد» چاپ سنگی شده بود، به دستش رسید و سخت شیفته آن شد. شور خواندن و دریافتن این متن و گشودن راز دین زرتشت سراسر وجود او را گرفت. ده روز پیاده در برف و سرما راه سپرد تا به بندر رسید و در ۲۴ فوریه ۱۷۵۵ م فرانسه را به سوی هندوستان ترک کرد. پس از پنج ماه که بیماری وبا به جان کشتی‌نشینان افتاده بود، در هالی که دچار سینه‌پهلوی سختی شده بود، سرانجام به مقصد رسید. برای فراگرفتن متون مقدس زرتشتی راه بندر «سورت» را پیش گرفت تا نزد موبدان و دستوران زرتشتی شاگردی کند. چه شبها که در زیر درختان یا در کاروانسراها بر پاره‌ای پوست گاو می‌خوابید و از ترس دزدان، شمشیر زیر سر داشت و عنان اسب را در دست می‌فشرد. به هنگام فراگرفتن متون مقدس و نسخه‌برداری آنها، از تنگدستی همچون زاهدان می‌زیست. در ۱۷۷۱ م شاهکار خویش را که ترجمه متون‌های مقدس زرتشتی بود، در سه جلد به نام «زند اوستا» منتشر ساخت.^۱

«ولتر» و یاران دانشنامه‌اش زرتشت را بسی ستودند. آهنگها و نمایشنامه‌هایی درباره پیامبر آریایی بر روی صحنه رفت. «ساموئیل لانگ» دانشمند برجسته به کیش زرتشت درآمد و «نیچه» با «چنین گفت زرتشت» به ناموری رسید. «دوشن گیمن» می‌نویسد:

نفوذ آیین زرتشت از نظر جدید فلسفی، بسیار بوده است. لغت dualismus را که Hude پرداخته و رایج ساخته است، «بایل» Bayle و «لایبنیتس» Leibnitz پذیرفتند و از آن بهره گرفتند. «کریستیان وولف» Christian Wolff استاد «کانت»

(۱) زرتشت و جهان غرب / زندگینامه آنکتیل دو پرون.

«محمدعلی جمالزاده» در خاطرات خود می‌نویسد:

برای سخنرانی به دارالعلم گوتینگن (آلمان) رفته بودیم. روزی به همسر استاد محترم «هیلتس» گفتم: شوهر شما هنوز جوان است. چرا باید این همه علیل و شکسته باشد؟ نگاهش را در نگاه من دوخت و گفت: تقصیر با زرتشت خودتان است! و مقصودش این بود که شوهرش از بس درباره زرتشت چیز خوانده و نوشته بود، علیل و ناتوان گردیده است. (زمان و زندگی استاد پورداوود، ۳۵۲).

آن را در ماوراء الطبیعه به کار برد و با آیین «دکارت» که اندیشه و جسم را دو ماده متقابلاً جدا می‌پندارد، مقایسه می‌کند... «میلز» L. H. Mills برآنست که ثنویت مزدایی در دیالکتیک «هگل» هم از طریق گنوسیانی چون «ژاکوب بوهم» Jacobe Bohme و «فیخته» Fichte اثر گذاشته است. «بور» Baur در یکی از آثار خویش نشان داده که ایده‌آلیسم آلمان، به‌ویژه به شیوه «هگل»، برای زمان او، گنوسی و همانند پدیده گنوسی کهن است. همین اطمینان بود که «میلز» را بر آن داشت تا به ایرانشناسی روی آورد و بگوید:

- در تابستان ۱۸۷۶ به زبان‌شناسی زند [اوستا] پرداختم تا روش تاریخی و فلسفی هگل را بررسی کرده باشم.

معلوم شده که گنوسی انشعابی از مسیحیت نیست، بلکه جنبشی است جدا و مستقل؛ و از دینهای مشرق، بسیاری مطالب گرفته است و تصور لفظ «گنوسی» با تصور دانش یونانی، چندان ارتباطی نداشت. عوامل شرقی را «آنتز» Anz و «بوسه» Bousset و «رایتزشتین» Reitzenstein تأیید کرده‌اند. در عین اینکه «آنتز» استوره صعود روح را از میان افلاک سماوی بررسی می‌کرد و آن را به بابل نسبت می‌داد، «بوسه» و «رایتزشتین»: «مرد نخستین» و عقیده «رهاننده نجات یافته» را بررسی می‌کردند که به منبع ایرانی با اجزای دست دوم بابلی می‌رسید.^۱ «میلز» L. H. Mills درباره اینکه چرا به مطالعه گاتها روی آورد، پاسخ می‌دهد:

در سنین جوانی اشتیاق فراوانی به مطالعه و تحقیق در رشته عرفان و تخصص در این علم داشتم... بعد عاشق و شیفته فلسفه «کانت» شدم و مدتها نیز روی این فلسفه کار کردم ولی سرانجام برای پیدا کردن مبدا و اصل عرفان، به زبان «زند» و اوستا روی آوردم و فهمیدم که تمام این رشته‌ها مانند دانه‌های زنجیر، به هم، بستگی و ارتباط دارند و انسان را به حقیقت و خوشبختی راهنمایی می‌کنند.

بازشناسی کیش زرتشت از اروپا به ایران رسید و طلایه‌داران انقلاب مشروطه به هویت ملی‌شان روی آوردند. «فریدون آدمیت» به نقل از یکی از آنان آورده است:

گمان ندارم هیچ کیشی تاکنون به طبع ایرانیان موافق دین زرتشت شده باشد... ادبای ایران جای شم اسب «یعراب بن قحطان» و «مسقط‌البعره بعیر امرؤ القیس»

را جزو ادبیات و کمالات می‌شمارند ولی تحقیق در احوال جاماسب و زردشت و بزرگمهر را نشان کفر و زندقه می‌دانند... تنها کسی که خدمت راستین به ایرانیان نمود، فردوسی بود که آیین زرتشت را زنده کرد و افتخار ملی را احیا نمود^۱

سر نامه بر نام زروان پاک که رخشید ازو هر رمز تابناک
خداوند زاوش و کیوان پیر فروزنده ماه و ناهید و تیر
وزو آفرین باد بر ایزدان که هستند فرمانبرش جاودان
هم امشاسپندان با زور و دست که دارند بر کوه‌ها را نشست
سپندارمیتا شه زندگی که جان‌ها ازو یافت پایدگی
اگر پهلوانی بخوانی زبان تو زرتشت را عقل رخنه دان

نویسندهٔ این سخنان که «میرزاآقاخان کرمانی» بود، فرجامی چون ایرج و سیاوش یافت و برای سروری ایران، سر باخت. افزون براین، بودند کسانی چون «صادق هدایت» که در اندوه «پروین دختر ساسان»^۲ و نومید از نویدهای «زندوهومن یسن»^۳ دست به خودکشی زدند. در میان کسانی که اوستاشناسی را پیشه کردند، «ابراهیم پورداوود» چهره‌ای کاملاً نمایان و متمایز بود. وی به تنهایی بنایی را پایه‌ریزی کرد که از دیگران ساخته نبود. در بخشی از خاطراتش می‌خوانیم:

در هنگام جنگ جهانی، نمونه‌های چاپی گاتها که از برای تصحیح به تهران فرستاده می‌شد، چندی در راه می‌ماند یا اینکه گم می‌شد و به من نمی‌رسید. این چنین سالها گذشت. همینکه پس از رنج فراوان، کار به انجام رسید و کتابها از برای انتشار آماده گردید، در ۲۸ تیر ۱۳۲۴ (۱۹ ژوئیه ۱۹۴۵) به آن چاپخانه، آتش افتاد و آنچه در آنجا بود - و در میان آنها گزارش اوستای نگارنده - به دم آتش

(۱) اندیشه‌های میرزاآقاخان کرمانی، ۱۶۰ و ۲۷۳.

(۲) پروین دختر ساسان: نمایشنامه‌ای از صادق هدایت که دربارهٔ سقوط ساسانیان است. «ناصرالدین صاحب‌الزمانی» می‌نویسد: «پروین دختر ساسان» نمایشنامه‌بی‌اساسی است که نوجوانان زرتشتی، امروز در مدارس خود، آن را بروی صحنه می‌آورند و اذهان بی‌شائبه و پاکشان، سم باچی‌های کینه‌توزانه آن را که جعل حقایق تاریخی است، به عنوان حقیقت می‌پذیرد و بر این آزادی، آبادی، ایمنی و رفاه مجعول و کاذب از دست رفته، سرشک اندوه فرو می‌بارند.

[ادبیات‌پژوهی بر رهبری، ۲۴۶، انتشارات عطایی، ۱۳۴۵]

(۳) زندوهومن یسن: متنی پیشگویانه به زبان پهلوی است که از بازگشت دوبارهٔ آیین‌های ایرانی سخن می‌گوید. این متن از سوی صادق هدایت ترجمه گشت و یادداشت‌های روشنگرانه‌ای برای آن نگاشته شد.

سوزان رفت و از آنها جز مشتی خاکستر چیزی به جای نماند... از روزی که گاتها را از «برلین» برای چاپ به «بمبئی» فرستادم تا هنگامی که از چاپخانه بیرون آمد، بیست سال گذشت... با خود می‌گفتم کار گزارش اوستا را در ده جلد انجام خواهم داد و هیچ گمان نمی‌رفت این همه آسیب اهریمنی در پی باشد و پس از سپری شدن بیش از سی سال هنوز کار گزارش اوستا پایان نیافته باشد.^۱

به نوشته «ع. مصطفوی»:

در سال ۱۳۴۲ «موسا جوان» به تحریک مراکز غیبی (!) ناگهان سر برداشت؛ با گزنده‌ترین و رکیک‌ترین الفاظ بر استاد تاختن گرفت و بارها این جسارت و گستاخی را تکرار نمود. هیچگاه استاد حاضر نشد به وی و دار و دسته‌ای که وی را زیر چتر حمایت مالی و قلمی خود گرفته بودند، پاسخی بدهد... استاد در واپسین ماه‌های زندگی خود روزگار خوشی نداشت. نگرانی استاد تهدید به قتل بود که از سوی گروهی جانی و بی‌مایه و غیرمستول صورت گرفته و طی یک فقره نامه تهدید شده بود که اگر دست از مصاحبه با روزنامه‌های معروف پارسی‌زبان، پیرامون قابلیت زبان پارسی در مقابل زبانهای خارجی و حذف زبان تازی از برنامه‌های مدارس و دانشگاه‌ها برندارد، او را خواهند کشت... بامداد روز سوم درگذشت استاد، قرار بر این نهاده شد که واعظ معروف دکتر «مهاجرانی» در مجلس ختم استاد، ایراد سخنرانی نماید. اما بامداد همان روز به بهانه بیماری از حضور در مجلس خودداری نمود و بعدها خود گفت که آقای «محیط طباطبایی» او را از حضور در مجلس ختم «پوردادوود» و سخنرانی منع کرده و گفته است شایسته نیست در مجلس ترحیم کسی که گرایش زرتشتی‌مآبی دارد، سخن گوید و مرتکب گناه گردد.^۲

استاد «پوردادوود» شاگردان و رهروان برجسته‌ای چون «محمد معین» به یادگار نهاد؛ کسی که رساله دکترای خود را درباره «مزدیسنا و ادب پارسی» نگاشت^۳ و در پی ایشان، آگاهی‌ها و گزارش‌های

(۱) یادداشتهای گاتها / دیباچه.

(۲) زمان و زندگی استاد پوردادوود، ۱۵۷ و ۵۳ و ۲۸۰.

(۳) این رساله، نخستین رساله‌ی دکترای در زبان و ادب پارسی است که روز ۱۷ شهریور ۱۳۲۱ در دانشکده

بیشتری از سوی نویسندگان و مترجمان درباره فرهنگ اوستایی و تمدن باستانی ایران انتشار یافت. با همه روشنگری‌های پژوهشگران، «علی شریعتی» نوشته است:

هیچگاه در طول تاریخ، نژاد ایرانی بهتر و با شکوه‌تر از قرون درخشان اسلامی، مجالی برای بروز استعداد و لیاقت خویش به دست نیاورده است و اگر هم فرض کنیم که در گذشته چنین موقعیتی داشته، آثار و اسناد روشن و زنده و غیرقابل انکاری، آنچنان که از دوران اسلامی داریم برجای نمانده است^۱ و ناچار تا حد بسیاری برای اثبات آن باید به حدس و فرض و مبالغه و گرافه‌گویی و مغلطه و تحریف و تحقیر دیگران و خودستایی ناپسند دست زد (آنچنانکه می‌زنند)...^۲ زرتشت، فرزند مفی بزرگ یا دهقانی (فثودال) بزرگ است. پس از آنکه به اشاعه دین خویش آغاز می‌کند، از غرب (آذربایجان) به شرق (بلخ)، به سراغ گشتاسب می‌آید و به دربار او راه می‌یابد و شاه و شاهزادگان بلخ، پیرو او می‌شوند و دو برادر که از اشراف درباری بودند یکی دخترش را به زرتشت می‌دهد و دیگری دختر زرتشت را به زنی می‌گیرد و پیوند او با دربار و طبقه اشراف استوار می‌گردد و تا پایان عمر در این دستگاه می‌ماند... تصادفی نیست که این پیغمبران، بی‌درنگ پس از بعثت، راه کاخ سلطانی را پیش می‌گیرند تا، در کنف حمایت او،

□□□

ادبیات فارسی از آن دفاع شد و رییس هیئت نظارت، نتیجه را چنین اعلام داشت:
— رساله آقای «معین» از هر حیث قابل تمجید و تحسین تشخیص داده شده و با قید «بسیار خوب» تصویب می‌شود.

(۱) شگفتا که از دیدگاه شریعتی (که در تهران نامش را بر خیابان «کوروش کبیر» نهادند) تخت جمشید و زیگورات چغازنبیل و انبوهی از دستاوردها و یادگارهای باستانی ایرانیان که بر تارک موزه‌های دنیا می‌درخشد، آثار زنده و انکارشدنی به شمار نمی‌رود.

(۲) «ملک الشعراى بهار» که به دور از مغلطه و تحریف بود، با نگرش به کتاب «الفهرست» بیش از ۲۴ عنوان از دفترهای تاریخی و داستانی در ایران پیش از اسلام برشمرده است. افزون بر این، ۷ دفتر درباره فرهنگ و اخلاق و ۲۰ کتاب علمی و فنی نیز دیده می‌شود. البته اینها جدا از ۱۰۰ کتاب و رساله به زبان پهلویست که از سوی «بهار» فهرست‌بندی شده است. [بنگرید به: سبک‌شناسی / جلد یکم]

در کتاب «مجم‌التواریخ» به تالیف ۷۰ دفتر در زمان اشکانیان اشاره شده است. در «لب‌التواریخ» آمده: مردم در عهد ایشان (اشکانیان) در تحصیل علوم می‌کوشیدند و اهل علم در عالم به درجه اعلا رسیدند. «مسعودی» در اثرش: «التنبیه‌والاشراف» از کتابی عظیم و منحصر به فرد یاد می‌کند که دربردارنده دانشهای بسیار و اخبار دادگری و عمارات و سیاست ایران ساسانی بود.

رسالت خویش را در اجتماع آغاز کنند. نگاه آنان بر روی این زمین، جز والاتباران و تحفه‌داران را به زحمت می‌بیند و گامشان بیراهه‌های درشتناکی را که به کوخهای توده «گم نام و نان» می‌پیوندد، به سختی می‌رود. زرتشت [...] در باغ سلطانی اقامت می‌گزیند و در بزم درباریان و رزم لشکریان گشتاسپ، با تورانیان که دشمن پادشاهند، به دشمنی برمی‌خیزد و بر سر این کار، جان می‌بازد.^۱

«مهدی اخوان ثالث» که خود را «سوم برادران سوشیانت» می‌خواند، می‌نویسد:

ای عجب این هزار سال عرب‌زدگی چه ستم‌هایی بر ما روا داشته، چه ثروت‌هایی از معنویات ما را غارت کرده یا در زیر خاک فراموشی، مدفون کرده است... جوان یا پیر امروز و دیروز در عالم بی‌خبری، زیر تاثیر همان موارث، وقتی صحبت از ترنج و بریدن دست و زلیخابانو می‌کنی، قضیه را می‌فهمد؛ اما وقتی می‌گویی سیاوش و سودابه یا بهرام و رجاوند، و یا می‌گویی «برف جاودان بارنده، سام‌گرد را سنگ سیاهی کرده است»، نمی‌فهمد قضیه از چه قرار است. دو ساعت باید مفصلاً شرح بدهی تا بفهمد...

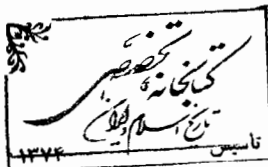
این اوستا فسانه‌های کهن نو کنند نو، به سحر ساز سخن
گویدت اینکه روزگار نگشت آتش پاک و روشن زرتشت
او دگر بار زاد و زاید نیز زادنی راستی شگفت‌انگیز^۲

در اینجا می‌بایست از دو پدر و پسر یاد کنیم: بهارها و مهرین‌ها. محمدتقی بهار (ملک‌الشعرا) از پیشگامان ترجمه متن‌های پهلوی به نظم و نثر پارسی به شمار می‌رود. وی در دشوارترین روزگار نیز دست از کار نکشید و میراث خود را که شیفتگی به فرهنگ زرتشتی بود، برای پسرش «مهرداد بهار» به جای نهاد؛ پسری که راه پدر را ادامه داد و به‌ویژه با ترجمه کتاب «بن‌دهش» که آن

(۱) اسلام‌شناسی، ۲۰ و ۵۶۶ و ۵۶۸.

علی شریعتی که بی‌بهره از روشهای پژوهشی پاریس و لندن نبوده، منابع خود را دو کتاب «ایران در زمان ساسانیان» و «مزدیسنا و ادب پارسی» ذکر کرده است. اما هرچه در این کتابها نگریسته شد، اثری از «باغ سلطانی» و «بزم» دیده نشد. از سوی دیگر، نگاهی گذرا به گاتهای زرتشت، عمق دانش و بینش نویسندگانی چون شریعتی را نشان می‌دهد!

(۲) از این اوستا / موخره.

را می‌توان «اوستای کوچک» دانست، خدمتی بس ارزنده به شناخت فرهنگ کهن ایران نمود.^۱ اینک یادنوشته‌ای از ایشان:

محمدتقی بهار: بهترین ایام شباب من در رنج و محنت و حرمان و خسران... تلف گردید. هیچ بهره‌ای از درک لذایذ و خوشی‌های ایام شباب نبردم و هیچ طرفی از کسب ثروت که وظیفه جوانی و اسباب آسایش پیری و ناتوانی است، نیستم... تنها چیزی که مایه تسلی دل افسرده و جان به لب رسیده است، همان خدمت‌تبیست که در مدت چهل سال ایام شباب در ترویج فرهنگ ایران و ادبیات شیرین و شریف زبان مادری خود انجام داده‌ام.^۲

چنین گفت در گاتها زردهشت که بر دیوریمن نماید پشت
دروغ است همدست اهریمنا ابا هر بدی دست در گردنا
به یزدان نیکی دهش بگروید دروغ از فریندگان مشنوید
به هرمزد والا نماز آورید به یزدان یکایک نیاز آورید
گوش نیک دارید و نیکومنش کزین دو به نیکی گراید کنش
چو پندار شد خوب و گفتار خوب شود بی‌گمان کار و کردار خوب
مهرداد بهار: به یاد شب‌های دراز تنگدستی خود می‌افتم که در یتیم‌خانه‌ای در «لندن» به ازای پیشیزی تا صبح بیدار می‌ماندم و به سرپرستی نوجوانی شرور می‌پرداختم. در آن نیمه‌شب‌ها بود که با «گزیده‌های زادسپرم» آشنا شدم و تلخی فقر و خستگی بی‌خواب نشستن‌ها را با سرو کله زدن با آن متن مشکل، فراموش می‌کردم.^۳

عباس شوشتری (مهرین) که به ایران باستان عشق می‌ورزید، گاتهای زرتشت را ترجمه کرد و کتابی نگاشت درباره تاریخ ادبیات عصر اوستایی. پسرش «مهرداد مهرین» پر شورتر از پدر به کار پرداخت و آثار گوناگونی درباره زرتشت و فرهنگ اوستایی برجای گذاشت. این دو پدر و پسر با درویشی و قناعت زیستند و هرگز در پی جاه و مقام نبودند.

افزون بر اینها چگونه می‌توان از نام‌گویی زنده‌یاد «احمد تفضلی» درگذشت که همراه با

(۱) با ارج‌گذاری به کوششهای مهرداد بهار باید بگویم که با دیدگاه‌های ایشان درباره استوره‌ها و تاریخ ایران همراه نیستم.

(۲) برگرفته از: جستاری چند در فرهنگ ایران، ۳۰۱.

(۳) پژوهشی در اساتیر ایران / دیباچه.

یاور وفادارش «ژاله آموزگار» زندگی گرانبارش را به ترجمه و معرفی آثار ارزنده‌ای درباره فرهنگ اوستایی سپری کرد و سرانجام بسان «دقیقی» از پشت خنجر خورد.

در این زمانه، مشک آن است که عطار بگوید! بنابراین دست به سنت شکنی می‌زنم و از ویژگی‌های این اثر سخن می‌گویم.^۱ «پیامبر آریایی» کتابیست فراگیر و منحصر به فرد که همزمان به شاخه‌های استوره، تاریخ، دین، فرهنگ و ادب پرداخته است.^۲ البته در این پرداختها، کامل بودن و توضیح همه جانبه، در نظر نبوده بلکه نگارنده مانند دیگر آثارش در پی پاسخ به پرسش‌ها و چستانها، ره سپرده است. از دیگر ویژگی‌های «پیامبر آریایی» چنین است:

- ۱- تعریف فراگیر و روشنی درباره اوستا.
 - ۲- نمایش ابعاد و زوایایی گوناگون از شخصیت و اندیشه زرتشت.
 - ۳- نقش ایران در فرهنگ‌ها و دین‌های مهم جهان.
 - ۴- پرهیز از اشتباهات پژوهشگران پیشین و پیش‌رو نهادن راه‌حلی برای سخت‌ترین مسائل.
- نبود ترجمانی معتبر و دقیق از متن‌های مقدس مانند ودا و تورات و نیز اوستا - به ویژه گاتهای زرتشت - از بزرگترین دشواری‌های این پژوهش به‌شمار می‌رود. هنگام نقل قول ترجمه‌ها احساس می‌کردم در آنها اشتباهاتی وجود دارد، اما مگر می‌توانستم همه اوستا را از نو بازنگری کنم؟! بنابراین به ناچار به همان‌هایی که بود، بسنده کردم... اما ترجمه چند بند از گاتها را نتوانستم بپذیرم و بدون گرافه‌گویی، برای هر یک از بندها، چند روز زمان گذاشتم و بارها درباره‌شان اندیشیدم. برخلاف پژوهشگران دیگر، نه تنها هیچیک از روایات و اسناد را کنار نگذاشتم، بلکه بر پایه گزارش‌های کهن، به نگارش ورده‌بندی و تدوین این کتاب دست یاختم. در واقع، هر یک از این منابع را در جای خود نهادم و با این شیوه ساده، تضادها و تناقض‌هایی که برای چند سده مایه جدال و آزدگی پژوهشگران بود، تا اندازه زیادی از میان رفت و یافته‌هایی تکان‌دهنده و شگفت‌انگیز به ارمغان آورد. این شیوه پژوهش، درسی است برای آنکه به ویژه به تاریخ‌های ایرانی اعتماد کنیم و اگر جزییاتی نادرست به آنها راه یافته، اصل را فدای فرع نکنیم.

(۱) در پی دشواری‌هایی برای ثبت یک اسم ایرانی برای فرزندم، نیت کردم که با گشایش کار، کتابچه‌ای در این باره بنگارم. بایسته و شایسته است سپاسگزاری کنم از یک «شیرمرز» که از باوریش دریغ نداشت.

(۲) کامل‌ترین کتابی که تاکنون در ایران ترجمه و چاپ شده است، اثریست سترگ از «مری بویس» به نام: «تاریخ کیش زرتشت». اگرچه این کتاب نیز بدون اشتباه نیست و کمبود منابع شرقی در آن چشمگیر می‌نماید، اما بهترین مرجع برای پژوهشگران به‌شمار می‌رود.

در این پژوهش، ناهمسانی و تناقض‌هایی دیده می‌شود که به این دلایل است:

۱. ترجمان و نگره‌های دیگرگون درباره واژه‌های اوستایی.
 ۲. آوردن رای و دیدگاه‌های گوناگون پژوهشگران و نویسندگان.
 ۳. آشنایی خوانندگان با روند و چگونگی پژوهش‌های پیشین و سپس آگاهی ایشان از فرضیات و یافته‌های نگارنده.
- این کتاب، مانند یک داستان پرماجرا و غیرقابل پیش‌بینی می‌باشد که حتا استادان و محققان پرمایه را نیز غافلگیر می‌کند. بر آن بودم تا در پایان کتاب، چکیده و برآیندی از این اثر را به دست دهم؛ اما درنگ می‌کنم و چشم به راه نقد و نگرش و آگاهی‌های بیشتری از سوی خوانندگان می‌مانم. دریغ که زمان نداشتم تا این پژوهش را به پارسی سره باز پیرایم. در پایان، یاد می‌کنم از خواننده همیشگی آثارم که با شور و عشق خود، انگیزه‌ساز نگاشته‌هایم بوده است؛ با سپاس از بانوی دانشور: مادرم.
- امیدوارم که ایران و جهان، دگر بار زنگار فراموشی را از آینه زرتشت بزدايند و آیین و بینش خردمندان او را به کار بندند.

ای مزد، هنگامی تو را پاک شناختم که اندیشه نیک بر من فراز آمد و دریافتم که گسترش آیین تو در میان مردمان دشوار است. اما من آنچه را به نزد تو بهترین است، به انجام می‌رسانم. (۱۱: ۴۳)

امید عطایی فرد

مهرگان ۱۳۷۱ یزدگردی

بخش یکم

خدايگان سخن

نامه آسمانی

یکی از چیستانهایی که مایهٔ سردرگمی و پریشانی پژوهشگران گردیده، آن است که چگونه از زند و اوستا پیش از زرتشت سخن رفته و شاهانی چون فریدون و کیخسرو دارای چنین کتابی نمودار شده‌اند. در رسالهٔ «علمای اسلام» سرآغاز دین بهی به فریدون می‌رسد. در «فروردین‌یشت» و «وندیداد» نیز گیومرت (کیومرس) و جمشید از گوش‌سپاران و همسخنان اهورامزدا به‌شمار رفته‌اند. همهٔ اینها به روشنی نشان می‌دهد که آیین مزدایی، پیش از زرتشت رواج داشته و این پیامبر، به بازنگری و اصلاح مزدیسنا پرداخته است.

«شروانی / بستان‌السیاحه»:

موبد اسفهانی و دهقان دهستانی گویند که هوشنگ، وُخشور (پیامبر) خدا و شهریار توانا بود. ایزد متعال او را پنجاه کتاب آسمانی بخشید. از جملهٔ آن کتابها: جاویدان خرد (حکمت الخالده)، روشنایی جان، نامهٔ هدی و... این کتابها همه‌جا محترم و مکرم بوده، به‌خصوص اهل ایران که آنها را تعظیم بسیار می‌کردند. و چون «عمرین خطاب» بلاد عراق را بگرفت، لشکریان او که جاهل بودند، آتش ظلم و ستم برافروختند و کتابها را در مداین و در هرجا که به دست آوردند، سوختند. اکنون از آن کتابها چیزی که باقی مانده، اوراقی چند از «کتاب هدی» است و آن اوراق به دست شیخ شهاب‌الدین مقتول [سهروردی] افتاده بود و بر آن عمل می‌نمود.^۱

در «کوش‌نامه» از کتابی به نام «اندرز جمشید» یاد شده که «دانش خسروی» به‌شمار می‌آمد.

سه دفتر بدو داد شاه بلند	سراسر همه پُر ز علم و ز پند
همه صحف پیغمبران خدای	نیشته به خط شه پاکرای
بدو گفت که این هر سه را کار بند	چو خواهی که باشی تو دور از گزند
از این هر سه گر کار بندی یکی	به یزدان رساند تو را بی‌شکی
در «اندرزنامه» چنین یافتم	چو بر دیدنش تیز بشتاتم
که فرمان ضحاک سالی هزار	بماند، نیابد به از روزگار
وز آن پس به ما بازگردد جهان	ز دیوان تهی گردد و گم‌رهان
یکی شهریار آید از ما پدید	که تختش زمین کم تواند کشید
ز جادو کند پاک روی زمین	شود روشن از تیغ او کار دین

در گزارشی پهلوی به نام «شهرستان‌های ایران» از اوستا به نام «دین‌کرد»^۱ یاد شده که دارای هفت بخش، و هر بخش در زمان یکی از این هفت پادشاه، نگاشته شده بود: جم، فریدون، منوچهر، کاووس، کیخسرو، لهراسپ و گشتاسپ. پس از دین‌آوری زرتشت، به فرمان گشتاسپ‌شاه، ۱۲۰۰ فرگرد (فصل) اوستا به دین‌دبیره (خط اوستایی) بر تخته‌ها (لوحه‌ها)ی زرین‌کنده‌نویسی شد و در گنجگاه آتشکده سمرقند گذاشتند. در «ارداویراف‌نامه» آمده که: اوستا و زند بر پوستهای پیراسته گاو، به آب زر نیشته، اندر [شهر] استخر پاپکان [نبای ساسانیان] و دژ نیشته [کعبه زرتشت - نقش رستم] نهاده شده بود. به گفته «هرمیپوس» Hermipus کتاب اوستا دارای دو میلیون بیت بود. تاریخ‌نگاران ایرانی همه برآنند که اوستا بر روی دوازده‌هزار پوست گاو با آب طلا نوشته شده بود؛ بنابراین بر روی هر پوست کمابیش ۱۶۷ بیت دیده می‌شد.

«ب. فره‌وشی»:

این اوستای بزرگ که دینکرت [دین‌کرد] خلاصه‌ای از بخش‌های آن را یادداشت کرده است، حاوی دانش‌هایی بود مانند: پزشکی، داروسازی، نجوم، آیین

(۱) این دینکرد اصلی یا اوستا را نباید با اثر موبد بزرگ: «آذر فرنیخ» یکی دانست. وی که دوسده پس از ساسانیان می‌زیست، به گردآوری فرهنگ و دانش اوستایی همت گماشت و مجموعه کتابهایی که او و سپس موبدی دیگر به نام «آذرباد» به زبان پهلوی به یادگار نهادند: دینکرد نام گرفت. این اثر بزرگ، دربردارنده ۹ کتاب بود که کتابهای اول و دوم به دست ما نرسیده و از کتاب سوم نیز چند ورقه بیشتر به جای نمانده است. امروزه هر گاه سخن از دینکرد می‌رود، اشاره به همین دینکرد پهلوی می‌باشد.

[برای آگاهی بیشتر بنگرید به: گفتاری درباره دینکرد / محمدجواد مشکور]

کشورداری، حرکت، زمان، آفرینش، اخلاق، تاریخ، جغرافیا، فلسفه، مسائل دینی و آیینی و غیره؛ و بر دوازده هزار پوست گاو نوشته شده بود... برای آنکه اندیشه‌ای از حجم این مجموعه بزرگ داشته باشیم، می‌توان هر پوست گاو را به مقیاس کتابهای امروزی حاوی تقریباً پنجاه صفحه دانست که با این حساب، مجموعه اوستایی که در «دژنوشت» نگهداری می‌شده، به اندازه سه هزار کتاب دویست صفحه‌ای امروزی بوده است.^۱

«مسعودی» در «التنبيه والاشراف» آگاهی جداگانه‌ای به دست می‌دهد:

زرتشت کتابی آورد معروف به «ابستا» و هرگاه آن را معرب کنیم «الابستاق» می‌گردد. این کتاب دارای ۲۱ سوره می‌باشد که هر سوره‌ای از آن در دویست ورق نوشته می‌شده و شماره حروف و اصوات (خط کتاب آن) ۶۰ حرف و آواز بوده و برای هر حرف و صوتی، شکلی تنها بوده است.

به گمان بسیار، روایت مسعودی درباره گاتها درست است و نه همه اوستا؛ زیرا ۴۲۰۰ ورق (= ۲۱ × ۲۰۰) را نمی‌توان با ۱۲/۰۰۰ پوست گاو برابری داد.

در نسخه‌های دیرین، نام اوستا را به گونه‌های دیگری نیز نگاشته‌اند: اپستاک، ابستا، اُست، اویستاک، وستا، اوستاق و... گلدنر Geldner و آندرآس Andreas اوستا را از کلمه اویستاک مشتق می‌دانند که اصل آن: اوپستاک، به معنی: اساس و بنیان است. آپرت Oppert معتقد است که در کتیبه «داریوش بزرگ»، آنجا که می‌گوید: «من بر طبق آبستَم حکومت کرده‌ام»، مقصود همان اوپستاک است.^۲

اوستا را می‌توان از ریشه «آفس» و پسوند «ئیتی» دانست (افشیتی) که کم‌کم به گونه «افستا» و سپس: «اپستا» و «ابستا» و «اوستا» درآمد. یادآور می‌شود که آفس AFS یعنی: بخش کردن و اندازه نمودن. همچنین «آفسنگه» به این معنی‌ها آمده است: پند و اندرز، سرود آسمانی، دانش و فرزانه‌ی^۳. می‌توان افسون را نیز از همین ریشه‌ها دانست؛ به ویژه که «نظامی گنجوی» در «اسکندرنامه» از افسون زند یاد کرده است:

مِغانه می لعل برداشته	به یاد مغان گردن افراشته
ز «پُرزین» دهقان و «افسون زند»	برآورده دودی به چرخ بلند

(۱) ایرانویج، ۹۹ و ۱۰۰.

(۲) زرتشت: مزدیسنا و حکومت، ۱۱۵.

(۳) فرهنگ واژه‌های اوستا، ۹۵ و ۹۶.

و در سرآغاز «خسرو و شیرین» از سرزنش‌کننده‌ای سخن می‌رود که به نظامی می‌گوید:
 فریب بت‌پرستان (۱) بفکن از مُشت فسون خوانی مکن چون «زَندِ زرتشت»
 «قَرَن یَغ دادگی» نیز از «افسون‌گاتها» به گونه نیایشی یاد کرده که پاک دارنده فرّه پرهیزگاران است.^۱
 بنابراین با نگرش به معنای «افسنگه»، اوستا را می‌توان «اندرزنامه آسمانی» یا «سرایش دانش آسمانی» دانست. در گزارشی پهلوی می‌خوانیم که حکیمان از زرتشت می‌پرسند: این سخن اوستا چگونه است که به سخن هیچ‌کس همانند نیست؟
 زرتشت پاسخ می‌دهد: همانگونه که خداوند به کسی همانند نیست، سخن او نیز به سخن کسی شباهت ندارد.^۲

در کتاب پنجم دینکرد، بخش ۲۴، می‌خوانیم:

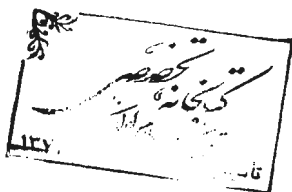
پاسخ به این پرسش که چرا ایزد، دین را به زبان ناآشنای نهفته‌ای که نامش اوستا است، بیان داشت؟ این کلام مقدس و دین، یعنی اوستا که عبارت از علم مطلق است دارای صورتی است نزدیک‌تر به موجودات میثوی خوب. در مقایسه با همه زبانهای جهان، چنان شگفت‌انگیز است که از دریافت مردمان به دور است. «زند» به شیوه‌ای گفته شده است که در میان جهان رایج‌تر و در جهان آشنا‌تر است و اوستا خود نشانه بزرگی است، دال بر آن که آن را زردشت از سوی اورمزد آورده است و هیچ دروغ و نادانی و خواست دیوان در آن نیست و همه راست است. همچنین درباره زرتشت آمده که «همی گوید از آسمان آمدم» و خداوند در بهشت «مر این زند و اُستا همه او نوشت»:

که ما راست گشتیم و هم دین‌پرست کنون «زند زرتشت» زی ما فرست

[دقیقی]

بعضی گفته‌اند که «ابستا» متن است و چون به لغت فرس قدیم [پارسی باستان] بود و کسی نمی‌فهمید، آن را شرحی کردند مسما به: ژَند [زند]؛ چه، معنی آن: تأویل باشد به زبان عجم، چنانچه در «کشف‌المحجوب» گفته^۳.
 «هاشم رضی»:

زند به طور کلی عبارت بوده است از تفسیری به پهلوی که بر اوستا می‌نوشته‌اند.

(۱) بن‌دهش، ۱۱۵.

(۲) دستنویس پهلوی M.U.29، ۳۲۱.

(۳) فرهنگ رشیدی ۶۰.

چون دریافت و فهم اوستا مشکل بود و اغلب معنی و مفهوم آن دریافت نمی‌شد، معمولاً تفسیر یا ترجمه‌ای آزاد به پهلوی زیر هر سطر اوستایی می‌نوشتند که دریافت معنی اوستا برای خواننده حاصل شود. پس، زند به معنی گزارش یا ترجمه و تفسیر اوستاست... واژه زند در متن اوستا (یسنای ۵۷، بند ۸) به صورت «آزئین تی» Azainti آمده است؛ از ریشه «زَن» Zan اوستایی و «دَن» پارسی باستان به معنی: دانستن و شناختن^۱.

اما فرهنگ‌ها و گزارش‌ها، نگرش دیگری هم درباره رابطه اوستا و زند به جای نهاده‌اند: «زند»، نام کتاب زرتشت است^۲.

○ زند کتاب زرتشت که به اعتقاد مجوس از آسمان نازل شده... و چوبی که بر بالای چوب دیگر گردانند تا از آن، آتش برآید؛ و چوب بالا را: زند، و پایین را: پازند گویند. اما در عربی نیز به معنی «آتش‌زنه» آمده... و نیز ژند و پاژند، سنگ چخماق و آهن باشد. و چون این هر دو کتاب، احکام آتش پرستی [!] که در ابستاست، مشروح می‌سازند، به این نام، موسوم شدند. و این سخن بر مطلب ایشان دلالت ندارد، چه احکام آتش پرستی در ژند مستور است چنانکه آتش در آتش‌زنه؛ و پاژند و ابستا آن را آشکار می‌سازند^۳.

○ زرتشت حکیم در عهد وشتاسپ [گشتاسپ] آمد و کیش گبرکی آورد... و کتاب زند آورده بود^۴.

«زریر» برادر «گشتاسپ» هنگام جنگ به زندخوانی می‌پرداخت:

همی خواند او زند زرتشت را به یزدان سپرده کیی پشت را

در نامه‌ای پهلوی به نام «خسروکواتان و ریدک» یکی از کارگزاران انوشیروان از بخشهای اوستا به گونه‌ای یاد کرده که می‌توان زند را برابر گاتها دانست:

و من «یشت» و «هادخت» و «وهویسن» و «وندیداد» و دانشهای هیریدی و جای جای از «زند» را نیوشیدن و شنیدن گرفتم.

به نظر می‌رسد که در اصل، زند همان گاتها بوده و از آنجا که جایگاه ویژه‌ای داشته، آن را نه در زیر

(۱) اوستا (ب)، ۱۲۳ و ۱۲۴.

(۲) لب‌التواریخ، ۶۳.

(۳) فرهنگ رشیدی، ۷۹۶ و ۶۰.

(۴) فارس‌نامه.

مجموعه اوستا، بلکه در کنار آن کتاب باستانی، یاد می‌کردند. «میرخوانند» در کتاب «روضت‌الصفاء» درباره زرتشت نوشته است:

به جلی از جبال اردبیل بالا رفت؛ و از آنجا فرود آمد و کتابی در دست. و می‌گفت که این کتاب از سقف خانه‌ای که بر این کوه واقع است، نازل شد. و آن نسخه را «زند» نام نهاد و چون همه کس معانی زند را فهم نکرد، شرحی بر آن نوشته به «پازند» موسوم گردانید.

«م. مشکور»:

«پازند» مخفف «پات‌زند» می‌باشد به معنی گزارش دوباره یا ترجمه و برگرداندن زند است. بعضی نوشته‌اند که چون این خط را به‌طور حاشیه و پاورقی، در پای زند، یعنی اوستای پهلوی می‌نوشتند، از این لحاظ آن را پازند گفته‌اند. «اسدی توسی» در «لغت فرس» به‌عکس شرح فوق، پازند را اصل و «ابستا» را گزارش و شرح آن دانسته است. تعبیر و طرز بیان نویسندگان قدیم درباره اوستا، و زند و پازند که شرح آن کتاب باشد، مختلف است:

- مغان گویند ما را پیغمبری بوده است زرتشت نام که این شرایع آورده است؛ و سه کتاب آورد که آن را زند و پازند و ابستا خوانند. [بیان‌الادیان]
- زرتشت، نبی مجوس، از اهل آذربایجان بود و در پارس مقیم بود و نجوم، نیک دانستی و کتابی بیاورد که آن را زند و پازند خوانند. [تبصرت‌العوام]
- و زراتشت را کتابی است که تصنیف کرد؛ آن را زند و ستا گویند. [فضل‌الدین ترکه / ترجمه ملل و نحل].^۱

در رساله «علمای اسلام» آمده است که پس از پیدایش زرتشت، یک‌چهارم جهان دین وی را پذیرفتند. در فرجام جهان، نوادگان زرتشت: اوشیدر بامی، اوشیدر ماه، سیاوشانی [سوشیانت] هر کدام یک نسک به نسک‌های اوستا خواهند افزود و به ترتیب همزمان با ظهور هر کدام: یک‌سوم، یک‌دوم، و سرانجام همه مردم جهان دین زرتشت را خواهند پذیرفت. در این رساله همچنین گفته شده که اوستا به زبان اورمزد است؛ زند به زبان موبدان؛ پازند به زبان مردمان. و از هفت نسک پزشکی و اخترشناسی به زند و پازند یاد شده:

— شایست و ناشایست.

— کن و مکن.

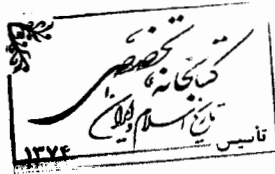
— گوی و مگوی.

— ستان و مَستان.

— خور و مخور.

— پاک و پلید.

— پوش و مپوش.

«مسعودی»:

زرتشت پسر اسبیمان [سپیتمان] بود. وی پیامبر مجوس است و کتاب معروف را، هم او آورده که به نزد عامه به نام: «زمزمه» و به نزد مجوسان [مغان] نام آن: «بستاه» [اوستا] است. از دیدهٔ ایشان، زرتشت معجزات شگفت‌انگیز آورده و از رویدادهای بزرگ و کوچک جهان، پیش از پیدایی آنها، خبر داده است... و این کتاب براساس ۶۰ حرف الفبا منظم شده و در هیچیک از زبانهای دنیا، بیشتر از این، حرف [الفبا] نیست... این کتاب در هجده هزار مجلد به طلا نوشته شده بود که: وعده و وعید، امر و نهی، و دیگر آداب شریعت و عبادات را دربرداشت. و شاهان، پیوسته نگاشته‌های این کتاب را به کار می‌بستند تا دوران اسکندر و کشته شدن دارا پسر دارا [داریوش سوم] که اسکندر بخشی از این کتاب را بسوخت. و چون پس از طوایف [اشکانیان] پادشاهی به اردشیر پسر بابک رسید، ایرانیان را بر قرائت یک سورهٔ آن که «اسناد» [یسنا؟] نام دارد، همسخن کرد و تا کنون ایرانیان و مجوسان، جز آن را نخوانند؛ و کتاب اول: «بستاه» نام دارد. و چون از فهم کتاب عاجز ماندند، زرتشت تفسیری آورد و آن را «زند» نامیدند. آنگاه برای تفسیر نیز تفسیر دیگری آورد و آن را «پازند» نامیدند. پس از مرگ زرتشت علمای آنها تفسیر و شرحی برای پازند و دیگر مسائلی که گفتیم، نوشتند و این تفسیر را «بارده» نامیدند. و مجوسان تا کنون کتاب نازل شدهٔ خود را نتوانسته‌اند از بر کنند. و عالمان و موبدانشان، گروهی را به حفظ یک‌هفتم، یا یک‌چهارم، یا یک‌سوم این کتاب می‌گمارند. و هر یک از آنها آنچه را به یاد سپرده آغاز کند و بخواند؛ آنگاه دومی، بخش دیگر را دنبال کند و سومی به همین طریق، تا همگی سراسر کتاب را بخوانند. زیرا یک‌تن نمی‌تواند همهٔ کتاب

را به یاد بسپارد. گویند پس از سال سیسد هجری، فردی در سیستان بوده که سراسر کتاب را می توانست از حفظ بخواند!^۱

«مسعودی / التنبيه و الاشراف»:

زرتشت بر اوستا شرحی نوشت که ژند نام داشت و آن در نزد ایشان به معنی کلام پروردگار است؛ که خداوند بر زرتشت نازل کرده. پس وی آن را از پهلوی به پارسی ترجمه کرد و شرحی نیز بر ژند نگاشت و آن را پازند نامید. همچنین موبدان و دانشمندان و هیربدان، شرحی بر کتاب پازند نوشته و آن را «بارده» نامیدند و بعضی از ایشان آن را «اکرده» خوانند.

در سروده‌ها واژه‌ای به نام «ایارده» آمده که همانند «بارده» بوده و «اسدی توسی» آن را به معنی پازند نگاشته است.

چه مایه زاهد و پرهیزگار و صومعگی

که نسک خوان شد از عشقش و «ایارده» گوی

[خسروانی]

ببینم آخر روزی به کام دل، خود را

گهی «ایارده» خوانم شها، گهی «خرده»^۲

[دقیقی]

«ابوریحان بیرونی»:

زرتشت کتابی آورد که آن را ابستا (اوستا) نامند و لغت این کتاب با لغات همه کتب عالم مخالف است و از ریشه لغات دیگر نیست و برای خود، لغتی اصیل است و حروف آن از حروف همه لغات زیاده‌تر است و دلیل اینکه به چنین لغتی این پیغمبر کتاب خود را اختصاص داد، این است که علم آن اختصاص به اهل یک زبان پیدا نکند.^۳

«ثعالبی / غرر اخبار ملوک الفرس»:

زرتشت کتابی آورد و می گفت که آن از جانب خداوند ارجمند به وی وحی شده

(۱) مروج الذهب، جلد یکم، ۲۲۴ و ۲۲۵.

(۲) خرده: احتمالاً همان «خرده اوستا» می باشد.

(۳) آثارالباقیه، ۳۰۰.

و آن را در دوازده هزار پوست گاو نوشته و به زر آراسته بود. و گشتاسپ بفرمود که آن کتاب را در دژی به شهر استخر نهاده و هیربدان را بر آن بگماشتند. «ابن خردادبه» گوید که تبار زرتشت به منوچهر می پیوست و از «موقان»^۱ آذربایجان بود و کتابی که آورده است در ستایش و نیایش خداوند، و داستان گذشتگان و خبر از آیندگان، و در بایستی ها و دستورهای دین می باشد. و از جهت نزدیکی به خداوند ارجمند، آتش را بزرگ داشت و آن را پرتوی از نور او می دانست.

«ابن ندیم»:

هنگامی که بستاسپ (گشتاسپ) به پادشاهی رسید، نوشتن، گسترش یافت و زرتشت اسپنتمان، آیین گذار مجوس نمایان شد و کتاب شگفت انگیز خود را که به همه زبانها بود، نشان داد. و مردمی که خود را به آموختن خط و نوشتن، حاضر کرده و مهارت یافته بودند، بسیار شدند... «ابن مقفع» گوید ایرانیان را هفت نوع خط است که یکی از آنها به نوشتن دین اختصاص داشت و به آن: دین دَفریه (دین دبیره) می گویند و اوستا را با آن نویسدند... پادشاهان ایران در زمان زرتشت و جاماسپ حکیم، اوستا را نسخه برداری کردند و به چین و هند فرستادند.^۲

دو کتاب به زبان سریانی (سده های ۹ و ۱۰ م.) آگاهی ارزنده ای از ترجمه اوستا به زبانهای دیگر دارد. اسقف «ایشوع داد» Isho dad از دفتر اوستا به گونه «آبهاستا» Abhasta یاد نموده و نوشته که آن کتاب مقدس را زرتشت در دوازده زبان گوناگون انشا کرده است. نویسنده دیگر به نام «برتهلول» در واژه نامه سریانی - عربی خود آورده که زرتشت کتاب اوستا را به این هفت زبان نگاشته بود: پارسی، سریانی، آرامی، سکزی، مروزی، یونانی و عربی.

در کتاب چهارم دینکرد آمده: شاپور پسر اردشیر [ساسانی] فرمان داد تا همه نوشته های مذهبی اوستا را در باب نجوم و طب و ریاضیات و فلسفه که در هندوستان و یونان و نقاط دیگر پراکنده بود، گردآوری و مجدداً به اوستای ساسانی داخل نمایند و یک نسخه از این نوشته ها را در خزانه پادشاهی نگاه دارند.^۳

(۱) پژوهشگران این واژه را برابر با «مغان» دانسته اند. گمان بیشتر آنست که نام ناحیه ای مانند دشت موقان (مغان) باشد؛ به ویژه که هنگام اشاره به مغان از ایشان بیشتر به گونه «مجوس» یاد کرده اند.

(۲) الفهرست، ۲۱ و ۲۲ و ۴۳۶.

(۳) گفتاری درباره دینکرد، ۱۴۱ و ۳۴.

پاره‌های پراکنده اوستا در بسیاری از دفترهای دینی و تاریخی به جای مانده است. گاهی در وداها یا تورات قطعه‌هایی دیده می‌شود که ترجمه و بازنویسی آینه‌وار از اوستاست. پس از ساسانیان نیز دبیران و نویسندگان پارسی و تازی، بارها به رونویسی خود از نوشتارهای اوستایی اشاره کرده‌اند. برای نمونه:

«ابوریحان بیرونی»:

یکی از فرشتگان که نام او «اسفندارمذ» بود، منوچهر را امر کرد که تیر و کمان بگیرد، به اندازه‌ای که به سازنده آن نشان داد؛ چنانکه در کتاب اوستا ذکر شده.

«استخری»:

من در کتاب اوستا که کتاب دینی قوم مجوس است، چنین خواندم که سُدی (سودابه) دختر «تبع»، همسر کیکاووس، گرفتار عشق پسر او کیکسرو / شاهنامه: سیاوش / شد.^۱

«حمزه اسفهان‌ی»:

در کتابی که از کتاب ایرانیان به نام اوستا نقل شده، چنین خواندم که خدای عزوجل عمر دنیا را از آغاز آفرینش تا روز فصل و زوال بلا، دوازده هزار سال مقدر کرد.

در یک کتاب پهلوی به نام «دینکرد» اشاره شده که اوستای زمان ساسانیان به ۲۱ نَسک (نسخه، جلد) بخش شده بود که چنین نامهایی داشتند:

- (۱) سوتکر Sutkar یا: شودکر Shudkar؛ دارای ۲۲ فرگرد (فصل) بود.
- (۲) وَرشت مانَسَر Varsht Mānsar یا: وهیشت مَنَتَر Vahisht Mantar؛ ۲۲ فرگرد.
- (۳) یَغ Bagh یا: بَک Bak؛ ۲۲ فرگرد.
- (۴) دامدات Dāmdāt یا: دوازده‌هاماست Davazdah Hāmašt؛ ۳۲ فرگرد.
- (۵) نَاَتَر Nātar یا: نادر Nādar.
- (۶) پاچَگ Padjag (پاجم، پاگگ)؛ ۲۲ فرگرد.
- (۷) رتودات آئی تَگ Rato dat āitag یا: رَتوش تایی Ratushtai، دوره هخامنشی: ۵۰ فرگرد؛ دوره اشکانی: ۱۳ فرگرد.
- (۸) بَریش Barish؛ دوره هخامنشی: ۶۰ فرگرد؛ دوره اشکانی: ۱۲ فرگرد.

(۱) اشاره استخری و گزارش‌های مانند آن، روشن می‌کند که شاهنامه را می‌توان اوستای منظوم نامید.

- (۹) کش کیسرَب Kashkisrob یا: کش کیروبو Kashkirobo؛ دوره هخامنشی: ۶۰ فرگرد؛ دوره اشکانی: ۱۵ فرگرد.
- (۱۰) ویشتاسپ ساست Vishtāsp Sāst؛ دوره هخامنشی: ۶۰ فرگرد؛ دوره اشکانی: ۱۰ فرگرد.
- (۱۱) وَشتَنگ Vashtag (وشتی Vashti، دُذک Dodak)؛ ۲۲ فرگرد؛ امروزه: ۶ فرگرد.
- (۱۲) چیتراَدات Chitrādāt (جیراشت Djirāshst)؛ ۲۲ فرگرد.
- (۱۳) سپند Spend؛ ۶۰ فرگرد.
- (۱۴) بغان یشت Baghān Yasht؛ ۱۷ فرگرد.
- (۱۵) نیکاتوم Nikātum (نیاروم Nyarum)؛ ۵۴ فرگرد.
- (۱۶) گَنبَاسر نیجت Ganabā Sar Nidjat؛ ۶۵ فرگرد.
- (۱۷) هوسپارَم Huspāram؛ ۶۴ فرگرد.
- (۱۸) سکاَتوم Sakātum (اَسکارَم Askāram)؛ ۵۲ فرگرد.
- (۱۹) وی دِودات Videvdat (وندیداد Vandidād)؛ ۲۲ فرگرد.
- (۲۰) هاَدُخت Hādokht؛ ۳۲ فرگرد؛ امروزه: ۳ فرگرد.
- (۲۱) ستوت یشت Stot Yasht؛ ۳۳ فرگرد.

«هاشم رضی»:

آنچه که از روایات کتاب دینکرد برآمده و محاسبه می شود آن است که اوستای عصر هخامنشی دارای ۲۱ نسک و ۸۱۵ فرگرد بوده است.^۱ اما در عصر ساسانی چون به گردآوری اوستا اقدام شد، پس از کوشش های فراوان، تنها ۴۳۸ فرگرد از اوستا فراهم گشت که آن را مطابق سنت به همان ۲۱ نسک تقسیم کردند. پس از انقلابهایی که در اواخر دوران ساسانی در ایران درگرفت و بر اثر آن، تازیان به این سرزمین هجوم آوردند، و بر اثر تعصبات دیرینه و دشمنی های ریشه دار، آثار تمدن و فرهنگ و ادب این مرز و بوم را منهدم کردند، در احیای اوستا بیش از هشتاد و سه هزار واژه برجای نماند؛ یعنی چیزی معادل یک چهارم اوستای ساسانی.^۲

اوستای کنونی بر پنج پاره است:

(۱) جمع فرگردها رقم ۸۲۶ را نشان می دهد.

(۲) اوستا (ب)، ۱۴۰ تا ۱۴۵.

(۱) یسنا/گاتها

«یسن» و «یژشن» یعنی ستایش و نیایش و پرستش؛ که از این ریشه‌ها، واژه‌هایی مانند جشن و یزدان را داریم. یسنا دارای ۷۲ هائیتی (هات) یا بخش است و سراسر آکنده از ستایش و مهرورزی به نیکی‌های هستی و پدیده‌های سودمند می‌باشد. سروده‌ها و نیایش‌های یسنا امروزه از سوی دو موبد به نامهای «زوت» و «راسپی» خوانده می‌شود؛ اما پیش از این، آیین‌های یسنا به دست هفت موبد انجام می‌گرفت. در میان سروده‌های یسنا، قطعه‌هایی هست که شیوه و نگرش آنها و نیز گویش شعرها، ساز دیگری می‌زنند؛ اینها همان گاتها یا سروده‌های زرتشت هستند که بسان مروارید در صدف یسنا به جای مانده‌اند و روی هم، هفده هات هستند: از هات ۲۸ تا ۳۴ و ۴۳ تا ۵۱ و هات ۵۳. هنوز آشکار نشده که چرا گاتها اینچنین درهم، با یسنا آمیخته است و چرا خود گاتها، به ترتیب و پشت سرهم نیست.

«زادسپرم» چنین آگاهی می‌دهد که گاتها بر سه پیمان (گونه) است: سه‌گاه، چهارگاه، پنج‌گاه.^۱ همچنین گاتها دارای ۲۱ بخش، ۲۸۸ وچست (قطعه) و ۱۰۱۶ گاه (بیت) و ۶۶۶۶ واژه بوده است.^۲ در دفتری پهلوی به نام «شایست ناشایست» گفتاری به چشم می‌خورد به نام: چم‌گاهان (چگونگی گاتها). در این گفتار، بخش‌بندی‌های یسنا آورده شده و سپس درباره گاتها می‌خوانیم که دارای ۲۷۸ بند شعر (وچس تشتی)، ۱۰۱۶ پاره شعر (گاه)، ۵۵۶۷ واژه، ۹۹۹۹ ماریگ و ۱۶۵۵۴ خرده است.^۳

۱. پورد اوود:»

در اوستا، گاتها به گونه گاثا و در سانسکریت هم Gatha آمده و آن در زبان اخیر به معنی قطعات منظومی که در میان نثر باشد، استعمال شده... جای تردید نیست که نظم ودا و گاتها از یک سرچشمه، سیراب شده است. وضع گاتهای کنونی، خود بهترین گواهیست که روزی ضمیمه مطالب منثور بوده است.

- (۱) نویسنده در اینجا از «گاه» یک بیت از گاتها را اراده کرده و سخن او در این مورد نیز درست است؛ زیرا برخی از گاتها (مانند یسنای ۲۸ تا ۳۱) در هر بند سه بیت شعر دارند و پاره‌ای (مانند یسنای ۴۹ و ۵۰ و ۵۳) چهار بیت و شماری دیگر (مانند یسنای ۴۳ تا ۴۶) پنج بیت. [محمدتقی راشد محصل]
- (۲) گزیده‌های زادسپرم، ۴۰ و ۱۱۵.
- (۳) ماریگ را واژه و هجا، و خرده را حروف صامت دانسته‌اند. شاید هم دو نوع تکیه در تلفظ واژه‌ها و قرائت آهنگین اوستا باشد که نخستین آنها بر هر واژه قرار می‌گرفته و از این رو، تعداد آن در هر پاره گفتار با شماره واژه‌ها یکی بوده است. [کتابیون مزداپور]

بسیاری از فصول گاتها بدون آغاز و انجام به نظر می‌رسد و بسا مطالب آن بریده و ناتمام است؛ زیرا قسمت نثر آن که در واقع، معنی آن را روشن و معلوم می‌ساخت، از میان رفته و فقط آنچه شعر بوده و بهتر به حافظه سپرده می‌شد، به جا مانده است. مواردی نیز دیده می‌شود که چند قطعه به هم مربوط می‌باشد و شاید، علت آن باشد که فاصله نثری آنها کمتر بوده و یا آنکه اصلاً چنین فاصله‌ای وجود نداشته است. با این پراکندگی گاتها، نباید تصور کرد که چیزی از آنها مفهوم نمی‌شود؛ برخلاف باید دانست که گاتهای پنجگانه از حیث فکر و خیال، از آغاز تا انجام، به هم مربوط و مبنی بر مطالب مخصوصی هستند.^۱

درباره نظم و نثر گاتها «ر. همایونفرخ» بر این باور است:

از نام گاتها محقق است که این اثر تماش سرود و شعر بوده است و در آغاز، مطلب نثر برای روشن کردن مفاهیم آن وجود نداشته. در عصری که اوستا آمده و نوشته شده، زبان مردم آریان مفهوم همگان بوده و گاتها به زبان مردم عصر خودش سروده شده و نیازی به شرح آن نبوده. پس از گذشت ده‌ها قرن، کم‌کم زبان عصر اوستا متروک شده و بسیاری از مصطلحات و واژه‌ها تغییر و تحول یافته بوده و از این زمانست که پس از هر چند قرن، برای تفهیم مطالب سرودها، شرحی به نثر توسط موبدان نوشته شده است.^۲

زرتشت، خود، گاتهایش را سخنانی منظوم خوانده و به یکی از یاورانش که دانشمندی بزرگ است، می‌گوید:

* ای جاماسپ فرزانه؛ اینک سخنانی «پیوسته» به تو می‌آموزم، نه «ناپیوسته»؛ تا تو آنها را به دل نیوشا و پرستار باشی. [۱۷: ۴۶]

«ج. دوستخواه» در یادداشت خود می‌نویسد:

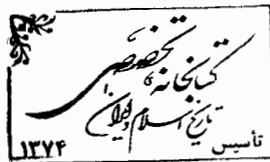
پیوسته (منظوم) گزارش نیست از آفشمَن Afshman اوستایی که ظاهراً صورت دیگریست از آفسمَن و در گزارش پهلوی هم به پتمان Patman (پیمان) برگردانده شده. به پیروی از تعبیر فردوسی برای منظوم کردن و به نظم درآوردن:

ز گفتار دهقان یکی داستان بپیوندم از گفته باستان^۳

(۱) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۳ و ۴ و ۱۰.

(۲) تاریخ هشت‌هزار سال شعر ایرانی، ۲۶۲.

(۳) اوستا (الف)، ۵۸.

«گات» را به گونه‌های: گات و گاس و گاه، نیز نگاشته و خوانده‌اند. با نگرش به دگردیسی واک «گ» به «ق» می‌توان این واژه‌ها که معنای تکه و پاره و بخش را می‌سازند از این خانواده دانست:

قط: برش، قطع.

قطعه: سروده کوتاه.

قطار (گاتار، گیتار): تکه‌های دنبال هم.

قص (قصه): داستان کوتاه.

Cut: پیشوند بریدگی و قطعه‌بندی در زبانهای لاتین^۱.

«پورداوود» درباره «اصطلاحات شعری» در اوستا، نگاشته‌است:

۱- هائیتی Hâiti: از مصدر «ها» به معنی بستن، پیوستن و بند کردن، مشتق است... هائیتی که امروز: ها [هات] گویند، به معنی فصل و باب یا سوره (که در گاتها این سوره‌ها منظومست) به کار رفته.

۲- وَچَس تَشْتی Vachas tashti: از دو کلمه پدید آمده؛ وَچَنگه (گفتار، سخن، واژه) و «تَش» به معنی تراشیدن و بریدن. بنابراین «وَچَس تَشْتی» یعنی گفتار از روی اندازه بریده شده یا سخن موزون.

۳- اَفسَمَن Afsman: یک فرد شعر یا یک بیت را می‌گفتند. افسمن یعنی بر بسته و به هم پیوسته؛ در پارسی نیز «پیوستن» به معنی به نظم درآوردن است. فردوسی درباره «دقیقی» گوید:

بپیوست گویا، پیراکنده را بسفت اینچنین دُر آکنده را
اَفسَمَن در پهلوی به «پتمان» که به معنی اندازه و مقیاس است (پیمان در پارسی) ترجمه شده است.

۴- پَد Pad: به معنی پایه و اندازه معین است و نیز دو هجا با هم، یک «پد» خوانده می‌شود. کلمه «پَدَه» در بند ۸ از هات ۵۰ به معنی سرود به کار رفته است.

۵- وَچَنگه Vachanga: از ریشه «وَچ» به معنی گفتن، و همانست که «واژ» و «واژه» شده. به هر کلمه از سخنان گاتها، وچنگه اطلاق می‌شود.

گاتها را به مناسبت اوزان و قاعده شعری که دارای پنج بحر است، به پنج قسمت کرده‌اند. هر یک از پنج گاتها به نخستین کلمه‌ای که با آن شروع می‌شود، موسوم

است (همچنان که یسن و الرحمن در قرآن). نامهایی که امروز ما به پنج گاتها می‌دهیم، از پهلوی مأخوذ شده:

- ۱- آهنود (اهونه وئیتی Ahuna Vaiti): سرور، مولا.
- ۲- اشتود (اوشته وئیتی Ushta Vaiti): سلامت، عافیت.
- ۳- سپَتمَد (سپنتا مئینیو Spenta mainyu): خرد مقدس.
- ۴- وُهو خَشْتَر (وهو خشتر Vohu xshathra): اقتدار نیک، کشور خوب.
- ۵- وَهِیشْتو ایشْت (وهیشْتو ایشْتی Vahishto ishti): بهترین خواسته، نیکوترین ثروت.

گاتهای اوستا چندان مقدس به‌شمار رفته که در همهٔ اوستا، به هر هائیتی (هات، فصل) و به هر وچس تشتی (قطعه) و به هر آفسمَن (فرد، بیت) و به هر وچ (واژه، کلمه) آن، و به زنتی (زند، تفسیر) هر یک از کلمات آن، درود فرستاده شده است.^۱

در کرده (بخش)های گوناگون یکی از پاره‌های اوستا به نام «ویسپرد» با این ستایش‌ها و نیایش‌ها روبرو می‌شویم:

* هریک از آن سه‌گانه‌ها (نخستین سه‌هات گاتها) را که بی‌هیچ درنگ و لغزشی سروده شود، می‌ستاییم. هات‌ها، پَتمان‌ها، واژه‌ها و بندهای هریک از آن سه‌گانهٔ پیشین را... چه خوانده، چه باز گرفته، چه سروده، چه ستوده، می‌ستاییم. [۱۳:۳] اهنونودگاه [۱۴] اُشْتَوَدگاه [۱۸] سپَتمَدگاه [۱۹] وُهو خَشْتَرگاه [۲۰] وهِیشْتو ایشْتگاه... را می‌ستاییم با پَتمان‌ها، با بندها، با زند، با پرسش‌ها، با پاسخ‌ها، با دوبار سرودن، با خوب خواندن از برخوانده، با ستایش خوب ستوده [۲۳].

* با گاتهای اَشُون،^۲ ردان و فرمانروایان اشون را همی خوانیم و ستاییم؛ پناه‌بخشی و سرداری و نگاهبانی و نگاهداری را. [یَسنا، ۷۱:۱۱]. سراسر هستی خویش، تن و استخوان و جان و پیکر و توش (توان) و بوی^۳ و روان و

(۱) مزدیسنا و ادب پارسی، ۴ تا ۱۰.

(۲) اشون: دارای اشاء، پاکی و راستی.

(۳) بوی: یکی از نیروهای انسان است که به معنای دریافت و ادراک دانسته‌اند.

فَرَوَشی^۱، را فراز آوریم و درخور پیشگاه دانیم. اینچنین همه را درخور پیشگاه گاتهای اشون، ردان شهریار اشون دانیم. گاتها، ما را پناه و پایداری بخشند و خورش مینوی دهند. گاتها، روان ما را خوراک و پوشاکند.^۲ بشود که گاتها در جهان دیگر، پس از جدایی تن و بوی از هم، ما را پاداش نیک، پاداش بزرگ، پاداش اشته (عشق و پارسایی) بخشند. [۲ و ۵۵:۱]

دربارهٔ سروش آمده است: نخستین کسی که پنج گات سپیتمان زرتشت اَشَوَن (پارسا) را بسرود؛ از پَتمان و بند و گزارش و پاسخ. [یسنا، ۵۷:۸].
در «بغان‌یشت» سرود یا مانترای نامدار «اَهَوَن وَیریه» در ردهٔ گاه‌ها (گاتها) به‌شمار رفته و ارج آن چنان است که:

* اگر بی‌هیچ درنگ و لغزشی سروده شود، برابر یکسد «گاه» برگزیدهٔ دیگر است که بی‌هیچ درنگ و لغزشی سروده شده باشد. اگر با درنگ و لغزش، سروده شود، برابر ده «گاه» برگزیدهٔ دیگر است. [یسنا، ۱۹:۵]

«پورد/اوود» دربارهٔ این سرود می‌نویسد:

بی‌شک این قطعه شعر که مرکبست از سه فرد و معروف است به نماز «اهونه وئیریو»، روزی در سرگاتهای «اهنود» جای داشته و نام گات مزبور، از دو کلمهٔ اولین آن برداشته شده است... قطعه‌ایست که امروز در جزو گاتها نیست بلکه جای آن در یسنای ۲۷ بند ۱۳ قرار داده شده؛ یعنی در انتهای فصلی که پیش از «اهنودگات» واقع است.^۳

۲) یشت‌ها

واژهٔ «یشت» نیز از ریشهٔ «یسن» می‌باشد؛ اما یشت‌ها دو تفاوت با سروده‌های یسنا دارند: یکی آن‌که هر یشت دربارهٔ تنها یک ایزد است؛ حال آنکه یسنا نگاهی فراگیرتر دارد. دوم آنکه یسنا (بجز گاتها) سروده و افزودهٔ شاگردان زرتشت و بنابراین، پس از او گفته شده؛ حال آنکه بسیاری از یشت‌ها دربارهٔ ایزدان کهن پیش از زرتشت هستند. یشت‌ها همچنین آگاهی‌های ارزشمندی از آیین‌های دیرین، نام شاهان و پهلوانان و دشمنان، نام‌های جغرافیایی و غیره را که در یسنا نیست، در بر دارند. گویش یشت‌ها ناهمسان با گاتهاست و نگارش و بازنویسی آنان همزمان نیست.

(۱) فَرَوَشی: فره‌وشی، فروهر، نیروی بالنده و رشد‌دهنده انسان.

(۲) برابری دهد با بن‌دهش، ۱۴۸: که از «مینوی گاتها» به‌گونه جامه درگذشتگان یادکرده است.

(۳) مزدیسنا و ادب پارسی، ۶.

امروزه ۲۱ یشت به جای مانده که می‌دانیم بسی بیشتر از این بوده و تکه‌هایی از آنها در دیگر بخش‌های اوستا نیز یافت می‌شود. این یشت‌ها چنینند:

۱. هرمزد یشت
۲. هفتن یشت
۳. اردیبهشت یشت
۴. خرداد یشت
۵. آبان یشت
۶. خورشید یشت
۷. ماه یشت
۸. تیر یشت
۹. گوش (درواسپ) یشت
۱۰. مهر یشت
۱۱. سروش یشت هادخت
۱۲. رشن یشت
۱۳. فروردین یشت
۱۴. بهرام یشت
۱۵. رام یشت
۱۶. دین یشت
۱۷. ارت (اشی) یشت
۱۸. اشتاد یشت
۱۹. زامیاد (کیان) یشت
۲۰. هوم یشت
۲۱. ونند یشت
- (+ ۲۲. هادخت نسک).

۳) خرده اوستا

این مجموعه شامل برخی نیایش‌ها و نمازها و آفرین‌ها و درودهاست که برای گرامیداشت عناصر و کواکب، یا جشن‌ها و اعیاد خوانده می‌شود؛ یا نیایش و نمازهایی که برای گاه‌های

چندگانه شبانه‌روز و یا برای مواقع سدره‌پوشی و گشتی بستن و یا به گاه ازدواج و مرگ و مراسم سوگواری و جز آن، تدوین و تعیین شده و باید خوانده شود.^۱

۴) ویسپرد

معنی و ترجمه آن: «همه ردان» یا همه سروران و نگاهبانان مینوی است. هر دسته و هر گروهی از آفریدگان و خلقت اهورایی، دارای زد و سروری از لحاظ تمثیلی هستند. در سراسر «ویسپرد» این ردان ستایش شده‌اند: هر عنصر پاک و سودرسان؛ هر گاه از شبانه‌روز و هر فصل؛ هر عید و هنگام شادی؛ هر گیاه سودرسان و خوشبو و زیبا؛ هر جانور سودرسان؛ هر دانه نیروبخش خوراکی؛ هر سرزمین بزرگ و کوچک که نشیمن زنان و مردان نیک باشد؛ هر رود و کوه و دریا؛ هر یک از ستارگانی که به گونه‌ای در زندگی آدمی، اثرات نیکو بر جای می‌نهد؛ هر سرود یا گفتار نیک؛ هر نوع ستایش و عبادتی که از روی راستی باشد؛ جهات چهارگانه و غیره معرفی و ستوده شده است... چنین روشی که شاید نوعی القای وحدت در طبیعت و آفرینش باشد، شکلی از جهانبینی زرتشتی است که به اخلاق، و سرانجام خداپرستی متحول می‌گردد. «ویسپرد» این پیام را دارد که قرنهای بعد، بسیاری از عارفان و اندیشمندان ایرانی چون مولانا، در آثار خود بیان کردند: در هر پدیده نیکو که بنگری - از کل تا جزء - صورت لایتغیر خداوندی را می‌نگری. ستایش و بزرگداشت و تحسین هر جزء از طبیعت، از آب و خاک و باد و آتش و گیاه و دریا و افلاک و شب و روز و... درواقع ستایش و عبادت خداوند است. سعدی سراینده بزرگ این سرزمین، به نیکویی پیام مزدایی را در «ویسپرد» قرنهای بعد به گوش جهانیان می‌رساند.^۲

۵) وندیداد

نام این بخش از نامه کهن دینی ایرانیان، صورت تحریف شده و غلط مشهوریست از شکل اصلی اوستایی آن: «وی دَئَو دات» به معنی «داد دور دارنده دیو» یا به تعبیر گسترده‌تر: داد (قانون) دیوستیز. در فرگرد (فصل) نخست، سخن از شانزده سرزمینی می‌رود که اهورامزدا آنها را آفرید و آسیب‌هایی که اهریمن با پتیاره‌آفرینی خود، بر هر یک از این سرزمین‌ها وارد کرد. فرگرد دوم: داستان جم، منظومه‌ای است تمام عیار از یکی از دیرینه‌ترین استوره‌های آریایی. در فرگردهای سوم تا هجدهم با مجموعه مدون و منظم و مشروحی از قانون‌نگاری‌ها و دادگذاری‌های ایرانیان کهن در مورد حقوق فردی و اجتماعی انسان و مناسبات گوناگون میان افراد، و حتا رعایت حقوقی ویژه برای جانوران اهلی و نیز آداب و آیین‌های پالایش تن و روان، و دوری از آلودگی و

(۱) اوستا (ب)، ۳۵۶.

(۲) اوستا (ب)، ۲۰۸ تا ۲۱۱.

گند و لاشه و مردار، و تعیین دستمزد پزشکان و پاک‌کنندگان، و مسائل دیگری از این دست برمی‌خوریم که هر فصل آن، سزاوار پژوهشی ژرف است و در زمینه مباحث جامعه‌شناسی ایران سندی ارزنده به‌شمار می‌آید. فرگرد نوزدهم گزارش و بیان استوره‌ای است که در آن، زرتشت و اهریمن در تقابل با یکدیگر قرار می‌گیرند. فرگرد بیستم، چهره اساتیری «ثریتا» نخستین پزشک جهان و چگونگی برخورد ایرانیان با دانش پزشکی و درمان بیماریهای گوناگون را به ما می‌شناساند. در فرگرد بیست‌ویکم سخن از «گاو پاک» یا «گاو نخستین» در میان است که نمونه نوعی [استوره‌ای] ستوران به‌شمار می‌آید و باز هم دورنمایی اساتیری از کوشش‌های ایرانیان برای دستیابی به محیط زیستی پاک و بی‌آلایش و به دور از گزندها و ناخوشی‌ها را در برابر چشم ما می‌گذارد. و سرانجام فرگرد بیست‌ودوم - هر چند ناتمام می‌نماید - محتوای آن را سخن از نوعی دیگر از درمان و تلاش برای دور راندن بیماری و مرگ تشکیل می‌دهد که می‌توان آن را «مانترا درمانی» و به تعبیر امروزی: گفتار درمانی یا روان درمانی نامید^۱.

رده‌بندی گاتها در دفتر «شایست‌ناشایست»

| نام سروده | شماربند شعر
(وچس‌تشتی) | شمارپاره شعر
(گاه) در هر بند | برآیند
پاره‌شعرها |
|-----------------------|---------------------------|---------------------------------|----------------------|
| اهنودگاه | ۱۰۰ | ۳ | ۳۰۰ |
| یسن هفت‌هات | ۴۰ | ۳ | ۱۲۰ |
| اشتودگاه ^۲ | ۶۶ | ۵ | ۳۳۰ |
| سفتمدگاه | ۴۱ | ۴ | ۱۶۴ |
| وهوخرگاه ^۳ | ۲۲ | ۳ | ۶۶ |
| وهیشتوایشگاه | ۹ | ۴ | ۳۶ |
| برآیند بندها | ۲۷۸ | | |

(۱) اوسنا (الف)، پیشگفتار و نبداد.

(۲) مگر «هیچداسفا» یعنی بند ۱۵ از یسنای ۴۶ که چهار پاره بوده است.

(۳) مگر «اتانی» یعنی یسنای ۵۳، بند ۶ که پنج پاره شعر بوده است.

[شایست‌ناشایست، ۱۹۱ و ۱۹۲]

خنی‌اگر ناشناخته

همه سرودهای زرتشتی را می‌ستاییم.

[ویسپرد]

زرتشت، سخن‌سرایست که به او آوایی شیوا بخشیده شده [یسن، ۲۹:۸] و در گفتارِ راست، توانا و گشاده‌زبان است. [یسن، ۳۱:۱۹] وی درباره خود می‌گوید:

* [زند] باف بی‌همتایم. [یسن، ۲۸:۳] با بیت‌های بلند آوازه که از شورِ دل

برمی‌خیزد، به تو [ای مزدا] روی می‌آورم. [یسن، ۵۰:۸]

«دیوکریزستوم» Dio Chrysostome هنگام بازگویی داستان اربابه زئوس Zeus اینچنین از توان ادبی زرتشت یاد می‌کند:

هیچیک از یونانیان، نه «هومر» و نه «هزیود» نتوانسته‌اند آن اربابه را چنان توصیف کنند که زرتشت و فرزندانش که نخستین پیروانش بودند، شرح داده‌اند...
مغان، توصیف ماهرانه و زیبایی از اربابه چهار اسبه کرده‌اند که راننده آن، کامل‌ترین اربابه‌ران است و بدون لحظه‌ای توقف، رهبری و رانده می‌شود.^۱

«ج. هینلز» John R. Hinnells:

گرچه ترجمه گاتها بس دشوار است، عمق تعلیمات آنها، این سرودها را در میان گرانبهاترین گوه‌های ادب دینی جهان جای می‌دهد.^۲

(۱) تاریخ مطالعات دینهای ایرانی، ۲۱۸.

(۲) شناخت اساطیر ایران، ۱۹.

«مری بویس» Marry Boyce:

از روی ظرافت سبک گاتها آشکار است که تنها کسی می توانسته اینچنین با کامیابی، اندیشه های نو و برانگیخته را در قالب های ادبی دشوار سنتی بریزد و از عهده به نظم کشیدن این سرودها برآید که آموزش های حرفه ای پیگیر و طولانی دیده باشند... از سروده های باشکوه زرتشت برمی آید که استعداد ذاتی، او را به فراسوی مطالعات نظری جذب می کند. در جستجوی استادان متبحر در دانش های الهامی و آموزگارانی که از راه اشراق به مقامات معنوی می رسند، برمی آید. خود را آگاه و محرم اسرار (وئیدمنا Vaedemna) می خواند. سروده غرا و شکوهمند یسنای چهارم را در سبکی می سراید که تنها، الهامات را با آن می توان ابراز کرد... صور خیال گاتها به مراتب از مثل هایی که در تورات و انجیل آمده، پیچیده تر و ژرف تر است... آنچه سروده زرتشت را سزاوار آفرین می کند، کاربرد اینگونه صور خیال برای نمودن تعالیم اخلاقی است... گاتها به شیوه ظریف و رازآلود محافل روحانی سروده شده است.^۱

«م. معین»:

نه تنها گاتها از جهت اوزان هجایی باید نخستین منظومه ایرانی به شمار آید، بلکه از جهت تخیلات عالی و تعبیرات دلکش که لازمه شعر عالیست، نیز باید در نخستین درجه اشعار ایرانی قرار گیرد.^۲

«رن. فرای»:

یک تفاوت که میان گاتها و «ریگ ودا» دیده می شود، همانا رابطه ستایشگر (زرتشت) و خداست. لحن دوستانه گاتها خواننده را به شگفت و ا می دارد... آغاز روایات حماسی در ایران شاید مصادف باشد با ظهور زرتشت که در پیشرفت بعدی داستانهای حماسی بی شک اثر کرده است. اگر زرتشت پیدا نشده بود، حماسه در ایران به همان سرنوشتی دچار می شد که در میان هندیان و مردم ژاپن دچار آمده است.^۳

سروده های اسرارآمیز گاتها یا قطعه های ادبی زرتشت، به گفته «ا. پورداوود» کهن ترین و

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد اول، ۲۵۷ و ۲۸۹ و ۲۹۰ و ۳۰۴.

(۲) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۱۰.

(۳) میراث ایران، ۵۴ و ۵۷.

دشوارترین بخش اوستاست.^۱ «ف. آذرگشسپ» می‌نویسد که پاره‌ای از پژوهشگران: هنگام ترجمه، گفتار الهام‌بخش و خشور بزرگ را جنبهٔ مادی بخشیده و به صورت ظاهری واژه‌ها اکتفا کرده و اقدامی در بیان حقیقت و مفهوم واقعی واژه‌های اوستایی به کار نبرده‌اند. نتیجهٔ این طرز تفکر و توجیه غلط واژه‌ها و عبارات اوستایی موجب گردید که پیام معنوی و گفتار فلسفی اشوزرتشت در پشت پرده‌ای از ابهام و تاریکی باقی بماند و به جای الهام شدن مندرجات آن، به صورت داستانی کم‌مایه از دامپروری و زدوخورد ایرانیان کشاورز گاوپرست با صحراگردان وحشی و خانه به‌دوش درآید.^۲

«ه. س. نیبرگ»:

اگر سر آن داشته باشیم که گاتها را بخوانیم، یکسره به جهان دیگری جز آنچه که در مهریشت هست، درمی‌آییم. همه چیز در اینجا کهنتر و ناپیداتر از آنجاست. دورنمای جغرافیایی در این متنهای دینی که همه چیز در آنها پیرامون مرکز دین می‌گردد، در میان نیست. زبان [گاتها] بسی باستانی‌تر، و سبک آن از گونهٔ دیگر است. در اینجا ما با شعر یکدست آریایی باستان سروکار داریم. شعری که از نظر فنی به «ریگ‌ودا» نزدیک می‌شود و فرگشت دور و درازی را پشت سر گذاشته است. گاتها دارای یک شکل و قالب منظوم استوار و یک زبان هنریست با بافت واژه‌ای هنرمندانه و قواعدی معین. همین نکته، کار ما را که از قالب به محتوا و موضوع رسیدن است، دشوار می‌کند.^۳

«ا.م. دیاکونوف» I. M. Diakonov :

تاکنون ترجمه‌های قابل اعتمادی از اوستا و به‌ویژه گاتها وجود ندارد. ترجمه‌های قدیم با اینکه پیشرفت‌های بعدی زبان‌شناسی ایرانی در آنها ملحوظ نگشته، گاهی در قیاس با ترجمه‌های تازه، واجد برتری‌هایی می‌باشند. مترجمان پیشین بدون اینکه فلسفه‌بافی کنند، از روی روایات زرتشتی ترجمه کرده‌اند، ولی متأخران از ابهام و تاریکی انشای اوستا استفاده کرده نظرات فلسفی خویش را وارد ترجمه ساخته و به‌طور مصنوعی و از پیش خود، به جهان‌بینی

(۱) یادداشتهای گاتها، یازده.

(۲) گات‌ها: سرودهای زرتشت، چهارده.

(۳) دین‌های ایران باستان، ۸۶.

مؤلفان کتب اوستا روح تجدد دمیده و موضوع را پیچ در پیچ کرده‌اند... در طریق فهم گاتها، هنوز فرسنگها از کمال مقصود دوریم. هر مفسری، از علمای دینی عهد ساسانیان گرفته تا دانشمندان زبان‌شناس معاصر، گاتها را به میل خود ترجمه می‌کند و مضمونی را که خود مایل می‌باشد برای آن کتاب قایل است. ولی تاکنون هیچ‌یک از ایشان کامیاب به دریافت درست آن نگشته‌اند. «کریستیان بارتولومه» که یکی از بزرگترین دانشمندان آشنا به زبان‌شناسی ایرانی می‌باشد، چنین می‌نویسد: «بدون اغراق می‌توان گفت که گاتها دشوارترین بخش زبان‌شناسی هندواروپایی را تشکیل می‌دهد...». حتا اگر از عدم دقت ترجمه‌ها صرف‌نظر کنیم، مجردات زبانی که در گاتها به کار رفته، برای متنی که در چنان دوران کهنی تدوین شده، شگفت‌انگیز است. و این سبب شده که «دارمیس تیر» که می‌کوشید برتری آیین یهود و اخلاقی بودن آن را در برابر کیش زرتشتی ثابت کند، تأثیر فلسفه یهودی و یونانی «فیلون اسکندرانی» و نوافلاتونی را در گاتها بجوید. ولی اگر در این‌باره هم رابطهای وجود داشته، معکوس بوده است؛ یعنی زرتشتی‌گری در فلسفه متأخرتر ایده‌آلیستی یونان مؤثر بوده نه برعکس... به ظن قوی، اکثر مواعظ و دعا‌های گاتها به مناسبت معینی ایراد شده^۱.

«ر. س. زرنر» R. Zaehner :

هر کسی که بکوشد تا گزارش و تفسیری منسجم از زرتشتی‌گری ارائه کند، بی‌درنگ با دو مشکل عمده رویارو می‌شود. مشکل اول: زبان‌شناسی است، زیرا یک سنت درخور تحلیل برای اوستا وجود ندارد و اوستا نیز خود حجمی اندک دارد و غالباً مجبوریم به حدس و گمانه‌زنی، دست یازیم؛ حدسی که از سوی «لغت‌شناسی مقایسه‌ای» پشتیبانی می‌شود و به هرگونه، برای تعیین معنای دقیق یک واژه، از هیچ ارزش واقعی برخوردار نیست. این شک و تردید همیشگی پیرامون مفهوم یک متن، بیش از همه در گاتها رخ می‌نماید...

مشکل دوم: گستردگی اختلاف میان آموزه و تأکیدی است که در لابلای متون و منابع اصلی می‌یابیم. این اختلاف نه تنها میان اوستا با کتیبه‌های پارسی و منابع یونانی، بلکه بین بخش‌های خود اوستا نیز حاکم است. درست است که ما، در

دیگر دین‌ها نیز افزوده‌هایی را می‌یابیم که بعداً به بخش بنیادین آن دین پیوسته است، اما هیچ دینی در گامهای آغازینش، به اندازه زرتشتی‌گری، دستخوش تحریف و دگرگونی نشده است... هنوز متون و قطعات بسیاری وجود دارند که همچنان در پرده ابهامند و به افشای اسرار، پاسخ رد می‌دهند. این مسئله به‌ویژه درباره گاتهای پیامبر و متن «دینکرد» صدق می‌کند... محققان به ندرت آنچه را که از واژه زرتشتی مورد نظرشان بوده، بیان کرده‌اند. اینان همیشه از گفتن اینکه آیا منظورشان پیام روشن پیامبر است و یا اوستای متأخر، طفره رفته‌اند. همیشه آنقدر دقیق نبوده‌اند تا میان سه بخش عمده در اوستای متأخر، یعنی: یسن‌ها، یشت‌ها و ویدئوداد (وندیداد) تفاوتی قایل شوند.^۱

«و. ب. هنینگ» W. B. Henning :

در اوستا واژه‌های بسیاری هستند که معانی آنها را نمی‌دانیم و از آن بیشتر، واژه‌هایی که معانی آنها ناقص است؛ و این واژه‌های ناشناخته یا کم‌شناخته، به‌ویژه در گاتها فراوانند. البته واژه‌هایی هم هستند که در معنی آنها شکی نیست؛ ولی حتا این واژه‌ها نیز، مثل تمام واژه‌های دیگر، چند معنی دارند و در این میان، می‌توان غریب‌ترین معنی را انتخاب کرد. حال اگر کسی یک رشته معانی یکسره دلخواه به کلمات ناشناخته بدهد، بی‌گمان می‌تواند گاتها را هرگونه که بخواهد ترجمه کند: از آن، یک رساله فلسفی بسازد و یا یک یادداشت سیاسی؛ قوانین حقوقی درآورد یا اوراد ساحرانه!^۲

جالبست که در زمان ساسانیان نیز موبدان چنین دیدگاهی داشتند. «نظام‌الملک» در کتاب «سیاست‌نامه» از قول ایشان می‌گوید:

در زند و استا سخنانست که هر سخن ده معنی دارد و هر موبدی و دانایی را در او قولی و تعبیری بیست ممکن باشد که قول را تفسیری نیکوتر و عبارتی خوشتر بیارد.

(۱) طلوع و غروب زردشتی‌گری، ۲۹ تا ۳۱ و ۱۱۰.

(۲) زرتشت: سیاستمدار یا جادوگر، ۴۷.

آوای اوستا

در دیده بینشوران ایران، در گرو دمان (عرش اعلا): همواره آوازی به نوای خوش می آید که روان را خنیاپی و رامش از اوست.^۱

این دیدگاه نیز مانند بسیاری از دیگر بینش های مغانه، از سوی یونانیان بهره برداری و به نادرست، از آن «فیساغورس» و به نام «موسیقی افلاک» نگاشته شد. درخور نگرش و توجه است که معنای «گرو دمان» را «سرای سرود» دانسته اند و همانست که مولانا «ناقور کل» می نامد:

ناله سُرنّا و تهدید دهل چیزکی مانند بدان ناقور کل

پس حکیمان گفته اند این لحن ها از دوار چرخ بگرفتیم ما

بانگ گردشهای چرخ است اینکه خلق می سرایندش به تنبور و به حلق

در گزارشی پهلوی نیز از بانگ بلند و خرویش سخت آسمان، سخن رفته است.^۲ زمانی که زرتشت سروده های آسمانی اش را بر زمین پراکند، خنیاگران خوش آوا، گاتها را با دستگاه ها و گوشه های گوناگون، به گوش تاریخ خواندند.^۳

(۱) بُن دهنش، ۱۲۳.

(۲) گزیده های زادسپهرم، ۸.

(۳) در فرگرد دهم و نندیداد آمده که گاتها دارای سه بخش است: یکی باید دوبار، دیگری سه بار، و سومی چهاربار به بانگ بلند خوانده شود. درباره نیایش نامدار «اهون ویریه» اشاره شده که در سه بخش خوانده شده [بن دهنش، ۳۵] و در جای دیگر، این سرود بر پنج بخش گردیده [یسنا، ۷: ۱۹]. در فرگرد یازدهم «وندیداد» از چهاربار، پنج بار و هشت بار سراییدن این سرود یاد شده است. زرتشت آن را چهاربار با درنگ

«ح. ملاح»:

نکته درخور اعتنا، کلمه گاتار است که هنوز هم نام لحن یا نوایست محلی، که در کردستان خوانده می شود و جتبه نیایش دارد. نام این نوا از دوپاره: «گات» و «تار» ترکیب شده است و به زبان کردی: «خواننده گات» معنی می دهد. شاید بتوان گوشه «قطار» را که هم اکنون در مایه «بیات ترک» خوانده و نواخته می شود، معرب گاتار دانست و پرده های سازنده لحن آن را از دایره های بسیار قدیمی موسیقی ایرانی به شمار آورد. وجود وزن در گاتها مؤید سرود بودن آنهاست.^۱

«ذ. بهروز»:

از چندین قرن پیش از میلاد، در ایران و هند، ادعیه و سرودهای مذهبی را با زمزمه یا آهنگ می خواندند... قبل از اسلام، در ایران به علاوه علم تجوید، حروف مخصوصی برای ضبط زمزمه یا قرائت کتب مذهبی داشته اند... مسلمانان ایران با سوابقی که از کتب دینی باستانی داشتند، در تقسیم و تنظیم آهنگی آیات و نقل و تعریب اصطلاحات، خدمت شایانی انجام دادند و کلمات: آی (آیه)، سوره، جزو، که همه کلمات دخیل می باشند و بسیاری از اصطلاحات و آثار دیگر، تقلید از گذشته را می رسانند...^۲ کلمه تجوید که در عربی از اصل «جاد» است، به هیچ روی و صیغه ای در قرآن به کار نرفته و معانی لغوی آن، با معنی اصطلاحی، هیچگونه ربطی ندارد. حقیقت اینست که کلمه جاد: معرب گات می باشد؛ یعنی خواندن با آهنگ.^۳

«مهرداد مهرین»:

در زبان سانسکریت، گات یا سرود را «گیت» گویند که بعداً به عربی «جیت» و «جید» شده و تجوید در عربی به معنی خواندن قرآن با آهنگ و وزن می باشد.^۴

﴿۵۳﴾

درخور خواند و در دومین نیمه به آوایی بلندتر سرود [اشتاد یشت، ۸۱] همچنین می بینیم که نخستین قانون جهان: «سَتَوْتُ پَسِنِیه» را باید به یاد سپرد و با ورزیدگی، از بر خواند. [یسنّا، ۶: ۵۵]

(۱) پیوند شعر و موسیقی.

(۲) بسم الله در اول سوره ها و مقایسه بقره و گوشورون و شأن نزول سوره یوسف و ترتیب تجویدی آیات، یکی از مباحث تاریخیست که باید در رساله ای جداگانه در آن بحث کرد. [ذبیح بهروز]

(۳) دبیره، ۲۶ تا ۲۹.

(۴) دین بهی.

آهنگ زبان اوستایی بر ساخته از آوای پرندگانی چون مرغ بهمن (جغد) و زندباف (بلبل) بوده است. همچنین از پرندهای دیگر به نام «گرشپیت» یا «کرشفت» یاد شده که در گزارشهای پهلوی، نام دیگرش: «چخروای» است و شاید همان «چرخ» باشد؛ پرندهای شکاری از خانواده «باز» و شاهین. «فرن یغ دادگی» درباره مرغ کرشفت که سرور پرندگان است، می نویسد:

سخن گفتن می داند و دین به «باروی جم»^۱ او بُرد و رواج بخشید. در آنجا اوستا را به زبان مرغ خوانند.^۲

شیدای دیر مغان، حافظ شیراز می گوید:

بلبل ز شاخ سرو به گلبانگ پهلوی می خواند دوش درس مقامات معنوی
مرغانِ باغ قافیه سنجند و بذله گوی تا خواجه می خورد به غزلهای پهلوی
در قصیده‌ای از خاقانی می خوانیم:

پسند آن پیرمغان یاد آورید بانگ مرغ زنده خوان یاد آورید
دجله دجله تا «خط بغداد» جام می دهید و از مغان یاد آورید
نظامی گنجوی از «زند زرتشت و آواز او» یاد کرده و نیز سروده است:

مغنی ره باستانی بسزن مغانه نوای مغانی بسزن

آتش‌ی زو نشاط را پش‌تی کانِ گوگردِ سرخ زرتشتی
زندان زرتشت نغمه ساز بر او مغ چو پروانه خرقه باز بر او

زندگشتاسپی بجز تو که خواند؟ زنده دار کیان بجز تو که ماند؟
منوچهری:

زندخوانان بهی، زند ز بر، برخوانند بلبلان وقت سحر زیر و ستا جنبانند

صلصل شیرین زبان بر جوزین راوی شود زندباف و زنده خوان بر بیدین شاعر شود
سوزنی:

بر گل نو زندواف مطربی آغاز کرد خواند به الحان خوش، نامه پازند و زند

(۱) باروی جم (وَر جم کرد) دژ ویژه‌ای بود که پیش از توفان جهانی برای نجات گونه‌های انسانی، جانوری و گیاهی ساخته شد. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: شگفتی‌های باستانی ایران.

(۲) بُن دهش، ۸۹ و ۱۰۲.

فردوسی:

نگه کن سحرگاه تا بشنوی ز بلبل سخن گفتن پهلوی

رودکی:

فاخته بر سرو شاهرود برآورد زخمه فرو هشت زندواف به تنبور

خسروانی:

چو گلبن از گل آتش نهاد عکس افکند به شاخ او بر دُراج شد ابستاخوان

قائنی:

چون مجوسان، بلبل از ذوقِ که دارد زمزمه چون عروسان، گلبن از بهر که بندد گوشوار

رشید و طواط:

در تو شاها مهرآب مدح خوان تو گشت چنان که باشد مهرآب زندخوان، آتش

کمال اسماعیل:

در آن میان که وداع گل و بنفشه کنی خبر ز ناله زارم به زندخوان برسان
بارها در اوستا اشاره شده که خواندن گاتها باید به بانگ بلند و بدون لغزش باشد؛ درست به همان گونه که فردوسی گفته است: «به آواز برخواند موبد درست». از هنرهای موبدان اینست که اوستا را نرم و راست (درست) بخوانند.^۱

گاتها و دیگر سروده‌های اوستایی را گاهی نوای سازها، همراهی می‌کرد. «فرن بغدادگی» دربارهٔ آواز اوستایی نوشته است:

«وین بانگ» آن است که پرهیزگاران نوازند و اوستا را برخوانند؛ بَرَبَت، تنبور،

چنگ و هر ساز زهی را که نوازند، «وین» خوانند.^۲

در هند، گونهٔ ابتدایی و دو سیمهٔ «زیتار» را «وینا» می‌نامند. چنگ را در ایران غربی (میاندورود): «پن» و در مصر: «بان» می‌خواندند که از همان ریشهٔ «وین» است. همچنین عود چینی: پی‌پا، عود ژاپنی: بی‌وا، عود تبتی: پی‌وان یا پی‌بان خوانده می‌شود.

در موسیقی مذهبی «تبت» گام هفت پرده‌ای ایرانی رواج داشته است. یک «شه‌نای» صومعه در تبت هست که آن را «رگیا گلین» می‌نامند. همین ساز در خارج از صومعه: سورنا خوانده می‌شود که آشکارا ایرانیست و می‌تواند در یک گام هفت پرده‌ای بنوازد. ترومپت‌های تزیین شدهٔ دیگر به طول ۱۲ تا ۱۶ پا (۳/۶ تا ۴/۸ متر) نیز وجود دارد که با سازهای ایرانی،

(۱) دستنویس پهلوی M.U.29، ۴۵۹ و ۴۶۰.

(۲) بُن دهش، ۹۳.

وابسته است. نفوذ ایران پی‌گمان از طریق مسلمانان در کشورهای همسایه ایران و شاید از طریق هند به تبت رسیده است.

در جاوه و باکی (اندونزی) رقص‌های سنتی و مذهبی را سازهای محلی همراهی می‌کرده‌اند. تنها ساز بیگانه آن، کمانچه‌ای است که آن را رباب می‌نامند که بی‌گفتگو، ریشه‌ای ایرانی دارد و از طریق هند به این سرزمین رسیده است.^۱

دیگر مردمان نیز با چشمداشت به ایرانیان، در آیین‌های دینی خود، ساز و سرود داشتند. در تورات آمده که خنیاگران:

به کتان نازک، ملبس شده، با سنج‌ها و بربت‌ها و عودها، به طرف مشرق مذبح ایستاده بودند و با ایشان، یکصدویست کاهن بودند که کرنا می‌نواختند... کرنا نوازان و مغنیان مثل یک تن، به یک آواز در حمد و تسبیح خداوند به صدا درآمدند و با کرناها و سنج‌ها و سایر آلات موسیقی، به آواز بلند خواندند و خداوند را حمد گفتند که: او نیکوست، زیرا رحمت او تا ابد الابد است.

[کتاب دوم تواریخ ایام، باب پنجم].

فلوت یهودیان: «هَلِیل» نام داشت که برگرفته از یک نوع نای زیانه‌دار ایرانیان سومری بود که «هَلَهَلاتو» خوانده می‌شد. (امروزه واژه هلهله را همچنان به یادگار داریم). در تورات، پیدایش سازها و شیوه‌های نوازندگی، از ایران دانسته شده است؛ در سرزمین «نُود» به طرف شرقی «عدن»، یکی از نوادگان «قابیل» به نام «یوبال»: پدر همه نوازندگان نی و بربت بود.

[سفر پیدایش، ۴:۲۲]

در پژوهشی از «پ. ک. هولند» به آوازهای مذهبی یهودیان اشاره شده^۲ که به گونه‌ای فشرده، یکایک آنها را می‌نگریم و خود، نقش موسیقی مغانه را نشان می‌دهیم و می‌افزاییم.

۱- سرود چاه آب: که در «سفر اعداد» یاد شده، آوازی نیایش‌گونه، و دارای وزنی مقطع و با قافیه بود که بیابانگردان عبری و عرب در طلب آب می‌خواندند.

این «آب‌نیایش» برگرفته از آیین «ناهیدپرستی» است. ایرانیان که به آبهای گوارا و پاک، ارج می‌نهادند، بر سر چاه‌ها و رودها به زمزمه دعا‌های خود می‌پرداختند و از این‌روست که به گفته مورخان مسلمان، چاه مقدس مکه را «زمزم» می‌نامیدند.

درباره ایزدبانوی آبها (آناهیتا، ناهید) سرودهای زیادی بر سر زبانها بوده است. «حافظ» از

(۱) تاریخ جامع موسیقی، جلد یکم، ۱۳۴ و ۱۵۸.

(۲) تاریخ جامع موسیقی، جلد یکم، گفتار ۹.

«زهره چنگی» و «غزلسرای ناهید» یاد کرده و او را «عروس ارغنون زن» لقب داده است.

قطعه‌ای از یک تراژدی آتنی از دوشیزگان لودیایی و باکتریایی (قفقاز شمالی) سخن می‌گوید که با نوای نی و با آهنگی ایرانی، ایزد بانوی آناتیتیس (آناهیتا) را پرستش می‌کردند.^۱

۲- آواز مریم: با ضرب قباداری به نام «توف» که معمولاً «تیمبرل» یا «تیره» می‌خواندند، همراهی می‌شد. به آسانی می‌توان «توف» را همان «دف» و «تیره» را برابر با «تبیره» یا طبل دانست. ساز دیگری به نام «شوفار» هنگام قربانی کردن به کار برده می‌شد. استوره‌های یهودی، پیدایش آن را به شاخ قوچی می‌رسانند که خداوند برای ابراهیم فرستاد تا آن را به جای پسرش قربانی کند. شوفار، همان سوورا (صور) اوستایی یا شیپور است.

۳- مزامیر: اصل مزامیر تورات به صورت امروزی، به دوره معبد سلیمان می‌رسد؛ به‌ویژه مزامیر نیایشی (مزمور ۳۰). در آغاز، مزامیر منحصر به وسیله کاهنان و قبیله لایان خوانده می‌شد؛ اگر چه جمعیت می‌توانست با گفتن هَلْلوِیاه (مزامیر ۱۰۴ تا ۱۰۶) پاسخ بدهد.^۲

برخی مزمورهای حرفه‌ای برای جشن‌ها (مزمور ۲۴) از وجود پرستش و پاسخ‌خوانی در آن دوره حکایت دارد. ولی مزمور زیارتی (مانند مزمور ۱۲۲) مخصوصاً برای آوازخوانی گروهی، طرح شده است.

مزامیر اسم جمع است و از ریشه زَمَر. این واژه که در زبان تازی به «نی» گفته می‌شود، پیشینه‌اش به خنیاگران ایران غربی (سومر) می‌رسد که ایشان را «زامرو» می‌نامیدند. مزامیر را جمع «مزار» به معنای «نی» دانسته‌اند و گفته‌اند که مزامیر: سرودها و اشعار است که با آهنگ نی خوانده شود.

«دوشن گیمن» J. Duchesne Guillemin با اشاره به نظر «موینکل» Mowinckle که «مزامیر نمودار جشن‌های سال نو است» می‌گوید: این نخستین بار است که این نظریه درباره متن‌های ایرانی به کار می‌رود. این فکر نو چه بسا که نقطه عطفی باشد در تاریخ زرتشت.^۳

«مسعودی» در «مروج الذهب» آورده است: زرادشت اسپیتمان که پیغمبر مجوس بود کتابی آورد که معروف به «مزمه» می‌باشد.

(۱) تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی، ۲۰۱.

(۲) هَلْلوِیاه (Hello!) یادآور واژه «یللی» در زبان پارسیست. در «فرهنگ عمید» آمده:

یللی زن: کسی که یللی بزند، آنکه در وقت خوشی بانگ بردارد.

گشته یلی زن همه بر بانگ نی همچو زنان یله از بهر می

(۳) زرتشت و جهان غرب، ۱۶۹.

آیا کلمه‌های «مزمور» و «زمزمه» از یک ریشه هستند؟ آیا «زبور» داوود از ریشه «زبی» Zbi یا «زبا» Zba اوستایی است؛ به معنای: نیایش کردن.

«ع. عمادی» با اشاره به اینکه داوود در مزامیر از «سوسن» به عنوان نغمه و نوایی از موسیقی یا ساز و ابزار نوازندگی در خنیاگری یاد کرده، ارتباط سوسن و شهر شوش و ایزد ناهید را به روشنی نشان داده است.^۱

جالب اینجاست که در شاهنامه از زنی خنیاگر به نام «سوسن رامشگر» یاد شده که پهلوانان ایرانی را به دام خود می‌انداخت:

یکی چنگ و برت نهاده بروی کنیزی در او همچو خورشید روی...
بسرآورد آواز و بسر داشت «رود» آبسر پهلوی گفت چندی سرود
در کتاب کهن «تاریخ بخارا» آمده است:

اهل بخارا را بر کشتن سیاوش، سرودهای عجیب است و مطربان، آن سرودها را
«کین سیاوش» گویند... مردمان بخارا را در کشتن سیاوش، نوحه‌هاست؛ چنانکه
در همه ولایتها معروف است و مطربان، آن را سرود ساخته‌اند و می‌گویند. و
قوالان، آن را «گریستن مغان» خوانند. و این سخن، زیادت از سه‌هزار سال
است.^۲

«فرن‌بغ دادگی» از گونه‌ای سوگ‌خوانی در «هرات» یاد کرده که: یکی می‌خواند و دیگران آواز او را
می‌ستانند (پاسخ می‌دهند) با چنگ و چکامه.^۳

«ه. پرونیر» Henri Prunier:

آواز آنتی فونیک Le Chant Antiphonique که در آن، خوانندگان کلیسا به دو
دسته تقسیم شده و به تناوب آیه‌های کتاب مقدس را سوال و جواب می‌کردند،
در قرون اولیه [مسیحی] در مشرق و مغرب، گسترش فراوان یافته است. منشاء
این سبک از مشرق‌زمین است و گمان می‌رود از «ادس» در ایران قدیم برخاسته و
در قرن چهارم میلادی از راه سوریه به بیزانس (روم شرقی) رسیده باشد. همین
روش آوازخوانی است که در مغرب‌زمین رو به تکامل رفته و به آواز
چند صدایی که پایه‌های هارمونی جدید را تشکیل می‌دهد، مبدل گشته است.

(۱) دیار شهریاران، جلد یکم، بخش دوم.

(۲) برگرفته از: سوگ سیاوش، ۸۰.

(۳) بن‌دهش، ۱۳۴.

«ج. و. درپر» J. W. Draper:

تجزیه و تحلیلی که از انواع اصلی و فرعی ترتیل زرتشتی کنونی در ایران و هند کرده‌ایم (خواه گاتها، خواه یشتها و صرف نظر از سنتهای محلی)، دال بر این است که این ترتیل‌ها همه منشأ مشترکی دارند که ایرانیست... می‌بایست بخشی از آداب و مناسکی باشد که به باور «کومون» همراه با آیین «مهر» به جهان رومیان رفت. و ترتولیان مسیحی از آن مراسم: قافیه را اقتباس کرده‌اند... حقیقت اینست که ده ویژگی ترتیل زرتشتی در ترتیل کلیسایی قدیم مسیحی نیز یافت می‌شود؛ به‌ویژه در کهنترین شکل آن، یعنی هنگامی که آوازخوانی گروهی، بیش از پیش در پیدایش مکتب تغنی (Scholae Cantorum) نیازمند شیوه‌ای ساده بود... ترتیل کلیسای قدیم مسیحی مشابهت مهمی با ترتیل زرتشتی (آنچنانکه در مشرق مانده) دارد. مسیحیت این شیوه ترتیل را گرفت و پیشینه ترتیل «آمبروازی» و «گریگوری» را از آن پدید آورد. وجود این تاثیر نشان می‌دهد که اینگونه ترتیل متعلق به پیش از سال ۶۷ قبل از میلاد است که آیین مهر وارد قلمرو رومیان شد.^۱

«ا. حامی»:

سرودخوانی در کلیساها به آواز بلند، و همچنین سرود خواندن یک گروه و پاسخ‌خوانی گروه دیگر، هر دو به آواز بلند (Antiphone) در کلیسا را عیسویان از سرودخواندن مهریان در مهرابه‌ها یاد گرفته‌اند. امروز هم در دسته‌های سینه‌زنی شیعیان، دو گروه‌خوانی هست؛ یک گروه دم می‌گیرد و به آواز بلند می‌خواند و گروه دیگر به همان روش پاسخ می‌دهد و واخوانی می‌کند. چون کشیشان عیسوی نتوانستند آن را پنهان کنند، پذیرفتند که آوازخوانی در کلیساها از آیین مهر یا کیش بغانی تقلید شده است و برآنند که نخست آمبروسیوس Ambrosius (از ۳۴۰ تا ۳۹۷ میلادی) هنگامی که کاردینال «میلان» بود، آوازخوانی به روش مهریان را در کلیساها رواج داد. برای نمونه یک سرود مهری رومی که روز ۲۱ دسامبر (فردای شب یلدا، زاد شب مهر) هنگام برآمدن آفتاب

(۱) سهم ایران در تمدن جهان، ۴۶۶.

برگرفته از: موسیقی دوره ساسانی / مهدی برکشلی، ۲۳.

سرود زرتشتی و ترتیل صدر مسیحیت / مجله موسیقی، شماره ۹۴، ص ۱۲ تا ۱۶.

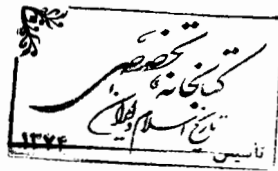
در کلیسا خوانده می شود:

* ایا خورشید که برمی آیی؛ ای درخشش همیشگی روشنی و ای خورشید حقانیت. بیا و آنهایی را که در تاریکی و در سایه مرگ نشسته اند، روشن کن.
مهری بودن این سرود به روشنی آفتاب است و هیچ نمی شود پذیرفت که عیسوی باشد.^۱

«ذ. بهروز»:

در تاریخ کلیسای عیسوی، راجع به تنظیم سرودهای مذهبی، چیزی نوشته اند که خلاصه آن اینست: در قرن پنجم میلادی، دو ایرانی برای یاد دادن سرودهای مذهبی به «میلان» می روند. آهنگهایی که این دو در کلیسا تنظیم داده بودند، بطوری مؤثر بوده که «سنت اگوستین» هنگام شنیدن آنها، اشک از چشمانش روان می گردیده است.^۲

ایرانیان که پیشگام نوازندگی به شمار می رفتند، نخستین کسانی بودند که نُت موسیقی یا «آوا نگار» را پدید آوردند. «ابن ندیم» از خطی به نام «ویش دبیره» یاد کرده که ۳۶۵ واک (حرف) داشت و صداهای طبیعت مانند شرشر آب را به یاری آن، ثبت می کردند. «مسعودی» از «گشن دبیره» نام می برد که آواز پرندگان و جانوران را با آن می نگاشتند و دارای ۱۶۰ واک بود.^۳

(۱) یغ مهر، ۱۰۲.

(۲) دبیره، ۳۸.

(۳) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: زمینه فرهنگ و تمدن ایران، گفتار چهارم.

بخش دوم

گفتگوهای زرتشت

پرسش و پاسخ اهورایی

زرتشت، این خردمند بزرگ، پیش از دیگر اندیشمندان و فیلسوفان جهان، و بیش از ایشان، به کنکاش و پژوهش در چیستی خود و خدا، و دنیا‌های آدمی و ایزدی پرداخته است. گاهی آنچنان کشاکشی در اندیشه‌اش درمی‌گرفت که بی‌درنگ به درگاه آهورا پناه می‌برد [یسنا، ۲: ۴۸] و می‌کوشید تا سروش به درونش راه یابد [۴۳: ۱۲] و بدین‌سان، پرسش و پاسخ اهورایی، درمی‌گرفت. [۵۷: ۲۴] در سراسر گاتها، پرسش‌های زرتشت از ژرفای درونش می‌جوشد و موج می‌زند و گاهی همه یک بخش، مانند هات ۴۴ را در بر می‌گیرد.

یکی از زیباترین و شگرف‌ترین بخش‌های گاتها، هات ۲۹ می‌باشد که سرچشمهٔ چهره‌سازی و نمایشنامه‌نویسی به‌شمار می‌رود. به دنبال پویش زرتشت که: چگونه بود آغاز آفرینش؟ [۲۸: ۱۱] تماشاخانه‌ای برای خوانندهٔ گاتها برپا می‌گردد و گفتگو‌هایی میان هرمزد با نقش آفرینان گیتی، به گوش می‌رسد. شیوهٔ هنرمندان زرتشت در پدیدآوری پرس و گوی، یک نوآوری در ادب دنیا بوده و نمونه‌برداری‌های زیادی از آن، انجام پذیرفته است؛ از «بگ و ت گیتا» و «مکالمات کنفسیوس» گرفته تا «کتاب اشعیا» و گفتگوهای سقرات (دیالوگ‌ها) که نامدارترین آنها را افلاتون نگاشته است. در اینجا سقرات به جای هرمزد نشسته و پاسخگوی پرسش‌هاست. «ویل دورانت» می‌نویسد:

شاید دیالوگ‌ها را در اصل برای تفنن می‌نوشتند و با مزاح می‌آمیختند... طرحی در کار نیست که کلیهٔ مطالب را وحدت بخشد، جز جستجوی مداوم خرد رشدکننده‌ای که به دنبال حقیقت می‌رود و هرگز نمی‌یابد. ساختمان دیالوگ‌ها، زیرکانه ولی ناشیانه است... موضوع‌ها بی‌حساب تغییر می‌کنند و از این شاخه به آن شاخه می‌پرنند... لیکن فصاحت و روانی سخن، طنز موقعیت، بیان،

اندیشه، دنیای زنده‌ای که از شخصیت‌های متنوع به وجود آورده، و دریچه‌های مکرری که به سوی اندیشه عمیق و والاگشوده، تمام این نقایص را از بین می‌برد.^۱

«استفان پانوسی» پژوهشی درباره زرتشت و سقرات دارد که فشرده‌اش را می‌آوریم:

آموزش زرتشت به گونه‌ای، به آگاهی سقرات رسیده بود؛ از این جمله است باور به وجود جداگانه روان از بدن و بنابراین نامیرایی آن و بازگشتش پس از مرگ تن به سوی آسمان. زرتشت و به پیروی از او: سقرات، انسان را چون یک کهجهان (عالم صغیر) و مانند یک تصویر مینیاتوری از جهان می‌پندارند. زرتشت یک متفکر فیلسوف‌مآب بوده است؛ بیشتر از سقرات. در اخلاق نیز زرتشت ژرفتر و رادتر از سقرات بود. سقرات در تمام نکات مهم فلسفی، یک انسان ناشی، در فراروی زرتشت است. هرآینه، هر امری که به نزد سقرات، نیکوست، او آن را به گونه‌هایی، از زرتشت گرفته است. من اخلاق سختگیرانه زرتشت را در زندگی و در آموزش، برتر می‌دانم؛ برتر از اخلاق سقراتی که در حساس‌ترین نکات، سرشار از تردید است. اخلاق زرتشتی، دست‌کم در حکم هدفی ماندگار خواهد ماند؛ جاوید و ماندگار تا آنگاه که انسان، موجود باشد. آرمان اخلاقی یونانی کمی بعد از سقرات و به همراه این، آرمان فرهنگ و هنر یونانی نیز به نیستی پیوست. زندگانی بدون سروری کردن بر اراده و بدون رام کردن بدن و بدون فرماندهی جزمی روح، میسر نیست. این را زرتشت می‌دانست، ولی سقرات آن را نادیده گرفت؛ و این عمده‌ترین فرق میان هر دو است. سقرات تنها خواهان آنست که فرد را به شاهکاری هنری مآب اخلاقی مبدل سازد. زرتشت، برعکس خواهان آنست که انسان نه تنها خود را به ژرفای روشنایی برساند، بلکه انسانهای دیگر را نیز، و سراسر سرشت و طبیعت پیرامونش را. در اینجا زرتشت به مراتب بالاتر از سقرات قرار دارد؛ سقرات نمی‌تواند به پای زرتشت برسد.^۲

«ج. آشتیانی»:

«آلتهیم» معتقد است زرتشت شیوه جدیدی برای مکالمه ابداع کرد تا هرچه بیشتر او را از مخالفینش که با مست کردن و فریادهای شغف‌آلود در قربانی‌های شبانه خویش توحش و هیجان می‌آفریدند، دور سازد.

(۱) تاریخ تمدن / یونان باستان، ۵۷۴ و ۵۷۵.

(۲) تأثیر فرهنگ و جهانبینی ایرانی بر افلاتون، ۵۲ تا ۵۹.

«لومل» می نویسد: کلمات زرتشت از چنان قدرت درک خداوند و اثر نزدیکی به پروردگار برخوردار است که فقط با تکرار سخنان او می توان به مفهوم واقعی آنها دست یافت. با آنکه گاهی مشکلات غیر قابل حلی در درک این کلمات و ترجمه به یک زبان جدید وجود دارد، رابطه زرتشت با خداوند همه جا از لابلای کلماتش آشکار است. در کلام او جاه و عظمت پروردگار پیوسته با عمیقترین وجهی قابل احساس است و با آن، یک نزدیکی بی نظیر و قابل اعتماد به خداوند مشهود می باشد. روی سخن او با آنکه اغلب با انسان هاست، ولی گفتگویش بیشتر به یک مونولوگی (سخن یک جانبه) مبدل می شود که طرف صحبت خداوند است. و سپس چنان اثر می گذارد که گویی دیالوگی (سخن دو جانبه) با خداوند است که در آن، دوست با دوست سخن می گوید.^۱

گفتگوهایی که از زرتشت و هرمزد برگزیده ایم، به گونه ای پراکنده در لابه لای گاتها، نوشتارهای پهلوی و پارسی و تازی، به جای مانده و آشکار است که پیش از آشفته گی های دوران، بسیار بیشتر از اینها بوده است.

آفریدگار و آفرینش

ز دانش نخستین به یزدان گرای
که او هست و باشد همیشه به جای
[فردوسی]

زرتشت: آن چیست که بوده و خواهد بود؟
هرمزد: من و دین و کلام. دین: کردار هرمزد است؛ کلام: ایمان اوست. و دین، برتر از کلام است؛
زیرا کردار برتر از گفتار است.
زرتشت: چرا همه چیزها را در زمان بی‌کرانه (نامتناهی) نیافریدی و زمان را بر دو بخش کردی؟
بخشی را کرانه‌مند (محدود) و بخشی را بی‌کرانه (نامحدود)؛ اگر آنها را در زمان بی‌کرانه آفریده
بودی، هیچ چیز از میان نمی‌رفت.
هرمزد: اگر چنین بود، نمی‌شد که گزنده‌های اهریمن گناهکار، از میان برود.
زرتشت: از چه چیزی این جهان را آفریدی؟
هرمزد: همه این جهان را از نفس خویش آفریدم.
زرتشت: این دین را نخست بر چه کسی نمودی؟
هرمزد: نخست به گیومرت نمودم که آن را دریافت و بدون فراگیری و آموختن، به یاد سپارید.
زرتشت: چرا این دین را از راه پندار (وهم) به گیومرت نمودی و به من از راه گفتار؟
هرمزد: زیرا بایسته بود تو این دین را بیاموزانی و دیگران را بهره‌ور داری؛ اما گیومرت کسی را
نمی‌یافت که بپذیرد و بنابراین از سخن، خاموش بود. این دین، درخور توست که من می‌گویم و
تو سخن من را می‌شنوی؛ و تو می‌گویی و مردم می‌شنوند و می‌پذیرند.
زرتشت: آیا این دین را پیش از من بر کسی جز گیومرت نموده‌ای؟

هرمزد: آری، این دین را به «جم» نمودم از آن رو که ضحاک را انکار می‌کرد.
 زرتشت: چون می‌دانستی که او دین را نمی‌پذیرد، پس چرا به وی نمودی؟
 هرمزد: اگر دین را به او - و همچنین فریدون و گرشاسپ و کی‌آرش و کی‌قباد - نمی‌نمودم، به تو نمی‌رسید.

زرتشت: آفرینش جهان و رواج دین را چه حکمتی بود؟
 هرمزد: نابودی عفریت (اهریمن) جز از راه آفرینش جهان و رواج دین، شدنی نبود. اگر دین رواج نیابد، کارهای جهان پیشرفت نمی‌کند.^۱

زرتشت: ای همانا همه آگاه؛ نخستین آورنده دین بهی که بود؟
 هرمزد: نخستین پذیرنده دین از دادار، کیومرث مردم بُن [پدر آدمیان] بود که برای آراستن آفریدگان، دین را رواج داد.^۲

گزارش

قدیم بودن و ابدیت خداوند را پاره‌ای از بینش‌ها باور نداشتند؛ به‌ویژه خدایی هرمزد را وابسته به آفرینش جهان می‌دانستند.^۳

* هرمزد، پیش از آفرینش، خدای نبود... او را خدایی، از آفرینش بود.^۴
 در «ریگ‌ودا» آمده است:

* خدایان پس از آفرینش جهان، پدیدار شدند؛ پس که می‌داند آفرینش از کجا سرچشمه گرفته؟! [۱۰:۱۲۹]

جالب اینجاست که در یک گزارش مشکوک پهلوی، از مرگ هرمزد و تن‌یابی (تَجَسُّد) دوباره وی در رستاخیز سخن رفته است.^۵ زرتشت در گاتها، روشن و آشکار، اهورامزدا را خداوند جاودانی دانسته است و در شاهنامه از زبان هرمزد می‌گوید: «نگه کن براین آسمان و زمین»:

(۱) شهرستانی: ملل و نحل؛ ترجمه: ترکیه اسفهان / استوره زندگی زرتشت، ۱۹۱ تا ۱۹۴.

(۲) دستنویس پهلوی J.U.29، ۲۳۲.

(۳) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: آفرینش خدایان، گفتار ۵.

(۴) بن‌دهش، ۳۵.

(۵) روایت پهلوی، ۴۷.

که بی آب و خاکش برآورده‌ام نگه کن بدو، تاش چون کرده‌ام
نگر تا تواند چنین کرد کس؟ مگر من، که هستم جهاندار و بس
گر ایدون که دانی که من کردم این مرا خواند باید جهان‌آفرین

[دقیقی: پادشاهی گشتاسپ]

گیومرت (کیومرس) نمونه و استعاره‌ای از نخستین انسان است. اینکه گیومرت کسی را نمی‌یافت تا دین بهی را به او بیاموزاند، نشان می‌دهد که وی تنها انسان زمین بوده و هنوز جامعه بشری پدید نیامده است. به قول شاهنامه:

دَد و دام و هر جانور کهش بدید ز گیتی به نزدیک او آرمید
دوتا می‌شدندی بر تختِ اوی از آن بر شده فرۀ بختِ اوی
به رسم نماز آمدندیش پیش از آن جایگه برگرفتند کیش
* فَرَوَشی (روان) گیومرت اَشَوَن (پارسا) را می‌ستاییم. نخستین کسی که به گفتار
و آموزش اهورامزدا گوش فرا داد و از او خانواده سرزمین‌های ایرانی و نژاد
ایرانیان پدید آمد [فروردین‌یشت، ۸۷].

اگرچه در گاتهای کنونی، از شاه - پیامبران پیشین، تنها نام «جم» به جای مانده، اما با نگرش به دیگر بخش‌های اوستا و گزارش‌های پهلوی می‌توان گمان کرد که در گاتهای گمشده، از گیومرت نیز سخن رفته بود. در این گزارشها، پادشاهان بر دو گروهند: دین‌پذیر و دین‌ناپذیر!

* زرتشت: جم به جهان چه بدتر کرد؟

هرمزد: چون دین بدو نمودم نپذیرفت.

* چون هرمزد، جمشید را به دین انگیخت، جم، هرمزد را تحقیر کرد که استویداد به من نرسد. (ادعای بی‌مرگی کرد). پس به سبب این تحقیر، دیوان و مردمان، او را دریدند. هرمزد، فریدون را به دین انگیخت. او نیز هرمزد را تحقیر کرد و به سبب آن تحقیر، پیری بر او فرود آمد و نتوانست تن خویش را بر استر نگه دارد و در سه گامی پیرامون همی افتاد. و کرشاسپ را به همین گونه انگیخت. او نیز هرمزد را تحقیر کرد و به سبب این تحقیر، اکومن (سرکرده دیوان) او را در آشکارترین بلندی (دشت پیشانسه) کشت.^۱

* گشتاسپ و زرتشت و گیومرت و دیگر کسانی که بهره‌شان از بهشت بیشتر

است، به سبب آن است که خرد بیشتر به آنان رسیده است. و جم و فریدون و کاووس... نیامدنشان به «دین»^۱ و نیز این که نسبت به خدای خویش ناسپاس شدند، این بود که خرد به آنان کم رسیده بود.^۲

از دیدگاه زرتشتی (و نه مزدایی) می توان فهرستی از ستاییده ها و نکوهیده ها که پیش از زرتشت می زیستند، به این گونه به دست داد:

ستاییده ها	نکوهیده ها
مزدایرستان زرتشتی	مزدایرستان غیر زرتشتی
گیومرت	جم
هوشنگ	فریدون
منوچهر	کرشاسپ (سام)
توس	کی قباد
سیاوش	کی آرش
کیخسرو	کاووس

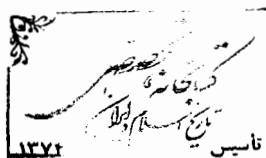
(۱) در متن پهلوی: دین، و در پازند: بهشت، آمده است. به نظر می رسد که صورت پازند... مرجع باشد زیرا جم و کاووس و فریدون پیش از زرتشت بودند. [یادداشت احمد تفضلی]

در این باره نمی توان با «تفضلی» همراهی بود زیرا: (الف) گیومرت که دین را پذیرفت، نیز پیش از زرتشت می زیست. (ب) در وندیداد از دین ناپذیری جم یاد شده است.

با این همه، نکوهیدگان نیز سرانجام آموخته می شوند و در رده زرتشتیان جای می گیرند.

(۲) مینوی خرد، ۲۱-۱۹: ۵۶.

گریستن گیتی

پرده نخست

گیتی: که می‌زند تبر مرا؟ که می‌زند تیشه مرا؟ خشم و ستم و ریم (پلیدی) و درشتی، آغشته مرا. توش (توان) نیست مرا. جز تو (هرمزد)، پناه نیست مرا. پس، بفرست بهین پناهبخش، مرا. [یسا، ۲۹:۱]

هرمزد: کیست تو را ای اشا، رد (راهبر) گیتی تا به او دهیم آن توانایی را که با تُخشایی (کوشش)، پناهبخش جهان آباد باشد؟ کدامین آهوراپرستی را خواستاری تا پیروانِ دروغ و خشم را بازدارد؟ [۲۹:۲]

اشا: نیست سرکوبگر دشمن‌زدای در گیتی. از میانشان هویدا نیست شونده‌ای به سوی بدکاران؛ کسی که در هستارِ راستی (جهان به‌هنجار)، زورمندترین باشد تا گوش به زنگ او، دوشادوش به جنبش درآییم. مزدا سخنانی شمرده (نیایش) که همراه با پیروزیست، می‌ورزد. فرا خواهد چید ایدون دیوها را. و مردمان را همراه و پرستار است در آینده. ایدون خودش برمی‌گزیند آهورا انسان برای ما هستی‌ای که خودش خواسته است. ایدون که می‌ایستانی (نگاه می‌داری) هستی را، نماز و آفرین من و روانِ زبای گیتی، بر آهورا باد. اینست دهشِ مزدا که پُرسان است تا نباشد گزند بر زیوندگانِ ارجمند (مردم راست‌کردار)؛ تا نباشد پیشوا را دسترسیِ دروغکار. [۲۹:۳-۵]

هرمزد: ای بهمن، آیا نیست یک هستانِ ویدا (موجود بینشور)؟ آیا نمی‌باشد رد (راهبر) سرشار از اشا؟ تو برای آفریدگار کدام پیشوا و پناهبخش را سفارش می‌کنی؟... کیست که مردمان را آوا دهد؟ [۲۹:۶ و ۷]

بهمن: آنکه من اینجا می‌شناسم، تنها گوش به آموزش ما: زرتشت سپیتام است که هم او، مزدا و اشا را می‌ستاید و چاره‌کارش، سرایش بلندآوازه‌ست. پس او را دَمِ خوش آوا دادیم. [۲۹:۸]

گیتی: خشنودم از آوای آن رادمرد که فروگذارنده جنگ‌افزار است؛ شهریارِ توانا، آنگونه که

می‌خواستم. کدامین هنگام او با زبردستی، مرا یاری می‌دهد؟ ای آهورا، شما با اینها اوجش دادی: اشا (عشق)، شهرپور (شهریاری نیک) و بهمن (متش بهین) که خوشی و رامش دهند. ما همه او را ای مزدا پرمایه‌ترین ویدای تو می‌شناسیم. کجاست «اشم و هو»ی شهریار اندیشمند که به سویم بشتابد؟ شما ای مزدا، فراشناسان «مَس مغان» را و پاینده‌دار «زند» را. آهورا اکنون برایمان یاورست. ما شما را رهرویم. [۲۹:۹-۱۱]

گزارش

درباره ترجمان نگارنده، نگرش به این یادداشت‌ها بایسته است:

۱. تبر و تیشه زدن کنایه از زخم و آلودگی زمین در پی تاختن اهریمن است. مترجمان گاتها واژه تَوَرَش Thwaresh را که در گزارش پهلوی به گونه بریتَن (بریدن) آمده، به این معنی‌ها دانسته‌اند: آفریدن، به پیکر هستی درآوردن، ساختن، درست کردن. «تَوَرَش» را می‌توان همان «تَوَر» یا تبر، و بریدن را از همین ریشه (تد + بر) دانست. شاید بهتر باشد که واژه «تَوَرَش» را به معنای «دوارش» یا «دواریدن» بگیریم که به تنوره کشیدن و هردود کردن دیوان گفته می‌شود. در رساله «علمای اسلام» آمده است:

* دیگرباره، اهرمن دروند (دروغکار) بجنبید و آسمان را، و کوه را، و زمین را سوراخ کرد و در گیتی دوارید. و هر چه در گیتی بود، از بدی و پلیدی خویش آلوده کرد.^۱

افزون بر این، واژه «تَش» را به معنی تیشه و تراشیدن نگاشته‌اند؛ اما در اینجا آن را کنایه از همان معنی‌هایی می‌دانند که درباره «تَوَرَش» گفته‌اند و آورده‌اند:

- برای چه مرا آفریده‌ای؟ که مرا ساخت؟

ترجمه نگارنده با چشمداشت به یسنای ۳۲، بند ۱۴ بوده که از «گیتی زخمی» یاد کرده است.

۲. همچنین در یک پیشگویی آمده که پس از تاختن دیو آشمو غی (برهم زننده اشا):

* زمین بانگ کند که در رویارویی با این دیو پرزهر، توانا نیستم. به ماندن او در تنم، توانا نیستم؛ زیرا چنان مرا می‌درد و پاره می‌کند که گرگ چهارپای، شکم گوسفندان را می‌درد.^۲

(۱) نخستین انسان و نخستین شهریار، جلد یکم، ۴۱.

(۲) روایت پهلوی، ۶۲.

۳. «فرن یغ دادگی» از گرزیدن و گله کردن گیتی به درگاه هرمزد، گزارشی دارد. پیش از خواندن آن، یادآور می‌شویم که در اینجا و دیگر گزارشهای پهلوی، گیتی را به گونه نمادین، به چهار یک «گاو نخستین» و «یکتا آفریده» نگاریده‌اند. «رودکی» می‌گوید: «گیتی چو گاو نیک دهد شیر مر تو را». اینک گزارش:

* اهریمن میانه زمین را سوراخ کرد و درآمد... «گوشورون» که روانِ گاوِ یکتا آفریده است... به هرمزد گله کرد:

- تو سالاری آفریدگان را به که وا گذاشتی که زمین را لرزه درافتاد، گیاه خشک و آب آزرده شد. کجاست آن مرد که گفتی می‌آفرینم تا پرهیز (نیایش ضد اهریمن) بگوید؟

هرمزد گفت:

- تو بیماری گوشورون! از آن بیماری اهریمن؛ و کین دیوان را بر خود هموار کرده‌ای. اگر آن مرد را می‌شد در این زمان آفرید، اهریمن را این ستمگری نمی‌بود...

سپس هرمزد، فروهر (روح) زرتشت را به او نمود و گفت:

- بدهم به گیتی، کسی را که پرهیز گوید.

گوشورون خرسند شد و پذیرفت که:

- دام را پرورم.

یعنی درباره آفرینش دوباره چهارپا (جانداران) به جهان، همداستان شد.^۱

۴. در گزارشی دیگر: زمانی که اهریمن، درد و رنج و پتیاره (دشمنی) را در جهان آورد، ایزدان مینوی [مینوی ایزدان؟] با گرزش (گله و فغان) به هرمزد گفت تا چاره‌ای بیندیشد. هرمزد شش امشاسپند را به نبرد با اهریمن فرستاد، اما ایشان کامیاب نشدند. آنگاه هفتمین امشاسپند - ایزد بهرام - به یاری ایشان می‌شتابد و اهریمن را بر سر دوزخ، نگونسار در بند می‌کند.^۲

۵. پاسخ اشا به هرمزد [۲۹:۴] از سوی «دوستخواه» اینگونه گزارش شده است:

* بی‌گمان مزدا بهتر از همه به یاد دارد که در گذشته، دیوان و مردمان [دروغ‌وند]

چه کردند و آگاه است که در آینده چه خواهند کرد. اهورا تنها دادگستر [در جهان] است. پس آنچه خواست او باشد همان خواهد شد.

(۱) بُن‌دهش، ۵۲ تا ۵۴.

(۲) دستنویس پهلوی M.U.29، ۲۰۳ تا ۲۰۶.

ترجمان نگارنده که به سخن‌شماری یا دعاخوانی هرمزد و برچیده شدن دیوها اشاره دارد، از سه جهت با ترجمه‌های دیگر، همراهی نیست. یکی آنکه نمایشنامه از زمانه‌ای سخن می‌گوید که زمین یا گیتی به تازگی شکل گرفته و مردمانی پدیدار نشده‌اند که پیرو دیوها باشند؛ به ویژه که در یک گزارش، از شکایت فروهر (ارواح) مردمان به هرمزد، پیش از تن‌یابی ایشان، سخن رفته است؛ و هرمزد پاسخ می‌دهد:

* بدان گاه، برای شما مردی بیافرینم که شما را از بدی رهایی دهد.^۱

دوم، نگاشته‌های دیگر پهلوی نیز می‌گویند:

* هرمزد اهونور فراز سرود... فرجام پیروزی خویش و ازکار افتادگی اهریمن و نابودی دیوان و رستاخیز و تن‌پسین و بی‌پتیارگی جاودانه آفرینش را به اهریمن نشان داد.

* اهریمن... بدان دعای گاهانی (گاتها) به شکسته‌افزاری، از کار افتد.^۲

* چون گیومرت مانسر سپند (کلام مقدس) پاک هرمزد را شنید، به پاکی اندیشید

که: آن بهترین پرهیزگاری برای نابودی دروغ (اهریمن) است.^۳

سوم، شیوه معناگزینی برای کلمه‌های کلیدی است. از میان معناهایی که برای هر کلمه در واژه‌نامه‌ها و پژوهشهای اوستایی آمده، گزینش نگارنده چنین بوده است:

- سخار: سخن. (معناهای دیگر: کار، کردار.)

- مئیریشتو: شمارش. نیایش. (به خاطر داشتن. مردن. ناشایست.)

- یا: همراهی. (که. گام. گردش.)

- زی: پیروزی. (بی‌گمان. زیرا. هشیاری. ربودن.)

- پئیری‌چیت: فراچیدن. (در پیش. نگریستن. آموزاندن.)

- ورش‌ایت: پرستاری. پوشش دادن. (انجام دادن. تخم‌کاشتن. پوشاندن.)

- انگهت: هستی. بودن. (واقع شود. اتفاق بیفتد.)

۶. گزارش‌های پهلوی، زمین (گیتی) را در برابر اهریمن، نزار و ناتوان یاد کرده و زرتشت را بسان رهایی‌بخش نیرومند، نموده‌اند. اما مترجمان گاتها بدون توجه به این گزارشها، بند ۹ از هات ۲۹ را چنین نگاشته‌اند:

(۱) روایت پهلوی، ۲۵.

(۲) بن‌دهش، ۳۵ و ۱۴۸.

(۳) گزیده‌های زادسپرم، ۱۵.

* آنگاه گوشورون برخوردید که آیا باید به پشتیبانی مردی ناتوان، خرسند باشم و به سخنان او [گوش فرا دهم]؟ به راستی مرا آرزوی فرمانروایی توانا بود... ای آهورا! ای اشاه! اینان (پیروان زرتشت) را از نیرو و شهریاری مینوی برخوردار کن. ترجمان این بند آنچنان گسسته از روند بندهای پیش و پس از خود، و دور از رویه اوستا بوده که «فیروز آذرگشسپ» را ناچار به این تفسیر ساخته است:

شاید برخی تصور کنند مفاد این بند، برازنده مقام والای پیمبر بزرگی مانند زرتشت نیست؛ زیرا روان آفرینش از ناتوانی پیمبر سخن گفته و آرزوی شخص نیرومندی را دارد که بتواند مردم را یاری کرده و گره مشکل او را بگشاید... با این کیفیت، طبیعتیست که از مردم جهان هنوز کسی به درجه والا و مقام بزرگ زرتشت پی نبرده بود و از نیروی معنوی او آگاهی نداشت... چون در اینجا صحبت از فروهر زرتشت است و روان آفرینش نیز از روی عدم اطلاع و جهل، زرتشت را یک فرد عادی به حساب آورده و از ناتوانی او گله می‌کند، نمی‌توان ایراد توهین و تحقیر نسبت به پیمبر را صحیح و منطقی دانست. آذرگشسب سپس در تفسیر بند ۱۰ که با بند پیشین تناقض دارد، درباره روان آفرینش (گوشورون) می‌نویسد:

گویا در این آیه، از التهاب و جوش و خروش وی کاسته گردیده و به قسمت خویش و مشیت پروردگار، راضی شده است که می‌گوید: «پروردگارا، به زرتشت و یارانش نیروی معنوی و قدرت رهبری، بخش...»^۱. آنچه که در تفسیر آذرگشسپ نادیده گرفته شده اینست که گفتگوی گیتی با هرمزد به آغاز آفرینش بازمی‌گردد؛ یعنی هنگامی که هنوز مردم زاده نشده بودند. افزون بر این، اگر یک‌بار دیگر به ترجمه نگارنده نگاه شود و نیز این فراز را به گونه‌ای دیگر بخوانیم، چیستان گشوده می‌گردد: (۱) ات (۲) چا (۳) گئوش (۴) اوروا (۵) رئوستا (۶) ی (۷) ان آیشم (۸) خشان منه (۹) رادم (۱۰) واچیم (۱۱) نرش (۱۲) اسورهیا...

ترجمه واژه به واژه:

* (۱) (۲) و آنگاه (۳) (۴) (۷) روان گیتی ناتوان (۵) روید: - (۸) خشنودم از (۱۰) (۱۱) (۹) آوای نیرومند رادمرد (۱۲) ضد جنگ.

گزارش واژه‌ها:

- رثوستا: رُستن، رویدن و بالیدن. در اینجا به معنی جان گرفتن و شادمانیست.
- اسورهیا: واژه «سور» به معنی جنگ‌افزار^۱ همراه با پیشوند نفی «آ» می‌شود: فرو گذارنده جنگ‌افزار. در ردیابی این واژه، به چنین نمونه‌هایی برمی‌خوریم:
- Surcoat: لباس (کت) روی زره، جامه جنگی.

- سورَت: تند، خشم.

- سُور: باروی شهر.

- سَورَو: همیستار.

- سورَن: تاختن، یورش.

- سورسات: افزار سپاهیان.

و سرانجام سیمای صلح‌جویانه زرتشت را در یسنا [۱۲:۹] می‌بینیم:

* من دین مزداپرستی را باور دارم که جنگ را براندازد و رزم‌افزار را به کنار گذارد.

۷. مترجمان گاتها، فراز «رادم واچیم نرش اسورهیا» را اینگونه ترجمه کرده‌اند:

* پشتیبانی از (رادم) سخنان (واچیم) مرد (نرش) ناتوان (اسورهیا).

نگارنده با چشمداشت به اوستا و گزارشهای آن «واچیم نرش» را «آوای نیرومند» ترجمه کرده است. برای نمونه، زرتشت:

* به بانگ بلند و سرود، مردمان را به دین هرمزد خواند... چون آنان به دعوت

زرتشت برای شنیدن گفتارش آمدند، آنگاه با صدای بلند برای جهان مادی متعلق

به راستی، چنین برخواند:

- اعلام می‌کنم که ستاییدن پارسایی و نکوهش دیوان و تبلیغ دین مزدیسنی

زرتشت و پرستش و نیایش امشاسپندان، برای شما برترین است.^۲

در یسنا نیز چاره‌گرد (چَرگَرِتا) زرتشت: بلندسراییدن (سراوینگه) می‌باشد. [۲۹:۸]

۸. در هات ۲۹، بند ۱۱ آمده است:

(۱) کواد (۲) اشم (۳) وهو (۴) چا (۵) منو (۶) خشترم (۷) چا (۸) ات (۹) ما

(۱۰) مشا (۱۱) یوژم (۱۲) مزدا (۱۳) فراخشنن (۱۴) مزوئی (۱۵) مگائی (۱۶) آ

(۱۷) پیتی (۱۸) زانتا...

(۱) فرهنگ واژه‌های اوستا، ۱۴۳۱.

(۲) دینکرد هفتم / استوره زندگی زرتشت، ۸۷ و ۸۸.

ترجمه نگارنده:

* (۱) کجاست (۲) (۳) اشم و هو (۴) ی (۶) شهریار مینوی...

آنچه که ترجمه نگارنده را استوار می سازد اینست که در «ارت یشت»، نماز و کلام نامدار «اشم و هو»^۱ همچون افزاری در دست زرتشت است که به یاری آن، اهریمن را از پهنه زمین می راند. ارج این کلام تا آنجاست که هنگام آفرینش امشاسپندان:

* هر مزد «اشم و هو» بی بگفت و اردیبهشت را بُن همه مینوان (امشاسپندان) فراز گماشت؛ چنانکه بهمن: مهن، و اردیبهشت: بُن است. زیرا سرور همه نیایش ها، اشم و هو است که برترین پرهیزگاری و برتر از همه چیز است.^۲

درباره «شهریاری مینوی» زرتشت، این بخش از انجیل یوحنا [۱۸:۳۶] روشنگر است که از زبان عیسا می گوید:

* پادشاهی من متعلق به این جهان نیست... پادشاهی من، پادشاهی دنیوی نیست.

دنباله بند یادشده گاتها چنین است:

* (۱۳) - (۱۸) فراشناسان مس مغان پاینده زند را.

آنچه که به «مس مغان» برگردانده شده، به گونه «مزوئی مگائی» آمده و هیچیک از مترجمان گاتها چنین اشاره ای نکرده اند. یادآور می گردد که «مس مغان» یعنی «بزرگ بزرگان» یا «موبد موبدان» و یا همان «پیرمغان». از آنجا که بر پایه سنت زرتشتی، زادگاه زرتشت در «ری» بوده است، پس این شهر از دیرباز مرکز روحانیت ایران به شمار می رفته و «مس مغان» در آنجا دارای فرمانروایی نمادین و معنوی بوده است.

واژه ای که به «زند» برگردانده شده به گونه «زانتا» آمده که به گفته «آذرگشسپ» از مصدر

«زن» به معنی دانستن و شناختن است. مترجمان گاتها، واپسین فراز را چنین ترجمه کرده اند:

* ترجمه «ف. آذرگشسپ»: اشا، و هومن و خشترا چه وقت به ما روی خواهند

آورد؟ کی ای مزدا آیین تو را انجمن بزرگ مغان می پذیرد؟

* ترجمه «ج. دوستخواه»: کی اشه و منش نیک و شهریاری مینوی به سوی ما

(۱) این نیایش چنین است:

اَشم و هو و هیشتم اَستی، اوشتا اَستی؛ اوشتا اَهمایی هیت آشایی و هیشتائی اَشم.

ترجمه: راستی بهترین نیکی است، خوشبختی است؛ خوشبختی از آن کس است که او راست باشد برای بهترین راستی.

(۲) بن دهش، ۱۱۲.

خواهد شتافت؟ من شما [مردمان] را به پذیرش آموزش مگه بزرگ (انجمن پذیرندگان و پیروان پیام و آموزش زرتشت) فرامی خوانم. هر مزد همان گونه که نوید داده بود، زرتشت را به پیام آوری خویش برگزید و امشاسپند بهمن را به سوی او فرستاد. اینک پرده‌ی پسین از نخستین نمایشنامه جهان:

پرده دوم

بهمن: کیستی و از کدامین خاندانی؟ و در برابر پرسش‌ها و دودلی‌های روزانه زندگی خویش، کدامین راه را می‌نمایی و می‌شناسانی؟
 زرتشت: منم زرتشت که با همه توش و توان خویش، دشمن سرسخت دروغ‌ورزان و پناه نیرومند پارسایانم.
 بهمن: چگونه خود را بازمی‌شناسانی؟
 زرتشت: با دهش آن نماز که نزد آذر تو می‌گذارم. تا بدان هنگام که مرا توش و توان هست، به اشته خواهم اندیشید.^۱

بهمن: کیستی و از چه کسانی؟ به چه چیز آرزومندتری و کوشش تو برای چیست؟
 زرتشت: زرتشت سپیتامانم. در جهان به پرهیزگاری آرزومندترم. مرا آرزوست که برآنچه خواست ایزدان است، آگاه باشم و چندان پرهیزگاری ورزم که مرا به جهان پاک راهنمایی کنند.^۲

بهمن: کیستی؟ از آن کیستی؟
 زرتشت: زرتشتم، (از خاندان) سپیتمان.
 بهمن: ای زرتشت سپیتمان، برای چه خود را رنجه می‌داری؟ برای چه کوشش می‌کنی؟ و کام تو به چیست؟
 زرتشت: برای پارسایی در رنجم و برای پارسایی در کوشش و کام من به پارساییست.^۳

(۱) یسنا، ۹-۷:۴۳، ترجمه: دوستخواه.

(۲) گزیده‌های زادسپرم، ۳۲.

(۳) دینکرد هفتم / استوره زندگی زرتشت، ۸۵.

گزارش

شناخت خدا و خویشتن، آرمان بنیادین مزدیسناست. «مینوی خرد» می‌گوید:

* آن تنها آرزویی که هر مزد از مردمان دارد این است که:

- مرا بشناسید؛ چه، هر کس مرا بشناسد، از پی من آید و به خشنودی من کوشد.

و آن تنها آرزویی که اهرمن از مردمان دارد این است که:

- مرا نشناسید!

چه، می‌داند که هر کسی آن بدکار را بشناسد، از پس آن بدکردار نرود و هیچگونه

نیرو و یاری از مردم، به او نرسد. [۳۹:۲۴-۲۸]

بنابراین زمانی که بهمن می‌پرسد: چیستی؟ (چیش اهی؟) و کیستی؟ (کهیا اهی؟)، آماج و هدف

وی، نه یادکرد از خاندان زرتشت است، بلکه می‌خواهد تبارِ بغانه و خانمانِ ایزدانه زرتشت را به

وی گوشزد کند. چنانکه در اوستا، هر مزد می‌گوید:

* ای زرتشت سپیتمان؛ کسی که به راستی به «خانمان ما» بستگی دارد، همان دم

که چنین سخنی را [مانترا] بر زبان آورد، هر دروغی را نابود کند.

[مفتن یشت کوچک، ۱۱]

در رساله‌ای پهلوی به نام «فراچیده‌های اندرز فرجودکیشان»^۱ این پندها به یادگار مانده است:

* هر فرد که به پانزده سالگی می‌رسد، این چند چیز را باید بداند:

- که هستم؟

- خویشتن که هستم؟

- از کجا آمده‌ام و باز به کجا شوم؟

- از کدام پیوند و تخمه‌ام؟

- مرا چه خویشکاری (وظیفه) به گیتیست؟ و چه مزدی در مینو (آخرت)؟

- از مینو آمده‌ام یا به گیتی بوده‌ام؟

- خویش هر مزدم یا اهریمن؟ خویش ایزدانم یا دیوان؟ خویش خوبانم یا بدان؟

(۱) فرجودکیشان یا فریودکیشان یعنی مومنان و خداپرستان که پیش از زرتشت می‌زیسته‌اند. این لفظ

مرکبست از «فر»: پیشاوند عظمت و علو؛ و «جوذ / یوژ» به معنی: غیر و جدا؛ و «کیش»: که حاصل، معنی:

«غیر همکیشان مجلل» است؛ کنایه از بزرگان و حکمای پیش از زرتشت. [اسبک‌شناسی، جلد یکم، ۱۲۴]

اگر واژه فرجود را برابر با فرجاد (به معنی: پایدار) بدانیم، فرجودکیشان یعنی: کسانی که دارای کیش استوار

و پابرجا هستند. [مید عطایی‌فرد]

- مردم (انسان) هستم یا دیو؟

- راهم چند (چگونه) است؟ دین من کدام؟

- سود و زیانم چیست؟ دوست و دشمنم کیست؟...

و سپس این پاسخ‌ها در پیش نهاده می‌شود که:

- از بهشت (مینو) آمده‌ام؛ نه آنکه به گیتی بوده‌ام. آفریده (مخلوق) هستم؛ نه بوده

(قدیم، موجود). خویش هرزدم؛ نه اهریمن. خویش ایزدانم؛ نه دیوان. خویش

نیکانم؛ نه بدان. انسانم؛ نه دیو^۱...

در رساله دیگری به نام «اندرز خسرو کوتان» آمده است:

هرکس باید بداند که: از کجا برآمده‌ام و چرا اینجایم؟ و باز بر کجا باید شدن و از

من چه می‌خواهند؟ و من این می‌دانم که از پیش هرزدم خدای بیامده‌ام و برای به

ستوه آوردن دروغ (اهریمن) در اینجایم. و باز بر پیش هرزدم خدای باید شدن.

آنچه از من می‌خواهند: داشتن اشویی (پرهیزکاری)، خویشکاری (انجام وظیفه)

و پیرایش خیم (تزکیه) است.^۲

و به گفته گزارش‌های دیگر:

* مردمان: بدان فره‌مندی و همه آگاهی هرزدم است که از اهریمن، رهایی یابند و

به خویشی هرزدم رسند. او [هرزدم] را نشان مادی: مرد پرهیزگار است. هر که

مرد پرهیزگار را رامش بخشد یا بیازارد، آنگاه هرزدم، آسوده یا آزوده باشد.^۳

* روان پرهیزگار، خویش هرزدم به شمار می‌آید.^۴

بازتاب چنین خودکاوی‌هایی را می‌توان به روشنی در عرفان ایران نگریست.

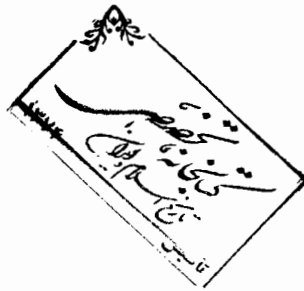
(۱) سبک‌شناسی، جلد یکم، ۱۲۴.

(۲) ترجمه چند متن پهلوی، ۱۰۹.

(۳) بُن‌دهش، ۱۱۰.

(۴) روایت پهلوی، ۳۵.

مانترای ورجاوند

خاتم جم را بشارت ده به حُسن خاتمت
که اسم اعظم کرد ازو کوتاه دست اهرمن
[حافظ]

زرتشت: کدام بود آن سخنی که مرادر دل افکندی، پیش از آفرینش آسمان... پیش از سراسر زندگی این جهانی؟

هرمزد: آن سخن «آهونَ ویریه» بود^۱... من در آغاز، واژگانی را که «اهو» و «رتو» در میان آنهاست، فروخواندم؛ پیش از آفرینش آسمان برین... پیش از آفرینش پیکرِ خورشید برین، و پس از آفرینش امشاسپندان. از میان آن دو مینوی نخستین، «سپندمینو» سراسر آفرینش «آشه» را که بوده و هست و خواهد بود، با گفتار «شیوئئتم انگهوش مژدایی» برای من برخواند. و این سخن، در میان سخنان، کارآمدترین سخنی است که گفته شده و بر زبان آورده شده و خوانده شده است. این سخن را چندان توانایی است که اگر همه مردمان جهان آستومند، آن را بیاموزند و به یاد بسپارند، خود را از مرگ، رهایی توانند داد. این سخن ما گفته شده است تا هر یک از آفریدگان

(۱) متن کامل این مانترا و ترجمه‌ای که (هرچند نارسا) برایش کرده‌اند، چنین است:
یتا آهو وئیریو آتا رتوش آشات چیت هجا ونگهوش دژدا متنگهوشی ائتنام انگهوش مژدائی خشیرم چا
اهورائی آیم دریگو بیو دذت واستارم.
ترجمه: همان اندازه که یک سرور دنیوی [= اهو] نیرومند است، یک سرور روحانی [= رتو] نیز به اندازه
اشویی‌اش تواناست. بخشش نیک‌اندیشی از آن کسی است که تنها برای مزدا کار کند. و نیروی شهریارِ
اهورایی برای کسیست که بینوایان را یاری دهد.

جهان، آن را در پرتو بهترین اشته یاد گیرد و بدان بیندیشد. [یسنا: یغان یشت، ۱۰-۱۹:۱]

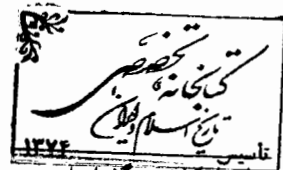
زرتشت: چه چیز تواناتر، پیروزمندتر، بلندپایگاه‌تر و برای روزِ پسین، کارآمدتر است؟
هرمزد: نام من و امشاسپندان در مانترای ورجاوند... این است پیروزمندترین و چاره‌بخش‌ترین
چیزها. این است آنچه بر دشمنی دیوان و مردمان دروغزن چیره شود، بیشتر در اندیشهٔ مردمان
کارگر افتد، بهتر نهاد مردمان را پاک کند.

زرتشت: مرا از آن نام خویش که بزرگتر و بهتر و زیباتر از هر چیز است بیاگاهان... تا هیچ‌کس نتواند
بر من چیره شود؛ نه دیوان و نه مردمان دروغزن و نه جادوان و نه پریان.
هرمزد: منم سرچشمهٔ دانش و آگاهی... منم ورجاوند، زورمندترین، شکست‌ناپذیر، همه را
نگهبان، همه را پزشک، دور از دسترس دشمن، به یاد دارندهٔ پاداش هر کس... روزان و شبان، مرا
بستای. اینچنین من یاری رسانی و پناه‌بخشی را به سوی تو آورم. [هرمزدیشت، ۱ تا ۹]

زرتشت: ای مژده‌رسانِ گفتار راست؛ اینک سپیتمان زرتشت - ستاینده و سراینده و دادخواه و
اندرزگوی و نیایشگر و مهربان - را بفرمای که چه بود آن سخن، هنگامی که تو و اردیبهشت،
کیهان روشن و درخشان و خانه‌های خورشیدسان را آفریدید؟

هرمزد: «آیرِیْمَن ایشیه» که اهریمن و همهٔ جادوان و پریان را برمی‌اندازد، بزرگترین، بهترین،
زیباترین، نیرومندترین، استوارترین، پیروزترین و درمان‌بخش‌ترین مانترای ورجاوند است.

[اردی‌بهشت یشت، ۱ تا ۵]

گزارش

مانترا، کلام و گفتار آیزدی یا «اسم اعظم» است که به گونهٔ منْثَره، مانسراسپند (مانترای پاک و
مقدس) یا ماراسپند نیز خوانده شده و از ریشهٔ مَن (منش، مینو) به معنای اندیشه می‌باشد. از
همین خانواده است واژهٔ منطقی (منتیگ) که ریشهٔ اوستایی دارد. زرتشت در گاتها خود را مانترانو
(مانترا خوان) می‌نامد. مانترا به دو گونه می‌باشد:

۱- تک واژه‌ای؛ که بازخوانی یک واژهٔ ویژه مانند اهو (هو) یا «رتو» و مانند اینهاست.

۲- بازگویی یک یا چند فراز (جمله).

در اوستا و گزارش‌های پهلوی، مانترا چنین نموده شده است:

* روانِ سپید و روشن و درخشانِ هرمزد است... مانتراى ورجاوندِ دانا، آن پیکِ دشمنِ دیو... که زرتشت را به پناه‌بخشی جهان مادی فرستاد. [فروردین یشت، ۸۱ و ۱۴۶] مانترا بهتر از هر چیز، دروغِ پنهان را می‌راند. [سرور یشت هادخت، ۳] ای مانتراى ورجاوند، ای فرهمندترین مینوان؛ تو مرا به درمان‌بخشی، یاور باش. [وندیداد، ۲۲:۳]

* ماراسپند (مانترا) سخنِ هرمزد است، که اوستاست؛ که آن را گزارش: «ستایش ویژه» است... مانترا در پیکر سپندارمذ (ایزد زمین) جای دارد... اهریمن، رویاروی مانسریاک: سخنِ جادویی را به کار گرفت... گُل و یژه ماراسپند: زعفران می‌باشد.^۱

* چون گیومرت، مانسرسپند هرمزد را شنید، به پاکی اندیشید که: آن بهترین پرهیزگاری برای نابودی دروغ (اهریمن) است.^۲ در گاتها به این نمونه‌ها دربارهٔ مانترا برمی‌خوریم:

* با این مانتراى مهین، زیانکاران را با خوش‌زبانی رهنمون می‌گردم. [۲۸:۵] آن مانتراى خوش‌بختی‌افزا را اهورایی ساخت که با اشا همخواست است. مزدا آن را برای بهبود گیتی و برای درستکاران آموزانید [۲۹:۷] مانتراىی که در بردارندهٔ رسایی خوب (خرداد) و عشق (اشه) و بی‌مرگی (امرداد) است. [۳۱:۶] من به‌پا خواهم خاست تا آموزش‌های تو (هرمزد) را پشتیبانی کنم؛ همراه با همهٔ آنان که مانتراى تو را باز می‌گویند [۴۳:۱۴] چگونه دروغ را به دست اشا بسپارم تا با مانتراىی که آموزشِ توس، پالاییده شود؟ [۴۴:۱۴] مانتراىی که در پرتو اشا بهترین راهنماست. [۴۴:۱۷] اگر آنچنان که من می‌اندیشم و می‌گویم، مانترا نورزند، پیامدشان: آه و وای خواهد بود. [۴۵:۳ - ترجمه نگارنده]

(۱) بن‌دهش، ۴۹ و ۵۵ و ۸۸ و ۱۱۵.

(۲) گزیده‌های زادسپرم، ۱۵.

نیکی و بدی

نیکی و بدی که در نهاد بشر است
شادی و غمی که در قضا و قدر است
با چرخ مکن حواله کاندر ره عقل
چرخ از تو هزار بار بیچاره‌تر است
[خیام]

زرتشت: اگر کسی با همهٔ اندامش گناه ورزد (سر تا پا گناهکار باشد)، کیفر و بدی، نخست به کدام اندام او می‌رسد؟

هرمزد: چون در تن مردم، اندام زبان ارجمندتر است، پس، آن بدی به زبان، پیش‌تر رسد.

زرتشت: سپس به کجا رسد؟

هرمزد: به دل و آنگاه به شکم رسد. و فرزندان زشت و فاسد از او زاده شوند؛ بدان روی که گناه کند و کرفه (ثواب) نکند.

زرتشت: اگر مردم کار کرفه (ثواب) کنند، نیکی به کدام اندام ایشان زودتر رسد؟

هرمزد: به زبان؛ زیرا زبان آفریده‌ای بهتر از همهٔ اندام‌هاست. سپس به دل، به شکم و به همهٔ بدن او رسد. و فرزندان فرهیخته، خویشکار (وظیفه‌شناس)، دادگر و سخنور از او زاده شوند؛ از آن روی که نیکی کند و گناه نورزد.

زرتشت: برای مردمان چه هنری بهتر است؟

هرمزد: راستگویی بهتر است؛ زیرا پیامد راستگویی: نیکنامی در جهان، و خوشبختی و رستگاری در بهشت است. و پیوستگان و نوادگان تو از برای کار کرفه (ثواب)، کسان بهتری باشند. روان تو

رستگار می‌گردد، زیرا کسی که برای راستی، مال و خواسته‌اش زیان بیند، بهتر از آن کسی است که از روی دروغ، روانش آسیب بیند؛ چون مال و خواسته را می‌توان باز اندوخت، اما برای روانِ فردِ درگذشته، چاره‌ای نمی‌توان یافت.^۱

زرتشت: دروغ‌زن، مانده کیست؟

هرمزد: دروغ‌زن، همکار اهریمن است. دروغ‌گویان، در میان مردم، پست و بدون فرجام نیک باشند. آنان هرچند توانگر به‌شمار روند، نزد مردمان دارای ارج و هُرمّت نخواهند بود. فرجام دروغ‌زن، بد است؛ اگرچه مال بسیار داشته باشد، همه از دستش برود و سرانجام، نیازش به مردم افتد.^۲

زرتشت: از بندگان زمین، بهتر کیست؟

هرمزد: آنکه او راستی دارد و راست است. دوم آن‌کس که با راستی راد و کریم باشد و به راستی: رهسپر، و از کاستی چشم پوشیده. سوم مهربان باشد بر آتش و آب و جانور و جاندار؛ که مردم از این دانش و کردار، از دوزخ رسته، در بهشت جاوید پیوسته باشد. ای زرتشت، در سپنجی سرای، هر که از بندگان، ظالم و رنجور ساز آفریدگان ایزد و نافرمانبر و سر از حکم کشته بود، این سخنها با او بگوی که از این سرکشی اگر باز نماند، جاودان در دوزخ جای او باشد.

زرتشت: از اهرمن بدگنیش که به نیکی مَنیش نگراید... مرا آگهی عنایت فرمای.

هرمزد: فاعل نیکی و خواهان خیر و خوبی ام. بدی نکنم و بد کردن نفرمایم و به شرّ رضا ندهم. خلق را رنج و زیان نرسانم. بدی و شرّ سراسر کار اهرمن است و خیل اهرمن - که در دوزخ به مکافات این کردار، ایشان را جاودان داشتن، بر من واجب است - بیهوده بر بد کردن من گواهی می‌دهند.

زرتشت: پرستندگان، ستایش تو را چگونه کنند و قبله ایشان چه باشد؟

هرمزد: کافه ناس (همه مردم) را آگاه کن که هرچیز که آن روشن و فروغمند است، در هنگام پرستش من، رخ بدان سوی آورند تا اهرمن از ایشان بگریزد؛ و بهتر از روشنی در جهان، وجودی نیست. از نور: بهشت و حور نعیم (نیکو) آفریدم و از ظلمت: جَجم (دوزخ) پدیدار شد.^۳

گزارش

در گزیده‌هایی از بزرگترین اندیشمند جهان در زمان ساسانیان: «بزرگمهر» چنین می‌خوانیم:

بدو گفت: شو دور باش از گناه	جهان را همه چون تن خویش خواه
مگوی آن سخن کاندراو سود نیست	کز آن آتش بهره جز دود نیست
به گفتار اگر چیره شد رایِ مرد	نگردد کسی خیره در کارکرد
چنین داد پاسخ که هر کو زبان	ز بسد بسته دارد نرنجد روان
اگر نرم گوید زبان کسی	درشتی به گوشش نیابد بسی
بدان کز زبانت مردم به رنج	چو رنجش نخواهی، سخن را بسنج
همه روشنی در تن از راستیست	ز تاری و کژی نباید گریست
به داد و ستد در کند راستی	بسبندد دَرِ کژی و کاستی
چنین گفت کان کو بود راستگوی	برو راست باشد همه کارِ اوی
زبان راندن و دیده پر آبِ شرم	گزیدن خروش اندر آوای نرم
زبان راستگوی و دل آزر مجوی	همیشه جهان را بدو آبروی
به دانش بود جان و دل با فروغ	نگر تا نگردي به گرد دروغ
هر آنکس که بسیار گوید دروغ	به نزدیک شاهان نگیرد فروغ

* درستکار، اگر کم‌درآمد باشد، دوست داشتنیست. هواخواه دروغ، هر چند

توانمند و پردرآمد باشد، اکومن (نکوهیده) است. [گاتها، ۴۷:۴]

در «ریگ‌ودا» می‌خوانیم:

رادمرد آن است که به مستمند ناتوان دوره‌گرد که در طلب غذاست، کمک کند...
مردی که مهمان‌نواز نیست، بیهوده در پی غذاست؛ من به راستی می‌گویم که این
مرگ اوست. او نه «اریمن» و نه دوستی را عزیز می‌دارد. آن که تنها غذا می‌خورد،
جز گناهکار، چیز دیگر نیست. [۱۰:۱۱۷]

در شاهنامه «کردیه» خواهر «بهرام چوبینه» به وی از قول سخنگوی بلخ یعنی زرتشت چنین پند

می‌دهد:

نگر تا چه گوید سخنگوی بلخ	که باشد سخن گفتن راست تلخ
هر آنکس که آهوی تو، با تو گفت	همه راستی‌ها گشاد از نهفت

در «بهمن‌نامه»، اردشیر پسر بیژن می‌گوید:

که را هست نزدیک مردم فروغ	به سوگند هرگز نگوید دروغ

دروغ از ره دین به یکسو کند روان را نژند و پسر آهو کند
دروغست کت بسپرد آبروی دروغ ای پسر تا توانی مگوی

○ اندر زهای آذرپاد ماراسفندان

(نظم پارسی از: ملک الشعرای بهار)

نکو مرد آساید اندر جهان برد بدکش مرد رنج گران
نکوئی بود جوشن نیک‌مرد به گرد بدی تا توانی مگرد

چو نیکی رسد بهرت از آسمان از اندازه بیرون مشو شادمان
چو زشتی رسد نیزت از روزگار مشو ناامید از سرانجام کار
بسا نیکیا کش بدی از پی است بسا بد که نیکی همال وی است
نشیب و فراز است کار جهان همیدون بود آشکار و نهان

— نیکی کردن بهتر است یا از بدی دور بودن؟

— بدی نکردن، سر همه نیکویی کردن است.^۱

بذر زندگی

کشتزارهای سودمند گندم را می‌ستاییم.

[یسنا: ۲: ۴۲]

زرتشت: ای دانای دانایان؛ آیا زنان و مردان پرهیزگار را به دین تو فراخوانم؟ آیا دیوپرست تبهکار را که زمینِ مزدا آفریده و آبِ روان و گندم سرسبز و همهٔ دیگر چیزهای گرانبهای خویش را بیهوده و بی‌بهره، رها می‌کند، به کار نیکِ آهورایی وادارم؟

هرمزد: چنین کن؛ این، خویشکاری (وظیفه) توست که چنین کنی. [وندیداد، ۱۹: ۴۶]

زرتشت: کیست کسی که زمین را بیشتر از همه شادکام می‌کند؟

هرمزد: کسی است که هرچه بیشتر گندم و گیاه و درختان میوه بکارَد؛ کسی است که زمین‌های خشک را آبیاری، و زمین‌های تر را زه‌کشی کند. زمینی که دیرزمانی کشت نشده بماند و بذری بر آن نیفشانند، ناشادکام و خواهان بذرافشانی است؛ همچون دوشیزه‌ای خوش‌اندام که دیرزمانی بی‌فرزند مانده باشد و همسری نیک آرزو کند. کسی که زمین را با دستهایش از چپ و راست بکارَد، زمین به او فراوانی بخشد؛ بسان باکره‌ای که به سرای همسر رود و برایش فرزندانِ بزیاید، زمین نیز میوه‌های فراوان به بار آوَرَد... زمین به او چنین گوید:

- ای آنکه مرا با دستهای راست و چپ کشت کردی، مردم همیشه بدین جای درآیند و خواستار نان شوند. در اینجا من همواره بار آورم و همه‌گونه خوراک و گندم فراوان، بهرهٔ تو شود.

کسی که زمین را با دو دست خود کشت نکند، از آن چنین بشنود:

- ای آنکه مرا کشت نکردی؛ همواره بر دَرِ بیگانگان و در میان خواستارانِ نان

باشی. همواره در آنجا چشم به راه بمانی تا تو را از در برانند. چنین است پاسخی که توانگران به تو دهند!

زرتشت: کدام است خوراکی که دین مزدا را گوارا باشد؟

هرمزد: باز هم کشت گندم باشد دگریار. کسی که بذر بکارد، «اشه» می افشاند. او دین مزدا را برتر و فزاینده می رویاند. او دین مزدا را چندان نیرومند می کند که با یکسده نیایش توان کرد، که با هزار نیاز توان کرد، که با ده هزار پیشکشی توان کرد. هنگامی که جو به بار آید، دیوان از جا برمی جهند. آنگاه که گندم فراوان بروید، دل دیوان از بیم می لرزد. آن دم که گندم، آرد شود، دیوان ناله برمی آورند. زمانی که گندم، خرمن شود، دیوان نابود می شوند. در خانه ای که گندم بدین سان به بار آید، دیوان دمی بیش نمی پایند. از درگاهی که در آن، گندم این چنین به بار آید، دیوان به دور رانده می شوند. بدان گاه که در سرای، انباری از گندم باشد، چنان است که آهن سرخ گدازان در گلوگاه دیوان، فرو گردد. بشود که موبد این ماترای ورجاوند را به مردمان بیاموزاند.

- هیچ کس بی خوراک، توان آن ندارد که به آیین اشه رفتار کند. توان آن ندارد که

برزیگری کند. توان آن ندارد که فرزندی پدید آورد. هریک از آفریدگان گیتی، با

خوردن، زنده بماند و از نخوردن، بمیرد! [وندیداد، ۳۳ - ۳۴]

گزارش

زمانی که «تیشتر» ایزد باران ساز، بر دیو خشکسالی «اپوش» پیروز می شود، به مردمان مژده می دهد که:

* از این پس، بی هیچ بازدارنده ای، آب در جوی های شما با بذره های درشت دانه:

به سوی کشتزارها، و با بذره های ریزدانه: به سوی چراگاه ها، به همه سوی جهان

هستی، روانه می گردد. [تیریش، بند ۲۹]

در «زراتشت نامه» از زبان «سپندارمذ» ایزد نگاهبان زمین آمده است:

چنین است فرمان داد آفرین که پاکیزه دارند روی زمین

ز خون و پلیدی و از مردگان نباید که آلوده باشد جهان

به جایی که نبود برو کشتزار نه آب روان را برو برگذار

نسا^۱ و پلیدی بدانجا برند که مردم بران راه بر نگذرند
چو آباد باشد به کشت و به کار به مردم رسد سود ازو بی شمار
به گیتی بود آن کسی بهترین که کوشد به آباد کردن زمین
در بخش‌هایی از اوستا، زمین نمایه‌ای زنانه دارد و با زنان، هم‌نواست:

* آن زن پرهیزگار و این زمین دربرگیرنده ما را سرور زنان می‌خوانیم. [یسنا ۳۱:۱]
* اینک زمین را می‌ستاییم؛ زمینی که ما را در آغوش دارد. ای اهورامزدا، زنان را
می‌ستاییم؛ زنانی که از آن تو به شمار می‌آیند و از بهترین راستی برخوردارند.
[یسنا، ۳۸:۱]

در کتاب پهلوی «بن‌دهش» نیز زمین: ماده، و آسمان: نر دانسته شده است. «مولانا جلال‌الدین بلخی» می‌گوید:

آسمان: مرد و زمین: زن، در خرد هرچه آن انداخت، این می‌پرورد
هست سرگردان فلک اندر زَمَن^۲ همچو مردان گرد مکسب بهر زن
وین زمین کدبانویی‌ها می‌کند بسر ولادات و رضاعش می‌تند
پس زمین و چرخ را دان هوشمند چونکه کار هوشمندان می‌کند
«ش. شفا»:

سنت پرستش «الهه مادر» یا «مادر زمین» حتا در دنیای امروزی ما نیز در نزد مردم
شمالی اروپا (اسکاتلند، ایرلند، اسکاندیناوی، پروس شرقی) به صورتی
عامیانه باقی‌مانده و روز ۱۵ اوت (که کلیسای کاتولیک از سال ۱۹۵۰ به بعد آن
را روز مریم مقدس شناخته است) به صورت روز «زمین مادر» جشن گرفته
می‌شود. در لیتوانی، این سنت جشن Zemyna نام دارد که می‌تواند با ریشه
ایرانی «زمین» در ارتباط باشد.^۳

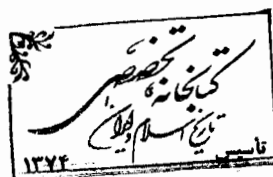
در گزارش‌های پهلوی از گندم به گونه «سرور غلات» یاد گردیده و گفته شده که وظیفه کشاورزان:
کشت و آبادانی کردن و جهان را آسودگی بخشیدن است. [مینوی خرد، ۳۰:۱۱]

در میان گروه‌های چهارگانه جامعه (موبدان، سپاهیان، پیشه‌وران و کشاورزان):
بسودی سه دیگر گژه را شناس کجا نیست بر کس از ایشان سپاس

(۱) نسا: نعش، مردار.

(۲) زَمَن: زمین.

(۳) تولدی دیگر، ۳۶۹.

بکارند و ورزند و خود بدروند به گاه خورش سرزنش نشنوند
 ز فرمان، سر آزاد وز خورد و نوش از آوای پیغاره^۱ آسوده گوش
 تن آزاد و آباد گیتی بدوی برآسوده از داور و گفت و گوی
 [شاهنامه: پادشاهی جمشید]

«م. معین»:

بسودی از ریشه فشو Fshu اوستایی است به معنی: پروراندن چهارپایان.
 فشوینت Fshuyant اسم فاعل از همین مصدر به معنی: پروراندن اغنام و
 احشام است که اغلب با واژه واستریه Vastrya آمده و جمعاً به معنی: کشاورز
 گله پرور به کار رفته.^۲

ارج کشاورزی تا بدان پایه بود که «انوشیروان دادگر» به کارگزارانش می فرماید:

به جایی که باشد زیان ملخ و گر تف خورشید تابد به شخ
 دگر برف و باد از سپهر بلند بدان کشتمندان رساند گزند
 همان گر نبارد به نوروز نم ز خشکی شود کشت خرم دژم
 خواهید باژ اندر آن بوم و رُست که ابر بهارش به باران نُشت
 ز تخم پراکنده وز مزد رنج ببخشید کارندگان را ز گنج
 زمینی که او را خداوند نیست بمُرد و ورا خویش و پیوند نیست
 مبادا که آن بوم ویران شود که در سایه شاه ایران بود
 تن آزاد و آباد گیتی بدوی برآسوده از داور و گفت و گوی
 و در پرتو این خردمندی و مردم داری بود که:
 کسی را کجا تخم یا چارپای به هنگام ورژش نبودی به جای
 ز گنج شهنشاه برداشتی ز کشتن زمین خوار نگذاشتی
 به ناکشته اندر نبودی سخن پراکنده شد رسمهای کهن

[شاهنامه: تدبیر کردن خراج را]

(۱) پیغاره: طعنه، سرزنش، ملامت.

(۲) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۱۳۶.

فرجام جان

خردمند و دانا و روشن‌روان
تنش: زین جهان است و، جان: زآن جهان
[شاهنامه: گفتار بزرگمهر]
نباشد شگفت از جهاندار پاک
اگر مردگان را برآرد ز خاک
[شاهنامه: گفتار رای هند به برزویه]

زرتشت: تن که پس از مرگ، به دست آب و باد به هر سوی رانده و پراکنده شود، از کجا بازگرفته می‌شود؟ و رستاخیز چگونه باشد؟
هرمزد: آنگاه که آسمان را بی‌ستون^۱، به گونه‌ای مینوی ایستاده و استوار، دورکرانه، روشن و از گوهر خُماهن^۲ آفریدم...

(۱) خدا کسی است که آسمانها را برافراشت بدون ستونی؛ آنها را می‌بینید. آنگاه بر عرش قرار گرفت و خورشید و ماه را مسخر گردانید؛ هرکدام تا مدت معینی روان می‌شود. [قرآن، ۲: ۱۳] آسمانها را بدون ستونی آفرید که می‌بینید آن را و درافکند کوه‌ها را در زمین تا نجنباند شما را و بپراکند در آن از هر جنبه‌ای. و از آسمان، آبی نازل کردیم؛ پس در آن از هر صنف گیاه نیکو برویانیدیم. [۱۰: ۳۱]
(۲) خُماهن: سنگی باشد به‌غایت سخت و تیره‌رنگ، به سرخی مایل؛ و آن، دو نوع است: نر و ماده. و چون نر آن را با آب بسایند، مانند شنجراف سرخ شود. [لغت‌نامه دهخدا] در شاهنامه به نام «یاقوت سرخ» خوانده شده:

ز یاقوت سرخست چرخ کبود نه از باد و آب و نه از گرد و دود
این نگره را بسنجید با ۴۱:۱۱ که آمده: پس از آن، قصد آسمان کرد و آن دودی بود.

چون خورشید و ماه و ستارگان را در سپهر با پیکری روشن به پوشش درآوردیم... زمانی که زمین را آفریدیم تا همه جهان مادی را بر دوش ببرد، و آن را خود، نگه‌دارنده‌ای مادی نیست... و سپس دانه را آفریدیم که پس از پراکندن در زمین، باز می‌روید و افزون‌تر می‌شود؛ و رنگارنگ گرداندم گیاهان را و افروختم آتشی ناسوزا اندرون ایشان... هنگامی که در زهدان مادر، کودک را آفریدیم و نگهداری کردیم؛ با اندام‌هایی از هم جدا: موی و پوست و جان و خون و پی و چشم و گوش و دیگر اندام‌ها... و باری، به آب، پای تاختن دادم و ابر را به مینویی آفریدیم تا آن آب مادی را برکشد و هرکجا به کامش هست، بیارد...

و نیز هوا را آفریدیم که آشکارا به نیروی باد، آنگونه که کام اوست، به زیر و زبر وزد و به دست، نتوان آن را بسودن...^۱

آری، یکایک این آفرینش‌ها دشوارتر از رستاخیز بوده است؛ زیرا مرا در رستاخیز، یارانی چون ایشان هست، حال آنکه هنگام آفرینش ایشان، دستیاری نداشتم. پس، آن را که بوده باشد، چرا بازنتوان ساختن؟ بدان هنگام فرجام، از مینوی زمین: استخوان، از آب: خون، از گیاه: موی، و از باد: جان را بخواهم؛ همان‌گونه که در آغاز آفرینش، همه اینها را پذیرا شدند.^۲

زرتشت: آنگاه که زندگان زمینی درگذشتند، هنگام فرشگرد (رستاخیز) دوباره پیکرپذیر می‌شوند یا آنکه تن نادیدنی و مینوی خواهند داشت؟

(۱) ای مردمان! اگر از برانگیخته شدن، در شک باشید، پس بدانید که ما شما را از خاک آفریدیم. سپس از نطفه‌ای؛ پس از آن: از خون بسته‌ای؛ پس از آن: از گوشت پاره‌ای، تمام آفریده یا ناتمام آفریده؛ تا برای شما بیان کنیم و قرار دهیم در رحم‌ها آنچه خواهیم تا مدتی معین. سپس شما را کودک به درآریم تا به رشدتان برسید... زمین را خشک شده بینی؛ پس چون آب بر آن فرو فرستیم، به جنبش آید و پرورده شود و از هر نوعی نیکو برویاند. این همه برای آنست که خدا حق است و او مردگان را زنده کند و برای آنکه او بر همه چیز تواناست. [۲۲: ۵ و ۶] و خداست که بادها را می‌فرستد و ابر را برمی‌انگیزد و آن را به سرزمین مرده‌ای می‌راند و زمین را بدان زنده می‌کند پس از مردنش؛ برانگیختن پس از مرگ هم چنین است. [۳۵: ۹] گفت: کی زنده خواهد کرد استخوانهایی را که پوسیده است؟ بگو: آن را همو زنده می‌کند که اول‌بار آن را آفرید و او بر هر آفرینشی داناست. آنکه برای شما از درخت سبز، آتشی فراهم کرد و شما از آن آتش می‌افروزید. آنکه آسمانها و زمین را آفرید آیا قادر نیست بر اینکه مانند آنها بیافریند؟ [۸۱-۷۸: ۳۶]

(۲) بُن‌دهش، ۱۴۵ و ۱۴۶.

هرمزد: دگر بار پیکر بیابند و بر خیزند.^۱

زرتشت: آنکه درگذرد و سگ و پرندۀ تنش را پاره پاره کند، و گرگ و کرکس، هر تکه را به جایی ببرند، چگونه دوباره اندام هایش به هم می رسند؟^۲

هرمزد: اگر تو را ساختن سبدي چوبین، بایسته آید، ساختن آن چگونه آسان تر باشد: اگر چوب نباشد و باید آن را پُتری و بسازی؟ یا آنکه سبد باشد اما چوبهایش از یکدیگر جدا شده دوباره نیاز به بافتن داشته باشد؟

زرتشت: اگر چه یک تکه چوب هم باشد، کار، آسان تر از زمانبست که هیچ چوبی نباشد. با بودن چوب سبد، کار آسان تر از نبودن سبد است.

هرمزد: این آفریدگان را آن گاه که نبودند، توانستم بیافرینم؛ و اکنون که بوده اند و سپس فروپاشیده و پراکنده شده اند، دوباره ساختن، آسان تر است. زیرا مرا پنج انباردار است که پذیرنده تن درگذشتگان می باشند...

زمین را بر خوانم و از او استخوان و گوشت و پی کیومرس و دیگران را خواهم. زمین گوید که: - چگونه رسانم؟ چه، ندانم کدام گوشت و استخوان و پی این تن است و کدام از آن دیگری.

گیاه را بر خوانم و از او موی تن مردم مرده را خواهم. گیاه گوید که:

- چگونه رسانم؟ من ندانم کدام موی تن این است و کدام مال آن.

باد را بر خوانم و از او جان مردم مرده را خواهم. باد گوید که:

- چگونه رسانم؟ که نمی دانم کدام جان این است و کدام جانِ آن.

(۱) آیا انسان می پندارد که ما استخوانهای او را گرد نیاوریم؟ آری، ما قادریم سرانگشتان او را راست کنیم.

[۴ و ۳: ۷۵] آیا نمی داند که آنچه در گورهاست، زنده شود. [۹: ۱۰۰]

(۲) و چون ابراهیم گفت:

- پروردگار من؟ به من بنما که چگونه مردگان را زنده می کنی؟

گفت:

- آیا تو هنوز ایمان نیاورده ای؟

گفت:

- چرا، ولی برای اینکه دلم آرام گیرد.

گفت:

- پس چهار پرندۀ را سوی خود آور و آنها را پاره پاره کن و بر هر کوهی، از آنها پاره ای بنه. آنگاه آن را بخوان تا

شتابان به سوی تو آیند. [۲۶۰: ۲، ترجمه: رهنما]

من که هر مزدم، هنگامی که به زمین و آب و گیاه و روشنی و باد، بازنگرم، به دانش روشن بدانم و یکی را از دیگری بشناسم...

برای من، به هم ساختن و بازآفریدن، آسان تر از دوازده آفرینشی است که در آغاز آفریدم^۱.

گزارش

از دیرباز همواره پرسش و کشاکش درباره رستاخیز و پیکرپذیری انسان در میان بوده است. گاتها در این باره سخن روشنی ندارد و نوشتارهای پهلوی نیز با یکدیگر همراهی نیستند. به نوشته یکی از موبدان، در روز رستاخیز:

* پرهیزگاران نیز به زمین بازآیند، اما نه بدان چهره که بگذشتند (مُردند) و نه از آن آمیزه (ترکیب) که در پیش ساخته شدند. بلکه تَنداران (موجودات مادی) از گِلِ روشن بدون تاریکی، آب بدون زهر و آتش بدون دود و باد خوشبوی، ساخته شوند. استخوان ایشان به روشنی آنچنان است که بلور از گوهرها؛ و گوشت ایشان بر استخوان چنان است که بُسَد (مرجان) از درختان. پی ایشان بر استخوان چنان پیوسته است که زنجیره زرین در بلور ویراسته (تراشیده). خون در رگهای ایشان بدانگونه جریان دارد که می بویا در جام زرین. آمیزه‌ها در تن ایشان خوشبوی تر از مشک و عنبر و کافورند^۲.

آنچه که «زادسپرم» یاد کرده، همان «همال» یا «جسم هورقلیایی» است که «کالبد اخترین» و «قالب مثالی» نیز می‌نامند^۳. اما موبد «قَرَن‌بَغ‌دَگی» با اشاره به هزاره سوشیانت (رستاخیز) از ویژگی «تن - کردار» او سخن می‌گوید. به گفته «م. بهار»: تن کردار یعنی سازنده تن. سوشیانت در پایان جهان، مردگان را برمی‌خیزاند و بدانان، تن بازمی‌بخشد.

(۱) گزیده‌های زادسپرم، ۵۶.

(۲) گزیده‌های زادسپرم، ۶۸.

این نگره مغانه بازتاب گسترده‌ای در عرفان دوره اسلامی داشته است. برای آگاهی بیشتر بنگرید به پژوهش «هنری کُرتِن» به نام: «ارض ملکوت»، بخش دوم.

(۳) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: از گونه‌ای دیگر، ۱۲۱.

* نخست استخوان گیومرت را برانگیزند؛ سپس آن مشی و مشیانه، و سپس دیگر کسان را برانگیزند. به پنجاه و هفت سال، سوشیانت مرده انگیزاند... هر کس را از آن جای برانگیزند، که ایشان را جان بشد (درگذشت) یا نخست بر زمین افتادند... مردانی را که بالغ بودند، آن‌گاه به سن چهل سالگی باز آرایند و آنان که خُرد و نارسید بودند، آن‌گاه ایشان را به سن پانزده سالگی بازآفرینند^۱.

«معاد جسمانی» یا «معاد روحانی»؛ کدام یک؟ آیا باور به بهشت و دوزخ برگرفته از باغ و بوستان و کویر و آتشفشان زمینی بوده و یا آنکه اینها خود، مظاهری مادی از جهانی مینوی به شمار می‌روند؟ آیا رمزها به صورت واقعیت پذیرفته شده‌اند؟ دامنه برخورد اینگونه اندیشه‌ها، پس از ساسانیان نیز ادامه دارد و گاه تا انکار دیدگاه‌های عوامانه پیش می‌رود:

چو طفلان تا کی ای زاهد، فریبی به سیب بوستان و جوی شیرم
درین غوغا که کس، کس را نپرسد من از پیرمغان منت پذیرم

[حافظ]

گویند بهشت و حور و کوثر باشد جوی می و شیر و شهد و شکر باشد
پرکن قدح باده و بر دستم نه نقدی ز هزار نسیه خوشتر باشد

[خیام]

«شمس تبریزی» درباره شهاب (که نمی‌دانیم شهاب سهروردی است یا شهاب هریوه) چنین می‌گوید:

می‌آمدند به خدمت این شهاب؛ هزار معقول می‌شنیدند، فایده می‌گرفتند،
سجود می‌کردند... قیامت را منکر بودی؛ گفت: الا فلک از سیر باز ایستد!^۲

و چنین نیز بوده پاره‌ای از نگره‌های مغانه؛ زیرا آمده است که در روز رستاخیز، خورشید (زمین) از گردش باز می‌ایستد. و سرانجام اینکه روشنان جانها در واپسین روز جهان، به خاستگاه خود یعنی خورشید باز می‌گردند. در انجیل [نامه اول قرن‌تین، ۱۵:۳۵] درباره «رستاخیز بدن» آمده است:

* شاید کسی بپرسد: «مردگان چگونه زنده می‌شوند و با چه نوع بدنی نمایان می‌گردند؟» ای نادانان! وقتی تخمی در زمین می‌کارید، زنده نخواهد شد مگر

(۱) بن دهش، ۱۴۶ و ۱۴۷ و ۱۹۵.

(۲) مقالات شمس تبریزی، محمدعلی موحد، ۶۵۸.

اینکه اول بمیرد. و آنچه می‌کاری فقط یک دانه است؛ خواه یک دانه گندم باشد یا هر دانه دیگر، و آن هنوز شکل نهایی خود را نگرفته است. خدا طبق اراده خود، بدنی به آن می‌دهد و به هر نوع تخم، بدن مخصوصی می‌بخشد. گوشت همه موجودات زنده، یکسان نیست؛ گوشت آدمیان یک گونه است و هر دسته از حیوانات و پرندگان و ماهیان، گوشت مخصوص به خود را دارند. اجسام آسمانی با اجسام زمینی فرق دارند و زیبایی‌های آنها نیز با هم متفاوت است... زنده شدن مردگان نیز چنین خواهد بود: آنچه به خاک سپرده می‌شود فانی است و آنچه بر می‌خیزد، فناپذیر است. آنچه به خاک می‌رود، ذلیل و خوار است و آنچه بر می‌خیزد، پر جلال است. در ضعف و ناتوانی کاشته می‌شود و در قدرت سبز می‌شود. بدن جسمانی به خاک سپرده می‌شود و بدن روحانی بر می‌خیزد. همچنان که بدن جسمانی هست، بدن روحانی نیز وجود دارد. در این باره کتاب مقدس (تورات) می‌فرماید: «اولین انسان یعنی آدم، نفس زنده گشت». اما «آدم آخر» روح حیات بخش گردید. آنچه روحانی است اول نمی‌آید؛ اول جسمانی و سپس روحانی می‌آید. «آدم اول» از خاک زمین ساخته شد و «آدم دوم» از آسمان آمد. خاکپایان به او که از خاک ساخته شد شبیهند و آسمانی‌ها به او که از آسمان آمد شباهت دارند. همان گونه که شکل خاکی به خود گرفتیم، شکل آسمانی نیز به خود خواهیم گرفت. ای برادران! مقصودم این است که آنچه از گوشت و خون ساخته شده است نمی‌تواند در فناپذیری نصیبی داشته باشد. گوش دهید تا رازی را برای شما فاش سازم. همه ما نخواهیم مرد بلکه در یک لحظه با یک چشم به هم زدن، به محض آنکه صدای شیپور آخر شنیده شود... مردگان برای حیات فناپذیر زنده می‌شوند و ما نیز تغییر خواهیم یافت. زیرا فنا با بقا پوشیده شود و مرگ به حیات جاودان ملبس گردد... نیش مرگ از گناه، زهرآگین می‌گردد و گناه از شریعت، قدرت می‌گیرد.

دانا و مینوی خرد

گفتگوهای زرتشت، افزون بر ادب دنیا، در ادب ایران زمین نیز بازتاب گسترده‌ای داشت و در این میان، می‌توان از اندرزنامه‌ای زیبا به نام «دادستان مینوی خرد» یا «احکام روح عقل» یاد کرد. در این نامه پهلوی، میان فردی دانش‌پژوه (دانا) و امشاسپند «مینوی خرد» پرسش و پاسخی پدید می‌آید که دربردارنده فزاینده‌ای گوناگون درباره انسان و جهان اوست. در اینجا به گزیده‌هایی از آنچه که در پیوند با گفتگوهای زرتشت است، می‌نگریم.

دانا: هر مزد این آفریدگان را چگونه و به چه آیین آفرید؟

مینوی خرد: آفریدگار هرمزد، این آفریدگان و امشاسپندان و مینوی خرد را از روشنی خویش و به آفرین (پشتیبانی) زمان بی‌کران آفرید. زیرا زمان بی‌کران، بدون پیری و مرگ و درد و فساد و آفت است؛ و تا ابد هیچ‌کس نمی‌تواند او را بستاند و از کار بازدارد. [پرسش ۷]

دانا: چرا بند دانش و کاردانی مینو و گیتی، هر دو به تو پیوسته است؟

مینوی خرد: زیرا از آغاز، من که «خرد ذاتی» هستم، در مینوها و گیتی‌ها، با هرمزد بودم... در فرشگرد (رستاخیز)، اهریمن و فرزندانش را به نیروی خرد، بیشتر می‌توان نابود کرد و از میان برد... مردمان در گیتی، زندگی خوب و شادی و نیکنامی و همه نیکی‌ها را به نیروی خرد می‌توانند خواست... هر انسانی که از خرد، بهره‌وری بیشتر دارد، بهره‌اش از بهشت، بیشتر است. و نیز گشتاسپ و زرتشت و گیومرت و دیگر کسانی که بهره‌شان از بهشت بیشتر است، از آن‌روست که خرد به آنان بیشتر رسیده است. [پرسش ۵۶]

دانا: چگونه می‌توان نگاهداری و آسایش تن را خواست، بدون زیان رسانیدن به روان؟

مینوی خرد: افترا مزین تا بدن نامی و بدکاری به تو نرسد... برای این که آدمی خویشتن را بی‌عیب

دارد، میانه‌روی گفتار در راه راستی بهتر است... ادب در گفتار بهتر است... در هر گاه و زمان، خویشتن را از گناه دور کردن و به کار نیک کوشا بودن، بهتر است... نگاهداری زبان، برتر از هر چیزی است. [پرسش ۱]

دانا: درویشی بهتر است یا توانگری؟

مینوی خرد: درویشی همراه با درستی بهتر است از توانگر شدن با دارایی دیگران. درویش‌ترین و بینواترین کس چون اندیشه و گفتار و کردارش درست باشد و آن را در کار ایزدان دارد، از هر کار نیکی که مردم در جهان می‌کنند، او را به حق، بهره‌ای است. و نیز مرد توانگر بسیار دارا، اگر مال و خواسته‌اش را از راه درست گردنیاورده باشد اگر چه برای کار نیک و بخشش هم خرج کند، آن کار نیک از آن او نباشد؛ زیرا کار نیک از آن کسی است که از وی، آن مال، ربوده شده است. و فرد بسیار دارا که از کوشش درست، دارایی اندوخته است و با کار نیک و شادی بخورد و ببخشد، او را مهتر و بهتر و برترین باید شمرد. [پرسش ۱۴]

دانا: چه مردمی را توانگر باید به شمار آورد؟

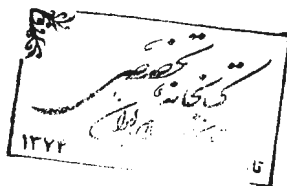
مینوی خرد: یکی آنکه دارای خرد کامل است. دوم آن که تندرست است و در ایمنی زندگی می‌کند. سوم کسی که به آنچه به او رسیده، خرسند می‌باشد. چهارم آن که بخت در نیکوکاری، یار اوست. پنجم آن که به چشم ایزدان، و زبان نیکان، نیک‌نام است. ششم کسی که به بهدین یکتای پاک مزدیستان، باور دارد. و هفتم کسی که توانگریش، از درستیتست. [پرسش ۳۴]

دانا: اهرمن بدکار و دیوان و فرزندان او با هرمزد و امشاسپندان هیچگونه آشتی و دوستی با یکدیگر می‌توانند داشته باشند یا نه؟

مینوی خرد: هرگز نمی‌توانند داشته باشند. چه، اهریمن گفتار دروغ و بد اندیشد و کارش خشم و کین و قهر است. و هرمزد به درستی اندیشد و کارش، کردار نیک و راستیتست... هرمزد برای نیک‌گوهری‌اش، هیچ بدی و دروغ‌زنی را نپسندد. و اهرمن از روی بدگوهری، هیچ نیکی و راستی را نپذیرد. [پرسش ۹]

دانا: کدام زمین شادتر است؟

مینوی خرد: زمین کشت نشده و ویران، هنگامی که آن را باز به کشت و آبادانی آورند. [پرسش ۴]

بخش سوم

پیر مغان

سیمای زرتشت را در بخش‌های گوناگون اوستا و نامه‌های پهلوی، بدین‌سان نگاریده‌اند:

* زرتشت پاکِ دیوستیز... نیرومندترین، دلیرترین، ثخشاترین، چالاک‌ترین و پیروزترین آفریدگار [بسن، ۱۵ و ۹:۱۳] که در جهان خواهان راستی شد [بسن، ۲۴:۵] رد (راهبر) جهانِ استومند (مادی) [آبان‌یشت، ۸۹] نگاهبان مردمان [تیریشْت، ۴۴] نخستین کسی که نیک اندیشید، نیک سخن گفت، نیک رفتار کرد. نخستین آتوربان، ارتشتار، برزیگر ستورپرور. نخستین کسی که بیاموخت و بیاموزانید. نخستین کسی که ستور (جانداران) را، اشته را، مانترای ورجاوند و فرمانبرداری از آن را، شهریاری مینوی را، و همهٔ نهادهای نیکِ مزدا آفریده را که از آن اشته است، برای خود پذیرفت و دریافت... نخستین کسی که از دیو روی گردانید و مردمان را بالانید. نخستین کسی که در جهان استومند «آشِم وُهو...» را خواند؛ دیوان را نفرین کرد و خستو (معترف) شد که مزداپرست، زرتشتی، دیوستیز و آهورایی‌کیش است. اوست نخستین کسی که در جهانِ استومند، سخنی را که در دین آهورا به زیان دیوان است، برخواند. آنچه را که از دیوان است، ناستودنی و ناسزاوار برای نیایش خواند. اوست پهلوانِ سراسرِ زندگیِ خوش و نخستین آموزگار سرزمین‌ها. به دستیاری او، همهٔ مانترای ورجاوند که در سرود «آشِم وُهو» ست، آشکار شد. اوست ردِ جهانی و ردِ مینوی گیتی. اوست ستایشگرِ آئیه که بزرگترین و بهترین و نیکوترین نهاد است. اوست پیام‌آور دینی که بهترین همهٔ دین‌هاست... نیک‌خواه‌ترین، شکوهمندترین، فره‌مندترین، برازنده‌ترین ستودنی، به نیایش: سزاوارترین، بهترین شهریار آفریدگان، شایسته‌ترین

آفریده‌ای که خشنودی وی خواسته شود [فروردین یشت، ۸۸ تا ۹۱ و ۱۵۲] که دینی اندیشید، دینی سخن گفت و دینی رفتار کرد... پیش از او، دیوان آشکارا بر این زمین در گردش بودند، آشکارا کامروا می‌شدند، آشکارا زنان را از مردان می‌ربودند و زاری‌کنندگان را می‌آزردند [اشناد یشت، ۷۹ و ۸۰] زرتشت، درویشان را پرستاری کرد... هرگز دیوها در گفتار زرتشت ستوده نشدند^۱. همانگونه که او رد برگزیده و آرمانی جهان (اهو) است، رد مینوی (رتو) و بنیادگذار کردارها و اندیشه‌های نیک زندگانی در راه مزداست. آهوراست که او را به نگاهبانی درویشان برگماشت. [سرآغاز یسنا، بند ۳] دین مزداپرستی و داد (قانون) زرتشت از همه نهادهای نیک و عاشقانه (اشه‌نژاد) پذیرفتنی تر است. [سروش یشت هادخت، ۳] اندیشه‌اش فراختر از همه جهان بود. برتر از هر چیز گیتی، هوشی داشت که با نیروی آن، همه چیز را باز می‌شناخت. یادی که با نیروی آن، همه چیز را در می‌یافت. خردی که می‌توانست با آن هر چیزی را تشخیص دهد. جانی که از بسیار چیزها پاسداری می‌کرد. فره کیان و فره هیریدان و میل فراوان به پارسایی داشت. در دلاوری برتر بود و تنی زیبا و نیرومند داشت... پراح‌ترین و مقدس‌ترین و آگاه‌ترین. تن را از نشانه بد، آرزو و شهوت، آز و نیاز، خواب زیاد، خودخواهی و فریفتاری، کین‌ورزی و غیبت، به‌دور می‌داشت. آفریدگار اورمزد را می‌شناخت. اندیشه نیک را پیراسته می‌کرد و از آنچه به او می‌رسید، خرسند بود. از گذرا بودن مال گیتی آگاه بود و فرجام تن را خوب به یاد داشت. و در هر زمان و به هر گونه‌ای در نیایش آفریدگارِ مهربان، کوشا تر بود. وظیفه خود را در داد و دهش به درویشان و ارزانیان (مستحقان) انجام می‌داد.^۲

[اوستا:] فرهنگِ فرهنگ‌ها که سرچشمه دانایی و گزینش (تشخیص) از آن است... معجزه معجزات، منزّه از گمان، بی‌مانند^۳.

زرتشت در ادب پارسی، به سیمای پیرمغان درآمد؛ کسی که به قول حافظ: «به تأیید نظر حل معما می‌کرد» و می‌گفت «که از مصاحب ناجنس احتراز کنید»؛ کسی که ستاییده «شهروردی» بود و از سوی گزارشگر آثار شهروردی، یعنی «قطب‌الدین شیرازی»: حکیم فاضل و امام کامل، لقب

(۱) گزیده‌های زادسپهرم، ۳۱.

(۲) استوره زندگی زرتشت، ۸۳ و ۱۲۰ و ۱۶۴.

(۳) مینوی خرد، ۲.

گرفت؛ کسی که «دقیقی توسی» جان خویش را فدایش کرد تا:

بس کس که ز زرتشت بگردیده دگر بار ناچار کند روی سوی قبله زرتشت
 «م. معین» با اشاره به اینکه شالوده تصوف ایران اسلامی را «شیخ ابویزید بسطامی» ریخته است، یادآور می‌شود که «سروش‌شان» جد ابویزید، زرتشتی بود. همچنین نیاکان عارفان نامداری چون «منصور حلاج» و «شیخ ابواسحاق کازرونی» نیز زرتشتی بوده‌اند.^۱
 در «لغتنامه دهخدا» از قول «ناظم‌الاطبا» درباره زرتشت آمده است: شیخ مقتول و فاضل شهرزوری و علامه شیرازی و علامه دوانی و میرصدرالدین و غیاث‌الدین منصور، او را نبی فاضل و حکیم کامل دانند.

«الهروی / انواریه»:

حکیم زرادشت از افاضل حکمای فارس است... آنچه اکثر عوام مسلمانان در باب او خیال می‌کنند که مشرک بوده است نه موحد، خطای محض است.
 شوریده شیراز، آن حافظ مغان، سیمای زرتشت و بینش وی را اینچنین با حروفی که غیر نداند، به یادگار نهاده است:^۲

- پیر پیمانه‌کش من که روانش خوش باد گفت: پرهیز کن از صحبت پیمان‌شکنان
 دامن دوست به دست آر و ز دشمن بگسل «مرد یزدان» شو و فارغ‌گذر از اهرمنان
 - ز فکر تفرقه باز آی تا شوی مجموع به حکم آن که چو شد اهرمن، سروش آمد
 در اوستا، سروش پارسای گیتی‌افزا، که نماد یگانگی (مجموع) به شمار می‌رود، اهریمن ناپاک و دیگر دیوان را فرو می‌کوبد.

* آن که همه دیوان از او هراسان و گریزان شوند و از بیم، به تاریکی روی نهند.

[یسنه، ۵۷:۱۸]

(۱) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۲۵۹.

(۲) پاره‌ای از مدعیان حافظ‌شناسی چنین ابراز نظر کرده‌اند: پیرمغان اگرچه در ادبیات فارسی سابقه دارد ولی با این اوصاف و ابعادی که در دیوان حافظ می‌یابیم از بر ساخته‌های هنری حافظ است که بیهوده نباید دنبال رد پای تاریخی او بود و با مغان زرتشتی مربوطش کرد. بلکه بیشتر با میفروشان زرتشتی مربوط است. [بهاء‌الدین خرمشاهی: حافظ‌نامه، ۹۷]

در پاسخ باید گفت که ویژه‌نام «پیر مغان» پیش از حافظ نیز با مزدیسنا ارتباط داشت. از سوی دیگر باید به شراب‌فروشان زرتشتی (!!) آفرین‌گفت که از چنان حکمت والایی برخوردار بوده‌اند که حافظ از ایشان حدیث «مهر» فرا می‌گرفت و می‌گفت: به باغ تازه‌کن آیین دین زرتشتی... دیگر نمی‌توان سیمای راستین حافظ را نهفته داشت.

سروش در گاتها بسان «سخن ایزدی» نمودار شده و در بخش‌های دیگر اوستا، با مانترا (ورد ضمیر) پیوندی ناگسستنی دارد. سروده‌های حافظ نشان از دلبستگی و آگاهی فراگیر او از نگرش گاتها دارد.

- بجز ثنای جلالش مساز «ورد ضمیر» که هست گوش دلش محرم پیام سروش
 - لطف الهی بکند کار خویش مژده رحمت برساند سروش
 - تا نگردي آشنا، زین پرده رمزی نشنوی گوش نامحرم نباشد جای پیغام سروش
 - در راه «عشق» وسوسه اهرمن بسی است پیش آی وگوش دل به پیام سروش کن
 گویا سروده یادشده برگرفته از این تکه گاتهاست که زرتشت به دادار می‌گوید:

* بدان هنگام که مرا فرمان دادی: به سوی اشته (عشق) روی آور و آن را
 فراشناس... سخنی هرگز ناشنیده به من گفتی:
 - بکوش تا سروش به درون تو راه یابد^۱.

و چه زیبا زند (معانی) و پازند (شرح) را نظم می‌بخشد:

- دل چو از «پیر خرد» نقل معانی می‌کرد عشق می‌گفت به شرح آنچه برو مشکل بود
 - آن روز بر دلم «در معنی» گشاده شد کز ساکنان درگاه پیر مغان شدم
 - ستم از غمزه میاموز که در مذهب عشق هر عمل: اجری و هر کرده: جزایی دارد
 در سراسر گاتها که از «مذهب عشق» یا مزدیسنا سرشار است، به پاداش و کیفر کردارهای انسان اشاره شده است؛ مانند:

* رنج و زیان: دروغکاران را، و شادمانی و سود: پرهیزکار را می‌باشد. [۵۱:۹]
 «دقیقی» درباره زمانه زرینی که آیین زرتشت به تابندگی می‌پرداخت، می‌سراید:

پدید آمد آن فره ایزدی برفت از دل بدسگالان بدی
 ره بت‌پرستی پراکنده شد به یزدان‌پرستی پراکنده شد
 پر از نور ایزد بید دخمه‌ها وز آلودگی پاک شد تخمه‌ها
 پراکنده گفتارش اندر جهان سوی نامداران و سوی مهان

در گفتار گشتاسپ به فرستادگان ارجاسپ می‌بینیم که:

اگر نیستی اندر اُستا و زند فرستاده را زینهار از گزند
 ازین خواب بیدارتان کردمی همه زنده بر دارتان کردمی

یکی از آموزه‌های زرتشت، در امان بودن فرستادگان و مصونیت سفیران بوده است؛ و تاریخ از یاد نمی‌برد که در زمان هخامنشیان، یونانیان مدعی فرهنگ و تمدن، سفیران ایران را ناجوانمردانه کشتند.

فردوسی به گونه‌ای سبّی، از گاتهای زرتشت، آن سخنگوی مرد، اینگونه یاد می‌کند:

چه گفت آن سخنگوی مرد، از خرد	- که دانا ز گفتار او بر خورد -
کسی کو خرد را ندارد به پیش	دلش گردد از کرده خویش، ریش
هشیوار، دیوانه خواند و را	همان خویش، بیگانه داند و را
ازوایی به هر دو سرای، ارجمند	گسسته خرد، پای دارد به بند
خرد چشم جانست چون بنگری	تو بی چشم، شادان جهان نسپری
نخست آفرینش خرد را شناس	نگهبان جانست و آن سه پاس
سه پاس تو، چشمست و گوش و زبان	کزین سه بود نیک و بد، بی گمان
خرد را و جان را که داند ستود	وگر من ستایم، که یارد شنود

[شاهنامه: گفتار اندر ستایش خرد]

و در بخش‌های دیگر شاهنامه، منش زرتشتی را از زبان شاهان می‌شنویم:

چو رفتی سوی کشور کاردار	بدو شاه گفتی: درم خوار دار
نباید که مردم فروشی به گنج	که بر کس نماند سرای سپنج
همه راستی جوی و فرزاندگی	ز تو دور باد آرز و دیواندگی
ز پیوند و خویشان مبر هیچکس	سپاه آنچه من یار دادم بس
درم بخش هر ماه درویش را	مده چیز مرد بداندیش را

[اندروز دادن اردشیر]

جهان را بداریم در زیر پر	چنان چون پدر داشت با داد و فر
گنه‌کردگان را هراسان کنیم	ستم‌دیدگان را تن‌آسان کنیم
به درویش بر مهربانی کنیم	به پرمایه بر، پاسبانی کنیم

[پادشاهی هرمز]

«ناصر خسرو» نیز یادی از آموزه‌های زرتشت دارد:

- از زبان و مکر او [سپهر] ایمن مباش	آن نبشتستند در اُستا و زند
- چه باید پند، چون گردون گردان	همه پندست، بل زندست و پازند
- گردن از بار طمع لاغر و باریک شود	این نوشتست ز راتشت سخندان بر زند

چند ناگاهان به چاه اندر فتاد آنکه او مرد دیگران را چاه کند
اصل این مثل در متون قدیم پهلوی دیده می‌شود و در رسالهٔ «اندرز آذرباد
مهرسپندان» آمده است.^۱

«صدیق صفی‌زاده»:

در برخی از نوشته‌های آیینی یارسان (اهل حق) به‌ویژه «نامهٔ سرانجام» به نام
زرتشت و آیین او برمی‌خوریم... وی را چون پیامبری می‌یابیم که از سوی
اهورامزدا برای راهنمایی و ارشاد مردم برگزیده شده و میان گروهی از مردم
سخن می‌راند و از نیک و بد گفتگو می‌کند و آنان را در گزینش راه خود آزاد
می‌داند. او همچنان با گمراهان و بداندیشان می‌ستیزد و برای گسترش آیینش
شب و روز می‌کوشد. او را می‌بینیم که به فرمان اهورامزدا برای دستگیری و
راهنمایی مردم برگزیده شده و اهورامزدا را می‌ستاید و آتشکده‌ها را بنیاد
می‌نماید تا پرتو و فروغ خداوندگار در آنها بتابد و به گسترش آیینش کمک کند.
نیایش و دعای او در درگاه الاهی مستجاب می‌شود و بارگاه ذات احدیت الاهی
در آتشکده‌ها فرود می‌آید... در نامه «زالال زلال» آمده است که زرتشت در شهر
«استون» ظهور کرده و مردم پیرامون او گرد آمدند و آیینش را پذیرفتند. و او
استاد سخن و سخنانش چون زر و گوهر بوده و هر کس آیینش را پذیرفته باشد
در دو جهان بی‌نیاز شده است... گروه یارسان بنا به استناد نسخه‌های خطی،
زرتشت را «دانای سیمیار» یعنی: دانای رمزگو می‌پندارند و عقیده دارند که
گفته‌های او رمز مانند است.^۲

(۱) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۱۹۴.

(۲) نوشته‌های پراکنده دربارهٔ یارسان، گفتار ۴.

زرتشت از دیدگاه پژوهشگران کنونی

زرتشت کلیلد رستگاری
 بسپرد به دستِ هریک از ما
 فرمود که مرد گردد از کار
 شایسته بارگاه مزدا
 راهی نبود به جز اشیویی
 در گیتی پر ز شور و غوغا
 [پوردادود]

«ذ. بهروز»:

بنابر آنچه دوست و دشمن در شرق و غرب نوشته‌اند، زرتشت مردی حکیم و ریاضیدان و منجم و شاعر بوده و حتا در عصر مسلمانی هم در کتب علمی هرجا به نام زرتشت برخورد می‌کنیم عنوان «حکیم» را در جلو نام او می‌بینیم. مکتب مزدایی زرتشت که ادب عارفانه یا مغانه فارسی سند متواتر آنست از نظر مبدا و مقصود آفرینش و سرانجام، با اعتقادات مذاهب مشهور و معروف چندان شباهت ندارد و برای کسانی که عشق و سودای جویندگی، آنها را به سوی اندیشه‌های ژرف، دور از خودبینی و خودخواهی نمی‌کشاند و به مقدرات در آفرینش: از مرگ و رنج و ناکامی و گذشت زمان، خشنود نیستند، قابل دریافت و گوارش نیست. حال اگر معانی چند کلمه‌ای که از زرتشت به یادگار مانده در نظر بگیریم، اصول این مکتب مغانه و اسرار آن روشن می‌شود. این روش تحقیق همان است که از قدیم در مباحث عرفانی و نه صوفیانه معمول بوده است زیرا که در آن مکتب، تاویل و نقل الفاظ از وضع اصلی خود پذیرفته نبوده است... با گذشت زمان بی‌کران، مزدا یعنی «مغز فکر آفرین» به وجود آمده و به تدریج پروردگی پیدا کرده و

می‌کند. از مزدا: بهمن و اهریمن یعنی اندیشه نیک و بد تراوش می‌کند. مقصد آفرینش: «بهشت مینو» یعنی رسیدن به بالاترین مقام فکری است. بنابر آنچه گذشت معلوم است که زرتشت تقدیس افکار را که «مزدیسنی» باشد بر تقدیس انوار که «دیویسنی» باشد و اساس بسیاری از مذاهب است، ترجیح داده است. در این مکتب مزدایی احتیاجی به وحدت و کثرت، بایست و نبایست، وحی و الهام، تناسخ و حجیم و... پیدا نمی‌شود و مدار عمل بر فکر و تربیت است.

* گوش نزد مغز که فرمانروای اندام است، گله برد و گفت:

- غذای من مثل اندام دیگر به من نمی‌رسد و من از گرسنگی نزار و ناتوان شده‌ام.

مغز به دل هوشیار فرمان داد که:

- برو غذای گوش را چنانکه شاید و باید، بده.

پس دل هوشیار نزد گوش رفت و گفت:

- می‌خواهم سخنی بزرگ برای تو بگویم؛ پس گوش کن. دوگونه اندیشه است: نیک و بد.

واضح است که گوش و مغز و دل، زبانی که با هم سخن بگویند ندارند. این گفتگو زبان حال آنهاست و دروغ و افسانه نیست؛ بلکه حقیقتی است که سرچشمه تمام ناکامی‌ها و گرفتاری‌ها و رنج‌های جهانی است. زبانی که از راه گوش رسیده و می‌رسد، از حد و حساب بیرون است.^۱

«ح. ک. ایرانشهر»:

قانون تضاد و جنگ و ستیزه و دفع و جذب و کشش و کوشش، تا جهان باقی است، پایدار خواهد بود. محرک چرخهای گردونه خلقت و محور انقلاب و تکامل طبیعت، همین قانون است و در هیچیک از ادیان معروف، حکمرانی این قانون تضاد و یگانگی، به قدر دین زرتشت، تحقیق و تجلیل و تمجید نشده است. می‌توان گفت که مبنای فلسفه اخلاقی و حیاتی در دین زرتشت، همین قانون است و بس.^۲

«دوشن گیمن»:

مارتین هاوگ Martin Haug گاتها را تنها اثری یافت که قابل انتساب به زرتشت بود و آن را پایه‌ای برای تجدید شناسایی عقاید آن پیامبر شمرد. و میان یکتاپرستی آن پیامبر با افکار ثنوی، خط شاخص کشید و گفت: وجود یک روح شیرین‌همنیرو با آهورامزدا و همواره مخالف او، با کلام آیین زرتشتی مغایر است.^۳

(۱) قصه سکندر و دارا، دیباچه، ۳۳ تا ۳۸.

(۲) اساس فلسفه اخلاقی دین زرتشت / یادنامه دینشاه ایرانی، ۶۶.

(۳) زرتشت و جهان غرب، ۴۳.

«ش. شفا»:

«هگل» در اثر معروف خود «درسهایی درباره فلسفه مذهب» نوشت:

آیین زرتشتی ایران نخستین آیینی بود که بعدی جهانی داشت، زیرا خواست خدای آن: آهورامزدا، این بود که فروغ هرچه دورتر و بیشتر گسترش یابد. در آیین کهن ایرانی هر اصل اخلاقی، نتیجه منطقی قانون تکامل براساس پیکار دائمی خیر و شر، و روشنایی با تاریکی است. و در چنین رویارویی آدمی به جای اینکه مانند دیگر مذاهب موظف باشد اصول اخلاقی را به صورت اوامر آسمانی بی چون و چرا بپذیرد و خودش حق دخالتی در آنها نداشته باشد، خود در قلمرو اندیشه و تشخیص خویش، نقشی تعیین کننده دارد و گویی مقام والایی در برابر آفریدگارش پیدا کرده است.

«کنت دوگوبینو» در «تاریخ ایرانیان» نوشت:

زرتشت سراسر جهان را میدان نبرد روشنایی، زندگی، راستی، آبادانی و تندرستی از یکسو، و تاریکی، مرگ، دروغ، ویرانی و بیماری از سوی دیگر می‌شمارد. در پندار او تا هنگامی که این نبرد با پیروزی نهایی آهورامزدا بر اهریمن به پایان نرسیده است، همه آدمیان در این پیکار سهیمند و وظیفه دارند که آگاهانه در جبهه خیر علیه شر، آهورامزدا را یاری دهند. در برداشت زرتشت، آدمی در گزینش خوب و بد، مختار است و در این راستا مقامی چنان ارجمند دارد که نیکی گفتار و پندار و کردارش برای پیروزی روشنی بر ظلمت، ضرورتی بنیادی پیدا می‌کند. برخلاف مذاهب سامی که بدن را خوار و دنیا را بی‌مقدار می‌دانند، در آیین ایرانی هر فردی این رسالت را بر عهده دارد که نیرومند و کوشا و سازنده و آفریننده باشد. وقتی که این آموزشها را در نظر می‌گیریم، خوب احساس می‌کنیم که هر چند خدای تورات قطعاً خدای بزرگی است، ولی ملت تورات در مقایسه با ملتی که چنین اصول و تعالیمی دارد، ملت کوچکی است، زیرا این اصول با آن دروغها و فریبکاریها و خودخواهیها و کوتاه‌نظریهای درون خیمه‌های شیوخ که تورات به تفصیل برای ما حکایت می‌کند، وجه اشتراکی ندارد.

«کرگلینگر» در کتاب معروف خود «بررسی‌هایی درباره پیدایش و گسترش زندگی مذهبی»

می‌نویسد:

در برداشت ایدئولوژیک آیین زرتشتی، فرد انسانی، وجود مجزایی نیست که تنها به رستگاری خودش بیندیشد، با این منطق که اگر فرائض مذهبی خویش را به طور کامل انجام دهد، شایسته آن بهشتی شود که بدون دخالت او ساخته شده است؛ بلکه او همکار الزامی پروردگار خود در طریق هدایت جهان در مسیر روشنائی است. و از چنین دیدگاهی حکم سرباز یا کارگری را دارد که در راه تحقق یک طرح بسیار بزرگ کار می‌کند؛ نه تنها برای زندگی شخصی خودش، بلکه برای همه جهان آفرینش و در پیکاری همه‌جانبه برای پیروزی نهایی فروغ بر تاریکی، و زندگی بر مرگ. با چنین برداشتی بنیادی، برای نخستین بار در تاریخ مذاهب جهان اصولی مطرح می‌شود که در هیچ آیین دیگر سابقه ندارد.

«شارل اوتران» در کتاب «میترا، زرتشت و زیربنای آریایی مسیحیت» می‌نویسد:

اگر نیروی معنوی یک مجتمع اخلاقی و مذهبی براساس گسترش آن از راه اندیشه و نه از طریق جنگ و کشتار اندازه‌گیری شود، باید قطعاً گفت که در این راستا عامل ایرانی در تاریخ مذاهب جهان مقامی بسیار بالاتر از مجموع عوامل یهودی و مسیحی و اسلامی دارد.^۱

«رایبندرانات تاگور»:

زرتشت در تاریخ عالم اولین شخصی است که مذهب را به یک شکل اخلاقی درآورد و در آن عصر کهن، حقیقت وحدت را به بشر تعلیم داده راستی و نیکی را حقیقت کامل و کمال حقیقی معرفی نمود... زرتشت یکی از بزرگترین پیغمبرانی است که در تاریخ بشر ظهور نموده و به وسیله فلسفه خود، بشر را از بار سنگین مراسم ظاهری آزاد ساخت و با کمال جدیت در برانداختن آن کوشید... زرتشت دین خود را بر پایه اخلاق نهاد و کوشید بشر را از بارهای گران تقلید که هیچ اثر نیک اخلاقی در آن متصور نیست، آزاد سازد و بفهماند که مقصود از مذهب، پیروی اخلاق نیک و معرفت به راستی و درستی است... این اقدام زرتشت نه تنها نمونه‌ای از شجاعت و اراده قوی اوست، بلکه درجه معرفت او را به حقیقت کامل نشان می‌دهد... حقیقتی که وجود زرتشت را فراگرفته چیزی نبوده که از مطالعه کتب یا به وسیله روایات و احادیث کسب نموده یا آنکه از استادان و دانشمندان به او رسیده باشد؛ بلکه آن راستی و حقیقت، اشعه‌ای از انوار ایزدی بوده که مستقیماً به او تابیده، وجود و زندگانی او را فروغمند ساخت... بسا اقوام که

رحمت ایزدی را تنها به خود اختصاص داده و برای آن، حدودی معین نموده قوم و ملت مخصوصی را شامل آن می‌دانند و سعی دارند به وسایل گوناگون، خداوند را از خود خشنود سازند تا قوم ایشان را رستگار سازد... زرتشت نخستین پیغمبر جهان بود که مذهب را از این دایره تنگ، رهایی داد و رحمت ایزدی را به جمیع اقوام و طوایف، بدون هیچگونه فرق، شامل ساخت و همه نیک‌اندیشان و نیک‌گفتاران و نیک‌کرداران را شایسته نجات دانست؛ و این نیز یکی از ویژگی‌های دین مزدیسنا و حقیقت مسلمی است که در تاریخ مذاهب عالم دیده می‌شود... ندای زرتشت، ندای جاودانی و زنده‌ای است که تا امروز به گوش می‌رسد و این ندا نه تنها برای راهنمایی یک قوم قلیل بود، بلکه آموزه‌های اخلاقی زرتشت را در هر دوره و هر جا باید بهترین راهنمای جامعه بشر دانست.^۱

«سموئیل لانک»:

به نظر من آیین زرتشت یک عقیده نیک و مفید و قابل اجراست که بیشتر از سایر عقاید و ادیان، مسائل پیچیده طبیعت و مشکلات اجتماعی و اخلاقی را حل می‌نماید و به خوبی می‌تواند ما را به یک اخلاق نیک، راهنمایی نموده زندگانی را به شکل مرتب و صحیح اداره نماید... قادر است به آسانی اختلافات بین ایمان و عقاید مذهبی را با علم و کشفیات نوین، از میان ببرد... اساس آن بر یکتاپرستی نهاده شده و خداوند یگانه‌ای را قائل است که از هرگونه جنبه جسمانی، منزّه و میراست. نامی که در مزدیسنا به خداوند اطلاق شده: «اهورامزدا» است که مختصر آن: «هرمزد» می‌باشد؛ به معنی سرور دانا و از هرچیز آگاه است... فرق بزرگی که میان مزدیسنا و سایر دینها دیده می‌شود، این است که به کلی عقیده جبر را تعلیم نمی‌دهد و همه زشتی و بدی را به اراده مطلق خدا واگذار نمی‌نماید؛ بلکه او را سرور بزرگی تصور می‌نماید که مطابق قانون ویژه و منظمی رفتار می‌نماید. یکی از آن قوانین که سبب آن بر ما مجهول است، قانون ضدین [خیر و شر] است که در تمام موجودات، برقرار می‌باشد. و هیچ نیک و زیبایی، بدون بدی و زشتی وجود ندارد... ترقی علم و هنر و کشفیات نوین، هر اندازه پیش برود، با این قانون تباین حاصل نخواهد نمود، بلکه برعکس هرچه دایره علم و هنر توسعه یابد، حقیقت این مطلب بهتر واضح و ثابت خواهد گردید و این دلیل، خود بر اثبات حقیقت یک مذهب کافیست... مزدیسنا به عالم مادی و جهان جسمانی، به نظر تحقیر ننگریسته بلکه پیروان خود را آموزش می‌دهد که از همه خوشی‌های دنیوی و نعمت‌های طبیعت، بهره‌مند و برخوردار گردند...

دین زرتشت کاملاً به دین‌های دیگر ترجیح دارد زیرا در آن آیین، همه آثار نیک طبیعت که می‌تواند ما را یادآور آفریدگار یگانه گرداند، ستوده شده است... تعادل میان عوالم روحانی و جسمانی، یکی از مهمترین تعالیم آیین زرتشت است که پس از هزاران سال، عقیده دنیای متمدن جدید امروزی گردیده است.^۱

«روژه گارودی»:

زرتشت، نخستین پیکره‌ساز عظمت انسانی، بُعد تازه‌یی به آدمی بخشید: بُعدی به استواری ستون فقرات و به دوری قطب که با آن، انحرافهای طبیعت را برای انسان ریشه‌کن کرد و آن را در خدمت تاریخ نهاد، و به ثمن این بُعد ملکوتی است که انسان توانست پیامبرانه در آینده و سرنوشت خود دخیل باشد. این جنبه پیام‌آورانه و این انقلاب، در زندگی روزانه ریشه دوانید و با پیکار حیاتی کشاورزان و چوپانان برضد طوایف خانه‌به‌دوش بدوی و غارتگر درآمیخت: «آن کس که دانه می‌کارد، بذر نیکی می‌افشانند». بدی چیزی است که این پیکار آدمی را برای انسانی ساختن طبیعت، مانع شود. زرتشت پیشاهنگ زندگی نوین بشر بود، به هنگامی که انسان در برابر آفرینش مانند یک مسئول قرار گرفت. کتاب او بر چهار زمینه بنیادی استوار است:

۱- بینش تازه‌یی درباره خدا: یکتایی و سرچشمه بزرگی.

۲- بینش تازه‌یی درباره جهان: عرصه پیکار میان انسان و آنچه و آن کس که مانع انسانی کردن و انسانی شدن جهان باشد.

۳- بینش تازه‌یی درباره زندگی: پیوند میان انسان و ملکوت نه از راه قربانی کردنهای خونین بلکه شناختن خدا در درون خود و رسیدن به او با خود به هنگامی که زندگی انسانی خداوار ادامه یابد.

۴- بینش تازه‌ای درباره طبیعت: احترام به همه حیات و همه جانداران از حیوان گرفته تا گیاهان.

بینش تازه زرتشت درباره خدا، تنها از خدای مادی و دنیوی به خدای معنوی و اخلاقی رسیدن نبود بلکه رد و طرد همه گونه شناخت خدا بر قیاس بشری و به شکل آدمی بود. حتی «هرودوت» مورخ شهیر یونان باستان که نسبت به ایرانیان نظر خوبی نداشت و بیشتر جانب یونانیان را می‌گرفت (در شرح جنگهای ایران و یونان باستان) اعتراف کرده است که «ایرانیان به‌عکس یونانیان برای خدایان هرگز سرشت بشری قائل نبودند». زرتشت مافوق دنیایی بودن و جنبه

جاودانی خدا را اعلام داشت. در آیین مزدایی پیش از زرتشت، همچنان که پس از او در آیین زروانی، خدای دوگانه یا ثنویت خدایی وجود داشت: «اهریمن» خدای بدی و «اورمزد» خدای نیکی بود. اما زرتشت، به عکس، یک خدا می‌شناسد که «اهورامزدا» نام دارد و سرچشمه هیچگونه بدی نبوده بلکه آزادی را آفریده است: آزادی انتخاب میان خوبی و بدی را... این انقلاب تعرض بنیادی زرتشت بود که در کتاب سرودهای او به وضوح منعکس است.

انسان می‌تواند در هر لحظه راه خود را پیش گیرد، تصمیم خود را بگیرد، یعنی آزادی نخستین خود را به کار برد ولی همه اینها می‌تواند بی‌گزینش بدی باشد. از این‌رو، آدمی از آغاز سقوط نکرد، بلکه انتخاب کرد. سقوط، آغاز نبود، انتخاب بود. این بینش نوین درباره خدا، به بینش نوینی درباره دنیا می‌انجامد، از این قرار که در دنیا نمی‌توان به بهانه این که خدای بدی هم خدای توانایی مانند خدای خوبی است، به شرارت پرداخت و فضیلت را تنها از آن زندگی در آسمانها دانست. به این بهانه نمی‌توان زندگی در روی زمین را رها کرد و برای خوبی، منتظر زندگی دیگر شد. بنابر آیین زرتشت، زندگی پیکار است: پیکاری ناآشکار در درون (برضد سرشت تیره و تار خودمان) و پیکاری آشکار در بیرون (برضد انگیزه‌های تاریکی).

این «دکترین» یا آیین مذهبی، رفتار و کردار را با همه ابعاد درونی و بیرونی، و سودمند و ناسودمند خود در درجه اول اهمیت قرار می‌دهد. هر کس در عین حال می‌تواند یک پیکارگر و یک عارف باشد. او می‌تواند مطمئن باشد که پیکارش سرانجام به پیروزی می‌انجامد؛ پیروزی آخرین رهایی‌بخش و نجات‌دهنده که در پایان زمان برای استحاله جهان می‌آید. پیروزی این رهایی‌بخش، در عین حال پیروزی آزادی دوباره به دست آمده انسان از راه ایجاد نظم انسان در روی زمین است. این پیروزی در عین حال انقلاب و رستاخیز است. چنان که «دارمستر» Darmesteter مترجم «اوستا» نوشته است:

حقیرترین و ضعیف‌ترین پارتیزان زرتشت می‌داند که از مادر، سرباز «سوشیانت» زاده شده (سوشیانت به معنای رهایی‌بخش نهایی است) و به توسط اوست که سرانجام، نیکی در همه جهان پیروز می‌گردد. چنین ایمانی نه تنها جهان را و زندگی را معنای تازه‌یی می‌بخشد، بلکه نیروی زنده‌ای برای تکامل می‌شود. پیرو زرتشت کسی است که هر بامداد از خود می‌پرسد: «... من، امروز، برای آن که جهان بهتر و زیباتر شود، چه باید بکنم؟»

رسالت انقلابی زرتشت، سه نقش نوین برای زندگی در این جهان به انسان محول می‌کند، سه فضیلت اساسی:

- ۱- پندار نیک که تمرکز درونی نیایش و ایمان است...
- ۲- گفتار نیک که هوشمندی نه در خدمت هر هدف بلکه در راه تحقق خواسته‌های خدایی است...
- ۳- کردار نیک که تعهد کامل و نهایی در راه پیکار برای نیکی و فضیلت است... فرجام و الهام خدایی برای هر کس عبارت از اینست که به نوبه خود یک رهایی‌بخش و نجات‌دهنده جهان (بهتر و زیباتر کننده دنیا) با پندار نیک و گفتار نیک و کردار نیک باشد.

زرتشت به آرزو و امید بشر، چهره و راهی ویژه بخشید. او برای تسخیر مرگ و چیرگی بر آن، در زندگی قانون و آیینی پدید آورد. او همچنین شیوه نوینی برای زندگی در پیوند با ملکوت وضع کرد. این انقلاب «تئولژیک» یکی از صور رسالت انقلابی او بود. او آداب قربانی، به‌ویژه قربانی کردن حیوانات را نسخ کرد. تنها قربانی و به عبارت دیگر، یگانه فداکاری که از نظر زرتشت درست بود، فداکاری درونی و شخصی انسان بود که از راه پاکی پندار و اندیشه، پاکی گفتار و کردار، در تحقق ملکوت آدمی و یا ملکوتی شدن، انسان باید کوشش و به کار داشته باشد. این پیوند با ملکوت رابطه با خدا یا جهان معنویت که به ویژه قربانی کردن گاو (و دیگر حیوانات اهلی) را منع می‌کرد، نه تنها یک عامل نوین اقتصادی بود، بلکه رابطه انسان با طبیعت را نیز دگرگون می‌ساخت. «گوته» ادیب بزرگ قرن هجدهم آلمان که نه تنها آیین زرتشت را خیلی خوب می‌شناخت، بلکه به حافظ نیز ارادت تام و تمام داشت، بی شک یکی از نخستین غربیانی است که بینش زرتشت را برای هماهنگی میان انسان و طبیعت، کشف کرده و بازشناسانیده است. او در این باره چنین می‌نویسد:

کیش ایرانیان باستان تنها آتش پرستی نبود. زرتشت به نظر می‌آید نخستین کسی باشد که این کیش طبیعی را دگرگون ساخت. آیین او بر احترام نسبت به همه عناصر طبیعت بنیاد نهاده شده است. از این روست که اراده مذهبی ایرانیان باستان بر این استوار بود که آب و هوا و زمین را آلوده نسازند. این احترام نسبت به همه آنچه که طبیعی است و در پیرامون بشر وجود دارد، به همه فضیلت‌های تمدن و شهرنشینی منجر می‌شود. در ایران باستان همه آنچه آفتاب بر آنها لبخند می‌زد، می‌بایست در کمال دقت و مواظبت، حفظ و پاسداری شود.

انسان بنا بر آیین زرتشت، مسئول محیط پیرامون خود می‌باشد و با کار و پیکار خود مأموریت دارد که آفرینش طبیعت و تاریخ را ادامه دهد. این احساس حضور زنده خدا و ضرورت‌های وجود اوست که زرتشت را در صف نخستین پیام‌آوران بزرگ جای داده است. او به نام تعالی و عروجی که مأمور اجرای آن در مورد انسان است، سخن می‌گوید. این آگاهی و آموزش او یکی از

زمینه‌های عمده و زنده دیگر دینهای نبوتی یا پیامبرانه قرار گرفت. حضور مؤثر خداوند یکتا در جهان و در انسان. این خداوند یکتا و دانا و خوب است که برای تحقق بزرگترین پاکی و شایستگی ممکن یا کمال مطلوب به انسان آزادی بخشید، در انتخاب میان بدی و خوبی... انسان به عنوان یک موجود آزاد، کاملاً مسئول انتخاب خود است. انسانها، با آزادی انتخاب بر آفرینش جهانی بهتر و زیباتر یعنی ایجاد قلمرو خدایی با آسمان و زمینی دیگر، در زمینه‌ای ملکوتی برای رهایی انسان و جهان پیکار می‌کنند.

پیام‌آوران یهود و مسیحیت و پیام‌آور اسلام از روزنه‌یی که زرتشت گشود، فراز آمدند.^۱

(۱) هشدار به زندگان، ترجمه علی اکبر کسمایی.

پیامبر دوستدار عشق^۱

پس،
بدان عشق بزرگ،
همه مردم به هم رسند.
[بن‌دهش]

یکی از دشوارترین واژه‌های گاتها، کلمه «اشا» یا «اشه» می‌باشد که بیشتر به معنای «راستی» و «پاکی» انگاشته‌اند. با نگرش به نشانه‌هایی چند، می‌توان «اشا» را (همراه با پسوند: گ/ق) برابر با عشق دانست.^۲ عشق در گاتها همانست که در عرفان پارسی نیز به چشم می‌خورد و معنا و دریافتی بس فراگیر دارد؛ فراگیرتر از مهر و دوستی میان دو انسان. این عشق در سراسر آسمان و در دل همه ذره‌ها، جوشان است. در جهان‌بینی زرتشت، عشق و خرد، نه تنها رویاروی هم نیستند، که همیار و همبسته‌اند.

* اوست [اهورامزدا] نخستین اندیشمند که روشنانش خرمی‌بخش است و با

خرد خویش، عشق را آفرید. [۳۱:۷]

* عشق، سراسر، شیوه خرد و اندیشه پاک‌یست که روان گیتی (جان جهان) را

خشنود می‌کند. [۲۸:۱]

(۱) گاتها، هات ۵۰، بند ۶.

در این گفتار، ترجمان بندهای گاتها از نگارنده می‌باشد.

(۲) دگردیسی واکهای «الف» و «ع» را در: ارابه / عرابه می‌توان دید. بدین‌سان، «اشاگ» یا «اشگ» به سیمای عشق درمی‌آید.

اینکه چرا واژه «اشا» چندان با معنای «راستی» و «درستی» همخوانی ندارد، از آن روست که در گاتها [۴۴:۳] کلمه «ارش» به معنی «راستی» به کار رفته و نشان می‌دهد که جدا از واژه «اشهیا» یا «اشا» در همان بند است.^۱ از سوی دیگر، در ادب ودایی: «ایشور» را می‌بینیم که از او بسان «خدای عشق» یاد گردیده و گاهی ویژه نام ایزد «شیوا» به‌شمار رفته است.^۲

«اشا» یا عشق روشن و آتشین، زاینده نامها و معناهایی این چنین نیز بوده است: اشو، اوشس (ایزد سپیده‌دم در ودا)، اوش (روشنان بامداد)، عشاء، اشعه، ایشوع (عیسا) و... رند شیراز، حدیث مهر (عشق) را از دفتر پیرمغان، بدان‌سان باز می‌خواند که «غیر» نداند:

* در هر دو جهان مادی و مینوی، پاداش عشق: رفاه و خوشیست. [۲۸:۴]

عرضه کردم دو جهان بر دل کار افتاده بجز از عشق تو، باقی همه فانی دانست

از صدای سخن عشق ندیدم خوشتر یادگاری که در این گنبد دوار بماند

* زندگی عاشقانه، در بردارنده آرامش و ویداییست. [۴۴:۸]

هر گه که دل به عشق دهی، خوش دمی بود در کارِ خیر، حاجت هیچ استخاره نیست

* پاداش و شیوه ویداوش (روشنگر) مزداهورا تا زمان نیست که با ایستادگی و

توانایی، بجویم و دریابم عشق را. [۲۸:۴]

* در عشق، استوارم. [۳۳:۶]

* ای اهورا، بده همیشه توان رسیدن به عشقِ آرزو شده را. [۴۳:۱]

جهانیان همه گر منع من کنند از عشق من آن کنم که خداوندگار فرماید

دلا در عاشقی ثابت قدم باش که در این ره نباشد کار بی‌اجر

صحبت عافیت گرچه خوش افتاد ای دل جانب عشق عزیزست فرو مگذارش

همیشه پیشه من عاشقی و رندی بود دگر بکوشم و مشغول کار خود باشم

روز نخست چون دَم رندی زدیم و عشق شرط آن بود که جز ره این شیوه نسپریم

(۱) سرآغاز این بند چنین است: (۱) تت (۲) توا (۳) پرسا (۴) ارش (۵) موئی (۶) وئوچا (۷) اهورا (۸) کسنا (۹) زانتا (۱۰) پتا (۱۱) اشهیا (۱۲) پئواورویم.

ترجمه آذرگشسپ: (۱) این را (۲) از تو (۳) می‌پرسم (۷) ای اهورا (۴) به راستی (۵) به من (۶) بگوی (۸) که بوده‌است (۹) آفریدگار و (۱۰) پدر (۱۱) راستی (۱۲) در روز نخست.

ترجمه نگارنده: ... (۸) کیست (۹) داننده و (۱۰) پاینده (۱۱) عشقی (۱۲) پُربار (سرشار)؟

(۲) خداوندگارِ عشق به این گونه‌ها نیز خوانده شده: ایشر، ایشوارا، ایشون.

[کزیده ریگ‌ودا، ۵۴۰+ اوپانیشاد، ۵۰۶ - ز]

* گوش دهید به اندیشه عاشقانه (یا: عشق‌اندیشه برانگیز) پزشکی زندگی
(زرتشت) که اهورای ویدا، استوار می‌دارد و ازگان (حدیث) شایسته‌اش را.

[۳۱:۱۹]

طیب عشق مسیحا دم است و مشفق لیک چو درد در تو نبیند که را دوا بکند
حدیث عشق ز حافظ شنو نه از واعظ اگر چه صنعت بسیار در عبارت کرد
یکیست ترکی و تازی در این معامله حافظ حدیث عشق بیان کن به هر زبان که تو دانی
* مرا عشق، سخن ستودنی داد (بخشید). [۳۳:۸]

مرا تا عشق تعلیم سخن کرد حدیث نکته هر محفلی کرد
* آنچه تو را مُزد (درخور) است ای اهورا، نمازیست عاشقانه. [۳۴:۳]
من همان دم که وضو ساختم از چشمه عشق
چار تکبیر زدم یکسره بر هر چه هست
* پاک‌ترین پیکرها را عشق، نیروی جان‌بخش است.
هرگز نمیرد آن که دلش زنده شد به عشق

ثبوت است بر جریده عالم دوام ما
* با چشمانم دیده‌ام بهترین اندیشه و شیوه و گفتار و می‌شناسم عشق خود را به
مزداهورا. [۴۵:۸]

منم که شهره شهرم به عشق ورزیدن
منم که دیده نیالوده‌ام به بد دیدن
* شیوه (تجلی) این دو [آتش (پرتو) و منش اهورا] عشقی همه گیر است. [۴۶:۷]
در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد
عشق پیدا شد و آتش به همه عالم زد
* کیست که پناه‌بخش (فریادرس) من شناخته شده؛ مگر عشق تو.

عشقت رسد به فریاد، ار خود بسان حافظ
قرآن ز بر بخوانی، در چارده روایت
* چشم نیکو و منش ارجمند است روشن‌ان خورشید (آفتاب) در بامداد که پرتو
عشق شماس است ای مزداهورا. [۵۰:۱۰]

گر نور عشق حق، به دل و جان افتد
بِالله کز آفتاب فلک خوبتر شوی

* فرامی خوانم عشق را تا با پاداش نیک بیاید. [۵۱:۱۰]

به عزم مرحله عشق پیش نه قدمی

که سودها بری از این سفر توانی کرد

چنانکه بخواهیم نمونه‌هایی دیگر از سرایندگان و نویسندگان درباره عشق بیاوریم، نیازمند دفتری جداگانه با هزاران برگ هستیم. بنابراین به همین اندک، بسنده می‌کنیم و شادمانیم که نقش عاشقانه زرتشت را در شعر حافظ نشان داده‌ایم و روشنایی به روی ادب عارفانه ایران گشوده‌ایم.^۱

(۱) با اینکه برای ماوریم که واژه «اشه» برابر با «عشق» است، با این‌همه، معنایی که دیگر پژوهشگران نگاشته‌اند را از نظر دور نداشته و در سراسر این دفتر به کار برده‌ایم.

زرتشت دانشمند

زرتشت... دانش را چنین ستود:

- ای راست‌ترین دانش مرزا آفریده آَشُون؛

اگر تو پیشاپیش من می‌روی، چشم به راهم بمان

و اگر از پی من می‌آیی، به من بپیوند.

[دین‌یشت، ۲]

جهان یونانی - رومی در تب زرتشت می‌سوخت. انبوهی از کتابها و رساله‌های مغانه که به زبانهای یونانی، لاتین، سریانی و قبطی ترجمه شده بود، دست به دست می‌گردید. در این نوشتارها از کارهای اعجاب‌برانگیز مغان یاد شده بود که می‌دانستند:

چگونه ماه را به زمین آورند، خورشید را تاریک کنند، توفان به پا نمایند، باران یا خشکسالی پدید آورند... جادوی تگرگ، جادوی مارها و ملخ‌ها، احضار اموات... جادوی کلام... پرواز به آسمان.^۱

پاره‌ای از پژوهشگران این نوشتارها را از مکتب مغان نمی‌دانند و می‌گویند که یونانیان دانشهای خود را به نام زرتشت و مغان شناسانده‌اند!! اما انکار نمی‌توان کرد که پس از پالایش اینگونه نامه‌ها از دستبردهای گوناگون، ریشه‌های ایرانی ایشان را می‌توان در کتاب پهلوی «دینکرد» دید؛ درباره زرتشت آمده است:

پزشکی و طبیعت‌شناسی و دیگر پیشه‌ها را که از راه دانش ایزدی و بینش مینوی (اشراق، روشن‌بینی) می‌توان به دست آورد، آشکار کرد. برای دور کردن سیز

(بلا)، شکست دادن دیو و پری، بی‌اثر کردن جادوگری، درمان بیماری‌ها، ستیز با گرگ‌ها و خرفستران (خزندگان خطرناک و حشرات موذی)، گشادن باران، بستن آوردن تگرگ، از میان بردن سن (آفت گندم) و ملخ و دیگر آفت‌های غلات و جانوران، نیرنگ‌هایی را آموزانید.^۱ بسیاری از آب‌های خوب (معجون‌های شفابخش)، مهره‌های معجزه‌آمیز، درمان بیماری‌هایی که بیرون از اندیشه پزشکان بود، بسیاری از رازهای مینوی (ماوراءالطبیعه) و سپهری (کیهانی) و آسمانی، و رازهایی که سود جهان را دربر دارد و با خرد ایزدی به آنها میتوان رسید، بر مردمان آشکار کرد.^۲

«ژ. دوشن‌گیمن»:

زرتشت را استاد «فیساغورس» در فلسفه و اخترشناسی و کیمیا و تسخیر خدا و جادوگری و دیگر علوم می‌پنداشتند^۳ و همه علوم ایرانی را که به کلدانی معروف بود، به رغم خودشان تعبیر و بیان می‌کردند... این افکار هنگامی به اوج قدرت می‌رسد که «پلسون» Plethon غیبگویان کلدانی را به زرتشت ینا شاگردانش نسبت می‌دهد... «گروسیوس» Grotius می‌گوید: هیچ دلیلی وجود ندارد که چرا رستاخیز تن آدمی در طبقه امور ناممکن بیاید، زیرا از جمله کلدانیان، دانایانی چون زرتشت و عملاً همه رواقیان^۴ و «تئوپومپوس» Teopompos «مشایی»^۵ اعتقاد داشتند که برای تن امکان وجود زندگی آینده وجود دارد.^۶

آثار زرتشت در نوشتارهای کهن غربی چنین است:

- (۱) نیرنگ / نیرنج: افسون ایزدی.
- (۲) استوره زندگی زرتشت، ۱۰۸ و ۱۰۹.
- (۳) یکی از جملیات در تاریخ علم، نسبت دادن جدول ضرب به فیساغورس است. «ر. گیرشمن» می‌گوید: در شوش یک سند تاریخی را که مربوط به جدول ضرب بود به دست آوردیم... این سنگ‌نوشته که در موزه ایران باستان نگهداری می‌شود نشان می‌دهد که قرن‌ها پیش از فیساغورس، ایرانیان به جدول ضرب دست یافته بودند. [هلتیسیم (دروغی بزرگ درباره فرهنگ ملتی کوچک)، ۷].
- (۴) رواقیان: فلسفه رواقیان نوعی از وحدت وجود است؛ اما جسمانی نه روحانی. انسان، عالم صغیر است و جهان، عالم کبیر. کردار نیک و فضیلت آن است که با خرد سازگار باشد.
- (۵) تئوپومپوس: خطیب و مورخ یونانی قرن چهارم ق.م بود. مشاء به فلسفه ارسطو گفته می‌شد و مشایی‌ها پیروان او بودند.
- (۶) زرتشت و جهان غرب، ۱۷ و ۲۷.

* درباره طبیعت Peri physeos

* رسدهای ستاره‌ای (اخترشناسی) Asteroskopika

* پیش‌بینی‌های احکامی (اختریینی) Apotelesmatika

* درباره خواص سنگ‌ها (اثر منظوم) Peri lithontimion

* (رساله‌ای نامگذاری شده به: زوستریانوس) Zostrianos

* کتاب‌الموالید (رساله احکام نجومی که زمان ساسانیان بازنویسی و سپس به عربی ترجمه شد).

یکی از بزرگترین کژی‌های در تاریخ علم اینست که دستاوردهای بنیادین نجومی را به بابلیان نسبت می‌دهند؛ در حالی که به قول «ه. صنعتی‌زاده»:

در انتساب مفهوم کمریند منطق‌البروج به ستاره‌شناسان بابلی تردید است. در دینکرد آمده: زرتشت کمریند منطق‌البروج را به فرزنانگان بابلی آموخت.^۱
«فرائز گرنه»:

رافائل (نگارگر نامدار) زرتشت را در تابلوی دیواری خود «مکتب آتن» تصویر کرده است. این پیامبر ایرانی به عنوان کاشف دانش نجوم، در کنار بتلمیوس (دانشمند یونانی) نقاشی شده است. هر دو، کراهی در دست دارند. زرتشت کراهی سماوی را و بتلمیوس کره زمین را.^۲

از سوی دیگر، تاریخ‌های غربی حکایت از آن دارند که زرتشت:

هنر جادوگری^۳ و اصول افلاک را کشف کرده با دقت، حرکات ستارگان را رسد کرد... بابلیان از این هنر، نخست به وسیله زرتشت آگاه شدند... مصریان و یونانیان این هنر را از بابلیان آموختند.^۴

و تاریخ‌های شرقی نیز می‌گویند که زرتشت حکیم:

علم نجوم، نیک دانستی و طلسمات و مخاریق،^۵ زیر زمین بساخت. [مرتض]

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد دوم، ۳۳۹، زیرنویس.

کمریند منطق‌البروج مدار حرکت زمین به دور خورشید است که در مدت یک سال آن را طی می‌کند و دوازده بخش می‌باشد که در هر کدام یکی از صور فلکی جای دارد.

(۲) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۹۹.

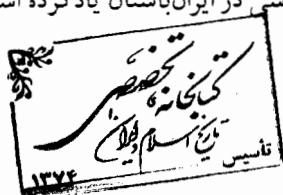
(۳) در روزگاران پیشین، دانش‌هایی که فراسوی درک و دریافت عامه بود، به نام جادو و افسون و طلسم خوانده می‌شد. جالب است که غربی‌ها جادو را: مجیک Magic می‌نامند که از ریشه مجوس (مغ) است.

(۴) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۷۱۳.

(۵) مخاریق: از ریشه خرق / خارق؛ آنچه برخلاف عادت باشد، معجزه، کرامت.

ابن داعی/ تبصرت العوام] علوم غریبه بیاموخت و... گویند که ممارست علم نجوم نموده. [میرخواند/ روضت الصفا] علم نجوم را خوب می دانست... نیرنجات و طلسمات آموخت. [برهان قاطع] به روزگاری بودست که سواران بر جوشن و خفتان، دستهای عاریتی (مصنوعی) کردند و این نوع، زرتشت فرموده بود به روزگار گشتاسپ. [مبارکشاه: آداب الحرب الشجاعه] خواص ادویه شناختن. [ترجمه ملل و نحل]^۱ در کتاب زرتشت دانش های گوناگون مانند ریاضیات و احکام نجومی و پزشکی، و جز اینها، از اخبار سده های گذشته و کتابهای پیامبران است. نخستین بار بود که [در زمان زرتشت] برای پادشاهان از روی دانش ستاره شناسی، وقتی برای آغاز هر کار تعیین می شد. زرتشت نیز با ستاره شناسی آشنایی بسیار داشت و در این باره، دانشمند برجسته ای به شمار می رفت. [ابن اثیر]

«قاضی صاعد اندلسی» در «طبقات الامم» از سه دفتر اخترشناسی در ایران باستان یاد کرده است:

۱- کتاب صور درجات الفلك. (منسوب به زرتشت).

۲- کتاب التفسیر.

۳- کتاب جاماسپ.^۲

«ابوریحان بیرونی» درباره زرتشت نوشته است:

در علم و دانش پایه بلندی داشت به گونه ای که علم کسوفات نزد دانش او ناچیز بوده... مجموع ایام سالشماری ایرانیان ۳۶۵ روز بود اما یکچهارم روز را اهمال می کردند تا اینکه هر ۱۲۰ سال یک ماه تمام تشکیل شود؛ سپس آن سال را ۱۳ ماه می دانستند و آن را کیسه می خواندند... فارسیان گفته اند که چون زرتشت آمد و سالها را به ماه هایی که از این یکچهارم ها درست شده بود کیسه کرد، زمان به نخستین حال خود برگشت و زرتشت ایشان را امر کرد که پس از او نیز چنین کنند... گهنبارات (گاهنبارها، فصل ها) شش عدد هستند که هر یک از آنها پنج روز است^۳ و واضح آن زرتشت است... زرتشت ایرانیان را امر کرد که باید مهرگان

(۱) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، بخش نهم.

(۲) حکمت خسروانی، ۵۸۶.

(۳) در دستنویس یا ترجمه «آثارالباقیه» خطایی راه یافته است زیرا گاهنبارها پنج روز نیستند بلکه فاصله

(۱۶ مهر) و رام‌روز (۲۱ مهر: پیروزی فریدون بر ضحاک) را به یک اندازه بزرگ بدارید و با هم این دو را عید بدانید... زرتشت امر کرده که در روز آذرجشن (۹ آذر: عید آتش) آتشکده‌ها را زیارت کنند و قربانی‌ها به آتش نزدیک کنند و در امور عالم مشاوره کنند.^۱

در نامه‌ای پهلوی به نام «سد در» که دربردارنده یکسد اندرز و قانون است درباره زرتشت آمده: ایزد، اُستا (اوستا) و ژند (ژند) بدو عنایت فرمود و هرچه از ازل تا ابد هست، همه را به علم الهی دریافت؛ و این شهرست سد در که از جهان حقیقت که کتاب آسمانی است، وا کردند.

سراینده‌ای به نام «شهمرد» در منظومه‌ای به نام «سد درِ نظم» درباره پیغمبر راستگوی آورده است:

ز علمی که او را خداوند داد	از آن علم سد در برین برگشاد
ز هر کردنی و ز ناکرده نیز	بیانش در این سد در است ای عزیز
ز راتشت شهری بنا کرده است	برو سد در از غیب وا کرده است
به هر در که یابی در این شهر راه	بیایی بهشت و رهی از گناه
بزرگان ز استا و پازند و زند	مر این سد درش را برون کرده‌اند
ز راتشت بنگر چه دین‌پرور است	که در شهر دینش ره از سد در است
که تا اهل دینش بخوانند شاد	بیابند از این سد در او مراد ^۲

«فرانتز کومون» Franz Cumont:

گزارشی معتبر ما را آگاه می‌سازد که اشعاری که به نام زرتشت در کتابخانه

میان هر یک از آنها پنج روز است. زمان هر گاهنبار و آفرینشی که در آن دوره رخ داده چنین است:

۱. آسمان: ۴۰ روز. ۴. گیاه: ۲۵ روز.

۲. آب: ۵۵ روز. ۵. جانور: ۷۵ روز.

۳. زمین: ۷۰ روز. ۶. انسان: ۹۵ روز.

(۱) آثارالباقیه، ۴۵ و ۷۲ و ۳۳۴ و ۳۴۰ و ۳۴۴.

(۲) دبستان مذاهب، جلد یکم، ۱۰۱ و جلد دوم، ۱۸۵.

در دیباچه «نامور نامه» دستنویس‌ها با دگرگونی‌هایی این یادواره را نگاه داشته‌اند:

* که من شارستانم علیم در است	دُرُست این سخن گفت پیغمبرست
گواهی دهم کین سخن راز اوست	تو گویی دو گوشم بر آواز اوست
* که من شهر علمم علیم در است	درستست و این قول پیغمبر است

اسکندریه فهرست شده بود شامل دو میلیون سطر می‌شده است؛ یعنی تقریباً ۸۰۰ جلد کتاب. این ادبیات عظیم مذهبی توجه دانشمندان و افکار فلاسفه را به خود جلب کرده بود... شیمی، فیزیک، گیاه‌شناسی، پزشکی، کانی‌شناسی و اخترشناسی در آن، همراه با اندیشه‌های جهان‌شناسی و خداشناسی گرد آمده بود... در آن، نسخه‌های تجربی و روش‌های کسانی که کارهای معجزه‌آسا و خارق‌العاده می‌کنند، با عقاید مبهم دربارهٔ پیشگویی نیز وجود داشت؛ مانند کتابی که به ویشناسپ [گشتاسپ] منسوب است و در آن، دربارهٔ قیامت و انفجار نهایی جهان، سخن رفته بود.^۱

«ب. فره‌وشی»:

مغان زرتشت را سرسلسله خود می‌پنداشتند و راز و رمز کارهای شگفت‌انگیزی را که از ایشان پدیدار می‌گشت، میراثی از دانش و آموزش‌های او می‌دانستند. و منظور از «مغ بزرگ» در نوشته‌های کهن غربی، خود زرتشت است... او را استاد علم نجوم و پزشکی می‌دانستند و کارهای شگفت‌انگیزی به او نسبت می‌دادند که بیشتر، استوره به نظر می‌رسد؛ از جمله اینکه آورده‌اند زرتشت به آتش ستارگان فرمان می‌راند و از ستارگان، آتش بیرون می‌کشید و آن را به مردم نشان می‌داد. و برخی بر آن بودند که یک برق آسمانی او را به آسمان فراکشید و از آن پس، او را همچون اختری جاندار می‌پرستیدند... دانش جدید با دید دکارتی^۲ هیچگاه نمی‌توانست مغانه را در قلمرو خود بپذیرد و دانشمندان با وجود اینکه کارهای شگفتی در دوران مختلف از اشخاص نیرو-ور می‌دیدند در انکار آن می‌کوشیدند. ولی مردان بزرگی چون «هرمس تریس مجیستوس» Hermes trismegistus، «آلبرتوس مگنوس» Albertus Magnus، «پاراسلسوس» Paracelsus، «کاگلیوسترو» Cagliostro، «سن ژرمن» Saint Germain، «نوستراداموس» Nostradamus و دانشمندانی چون «نیوتون» و پزشکانی چون «مسمر» در نهان و آشکار به اعمال مغانه می‌پرداختند؛ زیرا این دانش از سویی به پزشکی و از سوی دیگر به علم کیمیا و نوعی فیزیک مرموز مربوط می‌شد و

(۱) برگرفته از: ایرانویج، ۱۰۰.

(۲) دکارت Dekart فیلسوف فرانسوی (۱۵۹۶ - ۱۶۵۰ م). وی می‌گفت: هیچ چیز را حقیقت ندانم مگر اینکه بر من بدیهی باشد.

همواره در سیر تکاملی خود، این دو دانش را با خود همراه داشت و به پیش می‌برد... و این پایه‌ای بود برای به‌وجود آمدن دانش جدیدی که به نامهای «فوق طبیعی» Paranormal یا «فرا-کرپی»^۱ Paraphysique و یا فرا-روانی Parapsychologie خوانده می‌شود و موضوعات متعددی را در بر می‌گیرد که نمونه‌های فراوان آنها در ادبیات بزرگ و غنی و عرفانی ایران و جهان یاد شده است... دانشگاه‌های بزرگ جهان بدین تحقیقات روی آورده‌اند و کار تحقیق در این باره چنان بالا گرفته است که شرق و غرب، بودجه‌های آشکار و سری بزرگی را به کار گرفته‌اند... بنیانگذار این همه شگفتی‌ها بزرگمردی از سرزمین ایران است و به قول دانشمند و متفکر بزرگ معاصر: «اوسپنسکی» Ouspensky مغانه واقعی را باید در ایران جستجو کرد و این همه شگفتی در دانش بشری، زاینده اندیشه و وجود ابرمردی است که خود به‌گونه اندیشه‌ای متعین و پایدار در ژرفای کیهان و جهان فروری (روحانی، مینوی) زنده است؛ مغ بزرگ: زرتشت.^۲

یکی از کسانی که دانش فرا-روانی را در کتابش پاس داشته، موبد دانشمند «زادسپرم» بوده که می‌نویسد انسان دارای پنج بخش است:

۱. تن: بخش مادی انسان می‌باشد.
۲. جان: به تن، زندگی و گرما می‌بخشد و از سرشت باد است.
۳. روان: دارای بوی (درک و دریافت) می‌باشد و هنگام خواب، از بدن بیرون می‌رود. روان پس از مرگ تن، نامیرا می‌ماند.
۴. فروهر: نیروی پروراندۀ انسان از زمان نطفه بودن اوست.
۵. آئینه: پوشش درخشانیست که پیری و مرگ را به آن، راه نیست و روان به یاری آن، نمایان می‌گردد. امروزه آن را «روان‌پوش» می‌نامند.^۳

(۱) کرپ در زبان پهلوی به معنی: جسم، تن و جسد است... فرا-کرپ یا فوق طبیعی شامل همه اعمال و نیروهای شگفت‌انگیز و غیرطبیعی می‌شود که از یک انسان و یا حیوان نیرو-ور سر می‌زند و یا بطور استثنایی در طبیعت دیده یا احساس می‌شود و هنوز برای آنها توجیه علمی یافت نشده است.

[بهرام فره‌وشی]

(۲) جهان فروری، ۱۴۱ تا ۱۴۸.

(۳) برای آگاهی بیشتر بنگرید به:

امید عطایی: روانپژوهی در ایران باستان، گاهنامه و هومن، شماره ۳.

زرتشت دانشمند که بزرگترین دانشنامه جهان باستان یعنی اوستا را به مردم دنیا ارمغان کرده بود، دانش‌های شگفت‌انگیزی از خود به یادگار گذاشت که امروزه اندکی از آنها، در نامه‌های پهلوی به جای مانده‌اند. برای نمونه دفتر ارزشمند بن‌دهش دربارهٔ این زمینه‌ها سخن رانده است: آفرینش مادی، زیج کیهان، دشمنی دو مینو، چگونگی زمین‌ها، رودها، کوه‌ها، دریاها و دریاچه‌ها، جانوران، مردمان، گیاهان، باد و ابر و باران، آتش، خواب، بانگ‌ها، دربارهٔ سرزمین‌های ایرانی و هزاره‌های تاریخی و رستاخیز.

در اینجا به دستاوردهای اوستا دربارهٔ اختر-فیزیک می‌نگریم:

«سرفراز غزنی»:

طبقهٔ «هلیوسفر» در منظومهٔ شمسی به شکل مقطع یک تخم‌مرغ است... ذرات «گالاکتیک کاسمیک ریز» Galactic Cosmic Rays می‌خواهند از جو خارجی این فضای تخم‌مرغی، وارد محدودهٔ درون تخم‌مرغ شوند. اما طبقهٔ خارجی و حفاظ بیرونی تخم‌مرغ نه تنها مانع نفوذ این اثرات خطرناک است، بلکه مسیر گازهای بین ستارگان را... منحرف می‌کنند و آنها را به خارج منظومهٔ شمسی می‌رانند و مانع نفوذ در داخل فضای تخم‌مرغی می‌شوند...

اکنون به این نوشتار، توجهی دقیق و لحظه‌ای تفکر کنید که برای اولین بار، این مطلب را که از اسرار جهان ستاره‌شناسی است و از محاسبه و نتیجهٔ اندیشه‌های گفتار زرتشت، پیامبر راستین پارسیان و ایرانیان است، در اینجا می‌آوریم. در کتاب «بن‌دهش» چنین آمده که برای پایان یافتن عمر جهان (که شاید منظور همان منظومه شمسی باشد) ادواری معلوم شده است که هر دوره‌ای را هزار سال، و هر هزاره را به یکی از صورتهای فلکی منسوب کرده‌است. دربارهٔ هزاره سوم، از قول زرتشت آمده است:

اهریمن (که شاید همان ذرات باردار... است) به هوش می‌آید یا بیدار می‌شود و با شتاب تمام به جهان روشنایی (درون منظومهٔ شمسی که از خورشید نور می‌گیرد) دستبرد می‌زند و می‌خواهد که به جهان روشنایی نفوذ کند. در حالی که این دنیای درخشان، بدون هیچ آلودگی، درب خود را بسته و همانند تخم‌مرغی بسیار بزرگ، تشکیل یافته است.^۱

دانش مغان و فیزیک نوین^۱

بر پایهٔ بینش ژرف و شگفت‌انگیز مغان ایران، زروان یا زمان، سرآغاز جهان بود؛ زمانی بیکرانه و ناشمردنی.^۲ سپس سپهر (فضا) از زمان آفریده می‌شود و با آن پیوستگی می‌یابد.^۳

طبق نظریهٔ نسبیت، فضا سه بُعدی نیست و زمان نیز تافتهٔ جدا بافته‌ای نبوده و

هر دو با هم، پیوند تنگاتنگی داشته و دستگاه متحد چهار بُعدی (زمان - فضا) را

تشکیل می‌دهند. بنابراین در تئوری نسبیت نمی‌توانیم از فضا صحبت بداریم

بی‌آنکه یادی از زمان کرده باشیم و برعکس.^۴

همسانی مکان و زمان را در واژهٔ «گاه» نیز می‌توان به دست آورد. نکتهٔ دیگر اینکه به پدید آمدن

زمان کرانه‌مند (محدود) از زمان بیکرانه (نامحدود) اشاره شده و زایش زمان از زمان، بسی

حیرت‌آور و گیج‌کننده است. شگفت‌تر از این، در یک‌جا، توان (انرژی) و زمان با یکدیگر

همسان و همبسته هستند.^۵ «چارلز موزز»، یکی از پیشگامان فیزیک نظری در ایالات متحده،

می‌پذیرد که زمان نیز ممکن است برای خود، الگوی خاص انرژی داشته باشد. او می‌گوید:

بالاخره خواهیم دید که زمان را به عنوان طرح علیّ نهایی برای هرگونه رها شدن

انرژی می‌توان تعریف کرد.^۶

تا پیش از فیزیک نوین، زمان، تابعی از رویدادها به شمار می‌آمد و وابسته به حرکت بود. اما

به نظر می‌رسد دانش امروز کم‌کم به بینشی از دیروز (زروان‌گرایی) نزدیک می‌شود که بر پایهٔ آن:

حرکت موجب پیدایش زندگی می‌شود و انگیزهٔ آن، زمان است. در اینجا دو

گوشهٔ تثلیث به دست می‌آید. نخست، مکان یا فضای خودآفریده، و دیگری،

نور، و رأس سوم نیز که همان زروان (زمان) می‌باشد.^۷

بر پایهٔ بینش مزدایی، آفرینش، از روشنان بیکران شکل‌گرفت؛ از آتشی روشن، سپید و گرد.

دانشمندان نیز از گلولهٔ آتشی می‌گویند که در نخستین لحظات آفرینش، کیهان از آن پدید آمد:

(۱) امید عطایی: رازهای اوستا / گاهنامه و هومن، شماره ۶.

(۲) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: زروان در قلمرو دین و اساتیر.

(۳) بن دهش، ۴۸.

(۴) تائوی فیزیک، ۶۸.

(۵) بن دهش، ۳۶.

(۶) فوق طبیعت، ۳۰۵.

(۷) زروان در قلمرو دین و اساتیر، ۳۸ و ۳۹.

این مسئله هنوز برایمان کاملاً روشن نیست که در این اولین اجزای ثانیه‌ها، چه چیزی تبدیل به گلوله آتشی شد که کیهان باید بعداً از آن ایجاد می‌گردید.^۱ پاسخ را می‌توان در «روایت پهلوی» یافت که به ذره نورانی اولیه اشاره کرده است^۲ و نیز در آثار رهروان مغان که سده‌ها پیش از دانش نوین هسته‌ای، سروده‌های شگفت‌آوری درباره شکافت هسته‌ای و انفجار اتمی، به جای نهاده‌اند. «هاتف اسفهان» می‌گوید:

دل هر ذره را که بشکافی آفتابش در میان بینی

و به گفته مولانا:

آفتابی در یکی ذره نهان ناگهان آن ذره بگشاید دهان

تکه‌تکه گردد افلاک و زمین پیش آن خورشید چون جست از کمین

حافظ در سروده‌اش اشاره به جهانی می‌کند که در آن، خورشید ما، بسان ذره‌ای در برابر خورشیدهای آنجاست:

در محفلی که خورشید اندر شمار ذره‌است خود را بزرگ دیدن، شرط ادب نباشد

نظریه روشن‌ان بزرگ را امروز به گونه انفجار بزرگ می‌شناسند و نیز در این باره پژوهش می‌کنند که آیا در آغاز، یک ذره بنیادی و یا یک نیروی اولیه وجود داشته است؟

اگر بتوانیم مینو را با موج و ماده را با ذره برابری دهیم، به برآیندهای دیگری دست می‌یابیم. برای نمونه: چیستی (ماهیت) اهورا، پرتو یا نور می‌باشد و گفته شده که اهورا هم مینوی و هم مادی است که کاملاً با چیستی موجی - ذره‌ای نور، همخوانی دارد. بینش مغانی می‌آموزاند که جهان در آغاز به گونه مینوی یا موجی بود و از آن، جهان مادی پدید آمد. در «بن‌دهش» می‌خوانیم که اهورا آفرینش مادی را نخست به گونه مینوی آفرید و سپس به چهر مادی درآورد. درباره ویژگی آسمان یا فضا، آمده که آسمان از الماس ساخته شده است.^۳ به تازگی نیز دانشمندان در آسمان به الماس دست یافته‌اند:

کشف الماسهای میکروسکوپی در فضای بین ستاره‌ای، ممکن است برای

ستاره‌شناسان در جهت درک بهتر چگونگی آمیختن گاز و غبار در کهکشان ما

- راه شیری - راهنمای خوبی باشد. شکل‌گیری الماس در امواج ضربه‌ای، مخلوق

بیرون‌پاشی مواد خام ستارگان غول قرمز در فضای بین ستاره‌ای است.

(۱) فیزیک نوین، ۵۱.

(۲) روایت پهلوی، ۵۳.

(۳) بن‌دهش، ۳۷ و ۳۹.

اخترشناسان ایرانی ۷۷/۷۶۰/۰۰۰ ستاره را شناسایی کرده و گفته بودند که این شمارش، دربردارنده همه ستارگان نیست و هنوز اختران بی شمار دیگری در کیهان می باشند. افزون بر این، ایشان از ستارگانی یاد کرده اند که دارای زمان نیستند و نمی توان محاسبه ای درباره شان انجام داد.^۱ آیا ستاره شناسان نابغه ایران، به وجود سیاهچاله ها پی برده بودند؟ سیاهچاله به ستاره ای می گویند که در پایان عمرش، تابش خود را ازدست داده و جرم آن به بیشترین فشردگی (تراکم) می رسد.

نیروی جاذبه در سطح آن، قوی و قویتر شده و در نتیجه، فضا - زمان پیرامون آن، بیش از پیش خمیده می شوند. فضای بیرون ستاره، آنقدر خمیده است که تمامی نور در آن به تله افتاده و نمی تواند از آن گریزی داشته باشد. ما قادر به دیدن چنین ستاره ای نیستیم زیرا نورش هرگز نمی تواند به ما برسد و به همین دلیل به آن سیاهچاله می گویند.^۲ برای یک ناظر خارجی، گذشت زمان در سطح این ستاره، کند و سرانجام به کلی متوقف می شود.^۳

دانشمندان ایرانی همچنین پی برده بودند که گروه های ستارگان، تشکیل کهکشان هایی را می دهد که بسان چرخه ای در حال حرکت هستند. آنان هزاران سال پیش از گالیله، حلقه زحل را یافته و نام «یوغ کیوان» بر آن نهاده بودند.^۴ از کروی بودن زمین و رهسپاری آن آگاهی داشتند^۵ و هنوز دانشهای شگفت انگیز دیگری از آن دوران پنهان مانده است.

(۱) بن دهش، ۴۳ و ۴۴.

(۲) در نوشته های مانوی، از دیوهایی یاد شده که بلعنده نور بودند.

(۳) تائوی فیزیک، ۱۸۲ و ۱۸۳.

(۴) بن دهش، ۴۴ و ۶۱.

(۵) یشت ها + بن دهش، ۱۴۵.

بخش چهارم

زرتشت استوره‌ای

افسونگر افسانه‌ها

همچو معماست فخر و همت و او شرح
همچو ابستاست فضل و سیرت او زند
[رودکی]

استوره، داستانیست سرشار از نمادهای آیینی و رمزی؛ به‌ویژه نمایه‌های کیهانی. برای نمونه ماه و خورشید و ستارگان و دیگر پدیده‌های جهان هستی، به‌سان انسان درمی‌آیند و در پهنه پندارها، به نقش‌آفرینی می‌پردازند. گاهی هم به‌گونه‌ای وارونه، این، انسانهای زمینی هستند که به سیمای خدایان آسمانی نمودار می‌شوند. تاکنون هیچ چهره‌ای مانند زرتشت، اینچنین سرشار از استوره‌پردازی نبوده است. به نوشته دو پژوهشگر، «آموزگار - تفضلی»:

زندگی راستین پیامبران را همیشه هاله‌ای از استوره فرا می‌گیرد؛ هرچند که در خلال استوره‌ها، حقیقت‌های فراوانی نهفته‌اند. افسانه‌ها به تدریج بر گرد زندگینامه واقعی حلقه می‌زنند و کم‌کم زندگی اساتیری را می‌سازند. این شکل‌گیری ممکن است در همان دوران زندگی پیامبر یا در سالهایی نه‌چندان دور از زمان او یا در سده‌های بعدتر انجام گرفته باشد. زندگینامه زرتشت نیز چنین مراحل را گذرانده است.^۱

زرتشت که در گاتها چهره‌ای تاریخی دارد، هرچه در یشت‌ها به پیش می‌رویم، سیمایی استوره‌ای به خود می‌گیرد و پهلوی به پهلوی کیانیان و پهلوانان، خودنمایی می‌کند؛ تا آنجا که در ترازوی

(۱) استوره زندگی زرتشت، ۵.

تاریخ اوستایی، به تنهایی در یک کفه، در برابر کفه‌ای دیگر از همه چهره‌های استوره‌ای و تاریخی، سنگینتر می‌نماید. ارج این و خشور والا تا بدان پایه است که هنگام یادکرد از اَبَر مردان پیشین، فراموش نمی‌گردد که بی‌درنگ زرتشت را فراتر از ایشان نشان دهند:

* فریدون: بجز زرتشت، پیروزترین مردمان بود.

* کرشاسپ: بجز زرتشت، در دلیری و مردانگی، زورمندترین بود.

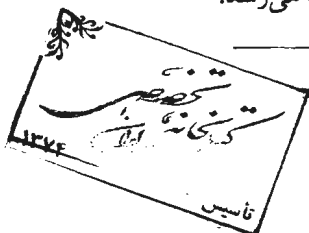
[کیان‌یشت، ۳۶ و ۳۸]

* به دین (در اوستا) گوید که من (هرمزد) نخستین مرد: «کیومرِس روشن و سپیدچشم» را آفریدم. او بزرگترِ مردمان است اما سرور (رد) ایشان نیست، زیرا زرتشت سرور است؛ همه سروری نیز از زرتشت بود.^۱

«ل. ه. میلز»:

در گاتها همه چیز جدی و واقعیست. روح آفرینش بطور شاعرانه در حال استغاثه است و آهورامزدا و امشاسپندان را در حال سخن گفتن و گوش دادن و دیدن می‌یابیم. به استثنای مورد بالا که بطور استعاره ذکر شده، همه چیز در گاتها عملی است. دشمنان زرتشت غول‌های افسانه‌ای نیستند. هیچ مار و اژدهایی مردم شهر و روستا را تهدید نمی‌کند و هیچ پهلوان افسانه‌ای از مردم پشتیبانی نمی‌نماید. بجز الهام و وحی آسمانی که در اثر اندیشه و تفکر عمیق به زرتشت دست می‌دهد، در گاتها از معجزه و کرامات خبری نیست. یک اوستاشناس چنانچه اول گاتها را خوب مطالعه کند و بعداً به یشت‌ها و وندیداد بپردازد، درواقع می‌توان گفت چنین شخصی از عالم حقیقت به سرزمین افسانه‌ای قدم خواهد گذاشت. در گاتها پیامبری را می‌بینید که در حال کوشش و تحمل سختی است؛ در صورتی که در یشت‌ها همین شخص را به صورت نیمه‌خدای افسانه‌ای مشاهده می‌کنید. هرچند افکار اصولی در افسانه‌های یشت‌ها و وندیداد، کهن بوده و برخی از آنها مسلماً از گاتها و ریگ‌ودای هندوها نیز کهن‌تر می‌باشد، ولی در مجموع زمان تدوین یشت‌ها و وندیداد بسیار دیرتر از گاتها می‌باشد.^۲

اگر در یشت‌ها فهرست شاهان و پهلوانان با هوشنگ پیشدادی آغاز می‌شود، در یستا نیز زرتشت دارای فهرست ویژه خود است که سرآغازش به گیومرت می‌رسد:

(۱) بن‌دهش، ۸۹.

(۲) گاتها: سروده‌های زرتشت، بیست‌وسه.

* خواستار ستایشم فره‌وشی‌های گیومرت، زرتشت سپیتمان، کی‌گشتاسپ، ایست‌واستر (پسر زرتشت) و فره‌وشی‌های پاک همه نخستین آموزگاران کیش را. [۲۶۵+۲۳:۳] نماز می‌گذاریم گَیَه [گیومرت] را. نماز می‌گذاریم فره‌وشی زرتشت سپیتمان اَشون را. نماز می‌گذاریم همه آفرینش‌اشه را که بود و هست و خواهد بود. [۶۸:۳۲]

افزون بر اینها، در «فروردین‌یشت» هم می‌توان چنین نمونه‌هایی را فراکشید:

* فره‌وشی گیومرت اَشون را می‌ستایم؛ نخستین کسی که به گفتار و آموزش آهورامزدا گوش فراداد و از او، خانواده سرزمین‌های ایرانی و نژاد ایرانیان پدید آمد. اینک بخشایش و فره‌وشی زرتشت سپیتمان اَشون را می‌ستایم [بند ۸۷] اینک اَشونی و فره‌وشی «مدیوماه» پسر «آراستی» را می‌ستایم که نخستین بار، گفتار و آموزش زرتشت را گوش فراداد [بند ۹۵] فره‌وشی‌های نیک توانای پاک اَشونان را می‌ستایم که: دریای درخشان «فراخ‌کرت»، ستاره «هفت اورنگ»، پیکر سام‌کرشاسپ، تخمه سپیتمان زرتشت پاک را نگاهبانی می‌کنند. [۵۹ تا ۶۲]

واپسین رده‌بندی، سیمای زرتشت را هرچه بیشتر در هاله‌ای استوره‌ای فرو برده است. از سوی دیگر، درباره تخمه یا نطفه زرتشت، گزارشهای پهلوی می‌گویند: در بُن دریای «کیانسه» سه چراغ می‌درخشد و ایزد آناهیتا نگاهبان آنانست؛ آنان سه پسر زرتشت هستند که یکی پس از دیگری، در آغاز هریک از سه هزاره پایانی جهان، به دنیا خواهند آمد. در هر سه هنگام، دوشیزه‌ای به درون دریاچه خواهد رفت و از فرّه زرتشت که در آب می‌باشد، بار می‌گیرد. با پیدایش «سوشیانت» که واپسین نواده زرتشت است، رستاخیز فرامی‌رسد.

پیامبر پیش آفریده

در یک نگرش فراگیر درمی یابیم که زرتشت نیز بسان شهریاران پیشدادی نمونه ای از «نخستین انسان» به شمار می رود، زیرا افزون بر فره هایی که به نام آهورایی (ایزدی)، کیانی، ایرانی (آزادگان) و... رده بندی شده اند، زرتشت هم دارای فره ای ویژه و به نام خودش می باشد؛ فره ای که پیش از زایش وی پدیدار بود و افراسیاب در آرزوی دستیابی به آن، ناکام ماند.

* افراسیاب تورانی تباهکار، در همه هفت کشورزمین به جستجوی فره زرتشت بود... افراسیاب به سوی فره شتافت، اما فره، خود را واپس کشید و چنان که خواست من - آهورامزدا - و دین مزداپرستی بود، به کام خواستاران شایسته درآمد. [زامیاد یشت، ۸۲]

در هفتمین دفتر پهلوی زبان «دینکرد» از فره هرمزد سخن رفته که از جهان مینوی به سوی گیتی (جهان مادی) آمد و در مادر زرتشت جای گرفت.^۱ از فروغ آن فره، تابشی درخشان از تن دغدویه (مادر زرتشت) می تافت و دیوپرستان را به هراس می انداخت.

پیش از آن، هنگامی که هزاره سوم آفرینش به پایان رسیده بود، و اهریمن در آمادگی برای تاختن به گیتی به سر می برد، امشاسپندان فروهر زرتشت را ساخته بودند. زرتشت سه هزار سال به گونه ای که با چشم دیده می شد، همانند امشاسپندان و همچهره با ایشان، نمایان بود. سپس امشاسپندان ساقه ای از گیاه بهشتی «هوم» ساختند و آن را در آشیانه مرغان نهادند. هنگامی که چند مار برای خوردن جوجه ها به سوی لانه بالا می رفتند، فروهر زرتشت، ماران را به پایین افکند و کشت. گیاه هوم به آن درخت پیوند یافت و همیشه تازه و سرسبز بود.

(۱) این بُن مایه را در داستان «مریم و عیسا» که برگرفته از استوره های ایرانیست، به روشنی می توان دید.

از سوی دیگر، گوهر تن زرتشت، از نزد هرمزد به یاری باد، به پیش ابر شتافت. ابر برای شادی جانداران و مردمان، آن را به گونه‌ی چکه‌های گرم و درشت، بر زمین بارانید. آنگاه گیاهان گوناگون رویدند؛ آن‌هم زمانی که گیاهان دیگر خشک یا پژمرده بودند. پوروشسپ (پدر زرتشت) با راهنمایی امشاسپندان، شش گاو سپید زردگوش را به چریدن آن گیاهان فرستاد و شگفتی دیگری روی داد: دو گاو که هنوز نزاییده بودند، شیردار شدند، زیرا گوهر زرتشت از گیاهان به گاوان رسیده و در شیرشان آمیخته شده بود. شیر را درون دیگی چهارگوش دوشیدند و بر یک ستون بزرگ آویختند. در آن هنگام دیوها گرد هم آمدند و اهریمن پُرسان شد:

«ای دیوها از هر سو ناپود می‌شوید زیرا از آن نوشاک، زرتشت پدید خواهد آمد.

کدامیک می‌پذیرید که او را از میان ببرید، پیش از آنکه به چهر و سان انسان درآید؟ چون اکنون ناپود کردنش آسانتر است.

چشمگ (دیو توفان) این کار را پذیرفت و همراه با یکسد و پنجاه دیو دیگر، زادگاه زرتشت را درنوردید و به ویرانی کشانید؛ اما آن ستون بزرگ، پایدار ماند. سپس پوروشسپ آن هوم را که پیشاپیش پیدا کرده بود، کوید و با شیر درآمیخت؛ اینک فروهر زرتشت و گوهر تن او، یگانه گشته بودند و با آشامیدن آن نوشاک، به پیکر پدر و مادر زرتشت راه یافتند. زمانی که سه روز به زایش زرتشت مانده بود، پرتوی که از پیکر دغدویه می‌تابید، بسان تابش خورشید در هنگام برآمدنش، همه آن بوم و بر را روشن کرده بود.^۱

همانند این گزارش را «شهرستانی» در کتاب «الملل و النحل» آورده است:

زرتشتیان برآنند که خدای تعالا در زمانی از ملکوت خود که در صحیفه‌های نخستین و کتاب اعلا (اوستا) مذکور است، آفرینشی روحانی (مینوی) را آفریده و چون سه‌هزار سال گذشت، خواست او بر این قرار گرفت که در صورتی از نور درخشان، صورت انسان را ترکیب کند. و هفتاد فرشته بزرگوار (هفت؟ امشاسپند) را گرد او جمع کرد. و خورشید و ماه و ستارگان و زمین و آدمیان را آفرید که سه‌هزار سال بی حرکت بودند. آنگاه روح (فروهر) زرتشت را در درختی که آن را در بهشت برین آفریده بود، قرار داد و هفتاد فرشته بزرگوار را پیرامون آن گرد آورد. و آن درخت را در قله‌ای از کوه‌های آذربایجان به نام اسموندگر (کوه آسنوند) کاشت. آنگاه شب (گوهر تن) زرتشت را با شیر گاو آمیخت و پدر

زرتشت آن را نوشید. آن شب در زهدان مادر به صورت نطفه و بعد به صورت
مُضغه (تکه گوشت) درآمد. آنگاه شیطان (اهریمن) به دشمنی با مادر برخاست و
او را دچار بیماری ها کرد. سپس مادر از آسمان ندایی شنید که دلالت بر شفای او
داشت؛ و شفا یافت.^۱

دیدیم که یکی از نمایه های استوره زرتشت، پیوند وی با یک درخت بهشتیست. زایش انسان از
درخت را در استوره ایزد مهر (میترا) می بینیم که به گونه کنده کاری و نگارگری، از روم باستان به
یادگار مانده است. همچنین در داستان مهر و مهریانه (مشی و مشیانه) که نخستین زوج انسان در
استوره های ایران هستند، می خوانیم که آنها به گونه ای همزاد، از یک ساقه ریواس بالیدند و به
پیکر انسانی درآمدند.^۲ در سروده «دقیقی توسی» زرتشت بسان درختی سرشار از پند و خرد
پدیدار گشته است:

چو یک چندگاهی برآمد برین	درختی پدید آمد اندر زمین
از ایوان گشتاسپ تا پیش کاخ	درختی گُشن بیخ و بسیار شاخ
همه برگ او: پند و بازش خرد	کسی کز خرد برخوردار کی مُرد
خجسته پی و نام او زردهُشت	که آهرمن بدکنش را بکُشت
به شاه جهان گفت: پیغمبرم	تو را سوی یزدان همی رهبرم

و سپس سخن از درختیست که در فرهنگ ایرانی، فرایادهای فراوانی به گونه نقش و نگار از خود
به جای می گذارد؛ درخت سرو که به دست زرتشت در دل آتشکده (گنبد آذر) نشانده می شود:

یکی سرو آزاده را زردهُشت	به پیش درِ آذر اندر بکُشت
نیشتش بر آن زادسرو سهی	که پذیرفت گشتاسپ دین بهی
گوا کرد مر سرو آزاد را	چنین گستراند خرد، داد را
چو چندی برآمد برین سالیان	ببالید سرو سهی همچنان
چنان گشت آزاد سرو بلند	که برگرد او برنگشتی کمند
چو بالا برآورد بسیار شاخ	بکرد از بر او یکی خوب کاخ

آنگاه گشتاسپ:

فرستاد هر سو به کشور پیام	که: «چون سرو کُشمر به گیتی کدام؟»
ز مینو فرستاد زی من خدای	مرا گفت از اینجا به مینو برای

(۱) استوره زندگی زرتشت، ۱۸۹.

(۲) آفرینش خدایان، گفتار ۳۰.

کنون جمله این پند من بشنوید	پیاده سوی سرو کشر روید
بگیرید یکسر رو زرد هُشت	به سوی بت چین برآرید پشت
به آیین پیشینگان منگرید	بدین سایه سرو بُن بگروید ^۱
همه تاجداران به فرمانِ اوی	سوی سرو کشر نهادند روی
پرستشکده گشت از ایشان بهشت	ببست اندرو دیو را زرد هُشت
بهشتیش خوان ار تدانی همی	چرا سرو کشرش خوانی همی
چرا کش نخوانی نهال بهشت	که چون سرو کشر به گیتی که کشت؟

در دفتر پهلوی «و جرکرد دینی» نیز می‌خوانیم که زرتشت:

آن درخت سرو را بر زمین کاشت. چون بالا آمد، هر برگ که از شاخ می‌روید، بر آن برگ به فرمان اورمزد، مینوانه به سخن پاک نوشته شده بود که: «ای گشتاسپ، دین را بپذیر». همه مردمان جهان از این معجزه، به شگفت آمدند.^۱

«مارتن ورمازون»:

درخت سرو، وقف خورشید است. درختهای سرو سه گانه، گویای تثلیث [ایزد] میترا هستند... روی برخی نقوش برجسته یافت شده در اطراف رود دانوب، هفت سرو (درخت خورشیدنما) می‌بینیم که بطور متناوب با هفت خنجر، جمع آمده‌اند.^۲

در آزمایش موبدان، می‌بینیم که زال دو نمادپردازی از درخت سرو را به درستی پاسخ می‌گوید؛ نمادهایی که همبسته با گردش خورشید هستند:

بسپرسید مر زال را موبدی	از آن تیز هُش رای بین بخردی
که تا چیست آن دودو سرو سهی	که رستست شاداب با فرهی
از آن بر زده هر یکی شاخ سی	نگردد کم و بیش بر پارسی...
دگر گفت کآن سرکشیده دو سرو	ز دریای با موج بر سان غرو
یکی مرغ دارد بر ایشان گنام	نشیمش به بام آن بُود این به بام
ازین چون بپرد شود برگ خشک	برآن برنشیند دهد بوی مشک
از آن دو همیشه یکی آبدار	یکی پژمریده شده برگ و بار...
زمانی در اندیشه شد زال زر	برآورد یال و بگسترد پر

(۱) استوره زندگی زرتشت، ۱۶۶.

(۲) آیین میترا، ۹۰ و ۱۹۳.

وزان پس زبان را به پاسخ گشاد	همه پرسش موبدان کرد یاد
نخست از ده و دو درخت بلند	که هر یک همی شاخ سی برکشند
به سالی ده و دو بُود ماه نو	چو شاه نوآیین آبَر گاه نو
به سی روز، مه را سرآید شمار	برین سان بسود گردش روزگار...
کنون از نیام آن سخن برکشیم	ز دو سرو کآن مرغ دارد نشیم
ز برج «بره» تا «ترازو» جهان	همی تیرگی دارد اندر نهان
چو زو باز گردد به ماهی شود	بدان تیرگی و سیاهی شود
دو سرو: آن دو بازوی چرخ بلند	کزویم شاد و وزو مستمند
بِرو: مرغ پران، تو خورشید دان	جهان را ازو بیم و امید دان

آنگاه که اهریمن به زمین تاخت:

* گیاه را چنان زهرآگین کرد که در یک آن، خشکید. مینوی گیاه (روح نباتات)

گفت: از برای آن بزرگوار (زرتشت)، هرمزد گیاه را دوباره خواهد رویانید.

همچنین هرمزد به روح آبها می گوید که زرتشت را خواهد آفرید تا در دوران تازش اهریمن، نیایش بخواند و بر آبها، مایه های پیشکشی بریزد تا دوباره جوشان و خروشان شوند.^۱

نکته دیگر در استوره زرتشت، کشته شدن مارها به دست اوست که بازتابی کوچک از اژدها کشی پهلوانان می باشد. همچنین بن مایه استوره ای «ستیز مرغ و مار» به فراوانی در داستانهای کهن دیده می شود. پرنده نمایه ای مزداییست و در زبان رمزی استوره ها، همان خورشید است. مار یا اژدها نماد تیرگی و اهریمن به شمار می رود.^۲

فروهر (روح) زرتشت با آفرینش جهان گره خورده است. در استوره های پهلوی می خوانیم زمانی که زمین از تشنگی می نالد، هرمزد فروهر زرتشت را به او مژده می دهد. اگر چه دیگر سخنی از زرتشت نمی رود و گفته می شود که ایزد - ستاره «تیشتر» با شکست دادن اهریمن، باران آوری می کند، با این همه، نقش فروهر زرتشت را در سرآغاز آفرینش می توان بازسازی کرد: هم در یشت ها و هم در نوشتارهای پهلوی، زایش زرتشت، نویدبخش بالندگی و جان یابی دوباره هستی می باشد.

اینک می نگریم که پیش آفرینی زرتشت چگونه در «انجیل یوحنا» به نام عیسا پرتو افکنده است. «یحیا» درباره عیسا چنین بشارت می دهد:

(۱) بن دهش، ۵۲ و ۷۷.

(۲) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: نبرد خدایان، گفتار ۱۹.

* این همان شخصی است که درباره او گفتم که بعد از من می‌آید اما بر من برتری و تقدم دارد زیرا پیش از زایش من او وجود داشت. [۱:۱۵]
و عیسا درباره خویشتن می‌گوید:

* شما به این دنیای پایین تعلق دارید و من از عالم بالا آمده‌ام. [۸:۲۳] پدر شما ابراهیم از اینکه امید داشت روز مرا ببیند خوشحال بود و آن را دید و شادمان شد... یقین بدانید که پیش از زایش ابراهیم من بوده‌ام و هستم. [۸:۵۶ و ۵۸] من تاک حقیقی هستم. [۱۵:۱] ای پدر، مرا جلال بده؛ همان جلالی که پیش از آفرینش جهان، در نزد تو داشتم. [۱۷:۵]

زرتشت: ستاره درخشان

باور به نور ایزدی زرتشت را در سوگند خوردن شاه بهمن (اردشیر هخامنشی) می توان دید:

به یزدان که دادار داد آورست	به نوری که زرتشت از آن گوهرست
به نوروژ پاکیزه و مهرگان	به خورشید، کاو تازه دارد جهان
به آذرگشپ و اوستا و زند	به بوم و به رُست و به چرخ بلند
به جان و روانِ نیاکانِ ما	به کردار پاکیزه شاهانِ ما

به یزدان که امید مردم وی است	به پیغمبر دین که فرخ پی است
به گردون گردان که یزدان نگاشت	به نور بهشتی که زرتشت داشت

[بهمن نامه]

در واژه نامه قدیمی «برهان قاطع» این گزاره ها درباره زرتشت آمده است:

آفریده اول... نور مجرد... رب النوع انسان... نور یزدان.

نورانی بودن زرتشت، نشانه ایست تا معنای نامش را «روشنان زرین» بدانیم. بُن واژه زرتشت به گونه «زَرَت هوشتر» نگاشته شده که پیشوند آن: «زرت» را همگان به معنی زرد و زرین دانسته اند. «هوشتر» که یادآور «هوشیدر»، نام دو تن از رهاندگان واپسین هزاره های جهان می باشد، به گونه «اوشتر» نیز آمده است. در ردیابی این واژه با دیگر کلمه های همخانواده اش، به معناهای روشنگرانه ای برمی خوریم. اوشا/ اوشنگه/ اوسنت/ هوش/ اوش/ اُش: بامداد، سپیده دم، درخشش، هنگام برآمدن خورشید... و از همین خانواده، واژه «اُشا» یا «اشه» را داریم که در گاتها درباره اش گفته شده: فروغ خورشید و سپیده بامدادی، نمود اُشه است. [یسنّا، ۱۰: ۵۰] اوشتر (پسوند نام زرتشت) همچنین می تواند همبسته باشد با «اُشتر» یا «استار» به معنی: ستاره.

تاریخنگاران یونانی و رومی درباره نام زرتشت Zoroaster چنین گزارش‌هایی داشته‌اند: دوستدار ستارگان، نگرنده ستارگان، نگاهدارنده ستارگان، فرمانروای ستارگان، ستاره زندگی بخش، ستاره توفان آفرین، ستاره دنباله دار، پرتوی که روشنی اش از ستارگان است.^۱

در یکی از یشت‌های اوستا با همبستگی ویژه‌ای میان ایزد - ستاره «تیشتر» و زرتشت آشنا می‌شویم؛ پیوندی که این ستاره را بسان نماد استوره‌ای زرتشت نشان می‌دهد:

* ای سپیتمان زرتشت؛ من آن ستاره تیشتر را در شایستگی ستایش، برازندگی نیایش، سزاواری بزرگداشت، خشنود کردن، درود و آفرین، برابر با خود که آهورامزدایم، بیافریدم... آن فروغ سپیدافشان درخشان، درمان بخش، تیزپرواز بلند و از دور تابان را می‌ستاییم که روشنایی پاک افشاند... که آهورامزدا او را به رهبری و نگاهبانی همه ستارگان، برگماشت؛ آنچنان که زرتشت را.

[تیریش، ۵۰ و ۲ و ۴۴]

آنچه که درباره ستاره تیشتر آمده، یادآور گزارشهای یاد شده یونانی - رومی درباره نام زرتشت است: تیشتر ستاره‌ایست بلندپرواز مانند تیر آرش (= ستاره دنباله دار) که خاستگاهش سپیده دم درخشان (اوش) و خودش روشن چشم (= نگرنده ستارگان) می‌باشد. او با وزانیدن باد چالاک، خیزابهای دریا را برانگیزد. دریا را به جنبش و جوش و خروش درآورد. (= ستاره توفان آفرین) اوست ستاره‌ای که با پایداری در برابر دیو خشکسالی، مردمان را خشنود می‌کند و سالی خوش را نوید می‌بخشد. (= ستاره زندگی بخش).

در گزارشی آمده که: تیر همان تیشتر است که باران‌آوری و پرورش آفریدگان کند.^۲ پیوستگی ستارگان، به ویژه تیر (عطارد) که در ایران غربی آن را «نبو» می‌خواندند، با پیام‌آوران (نبی‌ها) درخور بسی ژرف‌نگریست. یادآوری می‌شود که دبیری و نویسندگی و کتابت را از آن «نبو» یا عطارد می‌دانستند. در «مثنوی معنوی» سروده‌هایی رمزآمیز درباره «ادریس» که نام دیگرش هرمس (= تیر) است، به چشم می‌خورد:

بود جنسیت در ادریس از نجوم	هشت سال او با زحل بُد در قدوم
در مشارق در مغارب یار او	هم حدیث و محرم اسرار او
پیش او استارگان خوش صف زده	اختران در درس او حاضر شده

(۱) تاریخ مطالعات دینهای ایرانی، ۱۳۷ و ۲۱۷ و ۲۱۸.

(۲) بُن‌دهش، ۱۱۶.

در ایام «نمرود» ستاره‌ای طلوع کرد و نور آفتاب و ماه را ببرد؛ و او سخت بترسید.
گفتند:

- از ملک تو، مردی درآید که هلاک تو و زوال پادشاهیت به دست وی باشد.
مقر نمرود در بابل - کوفه بود... و بگفت تا هر مولود پسر را سر ببرند؛ و پسران
را سر می‌بریدند. آنگاه کاری در شهر پیش آمد که فقط به «آزر» پدر ابراهیم اعتماد
داشت. وی را بخواست و بفرستاد و گفت:
- مبادا به زن خود نزدیک شوی.
آزر گفت:

- دین من عزیزتر از اینست.

و چون به دهکده درآمد، خویشتنداری نتوانست. و به زن خود نزدیک شد و او
را به دهکده‌ای میان «کوفه» و «بسه» که آن را «اور» می‌گفتند برد و در دخمه‌ای
نهاد... و ابراهیم تولد یافت.^۱

همچنین درباره ستاره موسا پسر «عمران» آمده است:

چون زن عمران به عمران درخزید	تا که شد استاره موسا پدید
هر پیامبر که درآید در رحم	نجم او بر چرخ گردد منتجم ^۲
بر فلک پیدا شد آن ستاره‌اش	کوری فرعون و مکر و چاره‌اش
هر منجم سر برهنه جامه چاک	همچو اصحاب عزا، بر فرق، خاک
عذر آوردند و گفتند: ای امیر	کرد ما را دست تقدیرش اسیر
شب ستاره آن پسر آمد عیان	کوری ما بر جبین آسمان
زد ستاره آن پیامبر بر سماء	ما ستاره بار گشتیم از بکاء ^۳

در دفتر «مینوی خرد» آمده که هر زنده‌ای (خواه انسان و جانوران و خواه گیاهان) دارای ستاره‌ای
است که قَرَوهر آن جاندار به شمار می‌رود:

* و اختران بی‌شمار و بی‌حساب دیگری که آشکارند، فروهر موجودات گیتی
نامیده شده‌اند. چه، همه آفریدگان هر مزد آفریدگار، که در گیتی آفریده شده‌اند،
چه آنهایی که زاینده‌اند، و چه آنهایی که روینده‌اند، هر تنی را متناسب با گوهرش

(۱) تاریخ طبری، جلد یکم، ۱۷۵.

(۲) منتجم: ستاره طلوع کرده، دارای طلوع و غروب منظم.

(۳) بکاء: گریستن.

فروهری پیدا (معین) می‌باشد. [۴۸:۳۲]

انجیل «متی» درباره «ستاره مسیح» چنین گزارشی دارد:

* عیسا در ایام زمامداری «هیروдіس» پادشاه در «بیت لحم» یهودیه تولد یافت. پس از زایش او، مجوسیانی از مشرق زمین به «اورشلیم» آمده پرسیدند: - پادشاه نوزاد یهودیان کجاست؟ ما طلوع ستاره او را دیده و برای پرستش او آمده ایم.

وقتی هیروдіس این را شنید، بسیار مضطرب شد و تمام مردم اورشلیم نیز در اضطراب فرو رفتند... آنگاه هیروдіس از مجوسیان خواست بطور محرمانه با او ملاقات کنند و به این ترتیب، از وقت دقیق ظهور ستاره، آگاه شد. سپس آنها را به «بیت لحم» فرستاده و گفت:

- بروید و با دقت به دنبال آن کودک بگردید و همینکه او را یافتید، به من خبر دهید تا من هم بیایم و او را پرستش کنم.

آنان بنا به فرمان پادشاه، حرکت کردند و ستاره‌ای که طلوعش را دیده بودند، پیشاپیش آنان می‌رفت تا در بالای مکانی که کودک در آن بود، ایستاد. وقتی ستاره را دیدند بسیار شادمان شدند. پس به آن خانه وارد شدند و کودک را با مادرش مریم دیده و به روی درافتاده او را پرستش کردند. آنگاه صندوق‌های خود را باز کردند و ارمغان‌هایی شامل طلا، کندر، مُر، به او تقدیم نمودند. چون در عالم خواب به آنان هشدار داده شد که به نزد هیروдіس بازنگردند، از راهی دیگر به وطن خود برگشتند... وقتی هیروдіس دریافت که مجوسیان او را فریب داده‌اند، بسیار خشمناک شد و فرمان قتل عام پسران دوساله و کمتر را در بیت لحم و تمام حومه آن، طبق تاریخی که از مجوسیان جويا شده بود، صادر کرد.

در گزارشی دیگر، از زبان عیسا می‌خوانیم:

* من ریشه و نهال «داود» و ستاره تابان بامداد هستم. [مکاشفه برحنا، ۲۲:۱۶]

«س.ک. ادی»:

تشابه جزییات میان مندرجات «انجیل متی» و «بهمن‌یشت» نشان می‌دهد که این داستان، ایرانیست. ستاره مورد بحث نمی‌تواند زاده تصور یک فلسطینی باشد؛ زیرا اگر مغان یاد شده در انجیل متی، به راستی ستاره‌ای را که در آسمان

مشرق دیده بودند دنبال کرده باشند، بایستی سفر خود را از دریای مدیترانه آغاز می‌کردند.^۱

در یک انجیل غیررسمی می‌خوانیم:

* و چنین اتفاق افتاد که خداوند ما «عیسا» در زمان «هرود» شاه در «بیت لحم» از بلاد یهودیه ولادت یافت. مردان خردمند (مجوسان) بنا به پیشگویی زرتشت از مشرق زمین به اورشلیم آمدند و با خود هدایایی آوردند از زر و گنبد و مُر. و او را ستایش کردند و هدایای خود را به وی دادند. پس از آن، حضرت مریم، قنذاقی که کودک را در آن پیچیده بودند، برداشت و به عنوان دعای خیر و برکت، به ایشان بخشید و ایشان، آن را همچون تحفه‌ای گرانمایه پذیرفتند. و در آن هنگام فرشته‌ای به صورت همان ستاره‌ای که پیش از سفر، راهنمای ایشان شده بود، ظاهر شد و ایشان نور آن را دنبال کردند تا سرانجام به وطن خود بازگشتند. پس از آنکه به مرز و بوم خود رسیدند، شاهان و شاهزادگان نزد ایشان آمدند و پرسیدند:

- چه دیده‌اید و چه کرده‌اید؟ در این سفر هنگام رفتن و بازگشتن، بر شما چگونه گذشته است؟ در راه، چه کسانی با شما همسفر شده‌اند؟

ایشان قنذاقی را که حضرت مریم به آنان داده بود، نشان دادند و به آن مناسبت، ضیافتی برپا کردند. و بنا به آیین دیار خود، آتشی افروختند و به ستایش آن پرداختند. و همینکه قنذاق را بر آن افکندند، آتش آن را برداشت و نگاه داشت. و همینکه آتش خاموش شد، ایشان قنذاق را که آسیبی به آن نرسیده بود، برگرفتند؛ چنان بود که گفתי آتش در آن نیفتاده است. آنگاه ایشان قنذاق را بوسیدن گرفتند و آن را بر سر و چشم خود نهادند و گفتند:

- همانا این حقیقتی است عاری از شک و تردید و به راستی شگفت‌انگیز است که چگونه آتش، آن را نسوزانده و از میان نبرده است.

آنگاه ایشان آن را برداشتند و در جزو گنجینه‌های خود ذخیره کردند.^۲

«و. چکسن»:

ارومیه کلیسایی بس کهن دارد که نام آن با نام داستان مجوسان مذکور در کتاب

(۱) آیین شهریار در شرق، ۱۱۲.

(۲) سفرنامه چکسن، ۱۲۱ و ۱۲۲.

مقدس [انجیل] و غیرمستقیم با نام زرتشت مربوط است. این همان کلیسای قدیمی نستوری «مارت مریم» یا عذرای مقدس است. بنابر روایات عامه، در سرداب کلیسا یکی دو تن از مجوسانی که برای پرستش عیسا به بیت‌لحم رفته بودند، مدفونند.^۱

در کتاب Breviarium Chaldaicum درباره‌ی عید زایش مسیح آمده است:

خدا ستاره‌ای به پارس فرستاد و مغان را بخواند. و سه مغ با وقار که پسران پادشاه بودند، به گونه‌ای که زرتشت پیغمبر ایشان فرموده بود، خزانه‌های خویش را گشوده و هدایای خود را پیشکش کردند.^۲

در کتابهای کهن مسیحی، روایت‌هایی گوناگون — اما هم‌ریشه — درباره‌ی مغان و ستاره‌ی مسیح رواج داشته است. به گفته‌ی این گزارش‌ها:

مغان ایران، نسل‌های پیاپی، چشم به راه ستاره‌ای بوده‌اند. هر سال پس از جشن خرمن‌کوبی، دوازده تن از آنان که از اسرار افلاک آگاه بودند، برفراز کوهی می‌شدند که در زبان آنان: «کوه پیروزمند» نام داشت و در سرزمین شرقی: سیر (Sēr) Syr بود. در آنجا درختان و چشمه‌های آب و غاری به چشم می‌خورد که دارای گنج و یک کتاب مقدس بود. مغان پس از غسل و مراسم طهارت، تا سه روز در سکوت به درگاه خداوند زاری کرده و دعا می‌خواندند. سرانجام یک‌سال، ستاره‌ی درخشانی پدیدار می‌شود که گویی برفراز ستونی نهاده شده و یا به چهره‌ی نوزادی دیده می‌شد که صلیبی برفرازش بود. مغان به دنبال ستاره به راه می‌افتند تا به یهودیه می‌رسند و گنج‌های غار را به منجی نوزاد ارمغان می‌کنند.

در روایت سریانی «غار گنج‌ها»:

مغان ستاره‌ای را می‌بینند که در آن، دوشیزه‌ای، کودکی تاجدار را در آغوش دارد. مغان در کتابهای خود به جستجو می‌پردازند و از کتاب پیشگویی‌های نم‌رود (یعنی زرتشت)^۳ درمی‌یابند که این، نشانه‌ی ظهور شاهی در یهودیه است. آنگاه بنا بر وصیتی که از نیاکانشان رسیده بود، به جبال «نُد» Nod، جایی که شرق و غرب با یکدیگر تلاقی می‌کنند، می‌روند و طلا و مُر و کُندری را که حضرت آدم در

(۱) سفرنامه‌ی جکسن، ۱۲۱.

(۲) گفتاری درباره‌ی دینکرد، ۱۳۶.

(۳) بسیاری از دانش‌های مغانه که به نام زرتشت شناخته می‌شد، گاهی به اسم دیگران جعل می‌گردید.

غار ی پنهان کرده بود، برمی دارند.^۱

روایات یاد شده، رنگ و نگار مهرپرستی (میتراایسم) دارد. جشن خرمن‌کوبی همان مهرگان؛ دوازده مغ نمایه‌ای از دوازده یاور ایزد میترا (دوازده حواری مسیح)؛ کوه و غار و کتاب مقدس و چلیپا (صلیب) رمزهایی از آیین مهر هستند. سرزمین «نُد» همان «نُود» در ناحیه بلخ است. در یکی از نوشتارهای پهلوی، از این مرز به گونه «نواژک» یاد شده و آمده است که نام زرتشت، سیصد سال پیش از پیدایش او، در آنجا بر سر زبانها افتاد.^۲ در رساله پهلوی «شهرستانهای ایران» می‌خوانیم:

* در بلخ درخشان، اسپندیاد (اسفندیار) پسر گشتاسپ، شهرستان نواژک را بنا نهاد. او آتش پیروزمند «بهرام» را به آنجا نشانید.

همچنین سرزمین شرقی «سیر» شاید همان «سوریا» باشد. به نوشته «ذ. بهروز»:

سوریا در سانسکریت به معنی آفتاب است و «سورستان» صورتی دیگر از خراسان. خراسان جغرافیایی قدیم همان ناحیه‌ایست که رودخانه «سیر دریا» در آن جاریست... نام سوریه بر این ناحیه [شام] از عصریست که می‌خواسته‌اند عیسویت را حتا از نظر نامهای جغرافیایی نزدیک به دین مهر کنند و زائرین به جای رفتن به خراسان و «نون‌کت» و کابل^۳ و غیره، به زیارت شهرهایی به همان نامها در کنار مدیترانه اکتفا نمایند. «بیت‌لحم» ترجمه «نون‌کت» است. لحم در اصل به معنی نان بوده و گوشت را بعدا «بسرا» می‌گفتند. نمی‌دانیم چرا معنی اصل کلمه را تغییر داده‌اند. توجه به این تغییر معنی اهمیت دارد.^۴

این شهر در نزدیکی سمرقند بوده و در «معجم‌البلدان» آمده است که مانویان در شهرهای سمرقند و سغد و به‌ویژه «نون‌کت» هستند. لازم به یادآوریست که

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۵۶ تا ۵۶۰.

(۲) گزیده‌های زادسپرم، ۱۹.

(۳) درباره نگره «بهروز» یادآوری این بخش از تورات، سودمند است:

سلیمان پادشاه، بیست شهر در زمین «جلیل» به حیرام (شاه صور) داد. و «حیرام» به جهت دیدن شهرهایی که سلیمان به او داده بود، از صور بیرون آمد؛ اما آنها به نظرش پسند نیامد. و گفت:

- ای برادرم، این شهرهایی که به من بخشیده‌ای، چیست؟!

و آنها را تا امروز، زمین کابول (کابل) نامیدند. [کتاب اول پادشاهان، ۱۴-۱۱: ۹]

(۴) قصه سکندر و دارا / پیشگفتار، ۸۶.

«کت» در زبان خوارزمی به معنی جایگاه، شهر و روستا می‌باشد.^۱

و سرانجام «نوزاد منجی» برگرفته از استوره «کی بهرام ورجاوند» است:

* در آن شبی که «کی» زاده شود، نشانی به جهان رسد: ستاره از آسمان بیارد. چون «کی» زاده شود، ستاره نشان نماید... و از آنسوی، کسانی که در جستجوی بچه خردسالی باشند، پدیدار شوند.^۲

«محمد بن احمد توسی / عجایب المخلوقات»:

«عبدالله بن زیاد» گوید: چون عیسا علیه السلام بزاد، پادشاه ملک عجم «اردشیر» چنان دید که برقی برآمد و ستاره وی را بسوخت. اردشیر بترسید و بدانست که سبب، ولادت عیسا است. قدری انگبین به دست سه شخص (سه مغ) به عیسا فرستاد. عیسا سه قرص به اردشیر فرستاد. رسولان گفتند: - در این قرص ها کاری هست.

دو شخص قرص های خود بخوردند و یکی قرص خویش پنهان کرد و پیش اردشیر آمدند. گفت: شما را چه داد؟

آن دو کس گفتند: هیچ نداد!

دیگری گفت: بلی، من قرص خویش، فلان جا دفن کرده‌ام.

گفت: برو بیار.

ملک با وی آنجا رفت. طلب کردند، نمی یافتند؛ زمین را می‌کنندند. آتشی عظیم از آن برآمد. قصد ملک کرد. ملک به سجود رفت. چون نجات یافت، از آن وقت، آتش را پرستیدن گرفتند.^۳

می‌دانیم که از دیرباز، انجیل‌های زیادی نوشته شده که گاهی با یکدیگر، بسیار ناهمسان و ناهمگون بوده‌اند. از «مسعودی» روایتی به جای مانده که نشانگر دستبرد در انجیل‌های کنونی و رسمی کلیسا است:

کوروش شاه به هنگام تولد مسیح، سه کس را فرستاد؛ به یکی: کُندر، به دیگری: مُر، و سومی را یک کیسه خاک طلا داد و فرمان داد به یاری ستاره‌ای که ویژگی‌هایش را گفته بود، راه جویند. آنها رفتند و در «شام» به نزد مسیح و

(۱) چهارسو، ۱۸۹.

(۲) زنده‌نم یسن (الف)، ۵۸ و ۵۹.

(۳) برگرفته از: حکمت خسروانی، ۴۵۹.

مادرش مریم رسیدند. و این خبر در انجیل هست که کورش پادشاه، ستاره راکه هنگام زایش عیسا مسیح، طالع شده بود، دیده بود. و چون اینان [فرستادگان مجوسی] راه می‌رفتند، ستاره راه می‌رفت؛ و چون می‌ایستادند، ستاره توقف می‌کرد.^۱

در یک روایت رومانیایی نیز آمده است:

از خبر تولد مسیح، نخستین بار در معبد «ایری» Iri (نام‌های دیگر: ایرا Ira، هرا Hera) آگاه شدند. این معبد به وسیله شاهنشاه کورش در کاخهای باشکوه شاهنشاهی [پاسارگاد؟] ساخته شده بود. یکی از روزها که شاهنشاه مانند همیشه برای تعبیر خوابش وارد معبد می‌شد، «پریه» Propie کاهن معبد در هالی که از وی استقبال می‌کرد، او را از این رویداد باخبر می‌کند که بت‌هایی که پیش از این، خاموش و بی حرکت بودند، در تمام شب گذشته به رقص و پایکوبی پرداختند و از مریم باکره که مسیح را خواهد زاید، تجلیل می‌کردند. کاهن هنوز سخن خود را به پایان نرسانده بود که پرنده‌ای زرین معبد، آغاز نغمه‌سرایی کردند و بت‌ها به نواختن سازهای خود پرداختند. در این حال، تاق معبد شکافته شد و بزرگ ستاره‌ای زرین به روی «چشمه زندگی» پرتو افکند و چنین گفت:

- ای چشمه بزرگوار؛ خورشید بزرگ مرا فرستاده است.

با شنیده شدن این صدای آسمانی، همه بت‌ها به زیر افتادند بجز ستون چشمه که تاج شاهنشاهی با سنگهای قیمتی بر آن نقش شده بود. شاهنشاه شگفت‌زده از این معجزه، همه مفسرانِ علایم و دانایانی را که در سرزمین‌های زیر فرمانروایی او بودند، فراخواند. اینان چون به دربار شاهی رسیدند، آیات الهی را چنین تفسیر کردند:

- بت‌ها: از آن سبب به زیر افتادند که قدرتشان پایان گرفته بود.

- چشمه: نشان مریم مقدس است از «یهودیه» و فرزند او برای نجات جهانیان فرود آمد.

شاهنشاه به توصیه بزرگان، سه مغ را با نام‌ها و هدایای زیر روانه کرد:

الملح Elemeleh طلا هدیه می‌برد؛ الیسور Elisur حامل‌گن‌در بود؛ الیاو Eliav با خود مَر داشت. مغان به راهنمایی ستاره به راه افتادند تا آنکه به اورشلیم رسیدند. در آنجا «هیرودیس» بیهوده کوشید تا آنان را از راه خود منحرف کند. با این‌همه، مغان به «بیت‌لحم» رسیدند و عیسا و مریم مقدس را نماز بردند و سپس شرح تمام وقایع و اخبار را بر لوحی زرین نوشتند و برای کورش شاهنشاه فرستادند.^۱

این‌گونه گزارش‌ها، افزون بر نمایه‌های استوره‌ای، نشانگر دستبردهای بزرگ و تحریف در تاریخ می‌باشد؛ به این دلایل:

(۱) در گزارش‌ها (حتا در انجیل‌های رسمی) بر سر زمان عیسا هیچ‌گونه همراهی به چشم نمی‌خورد و آن‌گونه که دیدیم تا روزگار کورش بزرگ نیز به عقب کشیده شده است. «ذبیح بهروز» می‌نویسد:

در یکی دو قرن گذشته، در اروپا کتابهایی نوشته شده راجع به اینکه آیا حضرت عیسا شخصیت تاریخی دارد یا اینکه اصلاً کسی نبوده و شخصیت او افسانه‌ایست. باید دقت کرد که چه تناقض و آشوبی در روایات کلیسا وجود دارد تا نویسندگانی را که همه دارای مقام‌های مهمی در دانشگاه‌ها بودند، این اندازه گستاخ نماید که حتا شخصیت تاریخی حضرت عیسا را به این صراحت انکار کنند و جوابی جز تشبث به حُسن ایمان و دینداری مردم در مقابل آنها نباشد. معلوم است وقتی یک شخصیت تاریخی را سه قرن از زمان واقعی خودش بالاتر ببرند، ربط حوادث تاریخی به هم می‌خورد و زمینه محکمی برای انتقاد فراهم می‌کند. در کتب تاریخ اسلامی، حضرت عیسای مصلوب را در عصر «اردشیر» و «شاپور اول» ساسانی گذاشته‌اند و پیش از این عصر، هیچ‌گونه اطلاع قابل اعتمادی از عیسویت در دست نیست. از طرف دیگر ملاحظه می‌شود که حواریون تا قرن چهارم میلادی زنده بوده‌اند... باید تحقیق کرد که چه پیش آمده که کلیسا ده قرن پس از میلاد به فکر وضع تاریخ برای میلاد [مسیح] افتاده و چرا این تاریخ پس از قرارداد، تا مدتی در همه کشورهای دین عیسوی، دین رسمی بوده، پذیرفته نشده است.^۲

(۱) یافته‌های ایران‌شناسی در رومانی، ۱۱۴.

(۲) قصه سکندر و دارا، پیشگفتار، ۴۷ تا ۴۹.

۲) شخص کورش به نام «مسیح» شناخته می‌شد و یهودیان، عیسا ناصری (مسیح مصلوب) را مسیح خود نمی‌دانستند. در روایت رومانیایی، یک نادرستی دیده می‌شود و آن: بت‌های معبد ایرانیست! که درواقع، پیکره‌ها و تندیس‌های هنری به‌شمار می‌رفتند و همهٔ پژوهشگران و مورخان نگاشته‌اند که ایرانیان هرگز بت پرست نبوده‌اند. در یک انجیل غیررسمی به نام «متای کذاب»، زایش مسیح در بت‌کده‌ای مصری روی می‌دهد و بت‌ها فرو می‌شکنند. با نگرش به تورات (کتاب اشعای نبی) نیز درمی‌یابیم که بت‌خانه‌ها در مصر جای داشته و مهمتر از همه اینکه، مسیح پادشاهی ایرانی بوده است:

✽ اینک خداوند بر ابر تیزرو سوار شده به مصر می‌آید و بت‌های مصر از حضور وی خواهد لرزید... و ایشان (مصریان) از بت‌ها و فالگیران و صاحبان اجنه و جادوگران، پرسش خواهند نمود... و پادشاه زورآور بر ایشان حکمرانی خواهد کرد [۴-۱۹] خداوند به مسیح خویش یعنی «کورش»... چنین می‌گوید که: - من پیش روی تو خواهم خرامید و جایهای ناهموار را هموار خواهم ساخت. و درهای برنجین را شکسته، پشت‌بندهای آهنین را خواهم برید. و گنج‌های ظلمت و خزاین مخفی را به تو خواهم بخشید [۴۵:۱۳] خدا در تو است [۴۵:۱۵] و آنانی که بت‌ها می‌سازند با هم به رسوایی خواهند رفت. [۴۵:۱۷]

۳) بیت مقدس یا «خانهٔ پاک»، نمونه‌برداری یهودیان از شهر «شیز» و نیایشگاه جهانی «آذرگشپ» بوده است. در روایات مسیحی نیز نعل وارونه‌ای بر زادگاه مسیح‌ای راستین خورده و برای نمونه در سفرنامهٔ «ابودلف» چنین می‌خوانیم:

«هرمز» پادشاه ایران خبر یافت که نوزاد - پسر مقدسی در قریه‌ای به نام «بیت‌لحم» در «بیت‌المقدس» به دنیا می‌آید و قربانی او، عطر و روغن زیتون و گُندر است. وی یکی از کسان مورد اعتماد خود را با مال فراوان به آنجا فرستاد و به او دستور داد از بیت‌المقدس یک‌هزار قنطار [۸۴۰۰ مثقال] روغن زیتون با مقدار زیادی گُندر همراه خود ببرد و به او گفت چون به بیت‌المقدس رسید، دربارهٔ نوزاد پرسش کند و چنانچه از او خبر یافت، هدیه را به مادرش تقدیم نماید. و به او مژده دهد که فرزندش شخصی شریف و نیکوکار و دارای مقامی ارجمند خواهد شد. و از وی بخواهد که برای او و کشورش دعا کند. فرستادهٔ پادشاه فرمان او را انجام داد و نزد مریم رفت و آنچه همراه برده بود به او ارمغان کرد و از خجستگی فرزندش او را آگاه ساخت و چون خواست از خدمتش

بازگردد، مریم کیسه‌ای پر از خاک به او داد و گفت:
 - به شهریار خود بگو که این خاک، سرایی را در بر دارد.
 او کیسه را گرفت و رفت. چون به مکان «شین» که در آن زمان بیابانی بایر بود
 رسید، درگذشت. اما پیش از مردن، کیسه خاک را در زمین آنجا، پنهان کرد.
 پارسیان معتقدند که وقتی خبر به پادشاه رسید، کسی را خواست و به او گفت:
 - به مکانی که فرستاده ما درگذشته است برو و در جایی که کیسه خاک مدفون
 است، آتشکده‌ای بساز.

آن مرد گفت:

- آن مکان را چگونه بشناسم؟

شاه گفت:

- چون به آنجا روی، محل آن بر تو پوشیده نخواهد ماند.
 مرد به آنجا رسید و سرگردان شد و نمی‌دانست چه بکند. چون شب شد و
 تاریکی آنجا را فراگرفت، روشنایی بزرگی در آن نزدیکی دید. آنگاه دانست که
 آنجا همان محل مورد نظر است. پس به آن سو رفت و به دور روشنایی، خطی
 کشید و خوابید. چون صبح شد، دستور داد در میان آن خط، آتشکده‌ای برپا کنند.
 وارونه‌گویی این روایت از آنجا آشکار می‌شود که پیشینه شهر مقدس شیز و آتشکده آن، به
 چند هزار سال پیش از زایش عیسا ناصری می‌رسد! تاریخ‌نگاران درباره این قبله‌گاه مغانه چنین
 آورده‌اند:

○ در شیز آتشکده‌ای است که در دیده مغان، بسیار ارجمند می‌باشد و از شرق تا

غرب جهان، مغان آتش خود را به آن برافروزند. [ابودلف]

○ هرگاه یکی از شاهان به تخت می‌نشست، از مدائن (تیسفون) پیاده به زیارت

آنجا می‌رفت. [ابن خردادبه]

○ پادشاهان ایران آن را با هرمتی عظیم می‌نگریستند و پیاده به زیارت آن

می‌آمدند. [رضاقلیخان هدایت]

آیا موسا نیز در شهر «شین» به همپرسی خدا رسید؟ آیا سرزمین «مدیان» را می‌توان مرز و بوم
 «ماد» و «جبل‌الله» را «البرز» یا «الله برج» دانست؟

* موسا از حضور فرعون فرار کرده در زمین «مدیان» ساکن شد [سفر خروج، ۲:۱۵]

گله پدرزن خود: «یترون» کاهن مدیان را شبانی می‌کرد و گله را بدان طرف صحرا

راند و به «هوریب» که «جبل الله» باشد، آمد. و فرشته خداوند در شعله آتش از میان برته‌ای بر وی ظاهر شد و چون او نگریست، اینک آن بوته به آتش مشتعلست اما سوخته نمی‌شود... خدا از میان بوته به وی ندا درداد:
- بدین جا نزدیک میا؛ نعلین خود را از پایهایت بیرون کن، زیرا مکانی که در آن ایستاده‌ای، زمین مقدس است. [۶-۱:۱۲]

(۴) شکافتن تاق و پیدایش ستاره زرین (زرتشت) که از سوی خورشید بزرگ (آهورامزدا) آمده بود، ریشه در استوره‌ای دارد که از زبان «ایوریحان بیرونی» می‌خوانیم:
عقیده زرتشتی‌ها این است که زرتشت در «بلخ» هنگام نیمروز از آسمان به زمین آمد و تاق بر او بشکافت و برگشتاسپ که در خواب نیمروز بود، زرتشت را برد شد.^۱

«ابن اثیر»:

او (زرتشت) در هالی که قطعه‌ای آتش به دست داشت و با آن بازی می‌کرد، از سقف ایوان پادشاه، بر او فرود آمد؛ در این بازی، او آتش را حرکت نمی‌داد و دیگران هم که گرفتند، جابجا نمی‌کردند.^۲

اصل این استوره در کتاب پهلوی «وچرکرد دینی» به دست ما رسیده است:

* پس از ده سال [همسخنی زرتشت با هرمزد] به روز خرداد و داه فروردین [ششم نوروز] اشوزرتشت سپیتمان، با ورج و فیه پیامبری، سوار بر اورنگ زرین که سراسر آراسته و روشن همانند خورشید، ماه بود، به آمدن از مینو (آسمان) به این گیتی مادی فرود آمد. همه ما این شگفتی را به چشم خویش دیدیم که اشکوب [تاق] خانه گشتاسپ شکافت و درپاره شد؛ و زرتشت از اورنگ زرین که درخشندگی مینوی داشت، بیرون رفت و به پیش تخت گشتاسپ آمد... و سه چیز با خود داشت: گراسه (دفتر) اوستا، آتش بُرزین مهر، درخت سرو.^۳

(۵) چشمه که نشان مریم مقدس است، چیزی نیست جز ایزد آبها: آناهیتا (ناهید)؛ مادر پاک و باکره‌ای که نگاهبان رودها و دریاهاى دنیا می‌باشد. در یسنا آمده:

(۱) آثارالباقیه، ۲۹۹.

(۲) اخبار ایران، ۳۴.

(۳) استوره زندگی زرتشت، ۱۶۶.

* این آیه‌ای بارور؛ شما را به یاری همی خوانیم؛ شما را که همچون مادرید...

شما ای مادران زنده. [۳۸۵]

استوره «مادر و پسر» از دیرباز به دُرُنه‌هایی چیده، رواج داشته (ایران: فرانک و فریدون؛ مصر: ایزیس و هوروس) و بارزتره در دَسته‌نَوای باستانی، ناهید مادر تیر (عطارد) به‌شمار می‌رفته است. در کتاب «تبصرت ایام» گفته شده در روزی که مجوس آن را بزرگ دارند، عطارد (عیسا) از ناهید (مریم) زاده شد.

از سری دیگر، ستونی که چشمه از آن جاریست و بر فرازش تاج پادشاهی نهاده شده، مورد تقلید، فرمانروایان اسرائیل بود و همبند با آن ستاره درخشانیست که بر فراز یک ستون نمودار می‌شود. در تورات آمده است که سلیمان خانه‌ای برای خدا بنا کرد:

* و پیش خانه، دو ستون ساخت که بلندای آنها ۲ ذراع و تاجی که بر سر هر یک از آنها بود: ۵ ذراع؛ و رشته‌ها مثل آنهایی که در مهرآب بود ساخته آنها را بر ستونها نهاد و یکصد انار سه‌خته بر رشته‌ها گذاشت. و ستونها را پیش هیکل [خانه خدا] یکی به دست راست، و دیگری به طرف چپ برپا نمود و آن را که در راست بود: «یاکین» و آن را که در چپ بود: «بوعز» نام نهاد... و دریاچه‌ای ریخته شده [از برنج] را ساخت که از آب تا لبش ۱۰ ذراع و از هر سو مسدود بود و بلندیش: ۵ ذراع؛ و درسمانی ۶۰ ذراعی آن را گرداگرد، احاطه می‌داشت. و زیر آن [دریاچه] از هر طرف صورت گاوان بود که گرداگردش را پوشانده بودند و برای هر ذراع، ده تا از آنها [سرگاوها] به چشم می‌خورد. و آن صورت گاوها در دو صف بودند... و آن [دریاچه] بر [تالاب] دوازده گاو استوار گشت که رخسار سه تا از آنها به سوی شمال، سه تا به سوی مغرب، سه تا به سوی جنوب و سه تا به سوی شرق، و دریاچه بر فراز آنها است گاوها به طرف اندرون دریاچه بودند... دو ستون و پیاله‌های تاج‌هایی که بر سر دو ستون بود و دو شبکه برای پوشاندن دو پیاله تاج‌ها؛ و چهارصد انار برای دو شبکه، و دو صف انار برای هر شبکه بود تا در پیاله تاج‌هایی را که بالای ستونها بود، پیوشاند.^۱ [کتاب ۲ تواریخ ایام، باب ۴ و ۳]

(۱) همانند این گزارش در «کتاب اول پادشاهان»، باب هفتم، آمده است که تفاوت‌هایی دارد. با نگرش به اینکه می‌توان از آیین و هنر مغانه آگاهی‌های ارزنده‌ای به دست آورد، فشرده دیگری از متن تورات را می‌آوریم؛ هرچند که ترجمه‌ای نارسا دارد:

این بنای بغانه به یاری فرمانروای شهر «صور» ساخته شد؛ شهری که همواره یکی از پایگاه‌های دریایی آریایی‌هایی چون «هیتی»‌ها و «میتانی»‌ها به‌شمار می‌رفت. بنابراین رگه‌هایی گمشده از معماری و کاخ‌آرایی ایرانیان را می‌توان در گزارش یاد شده تورات جستجو کرد.

حوض کوثر که سلیمان با چشمداشت به کاخهای پادشاهان آریایی ساخته بود، در ادب پارسی به‌گونه «گاوزر» به جای مانده است:

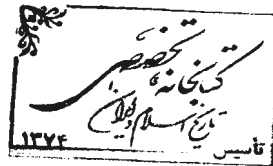
شرط صبحی بود گاوزر و خون رز خون سیاوش بده، گاو فریدون بیار
در کف آهوان بزم، آب رز است و گاوزر آتش موسوی است آن در بر گاو سامری

[خاقانی]

□

دو ستون برنج ریخت که طول هر ستون هجده ذراع بود و ریسمانی دوازده ذراع، ستون دوم را احاطه داشت. و دو تاج از برنج ریخته شده ساخت تا آنها را بر سرستونها بگذارد. طول یک تاج: پنج ذراع و طول تاج دیگر: پنج ذراع بود. و شبکه‌های شبکه‌کاری و رشته‌های زنجیرکاری بود به جهت تاج‌هایی که بر سرستونها بود؛ یعنی هفت برای تاج اول و هفت برای تاج دوم. پس ستونها را ساخت و گرداگرد یک شبکه‌کاری، دو صف بود تا تاج‌هایی را که بر سر آنها بود بپوشاند و به جهت تاج دیگر همچنین ساخت. و تاج‌هایی که بر سرستون‌هایی که در رواق بود از سوسن‌کاری به مقدار چهار ذراع بود. و تاجها از طرف بالا نیز بر سر آن دو ستون بود، نزد بطنی که به جانب شبکه بود و آنها در صف‌ها گرداگرد تاج دیگر: دوست بود... و ده پایه دریاچه را از برنج ساخت که طول هر پایه و عرضش: چهار ذراع و بلندی: سه ذراع بود. و صنعت پایه‌ها اینطور بود که حاشیه‌ها داشت و حاشیه‌ها در میان زیانه‌ها بود. و بر آن حاشیه‌ها، شیران و گاوان و کروی‌بان بودند و همچنین سر زیانه‌ها به طرف بالا بود. و زیر شیران و گاوان بسترهای گل‌کاری آویزان بود. و هر پایه چهار چرخ برنجین با میله‌های برنجین داشت و چهار پایه آن را دوشها بود و آن دوشها زیر حوض ریخته شده بود و بستها به جانب هریک از آنها بود. و دهانه‌اش در میان تاج و فوق آن یک ذراع بود و دهانه‌اش مثل کارپایه مدور و یک‌ذراع‌ونیم بود و بر دهانه‌اش نیز نقش‌ها بود و حاشیه‌های آنان مربع بود نه مدور. و چهار چرخ زیر حاشیه‌ها بود و تیره‌های چرخها در پایه بود و بلندی هر چرخ یک‌ذراع‌ونیم بود. و کار چرخها مثل کار چرخهای ارابه بود و تیره‌ها و فلک‌ها و پره‌ها و قبه‌های آنها همه ریخته شده بود. و چهار دوش بر چهار گوشه هر پایه بود و دوشهای پایه از خودش بود. و در سر پایه دایره مدور به بلندی نیم ذراع بود و بر سر پایه تیره‌هایش و حاشیه‌هایش از خودش بود. و بر لوح‌های تیره‌ها و حاشیه‌هایش، کروی‌بان و شیران و درختان خرما را به مقدار هر یک نقش کرد و بستها گرداگردش بود. به اینطور آن ده پایه را ساخت که همه آنها را یک‌ریخت و یک پیمایش و یک شکل بود. و ده حوض برنجین ساخت که هر حوض گنجایش چهل بت (جام شراب مرغابی شکل) داشت و هر حوض چهار ذراعی بود و بر هر پایه‌ای از آن ده پایه، یک حوض بود و پنج پایه را به جانب راست و پنج پایه را به جانب چپ خانه گذاشت و دریاچه را به جانب راست خانه به سوی مشرق از طرف جنوب گذاشت.

انسان - خدایی زرتشت

به نوشته «دینکرد» نژاد ایزدی زرتشت به «نریو سنگ» می‌رسید؛ امشاسپندی که:
 * پیام‌آور ایزدان است. شاهان و پهلوانان را یاری می‌کند. تخمه کیان را می‌افزاید
 و از این‌روست که تخمه کیان را از پیوند خدایان خوانند.^۱

چون مادر زرتشت، وی را باردار شد، سر و شانه‌اش را ایزد «آناهیتا» و بر و پشت او را ایزد «آشی»، سینه و روده‌هایش را «مینوی بخشندگی» نگاه می‌داشتند. ایزد «دین»: پهلوی و «فره کیانی»: سینه او را نوازش می‌کردند. هنگامی که زرتشت در حال به دنیا آمدن بود، با هرمزد به گفتگو پرداخت و اندرزهای مزدایی را دریافت. با زایش زرتشت، دیوان به دوزخ افتادند و روشنی در آفریدگان، افزوده شد. [دینکرد نهم] وی به ایزدان، همانند بود. برتری و کمال ایزدان را به گونه‌ی اورمزدی داشت و پیامبری در او نهاده شد. [دینکرد مفتح]

* زرتشت که دارای تن اورمزدی بود دین پذیرفت و همانند اورمزد، همه‌دان (عقل کل) بود. دین اورمزد و دانش او را آموخت و بدان ایستادگی کرد تا دانا و فرهیخته شد. زرتشت همانند اورمزد دارای شش آفریده است: سه پسر او با بهمن، اردیبهشت و شهریور (امشاسپندان نرینه) و سه دختر او با سپندارمذ، خرداد و امرداد (امشاسپندان مادینه) همبسته هستند.^۲

ایزد بهرام به زرتشت: تخمه بارور، نیروی بازوان، تندرستی و پایداری تن و بینایی شگفت‌انگیزی می‌بخشد؛ آنچنان بینایی که می‌توانست خیزآبی به اندازه یک مور را در ته دریایی ببیند که ژرفایش به بالای هزار مرد بود. آنچنان بینایی که در شب تیره و بی ستاره و پوشیده از ابر،

(۱) بُن‌دهش، ۱۱۵.

(۲) گزیده‌های زادسپرم، ۳۴ و ۶۳ و ۶۴.

موی اسبی بر زمین افتاده را بازمی شناخت که از یال یا دنب است. آنچنان بینایی که پاره گوستی به اندازه مشت که دوردست مانند سر سوزن می نمود، شناسایی کند. [بهرام یشت، ۲۹ تا ۳۳]

زرتشت همانند هرمزد از خرد همه آگاه (عقل کل) برخوردار می گردد و درمی یابد که مردمان و جانوران، هریک چند تار مو دارند. همچنین از چند و چون ریشه گیاهان و درختان در زمین و چگونگی رُستن آنها آگاه می شود.^۱

جالب اینجاست که هنگام قربانی کردن دام ها برای ایزدان، تکه ای از گوشت قربانی را برای فروهر (روان) زرتشت پیشکش می کردند.^۲

انسان - خدایی زرتشت استوره ای، برانگیزنده این گمان است که آیا وی نیز مانند «جم» یکی از خدایان آسمان بوده که سیمایی زمینی به خود گرفته؟^۳ آیا زرتشت یا روشنان زرین، پرتو اهورا یا هور (خورشید) به شمار می رفته است؟ چرا یونانیان وی را پسر هرمزد می خواندند؟ خدایی که پیکرش نور و روانش راستی بود.

«ه. گُربَن»:

زرتشت از همان دم که به انجمن ملکو تیان اندر می آید، دیگر بازتاب سایه وجود خود را بر روی زمین نمی بیند، زیرا مهین فرشتگان [امشاسپندان] با احتشام تابناک خود همه جا را روشن کرده اند؛ زیرا وی «جامه مادی» از تن به در می آورد و پیش از رسیدن روز رستاخیز، «جسم نورانی» می یابد که همان پیوند نورانی با پرتوهای مهین فرشتگان است. سایه نیفکندن، از ویژگی های تن نورانی و بودن در مرکز نور است.^۴

چنین ویژگی استوره ای در سیمای عیسا بازتاب می یابد. به گفته «انجیل متی» وی در بالای کوهی بلند:

* چهره اش مانند آفتاب درخشید و لباسش مثل نور سفید گشت. [۱۷: ۱] ظهور پسر انسان مانند ظاهر شدن برق لامع از آسمان است که وقتی از شرق نمایان شود، تا غرب را روشن می سازد. [۲۴: ۲۷]

در رساله های انجیل آمده:

(۱) زنده من یسن (ب)، ۳.

(۲) روایت پهلوی، ۷۷.

(۳) فره بزرگ و روشنایی در زرتشت چنان نمایان بود که در تخمه جم. [دینکرد پنجم]

(۴) ارض ملکوت، ۶۳.

* اگرچه او از ازل بود اما این را غنیمت نشمرد که برابری با خدا را به هر قیمتی حفظ کند... او به شکل انسان در میان ما ظاهر گشت. [فیلیان، ۲: ۶۹۷] مسیح، صورت و مظهر خدای نادیده و از همه آفریدگان برتر است... تمام موجودات به وسیله او و برای او آفریده شد. او پیش از همه چیز وجود داشت و همه چیز به وسیله او به هم می پیوندد. [کولسیان، ۱۷-۱۵: ۱]

سیاوش و شاید کیخسرو نیز نمونه هایی از انسانهای پیش آفریده هستند. کاووس که به سفر آسمانی رفته بود،^۱ ناگهان ازابه اش فرو می افتد و:

نکردش تباہ از شگفتی جهان	همی بودنی داشت اندر نهان
از او خواست آمد سیاوش پدید	ببایست لختی چمید و چرید
اگر شاه کاووس گشتی تباہ	جهاندار خسرو نبودى ز شاه

سیاوش در پاسخ سودابه می گوید:

دو دیگر که پرسیدی از چهر من	بیامیخت با جان تو مهر من
مرا آفریننده از نر خویش	چنین آفرید از نگارین ز پیش

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: شگفتی های باستانی ایران / کیانیان کیهان نورد.

معجزات زرتشت

زرتشت را دارای معجزات و نیروهای فرا- انسانی نموده‌اند که پاره‌ای ریشه در سیمای استوره‌ای وی دارد:

- (۱) هنگام زایش خندید و جادوگران را به هراس افکند.
- (۲) جادوگری که می‌خواست با پیچاندن سر نوزاد (زرتشت) او را بکشد، دستش خشکید.
- (۳) زرتشت نوزاد را در میان هیزمی انبوه نهادند و آتش افروختند؛ اما نوزاد نسوخت.
- (۴) وی را بر سر راه گله‌های گاو و اسب انداختند. پیشروان گله، در پیش نوزاد ایستادند و نگذاشتند که گله از روی زرتشت بگذرد.
- (۵) نوزاد را در آشیان گرگ نهادند. آن جانور درنده در لانه‌اش نبود. هنگامی که به آستان لانه‌اش رسید، آرواره‌اش خشکید و برجای ماند. ایزدان یک میش به آن آشیان فرستادند که سراسر شب را به زرتشت شیر دهد.
- (۶) زرتشت که دارای نافذترین چشم بود، در رویارویی با یک جادوگر به «تیزنگری» پرداخت و پیروز شد؛ بدین‌گونه که چشم در چشم یکدیگر دوختند تا سرانجام جادوگر از پای درآمد.
- (۷) هنگام گذر از رودهای خروشان، گذری خشک برای زرتشت پدید می‌آمد.
- (۸) در آزمایش امشاسپندان: از میان آتش گذشت؛ فلز گداخته‌ای که بر روی سینه‌اش ریخته شد را تاب آورد تا آنکه سرد گردید؛ شکمش با کارد بریده شد به گونه‌ای که درونش هویدا بود و زرتشت با کشیدن دستش بر روی شکم، دوباره آن را به گونه نخست و بی‌گزند درآورد.
- (۹) درمان کردن اسب گشتاسپ‌شاه که دست و پایش در زیر شکمش خمیده مانده بود و کسی چاره‌ای نمی‌یافت.

۱۰) آگاهی از ورد و مانترهای ویژه برای دور کردن بلا، شکست دادن دیو و پری و بی‌اثر کردن جادوگری، درمان بیماری‌ها، ستیز با گرگ و جانوران آزارسان، گشادن باران و بستن تگرگ، جلوگیری از «سین»^۱ و ملخ و دیگر آفت‌های غلات و جانداران، آبهای شفابخش، مهره‌های معجزه‌آمیز، و بسیاری از رازهای دنیوی و مینوی که با خرد ایزدی به آنها می‌توان رسید.

۱۱) معجزه دیگر خود اوستاست؛ سخنی که برتر از همه است، والاترین گفتارهاست و مجموعه‌ای از همه دانایی‌ها را برای جهان در بر دارد.

۱۲) زرتشت خوان ویژه‌ای گسترد که در آن: شیر، گل، باده و انار بود و بر آنها نیایش خواند. پس از ستایش آفریدگار مهربان، باده دعا خوانده را به گشتاسپ داد تا به خواب شد و برترین جهان را دید. گل را به دستور (وزیر) او جاماسپ داد و او را از اختریانی آگاهانید. به پشتون پسر گشتاسپ شاه، شیر دعا خوانده داد. در همان زمان، او بی‌مرگی و بی‌پیری یافت.

۱۳) انار را به اسفندیار بخشید. اسفندیار سخت‌تن شد؛ به گونه‌ای که کارد تیز بر تن او اثر نمی‌کرد. در شاهنامه می‌بینیم که در رزم رستم با اسفندیار:

بدو تیر رستم نیامد به کار	فروماند رستم از آن کارزار
بگفت آنگهی رستم نامدار	که: رویین‌تن است این یل اسفندیار
... زدم چند بر گبر اسفندیار	چنان بُد که بر سنگ ریزند خار
ندارد همی جوشن اندر برش	نه یک پاره پرنیان بر سرش

سیمرغ به رستم می‌گوید:

چرا رزم جُستی ز اسفندیار	که او هست رویین‌تن و نامدار
مر او را زره آنک اندر بَرست	هم از دست زرتشت پیغمبرست
به گشتاسپ دادست آن زرد هشت	نَدرد و را تیر و ژوبین و خُشت ^۲

افزون بر این، زرتشت زنجیری پولادین به اسفندیار داده بود که با آن، زنی جادوگر را از میان بُرد:

یکی نغز پولاد زنجیر داشت	نهان کرده از جادو، آژیر داشت
به بازو برش بسته بُد زرد هشت	به گشتاسپ آورده بود از بهشت

۱۴) زرتشت دو پادشاه را به دین خدا و نپرستیدن شیطان و انجام دادن کار نیک و پرهیز از بدی دعوت کرد. آن دو پادشاه سخن او را نپذیرفتند و در گناهکاری سخت‌تر شدند. آنگاه بادی بر آنها وزید و هر دو را از زمین بلند کرد و در هوا قرار داد. مردمان گِرد آمدند و آن دو را نگاه می‌کردند.

(۱) سین: حشره‌ای ریز که آفت گندم است.

(۲) خُشت: نیزه کوچک.

پرنده‌گان از هر جانبی به آن دو روی آوردند و گوشت آنان را برگرداندند و استخوان‌هایشان بر زمین افتاد.

(۱۵) زرتشت در شهر «دینور» به کوری برخورد؛ گفت:
- گیاهی را بگیرید و شیرهایش را در چشم وی بریزید تا بینا شود.
و آن گیاه را برای مردم توصیف کرد. چنین کردند و کور، بینا شد.^۱

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: استوره زندگی زرتشت •

رزم زرتشت با اهریمن، بازسازی یا بازتابیست از نبرد خدایان نیک و بد. در یشت‌ها می‌خوانیم:

* آنکه به هنگام زادن و بالیدنش، آبها و گیاهان، خشنود شدند. آنکه به هنگام زادن و بالیدنش، آبها روان شدند و گیاهان، رستن آغاز کردند. آنکه به هنگام زادن و بالیدنش، اهریمن از این زمین پهناور گوی‌سان دورکرانه بگریخت. اهریمن زشت‌نهاد پرگزند، چنین گفت:

- همه ایزدان با هم نتوانستند با خواست من بستیزند و مرا از پهنه آفرینش برانند؛ اما زرتشت به تنهایی با خواست من، ستیهید و مرا براند. او با «اهون ویریه» رزم‌افزاری که چون سنگیست به اندازه خانه‌ای، مرا بسوزانید. او با «آشیم و هو» که همچون فلزی گداخته است، مرا بسوخت. او با من چنان کرد که گریختن از این زمین، مرا خوشتر باشد. او به تنهایی مرا براند؛ او: سپیتمان زرتشت.

[ارت‌یشت، ۱۸ تا ۲۰]

* آنگاه از یک «اهون ویریه» که زرتشت چهار بار با درنگی درخور و در دومین نیمه به آوازی بلندتر بسرود، همه دیوان به هراس افتادند؛ بدانگونه که آن ناشایستگان ستایش، در زیر زمین پنهان شدند. [اشتادیشت، ۸۱] زرتشت به خواست و کام خویش، دیوان را به دوزخ هولناک راند. [خردادیشت، ۷]

در وندیداد آمده است که:

* اهریمن مرگ آفرین، سالار دیوان، از سرزمین‌های اپاختر (شمال) به پیش تاخت. اهریمن نیرنگ‌باز و تبهکار چنین گفت:

- ای [دیو] دروغ! به سوی زرتشتِ آشون بتاز و او را تباه کن.
زرتشت «اهون ویریه» را به بانگ بلند برخواند... دروغ نیرنگ‌باز، اهریمن را
چنین گفت:

- ای اهریمن تباهکار! فرۀ زرتشت چنان بزرگ است که من کشتن وی را هیچ
راهی نمی‌یابم...

اهریمن [به زرتشت] گفت:

- با کدامین گفتار بر من چیره می‌شوی و مرا از خود می‌رانی؟ آفریدگانِ نیک با
کدام رزم‌افزار بر آفریدگان من - که اهریمنم - چیره می‌شوند و آنان را از خود
می‌رانند؟

سپیتمان زرتشت در پاسخ به اهریمن چنین گفت:

- ای اهریمن تباهکار! با این مانتراي ورجاوند آهورایی، من بر تو چیره می‌شوم
و تو را از خود می‌رانم. آفریدگانِ نیک، با این رزم‌افزار، بر تو چیره می‌شوند و تو
را از خود می‌رانند. این رزم‌افزار را سپندمینو در زمان بی‌کرانه (پیش از پیدایش
جهان مادی) به من داد. این رزم‌افزار را امشاسپندان، شهریارانِ نیکِ خوب‌گُش،
به من دادند. [فرگرد ۱۹، بخش ۱]

اینک به گزارش پهلوی «قرنِ یغدادگی» می‌نگریم که از رویارویی اهریمن با آهورا سخن رانده و
آورده است که برای از کار انداختن اهریمن:

* پس هرمزد «آهونَر» را سرایید. چون «یثا آهوَوَئیریو» بیست و یک واژه‌ای را
بخواند، فرجامِ پیروزی خویش و از کارافتادگی اهریمن و نابودی دیوان و
رستاخیز و تن‌پسین (زندگی دوباره) و بی‌پتیارگی (بی‌گزندی) جاودانه آفرینش
را به اهریمن نشان داد. اهریمن چون از کارافتادگی خویش و نابودی همه دیوان
را دید، گیج و بی‌حس شد و به جهان تاریکی بازافتاد. آنگونه در دین (اوستا)
گوید که چون یکسوم آن سرود خوانده شد، اهریمن از بیم، تن درکشید. هنگامی
که دو بهره آن خوانده شد، اهریمن به زانو درافتاد. هنگامی که تا پایان خوانده
شد، اهریمن از ناکاری کردن به آفریدگانِ هرمزد بازماند و سه هزار سال به گیجی
فروافتاد.^۱

از آزمونه‌های یک دینمرد، شناخت زنان نابکار و تاب‌آوری در برابر وسوسه‌ی ایشان است. رستم و نیز اسفندیار، در یکی از خان‌های هفتگانه خود، چنین آزمونی را با کامیابی پشت سر نهادند. زن جادویی که:

بسیار است رخ را بسان بهار و گهر چند زیبا نبودش نگار
و زمانی که رستم «ز دادار نیکی دهش کرد یاد»، چهره زن جادو سیاه گشت و سپس:
یکی گنده‌پیری شد اندر کمند پر آژنگ و نیرنگ و افسون و بند
اسفندیار نیز با زنی روبرو شد که:

به بالای سرو و چو خورشید روی فرو هسته از مشک تا پای موی
اما پس از آنکه پی برد وی زن جادو است، گرفتارش کرد و:

به زنجیر شد گنده‌پیری تباه سر و موی چون برف و روی سیاه
در استوره زرتشت نیز سخن از هوشیاری وی در برابر ماده دیویست که خود را فرشته نگاهبان زمین (سپندارمذ) وانمود می‌کرد و خواهان دوستکامی زرتشت بود. پیامبر به او گفت:
- من به اسپندارمذ در روز روشن بی‌ابر نگرسته‌ام و او از هر سو، و از میان، به دیده من زیبا بود. اینک پشت را برگردان تا بدانم که آیا تو اسپندارمذ هستی؟^۱
آن دروغکار به زرتشت گفت:

- ای زرتشت سپیتمان، در میان زیندگان مادینه، ما از روبرو زیبا هستیم، و از پس: بد و زشت؛ فرمان مده که به پشت برگردم!

پس از اینکه سه‌بار به جدال پرداختند، آن دروغکار به پشت برگشت. آنگاه زرتشت میان ران او را دید که مار و خزنده و چلپاسه^۲ و سرگین غلتان^۳ و وزغ فراوان به هم چسبیده بودند.^۴ زرتشت گفتار پیروزی‌بخش «یتا اهو ویریو» را

(۱) در جهانبینی ایرانی، گوهر زمین را پاک و رخشان می‌دانند. سپندارمذ جامه روشنی به بر دارد که به هر سو فروغ می‌افشاند و کمر بند زرینی بر میان بسته است. یکی از رهروان بینش‌های مغانه: «احمد احسائی» می‌گوید: زمین به ذاته، لطیف و شفاف است. علت کدورت (تیرگی) آن، برخورد و تصادم عناصر است. و در شاهنامه می‌خوانیم:

که از آتش و آب و از باد و خاک شود تیره روی زمین تابناک

[آفرینش خدا، یان، ۱۱۷.]

(۲) سوسمار کوچک.

(۳) حشره‌ای سیاه که روی سرگین حیوانات می‌نشیند.

(۴) خزندگان از جانوران اهریمنی به‌شمار می‌روند و براین باور بودند که پیش از تاختن اهریمن به زمین،

برخواند و آن دیو ماده به شکل گردباد درآمد و ناپدید شد.^۱

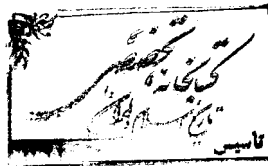
اسفندیار نیز:

چو جادو بکشت آسمان تیره گشت برآسان که چشم اندرو خیره گشت
یکی باد و گردی برآمد سیاه بپوشید دیدار خورشید و ماه
از دیگر پیکارهای پیامبر، رویارویی وی با کَرپ‌ها (کاهنان) و دشمنانی بود که در بارگاه
گشتاسپ به سر می‌بردند. آنان با سخن‌چینی و دروغ‌کرداری، گشتاسپ را به زرتشت بدبین کردند
و او را به بند افکندند. پیامبر در نبردی نابرابر با مرگ، از گرسنگی و تشنگی: توان و شنوایی و
بینایی‌اش را کوه‌تاه‌زمانی از دست داد و سینه‌اش به پشتش چسبید؛ آزارهایی دید که ایستادگی در
برابر آنها در نیروی طبیعت آدمی نیست. سپس:

* هنگامی که تنِ پرفره او را در سختی و بند و دیگر رنج‌ها، با اینکه دیرزمانی
چیزی نخورده بود، زنده یافتند، معجزه بزرگی بر گشتاسپ‌شاه و درباریان‌ش
آشکار شد. [دینکرد هفتم.]

مرگ زرتشت نیز نمایه‌ای استوره‌ای دارد: یکی از کَرپ‌ها (کاهنان) که دشمن او بود، به شکل گرگ
درآمد و زرتشت را کشت و خودش در همان‌جا، به بدترین مرگ دچار شد.^۲ در گزارشی دیگر
آمده که دشمن پیامبر:

به معبد زرتشت پیغمبر داخل شده به شمشیری او را شهید کرد. و زرتشت
پیغمبر، شمارافزار یعنی سبچه [تسبیح] که آن را یادافزار نیز گویند، در دست
داشت؛ به جانب او افکند. از آن، فروغی درخشنده برآمد و آن آتش... او را
بسوخت.^۳

از آنان نشانی نبود.

(۱) دینکرد هفتم / استوره زندگی زرتشت، ۹۸.

(۲) روایت پهلوی، ۵۸.

(۳) دبستان مذاهب، ۱۱۸.

بخش پنجم

کیش‌های کهن

دبستان درویشان

اگر شاه باشی و گرز زرد هشت
 نهالین ز خاکست و، بالین ز خشت
 [نردوسی]

گریز از گروه و انجمن (اجتماع) و گرایش به یگانه‌زیستن، نیایش شبانه و روزانه، پلاس و پشمینه‌پوشی و گلیم‌جامگی^۱، لب‌فرو بستن از خورش و گویش یا روزه‌داری... گوشه‌هایی بوده‌اند از طریقت و دبستان درویشی. این پرهیزگاران، نشستگاه خود را بیشتر در کوه برمی‌گزیدند و گاهی نیز مانند لهراسپ، درب هیکل یا خورآباد (خرابات) را به روی دیگران می‌بستند و موی خویش را فرو می‌هشتند (بلند می‌کردند)^۲؛ و ارون قلندران که مویشان را می‌تراشیدند. «حافظ» می‌گوید:

هزار نکته باریکتر ز مو اینجاست نه هر که سر بتراشد قلندری داند

(۱) صوفی یعنی پشمینه‌پوش؛ و صوفیگری ریشه در آیین‌های دیرینه درویشی در ایران باستان دارد که در تورات نیز به چشم می‌خورد. برای نمونه «دانیال» می‌گوید: روی خود را به سوی خدا متوجه ساختم تا با دعا و زاری و روزه و پلاس و خاکستر نشینی، آرزویم برآورده شود. [کتاب دانیال، ۹:۳]

در انجیل «متی» آمده: لباس یحیا از پشم شتر بود و کمر بندی چرمی به کمر داشت و خوراکش ملخ و عسل صحرائی بود. [۳:۴]

(۲) گرشاسب پسر «آترت» را گیسور می‌خواندند [یسنا، ۹:۱۰] زیرا موهای بلندی داشت. گویا چنین باور داشتند که نیرویشان در گیسویشان نهفته است. به گفته تورات، پهلوانی به نام شمشون (سامسون) گیسویی هفت پارچه داشت و زمانی که موهایش را تراشیدند، نیروی بی‌همتایش از میان رفت.

[اسفر داوران، باب ۱۶]

«کلیه آرخوس» Klearchus دربارهٔ مغان می‌نویسد:

شناخت طبیعت برای دست‌یافتن به مبانی خداشناسی، از ویژگی‌های آیین‌شان بود. به همین جهت آنچنان به طبیعت نزدیک بودند که آتش و آب و خاک را احترامی ویژه می‌نهادند. ریاضت‌پیشگی برای دریافت حقایق را ارج می‌نهادند. جامه‌هاشان به رنگ سپید بود و با ابزارهایی چوبین، خوراک می‌خوردند. خوراک آنان: نان و سبزی و پنیر، و خوابگاهشان سخت بود.

به گزارش «اوبولوس» Obulus:

مغان به سه دسته تقسیم می‌شوند؛ دسته‌ای با ریاضت و توکل به سر می‌برند و گوشت نمی‌خورند. گروه دیگر گوشت می‌خورند اما جانوران اهلی را آزار نمی‌رسانند. دسته سوم به عبادت و ریاضت مقید نیستند. ولی آنان نیز در شمار اعتقادشان، جانداران را آزار نمی‌رسانند.

همچنین مورخان باستان به سی سال کناره‌جویی زرتشت اشاره کرده‌اند. به نوشتهٔ «پلوتارخوس» Plutarchos و «پلینیوس» Plinius زرتشت مدتی دراز در کوه و دشت و هامون، بدون خوردنی و نوشیدنی به سر برد و تنها با شیر و پنیر تغذیه می‌کرد. «دیو کریزستوم» Dio chrysostome می‌نویسد:

پارسیان می‌گویند زرتشت به موجب عشق و علاقهٔ فراوانی که به دادگری و دانش داشت، اجتماع را برای اندیشیدن ترک کرد و در کوهی به انزوا نشست.^۱ در «برهان قاطع» آمده است که زرتشت:

چون علم پیاموخت، در حدود «سبلان» در کوهی منزوی شد و به ریاضت مشغول گشت.

کوه بهترین جایگاه برای نیایش‌های اندیشه‌برانگیز و روشن‌شدگی روان انسان بوده است. از این‌روست که جمشید:

گروهی که آتوربان خوانی‌اش به رسم پرستندگان دانی‌اش
جدا کردشان از میان گروه پرستنده را جایگه کرد کوه
بدان تا پرستش بُود کارشان نوان پیش روشن جهاندارشان
پیدایش کیش‌ها، پیامد گوشه‌نشینی و درون‌کاوی پیام‌آوران بوده است؛ کسانی که همچو زرتشت

(۱) تاریخ مطالعات دین‌های ایرانی، ۸۵ و ۱۸۳ و ۲۰۸ و ۲۱۹.

ساده زیستند و با کوششی فراوان به نیروهای فراانسانی دست یافتند. «ابوریحان بیرونی» دربارهٔ زرتشت می‌گوید که هنگام ورود به بارگاه گشتاسپ:

قبایی پوشیده بود که از جلو و عقب چاک داشت و بر خود، زناری از لیف بسته بود و نمدی منقوش در بر داشت و کاغذی کهنه [نامهٔ زند؟] با خود داشت که بر سینه‌اش گذاشته بود.^۱

و گزارشگر دیگری می‌نویسد:

اندر اول عهد او [گشتاسپ] زرتشت پیش وی آمد و دعوت کرد و آتش پرستیدن، فریضه کرد. و دین معین بنهاد^۲ و شعبده‌ها نمود تا گشتاسف او را بپذیرفت. و گویند برهنه بر قفا خفت و بفرمود تا ده رطل «روی» در چهار بوته بگذاختند و بر سینهٔ وی ریختند خوارخوار؛ و آن جایگه بر، دانه‌دانه بیفسرد که هیچ موی و اندامش نسوخت. و «حمزه اسفهانی» این مرد را «آذرباد» همی خواند در عهد ساسانیان؛ و خدای دانا پدان.^۳

آشکار است که پشت کردن همیشگی به رزمگاه زندگی، در بینش زرتشتی نکوهیده بود و زرتشتیان با منشی میانه‌رو، دنیای مادی و جهان مینوی را هم‌تراز می‌دانستند و به هر دو ارج می‌نهادند. گاتها بیشتر از آنکه نمایانگر یک دین باشد، نگارگر عرفان و فرزانه‌ایست که جان و روان خود را به خدا سپاریده و در کنار بزم مینوی، رزم با منش‌های اهریمنی را نیز از یاد نمی‌برد.

اینک می‌پردازیم به چهره‌های نامدار شاهنامه که شیوهٔ درویشی و صوفیگری را پیشه کردند. با این یادآوری که میان تصوف (که گلیم خویش به در می‌برد ز موج) و عرفان (که سعی می‌کند بگیرد غریق را) بسی جدایی هاست.

(۱) شیداسپ

با نگرش به شاهنامه، سرآغاز آنچه که صوفی‌گری و ریاضت می‌خوانیم، به وزیر تهمورس

(۱) آثارالباقیه، ۲۹۹.

(۲) پاره‌ای از پژوهشگران «دین معین» را به نادرستی دستنویس‌ها نسبت می‌دهند و بر این باورند که «دین معنی» یا مغان بوده است. [مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۳۳۶] اما شاید «معین» همان باشد که در دفتر «یادگار زریران» به گونهٔ «دین ویژه» آمده است.

(۳) مجمل‌التواریخ، ۵۱.

باز می‌گردد که «شیداسپ» نام دارد.

مر او را یکی پاک دستور بود	که رایش ز کردار بد دور بود
خنیده به هر جای و شیداسپ نام	نزد جز به نیکی به هر جای گام
ز خوردن همه روز بر بسته لب	به پیش جهاندار بر پای شب
همان بر دل هر کسی بوده دوست	نماز شب و روزه آیین اوست
سر مایه بُد اختر شاه را	در بسته بُد جای بدخواه را
همه راه نیکی نمودی به شاه	هم از راستی خواستی پایگاه
چنان شاه پالوده گشت از بدی	که تایید ازو فرّه ایزدی
چو دستور باشد چنین کاردان	تو، شه را هنر نیز بسیار دان

(۲) مرداس

مرداس پدر ضحاک دارای چارپایان دوشیدنی چون گاو، بُز، اشتر، میش و اسب بود و هر کس به شیر نیاز داشت می‌توانست از رَمهٔ مرداس بهره جوید.

گرانمایه هم شاه و هم نیکمرد	ز ترس جهاندار با بادِ سرد
که مرداس نام گرانمایه بود	به داد و دهش برترین پایه بود...
مرآن پادشا را بُد اندر سرای	یکی بوستان بود بس دلگشای
گرانمایه شبگیر برخاستی	ز بهر پرستش بسیاراستی
سر و تن بشتی نهفته به باغ	پرستنده با وی نبردی چراغ

مرداس هر شب بی‌آنکه چراغی با خود ببرد، سر و تن می‌شست و به پرستش پروردگار می‌پرداخت.

(۳) مرد دینی

در داستان فریدون و دیگر استوره‌های ایرانی، رشته‌کوه البرز از ارج و تقدسی بسیار برخوردار می‌باشد و چنین می‌نماید که خاستگاه فرقه‌های مغانه بوده است. مردان دینی در زمانه‌های هولناک، مردمان را یاری می‌دادند و اگر پشتیبانی یکی از ایشان نبود، رهانندهٔ ایران به دست ضحاکیان می‌افتاد و از میان می‌رفت. هنگامی که فرانک از برابر ضحاک می‌گریزد و فرزند خوب‌رخ خود: فریدون را به البرزکوه می‌بَرَد:

یکی مرد دینی بر آن کوه بود	که از کار گیتی بی‌اندوه بود
فرانک بدو گفت که: «ای پاک دین	منم سوگواری از ایران زمین
بدان کسین گرانمایه فرزند من	همی بود خواهد سر انجمن

تورا بود باید نگهبانِ او پدروار لرزنده بر جانِ او
پذیرفت فرزندی او نیکمرد نیاورد هرگز بدو بادِ سرد

(۴) هوم

هوم که در اوستا گیاهی بهشتی است، در شاهنامه بسان مردی پشمینه‌پوش درمی‌آید که به جای زنار، به کمرش کمند بسته و بر فراز کوه به پرستش شبانه‌روزی سرگرم می‌باشد.

یکی مرد نیک اندر آن روزگار ز تخم فریدونِ آموزگار
پرستار با قر و بُرز کیان به هر کار با شاه، بسته میان
پرستشگش کوه بودی همه ز شادی شده دور و دور از رمه
کجا نام این نامور هوم بود پرستنده دور از بر و بوم بود
یکی کاخ بود اندر آن بُرز کوه بدو سخت نزدیک و دور از گروه
پرستشگهی کرده پشمینه‌پوش ز کاخش یکی ناله آمد به گوش...
بیامد به کردار شیرِ ژیان ز پشمینه بگشاد گردی میان
کمندی که بر جای زنار داشت کجا در پناه جهاندار داشت

افراسیاب از هوم به گونه «مرد با هوش و پاک» و «پرستار دارنده یزدان پاک» یاد می‌کند. هوم که از سوی گودرز: «مرد پرهیزگار» خوانده شده، درباره خود می‌گوید:

یکی جای دارم بدین تیغ کوه پرستشگه بنده دور از گروه
شب تیره بر پیش یزدان بُدم همه شب ز یزدان پرستان بُدم
هوم همچنین از «روشن‌دلی» خویش و رازگشایی سروش، سخن می‌گوید و:
چنین گفت با هوم، کاووس شاه: به یزدان سپاس و بدویم پناه
که دیدم رخ مرد یزدان پرست توانا و با دانش و زور دست
و سرانجام این هوم است که افراسیاب را به بند می‌کشد:

بینداخت آن گرد کرده کمند سر شهریار اندر آمد به بند
به خشکی کشیدش ز دریای آب بشد دانش و هوش از افراسیاب
سپردش بدیشان و خود بازگشت توگفتی که با باد انباز گشت
بدان تا پرستش بُود کارشان توان پیش روشن جهاندارشان

(۵) لهراسپ

در پی پشت کردن گشتاسپ به پدرش لهراسپ و رفتن به روم، لهراسپ برای دلجویی، فرزندش را به ایران خواند و تاج شاهی بر سر وی نهاد. به گفته «دقیقی»:

چو گشتاسپ را داد لهراسپ تخت
به بلخ گزین شد بر آن نو بهار
مر آن خانه را داشتندی چنان
بدان خانه شد شاه یزدان پرست
نشت اندر آن خانه بافرین
خدا را پرستیدن آغاز کرد
ببست آن در بافرین خانه را
بپوشید جامه پرستش پلاس
ببفکند یاره، فرو هشت موی
نیایش همی کرد خورشید را
چنان چون که بُد راه جمشید را
فرو آمد از تخت و بر بست رخت
که یزدان پرستان بدان روزگار
که مر مکه را تازیان، این زمان
فرو آمد آنجا و هیکل بست
پرستش همی کرد رخ بر زمین
در داد و دانش بسو باز کرد
نهیشت اندر آن خانه بیگانه را
خدا را براین گونه باید سپاس
سوی داور دادگر کرد روی
چنان چون که بُد راه جمشید را

(۶) مهران

در شاهنامه از مرد دانایی یاد شده که خوابگزار چیره دستی نیز بود:

یکی نامدارست مهران به نام
به شهر اندرش خواب و آرام نیست
ز برگ گیاهان کوهی خورد
نشستش با غرم و آهو بُود
به گیتی ز چیزی نیابد گزند
پرستنده مردی و بختی بلند
ز گیتی به دانش رسیده به کام
نشستش جز با دَد و دام نیست
چو ما را به مردم همی نشمرد
ز انسبوه مردم به یکسو بُود
پرستنده مردی و بختی بلند

در کتاب ششم «دینکرد» نیز از دو موبد به نام «آتور نریشن» و «آتور مترو» یاد شده که جز میوه درختان و گیاه بیابان چیزی نمی خوردند.

در نامهای پهلوی آمده است همان گونه که نخستین زوج انسان «مشی و مشیانه» نخست: آب، گیاه، شیر، و سرانجام: گوشت خوردند، در هنگامه رستاخیز در روندی وارونه، مردمان از گوشتخواری به گیاهخواری باز می گردند.^۱

در سفرنامه منسوب به فیساغورس از کوهی در غرب ایران یاد شده که:

آنجا مردمانی هستند که در هوا پرواز کرده و بر بساط ابر راه می روند. هنگامی که گرسنه اند، به اشارت آنان، خوان های متحرک پر از خوراک های گوارا برایشان مهیا می گردد. آنجا پیکره ها از جای برخاسته کمر خدمت بر میان می بندند.^۲

(۱) بن دهش، ۱۴۵.

(۲) سیاحتنامه فیساغورس در ایران، ۱۵۲.

در کتاب «دساتیر» از گروهی از مغان یاد شده که: «این گروه را نیروی آن است که هرگاه خواهند، از تن جدا می‌شوند و تن را پیرهن ساخته‌اند». و نیز گروهی دیگر: «آمیغ (ترکیب) چیزها، چنانچه هست، می‌یابند».^۱

درجه‌بندی دینوران

(به روایت: مجمل‌التواریخ)

- ۱- موبد موبدان: چون قاضی‌القضات بودست با حکمی نافذ اندر شرع ایشان.
- ۲- موبد: از وی [موبد موبدان] به درجه کمتر.
- ۳- رد: کسی را خواندندی که رای قوی داشته است.
- ۴- همستی: به جای ستاره‌شناس این خود معروف است.
- ۵- هیرید: جماعتی که ملازم آتش خانها بوده‌اند.

مزدیسنا و دیویسنا

ایران باستان از دیرباز رزمگاه دو آیین مزدپرستی (مَزدِیسنا) و دیوپرستی (دیویسنا) بوده است. نام «مَزدا» را بر دو بخش می‌دانند: مز+دا. دربارهٔ «مَز» که به گونه‌های «مَس» و «مَه» نیز درآمده، همگان همراهی هستند که به معنای بزرگ و برتر است. (اهورامزدا=الله اکبر)^۱. اما دربارهٔ «دا»؛ برخی آن را از ریشهٔ «دادن» و «آفریدن» و برخی به معنای «دانش» گرفته‌اند و چنین ترجمه‌هایی پیش رو نهاده‌اند: دانای بزرگ، دادار بزرگ و... اگر «دا» را از ریشهٔ «دات» یا «داد» بدانیم، آنگاه مزدا می‌شود: دادگر بزرگ. پاره‌ای پژوهشگران «خداوند جان و خرد» را ترجمانی از «اهورامزدا» می‌دانند.

باری، دربارهٔ «دیویسنا» چه آگاهی‌ها و نگره‌هایی در میان است؟ «دیو» در آغاز، نام خدای آسمان یا پدر آسمانی بوده است^۲. این واژه در زبانهای جهان به چنین‌گونه‌هایی درآمده:

یونانی: زئوس Zeus

لاتینی: دئوس Deus

فرانسوی: Dieu

ایرلندی قدیم: دیثا Dia

(۱) کتاب «ویسپرد» اهورامزدا را «بزرگتر از همه» یاد کرده است. [۲۱: ۱۰]

(۲) آسمان که از میان خدایان، تنها اوست که جاویدان است، پدر به‌شمار می‌رود و این معنی از لقبی که در زبانهای هند و اروپایی [آریایی] به او داده‌اند، مشهود است: Dyauh Pita (سنسکریت)، Zeus Pater (یونانی) و Ju Piter (لاتینی) یعنی خدای آسمان ملقب به پدر... و پدری اهورامزدا در مزدیسنا و ابوت خدای بزرگ در دین مسیح از همین اعتقاد ناشی شده است. [مقالات معین، جلد دوم، ۱۶۰]

دیو به معنی درخشش و روشنائی بوده و به گمان پاره‌ای از پژوهشگران: زرتشت، تقدیس افکار را که مزدیسنا باشد، بر تقدیس انوار که دیویستا باشد و اساس بسیاری از مذاهب است، ترجیح داده است.^۱ پژوهشگران دیگر نیز کمابیش براین باورند که آنچه در گاتها به نام دیو و دیوپرستی خوانده شده، اشاره به ایزدان پیش از زرتشت است که وی آنها را برافکنده و تنها اهورامزدا را به عنوان خدای یکتا به شمار آورده است. اما به انگیزه‌هایی چند (بی‌آنکه یکتاپرستی زرتشت را انکار کنیم) می‌توانیم به برآیندی دیگر بنگریم. اگر زرتشت با پرستش و ستایش انوار و فروزه‌ها مخالف بود، هرگز در گاتهاش از خورشید و آتش و سپیده‌دم، به گونه نمادهای اهورامزدا یاد نمی‌کرد. دیگر آنکه دو واژه همخوان و همانند که هر دو: «دیو» نامیده می‌شوند، پژوهشگران را همراه کرده است.^۲ نمونه‌هایی فراوان از «فرهنگ واژه‌های اوستا» می‌توان آورد که معنای «دیو» یاد شده در اوستا نشانگر سروده فردوسی است:

تو مَر دیو را مردم بد شناس کسی کو ندارد ز یزدان سپاس
هر آنکو گذشت از ره مردمی ز دیوان شمر، مشمرش زاد می

دَئیوی Daiwi: فریب، کینه‌جویی.

دَای Daoya: فریبکار، فریبا.

دِبو Debu - دَو Dav - دَب Dab - دیو Div: فریفتن، همراه کردن.

دَویش Dvaesa: آزار، آسیب.

دَوَفش Dvafsa: نیرنگ‌باز.

و... از یاد نبریم که در گاتها دیوپرستی همبسته است با: دروغ، خشم، فریفتاری، تیرگی، تباهی و مانند اینها. همچنین با نگرش به همانندی واژه‌های دیبا (ورق و یژه نوشتن) و دیب (دیو) دریافته می‌شود که نمی‌توان دیوها یا دیوپرستان را پدید آورنده خط و نگارش به شمار آورد و کلمه‌هایی چون: دفتر، دبیر، دیوان، از ریشه دیگری هستند.^۳

اکنون می‌توانیم پرسیم که آیا مزدا در بنیاد به معنای «روشنان بزرگ» بوده است؟ آیا «دا»

(۱) قصه سکندر و دارا، ۳۷.

(۲) از میان واژه‌های همخوان می‌توان به «شیر» اشاره کرد که به گفته مولانا:

کار پاکان را قیاس از خود مگیر گر چه مائد در نوشتن، شیر: شیر

و یا واژه مولی / مولا که هم به معنی سرور و هم به معنی بنده است.

(۳) در میان گلنبشته‌های شوش (چهارهزار سال پیش) واژه‌ای با خوانش «پوهو - تپی» دیده شده که آن را «دبیر جوان» معنی کرده‌اند. [حَفّاری هفت‌تپه، ۴۰۶] «تپی» هم‌ریشه با دبیر است.

و «دی» از یک ریشه هستند؟ دی نام یکی از ایزدان و دهمین ماه سال و سرآغاز دراز شدن روزها (به Day در انگلیسی توجه کنید) پس از بلندترین شب سال (یلدا) می‌باشد. یلدا (یل = ثیل = یار Year = سال + دا = دی = دیو) یعنی: سرآغاز (سال) روشنی و شاید هم: «یل درخشان»؛ که اشاره به زایش ایزد پهلوان: مهر (مسیح) است.

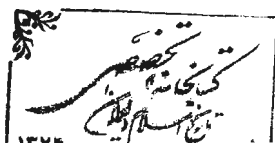
بنابراین آن دیوی که در فرهنگ مزدایی نکوهیده شده، نماد و استعاره شر و بدیست و به گونه لقبی برای رخدادهای ناخوشایند جهان و رفتارهای اهریمنی انسان به کار می‌رود. کتاب «مینوی خرد» انسان را بر سه گونه می‌داند: مردم (نیکوکار)، نیم‌مردم (هم نیکوکار و هم بدکار)، نیم‌دیو (بدکار)؛ و درباره واپسین گونه می‌گوید:

* نیم‌دیو آن باشد که بجز اینکه نام مردمی و مردم‌زادگی دارد، به هر کار و کردار، به دیو دوبا همانند است. نه گیتی [دنیای مادی] شناسد و نه مینو [دنیای معنوی]. نه کار نیک شناسد و نه گناه. نه بهشت شناسد و نه دوزخ. و حتا به آمارِ روان [حساب پس دادن روح] نیز نیندیشد. [برش ۴۱]

اوستا درباره دیوپرستان داستانها دارد: آنها در تاخت و تاز خود، به خونریزی می‌پرداختند و گاهی مردمان را اینگونه شکنجه می‌دادند که پشتشان را خم می‌کردند و کمرشان را می‌شکستند و یا اندام‌هایشان را دراز می‌کردند و می‌کشیدند. [بهرام‌یشت، ۵۴ تا ۵۶] آنها زنان و بچه‌ها را در راه‌های خشک و گردآلود به بندگی می‌بردند و اسیران شیون برمی‌آوردند. دیوپرستان مردار را می‌پختند و یا می‌سوزاندند و گله‌های گاو را به تاراج می‌بردند [وندیداد، ۳:۱۱ + ۸:۷۳ + ۱۸:۱۲] دیوپرستان، روستای مزداپرستان را زیان می‌رساندند و ویران می‌کردند [یسنا، ۱۲:۳] بت می‌پرستیدند و درختان را بیهوده می‌بریدند [ه‌ادخت نسک، ۱۳] گاوهای چراگاه را به گردونه می‌بستند، به گونه‌ای که: «گاو درایستد و اشک بر پوزه روان کند»... اسبان تیزتک را می‌ربودند. [مهریشت، ۳۸ و ۴۲]

دیوپرستان پوششی از پوست و چرم جانوران داشتند؛ دوال (تسمه چرمین) به کمر می‌بستند؛ ژولیده موی و ناپاک بودند. سام با دیوی به نام «مندقال» می‌جنگد که: «یکی لنگ بسته ز چرم پلنگ» و «فتیله همه موی سر چون کمند»^۱.

دیوپرستان، وارون مزداپرستان، به تیرگی و تاریکی گرایش داشتند. به نوشته «دینکرد هفتم» هنگامی که دو ساعت از شب رفته بود تا زمانی که دو ساعت به پایان شب مانده بود،

دیوپرستان به دشت نامسکون و دورافتاده‌ای می‌شتافتند و آیین‌های خود را به جای می‌آوردند.^۱ به گفته پلوتارک Plutarchos آنها گیاه مقدس هوم را در هاون‌های ویژه می‌کوبیدند و شیرۀ آن را با خون گرگ می‌آمیختند و در جایی که آفتاب نمی‌تابید، می‌پاشیدند.^۲

مزدایرستان اباختر (شمال) را جایگاه دیوان می‌دانستند و هرگز روی به این سوی، آیین‌های دینی را به جای نمی‌آوردند. دیوپرستان که اباختر قبله‌گاه ایشان بود، از نگرستن به ستارگان «هفت‌اورنگ» و «ونند» رویگردان بودند؛^۳ دیو «اپوش» را آورنده سال نیک می‌دانستند و از او در برابر ستاره «تیشتر» پشتیبانی می‌کردند. [تیریش، ۵۱]. پاره‌ای از فرقه‌های مغانه براین باور بودند که:

* هر نیک و بدی که به مردمان و نیز به آفریدگان دیگر می‌رسد، از هفتان (هفت سیاره) و دوازدهان (دوازده برج آسمانی) می‌رسد. و آن دوازده برج در دین به گونه دوازده سپاهبد از سوی هرمزد و آن هفت سیاره بسان هفت سپاهبد از جانب اهرمن خوانده شده‌اند. و همه آفریدگان را آن هفت سیاره شکست می‌دهند و به مرگ و هرگونه آزار می‌سپارند. بدین‌گونه آن دوازده برج و هفت سیاره نشانگر سرنوشت و چاره‌ساز جهانند... و هر نیکی که آن برجها به آفریدگان هرمزد بخشند، آن سیارات تا جایی که توانایی دارند، از آنان می‌ربایند و به نیروی دیوان و دروغان و بدان می‌دهند. [میری خرد، ۲۱-۱۷+۷: ۱۰-۸: ۱۱]

اما بودند مزدایرستانی که همه سیارات را یکسره اهریمنی نمی‌دانستند. در جدول نجومی آنان، هرمزد (مشتري) و ناهید (زهره): زندگی‌بخش، و کیوان (زحل) و بهرام (مریخ): بزه‌گر و مرگبار بودند، و تیر (عطارد): جایگاهی خنثا و میانه داشت. مهر (خورشید) و ماه (قمر) روشن در رده سودمندان، و مهر و ماه تاریک که گونه‌ای نمادین از خورگرفتگی و ماه‌گرفتگی به‌شمار می‌رفتند، در رده زیانمندان بودند.^۴ شهابها نیز به نام دیو و پری شناخته می‌شدند.^۵ افزون بر آسمان، نبرد نمادها در زمین نیز دنبال گردید و برای نمونه، جانوران به دوگونه اهورایی و اهریمنی شناخته شدند. حتا این رزم به زمینه زبان هم کشیده شد و نام‌ها شناساگر مزدیسنا و دیویسنا بودند.

(۱) استوره زندگی زرتشت، ۹۶.

(۲) تاریخ مطالعات دینهای ایرانی، ۱۴۱.

(۳) زنده‌یمن یسن (الف)، ۷۴.

(۴) بُن‌دهش، بخش هفتم.

(۵) نبرد خدایان، گفتارهای ۸ و ۹.

«جلالی نایینی»:

ظاهراً پیروان مذهب اسورایی (اهورایی) طبقاتی پرورش یافته‌تر و ثابت‌قدم‌تر بودند و به فلاحت [کشاورزی] و تربیت احشام [گله‌داری] می‌پرداختند. حال آنکه مذهب قدیمتر «دیوایی» در طبقات زورمند اما کم‌رشدتر ادامه یافته بود و در این طبقات، عادات موروثی اولیه بیشتر رسوخ داشت... نباید تصور کرد همه آنهايي که در ایران باقی ماندند، اسوراپرست بودند و همه آنانى که سختی را بر خویش هموار ساختند و به‌طرف هندوستان پیش رفتند، دیواپرست. سنگ‌نبشته خشایارشا دربارهٔ دیوپرستی به خوبی آشکار می‌سازد که حتا در سدهٔ پنجم ق.م نیز در قلمرو شاهنشاهی هخامنشیان با دیوپرستی شدیداً مبارزه می‌شد. و در هندوستان با وضع خاصی روبرو می‌شویم که در ایام بسیار قدیم، به همهٔ خدایان بزرگ، به عنوان احترام، لقب اسورا می‌دادند. هرچند در ایام بعد، این صفت مطلقاً به عنوان دشنام به کار رفت. در قسمت‌هایی از «براهمانا»ها، آسوراها در زندگانی متمدن، برتر از دیوها نشان داده شده‌اند؛ و در داستانهای ودایی و «پورانی»، آسوراها برادران بزرگتر خدایان به‌شمار رفته‌اند... اینکه در اساتیر هندو، معمار خدایان آسورایی به نام «مایا» Maya است، نمی‌توان یک تصادف دانست. دیوپرستان خشن، ظاهراً پیشه و هنر برتر رقیبان خویش را ناشی از جادو و افسون می‌دانستند^۱.

«دیاکونوف» دربارهٔ دیوپرستان می‌نویسد:

در بیشتر موارد، آهورامزدا را نیز بزرگ می‌داشتند و پرستش می‌کردند و بر روی هم، مرز روشنی میان باورهای دیرین و مرسوم، و آنچه طبق مذهب برحق مزدیسنا مجاز بود، وجود نداشته... بدین سبب باید با دقت و درستی، آموزه‌های مغان آن زمان [دورهٔ ماد]، تعالیمی را که بی‌گمان رنگهای گوناگون محلی و یا فردی داشته، از دین زمان ساسانیان تمیز دهیم... ترسیم حد و مرز راستین و اثبات اینکه آموزه‌های زرتشت و مذاهب منشعب از آن، کجا پایان می‌یابد و «دین طبیعی» قبیله‌ای، کجا آغاز می‌گردد، کاریست بس دشوار^۲.

درگاتها (سروده‌های زرتشت) نیز از ستایش آهورامزدا از سوی دیوپرستان یاد شده [یسنا، ۱: ۳۲]

(۱) گزیدهٔ ریگ‌ودا، مقدمه، ۲۵ و ۲۶.

(۲) تاریخ ماد، ۳۶۸.

که به سه ترجمه می‌نگریم:

(آ) ترجمه ج. دوستخواه: ای مزداهورا، خویشاوندان و همکاران و یاوران^۱ من برای دستیابی به شادمانی و بهروزی، از خواستاران تو هستی. ای دیویستان! شما نیز با همان منش، او را خواستار باشید.

(ب) ترجمه ح. وحیدی: ای مزداهورا، برای رسیدن به بزرگترین خوشبختی‌ها خویشاوندان و همکاران و یاوران به تو نماز می‌برند؛ و دیویسنان نیز با همان اندیشه، تو را می‌ستایند.
(پ) ترجمه ف. آذرگشسب: برای برخورداری از بزرگترین خوشبختی، خویشاوندان و همکاران و یاران، نمازگزار تو هستند و دیوان (پرستندگان قوای طبیعت) هم اهورامزدا (خداوند جان و خرد) را ستایش کرده...

(۱) آنچه که به «همکاران و یاوران» ترجمه شده، چندان رسا و استوار نیست؛ به ویژه که هر دو یک مفهوم را می‌رسانند. پاره‌ای از مترجمان «وَرَزَن» را «ورزیگر» یا «برزگر»، و: «اَئیریمنه» را پیشوای دینی دانسته‌اند. در وداها اَریَمَن *Aryaman* سالار ارواح درگذشتگان است. در ادب پارسی این واژه به گونه «ایرمان» درآمده و معنای سروری و ارجمندی را به خود گرفته است. در بخش‌های اوستا بسان ایزدی درمان‌بخش نمودار می‌شود که دارای نمازی ویژه است. پس شاید بتوان نخستین فراز یاد شده گاتها را درباره «نماز ائیریمان» و یا آرزوی دستیابی به ایرمانی و ارجمندی دانست؛ با این یادآوری که در بند پیش (۳۱:۲۲) از فرد نیک‌اندیش، سخن رفته است.

(۱) اخیا (۲) چا (۳) خواتوش (۴) یاست (۵) اهیا (۶) ورزَنم (۷) مت (۸) ائیریمنا...

ترجمه آذرگشسب: (۲) و (۱) به او (۴) نماز می‌گذارد (۳) خودمانی، خویشاوند (۵) به او (۶) همکار (۷) با (۸) یار...
ترجمه نگارنده: واو (فرد نیک‌اندیش) خواهان است که خود، ایرمانی بورزد. (یا: نماز ائیریمان را بهجا آورد).

مهمترین آتشکده‌های ایران

نام سازنده	جای آتشکده	نام آتشکده
جمشید	خوارزم	آذر فرن‌بغ
جمشید	فردجان (فراهان قم)	آذرگشسپ
فریدون	بَخلان (پیشه ده)	آذر وِرداستَر
زاب (زو)	کاش	آذرکاسگان
کرشاسپ	سیستان	کرکوی
کرشاسپ	فارس	برزین
کیخسرو	اسفَوند	آذرگشسپ
کیخسرو	برزه (آذربایجان)	ماه‌گشنسپ
کیخسرو	نیشابور	آتش زرتشت
لهراسپ	بلخ	برزین
گشتاسپ	بلخ	آذرگشسپ
گشتاسپ	ریوند	برزین‌مهر
گشتاسپ	کاریان	آذر فرن‌بغ
انوشیروان	کاریان	آذر فرن‌بغ
انوشیروان	فسا	آذر فرن‌بغ

کیش پهلوی

منم پهلوی کیش یزدان شناس
 به یزدان بدین بهره دارم سپاس
 اگر چند از من کنش اندکیست
 همی با منش، گویش من یکیست
 [ملا محمد هیدجی]

یکی از پرسش‌هایی که همواره فراوی پژوهشگران بوده، آنست که آیین ایرانیان پیش از زرتشت چه نام داشت؟ در «گشتاسب‌نامه» سروده «دقیقی‌توسی» که «فردوسی بزرگ» آن را در شاهنامه‌اش پاس داشته است، پاسخ را در نامه نکوهش‌آمیز «ارجاسب» به «گشتاسب» پادشاه ایران می‌توان یافت:

... ای نامور پور شاه جهان	فروزنده تخت شاهنشاهان
سرت سبز بادا، تن و جان درست	مبادت کیانی کمرگاه ست
شنیدم که راهی گرفتی تباه	به خود روز روشن بکردی سیاه
بیامد یکی پیر مردم فریب	تو را دل پر از بیم کرد و نهیب
سخن گفت از دوزخ و از بهشت	به دلت اندرون تخم زفتی بکشت
تو او را پذیرفتی و دینش را	بیاراستی راه و آیینش را
بیفکندی آیین شاهان خویش	بزرگان گیتی که بودند پیش
تبه کردی آن «پهلوی کیش» را	چرا ننگریدی پس و پیش را؟

از کیش یا دین پهلوی در بخش دیگری از شاهنامه یاد شده؛ آنجا که «بهمن» دخترش «همای چهرزاد» را به همسری خود درمی‌آورد:^۱

یکی دخترش بود نامش همای هنرمند و با دانش و پاک رای
 پدر در سذیرفتش از نیکویی بدان دین که خوانی و را پهلوی
 نکته مهم اینکه بر پایه یکی از نسخه‌های شاهنامه، این زناشویی، دزدانه و پنهانی بوده است:
 سزدزیده سذیرفتش از نیکوی بر آن دین که خوانی همی پهلوی
 و مهمتر از همه، آن است که به روایت «بهمن نامه»: همای دختر فرمانروای مصر بود. بنابراین آشکار می‌شود که زناشویی با محارم که غیرقانونی و انگشت‌شمار بوده،^۲ در کیش پهلوی دیده

(۱) در «بهمن نامه» اشاره شده که «بهمن اردشیر» به دین زرتشت پشت کرد.
 (۲) ع. شاپور شهبازی» می‌نویسد: «دقیقی» در شاهنامه (طبع مسکو، جلد ششم، ص ۱۲۰، بیت ۷۹۴) از ازدواج اسفندیار و خواهرش همای سخن می‌راند. البته مسلم است که ماخذ اصلی ازدواج همای با خویشاوندش را داشته است ولی بعداً این موضوع به دو گونه تفسیر گشته است.
 [سروش پیر مغان (یادنامه جمشید سروشیان) / خوثودنه]

شعر مورد نظر «شهبازی» چنین است:

چو شاه جهان باز شد باز جای به پور مهین داد فرخ همای
 سپه را به «بستور» فرخنده داد عجم را چنین بود آیین و داد
 «شهبازی» که در پژوهش خود، زناشویی با محارم را رد کرده، درباره‌ی بیت بالا دچار اشتباه شده است؛ با رفع این اشتباه، نظریه‌ی او بیش از پیش استوارتر می‌گردد. زیرا در بیت یاد شده «فرخ همای» اشاره به درفش اسفندیار است، چون بیت‌های پیش و پس از آن، درباره‌ی بازگشت سپاه ایران از نبرد و گسیل دوباره‌ی سپاه به جنگ می‌باشد و نه جشن زناشویی. همچنین از درفش «همای» در جاهای دیگر نیز یاد شده است. در کتاب «درفش از دیرباز تا اکنون» درباره‌ی درفش «زنگه شاوران» یکی از پهلوانان کیخسرو آمده است:
 دلمان از پس پشت پسیرهای همی رفت چون کوه رفته ز جای
 بسی زنگه بر شاه کرد آفرین بر آن بُرز و بالا و تیغ و نگین
 همچنین: فرخی نیز درباره‌ی پرچم امیر محمد بن محمود که ولیمهد سلطان محمود بود می‌گوید:
 سپید رویی مُلک از سیاه رایت اوست سیاه رایت او، پشتِ صد هزار عنان
 همای زرین دارد نشان رایت خویش که داشته‌است همایون‌تر از همای نشان
 از سروده فرخی روشن می‌شود که رنگِ بیرق سیاه و نقش آن «همای زرین» بوده است؛ و باز می‌سراید:
 چون همای رایت تو روی بنماید ز دور زان دولشگر در زمان بنشیند آشوب و شغب
 [یادداشت مهین‌بانو ترکمان اسدی]

در تاریخ هروودت می‌خوانیم که «داوران شاهی» به «کبوجیه» می‌گویند: قانون‌های ایران را نیک نگریم. هیچ قانونی نیست که زناشویی برادری با خواهرش را روا بدارد.

شده و وارون آنچه که مزدکیان و دشمنان زرتشت نگاشته‌اند، این پیامبر فرهمند هرگز چنین کرداری را در کتابش نیاورده و خود با دوشیزه‌ای از خانواده‌ای دیگر زناشویی نموده است. در نوشتارهای اوستایی - پهلوی، واژه‌ای ویژه به کار رفته که مایه گمراهی بسیاری از پژوهشگران گشته است: «ختودائه» یا «خویتودس». پیشوند این واژه: «ختو» چندبار در گاتها آمده و به معنای «خود» و «خویشتن» است. پسوند «دائه» ریشه «دهش» و «دادن» می‌باشد که روی هم می‌شود: بخشش خویش، فداکاری، از خودگذشتگی... و شگفت است که این ویژه‌نام را به «زناشویی با محارم» ترجمه کرده‌اند! از سوی دیگر، نوشتارهای پهلوی نیز، یاوری‌هایی دربر دارد:

* مزدک گجسته (ملعون) و پیروانش چنین گویند که برای تولید نسل، نزدیکی با خویشان، مانند مادر، مائعی نخواهد داشت. چنین کسانی مانند گرگ‌ها به کار زشت خود می‌پردازند و با خواهر و مادر خود از روی شهوت درمی‌آمیزند و زنانشان چون گوسپندانی در چنگ آنان، اسیر و گرفتار باشند.^۱

* در شاهی «قباد»، «مزدک بامدادان» به پیدایی آمد و آیین مزدکی نهاد؛ قباد را فریفت و گمراه کرد که: زن و فرزند و خواسته (دارایی) را به همی و انبازی (شراکت) باید داشت. و فرمود دین مزدیستان از کار بدارند. (کنار بگذارند).^۲

«ابوریحان بیرونی»:

درباره آمیزش با مادر، که به زرتشتی‌ها نسبت می‌دهند، از «سپهبد مرزبان بن رستم» شنیدم که زرتشت، این کار را شرعی ندانسته؛ و چون «گشتاسپ» خردمندان و سالخوردگان و بزرگان کشور را برای گفتگو با زرتشت گرد آورد، یکی از پرسش‌هایی که از زرتشت کردند این بود که:

- اگر مردی با مادر خود از میان مردمان به دور افتاده باشد و به زن دیگری

دسترسی نداشته باشد و از نابودی نسل خود بهراسد، چه باید بکند؟

زرتشت پاسخ داد: (فقط) در چنین حال، رواست که با مادر خود نزدیکی کند.

«بیرونی» همچنین درباره «بهاقرید» می‌نویسد:

او با مجوس در اکثر امور، مخالفت کرد و زرتشت را تصدیق نمود... زناشویی با

مادر و خواهر و دختر و برادرزاده را حلال ندانست.^۳

(۱) دینکرد، کتاب هفتم.

(۲) بن‌دهش، ۱۴۱.

(۳) آثارالباقیه، ۲۹۹ و ۳۱۵.

در رساله‌ای پارسی به نام «علمای اسلام» نیز از دین پهلوی یاد گردیده؛ هر چند که به نادرست، با دین بهی (مزدایی)، یگانه پنداشته شده است:

در «دین پهلوی» که زرتشتیان بدان مذهبند، جهان را آفریده [مخلوق، حادث] گویند... «دین بهی» را از روزگار «شاه فریدون» تا امروز در ایرانشهر بوده است و تا رستخیز خواهد بود. معنی ایران و بهدین آن است که تا این بوم و بر برومند بر جای باشد، این دین باقی خواهد ماند. و از روزگار شاه فریدون تا روزگار «گشتاسپ شاه» که زرتشتیان داشته‌اند، آن یک صفت از بهدینی است.^۱

آنچه که مایهٔ یکی دانستن کیش پهلوی و دین بهی (مزدایی) بوده، ستایش و پرستش اهورامزدا در هر دو دین می‌باشد. این نکته را می‌توان به روشنی در نامهٔ ارجاسب دید:

تو فرزند آنی که فرخنده شاه بدو داد تاج از میان سپاه
برآرندهٔ اورمزد مهین نگارندهٔ آسمان و زمین
تو را برگزید از گزینان خویش ز جمشیدیان مر تو را داشت پیش
چنان همچو کیخسرو کینه جوی تو را بیش بود از کیان آبروی

در کتاب «وندیداد» می‌خوانیم که زرتشت از هرمزد می‌پرسد:

— کدامین کس بود که تو دین آهورا و زرتشت را بدو فراز نمودی؟

و هرمزد پاسخ می‌دهد:

— جم هورچهر خوب رمه، نخستین کسی از مردمان بود که پیش از تو، با او همپرسی (گفتگو) کردم و آنگاه دین آهورا و زرتشت را بدو فراز نمودم. و سپس گفتگویش با جم را چنین باز می‌گوید:

هرمزد: هان ای جم هورچهر، پسر ویونگهان؛ تو دین آگاه و دین بردار من باش. جم: من زاده و آموخته نشده‌ام که دین آگاه و دین بردار تو باشم.

هرمزد: ... پس جهان مرا فراخی بخش؛ پس جهان مرا ببالان و به نگاهداری جهانیان، سالار و نگاهبان آن باش. [۴:۱-۲]

در «کوش نامه»، فرستاده‌ای به «آبتین» پدر فریدون می‌گوید: «ز قر تو فرخنده شد اورمزد». گرچه در پاره‌ای از گزارشهای پهلوی، پادشاهانی چون جم و فریدون سرزنش شده‌اند که چرا دین زرتشتی را نپذیرفته‌اند، باری ایشان و پیروانشان: اهوراپرست و با دیوپرستی در پیکار بوده‌اند.

جالبست که در رستاخیز برای سرکوب ضحاک از فریدون و کرشاسپ یاری خواسته می‌شود و سخنی از چهره‌های زرتشتی نیست. نکوهش اهریمن، همواره در نهاد ایرانیان جای داشته است:

کسی کو خرد جوید و ایمنی نستازد سوی کیش اهریمنی

[گفتار رستم به توس]

در گفتاری رازآمیز، از پیدایی و تجلی دین مزداپرستی در زمان منوچهر (آنگاه که افراسیاب، آب را بر ایرانشهر بسته بود) یاد شده است. در این هنگام، زمین (سپندارمذ) دین را از هر مزد می‌پذیرد و آن را می‌پروراند و دوباره دین مزدایی را به هر مزد می‌سپارد: مانند فرزندپذیری مادران و بازسپردن به پدران^۱. بدین‌سان، زایشوران دین زرتشتی، هر مزد (پدر) و سپندارمذ (مادر) نموده شده‌اند. افراسیاب که از یک دیدگاه، نمایه استوره‌ای خشکسالیست^۲ در آرزوی ربودن «فره» ناگرفتنی^۳ که از آن تیره‌های ایرانی و زرتشت بوده است، سه‌بار سینه به دریای «فراخکرد» سپارید و هر بار فره زرتشت از چنگ او گریخت و یک شاخابه از دریای فراخکرد پدید آمد^۴. به گفته اوستا، با زایش زرتشت، آنها دگر بار روانه می‌شوند؛ آبهایی که شاید افراسیاب، از بارش و تازش، بازداشته بود.

استوره «کرشاسپ» نیز آگاهی از دین دیرینه مزداپرستی می‌دهد. کرشاسپ که هیریدکابل بود، در پی فریفتاری یکی از پریان، دین مزدیسنان را خوار شمرد و آتش (و بنابراین: ایزد آذر) را آزد. در روز رستاخیز، «توس» پسر «نوذ»، وی را به دین فرا می‌خواند و کرشاسپ از بیم تیر توس، گرز خود را می‌افکند و دوباره به دین مزدایی می‌گراید^۵.

افزون بر این پهلوانان که پیش از زرتشت می‌زیستند، گرایش دو پادشاه نیز درخور نگرش است که بیش از دیگر شهریاران، دغدغه دین داشتند: منوچهر و کیخسرو. در هنگام تاجگذاری منوچهر، وی به دین و دادگری، «جهان را سراسر همه مژده داد» و:

منم گفت بر تخت گردان سپهر	همم خشم و جنگست و هم داد و مهر
همم دین و هم فره ایزدیت	همم دست نیکی و دست بدیت
هر آن کس که در هفت کشورزمین	بگردد ز راه و بستابد ز دین
نمایند رنج درویش را	زبون داشتن مردم خویش را

(۱) گزیده‌های زادسپرم، ۱۸.

(۲) شاهنامه‌شناسی ۱، ۱۱۶ و ۱۱۷.

(۳) زامیاد یشت، کرده هشتم.

(۴) بن‌دهش، ۲۸+ روایت پهلوی، ۲۹.

برافراشتن سر به بیش ز گنج به رنجور مردم نماینده رنج
 همه نزد من سر به سر کافرنند وز اهریمن بدکنش بدترند
 هر آن بدکنش، کو، نه بر دین بُود ز یزدان و از منش نفرین بُود
 * ای دیوان! شما همه از تبار منش زشت هستید و آن کس که دیرزمانی شما را
 می‌پرستد، از دروغ و خودستاییست. از این‌روست که بدین کردار فریبکارانه‌تان
 در هفت‌بوم (کشور) به بدی نامبردار شده‌اید. [یسنا، ۳: ۳۲] راستکردار را هرچند
 هم، کم‌نوا باشد، باید دوست شمرد و دروغکردار را هر اندازه هم که توانگر
 بنماید، باید بدخواه دانست. [۴۷: ۴] آن دشمنان خِرَد که با زبان خویش، خشم و
 ستم را می‌افزایند و مردم کارآمد و پرورشگر را از کار خویش باز می‌دارند،
 زشت‌کردارند و خواهان نیکوکاری نیستند. [۴۹: ۴] هنگامی که نیازمندی
 راست‌گفتار، نزد کسی می‌رود و آن کس مزد بایسته به او نمی‌دهد، سزایش
 چیست؟ [۴۴: ۱۹].

زدودن زورگویی، دستگیری از درویشان، جلوگیری از انباشته شدن گنج و مال در نزد اندکی از
 مردم، همانست که به پیروی از زرتشت، در پیام اسفندیار به گشتاسپ می‌بینیم:

جهان پاک کردم به فَرِ خدای به کشور پراکنده سایه همای
 کسی را به نیز از کسی بیم نه به گیتی کسی بی‌زر و سیم نه
 فروزنده گیتی بسان بهشت جهان گشته آباد و هر جای کِشت
 سواران، جهان را همی داشتند و ورزی‌گران، ورز می‌کاشتند
 برین بر بگردید چندین جهان به گیتی بدی بود اندر نهان
 * باید برای آبادانی جهان کوشید و آن را به درستی نگاهبانی کرد و به سوی
 روشنایی برد. [گاتها، ۴۸۵].

آنچه تا کنون دریافتیم اینست که پیش‌درآمدی از دین مزدایی در دوران قبل از زرتشت پدیدار
 بوده و گاهی نیز به نام زرتشتی خوانده می‌شد. اینکه چرا دین مزدایی پیش از پیدایش زرتشت به
 نام وی هم شناخته می‌شد، رازيست که در آینده به آن خواهیم پرداخت. تنها یادآوری می‌شود که
 در «فروردین‌یشت» به زرتشتی بودن خود زرتشت اشاره شده [بند ۸۹] و در دفتر هفتم «دینکرد»
 می‌بینیم که پیش از زایش زرتشت، از «هوم‌های اورمزدی» سخن رفته و نیز نوشاک و یژده «شیر-
 هوم»، به نام هرمزد، یزش (تقدیس) می‌شود.

یادآور می‌گردد که نام «اهورامزدا» به دو گونه جدا از هم «مزدا» و «اهورا» نیز خوانده شده

و در تاریخ‌های یزدانی و انسانی، به یادگار مانده است. مانند این نمونه‌ها:

— منزات / Manzat / Mazat: ایزد سومری.

— مزداکو Mazdaku (مزدک): نام فردی اهل ماد در کتیبه سارگون (سده ۸ ق.م).

— آسَر مزاش Assara Mazas: نامش به همراهی دوازده خدای بهشت و دوزخ در یک فهرست بابلی آمده است.^۱ (سده ۷ ق.م) هومل Hommel نام «آسَر مزاش» را در فهرستی از کتابخانه شاه آشوری: «آسوریانی پال» دیده است و به عقیده او، اصل آن از دوره پادشاهی کاسی (کاسپیان) یعنی میان ۱۷۰۰ تا ۱۲۰۰ ق.م است.

— بَغ مَشْتوم Bag Mašhtum: در کتیبه سارگون (هزاره سوم ق.م) آمده و پژوهشگری به نام «رُست» Rost آن را مساوی «بَغ مزدا» دانسته است.

— سورِی Surya: ایزد آریایی خورشید بود که کاسی‌ها او را می‌پرستیدند.^۲

— مازدیش: خدا در زبان گوت‌ها (یکی از دودمانهای آریایی که آلمانی‌ها آنان را پدر قدیم خود می‌دانند)^۳.

ایرانیان شمال شرقی نام اهورای بزرگ (اورمزد) را برای خورشید به کار می‌بردند:

— ریمژد (اورمزد): خوارزم.

— رمزد (اورمزد): سُغد.^۴

— آشور: خدای بزرگ آشوریان.

— سُئل Sol: خورشید خدای رومیان که نامش از ریشه «سور» یا «هور» می‌باشد.

— آسورا دیائوس: پدر آسمانی هندیان.

— هوروس Horus: خورشید خدای مصریان.

— سوریا: آفتاب و خدای خورشید در وداها.

— اسرائیل: لقب یعقوب. (آسورا - ثیل؟)

— ایرا Ira: ایزدبانوی اینکاها (زاینده ماه و خورشید).

— شورِی ایتی Churi Inti: پسر خورشید. (اینکا)

— آئوربودا: ایزدبانوی اسکاندیناوی.

(۱) دین ایرانی بر پایه متنهاى معتبر یونانى، ۲۴.

(۲) مزدپرستی در ایران قدیم، ۳۳ و ۳۶.

(۳) دیوان دین، ۳۷۶.

(۴) تاریخ کیش زرتشت، جلد یکم، ۱۱۱.

آیین میلاد

در شاهنامه از دین دیگری نیز یاد شده که پیش از زرتشت رواج داشته و پس از وی، آیین اشکانیان به شمار می‌رفته است. پس از سرکشی و لشکرکشی «بهرام چوبینه» به سوی خسرو پرویز، میان ایشان گفتگوی دراز درمی‌گیرد و شاهنشاه ایران می‌گوید:

بدان دین که آورده بود از بهشت	خرد یافته پیرسر زردهشت
که پیغام یزدان به لهراسب داد	بپذرفت و زان پس به گشتاسپ داد
هر آن کس که ما را نمودست رنج	دگر آنکه زو یافتیم گنج
همه یکسره در پناه مانند	اگر دشمن ار نیک‌خواه مانند
ز شهری که ویران شد اندر جهان	به جایی که درویش باشد نهان
توانگر کنم مرد درویش را	پراکنده و مردم خویش را
همه خارساها کنم چون بهشت	پراز مردم و چارپایان و کشت
نمانم یکی خوبی اندر جهان	به پاداش تا زین جهان آن جهان
بیاییم و دل را ترازو کنیم	بسنجیم و نی زور بازو کنیم

اما بهرام چوبینه در برابر خوشخویی خسرو پرویز به خیره‌سری پرداخته و می‌گوید: «بزرگی مر اشکانیان را سزاست» و سپس می‌افزاید:

برافرازم اندر جهان، داد را کنم تازه آیین میلاد را
 «میلاد»، آنگونه که از شاهنامه برمی‌آید، فرمانروای ری بود و پسری به نام «گرگین» داشت.
 «کاووس» هنگام لشکرکشی به مازندران:

بسه میلاد بسپرد ایران‌زمین کلید در گنج، تاج و نگین

بدو گفت گر دشمن آید پدید تو را تیغ کینه ببايد کشيد

[جنگ بزرگ کیخسرو با افراسیاب]

در گزارش‌های تاریخی، میلاد نام برخی از شاهان (بیشتر اشکانیان) بوده که آنها را به نام «مهرداد» می‌شناسیم و آیین میلاد، همان است که امروزه به نام «مهرپرستی» می‌خوانیم. به گفته شاهنامه بنیانگذار آیین میترايي (مهرگان) و پیام‌آور مهر: فریدون بوده است. این آیین رازآمیز، بر پایه دین ساده‌تر خورشیدپرستی که «جم» بنیاد نهاده بود، پدید آمد. پیش از پیکار با ضحاک:

فریدون به خورشید بر برد سر کمر تنگ بستن به کین پدر
و پس از پیروزی بر ضحاک:

به روز خجسته سر مهر ماه به سر بر نهاد آن کیانی کلاه
دل از داوری‌ها بپرداختند به آیین، یکی جشن نو ساختند
پرستیدن مهرگان دین اوست تن آسانی و خوردن، آیین اوست
«اسدی توسی» نیز درباره پایه‌گذاری مهرگان از سوی فریدون، می‌سراید:

چو در برج شاهین شد از خوشه مهر نشست او به شاهی سر ماه مهر
بر آرایش مهرگان جشن ساخت به شاهی سر از چرخ مه برفراخت
بدین جشن وی آتش آراستست هم آیین این جشن از او خاستست

بدان روز، جشن گزین مهرگان گه بزم و رود پریچهرگان
بفرمود تا خوان نهادند کی پس از خوان نشستند در بزم می

بنابراین درمی‌یابیم که پیش از زرتشت، پرستش مهر و هور (خورشید) رواج داشته و پس از پیامبر نیز آتش و روشنایی و خورشید، بسان نمودهایی از آهورا به شمار می‌رفتند؛ خدایی یکتا که نام خود را از هور (خورشید) گرفته بود. در «یسنا» چندبار از آهورا و مهر به گونه بزرگواران گزندناپذیر یاد شده است. [۱:۱۱ و ۳:۱۳ و ۴:۱۶ و ...] ایزد مهر «یسنا» را به آوای بلند و رسا می‌سراید. [مهریشت، ۱۹] در گاتها می‌خوانیم:

* ای اهورامزدا؛ فروغ خورشید و سپیده بامدادی، نمودار «اشا»^۱ و برای نیایش

توست. [۵۰:۱۰]

مهرپرستان با در دست گرفتن هیزم، برسم (گیاه مقدس)، شیر و هاون، ایزد مهر را نماز می‌گزارند.

[مهریشت، ۰۹۱] ستوران کوچک و پرندگان که با شهر به پرواز درمی آمدند، پیشکش «میترا» می شدند. [۰۱۱۹] این ایزد بزرگ، در پهنه پندارها گاهی بسان یل کارآزموده چالاکی درمی آمد که سوار بر اسبی سپید بود و نیزه ای تیز و بلند، و تیرهای دورزن با خویش داشت. [۰۱۰۲] و گاهی با سپر سیمین و زره زرین، گردونه ای ستاره آذین و آراسته به زیورها را می راند که آکنده از جنگ افزار بود و چهار اسپ سپید درخشان آن را می کشیدند. [۱۲۴ به بعد].

«نظامی گنجوی» در «اسکندرنامه»، کیش مهر را «دین دیرینه»، «دین خسرو» و «دین حنیفی» نامیده و آورده است که اسکندر (ارشک بزرگ؟) در پی بازگرداندن کیش کیخسرو بوده است و می گوید:

«که گر دست یابم بر ایرانیان	بَرَم دین زرتشت را از میان
نه آتش گذارم نه آتشکده	شود آتش از دستم آتش زده
چنین رسم پاکیزه و راه راست	ره ما و رسم نیاکان ماست»
چو شاه از جهان، رسم آتش زدود	برآورد از آتش پرستنده دود
بفرمود تا مردم روزگار	جز ایزدپرستی ندارند کار
به دین حنیفی پناه آورند	همه پشت بر مهر و ماه آورند...
به هر جا که او آتشی دید چُست	هم آتش فروگشت و هم زند شست

و در جای دیگر:

به بلخ آمد و آتش زرد هشت	به توفان شمشیر چون آب گشت
درو بیش از اندازه دینار و گنج	نهاد به هر گوشه، بی دسترنج
زده موبدش نعل زرین اسب	شده نام آن خانه: آذرگشپ

در آیین خسروان پیش از زرتشت، پاداشت آتش از ارج ویژه ای برخوردار بود و گفتار اسکندر مایه سردرگمی و شگفتیست.

دین صابیان

رو سینه را چون سینها هفت آب شو از کینها
وانگه شراب عشق را پیمانه شو پیمانه شو
[مولانا]

چهار آخشیش یا عنصر بنیادین: آب و آتش و خاک و باد، هر کدام برافرازنده دین و آیین ویژه‌ای بودند. اگر مجوس را به پرستش آتش شناسایی می‌کردند، صابئین یا صابیان را بیشتر، از برای بزرگداشت آب می‌شناختند. بازماندگان این قوم که خود را «مندایی» می‌نامند هنوز در بخش‌های دور افتاده خوزستان زندگی می‌کنند.

«محیط طباطبایی»:

«مندایی» نام محلی و «صابی» اسم دینی ایشان است که در زبان عربی به «مغتسله» ترجمه شده؛ یعنی کسانی که با امر پاکیزگی تن و جامه و شستشوی در آب رودخانه دلبستگی کامل داشته‌اند. کلمه «مندا» که در آثار ایشان «مادا» و «آمادا» نیز خوانده می‌شود از کلمه «مادی» و «ماد» گرفته شده.^۱

«ح. نوبخت»:

صابئین جمع «صابی» است... نام حقیقی این گروه: «زابی» است منسوب به زاب (به معنای آب). همیشه مسکن آنها بر کنار رود می‌باشد. زاب نام دو رود بزرگ است در حدود غربی ایران موسوم به زاب بالا (علیا) و زاب زیرین (سفلا) و

(۱) قوم از یاد رفته، ۹.

ایرانیان آن را «زهاب» خوانند. دور نیست که این گروه، تابعین «زاب» باشند که فیلسوف معروف ایرانی، و با لهجه هخامنشی، نامش «زُو» بوده است. بعضی از مورخین نوشته‌اند که نماز صابیان به زبان «مادی» بوده و طبق سنن آریایی، روز یکشنبه (Sun day) را که مخصوص آفتاب است، مقدس می‌دانند. کعبه ایشان در شهر «حران» و عید بزرگ آنها، نوروز است. «دیوثر» T.J. De Boer در کتاب «تاریخ فلسفه اسلامی» آورده است که صابی‌ها از جهت علم و معرفت، تابعین فلاسفه ایرانی، و سرچشمه معارف ایشان، علمای ایران بوده‌اند.^۱

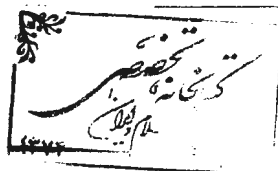
درخور نگرش اینجاست که در زمان پادشاهی «ماننا» که مهرپرست بودند، در کرانه شرقی اورمیه ناحیه‌ای بود که آن را «سوبی» می‌خواندند و بسیار همانند صبی (صابئه) می‌باشد. همچنین یکی از ایزدان قوم آریایی «هوری» که پایتختشان «حران» بود: «زابابا» Zababa نام داشت. از سوی دیگر، پیوند زو (زاب) با آب را در یک گزارش پهلوی می‌توان یافت: به دنبال هفت سال خشکسالی که در پی تاختن افراسیاب به ایران پدید آمد، ایرانیان و تورانیان پیمان بستند تا «زو» پسر «تهماسب» تیری را یرتاب کند و هر کجا فرود آمد، مرز دو کشور گردد. در روز باد (بیست و دوم) تیر ماه، «زو» تیری انداخت که تا رود جیحون رسید و همان روز، بارندگی‌های فراوان، مایه جشن و شادمانی شد.^۲ تاریخنگاران درباره پیشینه کیش «صابی» نوشته‌اند:

بشتاسپ [گشتاسپ] و پدرش لهراسپ، دین صابیان داشتند.^۳

رهبان یزسپ (بوزاسپ) در ایام او (تهمورس) بیرون آمد و دین صابیان آورد. و او دین‌پذیرفت و زنار بریست و آفتاب را پرستید.^۴

«مسعودی»:

مردی به نام بوزاسب ظهور کرد که دین صابیان را بنیان نهاد. و می‌گفت که سرچشمه خوبی مطلق (بلند مرتبگی‌های شرف کامل) و صلاح عام و منبع زندگی، در این سقف برکشیده (سپهر) است. و ستارگان با ورود و خروج خود، جهان را اداره می‌کنند^۵... ایرانیان پیش از آن (زرتشت) بر دین حنفیان یعنی

(۱) دیوان دین، ۳۱۸ به بعد.

(۲) دستنویس پهلوی M.U.29، ۳۶۰ تا ۳۷۰.

(۳) تاریخ طبری، ۴۸۱.

(۴) نوروزنامه، ۱۷.

(۵) مروج الذهب، جلد یکم، ۲۱۷.

صابیای بودند^۱ و این مذهب را «بوذاسف» به «تهمورس» عرضه داشته بود.

«ابوریحان بیرونی»:

«مجوس اقدمین» آنهایی را گویند که پیش از زرتشت بوده‌اند و امروز نمی‌توان شخصی از ایشان را پیدا کرد که به گفته زرتشت معتقد نباشد. بنابر رای دیگر، مجوس اقدمین از همین قومند که زرتشت بوده و به رای دیگر، زرتشت از قومی بوده که مذهب مهر داشته‌اند و زرتشتیان پاره‌ای از امور را در کیش خود ذکر می‌کنند که از مذهب مهر و قدمای حرانیه گرفته شده است.

پادشاهان پیشدادی و برخی از کیان که بلخ را جایگاه خود قرار داده بودند، روشنان و ستارگان و آخشیج‌ها (عناصر چهارگانه) را تا زمان پیدایش زرتشت در سال سی‌ام از پادشاهی گشتاسپ، تقدیس می‌کردند. باقی‌مانده‌های این طایفه در «حران» سکنا دارند و به ایشان «حرانیه» گفته می‌شود... تدبیر عالم را به فلک و اجرام آن نسبت می‌دهند و به حیات و گویایی و شنوایی و بینایی افلاک باور دارند و فروزه‌ها را ارج می‌نهند. از آثار ایشان قبه‌ای است که در بالای مهراب جامع «دمشق» است. در ایامی که یونانیان و رومیان بر دین آنها [صابئین] بودند، نمازخانه ایشان بود. سپس به دست یهود افتاد و از برای خود، کنیسه گردانیدند. سپس نصاری بر آنها غلبه یافتند و از برای خویش، کلیسا گردانیدند؛ تا آن که زمان اسلام شد و مسلمانان، آن مکان را مسجد کردند... هیکل [پرستشگاه] بعلبک برای صنم شمس [ایزد خورشید]؛ هیکل حران منسوب به قمر بوده و بنایش به صورت طلیسان (ردا؟) است و در نزدیکی آن قریه‌ای است که «سلمسین» نام دارد و نام قدیم آن: «صنم سین» بوده یعنی صنم قمر؛ و قریه

(۱) در رساله «تذکرت العقاید» که خود فشرده‌ای از کتاب «ملل و نحل» اثر «شهرستانی» می‌باشد، صابیای و حنفیان، دو فرقه جداگانه به‌شمار رفته‌اند:

صابئه گویند که ما در معرفت و طاعت و اوامر و احکام خدای تعالی محتاج به واسطه‌ای هستیم که آن واسطه باید روحانی باشد نه جسمانی. زیرا روحانیات پاک و منزّه‌اند و به نزدیک رب الارباب می‌باشند. حال آنکه واسطه‌های جسمانی (چون پیامبران) بشری مانند ما هستند... حنفا برخلاف صابئه گفتند که ما در معرفت خدای تعالی و طاعت و اوامر و احکام او محتاج به واسطه‌ای هستیم که از جنس بشر باشد نه از روحانیات. آن واسطه در طهارت و عصمت و تائید الهی و حکمت، برتر از روحانیات است. آن وسایط انبیا هستند که از طریق وحی با خدای تعالی ارتباط دارند... مؤسس مذهب حنیفیت شیخ الانبیا ابراهیم خلیل بود... توحید و یکتاپرستی از اخص ارکان دین حنیف است. [مفتادوسه یشت، ۹۴]

دیگری که «ترع عوزای» موسوم است، یعنی: «دَرِ زهره». و می‌گویند که کعبه و بت‌های کعبه از ایشان بوده و پرستندگان این اصنام هم از زمرة صابئین بوده‌اند. و بت «لات» به اسم زحل بوده و «عزی» به اسم زهره.^۱

در یادنگاشته‌های پیروان «عیسا ناصری»، اشاره‌هایی به ستاره‌پرستان (صابئین) شده است. در کتاب «کارهای رسولان» که در مجموعه انجیل جای دارد، آمده است که در زمان موسا، خدا از گوساله‌پرستان اسرائیلی: رویگردان شد و ایشان را به پرستش ستارگان آسمانی واگذاشت. [۷:۴۲] زمانی که پیروان عیسا برای پراکندن آیین او به شهر «لستره» رفتند، مردم: «برنابا» را «مشتری» و «پولس» را «عطارد» خواندند؛ پولس را از آن‌جهت عطارد خواندند که سخنگوی آنان بود.^۲ آنگاه کاهن معبد مشتری که پرستشگاهش در خارج شهر بود، گاوانی با حلقه‌های گل به دروازه شهر آورد و می‌خواست به اتفاق جماعت گاوان را قربانی کند. [۱۳ و ۱۴:۱۲] همچنین از ایزدبانوی آرتمیس (دیانا) که همان «آناهیتا» می‌باشد، یاد شده که پرستیده مردم آسیا و سراسر جهان به‌شمار می‌رفت و نگاهبان سنگ مقدسی بود که از آسمان به زمین آمده بود. [۳۵ و ۱۹:۲۷]

کیش صابئین که در زمان اشکانیان دین رسمی ایشان و امپراتوری روم بود، پس از پیشروی عیسویت، همچنان به پایداری‌هایی پرداخت. به نوشته «مسعودی»:

«دیولیانوس» برادرزاده «قُستن‌تنین» پسر «هیلانی»، دو سال پادشاهی کرد. وی به دوران عمو و پسر عموی خود، دین صابی را نهان می‌داشت و چون به پادشاهی رسید، آن را آشکار کرد و از دین نصاری (عیسوی) چشم پوشید و کلیساها را ویران کرد و پرستش پیکره‌هایی را تجدید کرد که صابیان نمونه گورهای علوی و اجرام آسمانی می‌دانستند؛ که آن نیز واسطه میان علت اولی (خدا) و خلق بود. و بسیار کس از نصاری را بکشت و کیفر کسانی را که به دین حنفی باز نمی‌گشتند:

(۱) آثارالباقیه، ۲۹۳ تا ۲۹۶ و ۵۰۷.

(۲) در اختربینی باستانی هر یک از هفت سیاره را با یک پیشه، همبسته می‌دانستند.

ماه (قمر، سین): پیک.

تیر (عطارد، مرکوری، نبو): نبی، دبیر.

ناهید (زهره، ونوس، ایشتار): خنیاگر.

خورشید (شمس، شُل، هلیوس): پادشاه.

بهرام (مریخ، مارس، آرس): سپاهی.

هرمزد (مشتری، برجیس، ژوپیتِر): دادگر (قاضی).

کیوان (زحل، کروнос، ساتورن): پیر، کاهن.

کشتن قرار داد و کسانی را که به دین حنیفی باز می‌گشتند، می‌گفت تا مَرّ (مایه خوشبو) بر آتش افکنند و از ذبیحه (قربانی) حنیفیان بخورند.^۱

پاره‌ای از تاریخ‌نگاران پیشین مانند «حمزه اسفهانی» و «خوارزمی»، صابیای را بر دو گروه می‌دانستند؛ گروه شرقی: شمن‌ها، و گروه غربی: کلدانی‌ها خوانده می‌شدند. پاره‌ای دیگر مانند «مسعودی» دو گروه را «حرانیان» و «کیماریان» می‌دانستند:

این دسته اخیر از صابیای، از نظر فرقه با حرانیان تفاوت دارند و اقامتگاهشان میان «واسط» و «بصره» در عراق، در حدود مردابها و بیشه‌هاست.^۲

امروزه هنوز در دوردست‌های خوزستان بزرگ، سپیدجامگان مندایی با کمربندی پشمین و سپید، در حالی که دنباله دستارشان را (که «پندامه» می‌خوانند و یادآور «پنام» مغان است)، به دور دهانشان می‌بندند، رو به شمال، آیین‌های دیرین خود را به جا می‌آورند. هفته‌شماری ایشان همانند مهرپرستان از روز یکشنبه آغاز می‌گردد و بسان مزدپرستان در گاهشمار سالانه خود، دوره‌ای پنج‌روزه به نام بنجه (پنجه) دارند. یکی از فرشتگان‌شان «بهرام» نام دارد و قانونهایشان بسی همساز با کتاب وندیداد (قانون ضد دیو مزدایی‌ها) می‌باشد. مقام روحانی را «ریشا» می‌نامند که یادآور دینمردان تمدن آنتشان و شوش (ایلام) بوده و دامنه‌اش تا هند کهن نیز کشیده شده که در آنجا به گونه «ریشی» می‌خوانده‌اند.

(۱) التنبیه و الاشراف، ۸۶ و ۱۳۲.

(۲) بنگرید به: نخستین انسان و شهریار، ۲۴۰ و ۲۵۵.

رسم‌های مغانه

به می سجاده رنگین کن گرت پیر مغان گوید
که سالک بی‌خبر نبود ز راه و رسم منزل‌ها

[حافظ]

با نگرش به آنچه که در گزارش‌ها و به‌ویژه در شاهنامه آمده، می‌توان این آیین‌ها را یکایک فراکشید:

۱- هنگام رسیدن به آستان آتشکده، از اسب فرود می‌آمدند و پیاده به نیایشگاه می‌رفتند.

۲- تاق آتشکده به گونه گنبد و سراسر بنا آکنده از سیم و زر و گوهر و سنگهای گرانبها بود.

۳- پیش از اندر شدن به خورآباد (خرابات) یا دیر مغان، شستشو می‌کردند.

شستشویی کن و آنگه به خرابات خرام تا نگرده ز تو این دیر خراب، آلوده

[حافظ]

۴- هیزم آتش از چوبهای خوشبوی مانند عود بود و بر آتش، مشک و عنبر و زعفران می‌افشانند. گاهی نیز بر آتش یا پیرامون آتشدان، سیم و زر و گوهر می‌ریختند.

۵- هنگام نماز پیشانی بر خاک می‌نهادند و نیایش خود را به آهستگی، با زمزمه می‌خواندند. باژ (واژ) را هم‌ریشه با واک و واژه، و به معنی دعا خواندن گرفته‌اند. در شاهنامه آمده:

پـرستندۀ آذر زردهُشت همی رفت با باژ و برسم به مُشت

برسم (اوستایی: برسمَن) شاخه‌های تازه و پاکیزه گیاهان و درختان بود که به نشانه شکرگزاری به دست می‌گرفتند و به نیایش می‌پرداختند.

۶- از برای نذر و نیاز، دینار و گهر و ارمغانهای دیگر، به آتشکده ارمغان می‌کردند.

۷- جامه و یژه‌ای به نام سدره می‌پوشیدند و روی آن، کشتی (کمر بند و یژه) می‌بستند. در جامه پوشی، یک ناهمسانی به چشم می‌خورد و آن، گلیم‌پوشی خسرو پرویز در برابر جامه سپید و نو و نابسود (ناپوسیده) کیخسرو می‌باشد. در اینجا کردار کیخسرو هماهنگ‌تر با نگرش زرتشتی است و شیوه خسرو پرویز ریشه در گرایش‌های درویشانه و صوفیانه دارد.

فریدون مردم را امر کرد که «کشتی» به کمر بندند و زمزمه کنند و هنگام طعام، سخن نگویند... پادشاهان در این روزها [فروردگان] تاج خویش را از سر می‌گرفتند و از تخت به زیر آمده در صف مردم می‌نشستند. و جامه سپید بر تن کرده و کشتیج (کشتی) بر کمر می‌بستند و به دادخواهی مردم می‌رسیدند و به مصالح کشور می‌پرداختند.^۱

۸- هنگام سوگند خوردن، از ایزد و زند و آتش‌های ورجاوند و غیره یاد می‌کردند. سوگند خوردن بهمن اردشیر:

هم اندر زمان شاه سوگند خورد به دارنده گنبد لاجورد
به یزدان که او چرخ دارد به پای به زرتشت، کو، هستان رهنمای

[ایران‌شاه: بهمن‌نامه]

سوگند خوردن دارا (واپسین شاه هخامنشی):

به رخشنده آذر، به اُستا و زند به خورشید روشن، به چرخ بلند
به یزدان که اهریمنش دشمن است به زرتشت، کو خصم اهریمن است

[نظامی گنجوی: اسکندرنامه]

سوگند خوردن «یزدگرد یکم»:

چو بشنید از شاه سوگند خورد به خُراد بُرزین و خورشید زرد

[شاهنامه]

سوگند خوردن رامین:

نخست آزاده رامین خورد سوگند به یزدان کوست گیتی را خداوند
به ماه روشن و تابنده خورشید به فرخ مشتری و پاک ناهید
به نان و با نمک، با دین یزدان به روشن آتش و جان سخن‌دان

[فخرالدین اسعدگرگانی: ویس و رامین]

۹- «نظامی» نیز آگاهی‌های ارزنده‌ای از آیین‌های مغانه گزارش کرده است. کسانی که بازمانده‌ای نداشتند، مال خود را به آتشگاه می‌سپاردند. آتشکده نه تنها جایگاه نیایش، که آموزشگاهی برای مردمان به‌شمار می‌رفت. هیربدان با توق زر و «به آتش‌پرستی گره بر کمر» بودند. هنگام جشن‌های بزرگی چون نوروز و سده، دوشیزگان به آتشکده روی می‌آوردند و سپس در هر کوی و برزن به پایکوبی و شادمانی می‌پرداختند.

چنان بود رسم اندر آن روزگار	که باشد در آتشگاه آموزگار
کند گنج‌هایی در او پای‌بست	نباشد کسی را بدان گنج دست
توانگر که میراث‌خواری نداشت	بر آتشکده مال خود را گذاشت
بدان رسم کافاق را رنج بود	هر آتشکده خانه گنج بود...
دگر عادت آن بود کاتش‌پرست	همه ساله با نوعروسان نشست
به نوروز جمشید و جشن سده	که نوگشتی آیین آتشکده
ز هر سو عروسان نادیده شوی	ز خانه برون تاختندی به کوی
رخ آراسته، دستها در نگار	به شادی دیدندی از هر کنار
همه کارشان شوخی و دلبری	که افسانه‌گویی، گه افسونگری
فرو هشته گیوشکن در شکن	یکی پایکوب و یکی دستزن
چو سرو سهی دسته گل به دست	سهی سرو زیبا بود گلپرست
سر سال کز گنبد تیزرو	شمار جهان را شادی روز نو
یکی رویشان بودی از کوی و کاخ	به کام دل خویش میدان فراخ

[اسکندرنامه]

۱۰- مرید مغان، «حافظ»، سروده‌های رمزآمیزی دارد که یکایک را گزارش می‌کنیم:

کیمیایست عجب بسندگی پیرمغان خاک او گشتم و چندین درجام دادند
 رهروان آیین مهر می‌بایست هفت درجه را می‌گذرانند تا به پایه پیر برسند.

حلقه پیرمغانم ز ازل در گوش است ما همانیم که بودیم و همان خواهد بود
 همان‌گونه که در کنده‌کاری‌های تخت جمشید نیز می‌بینیم، به نشانه وفاداری به کیش مهر، حلقه‌ای به یک گوش می‌کردند.

منم که گوشه میخانه خانقاه منست دعای پیرمغان، ورد صبحگاه منست
 اشاره به نیایش‌های بامدادیست که نیاز به هور و مهر می‌کردند.

گفتم: شراب و خرقه نه آیین مذهبست گفت: این عمل به مذهب پیرمغان‌کنند

هوم (بادۀ بهشتی) همواره یکی از مهمانان خوان مهرپرستان بوده و در عرفان پارسی، می و شراب، نقش نمادین و راستین خود را نگاه داشته است.

یاد باد آنکه نهانت نظری با ما بود / رقم مهر تو بر چهره ما پیدا بود
«رقم مهر» همان داغیست که مهرپرستان به نشانه بندگی ایزد میترا بر پیشانی و یا رخسار خود می‌نهادند.

یاد باد آنکه مه من چو گله بشکستی / در رکابش مه‌نو، پیک جهان‌پیما بود
«کلاه شکسته» سرپوشی مخروطی بود که مهرپرستان بر سر می‌نهادند. بخش بالایی کلاه به سویی برگشته و به اصطلاح: شکسته بود. «شهر زوری» درباره «سهروردی» آورده است که او مرقع می‌پوشید و کلاه سرخ درازی بر سر می‌نهاد و سماع و نغمات موسیقی را به غایت دوست داشت و صاحب کرامات و آیات بود. «عطار» در «منطق الطیر» از کلاه شکسته به نام «کلاه گبرکی» یاد می‌کند.^۱

بیفشان جرعه‌یی برخاک و هال اهل دل بشنو

که از جمشید و کیخسرو فراوان داستان دارد
شراب‌افشانی یکی از رسم‌های مغانه است. در نیایشگاه کهن شوش (زیگورات چغازنبیل) گودالی ویژه این کار به چشم می‌خورد. «گزنفون» درباره شاه - پیامبر جهان «کوروش بزرگ» گفته است که: به رسم ستایش، ساغرهای بر خاک ریخت و در راه ایزدان، قربانی‌ها کرد.^۲

گیسوی چنگ پبُردید به مرگ می‌ناب / تا همه مغبچگان زلف دوتا بگشایند
گیسوآرایی مغانه به این‌گونه بود که از میانه سر، موها را به دو سو شانه می‌کردند. امشاسپند بهمن با موی گزیمه (فرق‌دار، دوتا) که نشانه دوگانگی گیتیست، به زرتشت نمایان می‌شود.^۳ همچنین از زنانی یاد شده که هنگام رفتن به آتشکده، موی خود را دوتا می‌کردند.^۴

۱۱- «بهافرید» پسر «ماه فروژین» که در زمان دولت «ابومسلم» می‌زیست: بر امت خود، هفت نماز واجب گردانید... و امرشان نمود که بر یک زانو، به سوی چشمه خورشید نماز بخوانند و در هر جایی که باشند، توجه به سوی آفتاب کنند و موهای خود را رها نمایند.^۵

(۱) آیین مهر، ۳۳۰ و ۳۶۹.

(۲) سیرت کوروش کبیر، ۱۲۵.

(۳) گزیده‌های زادسپرم، ۳۲.

(۴) روایت پهلوی، ۲۷.

(۵) آثارالباقیه، ۳۱۴.

۱۲- «هاتف اسفهانى» از خاطره‌اش درباره خلوت آتش پرستان، چنین می‌سراید:

دوش از سوزِ عشق و جذبۀ شوق	هر طرف می‌شتافتم حیران
آخر کار شوق دیدارم	سوی دیر مغان کشید عنان
چشمِ بد دور، خلوتی دیدم	روشن از نورِ حق، نه از نیران
هر طرف دیدم آتشی، کآتش	دید در «طور» موسی عمران
پیری آنجا به آتش افروزی	به ادب گسردِ پیر، مغبجگان
همه سیمین‌عذار و گل رخسار	همه شیرین زبان و تنگ دهان
عود و چنگ و دف و نی و بُریت	شمع و نقل و گل و مل و ریحان
ساقی ماهروی مُشکین موی	مطرب بذله‌گوی خوش الحان
مُغ و مُغ‌زاده، موبد و دستور	خدمتش را تمام بسته میان
من شرمنده از مسلمانی	شدم آنجا به گوشه‌ای پنهان
پیر پرسید: «کیست این؟» گفتند:	«عاشقی بسی قرار و سرگردان»
گفت: «جامی دهدش از می ناب	گرچه ناخوانده باشد این مهمان»
ساقی آتش‌پرست و آتش‌دست	ریخت در ساغر آتش سوزان
چون کشیدم، نه عقل ماند و نه دین	سوخت هم کفر از آن و هم ایمان

پیام ارجاسپ

ارجاسپ فرمانروای هیونان را آگهی رسید که گشتاسپ شاه و خاندان و مردمانش «دین ویژه مزدیستان» را از هر مزد پذیرفته‌اند. پس پیامی برای گشتاسپ نگاشت:

— من شنودم که شما بغان (سران و بزرگان) این دین ویژه مزدیستان از هر مزد پذیرفته‌اید. اگر دست از آن بازندارید، ما را زبانی گران، و دشواری از آن تواند بود. هرگاه شما بغان و بزرگان بایسته بینید، این دین ویژه را فرو گذارید و با ما همکیش گردید...^۱

پیامی که خواندیم، برگرفته از نامه پهلوی «یادگار زریران» بود که «دقیقی توسی» آن را به سرایش درآورده است:

بیامد یکی پیر مهتر فریب	تو را دل پر از بیم کرد و نهیب
سخن گفت از دوزخ و از بهشت	به دلت اندرون هیچ شادی نهشت
تو او را پذیرفتی و دینش را	بیاراستی راه و آیینش را
بیفکندی آیین شاهان خویش	بزرگان گیتی که بودند پیش
چو نامه بخوانی سر و تن بشوی	فریبنده را تیز منمای روی
مرآن بند را از میان باز کن	به شادی می روشن آغاز کن

آنچه در پیام ارجاسپ پرسش برانگیز می‌باشد اینست که گویا زرتشت باورها و آیین‌هایی را آورده که پیش از او نبوده؛ با بررسی یکایک آنها می‌بینیم همه اینها از آغاز رواج داشته است.

۱) سخن گفت از دوزخ و از بهشت:

باور به دنیای دیگر یا جهان مینوی، پیش از زرتشت نیز در میان بوده است. جمشید می‌گوید:
بدان را ز بد دست کوتاه کنم روان را سوی روشنی، ره کنم
این روشنایی همان «گرودمان» یاد شده در گاتها و دیگر نوشتارهای اوستایی - پهلوی می‌باشد که جایگاه نیکان است.

فریدون پس از کین‌خواهی ایرج، به درگاه یزدان اینچنین نیایش می‌کند:

همه کام‌ها دادی ام ای خدای مرا بر، کنون سوی دیگر سرای
ازین بیشتر اندرین جای تنگ نخواهم که دارد روانم درنگ
زال درباره داور پاک می‌گوید:

ستودن مراو را چنان چون توان شب و روز بودن به پیشش نوان
خداوند گردنده خورشید و ماه روان را به نیکی نماینده راه
بدویست کیهان خرم به پای هم او دادگستر به هر دو سرای
کاووس درباره جاودانه شدن روح سهراب در جهان دیگر، به رستم می‌گوید:

نیایی همه رفته را بازجای روانش کهن دان به دیگر سرای
فرنگیس، افراسیاب را از کشتن سیاوش، زنه‌ار می‌دهد:

که تا زنده‌ای بر تو نفرین بُود پس از مُردنت، دوزخ آیین بُود
و سخن «پیلسم» است:

که دوزخ، به از تخت افراسیاب نشاید برین بوم، آرام و خواب
گفتار کیخسرو به جهن (فرزند افراسیاب):

پدرت از بدی کرد گیتی رها به دوزخ شد اندر دم ازدها
چو دیوان بدی راه و آیین گرفت ز یزدان برید و کم دین گرفت
و سرانجام نیایش کیخسرو در پیشگاه یزدان:

بگردان ز من دیو را دستگاه بدان تما ندارد روانم تباه
روانم بدان جای نیکان رمان نگه‌دار بر من همین راه و سان...
تو باشی به مینو مرا رهنمای چو من بگذرم زین سنجی سرای
به کژی دلم هیچ ناتافته روان، جای روشن دلان یافته...
ز من گر نکویی و گرفت زشت نشست مرا جای ده در بهشت

زرتشت به گشتاسپ می‌گوید:

خداوند را دیدم اندر بهشت مرا این زند و آستا همه او نوشت
به دوزخ درون دیدم آهرمنا نیارستمش گشت پیرامنا
پس آنگه خداوندم از بهر دین فرستاد نزدیک شاه زمین

[دقیقی]

* همه کسانی را که برای نیایش شما [آهورامزدا] راهنمایی خواهم کرد، از پل «چین‌وت»^۱ فراز خواهم گذرانید [گاتها، ۴۶:۱۰] هنگامی که [کیان و کرپان زشت شیوه] به پل «چین‌وت» گام گذارند، برای همیشه به «دروغ‌مان» خواهند شد.
[۴۶:۱۱]

«خسروپرویز» می‌گوید:

فرشته بیاید یکی جان‌ستان بگویم بدو: جانم آسان‌ستان
گذشتن چو بر «چین‌ود» پل بُود به زیر پی اندر همه گُل بود
به توبه، دل راست جوشن کنیم بی آزاری خویش جوشن کنیم
* ایدون دژ شاهان، دژشیوگان، دژگویان، دژدینان و دژاندیشان پیرو دروغ،
خورشید روانشان خاموش می‌شود و به «دروغ‌مان» باز می‌افتند و خواهند ماند.
[گاتها، ۴۹:۱۱] آن مزدی که زرتشت برای رهروان مغان چیده است، «فروغ‌مان»
آهورامزداست. [۵۱:۱۵] ترجمه نگارنده

(۱) در استوره‌های پهلوی، چینوت یا چینود بر فراز یکی از قله‌های البرز به نام «دائیتی» جای دارد و در زیر آن، دوزخ است. ایزدان به پرهیزکاران یاری می‌کنند تا از پل بگذرند و به بهشت بروند. در گاتها از دوزخ به گونه «دروجو - دمان» یا سرای دروغ یاد شده (در برابرش: «گرو - دمان» یا سرای فروغ) و بیشتر پژوهشگران بر این باورند که پل چینوت در سروده‌های زرتشت، نمادین و استعاره‌ایست. به‌ویژه که چینوت به معنی چیدن و جدا کردن (نیکان از بدان) می‌باشد.

(۲) چو نامه بخوانی سرو تن بشوی:

پیش از زرتشت، پادیاب (وضو و غسل) ایرانیان، شستن سرو تن بود که در وندیداد [۷۱-۸:۴۰] گزارش آن آمده است. فریدون پس از رهاندن شهرناز و ارنواز (دختران جم) از شبستان ضحاک:

بفرمود شستن تنانشان نخست روانشان پس از تیرگی‌ها بشت
ره داور پاک بنمودشان از آلودگی‌ها بسپالودشان

فرانک پس از آگاهی از پیروزی فریدون بر ضحاک:

نیایش کنان شد، سرو تن بشت به پیش جهاندار آمد نخست
نهاد سرش پست بر خاک بر همی خواند نفرین به ضحاک بر
همی آفرین خواند بر کردگار بر آن شادمان گردش روزگار

رستم پیش از کشتی گرفتن با پسر ناشناخته اش سهراب:

بخورد آب و روی و سرو تن بشت به پیش جهان آفرین شد نخست
به زمزم بنالید بر بی نیاز نیایش همی کرد بر چاره ساز

پس از یاری خواستن گودرز از کیخسرو برای نبرد با تورانیان:

به شبگیر، خسرو سرو تن بشت به پیش جهانداور آمد نخست
بسپوید نو جامه بندگی دو دیده چو ابری به بارندگی
دوتا کرد پشت و فرو برد سر همی آفرین خواند بر دادگر

پس از گرفته شدن کنگ دژ:

شهنشاه ایران سرو تن بشت به جایی خرامید با زند و اُست
کز ایرانیان کس مر او را ندید نه دام و دد آواز او را شنید
ز شبگیر تا ماه بر چرخ ساج به سر بر نهاد آن دل افروز تاج
ستایش همی کرد بر کردگار از آن شادمان گردش روزگار

فراوان بمالید بر خاک روی به رخ بر نهاد از دو دیده دو جوی
بازگشتن کیخسرو از کنگ دژ سوی سیاوشگرد:

جهاندار یک شب سرو تن بشت بشد دور با دفتر و زند و اُست
همه شب به پیش جهان آفرین همی بود گریان و سر بر زمین

آیین نیایش از زبان کاووس به کیخسرو:

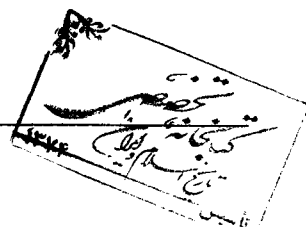
«سرو تن بشویم با پا و دست چنان چون بُود مرد یزدان پرست

ابا باژ سا کردگار جهان بدو بر کنیم آفرین نهان
 بباشیم بر پیش آتش به پای مگر پاک یزدان بُود رهنمای...
 نشستند با باژ هر دو بر اسپ دوان تا سوی خان آذرگشپ
 پر از بیم، دل یک به یک پر امید برفتند با جامه‌های سپید
 جهان‌آفرین را همی خواندند بدان موبدان گوهر افشاندند
 چو خسرو به آب مژه رخ بشت برافشاند دینار بر زند و اُست
 به یک هفته بر پیش یزدان بُدند مسپندار کاتش پرستان بُدند
 که آتش بدان گاه مهرآب بود پرستنده را دیده پر آب بود...
 بسی زر بر آتش برافشاندند به زمزم همی آفرین خواندند
 کیخسرو در واپسین روزهای خود:

ز بهر پرستش سر و تن بشت به شمع خرد راه یزدان بچُست
 بپوشید پس جامه نو سپید نیایش کنان رفت، دل پر امید
 بیامد خرامان به جای نماز همی گفت با داور پاک راز
 درباره آیین شستشوی زرتشت آمده که پس از رفتن به درون رود «دائیتی»: آب نخست تا ساق
 پای او بود؛ دوم تا زانو، سوم تا کشاله ران و چهارم تا گردن^۱.
 اسفندیار پس از جنگ با ارجاسپ:

به آب اندر آمد سر و تن بشت جهانجوی شادان دل و تندرست
 یکی جامه ترسکاران بخواست بیامد سوی داور داد راست
 «بهرام گور» که می‌گفت:

بر آیین زرتشت پیغمبرم ز راه نیاکان خود نگذرم
 پیش از نبرد با شیران (شرط رسیدن به پادشاهی):
 به آب روان شد سر و تن بشت بر آن دشت، جای نیایش بچُست
 نیایش کنان پیش یزدان پاک دو رخ بر نهاده ابر تیره خاک

۳) مرآن بند را از میان باز کن:

از آغاز تا پایان شاهنامه می‌بینیم که همگان همیشه بندی به کمر داشته‌اند که «کیانی کمر» و «زرین کمر» می‌خواندند و هنگام سوگ، زنار خونین (کمر بند سرخ) می‌بستند. اما بندی که ارجاسپ یاد می‌کند، «گشتی» نام دارد:

سران بزرگ از همه کشوران پسران پوروشسپ (پدر زرتشت) از
همه سوی شاه زمین آمدند بستند گشتی، به دین آمدند
در باره زرتشت آمده است:

چنین پیداست که چون پانزده ساله شد، پسران پوروشسپ (پدر زرتشت) از دارایی پدر، بهره خواستند و سهم ایشان بخشیده شد. در جامه‌ها، کشتی‌ای بود دولا به پهنای چهار انگشت و سه بار به دور کمر می‌پیچید. زرتشت آن را برگزید و فراز بست.^۱

«اردشیر آذرگشسپ»:

گشتی بندی است باریک و بلند که از ۷۲ نخ پشم درست شده. این ۷۲ نخ را هنگام بافتن به شش قسمت که هر یک دارای ۱۲ نخ است تقسیم می‌کنند و به هم می‌بافند و هنگام بافتن، گره‌هایی به دو انتهای گشتی می‌دهند... گشتی را طبق مندرجات کتابهای دینی در عهد باستان از پشم گوسفند و موی بز و شتر و حتا از پنبه می‌بافتند... روایات و کتابهای دینی مزدیسنا این رسم را از اشوزرتشت هم کهن‌تر دانسته و نسبت آن را به جمشید پیشدادی می‌دهند... بستن گشتی در بین هندوها نیز که با ما از یک نژاد می‌باشند، مرسوم است. آنها رشته‌ای که به نام «یجنوپوت» معروف است به دور سینه می‌بندند و به شانه راست حمایل می‌کنند. این رسم در بین کلیمی‌ها نیز متداول است؛ به این شرح که در زیر لباس، پیراهن سفیدی به نام «سیسیت» می‌پوشند که دو جیب دارد و از دو طرف دارای چاک می‌باشد و این چاک‌ها با بندهایی به هم پیوسته می‌شوند که اتفاقاً همانند گشتی ۷۲ نخ دارند. روحانیون عیسوی هم کمربندی با خود دارند که در ادب پارسی به نام زنار شهرت یافته است.^۲

(۱) گزیده‌های زادسپرم، ۲۸.

(۲) مراسم مذهبی و آداب زرتشتیان، ۱۶۱ تا ۱۶۴.

۱. «پورد اوود»:

عدد ۷۲ به مناسبت هفتاد و دوفصل یسنا (اوستا) می‌باشد و از اینکه سه مرتبه به دور کمر بوندند اشاره است به هومت (اندیشه نیک)، هوخت (گفتار نیک) و هورشت (کردار نیک)... کشتی که هنوز در زبان ما جزو کلمه «کشتی گرفتن» باقی است، معنی آن: کنار، کمر بند، طرف، می‌باشد... و نیز به معنی ناحیه گرفته‌اند... برگستوان و برگستان که غالباً در اشعار فردوسی و سایر سرایندگان دیده می‌شود، از همین کلمه گُست می‌باشد. سایر اقوام آریایی مانند فرانس و آلمان و انگلیس در این کلمه با ما شرکت دارند؛ مثل کت Cote فرانسه و کوست Kuste آلمانی و کست Coast انگلیسی که همه از «کستا» لاتینی می‌آید.^۱

در نیایش ویژه کشتی بستن، چنین می‌گویند:

* ای هرمزد خدای؛ اهریمن: ناتوان و دور رانده و زده و شکسته باد... من از آن گناहانی که در منش و گویش و کنش، با تن یا روان خویش کرده‌ام - چه مادی و چه مینوی - اندوهگین و پشیمانم... من دین مزدپرستی را باور دارم که جنگ را براندازد و رزم‌افزار را به کنار بگذارد و خویشنداری (خیت و ده) را فرمان دهد؛ دین پاکی که در میان همه دین‌های کنونی و آینده، بزرگترین و بهترین و زیباترین دین است: دین اهورایی زرتشتی. [خرده اوستا؛ نیرنگ کشتی بستن]

در پندارواره‌ای درباره ایزد - گیاه هوم می‌خوانیم:

* مزدا نخستین بار کشتی ستاره آذین مینوی که بر ساخته دین نیک مزدا پرستیت، به تو فراز آورد. از آن پس، کمر بر میان بسته، همواره بر ستیغ کوه، مانترا (کلام مقدس) را پناه و نگاهبانی. [یسنا، ۹:۲۶]

در «زند بهمن یسن» از ترکان دوال کستی (چرمین کمر) یاد شده که نشان می‌دهد کمر بستن ایرانیان مزدپرست با تورانیان دیو پرست، یکسان نبوده است. درباره ایزد سپندارمذ آمده که کشتی زرین بر میان بسته داشت که دارای ۳۳ بند بود.^۲ در گزارش پهلوی «گجسته ابالیس»^۳

(۱) پوران‌دخت نامه، ۷۸.

(۲) گزیده‌های زادسپرم، ۱۸.

(۳) گجسته یعنی ملعون و نفرین شده. ابالیس: آ (ضد، نفی) + بالیش (بالنده، بالغ)؛ به معنی: ابله، ابلیس و نادان می‌باشد. «گجسته ابالیس» لقب فردی به نام «دادهرمزد» بود که پس از آشفته شدن اندیشه‌اش به

پرسش‌های فردی ستیزنده با مزدیسنا درج شده است؛ که یکی از آنها درباره گُستی بستن است:
 - چَم (دلیل) گُستی بستن چه باشد؟ چه اگر گُستی بستن، کار کرفه (نیکویی) باشد، خران و شتران و اسپانی هستند که پیشاپیش به بهشت روند؛ چون شب و روز هفت بار تنگ به شکم بسته دارند!

پاسخ موبد... دو بنیاد از هم جدا [هرمزد و اهریمن] که آنها را باور داریم، در تن ما نیز هویدا است. از آن‌جا که بهره هر فردی: روشنی و گرودمان [سپهر فرازین] می‌باشد، هرآنچه در نیمه بالای تن است (مانند گویایی، شنوایی، بینایی، بویایی) جایگاه جان و خرد، اهو (حیات)، اندیشه و هوش و یاد، خرد ذاتی و خرد آموزشی، جایگاه یزدان و امشاسپندان می‌باشد. و برای اینست که مردم، نیمه بالا را بهشتی می‌دانند. نیمه زیرین تن چون گند و سرگین و جای آمیزش است، بسان پناهگاه اهریمن و دیوان باشد. اگر آشکار شود (کشف عورت)، به دیده، ناپسند باشد. گُستی، سامان کار (جداکننده) دو کرانه تن است. از این‌رو گُستی خوانند زیرا تن را به دو بخش جدا می‌کند؛ همان‌گونه که شکم جای نشست را از جای شاش جدا می‌کند و این مانند دیواری به میان بوده باشد.

گاهی گُستی بر دست چپ، فراز بسته می‌شد. «ک. مزداپور» در این باره می‌نویسد:
 احتمالاً به شیوه بستن گُستی به شکل مایل بر شانه چپ و زیر دست راست، اشاره دارد که گاهی به جای بستن آن بر کمر، معمول بود. در این طرز بستن، گُستی، دست و پاگیر نیست و بدن را آزار نمی‌دهد. و شاید گاهی در جایی، رسم غالب بوده است.^۱

دربار «مأمون عباسی» رفت تا با دانایان بهدین (مزدایی) و تازیان و یهودیان و ترسایان پارس، گفتگو کند. پاسخگوی او، موبدی دانشمند به نام «آذر فرن‌یغ - فرخزادان» نخستین نویسنده کتاب پهلوی «دینکرد» بوده است.

(۱) دستنویس پهلوی M.U.29، ۱۸۳.

۴) به شادی، می روشن آغاز کن:

پاره‌ای از پژوهشگران، با رویکرد به دوبند از گاتها، زرتشت را با می‌نوشی و باده‌خواری، همراهی ندانسته‌اند:

* ای مزدا، کی مردمان آموزش تو را در خواهند یافت؟ کی پلیدی این می را برخوایی انداخت که کریان (کاهنان) بدکار [مردم را] بدان می‌فریبند و فرمانروایان بد، با آن به [دژ] خِردی بر سرزمین‌ها فرمان می‌رانند؟ [یسنه، ۴۸:۱۰]

گزارشگر این ترجمان، «ج. دوستخواه» درباره‌ی واژه «می» نگاشته است:

منظور، آشامیدنی هوم است. برخی از گزارشگران گاتها، واژه‌ی mada مد را که ما، در برابر آن: «می» آورده‌ایم و صورت دیگر آن: مذو madhu چندبار در یسنه و نیز در فرگرد پنجم «وندیداد» به‌همین معنی آمده است، به «دیوانگی» برگردانده‌اند.^۱

فراز یاد شده به زبان اوستایی و ترجمه «آذرگشسب» چنین است:

* ... (۶) کدا (۷) اچن (۸) موته‌رم (۹) اهیا (۱۰) مدهیا.

(۶) کی (۹) این (۸) پلیدی (۱۰) دیوانگی (۷) را برخوایی انداخت.

آذرگشسب در گزارش ترجمه‌اش می‌نویسد:

این بند را پژوهشگران و اوستاشناسان به گونه‌های مختلف ترجمه و تفسیر کرده‌اند. برخی سطر دوم این بند را اشاره به گیاه هوم و فشرده‌ی سکرآور آن دانسته‌اند. ولی برخی دیگر باور دارند که اشوزرتشت هیچگاه در مورد خوراک و پوشاک و امثال آن، سخنی بر زبان نیاورده است و بیشتر گفتار آن و خشور، جنبه‌ی معنوی و اخلاقی را دارد.^۲

از کلمه‌ی مدهیا madahya (انگلیسی: mad) می‌توان «مستی» و «مدهوشی» را نیز دریافت. «پورداوود» درباره‌ی معنای بنیادین واژه‌ی موته‌رم muthra (پلیدی) یادآور می‌شود که برابر این واژه اوستایی در سانسکریت: موتر mutra به معنی شاش می‌باشد.^۳ همچنین در گزارش پهلوی، یک راهنمایی دیده می‌شود که نشان از آن دارد که کریان جادوگر برای درمان پاره‌ای بیماری‌ها، از

(۱) اوستا (الف)، ۶۷.

(۲) گاتها: سرودهای زرتشت، جلد دوم، ۳۳۶.

(۳) یادداشت‌های گاتاها، ۳۱۶.

ادرار خود به مردم می‌نوشانیدند:

آن جادوگر جامی گرفت و در آن شاشید و [به پدر زرتشت] گفت:

- این را پسرت بخورد تا تندرست شود.

بدین‌گونه می‌خواست که زرتشت هم، سرشت جادوگران را به خود بگیرد. اما

زرتشت جام را به جادوگر بازگردانید.^۱

در «زراتشت‌نامه» نیز می‌خوانیم که در پی بیماری زرتشت، یکی از جادوگران «آب‌مایه‌ای پلید»

آغشته به ناپاکی‌ها پرورد و برای نابودی زرتشت، به نام دارو به او داد. اما زرتشت به یاری

خداوند آگاه شد و از نوشیدن آن خودداری کرد. دربارهٔ این آب‌مایهٔ پلید، آمده است:

زرتشت بیمار شد. از این خبر، جادوگران خُرم گشتند و مهتر جادوان

«پَزَروش»... داروها فراز آورده به منی آغشته؛ به بالین زرتشت شده، گفت:

— خوردن این دارو تو را تن‌آسان سازد و از رنج برهی!

زرتشت روشن ضمیر، بدانست. آن دارو از او، ستده (ستانید) بر خاک ریخته، از

کارِ بدِ آغشتنِ دارو با منی خبر داد.^۲

بنابراین آشکار می‌شود که بند یاد شدهٔ گاتها به یک رسم ناپسند چشم داشته که برخاسته از

دیوانگی و مدهوشی (بی‌خردی) کرپان بوده؛ پس می‌توان چنین ترجمه کرد:

* کی می‌آوجنی (می‌افکنی) پلیدی آن دیوانگی را؟

یادآور می‌شود که در تورات نیز به نوشیدن بول (ادرار) در میان یهودیان اشاره شده است.^۳

بند دیگر گاتها که مخالفت زرتشت با میخواری از آن برداشت شده چنین است:

* «گِرِهَم»^۴ و «گوی»‌ها (فرمانروایان) از دیرباز برای به ستوه آوردن وی

[زرتشت] خرد و نیروی خویش را به کار گرفته‌اند. آنان بر آن شدند که از دُرَوَندان

(پیروان دروغ) یاری خواهند؛ و گفتند که زندگی باید به تباهی کشانده شود تا

«دور دارندهٔ مرگ» به یاری‌شان برانگیخته شود. [یسنا، ۳۲:۱۴].

آنچه خواندیم گزارش «دوستخواه» بود که «دور دارندهٔ مرگ» را صفت «هوم» دانسته است. به

نوشتهٔ «پورداوود»:

(۱) گزیده‌های زادسپرم، ۲۷+ استورهٔ زندگی زرتشت، ۱۳۴.

(۲) دبستان مذاهب، ۷۵.

(۳) کتاب دوم پادشاهان، ۱۸:۲۷.

(۴) گرهم یا گرهما برابر است با برهمن.

در سراسر اوستا بجز گاتها از مراسم هوم سخن رفته؛ اما در گاتها که از سرودهای خود پیغمبر است از هوم (هوم) یاد نشده و نه در «هفت‌هات» یعنی یسنای ۳۵ تا ۴۱ که پس از گاتها، کهن‌ترین بخش نامه مینوی است. چون صفت دور دارنده مرگ یا مرگ‌زدای، همیشه در سه هات از یسنای ۹ تا ۱۱ از برای هوم آورده شده می‌توان گفت که پیغمبر ایران از این صفت، هوم را اراده کرده، و نکو هیده است از اینکه آریایی‌های دیویسنا در مراسم هوم، به فرمان پیشوایانشان بیهوده خون چارپایان ریزند به این امید که پروردگاری به یاری آنان خواهد آمد.^۱

در ترجمه آزاد آذرگشسپ چنین آمده است:

* دیربازی است که گرهمای آزمند با کمک کاوی‌ها (فرمانروایان) اندیشه و نیروی خود را برای به‌دام انداختن پیام‌آور تو متمرکز ساخته‌اند. آنان از هواخواهان دروغ و گمراهان یاری جویند و برای جهان آفرینش، فساد و تباهی آرزو کنند؛ بدین امید که [هوم] شکست‌ناپذیر آنها را یاری خواهد کرد.

با نگرش به نشانه‌هایی چند، این بند را چنین ترجمه می‌کنیم:

* آن گرهما آغشته است کوی‌ها را.

اینچنین، خرد و ورج ایشان از دست رفته است.

چه، آنان پذیرفتند یاری به دروغکار را.

و گیتی زخم خورده گفت که به یاری‌اش آید روشنی دور دارنده مرگ.

داستان این بند باز می‌گردد به سرآغاز هات ۳۲، بند ۳ به بعد که سخن از گرهما، آموزگار دروغین و دشمن زرتشت دارد. به ویژه همبسته است با بند ۱۰ که در آنجا آشکار می‌شود روشنی مرگ‌زدای، همان خورشید بوده و اینکه چراگیتی یا زمین، زخمیست:

* ... [گرهما] می‌گوید: «بدترین چشم برای زمین، چشم ناپاک بیم‌آور خورشید

است!»^۲ و او [گرهما] دادورزی را به [دست] دروغ می‌دهد. و او ورزگاه (کشتزار)

را ویران می‌کند. و او بر [جهان] اشا^۳، تیغ برمی‌کشد. [یسنای ۳۲: ۱۰، ترجمه نگارنده]

(۱) یادداشت‌های گاتها، ۱۶۸.

(۲) اشه (اشا) به معنی: «راستی» و جزء اصلی نام امشاسپند «اردیبهشت» است. (اوستا: اشه وهیشت). معنی اشه را در گزارش‌های گوناگون گاتها در هند و اروپا و ایران: راستی، حق، حقیقت، دادگری، سامان آفاق، قانون ابدی آفرینش، نظم و ترتیب کامل، سامان مقرر مزدایی، و تعبیرهای دیگری از این دست،

* به راستی او [آموزگار بد] هنگامی که دیدن زمین و خورشید با دو چشم را بدترین [گناه] می‌خواند، [همان] کسی است که سخن [ایزدی] را برمی‌گرداند. او [ست که] دانا را [به جرگه] دروند [ان] درمی‌آورد. او [ست که] کشتزارها را ویران می‌کند. او [ست که] رزم‌افزار به روی اشونان می‌کشد. (ترجمه دوستخواه)

«دوستخواه» در یادداشت خود می‌نویسد:

اشاره است به این باور زرتشت و پیروان او که خورشید: سرچشمه فروغ و گرما، و زمین: زیستگاه و پناهگاه آدمیان را گرامی می‌داشتند و به دیده احترام می‌نگریستند. بسیاری از پژوهشگران برآنند که زرتشت در این بند، و بندهای پس از آن، با «مهرآیینی» ستیهده است که پیروان آن، گاو را در جایی دور از تابش خورشید، قربانی می‌کردند و با برگذاری آیین نیایش هوم و اجرای قربانی‌های خونین، هنجارهای زندگی آرام روستایی را زیر پا می‌گذاشتند.^۱

* به راستی او کسی است که آموزش‌های دینی را تحریف می‌کند وقتی که می‌گوید بدترین گناه است دیدن زمین و خورشید با دو چشم (با احترام به زمین و خورشید نگریستن). و او نیک‌اندیشان را به هواخواهان دروغ مبدل می‌سازد. همچنین او کشتزارها را ویران می‌کند و سلاح برضد پاکان بلند می‌کند.

(ترجمه آذرگشسب)

«دیدن زمین و خورشید با دو چشم»، ترجمه رسایی نیست و ترجمان نگارنده بر پایه معنی‌هایست که برای این واژه‌ها نگاشته‌اند:

* ... (۷) اچیشتم (۸) وانتگه (۹) ائوگدا (۱۰) گام (۱۱) اشی‌بیا (۱۲) هور.

* (۹) [گرهما] می‌گوید (۷) بدترین (۸) بینش، نگاه (۱۰) به گیتی (۱۱) چشم بد

(۱۲) هور (خورشید) است.

نوشته‌اند. با این حال، هنوز کسی حرف آخر را نزده و نتوانسته است تعریف جامع و مانعی از این اصل و اصطلاح گاهانی به دست دهد. از همین روست که برخی از گزارشگران گاتها ترجیح داده‌اند که خود واژه «اشه» را ترجمه ناکرده بیاورند. [اوستا (الف)، ۹۱۹]

می‌توان واژه اشه یا اشا را همخانواده با این نام‌ها دانست:

اشو (پاک)، اوش (بامداد)، اوئس (ایزد ودایی سپیده‌دم)، عشاء، اشعه، ایشوع (عیسا)، عشق و...

[آفرینش خدایان، ۸۳ و ۱۸۵ + نبرد خدایان، ۲۰۵ و ۲۰۶]

(۱) اوستا کهن‌ترین سرودهای ایرانیان، ۲۵.

در اوستا پاره‌ای از واژه‌ها بر دو گروهند: آهورایی و اهریمنی. برای نمونه، واژه زَسْت (دست) برای آفریدگان پاک می‌آید، و دست ناپاکان اهریمنی: «گو» خوانده شده. به همین سان، واژه «آشی» است به معنی «چشم اهریمنی» همراه با پسوند «بیا» به معنای دو (زوج) که در لاتین به گونه bi به جای مانده است.

اگر معنای دقیق‌تری ارایه دهیم، واژه «آشی-بیا» می‌شود: دو دیده؛ که مترجمان گاتها به کار برده‌اند. اما «بی» به معنی «بیم» نیز هست و ترجمه درست می‌شود: «چشم بیم‌آور خورشید». این گفته «گرهما» نشانگر دوری دیوپرستان از تابش و فروغ می‌باشد. در آیین نوروزی «سمنوپزان» که در «شهرکرد» انجام می‌گرفته، بر پایه یک نمایه‌پردازی دیرین، نباید نگاه خورشید به گندم‌ها می‌افتاد. بنابراین پس از آنکه خورشید فرو می‌رفت و ناپدید می‌شد، گندم‌ها را در آبکش می‌ریختند.

آنچه که برابری «چشم خورشید» با «روشنی مرگ‌زدای» را استوار می‌سازد، این نشانه‌هاست:

(آ) ای مزدآهورا، زیباترین پیکر را در میان پیکرها از آن تو دانیم: آن بلندپایه‌ترین فروغ جهان زیرین را که خورشیدش خوانند. [یسنه، ۳۶۶ + ۵۸۸].

(ب) درود بر خورشید تیزاسب (تندرو)، چشم آهورامزدا [خورشید نیایش، ۵]
(پ) هنگامی که خورشید بدرخشد، هزاران ایزد مینوی برخیزند... این فر را بر زمین آهورا آفریده پخش کنند؛ افزایش جهان اشته را، افزایش هستی اشته را. هنگامی که خورشید برآید، زمین آهورا آفریده، پاک شود... اگر خورشید برنیاید، دیوان آنچه را که در هفت کشور است، نابود کنند. [خورشید یشت، ۱ تا ۳].

(ت) خورشید با چشم نورانی‌اش به جهان‌آفرینش می‌نگرد و از بدی‌ها می‌پاید.^۱
(ث) هر شب که پلیدی، زمین و آب و نیز آفریدگان پرهیزگار را مانند یال اسب پیوشاند، چون خورشید برآید، دیوان را بزند و همه زمین را پاک کنند... اگر خورشید یک زمان دیر برآید، دیوها همه آفریدگان را بمیرانند.^۲

در برآیند این جستار درمی‌یابیم که زرتشت در گاتها از نهی هوم و می، سخنی نرانده؛ هرچند همواره در فرهنگ ایرانی، باده‌نوشی دارای آیین ویژه و به اندازه خود بود:

* درود به هوم، به مانترای ورجاوند، و به زرتشت اشون. به راستی درود به هوم؛

(۱) گزیده ریگ‌ودا، ۱۷۰.

(۲) بن‌دهش، ۱۱۳.

زیرا همه می‌ها را خشم خونین همراه است، اما می‌هوم، رامش اشته در پی دارد
 [ارت یش، ۵]. آنان که هوم نوشیدند، نباید همچون گاو - درفش (پرچم) در
 جنبش باشند. آنان که از تو سرخوشی یابند، باید زنده‌دل به پیش روند و ورزیده
 به درآیند. [یسنه، ۱۰:۱۴].

گذشته از اینها، می‌بینیم که رهروان سرسخت زرتشت نیز به شادخواری می‌پرداختند. به گزارش
 «وَجَرکرد دینی» و «زراتشت‌نامه»، گشتاسپ از دست زرتشت، می‌یشت شده (دعا خوانده شده)
 نوشید و سه شبانه‌روز به خواب رفت و روانش به برترین جهان (مینو) رسید و همه چیز را در
 آنجا آشکارا بدید و پایه خود و هر کسی را در آنجا یافت.^۱

در «گشتاسپ‌نامه» دقیقی می‌خوانیم که پس از آمدن جاماسپ به نزد اسفندیار:

یکی جای خویش فرود آورید پس آنگاه خوردند هر دو نبید
 به پیشش همی عود می‌سوختند تو گفستی همی رامش آموختند
 و در دنباله داستان که از زبان «فردوسی بزرگ» می‌باشد، بارها به شادخواری اسفندیار اشاره شده
 است که به دل‌انگیزترین نمونه می‌نگریم؛ می‌خوردن رستم با اسفندیار:

بفرمود مهتر که: «جام آورید	بدو در، می‌سرخ‌فام آورید
ببینیم تا رستم اکنون به می	چه‌گوید، چه جوید ز کاووس کی!
بیاورد پس جام می، می‌گسار	که بگذشته بر وی بسی روزگار
به یاد شهنشاه رستم بخورد	برآورد از آن چشمه زرد، گرد
همان جام را کودکی می‌گسار	بیاورد پر باده شاهوار
چنین گفت پس با پشوتن به راز	که: «بر خوان نیاید به آبت نیاز
چرا آب در جام می افکنی	که تیز نیاید کهن بشکنی؟»
پشوتن چنین گفت با می‌گسار	که: «بی‌آب، جامی پر از می بیار»
می آورد و رامسگران را بخواند	ز رستم همی در شگفتی بماند
چو هنگامه رفتن آمد فراز	ز می لعل شد رستم سرفراز
چنین گفت با رستم، اسفندیار	که: «شادان بزی تا بُود روزگار
می و هر چه خوردی تو را نوش باد	روان تو را راستی توش باد»
بدو گفت رستم که: «ای نامدار	همیشه خرد بادت آموزگار

هر آن می که با تو خورم نوش گشت روان خردمند را تسوش گشت»
در نامه‌ای کهن، گفتاریست به نام «حکایت اندر منفعت شراب» که دربارهٔ اندازه نگه‌داشتن باده، آمده است:

خردمند باید که چنان خورد که مزهٔ او بیشتر از بزهٔ بُود تا بر او وبال نگردد و این چنان باشد که به ریاضت کردن، نفس خود را به جایی رساند که از اول شراب خوردن تا آخر، هیچ بدی و ناهمواری از او در وجود نیاید به گفتار و به کردار، الا نیکویی و خوشی. چون بدین درجه رسد، شراب خوردن او را زبید و فضیلت شراب بسیار است.^۱

صوفی ار باده به اندازه خورد نوشش باد ورنه اندیشهٔ این کار فراموشش باد
[حافظ]^۲

ویژگی دوگانهٔ نبید و باده، گاهی مایهٔ آن می‌شد که پادشاهی چون «بهرام‌گور» آن را حلال و حرام کند! و یا شاه‌بهمن (اردشیر) هشدار دهد که:

اگر مست نیروی شیر آورد	شغالی مرا و را به زیر آورد
نه مردیست با مست نیرو نمود	نه دانا هر آنکو به می برفزود
می از بهر آن گشت بر ما حرام	که آرد خرد را همی سر به دام
جز از راه دین و ز راه خرد	می آمد، بگردد همه کار بد
می آرد به دین اندرون کاستی	ز می هیچ ناید همی راستی
می از هر دری نام آهرمن است	می از هر دری مر تو را دشمن است
ببُرد ز یزدان نیکی‌نمای	ببُردت پرده به هر دو سرای
نگر تا توانی تو کمتر خوری	اگر بر ره دین پیغمبری

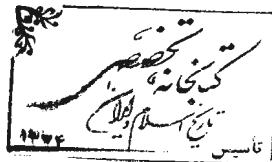
[بهمن‌نامه]

(۱) نوروزنامه، ۷۲.

(۲) «ابوالقاسم تفضلی» می‌نویسد: به گمان مخلص، شاعر رند و شیرین‌سخن شیراز، از نوش کردن شراب ناب شیراز پرهیزی نداشته است... بارها از زبان شادروان «علامه محمدتقی جعفری» و حافظ‌شناسی چون «حسین الهی قمشه‌ای» و جمعی از مدعیان حافظ‌شناسی شنیده بودم که: «شراب در کلام و دیوان حافظ، شرابی است روحانی و عرفانی»... در دیوان حافظ کلمه «شراب» ۷۳ بار و کلمه «باده» ۹۷ بار و کلمه «می» ۲۴۰ بار به کار رفته است. آیا به راستی منظور حافظ شراب انگور بود یا شراب روحانی؟! [ره‌آورد، ش ۵۵]

درباره می پیداست که گوهر نیک و بد، به می آشکار خواهد شد... مرد نیک گوهر، چون می خورد، مانند جام زرین و سیمین است که هرچه بیشتر آن را بیفروزند (صیقل دهند)، پاکتر و روشتر می شود. اندیشه و گفتار و کردارش را نیکتر دارد... مرد بدگوهر، چون می خورد، خویشتن را از اندازه بیشتر اندیشد و پندارد... و مهمانی نیکان را بر هم زند و آشتی را ببرد و قهر آورد... هر کس در به اندازه خوردن می باید هوشیار باشد. زیرا از اندازه داشتن می این چند نیکی به او رسد: خوراک را بگوارد (هضم کند)، آتش تن را بیفروزد، هوش و حافظه و تخم (منی) را بیفزاید، رنج را دور کند، گونه (رنگ چهره) را برافروزد، چیز فراموش شده را به یاد آورد، نیکی در اندیشه جای گیرد، بینایی چشم و شنوایی گوش و گویایی زبان را بیفزاید، کاری که باید کرد آسانتر می شود، در بستر خوش بخوابد و سبک برخیزد. پس نیکنامی به تن، و تقدس به روان رسد و پسندیده نیکان گردد. [مینوی خرد، پرسش ۱۵]

می آرد شرف مردمی پدید «آزاده نژاد» از «درم خرید»
می آزاده پدید آرد از بداصل فراوان هنر است اندر این نید
[رودکی]

(۵) یکی مجمر آتش:

به گزارش شاهنامه، هوشنگ بنیان‌گذار آتش‌پرستی (پرستاری و ارج‌گذاری به آتش و روشنایی) بوده؛ فروغی ایزدی که انسان را در برابر سرما و تاریکی و درندگان، پناه‌بخش است:

جهاندار پیش جهان‌آفرین نیایش همی کرد و خواند آفرین
که او را فروغی چنین هدیه داد همین آتش آنگاه قبله نهاد
بگفتا: فروغیت این ایزدی پرستید باید اگر بخردی

فریدون بنیان‌گذار مهرگان، در هنگام برپایی این جشن:

بفرمود تا آتش افروختند همه عنبر و زعفران سوختند
کیخسرو پس از گشودن «دژ بهمن» در آنجا آتشکدهٔ آذرگشسپ را بنا می‌نهد:

بفرمود خسرو بدان جایگاه یکی گنبدی تا به ابر سیاه
نشستند گرد اندرش موبدان ستاره‌شناسان و هم بخردان
در آن شارسان کرد چندان درنگ که آتشکده گشت با بوی و رنگ

تورانیان آریایی‌نژاد نیز دارای آتشکده بودند. یکی از تختگاهان افراسیاب که از تبار «تور» پسر فریدون بود، در «کندز» که سپس «بیکنده» خوانده می‌شد، جای داشت:

نشست اندران شهر ازان کرده بود که کندز، فریدون برآورده بود
برآورد در کندز آتشکده همه زند و اُستا به زر آزده
آنگاه که گودرز از گریختن افراسیاب از دست «هوم» پرهیزگار، آگاه می‌شود:
پر اندیشه شد سوی آتشکده چنان‌چون بود مردم دل‌شده
نخستین بر آتش نیایش گرفت جهان‌آفرین را ستایش گرفت
کیخسرو در گشت و گذار خود:

... به شهر بخارا رسید ز لشگر هوا را همی کس ندید
بخورد و بیاسود و یک هفته بود دوم هفته با جامهٔ ناپسود
بیامد خروشان به آتشکده غمی بود از آن روزهای شده
بگسترد بر موبدان سیم و زر بر آتش پراکند چندی گهر
پس از آنکه گشتاسپ آیین زرتشت را پذیرفت:
پراکند گرد جهان موبدان نهاد از بر آذران گنبدان
نخست آذر «مهر بُرَوزین» نهاد به کشور نگر تا چه آیین نهاد

سوی گنبد آذر آریسد روی به فرمان پیغمبر راستگوی
 به یزدان که هرگز نبیند بهشت کسی کاو ندارد ره زردهشت
 و در پی شکست ارجاسپ و بازآمدن به بلخ:
 خرامید بر گاه و باره بیست به گاه شهشاهی اندر نشست
 بفرمود تا آذر افروختند برو عود هندی همی سوختند
 زمینش بکردند از زیر پاک همه میزمش عود و عنبرش خاک
 همه کارها را به اندام کرد پش «خان گشتاسپی» نام کرد
 بفرمود تا بر در گنبدش نهادند و جاماسپ را موبدش
 اسفندیار به رستم می‌گوید:

برافروختم آتش زردهشت که با مجمر آورده بود از بهشت
 به پیروزی دادگر یک خدای به ایران چنان آمدم باز جای
 که ما را به هر جای دشمن نماند به بت‌خانه‌ها در، برهن نماند
 واپسین دارای هخامنشی چنین پیشگویی می‌کند که از تبار او، پادشاهی نامدار (ارشک بزرگ؟
 اردشیر بابکان؟) پدیدار می‌شود که:

بیاراید این آتش زردهشت بگیرد همی زند و آستا به مُشت
 نگه دارد این فال و جشن سده همان فر نوروز و آتشکده
 همان اورمزد و همان روزمهر بشوید به آب خرد جان و چهر
 کند تازه آیین لهراسپی بماند پی دین گشتاسپی
 مهان را به مه دارد و که، به که بُود دین فروزنده و روزبه
 همه این سروده‌ها نشان می‌دهد که زرتشت با آیین‌های بنیادی و جشن‌هایی چون نوروز و
 مهرگان و سده، همراهی بوده و از سوی دیگر، پیشینه آتش‌های نامداری مانند «بُزین‌مهر» تا
 دوران هوشنگ و تهمورس می‌رسد:

* ... آذر بُزین‌مهر تا پادشایی گشتاسپ شاه جهان را پاسبانی می‌کرد. چون
 انوشه‌روان زرتشت دین آورد... گشتاسپ این آتش را به کوه «ریوند» که آن را
 «پشته گشتاسپان» خوانند به دادگاه (آتشکده) نشانید.^۱

در سوگند گشتاسپ، از دو آتش دیگر نیز یاد شده:

به زند و به زرتشت و دین بهی به «نوش آذر» و «آذر فرهی»^۱
 «برزین مهر» آتش و یژه کشاورزان می‌باشد که همراه دو آتش دیگر: آذر قَزَن‌بَغ (ویژه موبدان) و
 آذرگشسپ (ویژه سپاهیان) در آغاز آفرینش از سوی اورمزد به پاسبانی گیتی (زمین) گمارده
 شدند.^۲ به جایگاه «برزین مهر» در «داستان رستم و هفت گردان» اشاره شده:

شنودم که روزی گو پیلتن یکی سوار کرد از دَر انجمن
 به جایی کجا نام او بُد ریوند بدوی اندرون کاخ‌های بلند
 کجا آذر تیز بُرزین کنون بدانجا فروزد همی رهنمون
 پیش از پیدایش زرتشت، لهراسپ در شهر بلخ:

یکی شارسانی برآورد شاه پر از برزن و کوی و بازارگاه
 به هر برزنی جای جشن سده همه گرد برگرد آتشکده
 یکی آذری ساخت بُرزین به نام که بُد با بزرگی و با نُر و کام
 منوچهر در گفتار خود هنگام تاجگذاری می‌گوید:

شب تیره جوینده کین منم همان آتش تیز بُرزین منم
 مردم به شکرانه پادشاهی بهرام‌گور:

برفتند یکسر به آتشکده به ایوان نوروز و جشن سده
 همی مُشک بر آتش افشانند به بهرام‌شه، آفرین خواندند
 انوشیروان پیش از جنگ با قیصر:

پس پشت و پیش اندر آزادگان بشد تیز تا آذرآبادگان
 چو چشمش برآمد به آذرگشسپ پیاده شد از دور و بگذاشت اسپ
 ز دستور پاکیزه برسم بجُست دو رخ را به آب دو دیده بشت
 نوان اندر آمد به آتشکده نهاد بدو نامه زند و اُست
 رد و هیربند پیش غلطان به خاک همه دامن جامه‌ها کرده چاک
 بزرگان برو گوهر افشانند به زمزم همی آفرین خواندند
 خسرو پرویز «همی تاخت تا پیش آذرگشسپ»:

به باژ اندر آمد به آتشکده دلش بود یکسر به درد آزده

(۱) «آذر فرهی» شاید همان «آذر وهو فریان» باشد که در یسنا [۱۷:۱۱] یاد گردیده است.

(۲) گزیده‌های زادسپرم، ۱۶.

بشد هیروید زند و اُستا به دست
 گشاد از میان شاه، زرین کمر
 بنالید و سر سوی خورشید کرد
 چنین گفت کد: «سای روشن دادگر
 وز آنجا سبک شد به جای نماز
 گر این پادشاهی ز تخم کیان
 پرستنده باشم به آتشکده
 ندارم به گنج اندرون زر و سیم
 اگر کام دل یابم این تاج و اسپ
 همین یاره و توق و این گوشوار
 همان نیز ده بسدره دینار زرد
 به پیش جهاندار یزدان پرست
 بر آتش برآکند چندی گهر
 ز یزدان دلش پر ز امید کرد
 درخت امید از تو آید به به بر»
 همی گفت با داور پاک، راز:
 بخواهد شدن تا نبندم میان
 نخواهم خورش جز ز شیر دده
 به گاه پرستش بپوشم گلیم
 بیارم دمان پیش آذرگشپ
 همین جامه زر گوهرنگار
 فشانم براین گنبد لاژورد

«شهرستانی» در کتاب «ملل والنحل» اشاره کرده که:

اول آتشکده‌ای که بنا کردند، آنست که فریدون در توس بنا کرده، و یکی دیگر در
 بخارا که آن را بردیسون [نسخه دیگر: مردسون] خوانند... و آتشکده‌ای در میانه
 فارس و اسفهان، کیخسرو بنا کرده و آن را کریسه [کویسه] نام کرد و در قومس
 [کومش] آتشکده‌ای دیگر بنا کرد و آن را جریر نام کرد. و سیاوش در مشرق صین
 [چین] آتشکده‌ای بنا کرد. و ارجان جد گشتاسف در ارجان از بلاد فارس،
 آتشکده بنا کرد. و این آتشکده‌ها پیشتر از زرادشت بنا کردند.^۱

«مسعودی»:

زرتشت به گشتاسپ گفت تا آتشی را که جمشید احترام می‌کرد، پیدا کند. آن را در
 خوارزم یافتند و به «دارابگرد» پارس آوردند.^۲
 اینک ببینیم که در گاتها درباره آذر یا آتش بهشتی، چه آمده است:
 * ای مزدا... آن بهروزی که به دستیاری آشه و آذر مینوی خود نوید دادی [یسا،
 ۳۱:۳] با آذر فروزان خویش، واپسین جایگاه هر دو گروه [مزدپرست و
 دیوپرست] را آشکار کن [۳۱:۱۹] در پرتو آشه، آذر نیرومند تو را خواهانیم که
 جاودانه و تواناست و دوستان را پیوسته آشکارا یاری می‌رساند و آزار و گناه

(۱) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۳۹۲.

(۲) مروج الذهب، ۶۰۵.

دشمنان را در چشم‌برهم‌زدنی، نمایان می‌کند [۳۴:۴] در پرتو گرمای آذر تو، که نیرومندی‌اش از آشه است، نیروی بهمنشی (وهومن) به من روی خواهد نمود. [۴۳:۴] آن نماز که نزد آذر تو می‌گزارم [۴۳:۹] بدان هنگام که دروغمند، آزدن مرا کمر می‌بندد، جز آذر... چه کس مرا پناه خواهد بخشید؟ [۴۶:۷] در پرتو «سپندمینو» و آذر خود... پاداش و پادافره هر دو گروه را می‌بخشی. [۴۷:۶] تو با آذر فروزان و آهن‌گدازان هر دو گروه [مزدپرست و دیوپرست] را می‌آزمایی و پاداش و پادافره خواهی داد و نشانی از این فرمان در زندگی خواهی گذاشت که رنج و زیان: دروغمند را، و شادمانی و سود: آشون (پارسا) را خواهد بود. [۵۱:۹] در دیگر بخش‌های اوستا می‌خوانیم:

* آذر آهورامزدا را یاور گرمی و پاداش‌بخش می‌خوانم. [یسنا، ۱۳:۲] ای مزدا آهورا، نخست به میانجی کنش آذر و به دستیاری سپندمینو تو، به تو نزدیک می‌شویم. آذر، کسی را گزند رساند که تو آزدن او را خواسته باشی. ای آذر مزدآهورا، به خوش‌ترین روش به سوی ما آی. با رامش‌دهنده‌ترین شادمانی، با شایسته‌ترین درود، به هنگام دادستان بزرگ [رستاخیز] به ما روی آور. ای آذر، تویی خوشی‌آفرین آهورامزدا؛ چونان سپندمینو. تویی مایه شادکامی او با کارآمدترین نامی که تو راست. به تو نزدیک می‌شویم با اندیشه نیک، با روش درست، با گفتار و کردار و دانایی نیک. [یسنا، ۴-۱:۳۶] ای آذر آهورامزدا، تو را نماز می‌گزاریم. به هنگام بزرگترین آزمایش ایزدی، به سوی ما آی و بخشش و شادمانی بزرگ - خرداد و امرداد - ما را ارزانی دار. [یسنا، ۵۸:۷] آذر مزدآهورا آن کس را که مهر دروغ [پیمان‌شکن] نباشد، به راه راست رهنمون شود. [مهریشت، ۳] گله و رمة داده آذر را می‌ستاییم. [ویسپرد، ۹:۲].

پاره‌ای از پژوهشگران، آزمایش آتشین در گاتها را به گونه نمادین می‌دانند. نمونه‌ای راستین از این آزمون را در داستان سیاوش می‌بینیم؛ «سودابه» مهبانوی کاووس که از فریفتن سیاوش ناامید شده بود، یکی از زنان شبستان را وادار به بچه‌افکنی (سقط جنین) می‌کند و سپس به دروغ می‌گوید که خودش در پی دست‌درازی سیاوش، بچه افکنده است. موبدان پیشنهاد می‌کنند تا گذر از آتش انجام گیرد.

ز هر دو سخن چون برین‌گونه گشت بر آتش یکی را ببايد گذشت
چنین است سوگند چرخ بلند که بر بی‌گناهان نیارد گزند

کاوش به آن دو (سیاوش و سودابه) می‌گوید:

مگر کاتش تیز پیدا کند گنه کرده را نیز رسوا کند
سیاوش برای نشان دادن بی‌گناهی، آمادهٔ آزمون می‌شود. یکسد کاروان شتر سرخ موی به اندازهٔ
دو کوه هیزم آوردند.

بدانگاه سوگند پر مایه شاه چنین بود آیین و این بود راه
وزان پس به موبد بفرمود شاه که بر چوب ریزند نفت سیاه
بیامد دوسد مرد آتش فروز دمیدند، گفتم شب آمد به روز
زمین گشت روشن تر از آسمان جهان خروشان و آتش، دمان
سیاوش با «لبی پر ز خنده، دلی پر امید» به پیش پدر آمد؛ کلاهخود زرین به سر، و جامه‌های
سپید به تن داشت و بر خوشتن، کافور پراکنده بود.

سیاوش بدو گفت: «انده مدار که آسان کند کار من کردگار
سری پر ز شرم و بهایی مراست اگر بی‌گناه رهایی مراست
گر آیدون که هستم ازین بی‌گناه جهان آفرینم بدارد نگاه
به نیروی یزدان نیکی دهش ازین کوه آتش بیابم دهش»
سیاوش چو آمد به آتش فراز همی گفت که: «سای داور بی‌نیاز
مرا ده ازین کوه آتش گذر رها کن تنم را ز بند پدر»
سیاوش بدان کوه آتش بتاخت نشد تنگ دل، کار آتش بساخت
ز هر سو زبانه همی برکشید کسی خود و اسب سیاوش ندید
یکی دشت با دیدگان پر ز خون که تا او ز آتش کی آید برون؟
چو او را بدیدند، برخاست غو که پاک آن خدایی که این کار اوست
شگفتی به گیتی که دید اینچنین ستایش به گیتی سزاوار اوست
چنان آمد اسب و قباب سوار که بادا بر آن شاه نو آفرین
چو بخشایش پاک یزدان بود که گفتم سمن داشت اندر کنار
چو از کوه آتش به هامون گذشت دم آتش و باد یکسان بود
همی داد مژده یکی با دگر خروشدن آمد ز شهر و ز دشت
چو پیش پدر شد سیاوخش پاک که بخشود بر بی‌گنه، دادگر
نه دود و نه آتش، نه گرد و نه خاک

دربارهٔ آزمون فلزگدازان در گزارش‌های پهلوی آمده است: «آذرپاد مهراسپندان» موبدان موبد یا

دستور بزرگ شاپور دوم ساسانی و گردآورنده کتاب «خرده اوستا» برای رفع ناسازگاری‌های دینی و اثبات برحق بودن کتاب اوستا و دین مزدآپرستی، اجازه داد که فلز گداخته بر سینه‌اش بریزند و از این کار، آسیبی بدو نرسید. در دفتر «شایست‌نشایست» آمده است آزمایش فلز گداخته این است که بر روی دل (سینه) صورت می‌گیرد. دل باید به اندازه‌ای پاک و بی‌آرایش باشد که وقتی فلز گداخته روی آن ریخته شد، نسوزد. آذریاد مهراسپندان چنان زیست که وقتی فلز گداخته روی سینه‌اش ریختند، به این می‌مانست که به روی سینه‌اش شیر دوشیده باشند. اما هنگامی که فلز گداخته به روی سینه زشت‌کردار و گناهکاری بچکد، تنش می‌سوزد و می‌میرد.^۱

باران در زمان «فیروز» جد انوشیروان نبارید و مردم ایران به خشکسالی افتادند. و فیروز بدین جهت، چندین سال از مردم خراج نگرفت و درهای خزینه خود را گشود... فیروز به آتشکده «آذرخورا» که در فارس است، رفت... به سوی آتش برگشت و دست و بازوی خود را در حوالی آتش گردانید و سه مرتبه شعله را به سینه خود گذاشت؛ مانند دوستی که دوست خود را به سینه می‌چسباند. و شعله آتش به ریش او گرفت اما نسوزانید. فیروز گفت:

— خداوندا، همه نام‌های تو فرخ است... بر خلق باران رحمت بباران.

... ابری بر آسمان برخاست و چندان بارید که مانند آن دیده نشده بود.^۲

در چند پاره از اوستا نمایشنامه‌هایی به چشم می‌خورد که در آنها آذر در نقش یک پناهبخش، بر روی پرده می‌آید. برای نمونه، هات ۶۲ یسنا:

* آذر آهورامزدا همه را آواز می‌دهد؛ آنان را که برایشان شام و چاشت بامداد می‌پزد. از همگان خواستار پیشکش خوب و دلخواه است. آذر به دستهای رهگذران می‌نگرد:

— چه خواهد آورد یک دوست برای یاورش؟ آن شتابنده برای این رامش گزیده. [بند ۸۷]

موبدانِ هم‌آواز: ای آذر آهورامزدا، بشود که تو در این خانمان، به ستایش و نیایش، براننده شوی. خوشا کسی که تو را به آیین اشته بستاید؛ با هیزم، برسم، شیر و هاون در دست. ای آذر آهورامزدا؛ آن هیزم، بخور، و خورشی که شایسته است، تو را باد. تا تو هماره در این خانمان، روشن و فروزان باشی. به روزگاران

(۱) اوستا (الف)، ۱۷۱.

(۲) آثارالباقیه، ۳۵۳ تا ۳۵۵.

دیرپای تا هنگام رستاخیز. [بند ۱ تا ۳]

آورنده پیشکش: ای آذر آهورامزدا؛ هر چه زودتر به من پناه و گشایش و زندگی دراز ببخش. دانایی، پرهیزگاری، زبان شیوا، روان هوشیار، خرد فراوان و فراگیر و نابود نشدنی ببخش. مرا دلیری، ایستادگی و بیداری ببخشای. به من فرزندان بدی: رسا و کاردان، دین‌گستر، میهن‌پرست، انجمن‌آرا، نیک‌اندیش و دستگیر تنگدستان، که خانمان و روستا و شهر و کشور و نام و آوازه میهن را افزایش بخشند. مرا آنچه کامروا سازد، ببخشای. از این هنگام تا فرجام، پردیس پارسایان و روشنان رامش‌بخش به من ارزانی دار. باشد که به پاداش نیک و نام‌نیک و زندگی خوش دست یابم. [بند ۴ تا ۶]

آذر: بشود که تو را رمه‌ای از چارپایان و گروهی از یاوران باشد. چنین باد تو را زندگی و منشی ورزیده. بشود که زندگی را به شادکامی به‌سربری در شبهایی که خواهی زیست. این است آفرین آذر به کسی که هیزم خشک و آفتاب خورده و پاک شده برایش بیاورد. [بند ۱۰]

در نمایشی دیگر، در نخستین پاس شب، آذر، خانه‌خدا را به یاری می‌خواند و می‌گوید: - ای خانه‌خدا، از جای برخیز. گشتی بر میان بند. جامه بر تن کن. دستان خویش را بشوی، هیزم بگیر و نزد من آور...

در دومین پاس شب، آذر، برزیگر را به یاری می‌خواند. و در سومین پاس شب: - ای سروش پارسای بُرزمند؛ به یاری من بشتاب تا یکی از مردمان، پیش از آنکه «آزی» دیو آفریده بدین‌جا آید و با مایه هستی‌ام بستیزد و نابودم کند، با دستان پاک شسته، هیزم پاک نزد من بیاورد.

پس آنگاه سروش پارسا، مرغی را که «پرودرش» نام دارد و مردم بدزبان، او را «کهرگتاس» می‌خوانند، بیدار می‌کند؛ مرغ، بانگ برمی‌آورد و دمیدن بامداد را نوید می‌دهد:

- ای مردمان، بپا خیزید و بهترین اشته را بستایید که دیوان را فرو می‌افکند. اینک بوشاسپ درازدست [دیو خواب ماندن] بر فراز سر شما می‌آید و همه آفریدگان را که در همان دم بیدار شده‌اند، دیگرباره به خواب فرو خواهد برد.

بوشاسپ دیو، هر یک از مردمان را چنین گوید:

- بخواب، در خواب بمان. هنوز هنگام بیداری فرا نرسیده است.

دگر بار خروس (پروذرش) گوید:

- هرگز در سه کار نیک سستی مکنید: اندیشه و گفتار و کردار نیک. همواره از سه کار بد رویگردان باشید: اندیشه و گفتار و کردار بد.
آنگاه همبستران به یکدیگر می‌گویند:
- برخیزیم. این خروس است که ما را می‌خواند.

هر یک از آن دو که نخست از جای برخیزد، زودتر به بهشت رود. هر کدام که نخست با دستان پاک شسته، هیزم پاک نزد آتش برد، آذر از او خشنود شود و بر او خشم نگیرد و آنچه را که نیاز دارد، بدو بخشد و برای او چنین خواستار افزونی شود:

- بشود که گله‌های گاوان تو افزون شود و از پسران بسیار بهره‌مند گردی. اندیشه و زیرکی تو افزایش یابد. روان تو در تکاپو باشد. همه شبهای زندگی را با شادکامی و روان خوش، به سر آوری. [وندیداد، ۲۷-۱۸:۱۸]

دیدیم که «آزی» دیویست که در پی کشتن آتش است. برخی از پژوهشگران آزی را همان دیو «آز» نماد حرص و طمع دانسته‌اند که درباره‌اش آمده است: همه چیز را می‌بلعد و چون چیزی به او نرسد، از تن خود می‌خورد. اوست دروغی که اگر همه گیتی را به وی دهند، انباشته نشود و سیر نگرده^۱. در روز ستاخیز، پس از سرکوب همه دیوان: اهریمن و آز، بدان نیایش گاهانی، افزارشان شکسته می‌شود و از کار می‌افتند؛ از آن گذر آسمان که از آن در تاخته بودند، دوباره به تیرگی و تاریکی می‌افتند^۲.

برخی دیگر، آزی را در اینجا (وندیداد) برابر با اژی (دهاک) دانسته و کشاکش آزی با آتش را برخاسته از استوره اژی و آذر در کیان‌یشت (زامیاد یشت) می‌دانند:

* هنگامی که آنگرمینو (اهریمن) به پتیارگی (ضدیت) با آفرینش نیک آشه سر برآورد، وهومن و آذر گام پیش نهادند. آنان پتیارگی اهریمن تباهکار را چنان بی‌اثر کردند که نتوانست آنها را از رفتن و گیاهان را از رستن بازدارد. [فروردین‌یشت، ۷۷ و ۷۸] سپندمینو و انگرمینو برای به چنگ آوردن فره ناگرفتنی (فر کیانی) کوشیدند و هر یک از آن دو، چالاک‌ترین پیک‌های خویش را در پی آن فرستاد... پس آنگاه آذر مزدا آهورا اینچنین اندیشه کنان به پیش خرامید:

(۱) بن‌دهش، ۱۲۱.

(۲) بن‌دهش، ۱۴۸.

- من این قره ناگرفتنی را به چنگ آورم.

اما اژی دهاک سه پوزه زشت نهاد، اینچنین پرخاش کنان از پی او بشتافت:
- ای آذر مزدا آهورا، واپس رو که اگر تو این قره ناگرفتنی را به چنگ آوری، هرآینه
من تو را یکباره نابود کنم؛ بدان سان که نتوانی زمین آهورا آفریده را روشنایی
بخشی!

آنگاه آذر، اندیشناک از بیم تباهی زندگی و برای نگاهداشت جهان آشه، دستها را
واپس کشید؛ چه، اژی دهاک سهمگین بود. سپس اژی دهاک زشت نهاد، اینچنین
اندیشه کنان بشتافت:

- من این قره ناگرفتنی را به چنگ آورم.

اما آذر مزدا آهورا اینچنین پرخاش کنان از پی او شتافت:
- ای اژی دهاک سه پوزه! واپس رو که اگر تو این قره ناگرفتنی را به چنگ آوری،
هرآینه من تو را از پی بسوزانم و بر پوزه های تو آتش برافروزم، بدان سان که
نتوانی برای تباه کردن جهان آشه، بر زمین آهورا آفریده، گام گذاری.
آنگاه اژی دهاک اندیشناک از بیم زندگی، دستها را واپس کشید؛ چه، آذر سهمگین
بود. [کیان یشت، ۴۶ تا ۵۰]

نام ایزد	رنگ جامه	نماد طبقه اجتماعی	نام آتش نگاهبان
زروان (زمان)	سپید	آتوربان (روحانی)	آذر فرن یخ
ویو (باد)	گلگون	ارتشتار (سپاهی)	آذر گشنسپ
سپهر (آسمان)	کبود	واستریوش (کشاورز)	آذر برزین مهر
فرن یخ دادگی: بن دهش، بخش چهارم.			

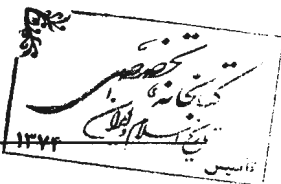
کشاکش کیش‌ها

یکی جهود و مسلمان مناظرت کردند
چنان که خنده گرفت از حدیث ایشانم
به طیره گفت مسلمان: گر این قبالة من
درست نیست، خدایا، جهود میرانم
جهود گفت: به تورات می‌خورم سوگند
وگر خلاف کنم همچو تو مسلمانم
گر از بسیط زمین عقل منعدم گردد
به خود گمان نبرد هیچکس که: نادانم!
[سعدی]

* دانایی بود که گفت:

- اگر این آشکار است که دین ایزدان: راستی، و قانونشان: خوبی است و بر
آفریدگان: نیک‌کامه و بخشاینده‌اند، از چه روی، بیشتر مردمان دارای کیش‌ها و
گروش‌های گوناگونند و بیشتر آن کیش‌ها و قانون‌ها به کار ایزدان گزند رسانند و
خوب نیستند؟

... از بسیاری از کیش‌ها و گروه‌های مردمانی که آنان را در دانایی، برتر
می‌اندیشید، پرسید و پژوهش کرد و بر آنها آگاهی یافت. و چون دید که هریک از
آنها ضد و ناسازگار با دیگریست، آنگاه دانست که این کیش‌ها و فرقه‌ها که در این

جهان، با یکدیگر اینچنین رویارو هستند، نمی‌توانند از آفرینش ایزدان باشند؛ زیرا دین ایزدان: راستی، و قانونشان: درستی است. و بی‌گمان شد که کسانی که به این دین پاک نیستند، در هر چیزی شک دارند و برای همین، دچار آشفتگی می‌شوند. پس از آن، در جستجو و دین‌ورزی کوشا تر شد و از دستورانی که در دین، داناتر و آگاه‌تر بودند، پرسید.

- برای نگاهداری تن و رستگاری روان، چه چیز بهتر و برتر است؟ آنان گفتند:

- از همه نیکی‌هایی که به مردمان می‌رسد، خرد بهتر است. زیرا گیتی را به خرد می‌توان راهبری کرد و مینو (بهشت) را نیز به نیروی خرد می‌توان از آن خود کرد. این نیز پیداست که اورمزد این آفریدگان در گیتی را به «خرد ذاتی» آفریده است و چون سود بزرگ و ارجمندی خرد را به این‌گونه دید، به اورمزدخدا و امشاسپندان و مینوی خرد (روح عقل) سپاسگزارتر شد و مینوی خرد را به پناه گرفت...

هر کسی، بیشتر به آن کیشی گرود و آن را نیک انگارد که آموزشش در آن بوده است. به‌ویژه کیشی نیرومندتر است که قدرت با آن باشد. بجز در فرمانروایی و پادشاهی یکتای گشتاسپ شاهنشاه؛ که برای اینکه دین درست و راست برابر با گفتار آفریدگار هرمزد را با بی‌گمانی و اطمینان بداند، آن را از زرتشت سپیتمان یکتا پذیرفت. هرگونه چیز گیتی و مینو در بهدین مزدیسنان، روشن و نیکو بیان شده و عاری از گمان، آشکار گردیده است. بجز آن دین، هیچ گروهی نیست که در آن، کارهای گیتی و مینو را چنین نیکو بیان شده و روشن بتوان یافت و دانست. اما کیش‌های دیگر به سبب تناقض‌گویی بسیار، چنان آغشته و پیچیده‌اند که گفتار آغازینشان با میانین، و میانین با فرجامین، بسیار بی‌شباهت است! [مینوی خرد، ۴ و ۲۸]

درباره دین و داد (قانون) دیوستیز زرتشت آمده است که:

* در مهی و بهی و زیبایی چندان از دیگر دینها برتر است که دریای «فراخ‌کرت» از دیگر آبها... چنان است که آبی کلان، آبی خُرد را در خود فرو بَرَد... چنان است که درختی تناور، گیاهان خُرد را در سایه‌سار خویش بپوشاند... چنان است که آسمان، گرداگرد زمین را فراگیرد. [وندیداد، ۲۶-۵:۲۲]

* دین مزدپرستی - داد زرتشت - از همه نهادهای خوب، از همه نهادهای

پاک‌نژاد، پذیرفتنی‌تر است. [سروش‌یشت هادخت، ۳]

در شاهنامه، دین یزدان یا کیش پاک آغازین، بسان کرباسی نغز نمودار شده که چهار مرد به نشانه چهار کیش: دهقان (مزدایی)، موسا (جهود)، یونانی (مسیحی) و تازی، به آن آویخته و با یکدیگر در کشاکشند. این سروده فردوسی، پیشگامی وی و پیامد اندیشه‌اش را در عرفان پارسی، پدیدار می‌کند و نشان می‌دهد که دین بنیادین یزدان یا آن کرباس پاک را هرگز پارگی نخواهد بود؛ هرچند که: «نه مردم شدی زان کشیدن ستوه».

در رساله «علمای اسلام» آمده:

* بدان که آفریدگار، یکی است؛ دینش یکی. نه آفریدگار باطل شود، نه دینش.

گفتار سیندخت (مادر رودابه) به سام (پدر زال) نموداری از یگانه‌نگری است:

از آن ترس، کو هوش و زور آفرید	درخشنده ناهید و هور آفرید
خداوند ما و شما خود یکیست	به یزدان‌مان، هیچ پیکار نیست
گذشته ازو قبله ما بت است	چه در چین و کابل، چه در هند و «بت»
شما را خورد آتش پرفروغ	تو دانی کزین در نگفتم دروغ
پرستیدن هر دو راه بدست	چو ما را همه آرزو ایزدست

نگره این بانوی خردمند ایرانی، بنیاد و زیربنای عرفان ناب به‌شمار می‌رود. به این نمونه‌ها بنگرید:

مسلمان گر بدانستی که بت چیست یقین کردی که دین در بت‌پرستیست

[شبستری]

قبله من خاک بتخانه‌ست، هین ای طیر، هین

سنگسارم کن که من هم کعبه کن، هم کافرم

[خاقانی]

پیش ما سوختگان، کعبه و بتخانه یکیست

حرم و دیر: یکی، مسجد و میخانه یکیست

این همه جنگ و جدل، حاصل کوتاه‌نظریست

گر نظر پاک کنی، دام: یکی، دانه: یکیست

[اعمال خراسانی]

گفتار ارجاسپ به موبدانش (کرپ‌ها؟) درباره زرتشت نمایانگر ستیز یک کیش کهن با آیین

نویست که در پی زدودن زنگار نادانیهاست:

یکی مرد آمد به دین‌آوری	به ایران به دعوی پیغمبری
همی گوید: «از آسمان آمدم	ز نژد خدای جهان آمدم
خداوند را دیدم اندر بهشت	مراین زند و اُستا همه او نوشت
به دوزخ درون دیدم آهرمنا	نیاز ستمش گشت پیرامنا
پس آنکه خداوند از بهر دین	فرستاد نزدیک شاه زمین»
سَرِ نامداران ایران سپاه	گرانمایه فرزند لهراسپ‌شاه
که گشتاسپ خوانندش ایرانیان	ببستش یکی کشتی اندر میان
برادرش نیز آن سوار دلیر	سپهدار ایران که نامش زیر
همه پیش او دین‌پژوه آمدند	وز آن پیر جادو ستوه آمدند
گرفتند ازو سربه‌سر دین‌اوی	جهان پر شد از راه و آیین اوی
نشت اندر ایران به پیغمبری	به کاری چنان یسافه و سرسری
یکی سرو فرمود کشتن به دست	به دین‌آوری راه پیشین بست
یکی مجمر آتش یکی نساه را	نموده مر آن شاه خودکامه را
بگوید که این زند و اُستا بُود	بدین آتش تیز وُستا بُود

اگر ارجاسپ زبان رزم را به کار می‌گیرد، وارون او، زرتشت پیکار اندیشه‌ها را در پیش می‌گیرد و بر زبان‌آوران زمان خود که سرسخت‌ترین آنان «گوتم» نام دارد، پیروز می‌گردد. زرتشت:

* مردیست که می‌تواند در انجمن‌ها، سخن خود را به گوش‌ها فرو ببرد؛ مردی

دانشور که می‌تواند در گفت و شنود با «گوتم» کامیاب گردد. [فروردین‌یشت، ۱۶]

«بهرام پژدو» سراینده زرتشتی، داستانی را از گزارش‌های پهلوی به نظم پارسی درآورده که چنین است:

در هندوستان پیری دانا و حکیمی نامبردار بود به نام «چنگرنگهاجه». پس از شنیدن شهرت دین زرتشت، نامه‌ای به گشتاسپ‌شاه نگاشت و او را از گرویدن به دین پیامبر نو ملامت کرد. بنابر پیشنهاد گشتاسپ، دانای هند با گروهی از پیروان خود به بلخ آمد تا در بارگاه کی‌گشتاسپ با زرتشت مناظره کند. دانایان از هرگوشه و کنار برای شنیدن مناظره دینی جمع شدند. زرتشت آنچه که دانای هندی خواست بپرسد، پیشاپیش پاسخ گفت و در خواندن نسکی از اوستا، مسائل مشکل فیلسوف برهمن حل شد. «چنگرنگهاجه» مجاب گردید و بزرگی و عظمت پیامبر را دریافت و به او ایمان آورد و از پیروان غیرتمند او گردید. زرتشت یک مجلد

اوستا به وی بخشید و او خود، دین بهی را در هند رواج داد و هشتاد هزار کس بدین طریق، دین راستین را پذیرفتند و جشنی به یادگار این واقعه برپا کردند.^۱

به نوشته «کیخسرو اسفندیار»: چون آوازه به دین گراییدن «چنگرنگهاجه» در جهان شیوع یافت، «بیاس» نام دانایی از دیار هند به ایران آمده، به فرمان شهنشاه، فرزنانگان هر کشور گرد آمدند. «بیاس» با پیغمبر خدا گفت:

- ای زرتشت؛ از پاسخ و رازگزاری تو، چنگرنگهاجه و عالمی تو را صادق شمرند، و معجزات بی حد از تو شنیده‌ام؛ و من در علم و عمل، در کشور خود مانند ندارم. امیدوار هستم که رازهای سربسته که در دل دارم و اصلاً از صحیفه دل به لب نیاورده‌ام... اگر همه را بگشایی به دین تو درآیم. پیغمبر یزدان گفت:

- پیش از آمدن تو، دادار پاک مرا آگاه ساخته.

پس سیمنادی (سوره‌ای) که یزدان فرو فرستاده بود، بر او خواند و آنچه در دل داشت، همه مذکور بود؛ پاسخ نیز در پی آن. «بیاس» سخن یزدان بشنود؛ به‌دین شده به هند بازگشت...

چون اسفندیار دین بهی را رواج داد، فرزنانگان یونان، «نیاتوس» نام حکیمی را بفرستادند تا از و خشور یزدان، حقایق پرسد. گشتاسپ او را به بهترین روزی، بار داد. فرزانه یونان، روی زرتشت را دیده گفت:

- از روی علم فراست و دانش قیافه، این ترکیب و روی دروغگو نباشد.

پس، از هنگام روز و ماه و سال زادن پرسید. زرتشت باز نمود. نیاتوس گفت که:

- بدین طالع، کاست‌رای نزاید.

پس، از خورد و خواب و زندگانی جُست. حقیقت باز نمود.

نیاتوس گفت:

- این زیستِ دروغکار نیست.

آنگاه و خشور یزدان بدو گفت:

- آنچه خواهی پرسیدن، در دل دار و بر زبان میار که یزدان مرا بدان آگاه ساخته و

کلام خود در این باب برای من در فرستاده.

پس آنچه در دل فرزانه بود که فرزندگان او را پرسیدن گفته بودند، شاگرد پیغمبر در یک سیمناد (سوره) بر نیاتوس فرو خواند.^۱

در «دینکرد پنجم» نیز از بحث و گفتگوی زرتشت با دو ستاره‌پرست بابلی و پیروزی بر ایشان سخن رفته است. ایرانیان از شیوهٔ پیامبرشان کمابیش پیروی کردند و گفتگوی فرهنگ‌ها و تمدن‌ها را زنده نگه داشتند.

پس از پشت کردن امپراتوری روم به کیش مهر و برگزیدن آیین ترسایی، دین جدید که پیامبرش به دست جهودان مصلوب شده بود، این چنین از سوی ایرانیان به نقد کشیده می‌شود: شاپور دوم ساسانی:

همی گفت پیغمبری کش جهود کشد، دین او را شاید ستود
پیروز (پهلوان زمان اتوشیروان):

مسیح فریبنده خود کشته شد چو از دین یزدان سرش گشته شد
ز دین آوران، دین آنکس مجوی که او کار خود را ندانست روی
اگر فر یزدان بر او تافتی جهودی بر او دست کی یافتی
خراد بُرزین (یکی از بزرگان زمان خسرو پرویز):

یکی بینوا مرد درویش بود که نانش ز رنج تن خویش بود
جز از ترف و شیرش نبودی خورش فزونیش رخسین بُدی پرورش
چو آورد مرد جهودش به مَشْت چو بی یار و بیچاره دیدش، بگشت
همان گشته را نیز بر دار کرد بر آن دار بر، مرد را خوار کرد
تو گویی که فرزند یزدان بُد او بدان دار برگشته خندان بُد او
بخندد براین بر، خردمند مرد تو با این خرد، گرد یزدان مگرد
ز فرزند و زن هست او بسی نیاز به نزدیک او آشکار است راز

زمانی که خسرو پرویز جامه‌ای را می‌پوشد که دارای نقش چلیپا (صلیب) و ارمغان قیصر روم بود، پاره‌ای از درباریان به یکدیگر می‌گویند که شهریار جهان (خسرو): «همانا که ترسا شد اندر نهان!» و آنگاه که در هنگام سور، همراه با تیاتوس (فرستادهٔ قیصر) بر خوان می‌نشینند، خسرو به نیایش پیش از خوردن می‌پردازد:

جهاندار بگرفت باژ مهان به زمزم همی رای زد در نهان

تیا توس کآن دید، انداخت نان ز آشفتگی باز پس شد ز خوان
 همی گفت: باز و چلیپا به هم؟! ز خسرو بود بر مسیحا ستم
 همین «تیا توس» هنگام ارمغان کردن جامه ترسایی به خسرو گفته بود: «که دین نیست شاهها به پوشش به پای!»

در یکی از رزم های ایران و روم، دار یا صلیبی که «عیسا ناصری» را بر آن میخکوب کرده بودند، به دست ایرانیان می افتد. پس از سالیانی دراز که خسرو پرویز بر تخت شاهی می نشیند، قیصر روم نامه ای به وی می نویسد و آرزوی بازگشت «دار عیسا» به روم را می کند. خسرو پرویز در پاسخ، اینچنین خرده گیری می کند:

به ما بر ز دین کهن ننگ نیست	به گیتی به از دین هوشنگ نیست
همه داد و نیکی و شرمست و مهر	نگه کردن اندر شمار سپهر
به هستی یزدان نیوشاترم	همیشه سوی داد، کوشاترم
ندانمش انباز و فرزند و جفت	نگردد نهان و نخواهد نهفت
کسی را چه خوانی همی سوگوار	که کردند پیغمبرش را به دار
که گوید که فرزند یزدان بُد اوی	بدان دار برگشته خندان بُد اوی
چو فرزند بُد، رفت سوی پدر	تو اندوه آن چوپ پوده مخور!
همان دار عیسا نیز زید رنج	که شاه اردشیر آن نهاده به گنج
از ایران چو چوبی فرستم به روم	بخندند بر ما همه مرز و بوم!

و در جای دیگر می گوید:

شگفت آمدم ز آنکه چون قیصری	سرافراز مردی و گندآوری
که یزدان چرا خواند آن کشته را	هم این چوب خشک تبه گشته را
گر آن دار بسی کار یزدان بُدی	سر ماه را اورمزد آن بُدی

مولانا جلال الدین بلخی درباره مسیح مصلوب آورده است:

جهل ترسا بین امان انگيخته زان خداوندی که گشت آویخته
 چون به قول اوست مصلوب جهود پس مر او را امر کی تاند نمود

کشاکش کیش ها نه تنها میان انسانها، که در دنیای گیاهان و جانوران نیز دیده می شود! در سروده ای پهلوی، یک بز که نمایانگر مزدپرستیست، در برابر فخر فروشی درخت نخل، او را دیوی بلندبالا می خواند که برگهایش همانند گیسوی دیوان است و می افزاید:

«دین ویژه مزدیسنان را که هر مزد مهربان آموخت، کسی جز من نمی تواند

ستاید؛ زیرا برای پرستش یزدان، شیر مرا نذر و نیاز می‌کنند... گشتی (کمبرند-مزدپرستان) را از پشم سپیدم درست می‌کنند.^۱

همیشه از دل یک دین بنیادین، فرقه‌ها و مذاهبی برخاسته که تفسیر و گزارش خاص خود را درست‌تر نموده است. دین زرتشت نیز از این ناهنجاری‌ها به دور نبوده و به‌ویژه از دو فرقه^۲ مانوی^۳ و مزدکی^۴ بیشترین ضربه را خورده است. گفتگوها و مناظرات اندیشمندان زرتشتی با مانی و مزدک نشانگر کژراهه^۵ آن دو است و عجیب اینجاست که بعدها پاره‌ای از نویسندگان نادان (چه در قدیم و چه در جدید) نگرش‌های مانوی و مزدکی را به نام زرتشت نگاشته‌اند!

* گفتار موبد به مانی:

... ای مورد صورت‌پرست	به یزدان چرا آختی چیره‌دست
کسی کو بلند آسمان آفرید	بدو در، مکان و زمان آفرید
کجا نور و ظلمت بدو اندرست	ز هر گوه‌ری گوه‌رش برترست
شب و روز و گردان سپهر بلند	که زویت پناهست و هم زو گزند
به برهان صورت چرا بگروی	همی پسند دین‌آوران نشنوی
که گویند پاکیزه یزدان یکیست	جز از بندگی کردنت چاره نیست
گر این صورت کرده جنبان کنی	سزد گر ز جنبنده برهان کنی
بدانی که برهان نباشد به کار	ندارد کسی این سخن استوار
اگر اهرمن جفت یزدان بُدی	شب تیره چون روز رخشان بُدی
همه ساله بودی شب و روز راست	به گردش فزونی نبودی نه کاست
نگسجد جهان‌آفرین در گمان	که او برتر است از زمان و مکان
سخن‌های دیوانگانست و بس	بسدین بر نباشد تو را یار کس

* گفتار «مهرآذرپارسی» به مزدک:

یکی دین نو ساختی پر زیان	نهادی زن و خواسته در میان
چه داند پدر، کش که باشد پسر	پسر همچنین چون شناسد پدر
چو مردم برابر بود در جهان	نباشند پسیدا کهان از مهان
که باشد مرا و تو را کارگر	چه مردم جدا ماند از به بتر

(۱) درخت آسوریک، ۶۱ و ۷۱.

(۲) هنر و استوره‌های مانوی، در جای خود، از ارزش فراوان برخوردار است؛ اما جهانبینی مانوی ویرانگری‌های بسیار به بار آورد. برای آگاهی بیشتر بنگرید به نوشتارهای «ذبیح بهروز».

کسی کو مُرد جای و چیزش که راست که شد کارگربنده، با شاه راست
جهان زین سخن پاک ویران شود نباید که این بد به ایران شود
همه کدخدایند و مزدور کیست همه گنج دارند و گنجور کیست
ز دین‌آوران این سخن کس نگفت تو دیوانگی داری اندر نهفت

«مزدک بن بامدادان» موبد موبدان بود. دین مزدک آورد و «قباد» را بدان کار بمباح زنان بر یکدیگر، و مال، و فعل‌های زشت و مذموم اندر آورد... گفت: «به مال و زن و هر چه باشد اندر، مردم متساوی باید، و کس را بر کس برتری نیست». و خلقی تابع او شدند و درویشان را و جهال (جاهلان) را سخت موافق بود این مذهب. و قباد دین او را بپذیرفت که مولع بود (ولع داشت) به زنان.^۱

«ابوریحان بیرونی» دربارهٔ مزدک می‌نویسد:

مردم را به دین ثنویت [دوگانه‌پرستی] خواند و با زرتشت در بسیاری از آراء مخالفت کرد و به اشتراک در مال و زن قائل گشت.^۲

«نظام الملک / سیاست‌نامه»:

[مزدک] گفت: «زنان را چون مال یکدیگر شناسید تا هیچ کس از لذات و شهوات دنیا بی‌نصیب نماند». و در مراد بر همه خلق گشاده بود و پس مردمان از جهت اباحت مال و زن، به مذهب او بیشتر رغبت کردند...

نوشیروان گفت: او [زرتشت] نفرمود که مال و زن مردمان مباحست؛ از عهد زرتشت تا امروز هیچکس از دانایان این تفسیر نکرده است. دین از بهر مال و حرم، به کار است؛ چون این هر دو مباحست آنکه چه فرق باشد میان چهارپای و آدمی؟ که این روش و طریق بهایم است که در چریدن و مجامعت کردن یکسان باشند نه مردم عاقل...

[موبد] گفت: «تو [مزدک] زنان را مباح کرده‌ای! چون بیست مرد با یک زن گرد آیند و زن آبستن شود، چون بزاید، فرزندی، که را باشد؟!»

مزدک فرو ماند.

«شهرستانی» در کتاب «ملل و نحل» درباره یکی از خوارج به نام «یزید بن انیسه خارجی» نوشته است که وی در بسره (بصره) می‌زیست و سپس به سرزمین پارس رفت. وی بر این باور بود که

(۱) مجمل‌التواریخ، ۷۳ و ۹۵.

(۲) آثارالباقیه، ۳۱۱.

خداوند پیامبری را از تبار پارسیان برخواهد انگيخت و کتابی آسمانی را یکباره بر او فرو خواهد فرستاد. و او شریعت پیامبر اسلام را رها کرده و به دین صابئه که در قرآن از آنان یاد شده، درخواهد آمد. گروهی از پژوهشگران گمان دارند که ایزدی‌ها منسوب به «یزید بن انیسه» می‌باشند.^۱

تاریخنامه‌های دینی مانند «ملل و نحل» و «خلاصت‌الادیان» از فرقه‌های مجوس با این نامها یاد کرده‌اند:

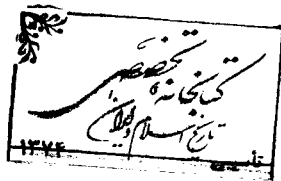
۱. کیومرثیه.
۲. زروانیه.
۳. زردشتیه.
۴. مانویه.
۵. مزدکیه.
۶. دیصانیه.
۷. مرقیونیه.
۸. کینویه.
۹. صیامیه.
۱۰. تناسخیه.

(۱) ایزدی‌ها (یزیدی‌ها) را به نادرست شیطان‌پرست می‌خوانند. این فرقه کهن که خود را زرتشتی می‌دانند، از آیینهای جالبی برخوردارند. در «مصحف رش» که کتاب مقدس ایزدیان است، از سه پادشاه ایشان به نامهای اخشورش (خشایارشا)، «شاپور اول» و «شاپور دوم» یاد شده است. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: یزیدیان یا شیطان‌پرستان، اثر: محمد تونجی، انتشارات عطایی.

بخش ششم

یک دین و دو خدا

از ایران تا کنعان

دین یهود و مردمی که از آن پیروی می کرده اند، چه سرگذشتی داشتند و از کجا ریشه گرفته اند؟ با نگرش به تورات که کتاب مقدس و تاریخی یهودیان است، می توان سرنخ ها و روشنگری های ارزنده ای به دست آورد. پس، تورات را می گشاییم و گام به گام با تاریخ به پیش می رویم؛ تاریخی که با «آدم و حوا» آغاز می شود. نشانی های سرزمین بهشتی که آدم و حوا در آن نشیمن داشته اند، با ایران زمین همخوانی دارد:

* و خداوند خدا [الوهیم] باغی در عَدَن به طرف مشرق، غرس نمود و آن «آدم» را که سرشته بود، در آنجا گذاشت... و نهري از عدن بیرون آمد تا باغ را سیراب کند و از آنجا منقسم گشته، چهار شعبه شد. نام نهر اول: «فیشون» است که تمام زمین «حویله» را که در آنجا طلاست، احاطه می کند؛ و طلای آن زمین نیکوست و در آنجا مروارید و سنگ جَزَع^۱ است. نام نهر دوم: «جیحون» که تمام زمین «کوش» را دربر می گیرد^۲. نام نهر سوم: «حدقل» که به طرف شرقی آشور جاریست؛ و نهر چهارم: فرات... [سفر پیدایش، ۱۵-۲۸]

(۱) جَزَع: مهره یمانی؛ سنگی است سیاه، دارای خال های سفید و زرد و سرخ. این سنگ در معدن عقیق پیدا می شود.

(۲) فضل ابن روزبهان خنجی درباره رود همزاد جیحون می نویسد: نهر سیحون از انهار اربعه عالم است که در بعضی احادیث مرویست که از بهشت می آید و منبع زلال ایشان خاک عنبر سرشت بهشت جاودانست. [همان نامه بخارا، ۸۵]

از میان رودهای یاد شده، نام دو رود که در فلات ایران جاریست، کاملاً آشناست: جیحون و فرات. از آنجا که آشور یا «سورستان» نیز بخشی از ایران بزرگ به شمار می‌رفته، بنابراین، رود «حدقل» نیز یکی از رودهای همین سرزمین می‌باشد. در گزارشی دربارهٔ تورات به نام «قاموس کتاب مقدس»، رود حدقل برابر با دجله، و «فیشون» برابر با رود «زاب» دانسته شده است. از سوی دیگر:

سرزمین «کوش» که رود جیحون در آن جاریست، پیرامون دریای خزر بوده است؛ یعنی جایی که مردمان «کاسی» یا «کاشی» می‌زیسته‌اند. در شاهنامه می‌خوانیم که کانون فریدون در شهر «کوس» بوده است. بگذریم از اینکه نام شهرهای کاشان و کاسپین (قزوین) را نیز در دسترس داریم.^۱

در اسناد تمدن آنتشان (ایلام) دیده شده که برخی اشخاص دارای نام «هاییل» هستند.^۲ و نیز اسمهای «شیث» و «انوش» - پسر و نوهٔ «آدم» - آشکارا نامهایی ایرانیست. در آنتشان به فرد روحانی: «شتین» می‌گفتند^۳ که سپس به گونهٔ «شت» درآمد، به معنای حضرت؛ مانند: شت زرتشت. از همین خانواده واژه‌های شید (تابش) و سید (آقا) را داریم که همراه با «شیث» برگرفته از بُن‌واژهٔ «خَشَنیت» می‌باشند.

در تورات اشاره شده که «قابیل» به سوی خراسان کوچ کرد:^۴

* پس قائن [قابیل] از حضور خداوند بیرون رفت و در زمین «نُود» به طرف شرقی عَدَن ساکن شد. و قائن زوجهٔ خود را شناخت؛ پس حامله شده «خنوخ» را زایید و شهری بنا کرد و آن را به اسم پسر خود: «خنوخ» نام نهاد. [۵:۱۶-۱۸]

در میان نوادگانِ خنوخ خراسانی:

* یابال: پدر خیمه‌نشینان و صاحبان مواشی بود.

* یوبال: پدر همهٔ نوازندگان بَریت و نی بود.

* توبل: صانع هر آلت مس و آهن بود. [۵:۱۹-۲۳]

سوی شرقی «عدن» یا ایران برابر است با خراسان بزرگ؛ و در بوم‌هایش، شهرهایی بوده‌اند که

(۱) بهشت جم؛ گاهنامه ایرانمهر، شمارهٔ ۲.

(۲) مقالات معین، ۱۶۴.

(۳) تاریخ کیش زرتشت، جلد دوم، ۱۹۶.

(۴) نام قابیل در تورات به گونهٔ «قائن» آمده و درخور نگرش است که در خراسان، پهنه‌ای به نام «قائنات» به مرکزیت شهر «قائن» داریم.

نام‌هایی همسان و هم‌ریشه با «نود» داشته‌اند: نَوَه (غزنه)، نویدک (بخارا)، نویده (بلخ) و... برپایهٔ پاره‌ای روایات، شهر «خنوخ» را می‌توان همان بلخ دانست:

* در مشرق‌زمین، ناحیه‌ای است که آن را بلخ نامند... و دومین شهر دنیاست. قبل از آن، تنها شهر «اوق» بوده که آن را «آدم» علیه‌السلام در هند [خوزستان] ساخت.^۱ بعد از آن، بلخ است که قابیل کُشندۀ هابیل ساخته است. و اگر نه آن بود که قبر هابیل در میدانی است که آن را «میدان گشتاسب» نامند، هرآینه، عذاب، مردم این شهر را فراگرفت؛ لکن خداوند به واسطهٔ هرمت این تربت پاک، بلا را از این شهر بگرداند.^۲

پس از «نود» در خراسان، سرزمین «ماد» دومین میزبان و مرکز کوچندگان به‌شمار می‌رفت. با پایان یافتن توفان نوح:

* روز هفدهم از ماه هفتم، کشتی بر کوه‌های «آارات» قرار گرفت... و خدا نوح و پسرانش را برکت داده به ایشان گفت: بارور و کثیر شوید و زمین را پر سازید... و پسران نوح که از کشتی بیرون آمدند: «سام» و «حام» و «یافت» بودند و «حام» پدر «کنعان» است. اینانند سه پسر نوح و از ایشان تمامی جهان منشعب شد.

[سفر پیدایش، ۸ و ۹]

هفدهمین روز از ماه هفتم برابر با مهرگان است. نوح و سام نام‌هایی ایرانی هستند^۳ و حکایت نوح و پسرانش برگرفته از داستان فریدون و سه پسر اوست. سومین مرکزی که در تورات یاد شده، شهر «بابل» در سرزمین «شنعار» است که بیشتر پژوهشگران، برابر با «سومر» می‌دانند:

(۱) اطلاق کلمهٔ هند بر شبه‌قاره‌ای که در جنوب آسیا واقع است و مردمان آنجا کشور خود را «بهارت» یا «آریا ورتا» می‌گویند، مربوط به زمانهای قدیم نیست؛ بلکه این نام برای این سرزمین، جدید است. هنگام ورود مسلمانان به ناحیهٔ بسره (بصره)، این ناحیه: هند نامیده می‌شده است... تا قرون اولیهٔ اسلامی، نواحی شمال غربی خلیج فارس به‌نام «هندعلیا» معروف بوده و بخصوص اهالی بسره، رودخانه پهلوی بسره را: رود هند می‌نامیده‌اند؛ و مخصوصاً «مسعودی» و «طبری» تصریح می‌نمایند که بسره و نواحی خوزستان به‌نام سرزمین هند موسوم بوده است. اتفاقاً در ناحیهٔ خوزستان فعلی، اسامی ده‌ها و مناطقی چند با کلمهٔ «هند» و «اند» شروع می‌شود؛ مانند: هندیجان، اندیشک، هندورابی، اندیکان و غیره.

[قصه سکندر و دارا، ۱۳۷ و ۱۳۸]

(۲) خراسان بزرگ، ۱۱۰.

(۳) برای نمونه: سام، پدر زال و نیای رستم؛ نوح فشردهٔ نام «آنوح» یا آناهیتا می‌باشد. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: نبرد خدایان، گفتار ۲۷.

* و تمام جهان را یک زبان و یک لغت بود. و واقع شد که چون از مشرق کوچ می‌کردند، همواری در زمین «شنعار» یافتند و در آنجا سکنا گرفتند... پس، خداوند ایشان را از آنجا بر روی تمام زمین پراکنده کرد و از بنای شهر باز ماندند. از آن سبب آنجا را «بابل» نامیدند زیرا که خداوند در آنجا لغت تمامی اهل جهان را مشوش نمود.^۱ [سفر پیدایش، ۱۱۰-۱:۱]

و افسین کانون کوچندگان، پیش از درآمدن به کنعان، شهر «حران» بود و «تارح» پدر «ابراهیم» سرپرستی ایشان را داشت:

* ... ایشان از «اور کلدانیان» بیرون شدند تا به ارض کنعان بروند؛ و به «حران» رسیده در آنجا توقف نمودند... و خداوند به «ابرام» گفت:
- از ولایت خود و از مولد خویش و از خانه پدر خود به سوی زمینی که به تو نشان دهم، بیرون شو....

و «ابرام» زن خود: «سارای» و برادرزاده خود: «لوط» و همه اموال اندوخته خود را با اشخاصی که در «حران» پیدا کرده بودند، برداشته به عزیمت زمین کنعان بیرون شدند؛ و به زمین کنعان، داخل شدند. [سفر پیدایش، ۱۱:۳۱ و ۱۲:۱-۵]

در اسفار موسای ایرانی موج می‌زند. موسای پس از فرار از مصر به سرزمین «مدیان» که همان «ماد» است می‌رود و فرشته خداوند در شعله آتش بر او نمودار می‌شود. آنجا: «هوریب» یا «جبل الله» بود و خداوند خود را به نام «اهیه» بر وی شناسانید. [سفر خروج، باب سوم] هوریب از ریشه هور، و جبل الله همان «البرز» یا «کوه الاله» است. اینجا که «زمین مقدس» می‌باشد و موسای باید نعلین هایش را از پا درآورد، بزرگترین پرستشگاه مغان، یعنی «آذرگشسپ» است که پای برهنه به زیارت آن می‌رفتند. «اهیه» را می‌توان برابر با یکی از ویژه‌نام‌های دادار ایرانی دانست: «اهو»! افزون بر این نام بیابان «سین» یا «سینا» کاملاً ایرانیست و برگرفته از نام خورشید Sun می‌باشد؛ مانند شهرهای: سن‌آباد (مشهد)، سائین دژ (شاهین قلعه) و سنن دژ (سنندج). دیگر، کوه «هور» در سرحد زمین «ادوم» است که «هارون» برادر موسای بر قلعه آن وفات یافت. [سفر اعداد، ۲۰:۲۹] جالب است که:

۱- تهمورس شهر ابراین [ایراین / ابراتین] را ساخت که در سرزمین قوم موسای بود. [البلدان]

۲- اندر عهد منوچهر، پیغامبر: موسای بود. [مجموع التواریخ]

(۱) بابل فشرده نام «باب ایلو» است، به معنی: شهر و درگاه خدا. نویسندگان تورات، یا از زبان‌شناسی ناآگاه بودند و یا به گونه‌ای کنایه‌آمیز معنای بابل را با «بلشو» یگانه انگاشته‌اند.

۳- منوچهر ملکی بود از آن عجم بزرگوار و پادشاهی او تا شام و مغرب رسیده بود. [تاریخ بلعمی] در تورات بارها به همزیستی و آمیزندگی یهودیان با مردمانی آریایی چون هیتی‌ها (بنی‌حت)، فریگی‌ها (فریزیان)، مادها (مدیان) و هوریان اشاره شده و به‌ویژه پدرزن موسا از قوم ماد، و مادر سلیمان از هیتی‌ها بود.

«ویل دورانت»:

تاریخ یهود است که سازنده این قوم به‌شمار می‌رود؛ نه اینکه یهودیان تاریخ خود را ساخته باشند. یهودیان در آغاز ظهور خود، آمیخته‌ای از نژادهای گوناگون بودند... صورت اسیران عبرانی که در نقش‌های مصری و آشوری دیده می‌شود... با صورت یهودیان امروز شباهت فراوان دارد. در آن نقش‌ها، بینی دراز و برگشته قوم هیتی و گونه‌های برجسته و موی شکنجدار سر و ریش قابل توجه است.^۱

«رافائل پاتای» Raphael Patai:

پژوهش‌های مبتنی بر مردم‌شناسی فیزیکی نشان می‌دهد که برخلاف عقیده عامه، چیزی به نام نژاد یهودی وجود ندارد. مقایسه مردم‌نگاری گروه‌های یهودی در بسیاری از جاها حکایت از آن دارد که این گروه‌ها از نظر مشخصات عمده جسمی مانند وزن، قد، رنگ بشره، حجم سر و گروه خونی، با یکدیگر تفاوت فراوان دارند.

«یوان کوماس» Juan Comas:

یهودیان به لحاظ نژادی، ناهمگون می‌باشند. مهاجرتهای مداوم، ارتباطات ارادی یا غیر ارادی آنها با ملل و اقوام گوناگون دیگر به حدی موجب آمیزش نسل شده است که در آنچه اصطلاحاً «ملت اسرائیل» نامیده می‌شود، نمونه‌هایی از هر قوم را با نشانی‌های خاص آن می‌توان ارائه داد.^۲

یهودیان فرمانروایی‌های کم‌گستره‌ای را در «کنعان» بنیان نهادند (مانند دو کشور کوچک: اسرائیل

(۱) هیتی‌ها متمدن‌ترین و نیرومندترین اقوام هند و اروپایی [آریایی] باستانی بودند. در حوالی ۱۸۰۰ ق.م اثر این قوم را در نزدیکی سرچشمه‌های دجله و فرات می‌یابیم. از همین جاست که قشون و نفوذ خود را بر سوریه گسترده و مدنها مایه پریشانی امپراتوری مصر شدند. «رامسس دوم» ناچار شد که با هیتی‌ها پیمان صلحی ببندد و به برابری شاه هیتی‌ها با خود اعتراف کند. پایتخت دولت هیتی در محلی بود که اکنون «بوغازکوی» نام دارد. [مشرق‌زمین گاهواره تمدن، ۳۳۵ و ۳۵۴]

(۲) خزران، ۲۳۰ و ۲۳۱.

و یهودا) و در جنگ‌هایی که با پادشاهی‌های غرب فلات ایران (میان دو رود) داشتند، بارها به اسیری رفتند و گاهی نیز به شهرهای ایران کوچانده می‌شدند:

* پادشاه آشور [شَلْ مَنَاسَر] اسرائیل را به آشور کوچانیده ایشان را در «خَلَح» و «خَابُور» نهر «جوزان» و در شهرهای «ماد» سکونت داد.

[کتاب دوم پادشاهان، ۱۸:۱۱]

خواری و بردگی یهودیان همچنان ادامه داشت تا آن‌که از آسمان ایران «عقاب شرق»^۱ فرارسید و بالهای مهر خود را بر سر جهانیان گسترد. به گفته «و. دورانت»:

ساعتی که کوروش همچون مرد جهانگشایی به بابل درآمد و یهودیان اسیر را آزاد گذاشت تا به سرزمین خود بازگردند، یکی از باشکوه‌ترین ساعات تاریخ بنی اسرائیل به‌شمار می‌رود.^۲

(۱) عقاب شرق و مرد همسخن خویش را از جای دور فرا می‌خوانم... [خداوند] درباره کورش می‌گوید که: او شبان من است و تمامی مسرت مرا به اتمام خواهد رسانید. [اشعیا۱ نبی، ۴۶:۱۱ + ۴۴:۲۸]

(۲) مشرق‌زمین گاهواره تمدن، ۳۸۰.

چنین می‌گوید خداوند به «مسیح» خویش یعنی به «کورش» که دست راست او را گرفتم تا به حضور وی امتها را مغلوب سازم و کمرهای پادشاهان را بگشایم؛ تا درها را به حضور وی مفتوح نمایم و دروازه‌ها دیگر بسته نشود:

— من پیش روی تو خواهم خرامید و جایهای ناهموار را هموار خواهم ساخت. و درهای برنجین را شکسته، پشت‌بندهای آهنین را خواهم برید. و «گنج‌های ظلمت» و «خزاین مخفی» را به تو خواهم بخشید تا بدانی که من یهوه که تو را به اسمت خوانده‌ام، خدای اسرائیل می‌باشم. به خاطر بنده خود: یعقوب و برگزیده خویش: اسرائیل، هنگامی که مرا نشناختی، تو را به اسمت خواندم و ملقب ساختم. من یهوه هستم و دیگری نیست و غیر از من خدایی هرگز. من کمر تو را بستم هنگامی که مرا نشناختی؛ تا از مشرق آفتاب و مغرب آن بدانند که سوای من احدی نیست. من یهوه هستم و دیگری نه. پدید آورنده نور و آفریننده ظلمت. سازنده سلامتی و آفریننده بدی. من یهوه صانع همه این چیزها هستم. ای آسمانها از بالا بیارانید تا افلاک عدالت را فرو ریزد و زمین بشکافت تا نجات و عدالت، نمود کنند و آنها را با هم برویاند؛ زیرا که من: یهوه این را آفریده‌ام... من او را به عدالت برانگیختم و تمامی راه‌هایش را راست خواهم ساخت. شهر مرا بنا کرده، اسیرانم را آزاد خواهد نمود اما نه برای قیمت و نه برای هدیه. یهوه سبائوت این را می‌گوید؛ خداوند چنین می‌گوید: حاصل مصر و تجارت «حبش» و اهل «سیا» که مردان بلندقد می‌باشند، نزد تو عبور نموده، از آن تو

خواهند بود. و تابع تو شده در زنجیرها خواهند آمد و پیش تو خم شده و نزد تو التماس نموده خواهند گفت:

— البته خدا در توسست و دیگری نیست و خدایی [دروغین] نه... [۴۵:۱-۱۵]
آنچه که از زبان «اشعیای نبی» خواندیم، سندیست بس گرانبها دربارهٔ باورداشت یهودیان به پیامبری «کوروش هخامنشی» که باید با موشکافی و تیزبینی بررسی گردد:

* و نهالی از تنهٔ «یسی» بیرون آمده شاخه‌ای از ریشه‌هایش خواهد شکفت. و روح خداوند بر او قرار خواهد گرفت؛ یعنی روح حکمت و فهم، و روح مشورت و قوت، و روح معرفت و ترس خداوند. و خوشی او در ترس خداوند خواهد بود و موافق رؤیت چشم خود داوری نخواهد کرد و بر وفق شنیده‌های گوش خود تنبیه نخواهد نمود. بلکه مسکینان را به عدالت داوری خواهد کرد و برای مظلومان زمین، با راستی حکم خواهد راند. و جهان را به عصای دهان خویش زده، شیران را به نفخهٔ لبهای خود خواهد کشت. و کمر بند کمرش: عدالت خواهد بود و کمر بند میانش: امانت. و گرگ با بره همنشینی خواهد داشت. [۱۱:۱-۶]

اینک پادشاهی به عدالت سلطنت خواهد نمود و سروران به انصاف حکمرانی خواهند کرد. و مردی مانند پناهگاهی از باد و پوششی از توفان خواهد بود. و مانند جویهای آب در جای خشک و سایهٔ سخره‌ای بزرگ در زمین تعب آورنده خواهد بود. [۳۲:۱ و ۲]

کیست که کسی را از مشرق برانگیخت که عدالت او را نزد پایهای وی می‌خواند. امت‌ها را به وی تسلیم می‌کند و او را بر پادشاهان مسلط می‌گرداند. و ایشان را مثل غبار به شمشیر وی و مثل کاه که پراکنده می‌گردد، به کمان وی تسلیم خواهد نمود. ایشان را تعقیب نموده به راهی که با پایهای خود نرفته بود، به سلامتی خواهد گذشت... جزیره‌ها دیدند و ترسیدند و اقصای زمین لرزیدند و تقرب جسته، آمدند... کسی را از شمال برانگیختم و او خواهد آمد و کسی را از مشرق آفتاب که اسم مرا خواهد خواند. [۲۵ و ۴:۱-۵]

اینک بندهٔ من که او را دستگیری نمودم و برگزیدهٔ من که جانم از او خوشنود است. من روح خود را بر او می‌نهم تا انصاف را برای امتها صادر سازد. او فریاد نخواهد زد و آواز خود را بلند نخواهد نمود و آن را در کوچه‌ها نخواهد شنواید.

نی خورد شده را نخواهد شکست و فتیله ضعیفان را خاموش نخواهد ساخت تا عدالت را به راستی صادر گرداند. او ضعیف نخواهد گردید و منکسر نخواهد شد تا انصاف را بر زمین قرار دهد و جزیره‌ها [سرزمین‌ها] منتظر «شریعت» او باشند.^۱ من که یهوه هستم تو را به عدالت خوانده‌ام و دست تو را گرفته تو را نگاه خواهم داشت و تو را «عهد قوم» و «نور امتها» خواهم گردانید؛ تا چشمان کوران را بگشایی و اسیران را از زندان و نشینندگان در ظلمت را از محبس بیرون آوری. [۴۲:۱-۷]

خداوند او را دوست می‌دارد؛ پس مسرت خود را بر بابل به‌جا خواهد آورد و بازوی او بر کلدانیان فروود خواهد آمد. من تکلم نمودم و من او را خواندم. و او را آوردم تا راه خود را کامران سازد. [۴۸:۱۴ و ۱۵]

* خداوند روح کورش پادشاه فارس را برانگیخت تا در تمامی ممالک خود، فرمانی نافذ کرد و آن را نیز مرقوم داشت و گفت:

«کورش پادشاه فارس چنین می‌فرماید: یهوه خدای آسمانها جمیع ممالک زمین را به من داده و مرا امر فرموده است که خانه‌ای برای وی در اورشلیم که در «یهودا» است بنا نمایم. [کتاب عزرا، ۳-۱:۱]

«ابوالکلام آزاد» در پژوهش ژرف خود، نشان داده که «کورش بزرگ» در قرآن به نام «ذوالقرنین» خوانده شده و نماد وی در «کتاب دانیال» یک قوچ دوشاخ به‌نام «لو» -قرائیم است؛ واژه «قَرْن» در زبانهای عبری و عربی معنی «شاخ» را می‌دهد. همچنین پیکره کورش در «پاسارگاد» که دارای بالهای عقاب و تاج دوشاخ است، با گفتار تورات همخوانی دارد.^۲

نشانه‌های دیگری که می‌توان افزود، یکی: استعاره «شاخ مسیح» است [کتاب اول سموئیل، ۲:۱۱] و دیگری، پیشگویی «زکریا» درباره کورش:

* اینک مردی که به «شاخ» مسمما است [لقب دارد] از مکان خود خواهد رویید و

هیكل [خانه] خداوند را بنا خواهد نمود. [۶:۱۲]

چشمگیر اینجاست که در تورات، خداوند از «کورش بزرگ» به گونه «رسول من» و «مسلم من»

(۱) اشاره به شریعت کورش، نشانه دیگری درباره پیامبری اوست. در «تفسیر ابوالفتوح» آمده است: خدای تعالی بر زبان بعضی پیغمبران امر کرد پادشاهی از پادشاهان پارس را؛ نام او: کورش، و او مردی بود مؤمن. [جلد ششم، ۲۷۶].

(۲) بنگرید به: کورش کبیر (ذوالقرنین)، ترجمه: باستانی‌پاریزی.

یاد کرده است. [اشعیا، ۲۰ و ۴۲:۱۹]

نکته دیگر آنکه، هرکجا از «اسکندر ذوالقرنین» سخن رفته، یادواره‌ای از «کوروش»، شاه - پیامبر ایرانیست و نه «الکساندر مقدونی»؛ زیرا:

- ۱- درنده‌خویی و دیوانگی الکساندر مقدونی هرگز با ویژگی‌های یک شاه - پیامبر نمی‌خواند و شرح لشگرکشی‌های او تا چین و هند، از دروغهای بزرگ تاریخ و برگرفته از سرگذشت سردودمانهایی چون کورش بزرگ و ارشک بزرگ (شاه - پیامبر اشکانیان) می‌باشد.
- ۲- گنج‌های ظلمت و خزاین مخفی که به کورش هخامنشی بخشیده شده است، در اسکندرنامه‌ها به نام اسکندر بازگویی می‌شود.

- ۳- «جوج» فرمانروای سرزمین «ماجوج» که در روایات اسلامی، قوم وی را «یاجوج و ماجوج» می‌خوانند، به گفته حزقیال از پارسیان شکست می‌خورد. [۳۸:۶] و نه از اسکندر. جوج یا «گوگ» نام فرمانروای «لیدی» بود که کشورش در سال ۶۵۴ ق.م به دست قوم ایرانی «کیمری» گشوده شد.

تبارشناسی بغان یهود

همان‌گونه که دیدیم، جایگاه آغازین دینی که بعدها به نام یهود خوانده شد، در فلات ایران بود. بنابراین طبیعتیست که ایزدان و بغان یهود نیز تباری ایرانی داشته باشند.

«و. دورانت»:

دانشمندان براین قول همداستانند که کهن‌ترین بخش از اسفار تورات، دو داستان متشابه و مجزاست که در «سفر پیدایش» آمده و آنها را با نمادهای J [یهوه] و E [الوهیم] از یکدیگر جدا می‌کنند. زیرا در یکی از آن دو داستان، از آفریدگاری به نام «یهوه» یاد می‌شود و در دیگری از آفریدگاری به نام «الوهیم»... عنصر سوم که با علامت D نمایش داده می‌شود و دربردارنده «شریعت تثنیه» است، ظاهراً به وسیله نویسندگان دیگری نوشته شده. عنصر چهارم P از قسمت‌هایی تشکیل می‌شود که کاهنان بعدها نوشته و آن را الحاق کرده‌اند... داستانهای لذت‌بخش آفرینش، فریب خوردن آدم، و توفان نوح از سرچشمه بین‌النهرین [ایران غربی] گرفته شده که ریشه آنها به ۳۰۰۰ سال ق.م و پیشتر از آن می‌رسد... در میان آثار باستانی که در کنعان یافت شده (۱۹۳۱.م) پاره‌های سفالی از عصر مفرغ (۳۰۰۰ ق.م) وجود دارد که بر آنها نام خدای کنعانی: یه (یا/یهو) نقش شده... ظاهراً یهودیان فاتح، یکی از خدایان کنعانی^۱ به نام «یهو» را انتخاب کرده و از آن،

(۱) یادآور می‌شود که در سرزمین کنعان، قوم‌های آریایی مانند هیتی‌ها (حتیان)، فریژی‌ها (فرزیان)، هوری‌ها (حوریان) نشیمن و گذر داشتند.

خدای سخت و صلب و جنگاور و گردنفرازی مطابق تصور خود ساختند.^۱
 آنگونه که از تورات برمی آید، قومی که بعدها به نام یهودی خوانده شد، «الوهیم» را می پرستید و
 از زمان موسا پرستش «یهوه» آغاز گردید. اما به دنبال دستبردهای راه یافته به تورات، چنانکه
 خواهیم دید دوگانگی و تناقض میان بخش های این کتاب کهن درباره پرستش دو خدای «الوهیم»
 و «یهوه» به چشم می خورد:

* پس «آدم» بار دیگر زن خود را شناخت [همبستر شد] و او [حوا] پسری بزاد و
 او [پسر] را «شیث» نام نهاد؛ زیرا گفت:

- خدا نسلی دیگر به من قرار داد به عوض «هابیل» که قاتن [قابیل] او را کشت.
 و برای شیث نیز پسری متولد شد و او را «انوش» نامید. در آن وقت، به خواندن
 اسم «یهوه» شروع کردند. [سفر پیدایش، ۲۶ و ۴:۳۵]

* ابرام: مذبحی برای خداوند بنا نمود و نام «یهوه» را خواند. [سفر پیدایش، ۱۲:۹]
 * یعقوب گفت: ای خدای پدرم ابراهیم و خدای پدرم اسحاق، ای «یهوه» [سفر
 پیدایش، ۳۲:۹] و مذبحی بنا نمود و آن را «ایل الوهی» اسرائیل نامید. [سفر
 پیدایش، ۳۳:۳۰] و خدا در رویاهای شب به اسرائیل [یعقوب] خطاب کرده گفت:
 - من هستم الله [الوهیم] خدای پدرت. [سفر پیدایش، ۴۶:۳]

* و خدا به موسا خطاب کرده وی را گفت:

- من یهوه هستم. و به ابراهیم و اسحاق و یعقوب به نام خدای قادر مطلق
 [الوهیم] ظاهر شدم؛ لیکن به نام خود: «یهوه» نزد ایشان معروف نگشتم.

[سفر خروج، ۶:۳]

«ح. نوبخت»:

در کتاب «زبان بازیافته» که به سال ۱۳۱۰ [خورشیدی] تألیف شده است، ثابت
 کرده ام که یهوه از «هوه» یا «اهوه»، مخفف کلمه «اهورا» و لغتی است اوستایی و
 فارسی؛ چونانکه «هو» به زبان عرفا و «یاهو» از کلمات مولده عرب نیز گونه دگر
 از «اهو» و اهورای اوستایی است. پس از این تاریخ به سالیانی چند، «بلریچ
 هروزنی» Belrich Hrozny که از استادان بزرگ علم آثار [باستان شناسی] و
 نامی ترین فیلولوگ [زبان شناس] معاصر است، در ضمن کاوشهای فنی و کشف

آثار قدیم، در کتاب خود: «کشفیات دربارهٔ کِلْت‌ها» ثابت کرده‌است که یهوه (نام خدای یهود) نامی است آریایی و هرگز عبری و سامی نیست. و این کلمه از «هوه» گرفته شده که نام خدای «کِلْت»‌ها بوده؛ زیرا در آثار آنها، آفرینندهٔ جهان با این لفظ نامیده شده است.^۱

«کیخسرو شاه‌رخ کرمانی» نیز براین باور بوده که: کلمهٔ یهوه یا «یهوا» که در تورات برای خدای تورات به کار رفته، از همان لفظ اهورا مشتق شده است؛ و به همین لفظ «هو»^۲.

در تورات [سفر خروج، ۳:۱۵] ریشهٔ نام یهوه از واژهٔ «اهیه» دانسته شده؛ به معنی: «هستم». این واژه و نیز «حی» در عربی و Hi در ژرمنی برگرفته می‌باشند از کهن واژه‌ای ایرانی که «اهو» یا «اه» خوانده می‌شود، به معنی: بودن و هستی^۳. در اوستا و گزارشهای پهلوی نیز چندبار از اهورامزدا به گونهٔ «اهو» یاد شده است. دربارهٔ یهوه یا «یهو» می‌توان انگاره‌های دیگری را پیش کشید. می‌دانیم که یهود را به گونهٔ «جهود» نیز می‌خوانند. نمونه‌ای از جابجایی و اکاهای «ی» و «ج» در زبانهای ایرانی، دگرگونی نام «یم» به «جم» است. همچنین واک «ج» به «گ» نیز دگرگون می‌شود؛ مانند: نرگس / نرجس. بنابراین: یهوه = جهو = گئو (گاو مقدس).

گاوپرستی یکی از آیین‌های بس دیرین در سراسر جهان بوده و به گفتهٔ تورات برای مدتی در زمان سرپرستی «هارون»، در میان بنی اسرائیل رواج یافت. [سفر خروج، ۶-۳۲:۲] از سوی دیگر، یهوه لقب «سپاوت» دارد که یادآور صابئه (آیین صابئین) می‌باشد. و نیز «سبت» یعنی روز پرهیز را به یاد می‌آورد:

* شش روز کار کرده شود و در روز هفتم: سبت [شنبه] آرام و مقدس خداوند

است. هر که در روز سبت کار کند، هرآینه کشته شود. [سفر خروج، ۳۱:۱۵]

«سبت» در سانسکریت: سپتا Sapta و در اوستایی: هپتا Hapta خوانده می‌شود که در فارسی به گونهٔ «هفت» درآمده است. در «کیش کیهانی»^۴ روز هفتم از آن کیوان (زحل) به شمار می‌رفت و به

(۱) دیوان دین، ۲۲۹ و ۲۳۰.

(۲) فروغ مزدیسنی، ۱۴.

(۳) آفرینش خدایان، ۳۵.

(۴) جلال‌الدین بلخی دربارهٔ هفت آسمان (سیاره) و همبستگی آن با رسولان، چنین می‌سراید:

کوکب سیار: هفت و هفته: هفت	هر یکی از وی شده تابان و تفت
هفت تن قطب رسولان اله	که مدار این جهان بوده به راه
هر رسولی را اشارت کوکبی	آنچنان که طالبان را مطلبی

گمان بسیار، یهوه ویژگی‌های خود را از این ایزد - سیاره گرفته است:

عقیده حکما آن است که هر صاحب ناموسی، یکی از کواکب را می‌پرستد؛ چنانکه موسا: زحل را. و از آن است که نزد یهود، شنبه گرامی است. و موسا بر سحره [ساحران] و جادوگران که منسوب به زحلند، غالب بود^۱.

با نگرش به اینکه پژوهشگران، کیوان را با خدای دیرینه زمان (زروان) یگانه انگاشته‌اند^۲، دیگر جای گمان نیست که دین یهود همان مذهب مغانه زروان‌پرستی می‌باشد.

از سوی دیگر، از دیدگاه زبانشناسی «الوهیم» می‌تواند برگرفته از «آلوه» باشد که ایرانیان به شاهین (نماد ایزد خورشید) می‌گفتند. نگرش به نام کوه «البرز» یا «برج اهورا» که اوستایی‌اش: «هرا برز» است، نشان می‌دهد که واژه‌هایی چون آلوه و الاه از کجا ریشه گرفته‌اند. در زبان اکدی: «الو» به معنی روشنایی بوده است^۳.

فنیقی‌ها که کوچندگان ایرانی از کرانه‌های خلیج فارس به کنعان و لبنان بودند، خدای بزرگ و آفریدگار جهان را «ال» EL می‌نامیدند. نام این خدا در میان سریانی‌ها: «الیم»، و نبطی‌ها: «الاه» بود. در شهر باستانی «اوگاریت» که در سوریه امروزیست، لوحه‌هایی یافت شده که پیشینه‌شان به دوهزار سال ق.م می‌رسد و نشانگر پرستش خدای «ئیل» می‌باشد. «آلالوس» ایزد هیتی‌ها بود. یکی از پرستشگاه‌های شوش به نام «ئول‌هی» خوانده می‌شد. در ریگ‌ودا از ایزدی به نام «ایلا» یاد شده که بر چمن مقدس نشسته و از جای پای او، آگنی (ایزد آتش) پدیدار می‌شود.

«هر رضی»:

«هرودوت» Herodotos از یکی از خدایان اعراب باستانی به نام آلالات Alilat یاد می‌کند و از این لحاظ نیز تشابه لفظی با کلمه الله اسلامی مشهود است. اقوام سامی همواره «ال» را به عنوان یکی از خدایان پرستش می‌کرده‌اند. مردم «سبا»

(۱) دبستان مذاهب، ۳۰۳.

(۲) واندر وردن: پیدایش دانش نجوم، ۲۷۱ تا ۲۷۳ + مارتن ورمازرن: آیین میترا، ۱۴۲ تا ۱۴۴.

زحل به نزد «اصحاب آکادمی» بدان‌گونه که «جالینوس» به «کتاب البرهان» آورده است به تنهایی از لی البقاء است بی‌زادش. [تحقیق ماللهند، ۷۱]

(۳) آفرینش خدایان، ۹۳.

در زبان عامیانه هنوز به آتش و گرما: آلو گفته می‌شود.

نیز خدایی داشتند به نام «اله» که در کتیبه‌ها از او یاد شده است. از سوی دیگر، کلمه الله در قرآن بارها در جایی تکرار شده که از خدای اعراب عصر جاهلی سخن رفته است.

«محمد خزائلی»:

جمهور اهل تفسیر، الله را اسم دانسته‌اند و فقط «ابن‌کیسان» آن را لقب گرفته است. عده‌ای معتقدند که لفظ الله، عربی‌الاصل نیست و اصل آن «الاه» لفظ سریانی به معنی خداست؛ یا اینکه از لفظ عبری «الوهیم» مشتق است. بیان «ابن جریر» مشعر براین است که در زمان قدیم کسانی لفظ الله را مخفف «اللات» می‌پنداشتند. به زعم عده‌ای لفظ الله از «لاه» به معنی ارتفاع و احتجاج ریشه گرفته و اعراب قدیم لفظ لاه را بر خورشید نیز اطلاق می‌کردند.^۱

«إل» یا «ئیل» به گونه‌ی پسوند نام ایزدان (فرشتگان) یهود به کار می‌رود که در اینجا به تبار ایرانی آنان می‌پردازیم:

(۱) گبرئیل (جبرئیل): ایزد گبر (آتش)

در یکی از تفسیرنامه‌های تورات به نام «تلمود»، جبرئیل به گونه‌ی گبرئیل نوشته شده و فرشته‌ی گماشته بر آتش دانسته شده است. یکی از وظایف او نابود کردن شهرهای «سدوم» و «اموره» با انفجارهای آتشین بود. به یاری او موسا در پیش چشم فرعون آتشی فروزان را به دست گرفت، بی‌آنکه بسوزد.^۲ از کتاب اشعیا [۵۱:۱۱] چنین برمی‌آید که در میان یهودیان قدیم، آتش‌پرستی رواج داشته است:

* هان، جمیع شما که آتش می‌افروزید و کمر خود را به مشعل‌ها می‌بندید، در روشنائی آتش خویش و در مشعل‌هایی که خود افروخته‌اید، سالک می‌باشید.

(۲) میثائیل (میکائیل): ایزد میترا

تبارشناسی میثا(ئیل) و پیوند آن با ایزد مهر (میترا) چندان دشوار نیست. از دید زبان‌شناسی، اشاره به دگرگونی‌های نام نخستین زوج انسان: «مشی و مشیانه» می‌تواند سودمند باشد. نام «مشی» در گزارش‌های کهن به این‌گونه‌ها آمده است: میشی [𐎢𐎠𐎡𐎹]، نارالباقیه [𐎠𐎡𐎹𐎢𐎠𐎡𐎹]، مَتریه [𐎢𐎠𐎡𐎹] پندنامک زرتشت [، مرهیه 𐎢𐎠𐎡𐎹] دادستان دینیک [، ماری 𐎢𐎠𐎡𐎹] تاریخ طبری^۳ و...

(۱) ادیان بزرگ جهان، ۵۸۸ تا ۵۹۰.

(۲) آفرینش در ادیان، ۱۳۹ و ۱۴۰.

(۳) نخستین انسان و شهریار، ۱۲.

«ذ. بهروز»:

مهر، میر، میترا، میثرا، میشیا، میشی، موسا، مسیحا، مسک: صورتهای یک کلمه در زبانها و لهجههای مختلف می باشد.^۱
گذشته از اینها، در حکمت یهود، میثائیل که مانند مهر و هور در آسمان چهارم جای دارد، آموزگار موسا بود.^۲ و از «رؤسای اولین» به شمار می آمد. [کتاب دانیال، ۱۰:۱۳] در «مکاشفات یوحنا» [۱۲:۷۶] از پیکار میثائیل (میکائیل) با اژدهایی هفت سر که نماد ابلیس بود، سخن می رود.

«م. بویس»:

به نوشته «کتاب اینوخ»: میکائیل، رهبر دیوها و پیروان او را در زیر سخره های زمین تا روز داوری بزرگ در بند می کند. این رویداد را بازتابی از استوره ای زرتشتی می دانند که فریدون پهلوان باستانی، ضحاک را در غاری به زنجیر می کشد تا روز فراشکرت (رستاخیز) فرابرسد.^۳
اگر چه پژوهشگران نقش میکائیل را با فریدون و یا سوشیانت همسنجی کرده اند، بازهم برآنیم که میثائیل همان «مشیا» یا ایزد میتراست.^۴ به ویژه که در کتاب دانیال اشاره شده:
* در آن زمان [رستاخیز] میکائیل امیر عظیمی که برای پسران قوم تو ایستاده است، خواهد برخاست و چنان زمان تنگی خواهد شد که از حینی که امتی به وجود آمده است تا امروز نبوده و در آن زمان، هر یک از قوم تو که در «دفتر مکتوب» یافت شود، رستگار خواهد شد. و بسیاری از آنانی که در خاک زمین خوابیده اند بیدار خواهند شد؛ اما اینان [پارسایان] برای حیات جاودانی و آنان [پلیدان] برای خجالت و حقارت جاودانی. و حکیمان مثل روشنایی افلاک خواهند درخشید و آنانی که بسیاری را به راه عدالت رهبری می نمایند، مانند ستارگان خواهند بود تا ابدالآباد. [۴-۱۲:۱۲]
دو همانندی چشمگیر میان میکائیل و ایزد مهر چنین است:

(۱) تقویم و تاریخ در ایران، ۱۰۳.

(۲) آفرینش در ادیان، ۱۳۹.

(۳) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۲۷.

(۴) البته فریدون و سوشیانت، خود، نمابهایی از ایزد مهر هستند.

یک) میکائیل «امیر اعظم» است. مهر نیز: «به همه سرزمین‌ها شاه است»^۱.
 دو) میکائیل زمینه‌ساز روز داور است. مهر نیز که خویشکاری (وظیفه) او: «داوری جهانیان به راستی کردن است»^۲، در رستاخیز، کردار آدمیان را می‌سنجد^۳.
 از سوی دیگر، در «ریگ‌ودا»، حکیمان، روشنگرانی هستند که پرتوشان در تاریکی گسترده می‌گردد. [۱۰:۱۲۹] همچنین در نامه‌های پهلوی، روان پارسایان و راهبان عدالت، به رخشندگی ماه و خورشید و ستارگان، نمودار شده است^۴.

۳) اورئیل: ایزد هور (خورشید)

به نوشته «تلمود»: اورئیل (که در عبری به معنی نور خداست) واسطه‌ای است که از طریق او، معرفت الهی به آدمیان می‌رسد. «اور» را از آن‌رو برابر با «هور» دانسته‌ایم که هم «نور خدا» ست و هم نمونه‌هایی چون اورمزد = هورمزد یا اورامان = هورامان را داشته‌ایم. همچنین «سهروردی» در نوشتارش: «هورخش کبیر» که برگرفته‌ای از نیایش‌های دیرین مغانه است، از هور به گونه ایزدی یاد می‌کند که ویژگی‌هایش «تن فروغنده روشن و زیبا، دانا، خردمندگرانمایه» می‌باشد و چنین می‌ستایدش:

* پرتوت از فروغیست که به فروغ او [خدا] می‌پیوند... به هر کس پرتو افشانی، روشن شود.

و به ایزد هور می‌گوید که از دادار بخواهد:

* تا جان مرا با پرتو پاک و دانشی برین و مینشی آسمانی، روشن سازد.

در کتاب «حزقیال» از پرستش خورشید و تندیس‌های ایزد هور یاد شده که از آیین‌های قوم یهود به‌شمار می‌رفت:

* ای کوه‌های اسرائیل! کلام خداوند یهوه را بشنوید... مذبح‌های شما منهدم و

«تمثال‌های شمسی» شما شکسته خواهد شد. [۴ و ۳: ۶]

* نزد دروازه هیکل [خانه] خداوند، در میان رواق و مذبح، به‌قدر بیست و پنج

مرد بودند که پشته‌های خود را به سوی هیکل خداوند و رویهای خویش را به

سوی مشرق داشتند و آفتاب را به طرف مشرق سجده می‌نمودند. [۸: ۱۶]

(۱) بن‌دهش، ۱۱۳.

(۲) بن‌دهش، ۱۱۳.

(۳) مینوی خرد، ۱۲.

(۴) پژوهشی در اساتیر ایران، پاره نخست، بخش‌های ۲۰ تا ۲۲.

(۴) رفائیل (رافائل): ایزد ریپه‌وین (روشان نیمروز)

رفائیل را از ریشه «ارفه» به معنی پزشک دانسته‌اند. وی فرشته شفابخش بیماران به‌شمار می‌رود و نگاهبانی سوی غربی آسمان با اوست.

* در ریپه‌وین گاه (نیمروز تا عصر) برای شادی همه روشن - تخمه‌ها [پرهیزکاران] یشت (نیایش) می‌کنند... نام ریپه‌وین از رامش است.^۱

ایزد همکار با ریپه‌وین، فرشته‌ای است که یشت و یژه‌اش، درباره شفابخشی می‌باشد: اردی‌بهشت. ریپه‌وین دارای مینو و گرماییست که موجب می‌شود در زمستان ریشه درختان از سرما نخشکد.^۲ پیشوند رفائیل و ریپه‌وین را می‌توان با «رپه» سنجید که یژه نامی برای پاره‌ای از چهره‌های تاریخی و استوره‌ای، و نیز بوم‌های فرازین فلات ایران به‌شمار می‌رفت.^۳ همچنین با «رب» نیز همانند است. و نیز با ایزد یونانی: «اورفه».

«ه. س. نیبرگ»:

سروش در آیین زرتشتی پسین، بخش بزرگی از وظایف میثره (میترا) را به عهده می‌گیرد. بسیاری از شواهد اشاره دارند بر اینکه پیکره سروش همچنین در باورهای مردم دیگر و به‌ویژه در باورهای مردم یهود راه یافت. بی‌گمان سروش بر روی باورداشت یهود از فرشته‌ها اثر گذاشته است. به‌ویژه فرشته‌های رافائل و جبرئیل که این دومی در اسلام، بالاترین فرشته و میانجی وحی است.^۴

اگر نام «اسرافیل» را به گونه «سرافیل» یا «سراف - ئیل» در نظر بگیریم و پسوند «ئیل» را کنار بگذاریم، واژه «سراف» بسیار نزدیک به خوانش اوستایی «سروش» یعنی: «Sru» می‌باشد. در گویش خوارزمی، سروش را «اسروف» می‌خوانند^۵ که کاملاً مانند اسرافیل است.

شمعدان هفت شاخه که آن را نشانه هفت فرشته یهود می‌دانند، برگرفته از «چتر امشاسپندان» است که بر فراز سرکیان ایران زمین نگه می‌داشتند و نمونه‌اش در تخت جمشید دیده می‌شود؛ چتری که دارای هفت شاخه می‌باشد و شاهنشاه را در پناه هفت امشاسپند نگاه می‌دارد.

(۱) گزیده‌های زادسپرم، ۶۶.

(۲) بن‌دهش، ۵۰ و ۱۰۶.

(۳) نخستین انسان و شهریار، ۱۶۸ تا ۱۷۳.

(۴) دین‌های ایران باستان، ۶۱ و ۴۴۱.

(۵) آثارالباقیه، ۷۴.

پرده برداری پژوهشگران

هنوز هستند کسانی که دین‌های عبری - عربی را خالص و بدون تأثیرپذیری می‌دانند؛ و ناآگاه از روند تاریخی و جغرافیایی، هر دین را در یک چارچوب بسته بررسی می‌کنند. با این حال، در ورای تنگ‌نگری‌ها و تعصبات دینی، کاوشگرانی که با بی‌طرفی به بررسی تاریخ دین یهود پرداخته‌اند، دستاوردهایی تکان‌دهنده به ارمغان نهاده‌اند. بسیاری از این پژوهش‌ها به زبان پارسی ترجمه نشده و هنوز سخنان نهفته، فراوان است.

دوازده قبیله^۱، سرداران هزاره و پنجاهه^۲، نشان پیشانی (= مهر میهر)، کرویان (= فروهرها)، تمثیل عقاب و سرو (= هما و هوم) و مانند اینها که در تورات آمده است، همگی ریشه در فرهنگ‌های ایرانی دارد و پهنه‌ای پربار برای کسانیست که بخواهند به کندوکاو بپردازند. دربارهٔ دو دین ایرانی و یهودی:

«فون‌گال» Von Gaall فهرست مفصلی از نکات همانند میان این دو دین به دست می‌دهد و در همهٔ موارد نتیجه می‌گیرد که یهود از دیانت ایران تأثیر

(۱) گزنفون با اشاره به آموزش چهار ردهٔ سنی در ایران باستان می‌نویسد: در رأس هر یک از این چهار دسته، دوازده سرپرست گماشته‌اند که بدان جهت است که سرزمین ایران دوازده خاندان دارد.

[اسیرت کورش کبیر، ۱۳]

(۲) اینگونه رده‌بندی‌های سپاهی را نخستین بار ایرانیان به کار بردند. در «چغامیش» خوزستان نقشی هشت‌هزار ساله از یک گروهان نظامی به دست آمده که در حال رژه هستند.

[ایران در پس پرده تاریخ، ۱۳۱]

پذیرفته است. «ولنی» Volney اعتقاد به جاودانی بودن روح در جهنم و بهشت و سرپیچی فرشته که بنیاد گذارنده شرارت و گناه انسان است، و مانند آنها را که پس از اسارت بابل در میان یهود پیدا شد، به حساب نفوذ پارسیان می‌گذارد.^۱

«م. بویس»:

پژوهشگران عقیده دارند توسعه و گسترش قوانین طهارت میان یهودیان در دوره پس از تبعید، به آن دلیل بوده که زرتشتیان را سرمشق قرار داده بودند... یهودیانی بودند که به معاد جسمانی به عنوان بخشی از جریان رستگاری، باور استوار داشتند. این باور را در میان زرتشتیان با آموزش‌های مربوط به آخرت خود زرتشت در گذشته‌ای بسیار دور (هزاره پیش از میلاد) می‌توان ردیابی کرد... فرقه بیت هیلل Bet Hillel دقیقاً از عقاید اصیل زرتشتی پیروی می‌کردند و می‌آموزاندند که همه روانها پس از مرگ در فردوس و یا دوزخ، پاداش یا کیفر خواهند دید و در آخر زمان، معاد جسمانی خواهند یافت تا مورد داوری و اسپین قرار گیرند.^۲

«ژ. دوشن گیمن»:

حکمت الهی در «امثال سلیمان» و کتاب اسلاوی «اینوخ» و جاهای دیگر آمده است. آن عقل محبوب و مشاور خداوند است و دوست و راهنمای مردم. دخالت آن در آیین یهود چنان ناگهانی است که یادآور نفوذ خارجی می‌باشد. هیجان ما اینست که همانندی برای آن در دین ایرانی یافته‌ایم. آیا این همانند: «وهومن» یا «آرمیتی» است؟ روح یا «روح القدس» همانند «سپندمینو» است و چنینند شش قدرت الهی از نظر «فیلون» که همانند با جلوه‌های آهورامزدا. چون یونانیان اینها را می‌شناختند، هیچ جای شگفت نیست که به «فیلون» هم رسیده باشد. در حقیقت فیلون از نظریه ایرانی «فضائل الهی» چنان سخن می‌دارد که گویی در نظر او امری است بس آشنا... یک پیوند دیگر میان ایران و فلسطین به نظر می‌رسد و آن، کلمه «نخجیر» به معنی شکار است و [عیناً در متون عبری] در جنگ پسران روشنی با پسران ظلمت آمده است.^۳

(۱) زرتشت و جهان غرب، ۱۴۴.

(۲) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۱۳، ۵۱۷، ۵۴۳.

(۳) زرتشت و جهان غرب، ۱۴۷ و ۱۵۱.

«ح. نیرنوری»:

در نقاشی‌های یافت شده، صحنه‌ای است که ایزدمهر در حال شکار (نخجیر) حیوانات موذی می‌باشد و محققاً در این نگاره که جنبه دینی داشته، ایزدمهر در حال جنگیدن با لشگر تاریکی و راندن آنهاست و حتماً «نخجیر» اصطلاحی در مذهب مهر برای این امر بوده که عیناً در کتاب تورات نیز منعکس شده است^۱.

«ش. شفا» با اشاره به پژوهش‌های تاریخ دین می‌نویسد:

از سال ۱۸۶۶ که کتاب پر سر و صدای «آلکساندر کوهوت» Alexander Kohut به نام «دریاره ملائکه‌شناسی آیین یهودی در ارتباط آن با آیین پارسی» در آلمان انتشار یافت، این مطالعات وارد یک مرحله کاملاً علمی و تخصصی شد. در این کتاب، مؤلف که خودش یهودیست و هم خاخام اعظم، و در عین حال یکی از بزرگترین محققان تاریخ مذاهب، روشن کرده است که تمام برداشتهای تورات دریاره شیطان و ملائک، یادگار دوران بعد از اسارت بابلی قوم یهود، یعنی زمانیهست که یهودیان با آیین زرتشتی آشنایی نزدیک یافته و تحت تأثیر معتقدات این آیین قرار گرفته بودند.

«زیگموند فروید» در بررسی جامع خود دریاره آیین یهود بر همین واقعیت اختصاصاً تکیه می‌گذارد که در معتقدات اولیه یهودی، موضوع بقای روح به کلی ناشناخته بود و این پندار تنها پس از تماس با آیین پارسی در آن راه یافت. تومارهای معروف «گمران» که در اواسط قرن حاضر در کنار «بحرالمیت» کشف شد و قدیمی‌ترین اسناد مربوط به انجیل به‌شمار می‌رود، نفوذ معتقدات ایرانی را در آیین یهود به خوبی روشن می‌کند. این نوشته‌ها از فرقه یهودی «اسنی» به‌جا مانده که ارتباط نزدیک با فرقه دیگر به نام «فریسیان» داشتند. فریسیان به خلاف کاهنان سنتی یهود، به رستاخیز بعد از مرگ و بقای روح و روز حساب و بهشت و دوزخ که همه آنها از منابع اوستایی به ایشان رسیده بود، معتقد بودند و جهان هستی را میدان مبارزه دو عنصر خیر و شر می‌دانستند. حتا در کتاب «توبیا»ی عهد عتیق که در زمان آنان نوشته شده بود، شیطان: «اشمودائی» نامیده شده که تلفظ یهودی شده اشمه‌دائو (دیو خشم) اوستایی است. «فون‌گال» در

رابطه با کتاب «زکریا» در تورات [۱۴: ۱۴] و کتاب مکاشفه یوحنا در انجیل [۴ و ۱۱: ۳] که در آنها از دو مسیح خداوند سخن رفته است که در برابر او ایستاده‌اند، این دو را مظاهر یهودی شده «هوشیدر» و «هوشیدر ماه» زرتشتی می‌داند که با استوره سائوشیانس (سوشیانت) مربوط می‌شوند. و این به نظر او حکایت از آن می‌کند که نویسندگان دو کتاب عهد عتیق و عهد جدید، بدین دو پیشکسوت ایرانی می‌اندیشیده‌اند. «داوسن» فهرستی شامل بیش از یکصد مورد از نکات مشابه دو آیین یهود و مسیح را ارائه کرده که همه آنها از معتقدات اوستایی اقتباس شده‌اند.^۱

«س. ک. ادی»:

هم داستان توبیت (تویا) و هم داستان «سه محافظ» در کتاب «اسدرا» اول از بابل به یهودیان انتقال یافته است. این حکایات عامیانه، صبغه شدید عناصر ایرانی دارند. پذیرش اینها و دیگر اندیشه‌های ایرانی در فلسطین احتمالاً نتایج تماس «سامریان» بوده که به قول «یوسفوس» در سده دوم ق.م هنوز مدعی بودند که از بازماندگان پارسیان و مادها هستند.^۲

«ب. بریسون» B. Brisson:

چون سامریان ایرانی‌الاصل بودند، به پیروی از آیین ایرانیان، آتش می‌پرستیدند.^۳

«زئر»:

اینکه یهودیت پس از فتح بابل تحت تأثیر عمیق زرتشتی‌گری قرار گرفت، واقعیتی است که به دشواری می‌توان مورد تردیدش قرار داد. به نظر می‌رسد که شباهت شگفت‌انگیز میان متن «بحرالمیت» و برداشت گاتها از ماهیت و منشاء بدی - آنچنان که ما درک می‌کنیم - اشاره به وامگیری مستقیم یهودیان داشته باشد... از لحظه‌ای که یهودیان اول بار با ایرانیان تماس پیدا کردند، آموزه خاص زرتشتی را پیرامون زندگی پس از مرگ - که در آن باید از لذات تمتع برد و مکافات را تحمل کرد - از آنها اخذ کردند. این امید و دلگرمی زرتشتی در خلال

(۱) تولدی دیگر (ایران کهن در هزاره‌ای نو)، ۳۰۵ تا ۳۰۸.

(۲) آیین شهریار در شرق، ۳۱.

(۳) زرتشت و جهان غرب، ۲۰.

دوران میان عهد عتیق و عهد جدید به زمینه قطعی تری دست یافت و در زمان مسیح، این عقیده مورد حمایت فریسی‌ها قرار گرفت؛ که به بیشترین حد در معرض تأثیرات ایرانی قرار داشتند و محققان نام آنها را به «پارسی» ترجمه و تفسیر کرده‌اند. بنابراین تصور رستاخیز جسمانی در آخرالزمان، احتمالاً تصویری اصیل در نزد زرتشتیان بوده است؛ و اگرچه در میان یهودیان نیز بروز کرد، اما بذره‌های معادشناسی متأخر تقریباً همان است که در گاتها وجود دارد.^۱

«مری‌بویس» دربارهٔ فرقهٔ «فریسیان» می‌نویسد:

گروهی از پژوهشگران با تکیه بر دلایلی که با دقت و حوصله گردآوری شده، می‌گویند این نام از ریشهٔ «فارسی» یا «پارسی» می‌باشد و منظور: «ایرانی شده» بوده است. زیرا بیشتر باورها و اعتقادات این گروه، در اصل از کیش زرتشت گرفته شده است.^۲

«میرچا الیاده» Mircea Eliade:

استورهٔ مربوط به پایان کار جهان در آتش، که پارسایان از آن بی‌گزند خواهند رست، اصل ایرانی دارد. همچنان که «ف. کومون» Franz Cumont نشان داده، روایتی از این استوره که در نزد مغان غربی (در آسیای صغیر و مجاور آن) رایج بود، از سوی آنان در جهان غرب منتشر شد و بعدها مکاشفات مربوط به پایان جهان و معتقدات مربوط به معاد و آخرت در مکاتب و کیش‌های مختلف از جمله در حکمت رواقی، مرواهای سیبول (پیشگویی‌ها)^۳ و ادب یهودی - مسیحی، براساس استورهٔ مذکور بنا شدند... در سایهٔ پژوهش‌های ارزندهٔ محققانی چون «کومون» و «نیبرگ» نکات تاریکی که پیشتر در مسایل مربوط به آخرت‌شناسی ایرانی وجود داشت، اینک روشن شده و حدود تأثیرپردازی پندارهای ایرانی بر روی مکاشفات و اعتقادات مربوط به رستاخیز در ادیان

(۱) طلوع و غروب زرتشتی‌گری، ۶۶ و ۶۷.

(۲) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۱۶.

(۳) سیبول / سبیل Sibyl: نام بعضی از کاهنه‌های ایزد آپولو که پیشگویی‌هایی را که به وسیلهٔ او الهام گرفته می‌شد، بیان می‌داشتند. «میکل‌آنژ» تصویر پنج سبیل را بر روی سقف کلیسای «سیستین» Sistine کشیده است. نماد سبیل ایرانی چنین می‌باشد: چراغ یا فانوس؛ و ماری که در زیر پا، له شده است.

[آفرهنگ نگاره‌ای نمادها، ۳۷۰]

یهودی و مسیحی به طور دقیق تری تعیین شده است... «ویندیش» Windisch در کتاب خود: «پیشگویی های گشتاسپ»، اهمیت باورهای مزدایی یاد شده را در ارتباط با آرای کلامی مدافع مشهور مسیحی به نام «لاکتانتیوس» G. F. Lactantius نشان داده است. بنا به تعبیر نویسنده مذکور، خداوند چنانکه در «سفر آفرینش» آمده، جهان را در شش روز آفرید و روز هفتم به آرامش پرداخت. از این روست که عالم به مدت شش دهر خواهد پایید که در طول آن، شر غلبه کرده و بر زمین، چیره خواهد شد. در هزاره هفتم، «شهریار دیوان» گرفتار آمده و به بند کشیده خواهد شد و بشریت به مدت یک هزار سال در صلح و عدل کامل به سر خواهد برد. سپس آن دیو، زنجیر گسیخته و باز با پارسیان به جنگ خواهد پرداخت. لیکن در فرجام شکست خورده و نابود خواهد شد و در پایان هزاره هشتم، جهان از نو آفریده خواهد شد تا جاودان جاوید... البته چنین تقسیمی از تاریخ به سه مرحله و هشت هزاره در نزد آن دسته از فرقه های مسیحی نیز که به دوران هزارساله سلطنت مسیح باور داشتند، شناخته بود؛ اما تردیدی نیست که پندار مذکور، اصل ایرانی دارد.^۱

«زیگموند فروید»:

در کیش یهود، بهشت و دوزخ نمایان و آشکاری وجود ندارد، اما هرچه به موسویت متاخر نزدیک گردیم، این عقاید رنگ برداشته و نمایان می شوند. بی شک این مسئله در یهودیت برکنار از نفوذ دین زرتشتی و فلسفه دینی ایرانیان نمی باشد که بعدها مبنای پیدایش مسائل بهشت و دوزخ مسیحی شده است.^۲

(۱) مقدمه بر فلسفه ای از تاریخ، ۱۷۰ تا ۱۷۳.

(۲) آینده یک پندار، ۲۰۷.

مسیحیان تورات را به نام «عهد عتیق» نیز می‌خوانند تا از «عهد جدید» یا «انجیل» بازشناخته شود. چنین پیداست که از دیرباز نسخه‌های گوناگونی از تورات در دست بوده است. در این باره، پژوهشگر بزرگ ایران و جهان «ابوریحان بیرونی» گزارش می‌دهد که تورات دارای سه نسخه بنیادین بوده؛ یکی: نسخه‌ای که یهودیان تا زمان «بخت‌النصر» داشته‌اند و به قول خودشان در آن، تحریف و دستبرد نبوده است. دوم: نسخه‌ای که در زمان «بتلمیوس فیلیدلفوس» از عبری به یونانی ترجمه شد و برآیندی از ۳۶ ترجمه بود که با یکدیگر همسنجی و مطابقت داده بودند. این نسخه از سوی نصاری (مسیحیان) پذیرفته شده بود، اما یهودیان آن را معتبر نمی‌دانستند. سوم:

نسخهٔ ثالثی است که نزد سامره [سامریان] که به «لامساسیه» معروفند، موجود می‌باشد... مذهب ایشان مخلوطی است از یهودیت و مجوسیت؛ و بیشتر ایشان در «فلسطین» زندگی می‌کنند و مسکن آنان «نابلس» نام دارد و در آن‌جا هیکلی [پرستشگاهی] بنا نموده‌اند. و از زمان «داود»، در حدود بیت‌المقدس داخل نمی‌شوند چون می‌گویند که داود ظلم و ستم کرد و هیکل مقدس را از نابلس به ایلیا که بیت‌المقدس باشد، نقل نمود... و به رسالت پیغمبرهای دیگر که پس از موسا بودند، معتقد نیستند.^۱

«ر. همایونفرخ»:

تنظیم تورات براساس اوستاست. نمونه برجسته از این تقلید و اقتباس، هم‌اکنون با مقایسه اوستای ناقص با تورات کاملاً مشهود و مسلم است؛ از جمله: ایرانیان معتقدند که گاتها در پنج بخش است. یهودان نیز در تورات پنج کتاب (اسفار) ساخته و معتقدند که آن کهن‌ترین سخنان حضرت موساست (هم‌چنانکه گاتها کهن‌ترین سخنان زرتشت است). در وندیداد، فرگرد اول مربوط به آفرینش جهان و کشورهاست؛ یهودان نیز برابر آن، کتاب «سفر تکوین» را ساخته‌اند. یهودان براین باورند که پنج کتاب (اسفار) فقط از حضرت موساست و بقیه تورات از او نیست؛ ولی نسبت به صحت اینکه این پنج اثر هم قطعاً متعلق به حضرت موساست، دلیل مستندی ارایه نمی‌دهند.^۱

«م. دیاکونوف»:

فقط از زمانی که شرایع و تعالیم یهود در پایان قرن ششم ق.م مدون گشت، می‌توان کیش مزبور را به این نام خواند. ظهور یزقیل (حزقیل) و پیروان وی، خط فاصل نمایانیست که یهود را از غیر یهود جدا می‌کند و حتا می‌توان گفت که آن خط فاصل مدتها پس از ظهور وی، یعنی هنگامی که تعالیم او انجام شد، قرار گرفته است. پیش از آن تاریخ، با اینکه در تعالیم پیامبران قرنهای هشتم و هفتم ق.م بسیاری از معتقدات و به‌ویژه آیین‌های دینی یهود (معتقدات و مراسمی که بعدها رسمیت یافت) دیده می‌شود، با این حال نمی‌توان [پیش از قرن ششم ق.م] آن را کیش یهود خواند.^۲

«اردشیر دوم» برای سامان یافتن وضع دینی و ملی و اجتماعی یهود، به «عزرا» فرمان داد: - موافق حکمت خدایت که در دست تو می‌باشد، قاضیان و داوران از همه آنانی که شرایع خدایت را می‌دانند، نصب نما تا بر جمیع اهل ماورای نهر (رود اردن) داوری نمایند و آنانی را که نمی‌دانند، تعلیم دهند.

عزرا انجمن‌هایی درست کرد و شاگردانی پرورش داد که همواره کتابهای دینی را تفسیر و گزارش کنند و نسخه‌برداری نمایند و در اختیار مردم بگذارند. از این‌رو، این دوره را دوره سوفریم یا دوره نویسندگان می‌نامند. «حبیب‌لوی» پژوهشگر یهودی می‌نویسد:

(۱) تاریخ هشت هزار سال شعر ایرانی، ۳۵۴.

(۲) تاریخ ماد، ۳۶۶.

در دورهٔ سوفریم بسیاری از عقاید ایرانیان که در پندار و کردار مردم یهود راه یافته بود، همانگونه نوشته و نگاهداری شد.^۱

«ولفگانگ شورلتس گورلیتس»:

با وجود اینکه «عزرا» در اواسط قرن پنجم ق.م کتاب مقدس را از ایران به فلسطین برد، و با وجودی که فکر ملی و فکر الهی یهودی را فقط با در نظر گرفتن مأخذ ایرانی می‌توان دریافت، با وجود این، تأثیر حکمت ایرانی در کتاب عهد عتیق عموماً به حد کافی مطالعه و سنجیده نشده است.

مجموعهٔ تورات کنونی را می‌توان به سه بخش: اسفار، کلیات و صحیفه‌ها کرد^۲ و به آنها، گزارش‌ها و تفسیرها و دفترهای همبسته با دین و آیین یهود را افزود. در پارهٔ «الف» نام پیامبران را به ترتیب تاریخی آورده‌ایم. پیامبران یاد شده در پارهٔ «ب» جایگاه تاریخی چندان آشکاری در تورات ندارند.

اسفار

- (۱) سفر پیدایش.
- (۲) سفر خروج.
- (۳) سفر لاویان.
- (۴) سفر اعداد.
- (۵) سفر تثئیه.

کلیات

- (۶) کتاب اول تواریخ ایام.
- (۷) کتاب دوم تواریخ ایام.
- (۸) کتاب اول پادشاهان.
- (۹) کتاب دوم پادشاهان.
- (۱۰) کتاب داوران.
- (۱۱) کتاب رؤت.

(۱) هخامنشیان در تورات، ۲۲۷ تا ۲۳۱.

(۲) یادآور می‌شود که تورات اصلی، تنها دربردارندهٔ اسفار بوده است.

کتابها و صحیفه‌ها

- الف -

- (۱۲) یوشع بن نون.
- (۱۳) کتاب اول سموئیل.
- (۱۴) کتاب دوم سموئیل.
- (۱۵) مزامیر یا زیبور داود.
- (۱۶) امثال سلیمان.
- (۱۷) کتاب جامعه سلیمان.
- (۱۸) غزل غزل‌های سلیمان.
- (۱۹) ملاکی.
- (۲۰) عاموس.
- (۲۱) اشعیا.
- (۲۲) هوشع.
- (۲۳) میکاه.
- (۲۴) صَفَنیا.
- (۲۵) ناحوم.
- (۲۶) ارمیا.
- (۲۷) مراثی ارمیا.
- (۲۸) حزقیال.
- (۲۹) دانیال.
- (۳۰) حَجّی.
- (۳۱) زَکریا.
- (۳۲) اِسْتَر.
- (۳۳) عَزْرا.
- (۳۴) نَحْمیا.

- ب -

(۳۵) ایوب.

(۳۶) یونس.

(۳۷) حَبَّوْق.

(۳۸) عُوبَدِیا.

(۳۹) یوئیل.

دفترهای فرعی و تفسیری

اینوخ.

توبیت (توبیا).

قواعد جامعه.

اسدراس اول و دوم.

حکمت یسوع پسر سیراخ.

کتابهای اول و دوم مکابی ها.

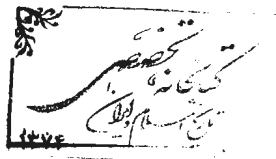
تلمود.

و...

پژوهشگری به نام «تِلِگدِی» Telegdi بیش از یکسده سی واژه ایرانی در «ادب تلمودی» به دست آورده است. به نوشته «آ. آذرنوش»:

مقدار واژه‌هایی که در زمان هخامنشی و اوایل اشکانی به ادبیات تلمودی راه یافته بسیار فراوان‌تر از کلمات قرضی در دوران دیگر است. همچنین این کلمات کهن غالباً در لهجه‌های مختلف یهودی بر مفاهیم اساسی دلالت داشتند و رواج فراوانی نیز یافته بودند. از آنجا که ادبیات و دین یهود در میان بسیاری از اقوام کهن رواج یافته بود، کلمات فارسی از این راه توانستند به دیگر زبانهای سامی نیز نفوذ کنند.^۱

(۱) راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان تازی (پیش از اسلام)، ۱۱۱.

به نام یک کتاب مقدس دینی - تاریخی، تورات نیز از این اصل به دور نمانده که سرآغازش را با پیدایش جهان بنگارد. همهٔ پژوهشگران همراهی هستند که داستانهای آفرینش در تورات، برخاسته از فلات ایران می‌باشند و به‌ویژه، به نقش چشمگیر قوم آریایی سومری اشاره دارند. از سوی دیگر به نظر می‌رسد که تورات آینه‌وار از اوستا تقلید کرده است؛ مانند: چهار رود بهشت عدن = چهار رود بهشت (باروی) جم؛ درخت معرفت نیک و بد = درخت هرویسپ تخمه (همه تخم)؛ درخت حیات = درخت گوگرد (شاخسار زندگی بخش).

«م. بویس»:

تألیف اسفار را اصولاً مربوط به دورهٔ ایرانیان می‌دانند... نخستین باب سفر پیدایش را نیز به زرتشتی‌گری اسناد می‌دهند؛ زیرا شرحی که در آن از آفرینش آمده است، به گونه‌ای بنیادین با شرحی که در باب دوم همین «سفر» راجع به آفرینش و داستان بهشت عدن آمده، متفاوت است. شرح نخستین، از دو وجه با اعتقادات کیش زرتشت دربارهٔ چگونگی آفرینش گیتی، شباهت چشمگیر دارد؛ یکی در همان آغاز که می‌گوید:

* در ابتدا خدا (الوهیم) آسمانها و زمین را آفرید... و روح خدا سطح آبها را گرفت.

این تنها جاییست در تورات که «روح خدا» با موضوع آفرینش، ارتباط پیدا می‌کند... تعالیم زرتشت را دربارهٔ روح مقدس که وسیله می‌شود تا آهورامزدا خالق کل اشیاء باشد، نیز پژوهشگران دقیقاً با همین اصطلاحات وصف

می‌کنند. سپس موضوع تقسیم آفرینش به هفت بخش یا هفت مرحله در میان است... نمی‌توان شباهت‌های بنیادین و کلی دو روایت [ایرانی و یهودی] را از چگونگی پیدایش گیتی منکر شد و ندیده گرفت. از آنجا که چگونگی پیدایش گیتی در آموزه‌های زرتشتی، نهایت اهمیت را دارد (زیرا با آیین او درباره هفت امشاسپند بزرگ و مقصود خداوند از آفرینش هستی مربوط می‌شود) می‌توان توقع داشت که حکمای الهی کیش‌های گوناگون شاهنشاهی هخامنشی، از روایت زرتشتی ماجرا آگاه بوده باشند.^۱

درباره نخستین زوج انسانی در استوره‌های ایرانی آمده است که ایشان از ساقه‌ای ریواس که پانزده برگ داشت زاده شدند و آنچنان در یکدیگر آمیخته بودند که آشکار نبود کدام نر یا ماده است.^۲ همچنین گفته شده که در رستاخیز، این زوج نخستین که «مشی و مشیانه» نام دارند، همپیوند و چسبیده به گیومرت، در راست و چپ او خواهند بود.^۳

«و. دورانت»:

در داستانهای آفرینش پارسی و تلمودی چنان آمده است که خدا در آغاز آفرینش، موجودی دو جنسی آفرید؛ زن و مردی که از پشت به یکدیگر چسبیده بودند. سپس آن دو را از یکدیگر جدا کرد. مناسب است در اینجا آیه دوم از باب پنجم «سفر پیدایش» را نقل کنیم:

* نر و ماده ایشان را آفرید و ایشان را برکت داد. و ایشان را آدم نام نهاد در روز آفرینش انسان.

معنی این جمله آن است که پدر نخستین ما، در آن واحد، نر و ماده، هر دو بوده است.^۴

* خداوند خدا [الوهیم] پس آدم را از خاک زمین بسرشت و در بینی وی روح

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد دوم، ۲۸۰ و ۲۸۱.

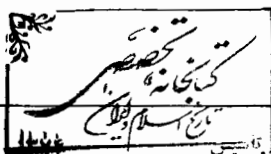
برای آگاهی بیشتر بنگرید به: آفرینش خدایان، گفتار ۶ و ۱۱.

(۲) بن‌دهش، ۸۱.

(۳) گزیده‌های زادسپرم، ۷.

(۴) مشرق‌زمین گاهواره تمدن، ۳۸۳.

افلاتون در رساله «مهمانی» از نژاد نابود شده‌ای سخن می‌گوید که هم مرد بود و هم زن. «زن - مرد» که فرزند ماه به شمار می‌رفت، چهار دست و چهار پا داشت و دو چهره همانند در دو سوی سر. همچنین چهار گوش و دو دستگاه تناسلی داشت و دیگر اعضای او نیز به همین قیاس بودند. [دوره آثار افلاتون، ۴۳۸]

حیات دمید و آدم، نفّس زنده شد... و خداوند خدا گفت: - خوب نیست که آدم تنها باشد. پس برایش معاونی موافق وی بسازم. ... خوابی گران بر آدم مستولی گردانید تا بخفت و یکی از دنده‌هایش را گرفت و گوشت در جایش پر کرد. و خداوند خدا، آن دنده را که از آدم گرفته بود، زنی بنا کرد و وی را به نزد آدم آورد. و آدم گفت: - همانا اینست استخوانی از استخوانهایم و گوشتی از گوشتم. از این سبب «نسا» نامیده شود زیرا که از انسان گرفته شد.

... و آدم زن خود را «حوا» نام نهاد، زیرا که او مادرِ جمیع زندگانست.^۱ در تورات، «نسا» از ریشهٔ انسان (ناس) دانسته شده^۲ و می‌توان این گمان‌ها را نیز بررسی کرد: یکی آنکه در زبان اوستایی واژه‌ای داریم به نام «نَسو» به معنی لاشه و جسد، و کلمهٔ نعش از همین ریشه است. البته در اینجا نَسو یا نسا، جسد زنده است. دیگر آنکه نسا یکی از خوانش‌های ایزدبانوی ناهید می‌باشد^۳ و شهرهایی به همین نام، به یادوارهٔ این «مادر زندگی» در استوره‌های آریایی، بنا شده بود.^۴

«حوا» را از ریشهٔ «حی» و حیات دانسته‌اند که برگرفته از «گی» یا «گئو» می‌باشد که در اوستا به معنی «جان» بوده و در استوره‌های ایرانی به شکل گاو اولیه نمودار می‌شود و نماد زمین به شمار می‌رود. در استوره‌های دیگر سرزمین‌ها نام ایزدبانوی زمین کمابیش به همین گونه است: * سومر: کی Ki * یونان: گایا Gaya * مصر: گب Geb.

درخور نگرش است که همسرِ توفان - خدای هیتی: هبات Hebat یا هپا Hepa نام داشت و به گمان «هروزنی» B. Hrozny کلمهٔ عبری حوا ظاهراً از همین نام مشتق شده است.^۵ در استوره‌های یونانی «هبه» Hebe دختر «زنوس» بوده است.

(۱) سفر پیدایش، ۲:۷ تا ۲:۲۴ و ۳:۲۰.

(۲) «ح. نوبخت» واژهٔ «ناس» را برگرفته از کلمهٔ آریایی «ناسیون» Nation می‌داند. [دیوان دین، ۹۰]

(۳) آناهیتا در میان قوم‌های ایرانی به این‌گونه‌ها خوانده می‌شد: ناهیتی، نازیت، ناخوتنه (شوش و آنتشان)؛ ناساتیا (میتانی)؛ ناستیه (هند).

(۴) مانند نسا (در نزدیکی ارشک‌آباد یا عشق‌آباد) و نسابور یا نیشابور. به نوشتهٔ «ح. شهیدی»: در تاریخ هردوت از دو «نسا» یاد شده است؛ یکی نسا Nisaea در یونان و دیگری با نام نِیسا Nysa در اتیوپی... شهر دیگری نیز بود با نام «نیقیه» یا «نیکه» Nicaea در امپراتوری بیزانس... بنا به نبشتهٔ «یاقوت حموی» نسا نام چهار شهر می‌باشد در خراسان، فارس، کرمان و همدان. [چهارسو، ۱۸۶] همچنین «نکا» در مازندران.

(۵) تاریخ ملل قدیم آسیای غربی، ۱۷۸.

در زبان سانسکریت که کهن‌ترین شاخهٔ زبان اوستاییست، آدم یا انسان: اتم Uttama خوانده می‌شود که بسیار همانند خورشید - خدایان سومری: «اتو»، و مصری: «آتون» می‌باشد. از دیدگاه استوره‌ای، آدم و خورشید یگانه‌اند^۱. در «اوپانیشاد» آمده است: آفتاب، آدم ابوالبشر است. واژهٔ «اتم» در زبان یونانی را نیز می‌توان از همین ریشه‌ها دانست. «اتم» از پیشوند نفی «آ» و «توم» یا «تخم» درست شده و به معنای «بی‌هسته» و «بدون تخمه» است^۲. آدم یا اتم کسیست که خود از هیچ تخم و هسته‌ای پدید نیامده و نمونهٔ نخستین انسان و اولین تخمهٔ مردمان به شمار می‌رود. در استوره‌ای ودایی از «مارتانه» یاد شده که بسان گلوله یا تکه گردی می‌نمود که میان و بالای آن، مساوی بود و نسل انسان از اوست. «ک. هوفمان» K. Hofmann «مارتانه» را که به روایتی پدر یمه (جم) خوانده شده، همساز با گیومرت (نخستین انسان در استوره‌های ایران) می‌داند و یادآور می‌شود که هر دو دارای بلندی و پهنی یکسانی هستند و میرا می‌باشند. «بیلی» Bailey معتقد است که مارتانه به معنی: تخم، تخمهٔ میرا و انسان است و آن را با واژهٔ مردم (مرتوم، تخمهٔ میرا) مقایسه می‌کند^۳. اینک به «بن‌دهش» می‌نگریم که برآیندی از آنچه که گفته شد را در بر دارد:

* هرمزد از آن خودی خویش، از روشنی مادی، تن آفریدگان را پدید آورد بسان آتش روشن، سپید و گردد... گیومرت را آفرید روشن چون خورشید... پهناش چون بالاش.

در آثار افلاتون اشاره شده که:

مرد زادهٔ خورشید بود و زن زادهٔ زمین... و چون آدمیان فرزندان اجرام آسمانی بودند، شکلشان گرد بود و حرکاتشان دایره‌وار... استاد صانع [آفرینندهٔ جهان] قسمت اعظم وجود نوع خدایان را از آتش ساخت تا بسیار زیبا و بسیار درخشنده باشند و برای اینکه افراد این نوع تصاویری از کل جهان باشند، آنها را کاملاً گرد و مدور ساخت^۴.

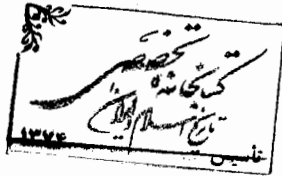
(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: آفرینش خدایان، ۸۹ و ۹۰.

(۲) جالب اینجاست که فرهنگستان، وارون معنای اتم را به کار می‌برد و برای نمونه به راکتور اتمی می‌گوید: نیروگاه هسته‌ای! در حالی که واژهٔ اتم، ایرانیست.

(۳) نخستین انسان و شهریار، ۵۱۶.

(۴) دورهٔ آثار افلاتون، ۴۳۸ و ۱۸۵۰.

کتاب ایوب

* در زمین «عوص» مردی بود که ایوب نام داشت و آن مرد کامل و راست و خداترس بود و از بدی اجتناب می نمود... و آن مرد از تمامی «بنی مشرق» بزرگتر بود.

کتاب ایوب که اینگونه آغاز شده، نشان می دهد که وی فرمانروای بزرگی در مشرق، و بنابراین غیریهودی بود. دیگر آنکه سرزمین «عوص» را می توان همان خوزستان دانست که به این نامها خوانده شده است: هوجه Huja، اوجه Uja، اوزی Uzi، اوس Us، سوس (شوش) و... در «الفهرست» از «اسان»، یکی از کرانه های شوشتر یاد شده که مانند «عوص» است. در کتاب ایوب، این شاه - پیامبر شوش (ایلام)، نکته هایی هست که تبار ایرانی وی را نشان می دهد:^۱

(۱) خداوند دارای هیچ نامی نیست و از یهوه یاد نشده است. از سوی دیگر، ناهمگون با بخش های یهودی شده تورات، به شیطان و پسران خدا اشاره شده است. «پسران خدا» را پیش از این در «سفر پیدایش» دیده بودیم:

* در آن ایام مردان تنومند در زمین بودند؛ بعد از هنگامی که پسران خدا به

دختران آدمیان درآمدند [۶:۴]

در کتاب ایوب می خوانیم:

* و روزی واقع شد که پسران خدا آمدند تا به حضور خداوند حاضر شوند و

شیطان نیز در میان ایشان آمد. و خداوند به شیطان گفت:

(۱) از نظر تاریخی، تذکر روابط «سفر ایوب» و ادبیات اکادی در زمینه حکمت... اهمیت دارد... اکادی یکی از گویش های فارسی می باشد. [تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر، ج ۲، ب ۱، ق ۱، ۴۵۶ و ۴۶۷]

- از کجا آمدی؟

شیطان در جواب خداوند گفت:

- از تردد کردن در زمین و سیر کردن در آن. [۸-۱۶]

گردش شیطان بر روی زمین، یادآور نوشتارهای اوستایی و پهلویست:

* ای زرتشت... تو همه دیوان را که پیش از این، همچون مردمان بر روی زمین

می گشتند، به درون زمین راندی. [یسنه، ۹:۱۵]

* پیش از آن، دیوان آشکارا در جنبش بودند؛ آشکارا جفت گیری می کردند و

آشکارا زنان را از مردان می ربودند. مردمان گله و شکایت می کردند و دیوان با

آنان ستمکارانه رفتار می کردند. اشوزرتشت بر ایشان «آهو نَور» فرا سرود و همه

دیوان به زیرزمین رفتند و پنهان شدند؛ یعنی کالبدشان شکسته شد... دیگر به

شکل دیو نتوانستند آشکار شوند و تباهی رسانند؛ و در حالی که سرشت خود را

پنهان می کردند، بر مردمان نمایان می شدند و مردمان آنان را می شناختند که نه

ایزدان، بلکه دیوانند. [دینکرد هفتم]^۱

۲) سرزمین عوص (شوش) با کلدیه همسایه بود و یکی از بلاهایی که بر ایوب نازل می شود،

تاخت و تاز کلدانیان به خاندان وی است. [۱:۱۷]

۳) در کشور ایوب، دف و عود [۲۱:۱۱] نای و بریت می نواختند؛ شیر و شغال و شتر مرغ به چشم

می خورد [۳۰:۳۰]؛ از گوهرهایی سخن می رود که در اسراییل کانی هایش نیست [باب ۲۸]؛ امضا و

کتاب [۳۱:۳۵] سنگ نویسی با قلم آهنین و سرب [۱۹:۲۵] نشانه هایی از یک تمدن پیشرفته بوده؛

به ویژه که همانند آنچه در اسناد شوش و آنتشان به دست آمده، دختران نیز میراث داشتند:

* و در تمامی زمین، مثل دختران ایوب، زنان نیکو صورت یافت نشدند و پدر

ایشان، آنان را در میان برادرانشان، ارثی داد. [۴۲:۱۵]

۴) شراب نوشی [۱:۱۴] جامه دریدن و خاک بر سر افشاندن و هفت شبانه روز گوشه گرفتن

[۲:۱۳] نهادن کرسی پادشاهی در چهار سوق [۲۹:۸] دست بر دهان گذاشتن در پیشگاه شاه

[۲۹:۱۰]، کمر بستن [۳۸:۳] همه حکایت از آیین های ایرانی دارد.

۵) بخش هایی از کتاب ایوب، همانندی فراوانی با گاتها دارد. برای نمونه:

* ایوب: چرا شیران زنده می مانند، پیر می شوند و در توانایی: قوی می گردند...

و به خدا می‌گویند:

«از ما دور شو؛ زیرا که معرفت طریق تو را نمی‌خواهیم. قادر مطلق کیست که او را عبادت نماییم. و ما را چه فایده که از او استدعا نماییم...»

گله‌ها را غصب نموده می‌چرانند. خرهای یتیمان را می‌رانند و گاو بیوه‌زنان را به گرو می‌گیرند. فقیران را از راه منحرف می‌سازند. و مسکینان زمین، جمعاً خویشان را پنهان می‌کنند... و دیگرانند که از نور [آشا]، متمدند و راه آن را نمی‌دانند و در طریق‌هایش سلوک نمی‌نمایند.

* زرتشت: ای آهورا؛ او [شریر] از گناهکاری بسیار، کامیاب شد و اینچنین تا بدین پایه به نامبرداری رسید. اما تو همه چیز را به یاد داری [۳۲:۶] آنان [شریران] زندگی را تباه می‌کنند. زیانکاران را بزرگ می‌شمارند و زنان و مردان بزرگوار را از رسیدن به دهش ایزدی، باز می‌دارند [۳۲:۱۱] ای مزدا، به راستی آنان با این کردارها ما را می‌هراسانند؛ چرا که نیرومندانشان برای ناتوانان، تباهی و ویرانی می‌آورند و با فرمان تو دشمنی می‌ورزند. [۳۴:۸] جهانیان را همواره به ناله و زاری درآورده و هیچگاه در پرتو اشا، برای پیشرفت و آبادانی جهان نکوشیده‌اند. [۴۴:۲۰] با توانایی خویش و با وادار کردن مردم به کردارهای بد، زندگی مردم را به تباهی می‌کشانند [۴۶:۱۱].

* ایوب: البته روشنایی شریران، خاموش خواهد شد و شعله آتش ایشان نور نخواهد داد [۱۸:۵] بسا چراغ شریران، خاموش می‌شود و ذلت ایشان، به خودشان می‌رسد. و خدا در غضب خود، دردها را نصیب ایشان می‌کند. [۲۱:۱۷] و نور شریران از ایشان گرفته می‌شود [۳۸:۱۵] در تاریکی، کورکورانه راه می‌روند و نور نیست [۱۲:۲۵].

* زرتشت: تیرگی ماندگار و دیرپای، کورسویی و بانگ دریغا؛ به راستی چنین خواهد بود سرانجام زندگی دروغ‌وندان [۳۱:۲۰] روان شهریارانِ بد، آنان که دروغ‌وند و بدمتش و بددین و بدگفتار و بدکردارند، از روشنایی به تیرگی می‌گراید. به راستی آنان باشندگان «کنام دروغ» هستند [۴۹:۱۱] گزند آن کردارهای دشمنانه، به خودشان بازخواهد گشت [۴۶:۸] دروغ‌وندان که از «سپندمینو» روی برتافتند، آزار بینند [۴۷:۴].

* ایوب: و کیست که نور او [خداوند] بر وی طلوع نمی‌کند؟ [۲۵:۳] و جان من،

نور را مشاهده می‌کند. اینک همه این چیزها را خدا به عمل می‌آورد... و او [انسان] را از نور زندگان منور سازد. [۳۹:۳۱-۳۹]

* زرتشت: اشای تابناک را... برای شما برگزیده‌ام [۳۲:۳] آنکه به پرهیزگاری روی کند، جایگاهش در روشنائیست [۳۱:۲۰].

* ایوب: شادی شیرین، اندک زمان نیست؛ و خوشی ریاکاران، لحظه‌ای. [۲۰:۵]
 * زرتشت: شادی به دست آمده در کورسوی تباهاکاری، اندوه مایه‌ایست.
 بدین‌سان، دروغ‌وندان تباہ‌کننده راستی، زندگی مینوی خویش را نابود می‌کنند. [۵۳:۶]

۶) نشانه‌ها و اصطلاحات اخترشناسی در کتاب ایوب، آشکارا ایرانی و غیر یهودیست. خداوند که «دب اکبر» و «جبار» و «ثریا» را آفرید و برج‌های جنوب را [۹:۹] از ایوب می‌پرسد:
 * آیا عقد ثریا را می‌بندی؟ یا بندهای جبار را می‌گشایی؟ آیا برج‌های منطق‌البروج را در موسم آنها بیرون می‌آوری؟ و دب اکبر را با «بنات» او رهبری می‌نمایی؟ آیا قانون‌های آسمان را می‌دانی؟ [۳۸:۳۱-۳۴]

۷) خداوند به ایوب می‌گوید که دست راست تو را نجات تواند داد. [۴۰:۱۴] در کتاب اشعیا نیز می‌بینیم که خداوند، دست راست مسیح خود، یعنی کوروش را می‌گیرد [۴۵:۱] تقدس دست راست به فراوانی در نوشتارهای یهودی - مسیحی دیده می‌شود که برگرفته از سنتی مغانی است: مادر زرتشت، هر بار پس از رهاندن نوزادش از نیرنگ جادوگران، وی را با دست راست در جایی امن نهاد. [دینکرد هفتم] به آغاز آفرینش، از دست راست، خورشید برآمد [بن‌دهش، ۹۵] فروهر (روان) پاکان هنگام نبرد یک سردار پرهیزگار با دشمنان: در سوی راست او می‌جنگند. [فروردین‌یشت، ۶۳]

«مارتن ورمازرن»:

نوآموخته‌ای که در مراسم دین مهری شرکت می‌کند، درواقع از حرکات میترا تقلید می‌نماید؛ زیرا با بلند کردن دست راست که به نوشته «دیودور» Diodore رسمی ایرانیست، درواقع میثاق می‌بندد و سوگند خویش را تأیید می‌کند... در مراسم تشرف به اسرار، امر فشردن دست راست به علامت وفاداری، نقش مهمی را به عهده دارد.^۱

۸) از اژدهای هولناکی به نام «لویاتان» یاد شده که:

* دایره دندانهایش هولناک است... از عطسه‌های او نور ساطع می‌گردد و چشمان او مثل پلک‌های فجر است. از دهانش مشعل‌ها بیرون می‌آید و شعله‌های آتش برمی‌جهد. از بینی‌های او دود برمی‌آید؛ مثل دیگ جوشنده و پاتیل. از نفس او اخگرها فروخته می‌شود... طبقات گوشت او به هم چسبیده است و بر وی مستحکم است که متحرک نمی‌شود. دلش مثل سنگ مستحکم است... اگر شمشیر به او انداخته شود اثر نمی‌کند؛ و نه نیزه و نه تیر... راه را در عقب خویش تابان می‌سازد... بر روی خاک نظیر او نیست که بدون خوف آفریده شده باشد. [باب ۴۱]

در کتاب «اشعیا» پیشگویی شده که در رستاخیز:

* خداوند به شمشیر سخت و بزرگ خود، آن مار تیزرو و پیچیده لویاتان را سزا خواهد داد و آن اژدها را که در دریاست خواهد کشت. [۲۷: ۱]

در اوستا «اژی دهاک» که اژدهایی سه سر بود، اینچنین نموده شده است:

* آن دارنده هزاران چالاک... آن زورمندترین دروغی که اهریمن برای تباه کردن جهان اشا [روشنایی] به پتیارگی [دشمنی] در جهان استومند [مادی] آفرید. [آبان‌یشت، ۳۴]

اژدهای شاخداری که گرشاسپ با آن پیکار کرد، فرو برنده اسپان و مردمان، و زهر زرد رنگش به بلندای یک نیزه، روان بود. [زامیادیش، ۴۰] هر یک از دندان‌هایش به بزرگی بازوی گرشاسپ، گوش‌هایش به اندازه چهارده بوریا (کلبه)، چشمانش مانند چرخ بزرگ، و شاخ بلندش به تنه درخت می‌مانست. [روایت پهلوی، ۲۹]

هوشنگ، شاه پیشدادی، درگذر خود به کوه، چنین اژدهایی می‌بیند:

پدید آمد از دور چیزی دراز سیه‌رنگ و تیره‌تن و تیزتاز
دو چشم از بر سر چو دو چشمه خون ز دود دهانش جهان تیره‌گون
به اسفندیار گفته می‌شود که در خان سوم:

یکی اژدها پیشت آید دژم که ماهی برآرد ز دریا به دم
همی آتش افروزد از کام او یکی کوه خراست اندام او

۹) از دیدگاه استوره‌ای، ایوب یک همانندی با «جم» پیدا می‌کند؛ آنجا که ایوب می‌گوید: بدنم از کرم‌ها و پاره‌های خاک، پوشیده است. [۷: ۵] این بلا به دنبال کشاکشی دیگر میان خدا و شیطان

بر سر ایمان ایوب روی داد:

* پس شیطان از حضور خداوند بیرون رفته ایوب را از کف پا تا کله‌اش به

دمل‌های سخت مبتلا ساخت. [۲: ۸]

و اما دربارهٔ جم که در گویش‌های آریایی به گونهٔ «یم» و «ایم» خوانده می‌شد، در نوشته‌هایی هندی به نام «پران» آمده که با افسون یک ماده دیو، او را کرم فرا گرفت. جالب اینجاست که با نگرش به دگردیسی واک‌های «ب» و «م»^۱ در گویش‌های خوزی (شوش و آنتشان) می‌توان نام ایوب را همبسته با «ایوم» یا «ایم» دانست که همان جم، ایزد - شاه شوش و دیگر سرزمینهای ایرانی به شمار می‌رفت.^۲ همچنین چه شبیه است سخنان خودستایانهٔ ایوب با «من گرای» جم:

منی کرد آن شاه یزدان شناس	ز یزدان بی‌پیچید و شد ناسپاس
منی چون بسیوست با کردگار	شکست اندر آورد و برگشت کار
چو آزرده شد پاک یزدان ازوی	بدان درد درمان ندیدند روی
همی راند جمشید خون در کنار	همی کرد پوزش بر کردگار
همی کاست زو فرّه ایزدی	برآورده بر وی شکوه بدی

ایوب که خویشتن را عادلتر از خدا می‌نمود [۳۳: ۲] به ضد خدا سخنان بسیار می‌گوید [۳۴: ۳۷]

* کاش که عصای خود را از من بردارد و هیبت او مرا نترساند؛ آنگاه سخن

می‌گفتم و از او نمی‌ترسیدم [۹: ۳۴]

و پاسخ می‌شنود:

* تو، خدا ترسی را ترک می‌کنی و تقوا را به حضور خدا ناقص می‌سازی، زیرا که

دهانت معصیت تو را ظاهر می‌سازد. [۱۵: ۴] آیا شرارت تو عظیم و عصیان،

بی‌انتها نیست؟ [۲۲: ۵] خدا از انسان بزرگتر است؛ چرا با او معارضه می‌نمایی؟

[۳۳: ۱۳]

(۱) مانند: «مکه» که به گونهٔ «بکه» نیز خوانده شده است.

(۲) به نوشته «ابن ندیم»، جمشید در اسان (شوستر) که همان «عوص» است، اقامت داشت.

[الفهرست، ۲۰].

«سفر خروج» و نیز اسفار لاویان، اعداد و تثنیه درباره سرگذشت موسا است. عناصر استوره‌ای و آیین‌ها و قوانین عصر موسا، نشانگر رخنه شکفت‌انگیز بینش‌های مغانه، به‌ویژه دو کیش میتراپی و زروانی می‌باشد. درخور نگرش است که آیین‌های مغانه در تورات گاهی بهتر و دقیق‌تر از اوستا و ودا به جای مانده‌است. یکی از این آیین‌ها، جشن خرمن (مهرگان) است که همراه با قربانی‌های بسیار و خوان‌های مختلف و پیشکشی‌های پرمایه، برگزار می‌گشت. در خوان (سفره) مهرگان، هفت شاخه از هفت گیاه، شیر و شراب و شکر، نان، میوه و خوراکی‌های گوناگون می‌نهادند و بره‌ای را قربانی می‌کردند و درسته در تنور می‌پختند. روزهای ویژه مهرگان: یکم، شانزدهم و بیست و یکم بود که دست از کار می‌شستند و به پایکوبی و تن‌آسانی و خوردن می‌پرداختند. در تورات نیز آمده:

* ماه هفتم، روز یکم: یادگاری نواختن کرناها و محفل مقدس.

* روز دهم: روز کفاره.

* روز پانزدهم: عید خیمه‌ها؛ جمع‌آوری محصول زمین.

هر یک از این روزها، سبت (تعطیل) به شمار می‌رفت و کار کردن ممنوع بود و برای یهوه، قربانی‌های آتشین می‌نهادند. همچنین درباره خوان مهرگان گفته شده:

* و در روز اول، میوه درختان نیکو برای خود بگیرید و شاخه‌های خرما و

درختان پر برگ و بیدهای نهر، و به حضور یهوه خدای خود، هفت روز شادی

نمایید. و آن را هر سال هفت روز برای خداوند، عید نگاه‌دارید. برای پشت‌های

شما فریضة ابدیست که در ماه هفتم، آن را عید نگاه دارید. [سفر لاویان، باب ۲۳]

* و در روز اول ماه هفتم، محفل مقدس برای شما باشد و در آن هیچ کار خدمت مکنید و برای شما روز نواختن کرنا باشد. و قربانی سوختنی به جهت عطر خوشبوی خداوند بگذرانید: یک گاو جوان و یک قوچ و هفت بره نرینه یکساله بی عیب [سفر اعداد، باب ۲۹].

م. وِرمازِرِن Martin Vermaseren با اشاره به نقش‌های یافت شده از ایزد میترا که وی را در حال روانه ساختن آب از دل سخره‌ها نشان می‌دهند، می‌نویسد:

معجزه در زمانی صورت گرفته که خشکسالی بوده و میترا بشریت را از عطش نجات بخشیده است. این داستان، سوره هفدهم «سفر خروج» تورات را به یاد می‌آورد که یهوه به موسا گفت:

«همانا من در آنجا پیش روی تو، بر آن سخره‌ای که در «هوریب» است می‌ایستم و سخره را خواهی زد تا آب از آن بیرون آید و قوم بنوشند...»

صحنه معجزه آب همراه با صحنه ائتلاف «سُل» و «میترا» است... احتمالاً میترا ائتلاف با خدای خورشید (سُل) را به این منظور کرد که خشکسالی را از کره زمین به دور کند و برای مردمان و رمله‌ها، آب آسمان فراهم سازد.^۱

آنچه که از چشم پژوهشگران به دور مانده آنست که زوج «میترا - سُل» رومی که در اوستا به نام «میترا - اهورا» یاد شده، در تورات به گونه «موسا - هارون» درآمده است. به این بخش از تورات [سفر خروج، ۹ و ۱: ۷] باید موشکافانه نگریست:

* و خداوند به موسا گفت:

«تو را بر فرعون، خدا ساخته‌ام و برادرت هارون، نبی تو خواهد بود... به هارون بگو: عصای خود را بگیر و آن را پیش روی فرعون بینداز تا اژدها شود.»

ر. آَلِو Rene Allee با یادکرد از مزمو ۱۳۳ داود که به گونه‌ای نمادین به «ریش هارون» اشاره کرده، می‌نویسد: تردیدی نیست که تصویر ریش، نشانه‌ای است از پرتوهای خورشیدی^۲.

صبح هارون صفت چوبست کمر مسرغ نالید چون جلا جل زر

[خاقانی]

داستان موسا سرشار از نمایه‌های استوره‌ای مهرپرستی می‌باشد: عصا و مار و اژدها [سفر خروج + سفر اعداد، ۲۱]، گوساله زرین [سفر خروج، ۳۲] گاو سرخ [سفر اعداد، ۱۹]... و از سوی دیگر،

(۱) آیین میترا، ۱۰۴ تا ۱۰۷.

(۲) اسرار انجمن‌های محرمانه، ۲۳۹.

آیین‌های مغانه‌ای چون: بستن زنار و پنام (نقاب) [سفر خروج، ۳۴ و ۳۹]، نان فطیر، چراغ افروزی، مسح با روغن، خوردن سوگند (آب تلخ لعنت) [سفر اعداد، ۵]، چله‌نشینی [سفر تثبیه، ۹]، آزمون آتش [سفر تثبیه، ۱۸] و یژگی‌های پرستشگاه و قربانگاه [سفر خروج، ۲۷] و بسی مراسم دیگر که سخن را به درازا می‌کشاند و نیازمند پژوهشی جداگانه می‌باشد.

جای پای احکام اوستایی بارها در تورات دیده می‌شود. یکی از آنها نژادبانی و دور راندن مردم ناتندرست از نیایشگاه‌ها و مکان‌های مقدس بوده است؛ زیرا باور داشتند که بیماری ایشان برخاسته از منش اهریمنی و گرایش به دیوان می‌باشد. برای نمونه، پس از آنکه جم باروی بهشتی خود را بنا می‌کند، به وی فرمان می‌رسد:

* نروند به آنجا مردم کوژسینه، کوژپشت، بی‌خایه، آبله‌رو، لک‌وپیس‌دار، نابینا، کژاندام، بی‌دندان، جذامی، و دارای دیگر بیماری‌های اهریمنی. [وندیداد، ۳۷: ۲]
ایزد آناهیتا می‌گوید که از نوشاک پیشکشی او نباید این افراد بنوشند: تبار، نارسا تن، روسپی، جذامی، کور، کر، کوتوله، دیوانه، غشی، گوژسینه، گوژپشت، تبار دندان و دیگر داغ‌خوردگان اهریمن. [آبان‌یشت، ۹۲ و ۹۳] همانند این نگره را در تورات می‌بینیم:

* و خداوند موسا را خطاب کرده گفت: بنی اسرائیل را امر فرما که مبروص را و هر که جریان دارد [حائض] و هر که از میت [مرده] نجس شود، از اردو اخراج کنند. [سفر اعداد، ۱: ۵]

* شخصی که کوبیده بیضه و آلت بریده باشد، داخل جماعت خداوند نشود.
حرامزاده داخل جماعت خداوند نشود. [سفر تثبیه، ۱: ۲۳]

* هر کس که عیب دارد، نزدیک نیاید؛ نه مرد کور و لنگ و نه پهن‌بینی، و نه زایدالاعضا. و نه کسی که شکسته‌پا یا شکسته‌دست باشد. و نه کوژپشت و نه کوتاه قد و نه کسی که در چشم خود لکه دارد و نه صاحب جرب و نه کسی که کری دارد و نه شکسته بیضه. [سفر لاویان، ۲۱: ۱۸-۲۱]

«م. بویس»:

از جمله بخش‌هایی که شدیداً برگرفته از زرتشتی‌گری دانسته می‌شود، قانون تقدس Holiness Code [سفر لاویان] است که با وجود فحوای کاملاً یهودی، منزلت آن و تأکیدهایش، ناشی از علاقه مفرط و عمیق به مسائل طهارت است.^۱

«ج. حمیدی» با اشاره به آثار مردمان آریایی «هوری» و «هیتی» می‌نویسد:

الواح اکتشافی، صحت نظریه وضع قوانین را برای نخستین بار از جانب موسارد می‌کند. دیگر آنکه، آداب و مراسمی که در «سفر خروج» و «سفر لاویان» شرح آن آمده، سابقه‌ای بسیار پیش از موسا و بنی اسرائیل دارد.^۱

«پلینیوس» Polinus اشاره کرده است که در میان یهودیان عصر موسا، طایفه‌ای از مغان زندگی می‌کردند.^۲ به نوشته تورات، «یترون» مغ مادی به موسا احکام و قوانین دینی را می‌آموزاند:

* و «یترون» پدر زن موسا قربانی سوختنی و ذبایح برای خدا گرفت و هارون و جمیع مشایخ اسرائیل آمدند تا با پدر زن موسا به حضور خدا نان بخورند. بامدادان واقع شد که موسا برای داوری قوم بنشست و قوم به حضور موسا از صبح تا شام ایستاده بودند... پدر زن موسا به وی گفت:

... فرایض و شرایع را به ایشان تعلیم بده و طریقی را که به آن می‌باید رفتار نمود و عملی را که می‌باید کرد به ایشان اعلام نما. و از میان تمامی قوم، مردان قابل را که خداترس و مردان امین که از رشوه نفرت کنند، جستجو کرده بر ایشان بگمار تا رؤسای هزاره و رؤسای سده و رؤسای پنجاه و رؤسای ده باشند؛ تا بر قوم پیوسته داوری نمایند و هر امر بزرگ را نزد تو بیاورند و هر امر کوچک را خود فیصل دهند. [سفر خروج، باب ۱۸]

«پ. اذکایی»:

«کتاب داوران» در تورات، تقریباً بیانگر همان اوضاع و احوال است که در میان مادها وجود داشته است و نامبرداری دیوکس [دیااکو: شاه ماد] به داور قوم، تصادفی نیست. فرارویی و فرگشت داوران یهود به شاهان و پیدایی داوود از آن میان و پادشاهی سلیمان و ساختن معبد اورشلیم و کاخهای آنجا، شباهت‌یست بر پایه هم‌روندی مزبور در ایران؛ یعنی پیدایی ملوک مادی از میان داوران و ساختن معبدها و کاخها در تجمع‌گاه قبایل. و اتفاقاً «بیت اجتماع اسباط» یهود، هم معنا و همسان هنگمتان (هگمتانه، همدان) مادها بوده است. نقش و کارکرد قبیله کاهن «لاویان» یهود نیز با قبیله «مغان» ماد کاملاً سنجش‌پذیر است.^۳

(۱) تاریخ اورشلیم، ۵۰.

(۲) تاریخ مطالعات دینهای ایرانی، ۲۰۷.

(۳) مجله باستانشناسی و تاریخ، شماره پیاپی ۴، ۶۷.

بایسته به یادآور است که همسایگی قوم موسا با مردمان آریایی، به ویژه مادها، از این دیدگاه درخور بررسی است:

ممکن است سرزمین اسارت، در مصر (که به زبان عبری Misraim است) نباشد، بلکه Misrim باشد که در شمال عربستان و در سوی دیگر دریای سرخ قرار دارد.^۱

از سوی دیگر، پیشگویی‌هایی از زبان منوچهر و زرتشت درباره پیدایش موسای مهرآیین در میان است که باید درباره‌شان اندیشید.

«سعیدالدین فرغانی / مشارق الدراری»:

زرتشت مردی بوده است در عهد شاه گشتاسپ از ملوک عجم، نزدیک به زمان موسا... این مرد به علم نجوم و احکام او دانا بوده... به مدد احکام نجوم... از ظهور موسا علیه السلام به طریق اجمال، و معلوم کرده است که شخصی در این عالم پیدا خواهد آمد که او را به سبب نور آتش و طلب آن، تجلی‌یی از خالق و مبداء، روی نماید... پس به پرستش آتش، خلق را دعوت کرده است... و او، اول خود در آن آتش درآمده است؛ چون خلق دیده‌اند که آن آتش، او را نسوخت، دعوت او را به کلی قبول کرده‌اند. و دین او گرفته و شاه گشتاسپ هم دین او را پذیرفته است. و آن مخاطبات که از میان آن انوار شنیده است، آن را جمع کرده و «کتاب زند» نام نهاده است.^۲

(۱) کلیات تاریخ، جلد یکم، ۳۱۹.

(۲) برگرفته از: حکمت خسروانی، ۴۳ و ۴۴.

امثال سلیمان

«امثال سلیمان» که یک «خردنامه» به شمار می‌رود، مانند دیگر دین‌نامه‌های یهودی، سرشار از آموزه‌های مغانیست که برخی در دفتر «مینوی خرد» به جای مانده؛ برای نمونه:

* مینوی خرد: پیدایی زمین... و آسمان... به نیروی خرد، ساخته و پرداخته شده است. [۵۶:۱۳]

* * امثال سلیمان: خداوند، زمین را به حکمت خویش بنیاد نموده است و آسمان را با خرد خود استوار می‌دارد. [۳:۱۹]

* مینوی خرد: به دانایی و کاردانی خرد است که آب در زمین می‌آمیزد، ابر: آب را از دریا برمی‌گیرد و به پیمانه بر زمین فرو می‌ریزد و زمین پابرجا می‌ماند. [۵۶:۴-۱۷]

* * امثال سلیمان: چون به دریا کرانه‌ای داد تا آبها از فرمانش سرنیچند، و زمانی که بنیاد زمین را نهاد، آنگاه نزد او کارساز (معمار) بودم. [۸:۲۹]

* مینوی خرد: از نخست، من که خرد هستم از مینوها و گیتی‌ها با اهورامزدا بودم. [۵۶:۴]

* * امثال سلیمان: خداوند مرا سرآغاز راه خود داشت، پیش از کردارهایش در ازل؛ من از ازل، بر جای بودم. [۸:۲۲]

نمونه‌های فراوان دیگری نیز می‌توان از میان نامه‌های ایرانی برکشید و رخنه آنها را در «امثال سلیمان» نشان داد. «روح حکمت» یا «مینوی خرد» آدمی را به باد پند می‌گیرد و برگ‌ریزانی از اندرز فرو می‌باراند:

** حکمت از لعل‌ها بهتر است... ثمره من از طلا و زرناب بهتر است و حاصل

من از نقره خالص. [۲۸:۱۸]

* هنر برتر از گوهر آمد پدید.

** حکمت: تو را معظم خواهد گردانید و بر سر تو تاج زیبایی خواهد نهاد

[۴:۹] به یاری من پادشاهان سلطنت می‌کنند. [۸:۱۵]

* خرد افسر شهریاران بود خرد زیور نامداران بود

پژوهشگران، کتاب «امثال سلیمان» را از شخص وی نمی‌دانند. شاید در زمان «حزقیّا» پادشاه یهودا نوشته شده باشد.^۱ در آغاز باب سی‌ام، این سرنخ داده شده است:

* کلمات و پیغام «اکور بن یاقه»؛ وحی آن مرد به «ایتیل»، یعنی به ایتیل و

اُکال.

(۱) اینها نیز از امثال سلیمان است که مردان حزقیّا پادشاه یهودا آنها را نقل نمودند... [۲۵:۱].

کتاب اشعیا

در میان واپسین پیام‌آوران یهودی، اشعیا از جلوه‌ای ویژه برخوردار است و کتابش در رده باشکوه‌ترین نوشتارهای ادبیست. او بود که به یاری آموزه‌های مغانه و دانش‌های رازآمیز ایشان، از برآمدن «کوروش بزرگ» آگاهی داد و آیین شرک‌آلود یهود را جان تازه‌ای بخشید. او بود که کوروش مهرآیین را مسیح راستین خواند و انقلابی در الهیات یهود پدید آورد.

«م. بویس»:

اشعیا نکاتی اصیل و بدیع از الهیات بر این کاربرد چشمگیر واژه مسیح می‌افزاید که هرچند برای یهودیان، تازه و ناشناخته است، اما طبیعت و خصیصه‌ای کاملاً زرتشتی دارد؛ تا آنجا که پژوهشگران از مقایسه و مطابقت آن با گات‌ها ناگزیرند... آن گات ویژه که با کتاب اشعیا همانندی‌های چشمگیر دارد، یسنای ۴۴ است که تشکیل شده از یک رشته پرسش از آهورامزدا. اینگونه پرسش‌های فصیح را مطرح کردن، نه تنها ویژگی برجسته کتاب اشعیا می‌باشد، بلکه تقریباً به همه پرسش‌هایی که ویژه بخش کیهان‌شناسی این گات هستند، در کتاب اشعیا پاسخ داده می‌شود. تفاوت تنها در این است که به جای آهورامزدا، یهوه پاسخ می‌دهد... چون شرایط زمان و مکان را به یاد می‌آوریم، یقین پیدا می‌کنیم که این سنت و سرچشمه، تعلیمات زرتشت بوده است. یکی از اصل‌های عمده زرتشتی‌گری این است که آهورامزدا آفریننده همه نیکی‌هاست. «آفریننده استوارترین» لقب اوست و حتاگاهی به جای نام او به کار می‌رود... یکی دیگر از مسائل بسیار برجسته زرتشتی‌گری، تعالیم گات‌ها درباره سرنوشت روان پس از

مرگ آدمی، موضوع رسیدگی به حساب یکایک افراد و رفتن به دوزخ یا بهشت است... نخستین اشاره به چنین باوری، در آثار انبیای پس از تبعید یهودیان دیده می‌شود؛ یعنی در کتاب اشعیا که می‌گوید:

* مردگان تو زنده خواهند شد و جسد‌های من خواهند برخاست. ای شما که در خاک ساکنید، بیدار شده ترنم نمایید؛ زیرا که شبتم تو شبتم نباتات است. و زمین مردگان خود را بیرون خواهد افکند. [۲۶:۱۹]

این امید نوین به نشاط در آخرت، به صراحت با ویژگی زرتشتی‌گری مبنی بر رستاخیز مردگان، پیوند می‌خورد که در یسنا [۳۰:۷] آن اشاره و پیوسته به عنوان نشانه ایمان، تکرار می‌شود... باوری که ظاهراً از ابداعات اصیل خود زرتشت بوده، اینست که در پایان زمان کرانه‌مند، مرگ همراه با آفریننده خبیث آن: انگره‌مینو (اهرمین)، نیست و نابود خواهد شد. این باور نیز، برای اندیشه یهودی‌گری کاملاً بیگانه بود. اما می‌بینیم که در یکی دیگر از سروده‌های بعدی اشعیا ابراز می‌شود و پیش‌بینی می‌کند که روزی یهوه، مرگ را نابود می‌نماید:

* ... و روپوشی که بر تمامی قوم‌ها گسترده است و ستري را که جمیع امت‌ها را می‌پوشاند، تلف خواهد کرد؛ و موت را تا ابد نابود می‌کند. [۲۵:۷]

روی هم رفته به نظر می‌آید آموزه‌های زرتشت که نخست اشعیا پذیرفت و گفت یهوه خدای آفریننده است، از سوی دیگر انبیای مکتب اشعیایی پذیرفته شد.^۱

دینکرد هفتم سخن از آن دارد که دیوپرستان دوساعت پس از شامگاه به دشت نامسکون و دورافتاده‌ای می‌شتابند و دیوهای نادیده را در تاریکی نماز می‌برند و با ایشان گفتگو می‌کنند.

* هر مزد: ای زرتشت؛ همانگونه که خواست توست، بنگر؛ به بالای سرت، به پایین پایت، به این سو و آن سو، به ژرفا، به پیش و به پس، به هر سویی؛ چه، ما به پنهانی از تو جدا نمی‌شویم، آنگونه که دیوان از مردمان جدا می‌شوند.^۲

در کتاب اشعیا نیز:

* یهوه آفریننده آسمان که خداست، زمین را سرشت و ساخت و آن را استوار نمود، و آن را عبث نیافرید بلکه برای سکونت مصور نمود، می‌گوید: من یهوه هستم و دیگری نیست. در خفا و در جایی از زمین تاریک تکلم ننمودم. [۴۵:۱۸]

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد دوم، ۷۳ تا ۷۶ و ۲۸۱ تا ۲۸۳.

(۲) استوره زندگی زرتشت، ۹۷.

کتاب دانیال

«س. ه. هوک» درباره نویسندگان عبرانی می‌گوید:

هنگامی که خواستند صورت حوادث آینده را آنگونه که خود معتقد بودند روی خواهد داد تصویر نمایند، بار دیگر ناگزیر شدند به زبان اساتیری دست یازند؛ زبانی که اکنون با وام‌هایی از منابع ایرانی، غنی شده بود. این نکته را می‌توان در یکی از کتابهای «عهد عتیق» که تمام آن به مکاشفه می‌پردازد یعنی کتاب «دانیال نبی» مشاهده نمود.^۱

«م. بویس» درباره کتاب دانیال می‌نویسد:

بخشی از آن به عبری و بقیه به زبان آرامی [سُریانی] است.^۲ در این بخش، تعداد

(۱) اساتیر خاورمیانه، ۲۱۶.

(۲) در کتاب دوم پادشاهان [۱۸:۲۶] آمده که یهودیان زبان آرامی را در نمی‌یافتند. به نوشته «ذ. بهروز»: برای حل بسیاری از مشکلات تاریخی و مذهبی در اواسط قرن نوزدهم مجبور به وضع اصطلاح جدید «آرامی» شده‌اند و قبل از آن تاریخ، ابتدا چنین اصطلاحی مستعمل نبوده است. در چاپ هفتم دائرت‌المعارف انگلیسی (۱۸۴۲) فقط در یک‌جا کلمه «آرامی» را به کار برده و برای اطلاع خوانندگان نوشته است: آرامی یا سریانی. در ترجمه یونانی تورات کلمه سریانی بسیار به کار رفته است.

[خط و فرهنگ، ۱۷۹ تا ۱۸۲].

«ابن ندیم» به نقل از روزبه دادویه (عبداله بن مقفع) سریانی را یکی از زبانهای ایرانی نوشته است و «یعقوبی» زبان اشکانیان را سریانی می‌دانست. تا چند قرن بعد از تاریخ هجری، هنوز زبان سریانی مانند زبانهای دیگر ایرانی، معمول بود و کتابهایی به آن زبان نوشته می‌شد. و این زبان، زبان عملی بود و دانشمندان بر آن تسلط داشتند. [پژوهش واژه‌های سریانی در زبان فارسی / پیشگفتار]

واژه‌های وام‌گرفته از زبان پارسی، چشمگیر می‌نماید. در کتاب دانیال طرح پیشگویی‌های زرتشتی دیده می‌شود. عنصر اصلی زرتشتی در پیشگویی‌ها، انگاره «زمان پایانی» و «آخر روزها» می‌باشد. سهم دیگر کیش زرتشت در کتاب دانیال، برای اولین بار و تنها دفعه در تورات: حضور میکائیل و جبرئیل است. پژوهشگران می‌گویند اکثر این باورها و آگاهی‌های مربوط به فرشتگان را می‌توان ناشی از رسوخ اندیشه‌های ایرانی دانست. مجتهد یهودی «شمعون ابن لکیش» رای داده که نامگذاری فرشتگان را یهودیان در بابل [عهد هخامنشی] فراگرفته و با خود به یهودیه آورده‌اند... نقش پیش‌بینی شده برای میکائیل به عنوان امیر عظیمی که در آخر زمان برخاست تا یهودیان پرهیزکار را یاری دهد، همچون بازتابی از انگاره «سوشیانت» می‌نماید.^۱

«س. ک. ادی»:

«ج. و. سواين» به درستی نشان داده است که پیشگویی‌های یهودی مندرج در باب‌های دوم و هفتم کتاب دانیال که در آن از گردش و تحویل پادشاهی در مشرق‌زمین از آشور به ماد و پارس و مقدونیه، و سرانجام به پادشاهی قریب‌الظهور از جانب خداوند سخن رفته، از یک منبع ایرانی است. این نظریه، عقاید پیشینانی چون «ا. میر» و «ف. کومون» را تأیید می‌کند. «ا. کرالینگ» نشان داده است که صنایع بدیعی و تشبیهات و کنایاتی که در باب هفتم به کار رفته، اصل عبری ندارد.^۲

اگرچه در تورات، دانیال دارای تباری یهودی نموده شده، اما جای تردید و گمان دارد. هم نام دانیال و هم لقبی که از دربار بابل می‌گیرد: بِلْتَشْشَر (بلطشصر) تنین‌انگیز نامهای باستانی ایرانیست.^۳ وی از سوی شاه بابل به مقام «رئیس مجوسیان» می‌رسد [۴:۹] که همان پایه «مس

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۰۶ تا ۵۰۹.

(۲) آیین شهریاری در شرق، ۱۸ و ۲۹.

(۳) «دان» یا «دانو» نام خاندانی آریایی و «دائین» نام یکی از دیوپرستان بود. با نگرش به نام: بلتا آتروا (سراینده بابل) می‌توان بلتشر را که «بالتازار» نیز خوانده‌اند، بر دو پاره بالتا + شسر دانست. گمان می‌رود که «شسر» همان «خشتر» به معنی شهریار و فرمانروا، و «بالتا» برابر ایرد «بعل» باشد که در ایران غربی پرستش می‌شد. به‌ویژه که در کتاب دانیال آمده پادشاه بابل از آن‌رو لقب بلتشر را به دانیال می‌دهد که موافق اسم خدای اوست. [۴:۸]

مغان» است. در کتاب دانیال نمایه‌هایی از استوره‌های ایرانی بازگو شده که یکی از آنها داوری ایزد زروان (قدیم الایام) در ستاخیز می‌باشد:

* و نظر می‌کردم تا کرسی‌ها برقرار شد و «قدیم الایام» جلوس فرمود. و لباس او: مثل برف سپید، و موی سرش: مثل پشم پاک، و عرش او: شعله‌های آتش، و چرخهای آن: آتش ملتهب بود. نه‌ری از آتش جاری شده از پیش روی او بیرون آمد. هزاران هزار او را خدمت می‌کردند و کروورها کروور به حضور وی ایستاده بودند. دیوان برپا شد و دفترها گشوده گردید. [۷:۹۱۰]

«س.ک. ادی»:

کتاب «استر» همه چیز می تواند باشد، جز تاریخ! داستانی افسانه آمیز است درباره اعدام قریب الوقوع «مردخای» یهودی؛ شرح عقیم ماندن نقشه ای است برای زجر و شکنجه تمام یهودیان شرق نزدیک؛ و سرانجام قصه یک بانوی یهودی است به نام «استر» که به مقام شهبانویی ایران و همسرش شاه اخشورش (یعنی خشایارشا) می رسد. غرض ظاهری این افسانه آن بوده است که برای جشن گرفتن «عید فوریم» یک حقانیت و واقعیت تاریخی ذکر کنند... نام هیچ یک از آنها یک اسم واقعی یهودی نیست. به استثنای شاه اخشورش بقیه نام خدایان بابلی و ایلامی دارند. نام «استر» معادل نام «ایشتار» است. بانوی قهرمان داستان حتا «هدسه» و «عروس» خوانده می شود که از القاب خاص ایزد بابلیست. «استر» و «مردخای» بابلیانی هستند که نقاب یهودی به چهره زده اند. دشمن آنها: «هامان» را می توان بر مبنای زبان شناسی با «هومان»، یک خدای ایلامی، یگانه دانست. «وشتی» ملکه پارس را نیز که «استر» جای او را می گیرد، بر همان ترتیب می توان با «مشتی» ایزد ایلامی تطبیق داد. بر روی هم، همانند آنها آنقدر زیاد است که نمی توان آن را تصادفی دانست؛ بلکه تشابه نامها با نام خدایان نشان می دهد که مأخذ و منبعی که در ورای این کتاب قرار دارد، درباره ستیز اساتیری خدایان مشرکان است. از آنجا که مردوک (مردخای) و ایشتار (استر) پیروزی می یابند، پس این افسانه در بابل پرداخته شده و شواهد تاریخی و زبانی، آشکار می دارد

که «عید فوریم» به احتمال قوی از بابل سرچشمه گرفته است.^۱

«و. جکسن» درباره آرامگاه استر و مردخای می نویسد:

درباره مؤثقت این قبرها عقیده محققان بر آن است که یهودیان همدان، بازیچه خیال و تصویری مقدس هستند. و روایتی که این دو قبر را گور استر و مردخای (که نامشان بر روی الواح یادبود حک شده) قلمداد می کنند، پایه و مأخذ تاریخی ندارد.^۲

«ش. شفا»:

«ولتر» درباره کتاب استر می نویسد: همه می دانیم که این داستان از آغاز تا انجام، یک رمان خیالی بیش نیست. ولی حتا یک داستان نیز می باید تا اندازه معینی سر و ته داشته باشد، یعنی در آن یک ضیافت، شش ماه تمام بدون وقفه ادامه نیافته باشد. و در جایی که «هرودت» و دیگر مورخان یونانی جملگی بر مقررات اخلاقی سختگیرانه دربار هخامنشی تأکید می گذارند، پادشاه این دربار دستور نداده باشد که همسرش را برهنه در برابر اتباع و رعایایش به نمایش گذارند. در جایی که هر پادشاه مقتدر شرقی حتا انتخاب یک اسب را برای اصطبل سلطنتی مشروط به بررسی در اصالت آن می کند، پادشاه ۱۲۷ کشور، دختر ناشناسی را بدون هیچ بررسی در سابقه خانوادگی و قومی و مذهبی او به همسری خود برگزیده باشد. در کشوری که روح اغماض و مدارای مذهبی پادشاهان آن، زبانزد دوست و دشمن بوده است، به خاطر چشم و ابروی یک دختر یهودی، اجازه قتل عام هزاران تن از اتباع خود را صادر نکرده باشد.

یکی از پژوهشگران یهودی نوشته است: اگر در نظر بگیریم که زیربنای فکری کتاب استر بیشتر از آنکه بر توحید یهودایی تکیه داشته باشد، بر واقعیت هایی مزدایی تکیه دارد، و اگر به این نیز توجه کنیم که کتاب استر تنها کتاب تورات است که در آن مطلقاً از یهوه خدای اسرائیل نام برده نمی شود، متوجه خواهیم شد که این کتاب را می باید بیش از یک نوشته مذهبی، یک اثر شبه تاریخی و شبه افسانه ای تلقی کنیم که در زمانی معین و در مکانی معین با هدف نزدیک کردن اجتماعی ایران و یهود، و در عین حال تفاهمی میان دو آیین مزدایی و

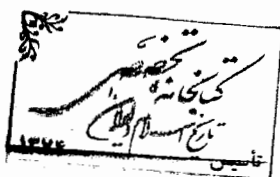
(۱) آیین شهریاری در شرق، ۲۲۸ تا ۲۳۰.

(۲) سفرنامه جکسن، ۱۹۰.

یهودایی نوشته شده است.^۱

«م. بویس» درباره کتاب استر نوشته است:

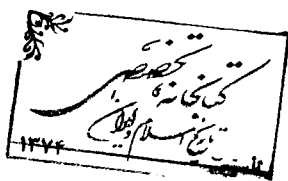
احتمالاً در سده دوم ق. م تألیف شده است. و از روی قصد و تعمد شامل عوامل ایرانیست. زمینه شبه تاریخی و جزییات زندگی در دربار ایرانی و اسامی ایرانی، اما داستان کاملاً جنبه دنیوی داشته و ملی‌گرایانه بوده و فاقد هر گونه جنبه مذهبی و دینی است. در این باره که عید یهودی «فوریم» که با داستان استر مربوط شده، از جشن زرتشتی چیزی به عاریت گرفته یا نه، مطلبی دستگیر نمی‌شود. اخیراً سعی شده است که عناصر زرتشتی آمده در این داستان ردیابی شود.^۲

(۱) تولدی دیگر، ۳۱۸ تا ۳۲۲.

(۲) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۶۱۲.

کتاب قواعد جامعه

«س.ک. ادی»:

«کتاب جامعه» که عقیده عمومی بر آن است که اندکی پیش از ۲۰۰ ق.م نوشته شده... تا مدتها به عنوان یک کتاب دینی مورد پذیرش نبود تا آنکه بعدها اشخاص متدین تری تحریقات و تصحیحاتی در آن به عمل آوردند. نویسنده کتاب... گمان نمی رود از فرهنگ هلنی و از مکاتب فلسفی یونانی بیش از آنچه به طور دست دوم و سوم برایش حاصل شده، اطلاعی داشته است.^۱

«م. بویس»:

در بخشی از این کتاب آمده است که خدای علم و دانش، برای آدمی، دو مینوی راستی و دروغ را بر نهاد. بر فرزندان راستی: شهریار روشنایی، و بر فرزندان دروغ: سلطان تاریکی، فرمانروایی می کنند. خدای اسرائیل و فرشته حقیقت او، فرزندان نور را رهایی خواهند بخشید. مشیت خدا بر پایان دادن به دروغ است. اصطلاح «خدای علم و دانش»، بازتابی از اسم آهورامزدا (عقل کل) می باشد و دلیلی برای رابطه میان فرقه «قومران» با کیش زرتشتی به شمار می رود. چشمگیرترین جنبه زرتشتی در کتاب قواعد جامعه، بی شک موضوع ضدیت دو مینو و دو راه است.^۲

(۱) آیین شهریار در شرق، ۳۲۷.

(۲) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۲۹ و ۵۳۰.

کتاب اینوخ

از این کتاب، نسخه‌ها و ترجمه‌های گوناگونی به جای مانده که یکی از آنها به نام «اینوخ حبشی» خوانده می‌شود. کهن‌ترین بخش این کتاب، پیشگویی کوتاهی دارد به نام: «مکاشفه ده هفته» که در آن، اینوخ تاریخ گیتی را که از روی نمونه ده قطعه‌ای زمان زرتشتی تنظیم شده و همانند مکاشفات زرتشتیان، با داوری و سعادت جاودانی پرهیزگاران به پایان می‌رسد، با ایجاز پیش‌بینی می‌کند. کتاب دیگری که به «اینوخ اسلاوی» نامدار است، کتاب شگفت‌آوری می‌باشد و درباره آن گفته‌اند: آکنده و سرشار است از مطالب و مضمون‌های ایرانی.

اعتقاد کاملاً زرتشتی آفرینش دو مرحله‌ای مینو و گیتی، نکته‌ای است که چندین بار در کتاب اسلاوی اینوخ تکرار می‌شود. نکته دیگری که کاملاً ویژگی زرتشتی دارد این است که در روز داوری واپسین، هر کسی تنها پاسخگوی کردارهای خودش می‌باشد.^۱

یک رساله ستاره‌شناسی که بر پایه اندیشه‌های اخترشناسی شرقی بود و بعدها به کتاب اول اینوخ (نسخه حبشی) پیوست شد: جزئیات نجومی دوره واپسین جهان را معین می‌سازد. تشابه میان این قسمت با «بهمن‌یشت» و «پیشگویی گشتاسپ» بسیار جالب توجه است. در هر سه کتاب از کوتاهی سالها، امساک باران، بار ندادن غلات، ماه‌گرفتگی و گردش نامنظم ستارگان سخن رفته است. نویسنده یهودی اظهار می‌دارد که چون گنهکاران، ستارگان را پرستش کرده‌اند، در واپسین داوری، همه نابود خواهند شد.^۲

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۲۲ و ۵۳۴ و ۵۳۵.

(۲) آیین شهریار در شرق، ۳۷۷.

کتاب توبیت (توبیا)

کتاب کوچکیست که تصور می‌شود برای یهودیان ایران احتمالاً در حوالی ۲۰۰ ق.م نوشته شده؛ حتا می‌گویند در اصل، داستانی ایرانی بوده که یهودیان، آن را به سلیقه خود، بازنویسی کرده‌اند. بی‌تردید عناصر زرتشتیگری در گوشه و کنار آن یافت می‌شود؛ به ویژه آنجایی که «توبیت» برای فرزندش دلیل می‌آورد که چرا باید در دادن صدقه، دست و دلباز باشد. انگاره بازکردن حساب پس‌انداز در بهشت که کردارهای نیک در آنجا گردآوری می‌شود، اندیشه‌ای کاملاً زرتشتی است.^۱ تاثیرات پارسی در آن، از فرشته‌ای به نام «اسمودئوس» و محل داستان که ماد است، معلوم می‌شود.^۲ داستان کتاب دربارهٔ پسریت یهودی به نام «توبیاس» که از «نینوا» به سوی «هگمتانه» می‌رود. همراهان او در این سفر، یک سگ و فردی راهنما بود که سپس آشکار می‌شود وی «رفائیل» یا ملک مقرب است. در هگمتانه (همدان)، با یاری رفائیل، به رهایی دختری به نام «سارا» می‌پردازد و با وی زناشویی می‌کند. این دختر که در چنگال دیوی به نام آسمودئوس (آشموغ) گرفتار بود، پیش از آن، هفت بار همسران خود را در شب عروسی کشته بود.^۳

یادآور میشود که یهودیان، هگمتانه را «احمتا» یا «اهمد» می‌خواندند و گویا باور داشتند که مسیح و نبی موعودشان (کورش) از آنجا ظهور می‌کند. از سوی دیگر در داستان یاد شده، فرشته و سگ نگهبان، همساز با نگاره‌هایی هستند که ایزد میترا و سگ اصحاب کهف (یاران غار) را نشان می‌دهد.

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۲۰.

(۲) آیین شهریاری در شرق، ۳۱۶.

(۳) سفرنامه جکسن، ۷۱ و ۱۹۱.

کتاب مکابی‌ها

مکابی‌ها نام خاندانی یهودیست که بر ضد سلوکی‌ها قیام کردند و دربارهٔ ایشان دو کتاب باقی مانده است. «م. بویس» می‌گوید که در کتاب دوم، باور به معاد جسمانی دیده می‌شود و آمده است که خداوند که می‌تواند جنین را در زهدان بیافریند، می‌تواند آدمی را نیز در آخرت، دوباره‌سازی کند. این دقیقاً همان استدلالی است که روحانیت زرتشتی برای ثبوت امکان معاد جسمانی به کار می‌برده است.^۱

«ذ. بهروز»:

در کتب یهود، تاریخی به نام کتورات یعنی پیمان ذکر شده. واضح است که این «تاریخ مهر» است که او را ایزد پیمان و کتورات می‌دانند. در کتابهای مکابی یهود نیز تاریخی به نام «ملکی» می‌باشد که همان تاریخ ملکان شاهی اشکانی است.^۲

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۱۲.

(۲) تقویم و تاریخ در ایران، ۷۶.

بخش هفتم

همرنگی‌های دو فرهنگ

جدال انجیل‌ها

مسیح پیمبر چنین کرد یاد
 که پیچد خرد چون بیچی ز داد
 [شاهنامه: نامه قیصر به خسرو پرویز]

امروزه چهار انجیل منسوب به «متی»، «مرقس»، «لوقا» و «یوحنا» پذیرفته نهادهای کلیساست. این چهار انجیل را نامه‌ها و رساله‌های دیگری همراهی می‌کند که بر روی هم، یک مجموعه می‌شود و چنین هستند:

۱- کارهای (اعمال) رسولان.

نامه‌های «پولس» رسول به:

۲- رومیان.

۳- قرنتیان. (نامه یکم)

۴- قرنتیان. (نامه دوم)

۵- غلاطیان.

۶- افسسیان.

۷- فیلیپیان.

۸- کولسیان.

۹- تسالونیکیان. (نامه یکم)

۱۰- تسالونیکیان. (نامه دوم)

۱۱- تیموتاوس. (نامه یکم)

۱۲- تیموتاوس. (نامه دوم)

۱۳- تیطس.

۱۴- فلیمون.

۱۵- عبرانیان.

۱۶- نامه یعقوب.

۱۷- نامه یکم پترس.

۱۸- نامه دوم پترس.

۱۹- نامه یکم یوحنا.

۲۰- نامه دوم یوحنا.

۲۱- نامه سوم یوحنا.

۲۲- نامه یهودا.

۲۳- مکاشفه یوحنا.

«کری ولف»:

قطعاتی از انجیل‌ها تا به امروز به تعداد زیاد محفوظ مانده‌اند. تا سال ۱۹۳۵ م. تعداد آنها به ۱۱۴ قطعه می‌رسید که بیشتر مربوط به قرن چهارم تا هشتم میلادی هستند. کهنه‌ترین آنها در سال ۱۹۳۵ در مصر کشف شده‌اند. این انجیل‌ها بر روی کاغذ مخصوص پاپیروس نوشته شده‌اند و به عقیده متخصصین فن، تقریباً به سال ۱۵۰ میلادی مربوط می‌شوند. این قطعات از نظر محتوا با انجیل‌های قانونی تطبیق نمی‌نمایند. فقط هفت آیه از آنها تا حدودی با متن مشابیشان در انجیل یوحنا مطابقت دارند (باب ۵، آیه ۳۹ و آیات بعد از آن)؛ و بقیه جزو انجیل‌هایی هستند که کلیسا آنها را مردود اعلام کرده است. این نکته را نیز باید در نظر گرفت که چهار انجیل فعلی با انجیل‌هایی که در ابتدا به همین نام بوده‌اند، فرق بسیار دارند؛ چه نسخه‌برداران و مترجمان و منشیان تغییرات زیادی در آنها داده‌اند.^۱

(۱) درباره مفهوم انجیل‌ها، ۱۰۳. [برگرفته از: چهارسو، ۸۷].

به این گزارش شگفت و تکان‌دهنده «مسعودی» باید به ژرفی نگریست و به دستبردهای راه‌یافته در انجیل‌ها بیشتر پی برد:

این خبر در انجیل هست که کورش پادشاه، ستاره را که هنگام مولود عیسا مسیح طالع شده بود، دیده بود... و ما تفصیل این قصه را با آنچه مجوس و نصاری درباره آن گفته‌اند... در کتاب «اخبارالزمان» آورده‌ایم.^۱

دریغاکه از اثر سترگ مسعودی که به چند هزار صفحه تخمین زده می‌شود، اندکی بیش نمانده و به‌ویژه بخش «کورش و عیسا» در دست نیست!! اگر نسخه اصلی اخبارالزمان به دست آید، به شناخت کیش مسیحی، یاری بسیار خواهد کرد. از سوی دیگر در ترجمه عربی یکی از انجیل‌های گمشده، از مؤده زرتشت درباره زایش عیسا یاد شده است. نسخه اصلی این انجیل کجاست؟! «پولس» درباره انجیل نوشته‌است:

* خدا انجیل را مدتها پیش به‌وسیله پیامبران خود در کتاب مقدس وعده داد. [رومان، ۲: ۱] اگر انجیلی که اعلام می‌کنیم، پوشیده باشد، فقط برای کسانی پوشیده است که در راه هلاکت هستند. خدای این جهان افکار آنها را کور کرده تا نور انجیل پرشکوه مسیح را که صورت خدای نادیده‌هاست، نبینند. [قرنتیان دوم، ۴ و ۳: ۴] انجیلی که من به شما دادم، ساخته و پرداخته دست انسان نیست. من آن را از کسی نگرفتم و کسی هم آن را به من نیاموخت؛ بلکه عیسا مسیح به‌وسیله الهام، آن را به من آشکار ساخت... خدا مرا قبل از تولد برگزیده و به وسیله فیض خود مرا دعوت کرده بود که پسر خود (عیسا) را در من ظاهر سازد.

[غلاطیان، ۱۵ و ۱: ۱۱]

«هربرت جرج ولز»: H. G. Wells:

بسیاری از صاحب‌نظران امروزی، او را پدید آورنده مسیحیت می‌دانند و او «سائول طرسوسی» یا پولس بود... در عهد جدید (انجیل) نخست او همچون ناقد و دشمن سرسخت ناصریان (عیسویان) پدیدار شده است... بسیار محتمل می‌نماید که وی به مهرپرستی گرایش یافته باشد، زیرا عبارتهایی بسیار همانند عبارتهای مهرپرستان به کار برده‌است... آنچه پولس تعلیم می‌داد همانا دین کهن کاهن‌دار و مهراب‌دار بود؛ با ریختن خون قربانی برای جلب نظر مساعد.^۲

(۱) مروج الذهب، ۶۰۶.

(۲) کلیات تاریخ؛ جلد یکم، ۶۷۳ و ۶۷۴.

از آنچه که «پولس رسول» درباره خود و انجیل گفته، نمی‌توان به آسانی گذشت؛ زیرا نشانگر آنست که بنیانگذار آنچه که امروزه به نام عیسویت یا دین مسیح می‌شناسیم، پولس است نه عیسا ناصری!

در بخش دیگری از نامه پولس درمی‌یابیم که انجیل وی، بر ساخته‌ای در برابر انجیل‌های دیگر بود؛ انجیل‌هایی که چند و چون آنها پوشیده مانده است:

* من از این تعجب می‌کنم که شما به این زودی از آن کسی که شما را به فیض مسیح دعوت کرده است، روگردان شده‌اید و اکنون از انجیل دیگری پیروی می‌کنید؛ در صورتی که انجیل دیگری وجود ندارد. اما عده‌ای هستند که می‌خواهند شما را مضطرب سازند و انجیل مسیح را تحریف نمایند. حتا اگر ما یا فرشته‌ای از آسمان، انجیلی غیر از آنچه ما اعلام کردیم، بیاورد، بر او لعنت باد! [غلاطیان، ۱-۶]

* اگر کسی پیش شما بیاید و عیسای دیگری جز آن عیسایی را که ما به شما اعلام کردیم، اعلام کند، آیا با خوشحالی او را قبول نمی‌کنید؟ و آیا حاضر نیستید با خوشحالی روحی غیر از آنچه قبلاً پذیرفته بودید، بپذیرید و یا مژده‌ای غیر از آنچه قبلاً به شما داده شده بود، قبول کنید؟ [نامه دوم قرتیان، ۴: ۱۱]

از زبان عیسا درباره مسیح‌های دروغین پس از وی، آمده است:

* بسیاری به نام من خواهند آمد و خواهند گفت: «من مسیح هستم». و بسیاری را همراه خواهند کرد... در آن زمان اگر کسی به شما بگوید: «نگاه کن! مسیح اینجا یا آنجاست»، آن را باور نکنید. زیرا اشخاص بسیاری پیدا خواهند شد که به دروغ ادعا می‌کنند مسیح یا پیامبر هستند و معجزات و آیات بزرگی انجام خواهند داد، به طوری که اگر ممکن بود، حتا برگزیدگان خدا را هم همراه می‌کردند.

[انجیل متی، ۲۴ و ۲۳ و ۵ و ۴: ۲۴]

«ابوالقاسم اسماعیل پور»:

در آیین مانی از سه عیسا سخن رفته که تشخیص آنها از یکدیگر، گاه بسیار سخت است.

(۱) در «اتناکیه» بود که برای نخستین بار پیروان عیسا را مسیحی نامیدند. [تکارهای رسولان، ۲۶: ۱۱]

۱- عیسای درخشان: ایزدی که در آفرینش سوم پدیدار می‌شود و گهمرد [کیومرث] را از خواب بیدار می‌کند. این ایزد، همپایه «نریسه ایزد» و «بهمن بزرگ» است.

۲- عیسای رنجبر: نامی است که مانویان غرب به «نفس زنده» یا «گریو زندک» داده‌اند. او از ایزدان آفرینش نخست است که از امهرسپندان [امشاسپندان] - پنج فرزند «هرمزد یخ» - پدید آمده است. این عیسا درواقع همان نور محبوس در ماده است که رنج می‌کشد و گویی چون عیسا مسیح به صلیب کشیده شده است.

۳- عیسا مسیح: پیامبر و فرزند خدا که بر انسانهای متأخر ظاهر شده و آنها را به راستکاری می‌خواند. اوست که ظاهراً به صلیب کشیده می‌شود. اما مانی با این دیدگاه که عیسا مسیح به جسم خاکی درآمده، سخت دشمنی ورزیده است، زیرا به گمان او، در شأن «عیسا مسیح مینوی» نیست که به کالبد مادی درآید؛ کالبدی که پلید و دیوی است.^۱

در «تاریخ یعقوبی» اشاره شده که مانی دارای دوازده انجیل، و هر انجیل را به حرفی از حروف تهجی نامیده بود.^۲

«ابوریحان بیرونی»:

پیروان مانی را جداگانه انجیلی است که از آغاز تا پایان آن، با آنچه نصاری [عیسویان] گفته‌اند، مخالف است. و پیروان مانی به آن معتقدند و چنین می‌پندارند که انجیل صحیح همین است و بس. و آنچه را که مسیح آورده و بدان عمل نموده، موافق و مطابق با مضامین این انجیل است و غیر از آن، هر انجیل دیگری باطل، و پیروان آن، به مسیح آن را افترا زده‌اند. و انجیل را نسخه‌ایست که به «انجیل سبعین» موسوم و منسوب به «بلامس» است. و در صدر آن چنین مکتوب است که این نسخه را «سلام» پسر «عبداله سلام» از زبان «سلیمان فارسی» نگاشته... [مانی] در انجیلش که بیست و دو باب است و مطابق حروف ابجد وضع کرده، چنین پنداشته که «فارقلیط» که مسیح بدو مژده می‌دهد، اوست؛ و او [مانی] خاتم پیغمبران است... به گمان خود، آنچه را که مسیح به گونه رمز گفته، او بیان کرده است... در امر «مانی» بر دو قولند؛ دسته‌ای برآنند که مانی را معجزه

(۱) استوره آفرینش در آیین مانی، ۸۳.

(۲) تاریخ ادبی ایران، ۲۳۰.

نبود و خودش خبر داده که پس از درگذشت مسیح و اصحابش، دیگر اعجاز واقع نمی‌شود. دسته‌ای دیگر قائلند که مانی دارای معجزات و صاحب آیات بود و هنگامی که شاپور [پادشاه ساسانی] را با خود به سوی آسمان بلند کرد و میان آسمان و زمین نگاه داشت، شاپور به او ایمان آورد.^۱

«این ندیم»:

مانی خود را همان «فارقلیط» می‌دانست که عیسا ظهور او را بشارت داده بود و دین خود را از مذهب مجوسیت و نصرانیت درآورده و همچنین خطی که با آن، کتابهای خود را می‌نوشت، از سریانی و فارسی استخراج شده بود... خط منانی از فارسی و سریانی (سریانی) استخراج شده و مختراع آن، مانی است... و با آن، انجیل‌ها و کتابهای مذهبی خود را می‌نویسند... مانی در کتابهای خود با سایر پیامبران مخالفت کرده و خُرده‌گیری‌هایی از آنها نموده و آنها را دروغگو شمرده و گوید که اهریمنان بر ایشان تسلط داشتند و به زبانشان سخن می‌گفتند. و در چندین جا از کتابهایش گوید: آنها اهریمنانند. و عیسا را که نزد ما و نصرانیان مشهور است، اهریمن دانسته است.^۲

«ادوارد براون»:

در مقابل عقیده‌ای که مانویان بر رد پیمبران عبرانی داشتند، نه تنها زرتشت و بودا را به رسالت خدا شناختند بلکه مسیح را نیز پذیرفتند. مسیح واقعی به نظر آنان جلوه‌ای بود از جلوات عالم نور که صرفاً به صورت ذهنی و خیالی بشر درآمده و بین او و شبیه خصم او که فرزند مصلوب بیوه‌زنی است، فرق می‌گذاشتند. عجیب است که عقیده مانویان مورد قبول پیغمبر اسلام واقع گردید.^۳

«ذبیح بهروز»:

از موضوع‌های مهمی که مربوط به آیین مهر یا مسیحا است، بشارت به نام

(۱) آثارالباقیه، ۳۳ و ۳۰۸ تا ۳۱۱.

(۲) الفهرست، ۲۹ و ۵۸۴ و ۵۹۶.

(۳) تاریخ ادبی ایران، ۲۳۸.

درباره رابطه مانویت و اسلام بنگرید به: بنیاد دین و جامعه‌شناسی، نوشته: منوچهر خداپار محبی + فراز و نشیب سیاست و کشورداری در ایران، نوشته: ع. محمودی بختیاری.

احمد و محمد می‌باشد. در چندین نوشته تورفانی^۱ نام «من احمد بزرگ» و نام «محمد بزرگ» در ضمنِ بشارتها خوانده می‌شود... مانی خودش را مظهر این بشارت می‌دانسته و به همین علت، خود را رسول آخرالزمان می‌خوانده است... در قرآن و روایات بسیاری تصریح شده که نام احمد در انجیل «مسیح مصلوب نشده» مذکور است. انجیل‌های چهارگانه همه از حواریون است و در آنها نام احمد یا محمد دیده نمی‌شود. ابیات ذیل در مثنوی مانند روایت «تاریخ سیستان» قابل توجه است:

آن سر پیغمبران، بحرِ صفا	بود در انجیل، نامِ مصطفی
چون رسیدندی بدان نام و خطاب	طائفه نصرانیان بهر ثواب
رو نهادندی بدان وصف لطیف	بوسه دادندی بدان نام شریف
نور احمد ناصر آمد یار شد	نسل ایشان نیز هم بسیار شد
نسام احمد داشتندی مستهان	و آن گروه دیگر از نصرانیان
گشته محروم از خود و شرط طریق ^۲	مستهان و خوار گشتند آن فریق

این نکته نیز درخور یادآور است که در «تاریخ یعقوبی» مانی پسر «حماد» دانسته شده است. همچنین در تورات، شهر همدان و نیز کاخ پادشاهی آن، به نام «احمتا» خوانده شده است. در استوره‌های زروانی و مانوی آمده که هرمزد به یاری مَهمی (ماه‌می *Mahmi*) نور جهانی و خورشید و ماه را آفرید.^۳

(۱) تورفان: سرزمینی ایرانی که امروزه در چین است و نگاشته‌های مانوی در آنجا به دست آمده است.

(۲) تقویم و تاریخ در ایران، ۱۰۲.

(۳) بنگرید به: زروان یا معمای زرتشتی‌گری، ۱۰۸+ زرتشت: سیاستمدار یا جادوگر، ۹۳ تا ۹۶.

استوره عیسا

کمتر کسی را می توان یافت که بسان عیسا سرگذشتش بسی با استوره ها آمیخته باشد. این آشنای ناشناس، همیشه پویندگان تاریخ راستین را در شک و گمان نگه داشته است.

* یهودیان با تعجب می گفتند: این شخص که هرگز تعلیم نیافته است^۱، چگونه

کتب مقدس را می داند؟! [انجیل یوحنا، ۷:۱۵]

عیسا نیز مانند زرتشت مردی دو چهره است که یکی استوره ای و دیگری تاریخیست. در اینجا به نمونه هایی از استوره پردازی درباره عیسا می نگریم:

* چهره اش مانند آفتاب درخشید و لباسش مثل نور سفید گشت... از ظهر تا

ساعت سه بعد از ظهر، تاریکی تمام زمین را فرا گرفت... در آن لحظه پرده اندرون

مقدس معبد، از بالا تا به پایین، دوپاره شد و چنان زمین لرزه ای شد که

تخته سنگها شکافته و قبرها باز شدند و بسیاری از مقدسین که خفته بودند،

برخاستند و از قبرهای خود بیرون آمده بعد از رستاخیز عیسا به شهر مقدس

وارد شدند و بسیاری از مردم، آنان را دیدند... بعد از روز سبت (شنبه)، در

سپیده دم روز یکشنبه: ناگاه زمین لرزه شدیدی رخ داد، زیرا فرشته خداوند از

(۱) «ح. نوبخت» می نویسد: ترسا یعنی «درسا»؛ منسوب است به درس و تعلیم و تعلم. و تابعین مسیح را

ترسا (درسا) می نامیدند؛ یعنی شاگرد یا دانشجو. چنانچه به گفته انجیل، شاگردان، مسیح را استاد مخاطب

می ساختند. کلمه درس عربی نیست. [دیوان دین، ۴۷۳]

نگار من که به مکتب نرفت و خط ننوشت به غمزه مسئله آموز سد مدرس شد

[حافظ]

آسمان نازل شده به سوی سنگ [قبر عیسا] آمد و آن را به کناری غلتانیده بر روی آن نشست. چهره‌اش مانند برق می‌درخشید و لباسهایش بسان برف سفید بود...

[انجیل متی، ۲: ۱۷+۵۳+۵۱ و ۲۷: ۴۵-۳+۱: ۲۸]

[عیسا] در حالی که همه نگاه می‌کردند، بالا برده شد و ابری او را از نظر ایشان، ناپدید کرد... ناگهان صدایی شبیه وزش باد شدید از آسمان آمد و تمام خانه‌ای را که در آن نشسته بودند، پر ساخت. در برابر چشم آنان، زبانه‌هایی مانند زبانه‌های آتش نمایان شد که از یکدیگر جدا گشته و بر هر یک از آنان قرار گرفت. همه از روح القدس پُر گشتند و بطوری که روح به ایشان قدرت تکلم بخشید و به زبانه‌های دیگر شروع به صحبت کردند. [کارهای رسولان، ۱: ۹-۴+۲: ۳] عیسیای خداوند از آسمان با فرشتگان توانای خود، در آتشی فروزان ظهور کنند.

[تسالونیکیان دوم، ۸ و ۱: ۷]

چنین داستانها و نمایه‌پردازی‌هایی بود که پژوهشگران را به بازنگری مسیحیت برانگیخت و:

در آغاز سده نوزدهم، نسل اول نقادان انجیل... بر آن راه می‌پویدند که زندگی عیسا چون مردان تاریخ عصر ما مستند نیست؛ پس روایات انجیل‌ها جز افسانه چیزی نیستند. «برونو باوئر» که از این نقادان بود، گفت:

— تمام مسیحیت ناشی از یک اثر افسانه‌ای است که «مرقس» در دوره امپراتوری «هادریان» در ۱۱۷ تا ۱۳۳ م نگاشته است...

«وُلنی» Volney به سال ۲۷۹ م در کتاب خود به نام «ویرانه‌های امپراتوری» درباره وجود عیسا شک کرده و آشکار می‌شود که در آن زمان نیز شک و تردیدهایی که از اواخر سده هجدهم در مورد عیسا پیدایی یافت، وجود داشته است... «هردر» Herder ثابت کرد که میان عیسیای موصوف در انجیل‌های مرقس و متی و لوقا با عیسیای انجیل یوحنا تا چه حد اختلاف و تفاوت وجود دارد... «داوید اشتروس» David Stearos کتابی فوق‌العاده و پُر حجم نوشت به نام «زندگی عیسا»؛ وی معتقد بود که زندگی عیسا بایستی دگردیسه و بازسازی شود و در این بازسازی‌ها، به عناصر فوق طبیعی هرگز توجه نشود، چون آنها کلاً از زمره استوره‌ها و افسانه‌ها می‌باشند... «دوپونت سامر» و «آلگرو» و محققان دیگر با دلایل و شواهدی ثابت کرده‌اند که عیسا از فرقه «اسنی»‌ها بوده است. همچنین این محققان ثابت کرده‌اند کسی که مصلوب شده است، در واقع رییس و

بزرگ فرقه اسن ها بوده که به او عنوان «معلم عدالت» داده بودند.^۱
 اما عیسای استوره ای کیست و جام او از کدامین فرهنگ، پر شده است؟ معمای مسیح مصلوب را چگونه می توان گشود؟ برای پاسخ می بایست کتاب اوستا را بگشاییم.
 گیومرت (گيه مشيا) نخستین مسیح قربانی است که با فدا کردن خویش، زندگی را پایدار می سازد. «گيه مشيا» یعنی: مسیح گیتی؛ و اگر از دیدگاه نمادین بنگریم: «گاو مهر» معنی می یابد؛ گاوی که با قربانی شدنش، گیاه زندگی از بدنش می روید.^۲ چلیپا (صلیب) نماد خورشید است و عیسا با مصلوب شدنش، پیکر خود را به چلیپا و روانش را به خورشید می سپارد. او در آسمان چهارم یا «خان خورشید» به سر می بُرد:

— جَست عیسا تا رهد از دشمنان بردش آن جَستن به چارم آسمان

— چون رفت بر آسمان چارم عیسا چه کند کلیسا را

[مولانا]

گیومرت نیز مانند عیسا مسیح جان خود را به خورشید جاثان می سپارد و روشنی خورشید از اوست.^۳ اینک زمان آن است که بگوییم چگونه پسوند نام «گیو- مرت» را به معنای مسیح دانسته ایم. اگر چه بیشتر باورها بر آن است که «مرت» را برابر با «میرا» و «مردنی» بدارد، و گیومرت را «زندگی میرا» معنا کند، اما (جدا از نشانه های استوره شناسی) یک نمونه زبانشناسی، راهنما و کارگشاست تا پسوند «مرت» را هم ریشه با نام «مشی»: نخستین انسان، بدانیم که به این گونه ها هم خوانده شده: موردیاگ، موهریک، مَرَد، ماری، متریه و... از سوی دیگر: مهر، میر، میترا، میثرا، میثیا، موسا و مسیحا، صورت های یک کلمه در زبانها و لهجه های مختلف می باشد.^۴

بدین گونه، گیومرت را «مسیح زمینی» و ایزد مهر را «مسیح آسمانی» می توان باز شناخت. اکنون ببینیم که استوره عیسا از کدامین ریشه های مغانه بالیده است.

* انجیل یوحنا: من [عیسا] آن «نان زنده» هستم که از آسمان آمده است. هر که

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: ادیان بزرگ جهان، ۴۵۳ به بعد.

(۲) در نقش و نگارهای ایزد مهر، وی را می بینیم که گاوی را قربانی کرده و از پیکر گاو، گندم و یا گیاهان دیگر می روید.

(۳) بن دهش، ۶۹.

(۴) تقویم و تاریخ در ایران، ۲۰۶.

این نان را بخورد تا ابد زنده خواهد ماند و نانی که من خواهم داد، بدن خودم می‌باشد که آن را برای حیات جهانیان می‌دهم... هر که بدن مرا بخورد و خون مرا بیاشامد، حیات جاودان دارد و من روز بازپسین، او را زنده خواهم ساخت.

[۵۹-۴۸:۶]

* رسالهٔ عبرانیان: او [عیسا] جسم و خون به خود گرفت تا به وسیلهٔ مرگ خود، ابلیس را که بر مرگ قدرت دارد، نابود کند. [۲:۱۴] همان‌گونه که همه باید یک بار بمیرند و پس از آن، برای داوری در پیشگاه خدا قرار گیرند، مسیح نیز یک بار به عنوان قربانی تقدیم شد تا بار گناهان آدمیان را به دوش گیرد و بار دوم که ظاهر شود، برای کفاره گناهان نخواهد آمد، بلکه برای نجات آنانی که چشم به راه او هستند، می‌آید. [۲۸ و ۲۷:۹]

** مینوی خرد: از گیومرت، این سودها بود... سپردن تن خویش به اهرمن از روی مصلحت... مردم و همهٔ فروهر فرَشگردکنندگان^۱، نران و مادگان، از تن او آفریده شدند. [۲۶:۱۴]

سه‌گانه‌گرایی (تثلیث) ترسایی: پدر - پسر - روح‌القدس، برگرفته از نگرهٔ نمادین و استعاری گاتهاست که اهورامزدا: پدر اِشا، و سپندمینو: روح مقدس به شمار می‌رود. عیسا یا ایشوع دقیقاً از ریشهٔ «اشا»ی اوستاست. در گاتها می‌خوانیم:

* مزدا پدر «اشا» است. [۴۷:۳]

* چه کس به فرزاندگی، پسر را دوستدار پدر کرد؟^۲ [۴۴:۷ - ترجمهٔ دوستخواه]

در انجیل می‌خوانیم:

(۱) فرَشگردکنندگان، جاویدانانی هستند که در پایان جهان به کامل سازی دنیا، به سوشیانت کمک می‌کنند. [احمد تفضلی]

(۲) ترجمهٔ شوستری: که با دَم زندگی، پسر را به پدر فرمانبر می‌کند؟

ترجمهٔ این بند از گاتها، از آنجا که چندبار در انجیل بازتاب یافته، بسیار مهم است. اصل اوستایی‌اش چنین می‌باشد: (۱) ک (۲) اوزم (۳) چورت (۴) ویانیا (۵) پوترم (۶) پیتر.

واژهٔ «اوزم» را به این معنی دانسته‌اند: گرامی و بزرگ داشتن. شاید واژهٔ عزیز (عز) از همین ریشه باشد. «پورداوود» می‌نویسد: ریشهٔ واژهٔ «ویانا» درست روشن نیست. در گزارش پهلوی به معنی حکم و فتوا گرفته شده است. [یادداشت‌های گاتها، ۴۴]

شاید همبسته با «یان» باشد که به این معنی‌ها آمده: نیکویی، بخشایش، لطف.

* پدر، پسر را محبت می‌کند. [یوحنا، ۳:۳۵] تا پدر در پسر جلال یابد. [۱۴:۱۳] من پدر را دوست دارم. [۱۴:۳۱] و در محبت او ساکن هستم. [۱۵:۱۰] خدا نور است و هیچ ظلمت در او نیست. [نامه یکم یوحنا، ۱:۵]

استوره‌شناسی به ما می‌گوید که می‌توانیم هور تابان را نماد اهورا، و اشا را اشعه آن بدانیم. در مهرپرستی، این ایزد میثرا (مشیا) یا پرتو خورشید است که به جای اشا می‌نشیند. و در آیین ترسایی، «اشا» و «مشیا» به هم می‌پیوندند و شخصیتی استوره‌ای - تاریخی به نام «عیسا مسیحا» پدید می‌آید. فراموش نکنیم که در این تماشاخانه، سپندارمذ (سپنتا ارمثیتی) نقش مریم باکره را دارد.

«م. ل. دلاشو» M. Loeffler Delachaux:

مسیحیان با تصویر و تجسم مسیح به صورت مصلوب، و اعطای نام رهایی‌بخش به وی، کاری جز دوباره به کارگرفتن صورت و معنای یکی از قدیم‌ترین اساتیر سرزمین آسیا نکرده‌اند... انسان مصلوب بسی پیش از ظهور مسیحیت، در آیین‌های کهن همه سرزمین‌های جهان، خاصه در ایران، یازده قرن قبل از میلاد مسیح مشاهده می‌شود.^۱

میترا در سیمای مسیحا

ما مردِ کلیسیا و زناریم
 گبرِ کهنیم و نامِ نو داریم
 [عطار نیشابوری]

«سلس» Celse اندیشمند افلاتونی که در سدهٔ دوم میلادی می‌زیسته، نوشته است:
 کسی که می‌خواهد رازهای آیین ترسایی را دریابد، می‌باید آنها را با آیین‌های
 رازآمیز ایرانیان بسنجد^۱.

«برستد» Brested:

شاید اگر ایران نبود دین یهود و تورات نبود و اگر تورات نبود عیسویت نبود.
 «م. بویس» دربارهٔ آیین نوین عیسوی می‌نویسد:
 در مذهب نوین اگر شخص عیسا کنار گذاشته شود، هیچ مضمونی که واقعاً
 یهودی باشد، دیده نمی‌شود و مذهب جدید دربردارندهٔ همان باورهایی بود که
 در کیش کهن ایرانی آموزانده می‌شد. بنابراین شاید مذهب جدید تنها اعلامی
 بود که آمدن سوشیانت در حال تحقق یافتن است... زندگانی جاودانی متقیان
 آشکار است که در «شهریاری خداوند» خواهد گذشت. شباهت این کلمه با
 معنای واژهٔ اوستایی «خستره» که برای «ملکوت آهورمزدا» به کار می‌رود، بسیار

(۱) از گونه‌ای دیگر، ۶۱.

نزدیک است و این شباهت، تصادفی نیست بلکه از آنجا به وجود آمده که باورهای نهفته در هر دو واژه، اصولاً یگانه هستند... آخرت با معنای معمولی آن که یکی از محققین کتاب مقدس [تورات] ویژگی‌اش را غیر یونانی بودن می‌داند، از نظر تاریخی نه تنها غیر یهودی بود، بلکه جوهری ایرانی داشت... اندیشه آفرینش بی‌عیب و نقص که مشتاقانه آرزومند رها کردن خود فساد است، به گونه‌ای حیرت‌انگیز با تعالیم زرتشت، برابری دارد و مانند آن را در روزگار «پولس» در جای دیگر از دنیای یونانی-رومی نمی‌توان دید.^۱

«سموئیل لانگ» Samuel Laing:

مذهب مسیح هر چقدر منطقی‌تر و پاک‌تر و سخاوتمندتر شود، باید گفت به آیین زرتشت نزدیک‌تر شده است و عیسویان متجدد امروزی بدون اینکه خود آگاه باشند، عملاً پرستندگان اهورامزدا می‌باشند؛ فقط حضرت مسیح را به جای اورمزد گرفته‌اند.

«ویتنی»:

مذهبی که در اوستای زرتشت بیان شده است... عیسا - خواه انسان و خواه خدا - آن را پیروی و همان را موعظه می‌کرد و در سر آن ایستادگی نمود تا اینکه بالای دار، جان سپرد. با آنکه این شرف بزرگیست از برای کسی که در سر عقیده خود، جانش را فدا کند، ولی از برای عیسا چگونه ممکن بود آیینی را که زرتشت در قالب پندار و گفتار و کردار نیک تکرار کرده است، بهتر و پاک‌تر از او بیان نماید. آیا این سه اصل، دارای همه چیز نیست و اساس کلیه مذاهب شمرده نمی‌شود؟ آیا ممکن است کسی از مرسلین پارسا، چیزی به آن بیفزاید؟^۲

«ا. حامی»:

با پیدا شدن ده‌ها مهرابه در سرزمین‌های امپراتوری روم در یکصد سال گذشته، آیین مهر از نو شناخته شد و همانندی چشمگیر آن با عیسویت، پژوهشگران را به شگفتی انداخت. این پیشامد، کشیشان عیسوی را به تلاش و داشت تا در برابر روشن شدن حقیقت عیسویت امروزی، چاره‌ای بیندیشند؛ زیرا دیگر نمی‌توانستند همانندی آیین مهر را با عیسویت امروزی پنهان کنند. کشیشان

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۴۸ تا ۵۵۲.

(۲) گاتها: سرودهای زرتشت؛ جلد یکم، سی‌وهشت و سی‌ونه.

سخن‌ها گفتند و کتابها نوشتند که: «میترا، عیسای حقیقی بود»^۱. به‌جا آوردن آیین مهر به نام عیسویت به جایی رسیده بود که «لئو» Leo یکم، که از ۴۴۰ تا ۴۶۱ میلادی پاپ بود، به ستیز با انجام دادن آیین مهر برخاست. او دستور داد که: باید از کار نابخردانه عیسوی‌هایی که آفتاب را نیایش می‌کنند و از روی بلندی‌ها، هنگام برآمدن سرخی بامداد (مظهر ایزد مهر) رو به سوی خورشید می‌ایستند و در برابرش سر فرود می‌آورند و خم می‌شوند، جلوگیری شود... تا چندی پیش، کشیشان عیسوی همانند مهربان، تنها هنگام برآمدن و فرورفتن آفتاب در کلیساها و عظمی می‌کردند. اکنون هم بیشتر وعظها در کلیساهای کاتولیک، در پگاه و هنگام فرورفتن آفتاب انجام می‌گیرد... در مهرابه‌هایی که در امپراتوری روم پیدا شده، هرجا شمالی از مهر به‌جا مانده است، تنپوش مهر را به رنگ ارغوانی یا سرخ کشیده‌اند. امروزه هم در تشریفات بزرگ مانند تاج بخشیدن به کاردینال‌ها، پاپ و همه کاردینال‌ها، لباس سرخ می‌پوشند^۲.

در انجیل‌ها آمده که هنگام به صلیب کشیدن عیسا ناصری قبا یا شل ارغوانی بر تن او انداختند و تاجی از خار بر سرش نهادند. در جای جای انجیل، رد پای مهرآیینی را می‌بینیم. برای نمونه:

* بدن‌های فانی ما همیشه داغ مرگ عیسا را با خود دارند تا زندگی عیسا در بدن‌های ما نیز نمایان شود. [نامه دوم قرن‌یان، ۴:۱۰] داغ‌هایی بر بدن خود دارم که نشان می‌دهند من [پولس] غلام مسیح هستم. [غلاطیان، ۶:۱۷]

«مارتن ورمازرن» می‌نویسد:

* پس از آموزش پیروان ایزدمهر، بر روی دستان و یا پیشانی ایشان، مهر و خالکوبی می‌شد. نقش‌های به‌جا مانده از برخی امپراتوران روم، نشانگر چنین رسمی است... «ترتولین» Tertullien گفته است که:

- میترا بر پیشانی سربازان خود، مهر می‌زند^۳.

* زرتشت وظایف پیشوای مذهب را به‌جا می‌آورد و علامتی زوال‌ناپذیر بر سینه حضار می‌گذاشت^۴.

(1) Alfred Schuetze: Mithra-Mysterien und Urchristentum; 1960.

(۲) بخ مهر؛ آیین مهر و عیسویت.

(۳) آیین میترا، ۱۵۸ و ۱۷۵.

(۴) سیاحتنامه فیساغورس در ایران، ۶۷.

* علاقه من [پولس] به شما، علاقه‌ای است الهی؛ زیرا من شما را به عنوان یک باکره پاک‌دامن، به عقد مسیح درآورده و به او تقدیم نمودم.

[نامه دوم قرنتیان، ۱۱:۲]

* در میان هفت خان آیین مهر (میترا)، خان دوم به نام «همسر» نامیده می‌شد. به گفته Tertulian: مردان مجرد و زنان دوشیزه را برای خدمت، وقف میترا می‌کردند تا در مهرآبه، به سر برند.^۱ از سوی دیگر، «نظامی گنجوی» در سروده‌های خود، آگاهی‌های ارزشمندی از این رسم مهرآیین به دست داده است که تا پرستشگاه «قندهار» گسترش داشت و دوشیزگان خدمتگزار را «عروس» می‌خواندند:

عروسان بت روی در وی بسی پرستنده بت شده هر کسی

[اقبال‌نامه]

و نیز در آتشگاه سپاهان:

به آیین زرتشت و رسم مجوس به خدمت در آن خانه چندین عروس

[اسکندرنامه]

این «عروسان نادیده شوی» در کیش ترسایان به جای مانده‌اند و به گونه خواهران راهبه‌ای درآمده‌اند که از زناشویی چشم پوشیده و خود را وقف عیسا مسیح کرده‌اند. در کتاب (نامه) یکم «قرنتیان» درباره پیروان موسا می‌خوانیم:

* همه از یک «نان روحانی» می‌خوردند و از «آب روحانی» می‌نوشیدند؛ زیرا از سخره‌ای معجزه‌آمیز که ایشان را دنبال می‌کرد، می‌نوشیدند و آن سخره: مسیح بود. [۴ و ۱۰:۳]

* در آیین‌های مزدپرستان و مهرپرستان، نانِ ویژه و مقدسی خورده می‌شد که آن را «دُرون» می‌خواندند. «آب روحانی» همان بادهٔ بغانه یا «هوم» است. سخرهٔ مسیح نیز در کنده‌کاری‌های میتراپی در روم باستان به یادگار مانده است؛ آنجا که ایزد مهر با تیراندازی به ابرها (سخره‌ها) باران زندگی بخش را روانهٔ زمین می‌کند. یهودیان، مسیح (مهر) را «موسه» یا «موسا» می‌نامیدند. «هربرت جرج ولز»:

چنین می‌نماید که مسیحیان روز یکشنبه را به جای شنبهٔ یهود، از مهرپرستان گرفتند و روز بزرگِ نیایش خویش ساختند. همچنین شمع فروزان در کلیسا و

داستان پرستش شبانان و شاید نیز اندیشه‌ها و عبارتهای خاص... از مهرپرستی گرفته شده است. اینکه از مسیح چنین می‌گویند که خون خویش را برای جهانیان ریخت، سخنیست بس نادرست. حتا چون به یاد آوریم که او را تازیانه زدند و بر سرش تاجی از خار نهادند و پهلوی را با زوبین سوراخ کردند، باز هم از «تشت پر خون» بس دور است. پایه مهرپرستی بر رازی فراموش شده استوار است درباره قربانی شدن گاو نری مقدس و خوش نیت به دست مهر... از پهلوی این گاو، خون فواره می‌زند و زندگی نو از این خون، پدیدار می‌شود. مهرپرستان که در خون این گاو نر قربانی شده نشسته‌اند، از آن، تولد تازه یافته‌اند. هر مهرپرستی به هنگام پذیرش این آیین، زیر داربستی که بر بالای آن، گاو نری راکشته بودند می‌رفت تا خون بر تن او جاری شود. در اینجا چنین می‌نماید که سر و کار ما با یادگاری است از رسم ریختن خون قربانی به هنگام کاشتن تخم؛ که از رسوم کهن بود و شاید از نخستین اندیشه‌های دینی بشر باشد^۱.

دیگر برگرفته‌های عیسویت از مهرپرستی، بر پایه پژوهش‌ها چنین است:

۱. شب زایش عیسا برابر با شب یلدا (کریسمس) است. در این شب، ایزد مهر زاده شده بود.
۲. برافراختن درخت کاج و سرو، و آراستن آن؛ زیرا ایزد مهر از سرو زاده شد.
۳. تثلیث عیسوی برگرفته از سه گانه‌گرایی ایزد مهر و دو یار او می‌باشد.
۴. رواج ویژه نام‌های میتراپی در عیسویت مانند: پاپ (Papa) (پیشوای کاتولیک‌های جهان)، پدر (Padre) (عنوانی از کشیشان کاتولیک)، برادر (Frate) (عنوان راهب دین عیسوی)، تیار (Tiara) (نام تاج پادشاهان ماد و پارس؛ نام تاجی که پاپ هنگام تشریفات دینی بر سر می‌گذارد)، میترا (Mitra) (سرپوش بلندی که کاردینال‌ها آن را بر سر می‌گذارند) و...
۵. عشای ربانی یا خوردن نان و شراب.
۶. آیین تشریف و غسل تعمید.
۷. سرودخوانی و نواختن ناقوس.

آیا در این گفتار یحیا درباره خودش و عیسا نمی‌توان نشانه‌های دو کیش صابشی و مجوس را شناسایی کرد:

* من شما را در آب تعمید می‌دهم، اما کسی خواهد آمد که از من تواناتر است...

او شما را با روح القدس و آتش، تعمید خواهد داد. [انجیل لوقا، ۳:۱۶]

می‌توان چنین پنداشت که دو شاخه اشاگرایی (عیسویت) و مهرگرایی (مسیحیت) از یک تنه کهنسال مغانه رشد و نمو کرده‌اند. در پاره‌ای دیدگاه‌ها یگانه بودند؛ مانند: پرستش خدای نور و مهر و باور به جهان دیگر و رستاخیز و دوری از بت پرستی. در پاره‌ای دیگر، دوگانه بودند؛ مانند:

قربانی، گیسو آریایی، نقش زنان و... در انجیل، آمیزه‌هایی از هر دو دیدگاه به چشم می‌خورد:

* خون گاوها و بزها هرگز نمی‌تواند گناهان را برطرف کند... خدا قربانی‌های

پیشین را منسوخ نموده و قربانی مسیح را به جای آنها برقرار ساخته است.

[رساله عبرانیان، فصل دهم]

** عیسا نیز مانند زرتشت از قربانی‌های بیهوده بیزاری می‌جوید. به نوشته «ج. آشتیانی» از دیدگاه زرتشت: به جای قربانی حیوانات بی‌گناه و مفید و رشوه دادن به کاهنان و انجام تشریفات... باید به خود و عمل خویش متکی بود و صدق پرستش حق را با عمل به حق و ایمان به راستی و درستی به اثبات رساند.^۱

* آیا شایسته است که زن با سر برهنه در پیشگاه خدا دعا کند؟ مگر خود طبیعت

به شما نمی‌آموزد که گیسوی بلند برای مرد شرم‌آور است اما برعکس، گیسوی

بلند زن، مایه افتخار اوست و برای این به او داده شده که با آن، سر خود را

بپوشاند. [رساله اول قرتیان، ۱۵-۱۱:۱۳] زنان، خود را بطور آبرومند و معقول و با

لباس‌های مناسب بپارایند؛ نه با آرایش گیسوان و یا زیورهای طلا و جواهرات و

جامه‌های گران‌قیمت... من به زنی اجازه نمی‌دهم که تعلیم دهد و یا بر مردان

حکومت کند. [رساله اول تیموتاوس، ۱۲ و ۲:۹]

** اسکندر که به گفته شاهنامه با دوشیزه‌ای «به رسم مسیحا و پیوند راست» زناشویی می‌کند و

به دین صلیب بزرگ و روح القدس سوگند می‌خورد، پس از آنکه به فرمانروایی ایران می‌رسد:

چنان داد فرمان شه نیک رای که رسم مغان کس نیارد به جای

گرامی عروسان پوشیده روی به مادر نمایند رخ یا به شوی^۲...

همان نازنینان گلنارچهر ز گلزار آتش بریدند مهر

زن، آن به که در پرده پنهان بود که آهنگ بی پرده افغان بود

(۱) زرتشت: مزدیسنا و حکومت، ۲۰۲.

(۲) شوی: شوهر، همسر.

اسکندر:

به پیران «قفچاق» پوشیده گفت: که زن روی پوشیده به در نهفت
 زنی کو نماید به بیگانه روی ندارد شکوه خود و شرم شوی...
 که این خوبرویان زنجیر موی دریغ است کز کس نپوشند روی
 و بال است از این چشم بیگانه را چون از دیدن شمع، پروانه را
 چه سازیم تا نرم خویی کنند ز بیگانه پوشیده روی کنند^۱
 در هالی که در ایران هخامنشی (دوره دارا):

به نوروز جمشید و جشن سده که نوگشتی آیین آتشکده
 ز هر سو عروسان نادیده شوی ز خانه برون تاختندی به کوی
 رخ آراسته، دستها در نگار به شادی دویدندی از هر کنار
 مغانه می لعل برداشته به یاد مغان گردن افراشته
 همه کارشان شوخی و دلبری گه افسانه‌گویی، گه افسونگری
 فرو هشته گیو شکن در شکن یکی پایکوب و یکی دسترن
 چو سرو سهی دست گل به دست سهی سرو زیبا بود گل پرست

[نظامی گنجوی: اسکندرنامه]

افزون بر آنچه که آمد، بازتابهایی از ادب ایران زمین را می‌توان در انجیل دید؛ مانند:
 * زره کاملی را که خدا برای شما تهیه کرده است، به تن کنید تا بتوانید در برابر
 ابلیس ایستادگی نمایید... پس پایداری کنید و کمریند حقیقت را به کمر ببندید و
 جوشن نیکی را به تن کنید و نعلین آمادگی برای انتشار انجیل صلح و سلامتی را
 به پا کنید. علاوه بر اینها، سپر ایمان را بردارید تا به یاری آن بتوانید تمام تیرهای
 آتشین شیطان را فرو نشانید. و کلاهخود نجات را بر سر گذارید و شمشیر
 روح القدس یعنی کلام خدا را بردارید. همه اینها را با دعا و مناجات انجام دهید.

(۱) دشتبانان قفچاق که در سرزمین سقلاّب (اسلاو) به سر می‌بردند، پاسخی پرمعنا به اسکندر می‌دهند:

گر آیین تو روی پرستن است در آیین ما چشم درستن است
 چو در روی بیگانه نادیده به جنایت نه بر روی، بر دیده به
 عروسان ما راس است این حصار که با حجله کس ندارند کار
 به برقع مکن روی این خلق ریش تو شو برقع انداز بر چشم خویش

[نظامی گنجوی: اسکندرنامه]

[انفسیان، ۱۸-۱۱:۶] ایمان و محبت را مانند زره به سینه بیندیم و امید نجات را

مانند کلاهخود بر سر بگذاریم. [نامه اول تسالونیکیان، ۵:۸]

* در کتاب «مینوی خرد» آمده که اهرمن بدکار و دیوان را شکست دادن... چنین ممکن است:

وقتی که مینوی خرد را به پشتیبانی بگیرند. و مینوی خرسندی را مانند سلاح و

زره و جوشن بر تن پوشند. و مینوی راستی را همچون سپر بدارند. و مینوی

سپاسداری را همچون گرز و مینوی کامل فکری را همچون کمان و مینوی رادی

(بخشندگی) را همچون تیر. و مینوی پیمان را همچون نیزه... [پرشش ۴۳]

برگرفته‌های انجیل از بینش‌های مغانه، آشکارتر از آن است که نیاز به بحث و گفتگو داشته باشد.

هنگام خواندن این گزیده‌های انجیل، انگار که در عالم اوستا به سر می‌بریم:

* نور به جهان آمد ولی مردم به دلیل اعمال شرارت‌آمیز خود، تاریکی را بر نور

ترجیح دادند. زیرا کسی که مرتکب کارهای بد می‌شود، از نور متنفر است و از

آن، دوری می‌جوید؛ مبدا اعمالش مورد ملامت واقع شود. اما شخص نیکوکار

به سوی نور می‌آید تا روشن شود که اعمالش در اتحاد با خدا انجام شده است.

[انجیل یوحنا، ۲۱-۱۹:۳۱]

* او [ابلیس] از اول قاتل بود و از راستی بی‌خبر است؛ چون در او هیچ راستی

نیست. وقتی دروغ می‌گوید مطابق سرشت خود رفتار می‌نماید زیرا دروغگو و

پدر تمام دروغهاست. [۸:۴۴]

* تا وقتی این نور با شماست راه بروید مبدا تاریکی شما را فراگیرد. کسی که در

تاریکی راه می‌رود، نمی‌داند به کجا می‌رود. تا زمانی که نور را دارید، به نور

ایمان بیاورید تا فرزندان نور بشوید. [۱۲:۳۵ و ۳۶]

* کلام تو [خداوند] راستی است. [۱۷:۱۷]

* من برای این زاده شدم و به دنیا آمدم تا به «راستی» شهادت دهم و هر که

راستی را دوست دارد، سخنان مرا می‌شنود. [۱۸:۳۷]

* خدایی که سرچشمه آرامش است، به زودی شیطان را زیر پاهای شما خواهد

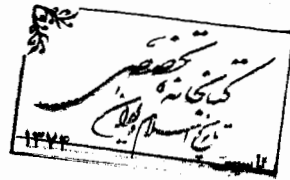
کوبید. [رساله رومیان، ۱۶:۲۰]

* جنگ ما با انسان نیست، بلکه ما علیه فرمانروایان و اولیای امور و نیروهای

حاکم بر این جهان تاریک و نیروهای شیطانی در آسمان، در جنگ هستیم.

[انفسیان، ۱۲:۶]

- * پیوسته در خداوند شاد باشید؛ باز هم می‌گوییم: شاد باشید! مهربانی و ملایمت شما در رفتارتان با دیگران آشکار باشد. [فیلیان، ۵ و ۴:۴]
- * همه شما فرزندان روشنایی و روز هستید. ما به شب و تاریکی تعلق نداریم. [تسالونیکیان اول، ۵:۵]
- * همه بخشش‌های نیکو و هدایای کامل از آسمان و از جانب خدایی می‌آید که آفریننده نور است و در او، تغییر و تیرگی وجود ندارد. او بنا به اراده خود و به وسیله «کلمه حقیقت» ما را آفرید تا ما نمونه‌ای از خلقت تازه او باشیم. [نامه یعقوب، ۱۸-۱۶:۱]
- * ما فرزندان خدا هستیم، در حالی که تمام دنیا تحت تسلط شیطان است. [نامه یکم یوحنا، ۵:۱۹]
- * دعا می‌کنم که شما در مهر [محبت] ریشه دوانیده و بر پایه مهر بنا شوید تا با همه مقدسین، قدرت داشته باشید به پنهان و درازا و بلند و ژرفای مهر مسیح پی ببرید و آن محبت را دریابید؛ اگر چه مافوق فهم بشر است. [افسیان، ۱۹-۱۷:۳]
- * ای عزیزان، ما باید یکدیگر را دوست بداریم زیرا دوستی و محبت از جانب خداست. هر که مهر دارد، فرزند خداست و خدا را می‌شناسد؛ اما آنکه مهر ندارد، از خدا کاملاً بی‌خبر است زیرا خدا: مهر است. [نامه یکم یوحنا، ۸ و ۴:۷]

عیسا و مسیح

چرا به جای «عیسا مسیح» آورده‌ایم: عیسا و مسیح؟! آیا بیش از یک مسیح داشته‌ایم؟ تاریخ کیش عیسا دچار آشفتگی و پیچیدگی‌های بسیار است. هنوز زمان زایش عیسا به درستی آشکار نگردیده، به‌ویژه که در کتابهای تاریخی با چنین گزارش‌هایی روبرو می‌شویم:

(۱) «مسهودی» زمان عیسا را در هنگام پادشاهی کورش هخامنشی می‌داند.^۱ این آگاهی را در روایتی رومانیایی نیز می‌بینیم.

(۲) به نوشته «ابن‌اثیر»: اشک بن اشکان (ارشک بزرگ) بیست سال و شاپور پسرش شست سال پادشاهی کرد. و عیسا مسیح در سال ۴۱ پادشاهی او ظهور کرد... برخی از اهل علم پنداشته‌اند که کشته شدن یحیا در روزگار اردشیر بن بابک بوده است.^۲

(۳) در «مجم‌التواریخ» درباره شاپور بن اشک آمده است: او پسر اذران بن اشغان (اشکان) بود. و در عهد [او] عیسا ظاهر شد.^۳

(۴) به روایت «لُب‌التواریخ»: بلاش بن اشغ (اشک) دوازده سال پادشاهی کرد و درگذشت. عیسای پیغمبر در عهد او متولد شد... میان عیسا و اسکندر ۱۰۶ سال و بعضی زیاده از آن نیز گویند.^۴

(۵) «ابودلف» در سفرنامه‌اش زایش عیسا را در زمان «هرمز» دانسته است.^۵

(۱) مروج‌الذهب، ۶۰۶.

(۲) اخبار ایران، ۴۹ و ۵۱.

(۳) مجم‌التواریخ، ۵۹.

(۴) لُب‌التواریخ، ۵۳ و ۷۰.

(۵) در گزارش‌ها پادشاهی اشکانی به نام هرمز گاهی پسر نرسی و گاهی پسر بلاش دانسته شده است.

(۶) «این خلدون» به نقل از «طبری» آورده است که ولادت عیسا در سال ۵۱ اشکانی بود. (۳۲۲) پیش از میلاد! ^۱

«کیخسرو اسفندیار»:

یهود، قائل نبوت عیسا نیستند. گویند او کاذب بود. آنچه عیسویان از تورات دلیل آرند بر نبوت عیسا، قبول ندارند. برآنند که «اشعیا» آن چیزها درباره خود گفته ^۲.

درست‌تر آنکه اشعیا که نامش بسیار شبیه و بلکه هم‌ریشه با ایشوع (عیسا) می‌باشد، کورش بزرگ را مسیح خداوند دانسته است.

«ذ. بهروز»:

در کتب تاریخ شرق، روایاتی آمده که مسیح در زمان «اردشیر بابکان» مبعوث شده است... سال ۲۹۱ میلادی که سال دوازدهم شاپور ساسانی و سال دوم از هزاره دوم بنای شهر «روم» است، بایستی سال میلاد واقعی باشد که در قرن دهم میلادی آن را تصحیح کرده و ۲۹۰ سال به عقب برده‌اند. اگر میلاد عیسای مصلوب در این عصر نباشد، باید برای شاگردان و هم‌معصران آن حضرت، طول عمری در حدود چهار قرن تصور کرد... دو نکته مهم در اولین نظر بر روایات شرقی و غربی، توجه را جلب می‌کند:

۱- رسوم دین مسیح، قدیمتر از عصریست که برای میلاد مسیح، مشهور شده است.

۲- دو مسیح در دو عصر مختلف ظهور کردند و یکی از آن دو، مصلوب نشده است. در رساله [نامه] دوم «پولس» به «قرنتیان»، در فصل یازدهم آمده است: — اگر کسی آید و سخن گوید از عیسای دیگری جز آنکه از وی سخن گفتیم... و یا انجیلی جز آنچه پذیرفته‌اید، بایستی بردباری شایان کنید.

روی یکی از سکه‌های اشکانی که از یک قرن پیش از میلاد است، بعد از نام پادشاه اشکانی، نام «کریستو» نوشته شده که باعث تعجب گردیده است. کلمه «کای» که در این سکه پیش از نام کریستو آمده، تا آنجایی که تحقیق کرده‌ایم، به معنی دوستدار است. در «تاریخ سیستان» نام یکی از پادشاهان که از ظهورش

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: تقویم و تاریخ در ایران، ۱۰۳.

(۲) دبستان مذاهب، ۲۱۷.

- بشارت داده‌اند و در سال ۴۴۴ ظهوری خواهد آمد: «کرایست شان» می‌باشد. کتب تاریخ و تفسیر، ظهور دو پیغمبر را: یکی به نام مسیح و دیگری به نام عیسا، و یا هر دو را به نام مسیح، و یا هر دو را به نام عیسا، روایت کرده‌اند. «مسعودی» در «مروج الذهب» پیغمبر اولی را: «السیدالمسیح علیه السلام»، و دومی را غالباً: «ایشوع ناصری» خوانده و ولادت او را در «ایلینا» گذاشته است. این نام برای آن منطقه از قرن دوم میلادی است... طبری، مسعودی، ثعالبی، حمزه، مقدسی، ابن مسکویه و ابن اثیر، همه ظهور عیسا یا مسیح را در زمان «شاپور اشکانی» نوشته‌اند... اگر قدری بیشتر دقت می‌شد، در [تاریخ] طبری به این مطلب برمی‌خوردند که نام شاپور: «اشه‌پور» هم نوشته شده است.^۱ این دو نام، یعنی «شاپور» و «اشه‌پور» که یکی نام ساسانی و دیگری نام اشکانی است، بعدها عمداً یا سهواً یک صورت به خود گرفته است.^۲
- در سروده‌های منسوب به فردوسی در شاهنامه، پی می‌بریم که در زمان اسکندر (ارشک بزرگ؟) دین مسیح رواج داشته است؛ زیرا:
- ۱- اسکندر دختر شاه هند را «به آیین بخواست؛ به رسم مسیحا و پیوند راست».
- ۲- بر درفش اسکندر نوشته شده بود: دوستدار چلیپا.
- درفش پس و پشت سسالارِ روم نشسته برو سرخ و پیروزه بوم
همای از بر و خیزرانش قضیب^۳ نبشته برو بر محب‌الصلیب
- محب‌الصلیب یادآور و یژه نام «فیل هلن» یا «دوستدار خورشید» نیز هست.
- ۳- اسکندر، نامه‌ای به شهبانوی «اندلس» می‌فرستد که در آن «نخست از خداوند مهر» یاد می‌کند. و در دیدار با یکدیگر، اسکندر اینچنین سوگند می‌خورد:
- به دین مسیحا و گفتارِ راست به داننده کو بر زبانم گواست
به آیین و دینِ صلیبِ بزرگ به جان و سرِ شهریارِ سترگ
-
- (۱) اشه صورت دیگری از: اس، اش، اشک، ارشک، ارش، ارچه، ارد، آرشاک می‌باشد که در کتب تاریخ ذکر شده است. [تذیح بهروز]
- (۲) تقویم و تاریخ در ایران، ۷۲ و ۷۳ و ۹۴ تا ۹۸.
- (۳) قضیب: یعنی شاخه بریده شده، چوبدست، نیزه چوبی. خیزرانش قضیب: اشاره به این است که چوب پرچم از جنس خیزران (نی) بوده و «همای از بر» نشان می‌دهد که بر فراز درفش، تندیس یک شاهین نهاده بودند. همانند این درفش در نگاره‌های میترایی به دست آمده است.

..... به زناپ شماس^۱ و روح‌القدس

آیا مسیح مصلوب نشده که آیین کهن مهرپرستی را جان تازه‌ای بخشید، همان «ارشک بزرگ» یا «اسکندر ایرانی» نیست؟ کسی که: برادرش تیرداد در سکه‌های خود، او را همچون خدایی نمایانده در حالی که کمانی در دست دارد، وی را بر فراز «اومفالوس» یا سنگ ناف‌مانند اساتیر آسمانی، به حال نشسته تصور کرده است... اشکانیان در سکه‌های خود، ارشک (اشک نخستین) را مقدس شمرده او را به لقب یونانی «اپیفانس» Epiphanes یعنی: نامدار و سرفراز، می‌خواندند و وی را مورد ستایش قرار می‌دادند. به همین جهت بود که نام مقدس او را بر اسم خود می‌افزودند.^۲

در کتاب «کارهای رسولان» از ایرانیانی یاد شده که در اورشلیم به سر می‌بردند و اهل پارت، ماد، ایلام و بین‌النهرین بودند. [۲:۹]

«هر رضی»:

شاید نخستین یا قدیم‌ترین اثری که در آن، فردی غیر مسیحی راجع به عیسا سخن می‌گوید، نامه فیلسوفی باشد به نام «مارا» Mara که به پسرش «سرایون» Serapion به سال ۷۴ میلادی نوشته است. محتمل است که «مارا» اصلاً ایرانی‌نژاد بوده باشد و نامه باقی‌مانده به زبان سریانی است. در این نامه از عیسا به عنوان پادشاه عاقل یهودیان سخن رفته که یهودیان وسایل مرگش را فراهم کرده و خود به مکافات رسیدند.^۳

به نوشته «مجم‌التواریخ»، یکی از دینیاران عیسا به نام «توماس» به عراق و بابل رفت. درخور نگرش است که نام توماس از ریشه ته‌ماسپ می‌باشد. همچنین در این دفتر، از دینیار دیگری به نام «جرجیس» یاد شده که:

گور او در خوزستان است... در مشهدی [آرامگاهی] معروف به نام وی میان تستر [شوشتر] و «جندی شاپور»^۴.

«ح. نوبخت»:

نخستین کسی که به نام مسیح کلیسا ساخت، «گرگی» پارتی بود که او را

(۱) شماس: خادم کلیسا، عنوان گروهی از دینوران عیسوی.

(۲) تاریخ سیاسی و اجتماعی اشکانیان، ۱۱۳.

(۳) ادیان بزرگ جهان، ۴۶۹.

(۴) مجم‌التواریخ، ۴۹۹.

«جرجیس» پیغمبر می خوانند و اینکه انجیل مصرح است که چند مجوسی ستاره مسیح را یافتند، خود مؤید این نظریه است که مسیح، مردی ایرانی بوده است نه یهودی^۱.

در «تبصرت العوام» آمده: مانویه گویند عیسا خلق را به زرتشت می خواند. نکته مهم اینجاست که مریم در شرق (یعنی ایران که همسایه روم بود) عیسا را باردار می شود و می زاید. [قرآن؛ سوره مریم، آیه ۱۷] چگونگی باروری مریم همساز با داستان «دغدویه» مادر زرتشت می باشد^۲.

«م. ورمازرن»:

«مسیحا» این نکته را به اثبات رسانده که یهودیان، زرتشت را به دیده احترام نگریسته اند و حتا او را به مثابه «حزقیل» و یا شاگرد «ایلیا» دانسته اند. موبدان نیز به سهم خویش، به دین یهودیان اقبال کرده اند. ترسایان چون به خوبی می دانستند که زرتشت، یهودی نیست، تصور می کردند او پیامبر است که خداوند برای اعلام بشارت عیسا فرستاده است. و این نکته روشنگر روایتی در ترجمه عربی انجیل است که می گوید: «نگاه کنید! همان طور که زرتشت پیشگویی کرده بود، موبدان از شرق به اورشلیم آمدند». اگر قول نویسندگان مسیحی را باور کنیم، مبشر مورد بحث در واقع عیسا است. اما موافق نوشته های اوستا، مراد: سوشیانت است که بعد از چندین هزاره و در انتهای زمان، ظهور خواهد کرد و حقیقت و خیر را بر نیروهای تاریکی زار، پیروز خواهد گردانید^۳.

«م. بویس»:

اسقف «تئودور بارکنای» روایت کرده که زرتشت کنار چشمه آب نشسته بود و برای شاگردانش پیش بینی می کند که کودکی از باکره ای تولد خواهد یافت و مصلوب خواهد شد و همه امم در عزای او سوگواری خواهند کرد و آنگاه با امواج نور، مراجعت می کند. زرتشت اعلام داشت که این کودک از خاندان خود او خواهد بود^۴.

«زرقی» از سنگ قبری یاد کرده که بر فراز کوهی نزدیک یثرب (مدینه) یافته بود و نوشته ای به

(۱) دیوان دین، ۴۷۳.

(۲) نبرد خدایان، ۲۴.

(۳) آیین میترا، ۲۸.

(۴) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۵۸.

خط مسند داشت. وی می‌گوید:

چون کسی را نیافتم که خط را بشناسد، سنگ را زیر صندوقی انداختم و سالها بماند. آنگاه کسانی از دیار پارسیان بیامدند که به طلب خزان می‌رفتند. به آنها گفتم:

- آیا شما خط دارید؟

گفتند: آری.

سنگ را به آنها نشان دادم که بخوانند و به خط آنها بود و چنین بود:
- این قبر پیمبر خدا عیسا پسر مریم است^۱.

طالع سال ولادت مسیح

- ۱۸ درجه میزان

- مشتری ۳۱ دقیقه سنبله در حال رجوع

- زحل ۱۶ درجه و ۱۸ دقیقه جدی

- خورشید ۱ دقیقه حمل

- زهره ۱۴ درجه ثور

- مریخ ۲۱ درجه و ۴۴ دقیقه جوزا

- عطارد ۴ درجه و ۱۷ دقیقه حمل^۲.

(۱) تاریخ طبری، جلد دوم، ۵۲۳.

(۲) تاریخ یعقوبی، ۸۴.

مکاشفه یوحنا

واپسین بخش انجیل، مکاشفه‌ای منسوب به یوحنا می‌باشد و هنوز درباره‌ی نویسنده‌ی راستین و زمان نگارش، رای و نگرش روشنی نمی‌توان داشت. چنانکه خواهیم دید، مکاشفه‌ی یوحنا سرشار از نمایه‌پردازی‌های ایرانی و نمادهای مغانه است. جای آن دارد که خواننده یک‌بار متن کامل مکاشفه را بخواند و با استوره‌های ایرانی بسنجد.^۱ در اینجا به گوشه‌هایی از مکاشفه‌ی یوحنا می‌نگریم و امیدواریم که پژوهشگران دیگر، شرح و تفسیر فراگیر و همه‌جانبه‌ای از این اثر به دست دهند.^۲

* هفت چراغپایه‌ی زرین دیدم. در میان چراغپایه‌ها، کسی شبیه انسان؛ که ردای بلندی بر تن داشت و زرّه‌ی زرینی به دور سینه‌اش بود و موهای او مثل پشم یا برف، سپید بود و چشمانش مثل آتش می‌درخشید. پاهایش مثل برنجی که در کوره‌ی گداخته و سپس شفاف شده باشد، درخشان بود و صدایش مانند صدای آبشار. او در دست راست خود هفت ستاره داشت و از دهانش شمشیری تیز و دو دم بیرون می‌آمد و چهره‌اش مانند خورشید نیمروز می‌درخشید. [فصل ۱]

** هفت چراغپایه و هفت ستاره نشانگر هفت اباختر (سیاره) است. سپید بودن موها مانند برف و داشتن چهره‌ای مانند خورشید برگرفته از سیمای زال‌زر می‌باشد؛ کسی که مظهر زروان بوده و

(۱) در این زمینه، «صادق هدایت» را می‌توان از پژوهشگران پیشگام، به‌شمار آورد. وی در «حواشی و ملحقات» خود بر کتاب «زندوهومن یسن» این آثار را با نگاشته‌های پهلوی، همسنجی کرده‌است: بحارالانوار، کتابهای تورات، انجیل (به‌ویژه مکاشفه‌ی یوحنا)، مظاهرالانوار، حلیت‌المتقین، نجم‌ثاقب و غیره.

(۲) نگارنده پیش از این در بخش‌های چهارم و پنجم کتاب «نبرد خدایان» به تأثیر ایران بر مکاشفات یهودی و مسیحی پرداخته بوده است.

در شاهنامه درباره‌اش آمده است:

به چهره نکو بود برسان شید ولیکن همه موی بودش سپید
همه موی اندام او همچو برف ولیکن به رخ، سرخ بود و شگرف
چشمانی مانند آتش، یادآور چشمان خورشیدسان جم و نیز چشمان روشن بهرام است. اگر
ترجمه واژه اوستایی «کسو» را درخشان بدانیم، آنگاه درمی‌یابیم که چرا پاهای موعود یاد شده در
مکاشفات، شفاف و درخشان است. در «بهرام‌یشت» می‌خوانیم:

«بهرام... در کالبد جوان پانزده ساله زیبایی با چهره درخشان و چشمان روشن و
پاهای کوچک [درخشان؟]^۱ به سوی زرتشت روی آورد». [کرده ۶ بند ۷]

* در آسمان تختی قرار داشت و بر روی آن تخت، کسی نشسته بود که مانند یشم
و عقیق می‌درخشید و در گرداگرد تخت، رنگین‌کمانی بود به درخشندگی زمرد.
در پیرامون این تخت، ۲۴ تخت دیگر بود و روی آنها ۲۴ پیر نشسته بودند. آنها
لباس سفید به تن و تاجی زرین به سر داشتند. از آن تخت، برق ساطع می‌شد و
غرش و رعد شنیده می‌شد. [فصل ۴] پیران به یک دست، چنگ داشتند و به
دست دیگر، جام‌های زرین پر از بخور که نشانه دعاها و مقدسین است. [فصل ۵]
** تخت‌نشین، نمایه‌ای از جمشید است؛ پادشاهی که تخت آسمانی او به روایتی از عاج و ساج
ساخته شده و با دیبا پوشیده شده بود. و به روایتی دیگر، از آبگینه بود. به گفته شاهنامه:

به فرکیانی یکی تخت ساخت چه مایه بدو گوهر اندر نشاخت
چو خورشید تابان میان هوا نشسته بر او شاه فرمانروا
نشسته بر آن تخت، جمشید کی به چنگ اندرون خسروی جام می

۲۴ تخت احتمالاً با ۲۴ بخش شبانه‌روز در پیوند است. همچنین به گزارش «پلوتارخ» از سوی
هرمزد ۲۴ ایزد درون آسمان تخم‌مرغی شکل، به نگاهبانی جهان می‌پردازند. چنگ، ساز مقدس
اوستایی به شمار می‌رفت و آوایش را «وین بانگ» می‌خواندند. «شمس تبریزی» آن را «وحی
ناطق پاک» می‌نامید.

* اسب سفیدی دیدم که سوار آن، کمانی به دست داشت و تاجی به او داده شد؛
و او پیروزمندانه عازم فتح و ظفر شد... اسب دیگری که سرخ‌رنگ بود، بیرون
آمد و به سوار آن قدرت داده شد تا صلح را از روی زمین بردارد تا انسان‌ها

(۱) به گمان بسیار واژه «کسو» kasu که به معنی «کوچک» می‌باشد برخاسته از اشتباه کاتبان است. در
زبان اوستایی واژه‌ای داریم به نام «کس» kas که معنایش را درخشان نوشته‌اند.

یکدیگر را بکشند. و همچنین به او شمشیر بزرگی داده شد... اسب سیاهی را دیدم که سوارش ترازویی به دست داشت... اسب رنگ پریده‌ای را دیدم که نام سوارش: مرگ بود و دنیای مردگان به دنبالش می‌آمد. به او قدرتی داده شد تا یک‌چهارم زمین را با شمشیر و گرسنگی و امراض مهلک و حیوانات وحشی از بین ببرد. [فصل ۶] اسب سفیدی در آنجا بود که نام سوارش: امین و راست بود. او با عدالت داوری و جنگ می‌کند. چشمانش مانند شعله آتش بود. نیم‌تاجهای بسیار بر سر داشت و نامی بر او نوشته بود که هیچکس جز خودش نمی‌توانست آن را بفهمد. او لباسی آغشته به خون بر تن داشت و به کلمه خدا مسمما بود. لشگریان آسمان که سوار بر اسبهای سفید و ملبس به لباس‌های کتان پاک و درخشان بودند، به دنبال او می‌رفتند. از دهانش شمشیر تیزی بیرون آمد تا با آن، ملتها را بزند. او با عصای آهنین بر آنها حکومت خواهد کرد و شراب خشم و غضب خدای قادر مطلق را در چرخشت خواهد فشرد. بر لباس و ران او، عنوان «شاه شاهان و خداوند خداوندان» مرقوم شده بود. [فصل ۱۹]

* سواری که بر اسب سفید نشسته، ایزد مهر است: آن که سوار بر اسب سپید، نیزه نوک تیز بلنددسته و تیرهای دورزن با خویش دارد؛ آن یل کار آزموده چالاک [مهریشت، ۱۰۲] خویشکاری (وظیفه) ایزد مهر، داوری جهانیان به: راستی کردن است. وی به همه سرزمین‌ها، شاه است زیرا به هر کس و هر چیز برسد، دادگری پدید می‌آید.^۱ سه سواری که در مکاشفه یوحنا، سوارکار سپید اسب را همراهی می‌کنند، برابرند با سروش و بهرام و رشن در «مهریشت» که در کنار ایزدمهر، با دیوپرستان می‌ستیزند. سوارکاری که بر اسب سرخ نشسته برابر است با ایزد بهرام؛ و سوارکاری که ترازو دارد برابر است با ایزد رشن، یعنی کسی که آمار و حساب گناه و کفره (ثواب) مردمان با اوست.^۲ با خواندن مهریشت، بسیاری از ریزه‌کاری‌های دیگر روشن خواهد شد. افزون بر این، چهار اسب ارابه زئوس را می‌توان همبسته با استوره یاد شده دانست. نخستین اسب که بالدار و نمونه کامل زیبایی و توانمندی می‌باشد و هاله‌ای سپید آن را در برگرفته، از آن «هلیوس» Helios است. اسبهای دیگر متعلق به «هرا» Hera، «پوسه تیدون» Poseidon، و «پگاسوس» Pegasus هستند. این اسبها با هدایت ارابه‌ران خردمند تا زمانی که پایان جهان فرا رسد، در

(۱) بن‌دهش، ۱۱۳.

(۲) بن‌دهش، ۱۱۶.

گردش هستند. توصیف یاد شده، نه از یونانیان، بلکه از مغان ایران است!^۱ اربابه‌های مهر و ناهید را نیز چهار اسپ تکاور می‌کشند. نکتهٔ دیگر، شمار یک‌چهارم (¼) است؛ در مکاشفه، یک‌چهارم زمین نابود می‌شود. دربارهٔ ضحاک آمده که در رستاخیز، پیش از نابودی‌اش، یک‌چهارم جانداران ایرانشهر را از میان می‌برد.^۲ از سوی دیگر، در پایان جهان، یک‌چهارم از نیروی دیو «آز» کاسته می‌شود.^۳

* علامت بزرگی در آسمان پیدا شد. زنی را دیدم که ملبس به آفتاب بود. او تاجی از دوازده ستاره بر سر داشت و ماه زیر پاهایش بود. او باردار بود و از درد زایمان و پریشانی فریاد می‌زد. آنگاه علامتی دیگر در آسمان هویدا شد. اژدهای بزرگ سرخ‌رنگی را دیدم که هفت سر و ده شاخ داشت و بر هر یک از سرهایش، نیم‌تاجی قرار داشت. و با دنب خود ثلث ستارگان آسمان را جمع کرد و آنان را بر زمین ریخت. اژدها در برابر آن زنی که نزدیک بود بزاید ایستاد تا همین که بچه‌اش به دنیا بیاید، آن را بلعد. آن زن، پسری به دنیا آورد که قرار بود با عصایی آهنین بر همهٔ ملل حکومت کند. اما کودک او به سوی خدا و تخت او رבוته شد و آن زن به بیابان، به جایی که خدا برایش آماده کرده بود گریخت تا در آنجا به مدت ۱۲۶۰ روز [۳/۵ سال] نگهداری شود. در آسمان جنگی برپا شد. میکائیل [ایزد مهر] و فرشتگانش با اژدها و فرشتگان او جنگیدند. اژدها شکست خورد و دیگر در آسمان جایی برای او و فرشتگانش نبود. پس آن اژدهای بزرگ از آسمان به زیر انداخته شد؛ آن مار قدیمی که نامش ابلیس و شیطان است، با فرشتگانش به زمین افکنده شدند.... همین که اژدها فهمید به زمین انداخته شده است، به دنبال زنی که کودک پسری به دنیا آورده بود، رفت. اما به آن زن دو بال عقاب بزرگ داده شد تا به سوی مکانی که در بیابان برایش آماده شده بود، پرواز کند و مدت ۳/۵ سال در آنجا دور از ترس مار نگهداری شود. مار به دنبال آن زن، سیلابی از دهان خود بیرون آورد تا با جریان آن، او را بشوید و ببرد. اما زمین به کمک زن آمده دهان خود را گشود و سیلابی را که اژدها از دهان خود جاری کرده بود، فرو برد. [فصل ۱۲]

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: تاریخ مطالعات دینهای ایرانی، ۲۱۸ تا ۲۲۳.

(۲) روایت پهلوی، ۶۰.

(۳) گزیده‌های زادسپرم، ۶۰.

* * * آناهیتا از فراز ستارگان به سوی زمین اهورا آفریده، فرود آمد... جامهٔ زرین در بر دارد... بر فراز سرش تاج زرین هشت‌گوشه‌ای آراسته به یکسد ستاره است... کفش‌هایی درخشان تا میچ پایش را پوشانده است... مزدا برای تو (آناهیتا) راهی از فراز خورشید پدید آورد تا از مارها گزند به تو نرسد. [آبان یشت] در روزی که مجوس آن را بزرگوار دارند... آن عجوزه [ناهید] حامل شد. چون وضع حمل نزدیک شد، حکما و رؤسای مجوس، پیش وی حاضر شدند... ایشان برابر آفتاب بایستادند و نماز و دعا کردند و صدقه دادند تا آن فرزند از وی بیرون آورد که در ساعت از زمین بر بالا رفت تا به آسمان رسید. و چون به آفتاب رسید، سوخته شد تا آنکه به صورت شخصی نورانی ظاهر شد و حمد «پدر قدیم» کرد. [تبصرت العوام] ایزد مهر است: آن که دیوها را سر بکوبد... اهریمن در برابر او به هراس افتد... گرداگرد او از هر سوی، فره‌وشی‌های آشونان [ارواح پرهیزکاران] می‌تازند. [مهریشت] اهریمن، اژدهای سرخ را بیافرید. [وندیداد، فرگرد یکم] فریدون از آناهیتا خواستار شد که: من بر اژدهای سه‌سر، آن دیو بسیار زورمند که اهریمن برای تباه کردن جهان آفرید، پیروز شوم. [آبان یشت]

شنودند کآنجا یکی مهترست	پر از هول شاه اژدها پیکرست
یکی اژدها فش بیامد چو باد	به ایران زمین تاج بر سر نهاد
نشان فریدون به گرد جهان	همی باز جست آشکار و نهان
زنی بود آرایش روزگار	درختی کزو فر شاهی به بار
فرانک بدش نام و فرخنده بود	به مهر فریدون دل آکنده بود
به پیش نگهبان آن مرغزار	خروشید و بارید خون در کنار
بدو گفت ک: «این کودکی شیرخوار	ز من روزگاری به زنهار دار»
سه سالش پدروار از آن گاو، شیر	همی داد هشیار زنهار گیر
یکی مرد دینی بدان کوه بود	که از کار گیتی بی‌اندوه بود
فرانک بدو گفت ک: «ای پاک دین	منم سوگواری ز ایران زمین»
بدان کاین گرانمایه فرزند من	همی بود خواهد سر انجمن
ببُرد سر و تاج ضحاک را	سپارد کمر بند او خاک را»
بپذرفت فرزند او نیکمرد	نسیاورد هرگز بدو باد سرد

[شاهنامه]

به گزارش «ایران‌شاه»، نام مرد دینی: «سلکت» بود. «آبتین» دربارهٔ فرزندش فریدون به او می‌گوید:

«درختیست این، بارِ او روشنی ز بُنِ برگ‌گند بیخِ آهرمنی
چنان شهر یاری بود کز سپهر مر او را پرستش کند ماه و مهر
ز فرزند چون خسته دل گشت باز سوی کوه شد «سلکت» سرافراز
گرامی همی داشت او را سه سال چو شد هفت ساله برافراخت یال

[کوش‌نامه: پرورش فریدون]

* گروه کثیری [از پرهیزکاران] را دیدم که به شمار نمی‌آمد... آنها لباس سفیدی به تن داشتند و شاخهٔ نخل در دستشان بود... آنان دیگر احساس گرسنگی یا تشنگی نخواهند کرد. خورشید و یا هیچ گرمای سوزانی به آنها آسیب نخواهد رسانید. [فصل ۷] آنگاه در وسط آسمان، فرشتهٔ دیگری را به حال پرواز دیدم... او با صدایی بلند فریاد می‌زد: از خدا بترسید و او را حمد گوید، زیرا ساعت داوری او فرا آمده است. [فصل ۱۴] سپس فرشته‌ای را دیدم که از آسمان به زیر می‌آمد و کلید «چاه بی‌انتها» و زنجیر بزرگی در دست داشت. او اژدها و آن مار قدیم را که همان ابلیس و یا شیطان است گرفت و او را برای مدت هزار سال در بند نهاده به چاه بی‌انتها انداخت. [فصل ۲۰] از دهان اژدها و از دهان حیوان وحشی و از دهان آن پیامبر دروغین، سه روح ناپاک مانند سه وزغ بیرون آمد. [فصل ۱۶] این محتاج حکمت است و هر صاحب خردی می‌تواند عدد نام آن حیوان را که ۶۶۶ است حساب کند. [فصل ۱۳]

* * فرشتهٔ ایریمن را بفرستم که وظیفهٔ او پایان دادن کار است... فرشته‌ای که وظیفهٔ او حکومت است، می‌زند؛ پرهیزکار را از گناهکار جدا می‌کند... همهٔ آفریدگان شگفت‌زده با شناختن اورمزد از بدی‌ها و اهریمن کامگی کاملاً پشیمان می‌شوند و به اورمزد، ایمانی استوار می‌آورند... به پرهیزکاران: شاخهٔ درخت، و به گناهکاران: ریشهٔ درخت می‌دهند تا در دست بگیرند... همهٔ روان‌ها در بی‌رنجی یکسانند... فرشتهٔ ایریمن بندی در دست دارد... [به یاری آن بند، گناهکار] در زیر زمین، در دوزخ نگهداری می‌شود. [گزیده‌های زادسپرم] اهریمن چون ماری آسمان زیر این زمین را سوراخ کرد... از آن گذر آسمان که در تاخته

بود، دوباره به تیرگی افتد... آن سوراخ بسته شود. [بندش] اره کنندگان جم^۱ به پیکر وزغ دوباره به دوزخ افتند... ۶۶۶۶ واژه در گاتها نموداری است از آمدن پتیاره (اهریمن) بر آفرینش تا به فرجام شش هزاره. [گزیده‌های زادسپرم]

* اورشلیم تازه را دیدم که از آسمان، از جانب خدا مانند عروسی که برای شوهرش آراسته و آماده شده باشد، به زیر می‌آمد... شهر به شکل مربع، و پهنا و درازا و بلندایش برابر بود... دیوارش از یشم ساخته شده بود. خود شهر از زر ناب و مانند شیشه پاک و روشن بود. سنگ‌هایی که دیوارهای شهر بر آن بنا شده بود، به انواع گوهرها آراسته شده بود... دوازده دروازه آن شهر عبارت از دوازده مروارید بود... رودخانه آب حیات که مثل بلور برق می‌زد... از وسط خیابان شهر می‌گذشت... در هر طرف رودخانه یک درخت حیات بود که سالی دوازده بار میوه می‌آورد [فصل ۲۱ و ۲۲]

* اورشلیم آسمانی، بر ساخته‌ای از «کنگ‌دژ» است. سیاوش که فره کیان داشت، به نیروی هرمزد و امشاسپندان، کنگ‌دژ را به گونه‌ای ساخت که در آسمان، یکسره پرواز می‌کرد. آنگاه کیخسرو آمد و به مینوی کنگ‌دژ گفت: «تو خواهر من هستی و من برادر تو هستم... به سویم بازگرد». و کنگ‌دژ به سوی زمین آمد و در آنجا که «سیاوشگرد» است، پابرجا ماند. دیوارهایش از آبگینه، سیم، زر، کهریا و یاقوت بود.^۲

افزون بر این بازتابهایی از باروی جم را می‌توان در شهر مقدس یهود و مسیح‌نگریست.^۳

«صادق هدایت» درخت حیات را برابر با «هوم سپید» دانسته و می‌نویسد:

جزئیات افسانه این درخت تطبیق می‌کند با درخت Yggdrasil افسانه‌های اسکاندینا... توصیف درخت طوبی در رساله «عقل سرخ» تألیف «سهروردی» با درخت هوم سپید کاملاً تطبیق می‌کند.^۴

(۱) در استوره‌ها آمده که جمشید هنگام فرار از چنگ ضحاک، درون درختی پنهان می‌شود. اما او را می‌یابند و در همان حال، درخت را اره می‌کنند و جمشید به دو نیم می‌شود. به گزارش «زامیاد یشت»: «سپیتی‌زر» اره‌کننده جم بود و یارانش از ی‌دهاک (ضحاک) و دیوهای به نام «اکومن» و «خشم خونین» درفش بودند.

(۲) روایت پهلوی، ۶۴.

(۳) بنگرید به: شگفتی‌های باستانی ایران؛ باروی جم.

(۴) زندوهومن یسن (الف)، ۷۳.

بخش هشتم

خویشاوندان ودایی

زایش وداها از اوستا

بخش‌های بزرگی از سرزمینی که امروزه هند می‌خوانیم، از دیرباز همبسته با تمدنها و فرهنگهای ایرانی بوده است. و بسا یادگارهای باستانی که به نام هندی شناسانده‌اند، در بنیاد: ایرانیست؛ مانند تمدنهای «موهنجودارو» و «هاراپا» که با تمدنهای ایرانی در بلوچستان و کاشان یگانه‌اند.^۱ برخی پژوهشگران گاهی چنان‌کوته‌بینانه به تاریخ نگریسته‌اند که مایهٔ ریشخند است. برای نمونه:

پیدا شدن اسامی خدایان مشهور از اساتیر ودایی در آثار «بغازکوی» که امری شگفت‌آور است، به چند وجه مختلف تأویل شده است. برخی به پیروی از «ژاکوبی» Jacobi تصور کرده‌اند عده‌ای از هندوان یا همسایگان آنان که خدایان ودایی را می‌پرستیده‌اند، به «آسیای صغیر» مهاجرت کرده و این اسامی را با خود برده‌اند.... «هوسینگ» چنین دریافت است که در آثار «بغازکوی»^۲ و اسامی خاص آریایی در آسیای علیا میان قرنهای ۱۸ و ۱۴ ق.م، آثار عبور هندوان[!] از اروپا، از راه قفقاز یعنی همان راهی که چندی بعد، قبایل ایرانی از آن گذشته‌اند، دیده می‌شود.... «استن‌کنو» می‌گوید آیین ودایی که در سرزمین هند نضج یافته بود، در میان قبایل آریایی ایران پراکنده شد و رؤسایی که از این محیط به وجود آمده بودند، آن را به «آسیای علیا» بردند. «استن‌کنو» تصور می‌کند که نام چهار ایزد

(۱) بنگرید به: کلیاتی از تاریخ تمدن و فرهنگ، ۱۶۷ تا ۱۷۳.

(۲) بُغازکوی دهکده‌ای است در آناتولی (ناحیهٔ آنکارا). پیش از درآمدن ترک‌زبانان به سرزمینی که امروزه ترکیه خوانده می‌شود، این مرز همواره نشستگاه مردمان آریایی بوده است.

مذکور با املایی که در آثار «میتانی» دیده می‌شود، به تمام معنی هندی است [۱]¹
 ایزدان یاد شده که نامشان در پیمانی میان دو پادشاهی آریایی «هیتی» و «میتانی» آمده، چنینند:
 میترا، وارونا، اندرا، ناساتیا. به جز میترا، پژوهشگران نتوانسته‌اند رد پای از سه ایزد دیگر در
 اوستا بیابند؛² بنابراین پاره‌ای از آن‌ها، ایزدان یاد شده را هندی (ودایی) خواندند و پاره‌ای دیگر
 که آگاه‌تر بودند، ایزدان را یادگار دوران پیش از جدایی ایرانیان و هندیان دانسته‌اند. از آنجا که در
 آینده نشان خواهیم داد کتاب مقدس هندیان یعنی «ودا» زائیده اوستای اصلی و اولیه بوده است،
 تنها یادآور می‌شویم که سر نخ سه ایزد به اصطلاح ودایی در اوستا چنین است: اندرا = اندروای،
 ناساتیا = ناهید، ورونا = خورنه (فره). در ریگ‌ودا، اندرا پشتیبان و روزی‌بخش آریاهاست:
 * من [اندرا] زمین را به «آریا» بخشیدم. [۴:۲۶] «داسه»³ و «آریا» را از یکدیگر
 بازشناخته، بر همه نظر کرده، می‌روم. [۱۰:۸۶] ای اندرای قهرمان... روشنایی را
 به سوی «آریا» بکشا. [۲:۱۱] اندرا... مردم «آرین» را کمک می‌کند. [۱:۱۵۶]
 ناگفته نماند که خویشاوندان ودایی، سرزمین خود را «آریا ورتا» یا «آریا بهارات» می‌نامیدند که
 نشانه پیوستگی و همبستگی آنان با سرزمین مادریشان: ایران بوده است.
 «ر. همایونفرخ»:

ادبیاتی که از زبان سنسکریت به جا مانده، مربوط به آیین «وید»ها و یا کتاب
 «ودا»هاست. واژه «ودا» در زبان سنسکریت از ریشه «وید» Vid به معنی
 «دانستن» مشتق شده است. حالت آن «ویگیان» یا «ویجیان» (Knowing) و
 «ویدیه» به معنی دانش و فرهنگ است؛ ولی گاهی به صورت خاص «دانش
 الهی» به کار می‌رود... واژه اوستا اسم مفعول «وید» است؛ یعنی «آگاهانیدن
 خوش» یا «آگاهی از آنچه مژده داده شده است». اینکه ودا با پیروی از اوستا
 نامگذاری شده، خود دلیلی متقن و سندی علمی است دایر بر اینکه اوستا بر
 کتاب ودا، قدمت و دیرینگی دارد.³

(۱) مزدپرسی در ایران قدیم، ۲۷ تا ۲۹.

(۲) تنها توانسته‌اند سیمای دیوگونه ایشان را در نوشتارهای تازه‌تر اوستایی و نیز پهلوی پیدا کنند که به
 گونه‌های: آنذر (دیو دشمن ایزد اردیبهشت)، ورن (دیو بیراهه)، نوهیتا (دیو دشمن سپندارمذ) می‌باشد.
 (۳) داسه را برابر با سرزمین داهيو (دهستان) می‌توان دانست. از سوی دیگر در وداها از دیو - اژدهایی به
 نام داسه یاد شده که همان دهاک یا ضحاک در استوره‌های اوستایی می‌باشد.

(۳) تاریخ هشت هزار سال شعر ایرانی، ۱۷۳ و ۱۷۴.

وداها را بر چهار بخش می‌دانند که کهن‌ترین آنها: ریگ‌ودا، و پسین‌ترین: ائروا ودا می‌باشد.

۱. ریگ‌ودا: دانش سرودهای ستایش^۱.
۲. ساما (سمه) ودا: دانش آهنگ‌ها^۲.
۳. یاجور (یجر) ودا: دانش قربانی‌ها.
۴. ائروا (آتھروا) ودا: دانش وردهای جادویی^۳.

وداها دارای شرح و گزارش‌هاییست که به‌ویژه در چهار جُنگ و مجموعه جای گرفته‌اند: سمهیتا (سنهیتا)، برهمانا، آرن یکا، اوپانیشاد. همچنین در دل ادب سنسکریت، گوهرهایی می‌درخشند؛ مانند: مهابهارات، رامایانا، بهاگاواد گیتا.

«م. جلالی نایینی»:

کسانی که در زمینهٔ استوره‌شناسی ودایی کار می‌کنند، هرگز نمی‌توانند از مطالعهٔ اوستا غافل بمانند و از بررسی و تعمق در آن بی‌نیاز باشند؛ زیرا قدیمی‌ترین شکل زبان اوستایی با گویش (زبان) ودایی^۴ از نظر ترکیب کلمات، دستور زبان، املا، وزن و سبک عمومی شعر، چنان نزدیک و زیاد است که فقط با استفاده از قوانین آوایی و ترکیب صداها و تغییر تلفظ، می‌توان قطعات و بندهای اوستا را کلمه به کلمه، به شعر ودایی برگردانید و ابیاتی تنظیم و ترتیب داد که نه فقط از نظر شکل و صورت، بلکه از نظر روح شعری نیز درست و با ذوق سلیم، سازگار باشد... برای تحقیق در تاریخ «استوره‌شناسی ودایی» لازم است اوستا به عنوان یک متن صحیح و قدیم، راهنما باشد و مورد بررسی قرار بگیرد تا از طریق مقایسهٔ اساتیر تطبیقی به پاره‌ای از نکات نامفهوم و نامعلوم در ودا، از همزاد و همسال اوستایی آن استفاده شود و به مفهوم صحیح و واقعی دست یافت... «لودویگ» Ludwig و «ویبر» Wiber پاره‌ای از جملات «ریگ‌ودا» را که در آنها از «پریتھو» Prthu - «پرشوه» Parsavah ذکر به میان آمده است، پارت‌ها و پارس‌ها می‌دانند. در جمله‌ای از «ریگ‌ودا»: «یادو» [Yadu جادو] مخصوصاً با

- (۱) ریگ‌ودا دارای ۱۰۲۸ سوکتا (سرود) و ۲۰۰۶ ورگا (قطعه، ورق) ۱۰۴۶۲ ریک (شعر، بیت، آیه) و ۱۵۳۴۲۶ پادا (کلمه، یک‌چهارم بیت) می‌باشد. ریگ‌ودا در ده ماندالا (کتاب) تدوین شده است.
- (۲) از اینجا دانسته می‌شود که واژه‌های سَم و سَماع ریشهٔ آریایی دارد و عربی نیست.
- (۳) آئروا ودا را می‌توان به معنای «دانش آتشین» دانست. آئروا همان آتور یا آذر (آتش) است.
- (۴) اینکه وداها یک گویش (و نه زبان) در برابر زبان اوستایی به‌شمار می‌روند، نکتهٔ مهمیست.

پرشوه (پارس) رویارویی پیدا می‌کند.^۱ به گفته «ویلسون» M.H. Wilson منظور از کلمه «تیرندیره» Tirandira مذکور در ریگ‌ودا، پسر «پرشو» می‌باشد و این هر دو اسم ایرانیست؛ که تیرداد و پارس باشد... باید تصور کرد آن قسمت از سرودهای ریگ‌ودا که شامل اسامی نخستین ایرانیست، در فلات ایران سروده شده باشد... «ریشی»‌ها^۲ و خاندان‌های روحانی، آنها را در حافظه داشتند و به هند بردند و بعدها در هند به کتابت درآمده است... رگ‌بید (ریگ‌ودا) را «شروتی» Sruti (از مصدر: شرو = Sru = شنیدن) نیز می‌نامند^۳. شروتی به معنی: «دانش شنیدنی» و در برابر «سمرتی» Smrti (از ریشه سمی Smr = یادآوردن) است^۴ که مفهوم آن: «دانش در یاد مانده» یا «علم محفوظ» می‌باشد... برخی از دانشمندان هندی مانند «تیلک» Tilak بعضی از ماتراهای ریگ‌ودا را از روی محاسبات ارقام نجومی مربوط به پنج تا شش هزار سال پیش از میلاد و حتا قدیمتر دانسته‌اند... «ژاکوبی» Jacobi براساس اطلاعات نجومی چنین نتیجه می‌گیرد که تاریخ دو تا از سرودهای ریگ‌ودا در هزاره پنجم قبل از میلاد است.^۵

«ه. س. نیبرگ»:

زبان گاتها بی‌اندازه کهن است و می‌توان آن را به عنوان کهن‌ترین نمونه زبانهای آریایی که تا کنون می‌شناسیم، شناخت. این زبان با زبان ودایی هند باستان به اندازه‌ای نزدیک است که گویی باید پذیرفت مردی از گروه گاتها، زبان مردی از محافل ریگ‌ودا را می‌توانست دریابد.^۶

«ک. رمپیس»:

هرچه بیشتر گاتها را بررسی می‌کنم، بیشتر به این اندیشه ایمان می‌آورم که صورت و شکل فکری آن بسیار کهن‌تر از وداهاست و به همین سبب زمان

(۱) برابری دهید با استوره یونانی: پیکار «پرسه‌اوس» پهلوان پارسی با «مدوسا»ی جادوگر.

(۲) «ریشی» ویژه نامی ایرانیست که در خوزستان باستان به گونه «ریشا» نیز گفته می‌شد و به دو صورت پیشوند و پسوند به کار می‌رفت؛ مانند: کی‌ری‌ریشا (ایزد خوزی) و: ریشا پانلا (شهبانوی شوش و آنتشان).

(۳) «شرو» از ریشه سروش می‌تواند باشد.

(۴) سمرتی از ریشه «سَمَر» به معنی: افسانه است. «گرگانی» در آغاز «ویس و رامین» می‌گوید:

نوشته یافتم اندر سمرها ز گفت راویان اندر خبرها

(۵) گزیده ریگ‌ودا، مقدمه.

(۶) دین‌های ایران باستان، ۵۰.

زندگی پیامبر، پیش از پیدایش وداها باید باشد.^۱

«راجازم بهاگوات» زبان اوستا را خواهر بزرگ ودا می‌داند. به نوشته «اردشیر خبرداری»: چون بسیاری از واژه‌هایی که در گاتها دیده می‌شوند، نسبت به زبان ریگ ودا ناآشنا و قدیمی است، و همچنین دستور زبان گاتها بسیار ساده‌تر از وداست، بنابراین گاتها کهن‌تر از ریگ ودا می‌باشد.

«م. شهیدالله» ضمن بحث درباره اینکه چگونه مرور زمان، آهنگ و شکل واژه‌ها را دگرگون کرده، به زبانهای هم‌ریشه اشاره می‌کند و می‌گوید واژه ستارا Stara در اوستا بعدها در سانسکریت به «تارا» تغییر شکل داد و این واژه به معنی ستاره است. به گفته «پاندیت بچارداس» در دوران پیش از ودا، حرف «پ» به جای «و» در واژه‌ها به کار برده می‌شد. برای نمونه، واژه اسب در اوستا (Aspa) در سانسکریت به اشو Ashva تبدیل شده است. بسیاری از واژه‌های دوره گاتها در زمان ودا به کلی متروک شده‌اند. برخی از شکل‌های ضمیر که در اوستا و گاتها دیده شده‌اند، باستانی‌تر از واژه‌های مترادفشان در ریگ ودا می‌باشند؛ شکل افعال نیز همین‌گونه است.^۲

«ر. همایونفرخ»:

«م. ویلیامز» M. Williams نظر داده است که «آگنی» که واژه‌ایست سنسکریت، از واژه «آتر» اوستایی گرفته شده است. باید توجه داشت این نظریه دکتر ویلیامز که از سنسکریت و اوستاشناسان بنام است، خود دلیل بارز نیست بر اینکه گاتها نسبت به ریگ ودا قدمت و دیرینگی دارد. در اوستا فقط یک‌جا (فرگرد ۵ از بند ۴ هفتن هائیتی یشت) به این صورت «آگنی» Agenya آمده و در سراسر گاتها همه‌جا «آتر» یا «آتر» به کار رفته است.^۱

«ب. اسپونر» با نگرش به یادگارهای باستانی در پایتخت قدیمی هند: «پاتالی پوترا» که برگرفته از نقشه تخت جمشید بوده و نیز اینکه در رزمنامه «مهابهارات» ساختن چنین بناهایی به یآوری خدایی به نام «آسورامایا» انجام گرفته، آسورامایا را همان آهورامزدا می‌داند. در کتابهایی بس کهن‌تر از مهابهارات که «پوران» خوانده می‌شوند، بارها از کوه مرو یاد شده است: جایی که آسوراها در دامان آن استقرار یافتند و بهشتی که پناهگاه ۳۳ ایزد بود، در قلعه آن قرار داشت. اسپونر می‌نویسد که شماره ۳۳ از لحاظ دیانت زرتشتی یک شماره مقدس است؛ بنابراین مأخذ

(۱) چهارسو، ۲۴۲.

(۲) زمان زرتشت، ۷۱ تا ۷۶.

(۱) تاریخ هشت هزار سال شعر ایرانی، ۱۷۶.

و منشاء اصلی این روایت، اساتیر و روایات هندی نمی‌باشد. وی همچنین به یکی از کتابهای ودا یعنی «اثر ودا» که آثار فرهنگ ایرانی در آن فراوان است، توجه کرده و به نام دیگر این کتاب که «اثر وان گیر ساس» می‌باشد اشاره می‌کند و هر دو جزء ترکیب کننده این نام را ایرانی می‌داند. و آن را آمیزه‌ای از آنچه که مغان با خود آورده‌اند معرفی کرده است. وی می‌گوید:

در یک متن «ویشنو پورانا» عباراتی وجود دارد که در بررسی ما بسیار درخور نگرش و پر معنی است. در این متن تشریح شده که «انگیراسا» در «شاکا دویپا» یکی از وداها شمرده می‌شود.^۱ در حالی که این کتاب در اصل یک کتاب مقدس ایرانی بود و حتا به خط ایرانی نیز نبشته شده بود. در «شاکا دویپا» به جنگجویان: «ماگاد» ها لقب می‌دهند و برهمنان: «مگا» ها (مغان) نام دارند. ماگادها در سنسکریت دو معنی دارد: جنگجویان ایرانی - ساکنان ماگادها. این کلمه را در زبان سنسکریت نمی‌توان توجیه کرد و نمی‌توان گفت که در هند اصالت داشته و قدیمی می‌باشد. آنچه می‌توان گفت این است که این کلمه برای نخستین بار در «اثر ودا» به کار برده شده است.^۲

در «اثر ودا» آمده است که زمان: آسمان و زمین و «پاراجاپاتی» را که نقش آفریننده دارد، پدید آورد. این بینش برخاسته از کیش «زروان پرستی» می‌باشد که یکی از بزرگترین جهان بینی‌های علمی و فلسفی مغان ایرانی به‌شمار می‌رود:

* زمان، از آگاهان، آگاه‌تر است... او را نیرومندی، از هنرمندی است... سپهر (آسمان) از زمان آفریده شد.^۳

«ش.ک. هدی واله»:

بنا به استنباطی که از ریگ ودا (یکم ۱۱۲-۱۲) به دست می‌آید، زمانی مردم ودایی در کنار رودی به نام «رسا» می‌زیسته‌اند.^۴ در دوران سرایش ریگ ودا (ششم، ۶۱) آریایی‌های ودایی در ساحل «سرس وتی» می‌زیسته‌اند...

(۱) «شاکا دویپا» Saka dwipa دبیره (خط) یا دفتر سکایی، و «انگیراسا» Angirasa نیز شاید همانست که به گونه «انجیل» درآمد.

(۲) ماهنامه هنر و مردم، شماره‌های ۱۰۷ تا ۱۲۱ + چهارسو، ۲۰۸ تا ۲۲۲.

(۳) بُن‌دهش، ۳۶ و ۴۷ و ۴۸.

(۴) اگرچه پاره‌ای از پژوهشگران رود «رسا» را برابر با «رنگا» و یا جیحون یا سیحون دانسته‌اند، اما می‌توان آن را همان «رس» یا «ارس» دانست.

«هرختیتی» مذکور در اوستا واقع در حوالی کندهار (قندهار) همان رود «سرس وتی» است که در ودا ذکر شده... آریایی‌ها هنگام تألیف ریگ‌ودا به «پنجاب» کوچ ننموده بودند... در اواخر دوره ودایی، چند تن از نویسندگان ودا تحت تأثیر اصول بخصوصی از دین ایرانیان واقع شده‌اند. اصل توحید و یکتاپرستی که عارفان سرودگوی باستانی هند قبول نداشته‌اند از دین زرتشتی، بلکه مزدیسنا، اقتباس شده است. بعضی از نویسندگان ودا به مرور زمان به دریافت حقیقت اصل مذکور توفیق می‌یابند.^۱

«ابوریحان بیرونی»:

شمنان با شدت عداوتی که با برهمنیان دارند، از امم دیگر به هندوان نزدیک‌ترند. در ایام سابق، خراسان و فارس و عراق و موصل تا حوالی شام [سوریه] برآیین آنان بوده‌اند؛ تا بدان‌گاه که ستاره زرتشت از آذربایجان درخشید و او به بلخ به آیین مجوس بخواند. و گشتاسپ دعوت او را ارج نهاد و پور او: اسفندیار، آن آیین را به قهر و صلح در بلاد شرق و غرب بپراکند و از چین تا روم آتشکده‌ها افکند. و چون به دست شاهان پس از او فارس و عراق تصفیه شد، شمنان جلای وطن کردند و به شرق بلخ شدند و مجوس تا حال به ارض هند مانده‌اند و بدان‌جا: «مک» خوانده می‌شوند... گفته شده است که زرتشت، شمنان را در نامیدن شیاطین به نام اشرف اصناف [سرور آفریدگان] به نزد آنان انکار کرد و این معنی در پارسی از جهت مجوسان باقی ماند.^۲

کسانی را که برکوه‌ها نشینند و با مردم نیامیزند و خورد و پوشش از گیاه سازند و روی از این جهان برداشته باشند و دانایان باشند در همه علوم، ایشان را «برهمن» و «جندل» گویند و کسانی که در بت‌خانها، خدمت‌کننده‌ی بتان باشند و پرستنده روز و شب، ایشان را «شمن» گویند به هند و چین.^۳

درخور نگرش است که وزیر فریدون را «جندل» می‌نامیدند و او خود را شمن می‌خواند:

بدو گفت جندل که:	خرم بدی	همیشه ز تو دور، دست بدی
از ایران یکی کهترم چون شمن	پیام آوریده به شاه یمن	

(۱) زرتشت و همزمانان او در ویدا، ۴۸ تا ۵۳.

(۲) تحقیق ماللهند، ۱۱ و ۱۲ و ۶۶.

(۳) مجمل التواریخ، ۴۲۲.

گاتهای گمشده

در یکی از سروده‌های ریگ‌ودا که «عروسی سوریا» نام گرفته، از گاتها سخن رفته است:
 * لباس سوریا (خورشید) زیبا بود؛ او به جایگاهی آمد که گاتها آنجا را زینت
 بخشیده بودند. [۱۰:۸۵]

این سرود یادآور یسنا [۵۵:۲] می‌باشد که گاتها را به گونه لباس پارسایان نمودار ساخته است. تا کنون کاوش شانه‌به‌شانه و تحقیق تطبیقی میان اوستا با ودا انجام نگرفته است که فراگیر و مدون باشد. بی‌گمان می‌توان بخش‌هایی از اوستای گمشده را در وداها بازیافت. در اینجا به چند همسنگی میان گاتها و ریگ‌ودا پرداخته‌ایم و خواهیم دید اگر چه نام زرتشت را از سروده‌ها زدوده‌اند، اما سخنان وی را در لابلای وداها نگاه داشته‌اند.

* گاتها: توای مزداهورا؛ فرآموز واژه‌های اندیشه‌برانگیز خود را. با آوای [واک، کلام] تو چگونه جهان آغازین پدیدار شد؟ [۲۸:۱۱]^۱

(۱) ترجمه دوستخواه: ای مزداهورا؛ تو با مینوی خود مرا بیاموز و به زبان خویش بازگوی که آفرینش در آغاز چگونه پدید آمد؟

ترجمه نگارنده بر پایه این نشانی‌هاست:

الف) توا || آئوَنگها = آوای تو + وائوچنگهه مَنیشوش = واژه‌های اندیشه‌برانگیز.

ب) من [اهورامزدا] در آغاز واژگانی را فرو خواندم پیش از آفرینش آسمان برین [یسنا، هات ۱۹] به کلام خداوند، آسمانها ساخته شد. [مزامیر داوود، ۶: ۳۳] در ازل کلام بود... همه چیز به یاری او هستی یافت. [انجیل یوحنا، ۱-۳: ۱]

* ریگودا: [واک: من از همه اندیشمندترم... در نقطه اعلای جهان، من پدر (آسمان) را پدید آوردم. [۱۰:۱۲۵]

* گاتها: مانترا [کلام ایزدی] بهره پیروی از راستیست. [۴۴:۱۷]

* ریگودا: زمانی که «راستی نخست زاد» به من می رسد، بی درنگ بهره ای از آن کلام [مانترا] به من خواهد رسید [۱:۱۶۴]

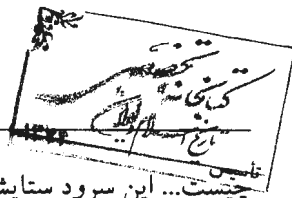
* گاتها: ای مزداهورا؛ تو بر همه آنان که سر آزار مرا دارند و هراسانم می کنند، فرمان می رانی. هم از این روست که دشمنی دروغ ورزان را از دوستان تو، بازخواهم داشت. [۳۲:۱۶] ای مزدا، از کردار آن کس که سر آزار جهانیان را دارد، مرا رنجی نخواهد رسید. گزند آن کردارهای دشمنانه، به خود او باز خواهد گشت. [۴۶:۸]

* ریگودا: هر میرنده ای که به نیروی دیوان، در اندیشه آزار ماست، باشد که او از کردار خویش، آزار ببندد... ای خدایان؛ شما با ساده دلان هستید. شما هر میرنده ای را در دل خویش می شناسید. شما دروغ را از راست به خوبی بازمی شناسید... ستم را از ما دور بدارید ای آسمان و زمین. [۸:۱۸]

* گاتها: ای مزداهورا؛ تو و «اشا»^۱ و «منش نیک» را سرودی نوآیین می گویم. [۲۸:۳] ما را در پرتو «اشا» یاری کن تا هنگامی که خرد ما دستخوش دودلی [پیشانی] است، اندیشه هایمان به هم نزدیک باشد. [۳۰:۹] هر کس باید بورزد (پشتیان باشد) داد (قانون) بنیادین زندگی را. [۳۳:۱] ای مزدا، داد (قانون) تو چیست؟ خواستار چیستی؟... فراگوی تا بشنوند و پاداش آموزش های تو را دریافتند. [۳۴:۱۲] سپندارمذ (زمین) سرچشمه راستین اشا می باشد. [۳۴:۹] فروغ خورشید و سپیده بامدادی، نمود اشاست. [۵۰:۱۰]

* ریگودا: حقیقت پای بستی است که زمین بر آن قرار دارد. [۱۰:۸۵] ای زمین و آسمان؛ این پریشانی مرا بنگرید... قانون الهی باستان کجاست؟ اکنون انتشار دهنده جدید آن کیست؟... شما ای خدایان که در آن دوردست در سه کشور روشن آسمان مقام دارید، چه چیز را راست و چه چیز را ناراست می شمارید؟ دعوت قدیم من از شما کجاست؟ پشتیبانی قوی شما از قانون

(۱) چنانکه خواهیم دید، اشا یا «ارت»، در ریگودا به گونه «ریتا» درآمده که معنی: قانون، نظم و هنجار (rīm) را در بردارد. در یسنا می خوانیم: داد (قانون) دیو ستیز را می ستاییم. داد زرتشتی را می ستاییم. [۶:۱۲] «ستوت یسنیه» را می ستاییم که نخستین داد جهان است... و جهان هستی را به خواست خویش، نو کند. [۵۵:۶]

پنجست... این سرود ستایش نوساخته، پابرجاست^۱؛ ای خدایان، گرد آید تا آن را بشنوید. جریان آبها: قانون است. راستی: نور گسترده آفتاب است. [۱:۱۰۵] ریتا (قانون جاودانی) رزق نیروبخش را گوناگون ساخته است. اندیشه قانون جاودانی، تخطی و تجاوز را برطرف می‌کند. سرود ستایش قانون جاودانی چون برخاست و درخشید، گوش‌های سنگین (کر) را باز نمود. پای‌بست‌های قانون جاودانی استوار و پابرجاست؛ و در رخسار زیبای او، جمال عالی هویدا می‌باشد. از برکت قانون مقدس دیرپای، خوراک برای ما می‌آورند... زمین ژرف و پهن‌آور، و آسمان، از آن قانون است. گاوان شیرده علوی [مینوی]، شیر خود را به قانون تقدیم می‌دارند^۲.

* گاتها: چه کسی زاینده (آفریدگار) و پاینده است روشن‌ان آغازین (ازلی) را؟ چه کسی خورشید را، ستار (درخشان) کرد و راه (مسیر) داد؟ کیست که [قرص] ماه را می‌افزاید و دگر بار می‌کاهد؟ چه کسی زمین را درانید (شکافید) و تا زیر نافش (ژرفایش) را فرو ریخت آبی که رویاننده (بارور کننده) است؟ کیست که باد را دمنده مه (ابر) نمود و یوغ بر تیز تازی‌اش نهاد^۳؟... کدام استاد، روشنی و تاریکی را آفرید؟ کدام استاد، خواب و بیداری را آفرید؟ که از اوست بامداد و نیمروز و شامگاه^۴. [۴:۳-۵]

* ریگ‌ودا: کیست که فرد نخستین را هنگام زایش دیده است؟ آن بی‌پیکری که پدید آورنده پیکرهاست، کیست؟ نفس و خون از زمین است؛ باری، روان (روح) از کجاست؟ کیست که نزد

(۱) آیا فرازهایی چون «انتشاردهنده جدید» و «سرود ستایش نوساخته» یادآور زرتشت نیستند؟ گرایش به «راستی» و «قانون» در سراسر گاتها موج می‌زند.

(۲) پسجید با یسنا که می‌گوید: ای آبهای بارور؛ شما را به یاری همی خوانیم. شما را که همچون مادرید. شما را که همچون گاو شیرده، پرستار بی‌نویانید و از همه آشامیدنی‌ها بهتر و خوشترید. [۳۸:۵] خرداد و امرداد را می‌ستاییم. شیر خوشی‌دهنده را می‌ستاییم. [۶:۱۷]

بنابراین گاوان شیرده علوی همان ابرهای باران‌زا هستند.

(۳) ترجمه دوستخواه: چه کسی در آغاز، آفریدگار و پدر اشته بوده است؟ کیست که راه [گردش] خورشید و ستارگان را بر نهاده است؟... کدامین کس زمین را در زیر نگاه داشت و سپهر را [بر فراز] جای داد که فرو نیفتد؟ کیست که آب و گیاه را [بیافرید]؟ کیست که باد و ابر تیره را شتاب بخشید؟

(۴) پسجید با قرآن / ترجمه زین‌العابدین رهنما:

او کسی است که خورشید را روشنایی [ضیاء] داد و ماه را نور؛ و برای آن، منازل مقدس کرد. [۱۰:۵] و اوست که از آسمان، آبی فرود آورد و رویاندنی‌ها را بدان رویانیدیم. [۶:۴۹] خداست که بادها را می‌فرستد و ابر را برمی‌انگیزد. [۳۰:۴۸] تاریکی و روشنی برقرار ساخت. [۶:۱] همانا ما آب (باران) را فرو ریختیم. پس از آن، زمین را شکافتیم، شکافتنی. و در آن، دانه را رویانیدیم. [۲۷-۲۵:۸۰]

دانایان، ره سپرده تا اینها را پرسیان شود؟... من از تو [ای آموزگار] می‌پرسم که پایان زمین کجاست؟ من از تو می‌پرسم که ناف جهان کجاست؟ من از تو می‌پرسم که نیروی بارور باران‌ساز چیست؟... من نگاهبان خستگی‌ناپذیر جهان را دیده‌ام؛ خورشید که در فراز و نشیب راه‌های گوناگون در پوشش است. دارنده روشنایی فشرده و فراگیر، در میان جهان در گردش است. [۱:۱۶۴] نیروی ارابه وایو [ایزد باد] را اعلام نما که چون می‌گذرد، همه چیز را درهم می‌شکند. آوایش رعدآساست. چون پیش می‌تازد و به آسمان می‌رسد، ابرها را برافروخته می‌سازد؛ و چون به زمین جولان می‌کند، توده غبار را بر آسمان برمی‌انگیزد... چون راه خود را در میان هوا با شتاب می‌پیماید، هرگز آرام نمی‌پذیرد. [۱۰:۱۶۸]

* گاتها: کیست که برای خویشتن، هم بهترین پارسایی و هم ایریمن بورزد. [۳:۳۳] و آن بهترین سروش اندیشه‌برانگیز مزدا، سروش اشا (نوی عشق) را گوش می‌دهیم که از توست ای اهورا. کدام است ایریمن؟ کدام است داد (قانون) زندگی خویش؟ تا بورزیم نیکو داد ستودنی را. [۷:۴۹] به کدام زمین نمایم؟ به کجا روی نمایم که پیرامون خویش: ایریمنی (دوستی) باشد و دهش؟ نیست مرا خوشنودی که رهنمونی بورزم دهستان (سرزمین) تو را به آموزش دروغین، ای مزداهورا. [۱:۴۶]

* ریگ‌ودا: مردی که مهمان‌نواز نیست... او نه ایریمن و نه دوستی را عزیز می‌دارد [۱۱۷:۱۰] راهی که دوستان ما... می‌پیمایند، راست و مستقیم و بی‌خار باشد. ایریمن و «بهگه»^۲ ما را رهبری کنند. [۱۵:۱۰] ما چگونه می‌توانیم در راه ایریمن نیرومند، از سد شیران بگذریم؟ [۱۰۵:۱] * * * گزارش: «ایریم» ودایی و «ایریمن» اوستایی، هر دو همبسته با دوستی و یآوری هستند. تکه یاد شده از ریگ‌ودا نشان می‌دهد که شاید برخی از گزارشگران گاتها یکسر به کژ راه رفته‌اند و به نادرست، سه طبقه اجتماعی را از این واژه‌ها دریافته باشند: (۱) ایریمن: روحانی.

(۱) ترجمه دوستخواه: کسی که با آئوَن - خواه خویشاوند، خواه همکار، خواه یاور - بهترین رفتارها را داشته باشد [۳:۳۳] ای مزدا، ای اهورا: [یگذار مردمان] با «منش نیک» و در پرتو «اشه» آن پیام و آموزش دین را بشنوند [و] تو خود نیز گواه باش که کدام یک از یاوران و خویشاوندان به دادرزی زندگی خواهد کرد تا همکاران مرا راهنمایی نیک باشد. [۷:۴۹] به کدام مرز و بوم روی آورم؟ به کجا روم [و از که] پناه جویم؟ مرا از خویشاوندان و یارانم دور می‌دارند. همکاران و فرمانروایان دُرُوند (دروغمند) سرزمین نیز خشنودم نمی‌کنند. ای مزداهورا، چگونه تو را خشنود توانم کرد؟ [۱:۴۶] (۲) در ریگ‌ودا: «بهگه» بخشنده برکت و پشتیبان قربانی مقدس به‌شمار رفته؛ بهگه همان بخ (ایزد والا) یا بیگ (Big) است.

(۲) خواتنو: سپاهی.

(۳) وِرِژنا: کشاورز.

در حالی که در بخش‌های دیگر یسنا و اوستا، با این ویژه نام‌ها روبرو می‌شویم:

(۱) آثرون Athravan آتوربان، روحانی.

(۲) رَته اِشتره Rathaeshtra ارتشتار، سپاهی.

(۳) وِستریوش Vastriush برزگر، کشاورز.

«م. معین»:

در آیین برهمنایی هندوان (که از حیث نژاد با ایرانیان قرابت تام دارند) نیز همین سه طبقه وجود دارد:

(۱) برهمنه Brahmana روحانیان. (در پارسی: برهمن).

(۲) خشاتریه Xshatriya رزمیان. (همریشه «خشته» اوستایی و پارسی باستان، و «شتر» پهلوی و «شهر» پارسی؛ به معنی: شهریاری).

(۳) وایسه Vaissiya دست‌ورزان و کشاورزان.

به‌طوری که مشاهده شد، در بخش‌های قدیم اوستا و ودا سه طبقه تعیین گردیده، ولی بعدها طبقه چهارمی بدانها افزوده‌اند.^۱

زرتشت می‌توانست برای نشان دادن مقام روحانی، از واژه «آتوربان» بهره ببرد، به‌ویژه که بارها از «آتور» یا آذر مقدس یاد کرده است. اگر گرهما (برهما) را اسم خاص ندانیم، همراه با ویژه‌نام «گرپن» نمایانگر طبقه روحانی در زمان زرتشت هستند.

«مولتون»:

اصلاً واژه «آتوربان» که معنی پیشوای روحانی را دارد، در گاتها وجود ندارد و این، دلیل بر آنست که زرتشت رهبری کردن و نیل به درجه کمال و جاودانی را ویژه گروه خاصی از مردم نمی‌دانسته، بلکه همه مردم را شایسته درک این مقام می‌شمرد.

«تارا پوروالا»:

در زمان گاتها هنوز مذهب یکتاپرستی، دوام و قوامی به خود نگرفته بود تا گروه یکتاپرستان به سه طبقه تقسیم شوند. دسته‌بندی و یا گروه‌بندی مردم در زمان

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۱۲۹ تا ۱۳۸.

اوستا [پس از زرتشت] شروع شد و نام سه طبقه پیشوایان و جنگجویان و برزیگران را در آنجا می‌توان یافت، نه در گاتها^۱.

در ترجمه‌های جدید گاتها^۲ از طبقات اجتماعی سخنی نرفته و چنین گزارش شده است:

(۱) ایریمن: یاور.

(۲) خواثو: خویشاوند، خودمانی.

(۳) ورزنا: همکار.

این ترجمان نیز نادرست می‌نماید و پدید آورنده تناقض‌ها و دشواری‌هایی می‌باشد؛ زیرا:

الف - درباره واژه «خواثو» این نگره‌ها نیز از پژوهشگران دیگر، در میان است: خود، خویش، متکی به نفس و مسلط بر خویش.

ب - ورزنا یعنی ورزیدن و پرداختن به چیزی. جالب است که واژه‌های هم‌ریشه‌ای چون «وا- وِرزوئی» و «وَرش ایت» در بندهای دیگر گاتها را به معنای: کارکردن و انجام دادن آورده‌اند و نه: همکاری.

پ - چگونه می‌توان این تناقض را حل کرد که از یک سو:

خودمانی‌ها و خویشاوندان، و همکاران، و یاران، سه گروه از پیروان زرتشت می‌باشند که خیلی به پیمبر ایران نزدیک بودند و از لحاظ پاکدامنی و پارسایی و بزرگ‌منشی، بر سایر پیروان، برتری داشتند.

و از سوی دیگر:

هات ۴۶ یسنا، نمایانگر فریاد و گلایه و شکایتی است که از ژرفای دل پیمبر پاک‌سرشت برمی‌خیزد. زیرا او خود را بی‌کس و بی‌پناه و یاور می‌خواند. در کمال یأس و ناامیدی می‌فرماید که خویشان، او را ترک گفته و دوستانش از او رویگردان‌اند^۳.

ت - ریگ‌ودا بهترین راهنما پس از اوستاست تا دریابیم که ایریمن نه به‌عنوان طبقه روحانی به کار رفته و نه گروه موسوم به یاوران. این ویژه‌نام که در اوستا به گونه آئیریامن Airyaman آمده، تنین‌انداز معنای «آریامنش» نیز هست.

«م. معین»:

(۱) گاتها: سروده‌های زرتشت، جلد یکم، ۳۰۰ و ۳۰۱.

(۲) مانند ترجمه‌های: عباس شوشتری (مهرین)، فیروز آذرگشسپ، جلیل دوستخواه و حسین وحیدی.

(۳) ف. آذرگشسپ: گاتها، سروده‌های زرتشت، جلد یکم، ۲۹۸ و جلد دوم، ۲۰۳.

این کلمه در ادب پهلوی: اثرمان، و در ادب پارسی: ایرمان، و در شاهنامه سه بار استعمال شده است؛ از آن جمله در رفتن گشتاسپ به روم. فردوسی گوید:

اگر کشته گردد به دست تو گرگ تو باشی به روم ایرمانی بزرگ

«کمال اسماعیل» گفته:

ای شرع‌پروری که گذشت از جناب تو دولت به هر کجا که رود ایرمان بود

«رفیع‌الدین لنبانی» گوید:

بدخواه تو ز خانه هستی چو رفت گفت جاوید زی تو خانه خدا که ایرمان برفت

در این ابیات، ایرمان را به جای مهمان گرفته‌اند و «ایرمان‌سرای» به جای «مهمان‌سرای» و «سرای سپنج» مستعمل است.^۱

«هـ رضی»:

با توجه به متن وداها و داستانهای کهن هندی است که متوجه می‌شویم جنبه اولیه «اثریامن»، جنبه ایزدی وی بوده است و بعدها سرود این ایزد به شکل نماز مقدسی درآمده است که از مفهوم ایزدیش منشعب گشته بود.^۲

ایریمن فرو کوبنده بیماری و مرگ و جادوان و پریان است. [وندیداد، ۲۰:۱۲] در رویارویی با بیماری‌های مرگبار اهریمن، هر مزد پیک خود، «نریوسنگ» را به سرای ایریمن می‌فرستد و او را به درمان بخشی، فرامی‌خواند. [۲۱:۶-۱۳] ایریمن برضد آزار، برانگیخته می‌شود و ستیزگی را برمی‌اندازد. [خرده اوستا، هاونگاه، ۶] در «اردیبهشت یشت»: نماز ایریمن در میان ماتراها برترین است. در یسنای ۵۴ که به نام «نماز ایریمن» نیز نامدار است، می‌خوانیم:

* ای ایریمن گرامی؛ بدین جا آی برای یاری مردان و زنان زرتشتی، یاری منش نیک، یاری هر «دین» که درخور پاداشی گرانبهاست... نماز ایریمن را می‌ستاییم؛ آن نماز توانای پیروز دشمن‌شکن که در میان گفتارهای اشا، بزرگترین آنهاست. گاتهای پاک، ردان شهریار اشون را می‌ستاییم.

بنابراینچه که آمد، می‌توان سرآغاز یسنای ۴۶ (گاتها) را چنین نیز نگاشت:

* (۱) کام^۳ (۲) نیموئی (۳) زام (۴) کوثر (۵) نموئی (۶) اپینی (۷) پثیری (۸)

(۱) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۱۳۱.

یکبار دیگر به یاد آوریم که به گفته ریگ‌ودا فردی که مهمان‌نواز نیست، ضد ایریمن است.

(۲) فرهنگ نام‌های اوستا، ۹۰ به بعد.

(۳) این واژه در ۲۸:۱۰ و ۳۳:۶ نیز آمده و چنین معنا شده است: آرزو، درخواست، کام. عجیب اینجاست

خَوِیْتِه اوش (۹) اَثیرِ مَنَس.

* (۱) کام من (۲) نمازگزاری (۳) زمین است. (۴) کجا (جایی که) (۵) نمازگزاری

(۶) + (۷) فرا می آورد (۸) خویشان را (۹) ایریمنی.

می دانیم که زمین در فرهنگ اوستایی مقدس بوده و یشت (سرود) ویژه‌ای به نام «زامیاد» و ایزدی به همین نام، به یادگار مانده است. درباره نمازگزاری زمین و ایرمانی (مهمان‌نوازی و پناه‌بخشی) آن، «اسدی توسی» می‌گوید:

زمین جای آرام هر آدمی است	همان خانه کردگار از زمی است
بساط خدایت هر که به راز	برو شد توان نزد یزدان فراز
زمین است هر جانور را پناه	تن زنده و مرده را جایگاه
چو جای نمازست گشته ست پست	همه در نماز از برش هر چه هست
همان اختران از فلک همچین	همه ساجدانند سر بر زمین
چو خوانیست کارد برو هر زمان	بی اندازه مردم همی میهمان
نه هرگز خورش‌هاش برد ز هم	نه مهمانش را گردد انبوه، کم
زمین چوئش مردم نباشد گم است	زمین را پرستنده هم مردم است

* گاتها: چگونه اشا آن مزد را می‌دهد: ده اسب نیرومند درخشان؛ تا من ای مزدا آگاه شوم از خرداد (رسایی) و امرداد (جاوانگی) و سپس هر دو آنها را به دست آورم [۴۴:۱۸]

* ریگ ودا: این چرخ زوال‌ناپذیر هموار چنبر، مکرر در گردش است.
«ده گانگان» در سطح بالای این چرخ، متحد گشته و جهان را حمل می‌کنند.

[۱:۱۶۴]

*** گزارش: شاید ترجمه درست تر آن باشد که ده گانه‌ها [ده اسب مینوی] پیشاپیش چرخ،

هماهنگ با یکدیگر، [ارابه] جهان را می‌کشند. در اوپانیشاد، این تمثیل آمده است:

* بدن: ارابه، حواس: اسبان کشنده ارابه، دل: افسار اسبان، خرد: راننده ارابه،
جیواتما [جان]: صاحب ارابه؛ که بر آن سوار است... هر کس در راندن ارابه،
چیره‌دست باشد و افسار اسبان را که دل است، درست بگیرد و براند، اسبان به

که مترجمان گاتها، بی توجه به آنچه که خودشان در هات‌های یاد شده ترجمه کرده‌اند، در هات ۴۶، معنای «کام» را نگاشته‌اند: «به کدام؟».

فرمان او خواهند بود. و صاحب و سوار ارابه را که «جیوآتما» است، به پایگاه بزرگی (= رسایی) خواهد رسانید که دیگر از آن جایگاه، فرود نیاید (= جاودانگی). و این مرتبه، عین پروردگار بزرگ است و اوج درجات.

[پنکھت کتهولی، ۹-۳:۳]

از آنجا که در بخش دیگری از اوپانیشاد [پنکھت شیت استر، ۱:۴] به حواس ده گانه انسان اشاره شده، بدین گونه راز ده اسپ گاتها گشوده می شود.^۱

افزون براین، باز هم نشانه هایی استعاری از ده گانه ها در دست داریم. در «گشتاسپ یشت» زرتشت به گشتاسپ می گوید:

* بشود که از تو ده پسر زاده شود؛ سه: چون آتوربانان، سه: چون ارتشتاران، سه:

چون واستریوشان (کشاورزان)، و یک پسر: مانند جاماسپ، آباد کننده کشور.^۲

از سروده مولانا درمی یابیم همانگونه که بدن دارای پنج حس (بویایی، بینایی، شنوایی، چشایی و بساوایی) می باشد، جان انسان نیز دارای پنج حس است. حس های بدن که از کارآیی کوچک و کرانه مند (محدود) برخوردارند، در برابر حس های روشن جان، نارسا و تاریکند. یادآور می گردد که امروزه از «حس ششم» و بیشتر از آن نیز سخن می رود که در قلمرو حس های جان، جای دارند.

حس خفاشت سوی مغرب دوان	حس دُریاشت سوی مشرق روان
راه حس، راه خران است ای سوار	ای خران را تو مزاحم، شرم دار
پنج حسی هست جز این پنج حس	آن چو زرِ سرخ و این حس ها چو مس
حس ابدان قوت ظلمت می خورند	حس جان از آفتابی می چرند
گر نبودی حس دیگر مر تو را	جز حس حیوان ز بیرون هوا
پس بسنی آدم مکرم کی بُدی	کی به حس مشترک محرم شدی

عزیزالدین نسفی / انسان کامل:

بدان که روح نفسانی که در دماغ است، مدرک و محرک است؛ و ادراک او بر دو قسم است: قسمی در ظاهر و قسمی در باطن. باز آنچه در ظاهر است، پنج قسمت است و آنچه در باطن هم پنج قسم است؛ یعنی حواس ظاهر، پنج است: سمع و بصر و شم و ذوق و لمس. و حواس باطن هم پنج است: حس مشترک و خیال و وهم و حافظه و متصرفه. و خیال، خزانه دار حس مشترک است و حافظه

(۱) این رازگشایی را وامدار «تارا پوروالا» هستیم. بنگرید به: گاتها سرودهای زرتشت، جلد دوم، ۱۴۴.

(۲) یادداشتهای گاتها، ۴۲۳.

خزانه‌دار و هم است. حس مشترک، مدرک صور محسوسات است و وهم مدرک معانی محسوسات است؛ یعنی حس مشترک شاهد را درمی‌یابد و هم غایب را. هرچه حواس بیرونی درمی‌یابند، آن جمله را حس مشترک درمی‌یابد و آن جمله در حس مشترک جمع‌اند. و حس مشترک را از جهت این حس مشترک گفته شد یعنی مسموعات و مبصرات و مشمومات و مذوقات و ملموسات در حس مشترک جمع‌اند. و وهم معنی دوستی را در دوست، و معنی دشمنی را در دشمن درمی‌یابد. و متصرفه آن است که در مدرکاتی که مخزون‌اند در خیال تصرف می‌کند به ترکیب و تفصیل.

در ریگ‌ودا سراینده‌ای که شعرهایش بسیار شبیه زرتشت است، می‌گوید:

* خردمند به آسانی راست را از دروغ، باز می‌شناسد... مگر من خدایان دروغ را پرستش کرده‌ام یا اندیشه‌های بیهوده‌ای درباره‌ی خدایان داشته‌ام؟... آنکه با زبان دروغ‌زن، مرا «یاتو دهانه»^۱ خوانده است، داغ هر «ده فرزند» خویش را ببیند... آن عفریتی که خود را پاک خطاب می‌کند و مرا دیو می‌خواند؛ هال آنکه من از فطرت دیو، به دور هستم. [۷:۱۰۴]

(۱) در «وایو پوران» دوازده «یاتو دهان» نام برده شده است. «یاتو»ها از متحدین داسیوس‌ها و از نژاد پست و مخرب، و در برابر آریاها که مردمی متمدن و نجیب بودند، قرار داشته‌اند.

[اوپانیشاد؛ لغت‌نامه و اعلام سانسکریت، ۶۶۳]

شاید «یاتو دهان» به معنای «جادو دهان» یا کسی باشد که سخنان اهریمنی می‌گوید.

بودای هندوایرانی

بودا، لقب «سیدارتا گوتاما» بود^۱. معنای بودا را: بیداری و روشن‌شدگی دانسته‌اند. در فرهنگ اوستایی، یکی از ساختارهای انسان: «بُذ» Baoza نام دارد که ریشه نام بودا می‌باشد؛ زیرا معنایش: هوشیاری و آگاهی است^۲.

پژوهشهای ژرف نشان می‌دهد که پیش از این بودا، که در زمان هخامنشیان می‌زیسته، چند بودای دیگر نیز بوده‌اند و استوره ایشان با زندگی «سیدارتا» درآمیخته است. «ابوریحان بیرونی» از مردم شمنی و هندیان یاد کرده که گزارش‌هایی از «بودای اول» و بودای پس از او داشتند که: از پنج سوی وجودش نور می‌درخشید و در هوا راه می‌رفت؛ به گونه‌ای که همواره یک وجب تا زمین فاصله داشت^۳. «شهرستانی» درباره زمان نخستین بودا نوشته که: ظهورش تا گاه هجرت، پنج‌هزار سال است^۴.

در نوشتارهای دیرین، بودا را به گونه‌های: بُد، بوذاسپ، بوداسف و مانند اینها نگاشته‌اند. جالب است که از گشت و گذار بودا و دعوی پیامبریش در ایران یاد شده و حتی پدید

(۱) به گونه «سیدارتا» Siddharta نیز خوانده شده است.

(۲) این واژه به گونه‌های «بُود»، «بُود» و «بوی» نیز درآمده و: در فارسی هم «بو بردن» را به معنی پی‌بردن به خبری یا رازی، و آگاهی یافتن از آن به کار می‌بریم. در اوستا این واژه به معنی نیروی درک و دریافت و فهم آدمیست که حافظه و هوش و نیروی بازشناسی (تمیز) را اداره می‌کند و یکی از نیروهای پنجگانه در هستی آدمی به شمار می‌رود. این نیرو با تن هر کس پدید می‌آید و پس از مرگ نیز برجا می‌ماند و به‌روان می‌پیوندد. [اوستا (الف)، ۹۵۰]

(۳) آثارالباقیه، ۲۹۸.

(۴) الملل و نحل، ۴۴۷.

آورنده خط فارسی بوده است.^۱ بیشتر تاریخ‌نگاران قدیمی، بودای نخستین را وزیر تهمورس دانسته‌اند. به گمان می‌رسد که بومگاه بودایی‌گری، ایران‌زمین بوده است؛ آنجا که به گفته «بیرونی» خراسان و هندوستان به یکدیگر می‌پیوست و معبد‌های بودایی که «بهار» و «فرخار» نامیده می‌شدند، به چشم می‌خورد.^۲ نامدارترین این نیایشگاه‌ها، «نوبهار» بود که در شهر بلخ جای داشت و به گفته «مسعودی» پیشینه‌اش به زمان «منوچهر پیشدادی» می‌رسید.^۳ پیشوای نوبهار را «برمک» می‌نامیدند^۴ و از چین و هند، مردمان و فرمانگزاران، با ارمغان‌هایی چند، برای نیایش و دستبوس به آنجا می‌شتافتند. در ارج این «خدای‌خانه» همین بس که به گفته «دقیقی» یزدان‌پرستان آن روزگار:

مرآن خانه را داشتندی چنان که مرکبه را تازیان این زمان
با نگرش به نشانه‌هایی چند، شاید بتوان گفت که شهر بلخ و شخص «لهراسپ» سرچشمه آیین
بودا به شمار می‌رود. در زمان ساسانیان داستانی به نام «بلوهر و بوداسپ» رواج داشت که بر پایه
آن، بودا شاگرد «بلوهر» بود. نام «بلوهر» با لهر(اسپ) و نیز کناره‌گیری بودا از تخت شاهی و
گوشه‌نشینی وی با کردار لهراسپ همسان است.^۵

«مسعودی»:

کسی از اهل درایت و تحقیق گفته است که بر در معبد (نوبهار) بلخ کتیبه‌ای به
فارسی خوانده است که ترجمه آن چنین است:
- بوداسپ گفته است دربار پادشاهان به سه خصلت نیاز دارد: خرد و بردباری و
دارایی.^۶

آیا «سیدارتا» به بلخ سفر کرده بود؟ آیا وی که از دودمان «ساکیا» شناخته می‌شد، یک سکایی
ایرانی تبار به شمار می‌رفت؟ آیا آنچه که به نام آیین بودایی می‌شناسیم، شاخه‌ای از کیش‌های
مغانه بوده است؟ «هرودوت» از شش تیره «ماد»ی نام برده که شاید در بنیاد، اشاره به شش مقام

(۱) بنگرید به: نخستین انسان و شهریار، ۲۴۰ و ۲۵۱.

(۲) آثارالباقیه، ۲۹۷.

(۳) مروج الذهب، جلد یکم، ۵۸۹.

(۴) برمک را می‌توان «پور مخ» دانست (مانند: یغ‌پور یا فغفور)؛ به‌ویژه که پسران در پی پدران به این مقام می‌رسیدند. بازماندگان این خاندان، در زمان عباسیان، دولتی ایرانی بنیاد نهند.

(۵) بنگرید به: شگفتی‌های باستانی ایران؛ نیایشگاه نوبهار.

(۶) مروج الذهب، جلد یکم، ۵۹۰.

روحانی و یا شش کیش باشد و یکی از آنها «بودی» است که بسیار همانند با «بودایی» می باشد.

«مهرداد مهرین»:

سه اصل زرتشتی: گفتار، پندار، کردار نیک در یکی از گفته های بودا، بازتاب یافته: «در کارهایت، در سختت، در اندیشه ات و در همه چیز با انضباط باش». برخی از پژوهشگران بر این باورند که سرچشمه بینش «سانکهی» که یکی از دستگاه های فلسفی نامدار هند است، همان اندیشه زرتشت می باشد، زیرا همانگونه که زرتشت به دو قوه خیر و شر باور دارد، فلسفه سانکهی نیز به دو نیروی مادی (شر) و معنوی (خیر) معتقد است.^۱

«ب. اسپونر»:

اگر سرگذشت زرتشت را آنگونه که «اشپیگل» و «جکسن» نبشته اند مطالعه و بررسی کنیم، به حقایق بسیار چشمگیری دست می یابیم. آیین بودا یک اقتباس دقیق از مذهب مغان در شرایط هندو یا یک زرتشتی هندی شده بوده است. ما این رسم غیرهندی تقدیس نیاکان را که یک رسم مذهبی مغان است، در آیین بودا نیز می یابیم. می بینیم که بودا توجهی به امتیازات طبقاتی و روش «کاست» در هند ندارد، زیرا که کاست یک نظام اجتماعی هند است و وی تحت تأثیر نظامات پارسی قرار دارد. هُرمِت برهمنان را در نظر دارد و برای این طبقه برتری خاص قائل است؛ گرچه این برهمنان در حقیقت همان مغان هستند.^۲

«اوپهام پوپ»:

تمدن ایران، دین بودایی اصلی را تغییر شکل داد، زیرا دین بودا در راه رساندن خود به چین ناچار شد از سرزمینهای زیر فرمان ایران بگذرد و در این بومها، پاره ای باورهای گوناگون دینی را جذب کرد که بیشتر آنها ریشه مهرپرستی داشتند و این باورهای ایرانی که در دین بودا نفوذ کرد، پیامدش این بود که تشریفات نامدار به «آمیدا» در دین بودایی رواج یابد.

«ح. نیرنوری»:

در اثر مهرپرستی که از ایران قدیم به هندوستان نفوذ کرده، و با در نظر گرفتن اینکه دین بودا در هندوستان همزمان با فتح «پنجاب» به وسیله داریوش بزرگ

(۱) فلسفه شرق، ۲۳۷.

(۲) چهارسو، ۲۲۲ و ۲۲۳.

آغاز شده، به قول «پرزیلوسکی» Przyluski محققاً نمی‌توان همانندی میان نام میترا یعنی مسیح ایرانی را با لفظ «میتریا» Maitreya یعنی بودای آینده، بدون رابطه دانست.

«دوشیزن گیمن» J. Duchesne Guillemen:

وقتی ما تغییر شکل یافتن دین بودا را به «بوداییزم ماهایانی» مطالعه می‌کنیم، درمی‌یابیم که این دگرگونی در زمان «کانیشکا» و در سوی شمال شرقی و منطقه «ختن» که زیر نفوذ آیین‌های ایرانی بوده، ناگهان نمایان شده و پیشرفت شگفت‌انگیزی داشته است. همچنین نام یک بودیساتواى دیگر به نام «آمیتابها» Amitabha یعنی «نور بی‌نهایت» بی‌گمان ما را به سوی ایران و ایزدان نورانی آن، رهبری می‌کند و به نفوذ ایران در این بخش از دگرگونی دین بودا، گواهی می‌دهد. بدون شک هند بودایی و سرچشمه قندهاری آن دارای مایه‌های ایرانیست و به ویژه آنها را در نمادهای خورشیدی که بوداهای بزرگ «بامیان» را دربرگرفته، می‌توان تشخیص داد.^۱

«واتسن»:

یک نفوذ به ویژه ایرانی در هنر بودایی چین را در طرح تصویر بودیساتوا که چهار زانو نشسته و روبانی بر سر بسته و غالباً شال گردن پهنی به گردن پیچیده، می‌توان یافت [یون‌کانگ - استان شانسی]. احتمال بیشتر دارد که تراشیدن پیکرهایی در حالت نشسته، خاستگاه ایرانی دارد و نه هندی. تردیدی نمی‌توان کرد که شخصیت و سرشت «بودا آمیتابا» آنگونه که در مشرق درباره‌اش تبلیغ می‌کردند تا اندازه زیادی به جهان‌شناسی و دین ایران مدیون است.^۲

«ماکس مولر» می‌نویسد:

مشابهت دین مسیحی با بودایی، حیرت‌آور است و اگر کسی مرا آگاه می‌کرد که تعلیمات بودایی از کدام راه داخل دین مسیحی شده، از او سپاسگزار می‌شدم. «ذبیح بهروز» در پاسخ می‌گوید:

با دقت در مذهب پادشاهان اشکانی و گسترش نفوذ آنها تا حدود مدیترانه، رفع

(۱) سهم ایران در تمدن جهان، ۲۹۳ و ۲۹۴.

(۲) تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی، ۶۶۸ و ۶۶۹.

این اشکال به آسانی می‌شود.^۱ حکایت‌های انجیل‌های چهارگانه شباهت حیرت‌آوری با بودایی دارد. این شباهت‌ها به اندازه‌ایست که کتابهای مفصل راجع به آنها نوشته شده و در آنها حکایت‌های شبیه به هم را در مقابل یکدیگر گذاشته‌اند و محال است که اینگونه شباهت را حمل بر توارد کرد. باری آنچه در تواریخ اروپا راجع به شباهت رسوم و اعیاد عیسوی یا مهری نوشته‌اند و یا هر چه در شباهت حکایت انجیل‌ها با بودایی اخیر ملاحظه می‌کنیم، همه مربوط به رسوم کلیسا و دوره زندگی حضرت عیسا است. ولی پایان زندگانی آن حضرت و مصلوب شدن، شباهت کامل با پایان زندگانی کریشنای هندی دارد. در زبان سانسکریت منظومه‌ای به نام «بهاگادگیتا»، تعلیمات مهرآمیز «کریشنا» و انجام کار او را به نظم آورده‌اند. به نظر ما آنچه باعث بقای این منظومه شده اینست که مطالبش را تا حد امکان نزدیک به عقاید هندی کرده‌اند.^۲

حلقه گمشده میان کریشنا و عیسا را «ع. شوشتری» به ما نشان می‌دهد:

زرتشت و کرشنا، نام دو تن از پاکان و دانشمندان آریایی است که یکی را مردم ایران: و خشور بزرگ می‌دانند و دیگری را مردم هند: مظهر ایزدی گویند. سخنانی که به این دو بزرگوار نسبت می‌دهند، باوجود دوری مکان و زمان و انقلابهای گوناگون، تأثیر عمیقی بر فرهنگ و زندگی مردم آن دو کشور به جای گذاشته‌اند. هر دو آموخته‌اند که آنچه می‌کنیم، باید به قصد و به خاطر وظیفه بکنیم. زندگی باید به شهامت و راستی و درستی و عزت نفس، نگهداری از شخصیت خود و احترام به شخصیت دیگران بگذرد. هر دو، اندیشه نیک را مهمتر از سخن نیک و کار نیک دانسته‌اند؛ زیرا تا اندیشه نیک و درست نباشد، سخن و کار نیز نیک و درست نمی‌شوند. هر دو در عصری ظهور کرده‌اند که دو گروه فرمانروا و رزمجو به رقابت بلند شدند و رزم نمودند. سخنان هر دو، با وجود نبودن ارتباط، به هم نزدیک بلکه زیر عنوانی گفته شده است که هماواز و هم معنی، یعنی «گیتا» و «گاتا» هر دو به معنی نغمه می‌باشند.^۳

م. بویس «درباره قومی ایرانی به نام «کامبوژ» می‌نویسد:

(۱) خط و فرهنگ، ۱۴۹.

(۲) قصه سکندر و دارا / دیباچه، ۴۰.

(۳) نغمه ایزدی، ۲۴.

در «مهابهارات» و در آثار ادبی «پالی» بارها در نقش ویژه ایرانیان، یعنی سوارکاران چابک و پرورندگان چیره‌دست اسبان، نمایان می‌شوند. در «جاتکا»ی بوداییان آمده که کامبوژها وارونه هندوها، از بایسته‌های دینی خود می‌دانند که حشرات، مارها، کرم‌ها و قورباغه‌ها را بکشند. همین نشان می‌دهد که اینان زرتشتیانی بوده‌اند که از دستورهای یاد شده در وندیداد [۱۴۵] پیروی می‌کرده‌اند... در شمال غربی هند بود که بوداییگری بدوی دگرگون گشت و کم‌کم به گونه «مهایانا» درآمد. کم نیستند پژوهشگرانی که می‌پندارند کیش زرتشتی در این دگرگونی دین بودا دست داشته است... از قول «کله آرخوس» شاگرد ارستو آورده‌اند که مغان، استادان روحانی و معنوی جیمنو سوفیست‌ها (برهمن‌های مرتاض) بوده‌اند.^۱

«مهدی فرشاد»:

چنین پیداست که از زمان فرمانروایی پارتیان، مهاجرت تعدادی از مغ‌های ستاینده «مهر» از سرزمین سیستان (سکستان) به غرب و به سوی هند آغاز گردید و این موج مهاجرت، به دفعات در سده‌های دیگر نیز تکرار شد. گفته شده که اقوام سکایی مقیم در سیستان که مهرپرست بودند، در حدود ۲۳۰۰ سال پیش به اطراف رود «سند» عزیمت کردند و با خود، دانشی عظیم از ستاره‌شناسی و تقویم را به هند بردند. تقویم این اقوام سکایی در نزد هندیان: «شکاکا دوباه» نام داشته است. «ورهمهر» Varahamihir ستاره‌شناس معروف سده ششم میلادی، فرزند شخصی به نام «آدی تیاداس» به معنای خدمتگزار خورشید، یک «مغ - برهمن» بوده است. و نیز چنین آمده که «ورهمهر» کتاب بزرگ خویش موسوم به: «بریهاتها» را به «مهر» تقدیم داشته است. علاوه بر این شخص، ستاره‌شناس معروف هند به نام «براهما گوپتا» که در حدود ۶۰۰ پس از میلاد می‌زیسته و کتاب مهم ستاره‌شناسی به نام «براهما سیدھانتا» را نگاشته، نیز از «مغ - برهمنان» سیستانی به شمار می‌آمده است. این «مغ - برهمنان» به زبان سانسکریت: «سکادیپی» یعنی مردمی از سکستان (سیستان) نامیده می‌شده‌اند.^۲

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۱۶۹ و ۱۸۹ و ۲۴۲.

(۲) تاریخ علم در ایران، ۱۴۶.

«ت. نصر»:

در تاریخ «گجرات» سه قرنی که از سال ۷۸ میلادی آغاز گردید، دورهٔ خشاتراپا (ساتراپ) نام دارد و نخستین خشاتراپای [شهربان] گجرات یک ایرانی بوده است... در هندوستان جنوبی کتیبه‌هایی به خط پهلوی مربوط به زمان ساسانیان هنوز باقیست و به عقیدهٔ «بورنل» Burnell در جنوب هندوستان شهری به نام «مانیگرام» یعنی «شهر مانی» وجود داشته است.^۱

«جیمز هال»:

شیر و خورشید در ایران در تصویر ایزد مهر با سرِ شیر، با یکدیگر دیده می‌شوند... شیر راگاهی چنان نشان می‌دادند که یکی از پنجه‌های قدامی خود را بر روی کرهٔ خورشید نهاده است. تصاویری از این‌گونه که به احتمال از ایران نشأت گرفته، به هندوستان و از آنجا در حدود سدهٔ چهارم میلادی به دنبال آیین بودایی، به چین رسید و در سدهٔ پنجم به ژاپن وارد شد... در آیین بودایی شیر نماد خود بودا و جنبه‌های اصول او بود.^۲

(۱) ابدیت ایران، جلد یکم، ۲۶۶.

(۲) فرهنگ نگاره‌ای نمادها، ۶۲ و ۶۳.

بخش نهم

مرز مهرآیین

همسرایی مار و سیمرغ

در جهان باستان، دو کیش کهن همیشه رویاروی یکدیگر بوده‌اند: مهرپرستی و مارپرستی. مهرپرستان بیشتر در بخش‌های بالایی و شمالی نشیمن داشتند و مارپرستان در سرزمین‌های نیمروزی و گرمسیر به سر می‌بردند. پیش از یکپارچگی مصر، این سرزمین به دو کشور بخش شده بود؛ در کشور فرازین (مصر علیا) خورشیدپرستی و در کشور فرودین (مصر سفلا) مارپرستی رواج داشت. پس از یکپارچگی مصر بود که بر تاج فرعونها آشتی دو نماد رزم‌آور مار و سیمرغ دیده شد.^۱ نگاره‌های مصری سرشار از نمایه‌های آیین میتراست. مصریان همانند ایرانیان، خدای خورشید خود را به گونه عقاب یا کرکس زرین با بالهای گشوده نشان می‌دادند. نخستین پادشاه استوره‌ای - تاریخی «منس» نام داشت که هم‌ریشه با نام «مانوس» اوستایی یا منوچهر در شاهنامه است.^۲ «دمشقی» در کتاب «نخبت‌الدهر» از پرستشگاهی به نام «عین شمس» به معنی «چشم خورشید» یاد کرده که در مصر به دست «هوشنگ» پادشاه پیشدادی ایران بنا

(۱) در استوره‌های سراسر جهان از دشمنی مار با پرنده‌ای که نماد خورشید است، سخن رفته که نمونه‌ای از آن را در استوره زرتشت دیدیم. ستیز جم با ضحاک ماردوش یا همان اژدهای سه‌سر اوستایی، کنایه‌ای از کشاکش دو کیش کهن می‌باشد. زادگاه ضحاک در شوش (دشت نیزه‌وران) است؛ جایی که جم را نیز در شمار یکی از ایزدان خود می‌پرستیده‌اند. برای آگاهی بیشتر بنگرید به:

- آفرینش خدایان، گفتار ۱۹.

- نبرد خدایان، گفتار ۱۹.

- شگفتی‌های باستانی ایران، ۱۰۰.

(۲) «منو» نخستین پدر بشر است، اما غالباً به‌ویژه نیای قوم آریا نامیده می‌شود... در تاریخ افسانه‌ای ایرانیان فقط اثراتی از «منو» نخستین انسان برجای مانده است. [نخستین انسان و شهریار، ۵۰۶ و ۵۰۷]

گردید. «مسهودی» در کتاب «اخبارالزمان» از «هرم مجوسی» که هیکل [پرستشگاه] ستارگان بود، و آبدستانهای ایرانی که بر روی آن، همه دانشها نگاشته شده بود، در مصر یاد کرده است. مصریان به تقلید از ایرانیان، حتا نهادن تندیس شیر را فراموش نکردند: اهرام مصر را یک شیر - مرد (ابوالهول) همراهی می‌کند؛ پیکره‌ای که در آستانه دروازه‌ها و آرامگاه‌های ایران باستان به فراوانی دیده می‌شد. کلاه مغانی، عصای مارسر، آتشدان، تاج شاخدار، مومیایی مردگان و... از دیگر اقتباسات مصریان به‌شمار می‌رود. به نوشته «ی. مجیدزاده»:

نوآوریهای ایلامی‌ها چنان بود که بعضی از آنها مانند نقش جانور ترکیبی شیر - شاهین به سرتاسر منطقه، حتا مصر، راه یافت.^۱

اگرچه سرزمین مصر در افریقا واقع شده، اما یکسره با فرهنگهای این قاره ناهمگون است و مصریان باستان از نژاد آریایی هستند. گاهی بر سر شاهان مصر، پرنده‌ای نشسته است؛ که همان «همای پادشاهی» و بخشنده فره در آیین‌های ایرانیست. لقب شاهان مصر: فرعون، نیز می‌تواند برساخته‌ای از «فره» باشد. در «مجمّل التواریخ» نام یکی از مهتران جادوگران فرعون: «شاپور» است. در «قصص الانبیا / جویری» یکی از فرعونهای مصر: اصلش از «بلخ» بود.^۲

یکی از چیستان‌های ناگشوده در برابر باستان‌شناسان، یافتن تابوتهای تهی از آدمی در اهرام و دیگر بناهای باستانی مصر بوده است. این تابوتها یادآور «تابوت عهد» در تورات هستند که همبستگی آن با مهرپرستی، از لقب تابوت، یعنی عهد و پیمان آشکار می‌شود؛ چراکه مهر، ایزد میثاق به‌شمار می‌رود. از مهرپرستان تابوتهایی به دست آمده که با آیین‌های ویژه‌ای در پیوند بوده:

در مهرکده «کارو بورگ» Carrawburg (انگلستان) نزدیک یک آتشگاه در قسمت جنوبی معبد، به گودال نسبتاً درازی برخورد کردند که شباهت بسیار با یک قبر داشت... در مهرکده «فستوراکس» Festorakes (مجارستان) تابوتی یافتند که پر از استخوان‌های انسان بود... نزدیک درگاه مهرکده «سن کلمان» ژم، دو آخور از جنس قلوه سنگ یافته‌اند که ریخت تابوت دارد.^۳

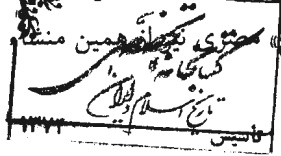
«وانلیر وِردن» با اشاره به سفرهای آسمانی روح پس از مرگ تن، که در دوره‌های نجومی ویژه‌ای انجام می‌پذیرد، می‌افزاید:

(۱) نیروهای مرموز در اهرام مصر؛ بخش پیوست (ایران: زادگاه اهرام).

(۲) فرهنگ تلمیحات، ۴۳۷.

(۳) آیین میترا، ۱۶۲ و ۲۰۲ و ۲۰۳.

در متن‌های فارسی میانه (پهلوی) چه بسیار به دوره‌های ۹۰۰ ساله و ۱۰۰۰ ساله و ۱۰۰ ساله اشاره شده است. گمان می‌کنم که «دوره روح» مصری، نیمه‌ساله همین منشأ بوده باشد.^۱

بنابر جهان‌بینی مصری:

هر فرد به هنگام تولد، «کا» Ka یا نیروی زندگی خود را دریافت می‌داشت، که در زندگی و پس از مرگ، با او همزیستی می‌کرد. چون با کالبد، جمع می‌آمد آدمی را به وجود می‌آورد و چون کالبد و «کا» از هم جدا می‌شدند، زندگی انسان به پایان می‌رسید. جنبه یا عنصر دیگری از منش آدمی با نشانه رمزی «با» Ba به تجسم درمی‌آمد که معمولاً پرنده‌ای بود با سر آدمی؛ و ویژگی‌اش این بود که با نگاه داشتن نشان رمزی حیات بر منخرین مرده، دوام زندگی او را در مقام «اخ» Akh یا فرد بلندپایه، تأمین می‌کرد. «اخ» نیز مانند «کا» و «با» چیزی جدا از انسان نبود؛ بلکه خود انسان بود در تغییرپذیری شرایط زندگی آینده، یا انسان در شکل جاودانش.^۲

سه نام یاد شده دقیقاً و عیناً برگرفته از فرهنگ اوستایی هستند.

- (۱) کا: همخانواده با «کی» به معنی: شاه و از ریشه «گی» Gi اوستایی و نیز «گائو» یا «گئو» به معنای: زندگی. نماد «کا» قوچ بود و همانندی «کا» با Cow (گاو) و نیز معنای دیگر «گئو» یعنی: گاو، درخور یادآور است. واژه «گی» یا «گیان» را امروزه به نام «جان» می‌خوانیم.
- (۲) با: همخانواده با واژه‌های اوستایی «بی» و «بو» به معنی: بودن. همچنین واژه‌های «بُذ» و «بوذ» به معنی: بوی، حس، هوشیاری و آگاهی. از آنجا که «با» یا «بوذ» را به گونه پرنده نشان می‌دادند، آیا نام «باز» از این ریشه است؟ نکته دیگر آنکه در زبانهای ایرانی، گاهی واژه‌های تک‌آوایی را تکرار می‌کنند؛ مانند: «وسوسه» که از ریشه «وس» اوستایی به معنای آرزو و خواهش است. بنابراین درمی‌یابیم که این واژه‌ها از چه تباری برخوردارند: کاکا^۳، بابا، بی‌بی!
- (۳) اخ: در زبان پهلوی «اخو» Akhw یعنی: هستی، وجود، جهان، نیروی زندگی، سرور،

(۱) پیدایش دانش نجوم، ۲۱۰.

(۲) تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر، ج ۱، ب ۲، ق ۲، ۷۱۵.

(۳) یکی از القاب خوزیان باستان: «کوک» Kuk بود. مانند: کوک الاتو، کوک تپتو، کوک مانسکست...

[حفاری هفت‌تپه، ۴۰۷]

خداوند و... ریشه این واژه در پهلوی کهن یا اوستایی به گونه «آه» Ah آمده است به معنی: هستی؛ و در زبان عربی: «حی» خوانده می‌شود.

«زادسپر» روانپژوه بزرگ ایرانی درباره این ساختارهای انسانی و همبستگی آنها، نوشتاری بس ارزنده دارد که در بخشی از آن می‌خوانیم:

* بوی (= با)، درون جان (= کا) آمیخته است و حس تشخیص جان، بیشتر به یاری بوی است. هنگامی که تن را خواب فراگیرد: جان در تن است، روان (روح) بیرون از تن، و بوی، میان ایشان پیامبری کند؛ آگاهی از روان بگیرد و به جان نشان دهد.^۱

(۱) گزیده‌های زادسپر، ۴۷.

این اندیشمند نهانبین، ساختار آدمی را چنین بخش‌بندی کرده است:

۱. تن.
- ۱-۱. تن گردی (گوشتی).
- ۱-۲. تن آبی.
- ۱-۳. تن بادی.
۲. جان.
- ۲-۱. جان روشن.
- ۲-۲. بوی.
- ۲-۳. فروهر.
۳. روان.
- ۳-۱. روان اندر تن.
- ۳-۲. روان بیرون تن.
- ۳-۳. روان اندر جهان مینوی.

جای پای ایرانیان

«مهرجی باهای کوکا» در نوشته خود به نام «روابط پیش از تاریخ میان ایران و مصر» چنین آورده است:

گروهی از مهاجران ایرانی که خورشید را به نام هور Hvar می پرستیدند، در کرانه های نیل جایگزین شدند. بنابراین تمدن ایرانیان به مراتب کهن تر از تمدن مصری ها بوده است.

«فلیندر پتری» Flinder Petri می گوید:

هنگامی که مصر تازه هنر کوزه گری را در مرحله ماگدالینی (۶ تا ۹ هزار سال ق.م) آغاز کرده بود، مردم شوش به کار نقاشی های زیبا روی کاشی می پرداختند و در مرحله سولترین (۹ تا ۱۲ هزار سال ق.م) بودند. این حقیقت دلیل بر آنست که ایلام (ایران) از لحاظ پیشرفت، یک دوره کامل پیش از مصر بوده است. این مطلب با یکی از بزرگترین کشفیات عصر حاضر مطابقت دارد. در مصر خنجری از سنگ چخماق با دسته عاج کشف شده. اما ساخت این خنجر کار مصری ها نبوده است. کنده کاری روی دسته خنجر بسیار عالیست و کمتر نظیر دارد و بی رقیب است. این کار وابسته به آموزشگاه عالی هنر در ایلام بوده است و زمان آن، یک دوره کامل جلوتر از زمانی که کاشی سازی، هنگام فرمانروایی نخستین دودمان مصر رواج داشته، بوده است.^۱

«هربرت جرج ولز»:

دانشمندی چون «فلیندر پتری» موافقت دارد که در زمان باستان، میان «گلخید» Colchid در جنوب قفقاز و مصر پیش از تاریخ، پیوندی بوده است. «هرودوت» به بعضی همانندی‌ها میان مردم «گلخید» و مصریان، اشاره می‌کند.^۱

«کرونین» Cronin:

تمدن ایران از اهرام مصر قدیمتر است. در هفت‌هزار سال پیش از میلاد مسیح، در سراسر خاک ایران کمتر نقطه‌ای یافت می‌شد که در آن جنگل و مراتع طبیعی نباشد. اگر غیر از این می‌بود، تمدن عظیم آریایی در ایران پدید نمی‌آمد.^۲

«دیوگنس» اطلاع می‌دهد که «ارستو» در کتاب بزرگ و عظیم خود به نام «درباره فلسفه» نوشته است: آیین مغان از آیین مصری کهن‌تر است.^۳

«سهراب جمشید جی»:

هنگامی که در حروف هیراتیک مصری به مطالعه پرداختم در ضمن این تحقیق به یک موضوع برخورد نموده و آن عبارت از این است که واضعین اولیه این حروف، هر اداتی را از روی کلمات اوستایی برداشته‌اند. مثلاً در اوستا حرف اول یک کلمه که معنی معینی داشته است در حروف هیراتیک برای اداتی وضع شده که به همان معنی لیکن با تلفظ بوده است. تمام اسامی مصریان قدیم همان اسامی و کلمات اوستا بوده و هر حرفی از حروف اوستایی نیز شکل یکی از چیزهای محسوس بوده است. تاریخ حروف هیراتیک از ده‌هزار سال پیش شناخته می‌شود و شک نیست که همان حروف اوستایی بوده که با تغییراتی وضع گردیده است.^۴

به گونه‌ی مشت نمونه خروار، به واژه‌های مصری که ریشه در زبانهای ایرانی دارد می‌نگریم:

نِفر Nefer: تنبور [نفر].

پر Per: خانه [کپر، پل (شهر)، بارو].

(۱) کلیات تاریخ، جلد یکم، ۲۳۰.

(۲) کلیاتی از تاریخ تمدن و فرهنگ، ۱۵۹.

(۳) تاریخ مطالعات دین‌های ایرانی، ۱۳۹ و ۱۴۰.

(۴) ایران‌باستان سرچشمه تمدن جهان بوده است؛ نامه ایران باستان، هفتم دی ماه ۱۳۱۴. + گاهنامه رومن، شماره ۶.

دوت dot: دست.

رو ro/ru دهان [𐎠𐎡𐎴، رو، رخ].

شی Shy: دریاچه [𐎠𐎡𐎴، سی، سو = زه یا زره = دریا].

خورشید بامدادی: خفّری [𐎠𐎡𐎴، خور].

خورشید نیمروزی: رع / رآ [𐎠𐎡𐎴، رثو (اوستایی)، روز].

خورشید شامگاهی و پاییزی^۱: تومو / آتوننی / آتومو [𐎠𐎡𐎴، اتو (خورشید خدای سومری)].

نون (ایزد): نان نا (سومری)، نون (پدر یوشع در تورات).

نو (ایزد): آنو (سومری)، نوح (تورات)، آنوس (هیتی).

آپویی (دیو): آپوش (اوستایی)، آپسو (سومری).

تهوت / توت (ایزد): تاتا (نام فرمانروایی در شوش)، تاتا (پدر در زبان سنسکریت).

نوئیت (ایزد): ناهید.

آمون: ماونگه (ماه)، Moon.

به روایت افلاتون، در «مصر علیا»، در شهر «تبس»^۲ پادشاهی به نام «تاموس» از ایزدی به اسم «توت» هنرهای گوناگون را می‌آموزد و زمانی که سخن از آموزش الفبا به میان می‌آید، با دیده‌ای انتقادی و خرده‌گیرانه به «توت» می‌گوید:

- این هنر، روح آدمیان را سست می‌کند و به نسیان مبتلا می‌سازد؛ زیرا مردمان

امید به نوشته‌ها می‌بندند و نیروی یادآوری را مهمل می‌گذارند^۳...

آیا گزارش یاد شده (هرچند با دیدگاهی وارونه) همبسته با داستان تهمورس و خط‌آموزی وی

(۱) پاییز در زبان انگلیسی autumn خوانده می‌شود.

(۲) همانندی نام این شهر با «طبس» در خراسان و نیز نام «توت» یا «توث» با «طوس» درخور نگرش است. افزون براین، در بلوک زهرای قزوین، دو روستاست به نام «سگزآباد» و «ابراهیم‌آباد» که اهالی آنها خود را تات (توت؟!) می‌خوانند و داستانی در این باره به یاد دارند:

در زمانهای خیلی قدیم پادشاهی بوده است خونخوار که تصمیم می‌گیرد همه آبادی‌ها را ویران کند و مردمان را بکشد. اسم این شاه: تات بوده است؛ با این علامت که روی کلاهخود او و اطرافیان او شاخ بوده [تات‌نشین‌های بلوک زهرا، ۹۲]. کلاه دو شاخ (ذوالقرنین) به فراوانی در آثار مصری دیده می‌شود. به‌نوشته «ذ. بهروز»: برخی از اجداد پادشاهان قدیم ایران، نام «دوسر» داشته‌اند که به معنی ذوالقرنین است و نقش چند تن از آنها تاجی دو شاخ‌بر سر دارد که این نقش‌ها قدیم‌تر از نقوش مصری است. [قصه سکندر و دارا، ۱۳].

(۳) دوره آثار افلاتون، ۱۳۵۲.

است؟ آیا بازتابی فشرده از نام تامورس (تهمورس) را در «تاموس» می‌توان دید؟
مصریان باستان بنیانگذاری فرهنگ و تمدن در سرزمینشان را از ایزدی به نام «اوزیریس»
می‌دانستند:

«کون» در کتاب «تاریخ بشر» دربارهٔ زادگاه «اوزیریس» می‌نویسد که سرزمین
مزبور مه‌آلود بوده و از کوه‌های مرتفعی محصور بوده است که پاره‌ای از آنها
آتشفشانی بوده‌اند. به فاصله‌ای در کنار کوه‌ها، دریاچهٔ عظیمی وجود داشته و در
بین آنها شبکه‌ای از رودها و کانال‌های آبیاری بود. در طرف کوه‌ها جنگل انبوهی
بود. در حالی که دورتر از کوه‌ها و دورتر از اراضی زراعتی، بیابانی گسترده بود.
در شرح بالا هیچ چیز شبیه مصر نیست. در بین جاهایی که تصویر بالا به خاطر
می‌آورد، قسمتی از آسیای مرکزی غربی است که در شمال کوه‌های «هندوکوش»
و البرز تا ساحل دریای خزر گسترش دارد و شامل ناحیهٔ آمو دریاست که حتا
دارای مه و آتشفشانی و درختان مورد بحث می‌باشد.^۱

اگر ایران زادگاه اوزیریس بوده، آیا از او نشانه‌ای به جای مانده است؟ پاسخ را می‌توان در شوش و
آنشان (ایلام) جست؛ جایی که از ایزد بزرگی به نام «اوزیری» یاد گردیده^۲ و شاید همان «عزیر»
باشد. برای این ایزد پرستشگاه بزرگی بنا کرده بودند و دور نیست که نام سرزمین «اوز» یا هوز
(خوزستان) از همین ایزد گرفته شده باشد. در نوشتارهای پهلوی، ایزد غروب: «اوزیرین» نام
دارد^۳. همچنین استورهٔ هوروس و مادرش: «ایزیس» ریشه در مهرپرستی دارد و یادآور «مهر» و
«ناهید» است؛ به‌ویژه که در پایان آذرماه (یلدا):

در پرستشگاه‌ها ایزیس را به صورت مادر مقدسی نشان می‌دادند که در استبلی
قرار دارد و فرزندی را که از راه معجزه آورده، در دامن خود، شیر می‌دهد. این
افسانه‌های شاعرانه و فلسفی، تأثیر ژرفی در شعایر مسیحی داشته؛ تا آنجا که
نخستین مسیحیان، گاهی در برابر تندیس ایزیس که طفل خود: هوروس را شیر
می‌داد، زانو می‌زدند و دعا می‌خواندند.^۴

(۱) پیدایش تمدن در آذربایجان، ۳۰۳.

به گمان «م. سیاهپوش» نشانی‌های زادگاه اوزیریس با آذربایجان باستان نیز سازگاری کامل دارد.

(۲) حفاری هفت‌تپه دشت خوزستان، ۴۰۳.

(۳) بن‌دهش، ۵۰.

(۴) تاریخ تمدن / مشرق‌زمین گاهوارهٔ تمدن، ۲۴۰.

همزمانی زاد روز هوروس با یلدا یا زایش ایزد مهر، جای گمان نمی‌گذارد که آیین‌های استوره‌ای ایران در مصر رواج داشته است. «مسعودی» درباره یکی از شاهان باستانی مصر به نام «اشمون» می‌نویسد:

او نخستین کسی بود که در مصر نوروز را برپا داشت؛ هفت روز می‌خوردند و می‌نوشتند و به‌پندار خود، با این کار، ستارگان را گرمی می‌داشتند.^۱

«د. صنعتی» دو سند درباره رواج نوروز در مصر باستان، به دست داده است.^۲ یکی درباره «شب نوروزالله»؛ شبی که در ایام باستانی با آیین‌های ویژه‌ای «اوزیریس» خداوندگار «نیل» نیایش و ستایش می‌شد. سند دیگر درباره آیین «ابو نوروز» است که به گونه پیرمردی بلندبالا پنداشته می‌شد که ریشی عاریه بر چانه داشت. (کوسه ریشدارا) وی به جای پادشاه کشته می‌شد و شاه پس از مرگ طبیعی به «اوزیریس» می‌پیوست.

نگارنده با نگرش به اهمیت نوشتار یاد شده، گزارشی بر آن نگاشت که در اینجا به همان‌گونه آورده می‌شود:

دو سند از نوروز در مصر باستان

(۱) در سند اول آمده است که در شب «نوروزالله»، زنان مصری، یک رشته آیین‌ها را به‌جا می‌آوردند که در پیوند با رود و آب است. یادآوری می‌شود که یکی از مراسم نوروز در ایران،

(۱) اخبارالزمان، ۲۰۵.

(۲) گاهنامه آینده، فروردین - تیر ۱۳۶۹، رویه ۳۴.

همایون صنعتی در آغاز نوشتارش به نکته مهمی اشاره می‌کند: «حسن تقی‌زاده» در کتاب بسیار نفیس «گاهشماری در ایران باستان» و همچنین سایر آثاری که درباره تاریخ تحول گاهشماری در فلات ایران از خود به‌جا گذاشته، در یک نکته، چه تلویحاً و چه تصریحاً اصرار دارد و تأکید می‌ورزد و آن اینکه تقویم و سیستم گاهشماری ایران باستان، متأثر و متحول از گاهشماری مصر قدیم است. بخصوص تأکید می‌کند که اصلاحات در گاهشماری اوستایی قدیم که منجر به پیدایش گاهشماری اوستایی جدید گردید، بعد از تسخیر مجدد مصر به دست «داریوش اول» و تحت تأثیر گاهشماری رایج در مصر آن زمان صورت گرفته است. بعضی شواهد سبب شک و تردید در صحت این حدس «تقی‌زاده» می‌شود. از جمله: شیوع پدیده ده گانه‌ها یا «دکان‌ها» باوری که ریشه‌های آن را در فلات ایران هنوز می‌توان دید. یا: رواج سال ۳۶۰ روزه بدون کیبسه و بدون خمرسه، به مدت تقریباً هزار سال از اواخر هزاره سوم ق.م تا اواخر هزاره دوم ق.م در مصر باستان. یا: اطلاعاتی که جسته و گریخته درباره رواج مفهوم نوروز با همین اسم «نوروز» در مصر باستان، به دست می‌آید. عجیب آنکه ظاهراً تا همین زمان حاضر، لااقل تا پنجاه سال قبل، مراسم نوروز در ده‌های دورافتاده و قبطی‌نشین مصر اجرا می‌شده است... وجود این قرائن و امارات می‌تواند حکایت از آن کند که مطلب بدان سادگی و سهولت که تقی‌زاده حدس زده، نبوده است.

جشن آبریزگان بوده و در این باره، نوشته‌هایی چند از ابوریحان بیرونی درباره غسل و شست و شوی مردم در گاه نوروز به جا مانده است. آشکار می‌باشد که این آیین‌های آب، ریشه در آیین‌های مهرپرستی و ناهیدپرستی دارد. در انجام آیین‌های آب‌ورزانه مصری، شمار و عدد ۹ به چشم می‌خورد، مانند ۹ بار غسل و ۹ بار آشامیدن آب. با نگرش به اینکه شماره ۹، خود، پیامد ضرب شمار مقدس ۳ می‌باشد، در جهان‌بینی ایرانی با این بینش‌ها روبرو هستیم.

(الف) برآیند هزاره‌های آفرینش در برخی از جهان‌بینی‌های ایرانی، برابر با ۹ هزار سال است.

(ب) در دریای مقدس کیانسه، ۹۹/۹۹۹ فروهر، از آفریده‌های اهورایی، نگاهبانی می‌کنند.

(۲) در سند دوم، با این آیین ویژه روبرو می‌شویم: پادشاه که کاهن بزرگ نیز بود، در زمانی معین، کشته می‌شد و دوشیزگان خاندان شاهی، با جانشین شاه پیشین، پیوند می‌یافتند. در استوره جمشید نیز، این شاه - موبد، به دست ضحاک از پای درمی‌آید و خواهرانش - شهرناز و ارنواز - از آن ضحاک می‌شوند و دگربار، پس از کشته شدن ضحاک به دست فریدون، به پیوند فریدون درمی‌آیند. افزون بر این، از ایزدی با سرپوش شغال‌نما، یاد شده که رهنمای پادشاه مرده به سوی جهان دیگر بود. نماد شغال را می‌توان برابر با نماد سگ‌های یم (جم) در وداها دانست که در آستان جایگاه مردگان، قرار داشته‌اند. و اما درباره ابونوروز که همان میرنوروزی است:

راز ابونوروز که با اوزیریس - سلطان مردگان - پیوند می‌داشت، با نگرش به سیمای جم، گشوده می‌شود. اوزیریس و جم (یم) نماد سیاره کیوان بودند: هفتمین گردنده شناخته شده در روزگار باستان، واپسین خان و جایگاه در آیین مهرپرستی. در نوشته‌های باستانی ایران مانند «بن‌دهش»، کیوان: ستاره مرگ، یاد شده و جم یا یم در نوشته‌های وایسی بسان اوزیریس، خداوندگار درگذشتگان به شمار می‌رفت. در آیین مهر، والاترین درجه (خان هفتم) از آن کیوان بوده که «پیر» شناخته می‌شده و از نشانه‌هایش، حلقه و داس بوده است. جم نیز دارای حلقه و عصای زرین بود و سرانجام می‌بینیم که میرنوروزی مصری را به گونه پیرمردی می‌آراستند که تاج (= حلقه) بر سر، و برسم (= عصا) در داشت.

از سوی دیگر می‌دانیم که جم، پایه‌گذار نوروز است. در یک نگرش فراگیر، جم دارای دو ویژگی رو در روی زیندگی و میرندگی می‌باشد و آیین نوروز نیز در میان بسیاری از مردم آسیای غربی، در بر دارنده این دو ویژگی بود. برای نمونه «جشن بهاری آدونیس که در آسیای مقدم و در یونان برپا می‌شده، در ابتدا آیین عزا بوده که ضمن آن، مرگ آدونیس، خدای گیاهان را یادآوری می‌کردند. اما در عین حال، جشن شادی نیز بود، زیرا خدا دوباره زنده می‌شد».

درباره ابونوروز مصری که همان میرنوروزی ایرانی است، نوشته‌هایی چند، به جا مانده

که بررسی آنها در این کورته‌نوشت، نمی‌گنجد و نیاز به نوشتاری جداگانه دارد. در پایان، جای دریغ است که بسیاری از پژوهشگران بیگانه و ایرانی، همواره ایران را وام‌گیرنده فرهنگ و تمدن بابل و مصر و یونان دانسته‌اند، در حالی که با اندکی پژوهش و کاوش، می‌توان پرده‌های دروغ را به کنار زد و نشان داد که ایران‌زمین، خاستگاه راستین فرهنگ و تمدن بشری بوده است.

«امید عطایی»^۱

«کویاجی» به همانندی‌هایی میان پرستشگاه گشتاسپ در کاشمر و یک نیایشگاه مصری اشاره کرده است:

الف) تالار کاشمر دور تا دورِ سروی که زرتشت کاشته بود، ساخته شد. در مصر نیز مهرآب مرکزی هر خانه، یک درخت داشت و در نیایشگاه «هلیوپولیس» Helio-Polis نقش این درخت مرکزی با درخت مشهور «پرسیه» Persea بود.

ب) روی هر یک از برگهای سرو کاشمر، نام گشتاسپ و اندرزی خطاب به او نقش شده بود. «آمون» خدای مصری نیز عیناً به‌همین‌گونه نام شاهان مصر را روی برگهای درخت «پرسیه» ثبت کرده بود. گاهی مصری‌ها از این حد نیز فراتر رفته و گفته‌اند که خدایان، خود شاه را در وجود آن درخت آسمانی تجسم بخشیده‌اند.

پ) زرتشت، دیو را در تالار کاشمر به بند می‌کشد^۲. در مصر نیز مارِ غول‌آسایی به نام «آپی» Apepi یا «آپوفیز» در پای درخت «پرسیه» به زنجیر کشیده می‌شود و یا به قتل می‌رسد. این مار، دشمن بزرگ خدای آفتاب به‌شمار می‌رفت.

ت) به فرمان گشتاسپ، بر روی دیوارهای تالار کاشمر، نقش برجسته شاهان ایران را کنده بودند. در مهرآبه‌ها و معبد‌های مصر نیز پیکره‌ها و نقش‌های برجسته شاهان وجود داشت^۳.

(۱) گاهنامه آینده، امرداد - آبان ۱۳۷۰.

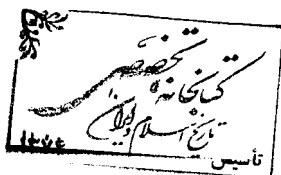
(۲) موضوع به بند کشیدن دیو را مؤلف از این بیت اقتباس کرده است:

پرستشکده گشت از ایشان بهشت بیست اندرو دیو را زردهشت

اما ظاهراً معنی بیت این است که پیروزی آیین زرتشت و برپا شدن آن تالار و آتشکده بزرگ، باعث کوتاه دستی دیوان که دشمنان آیین وی بودند، گردید. [جلیل دوستخواه]

(۳) آیین‌ها و افسانه‌های ایران و چین‌باستان، ۲۴.

فرعون اهورایی

«ذ. بهروز»:

حوادثی که در عصر کاشی‌ها [کاسپی‌ها] در مغرب آسیا واقع شده است، از هر حیث قابل توجه است. از حوادث مهم این عصر، رفتن «هوکسس‌ها» به مصر و بردن اسبهای ایران به آنجاست. هوکسس‌ها در حدود پنج قرن در مصر پادشاهی کردند و عاقبت از مصر بیرون آمدند. آثار پادشاهان هوکسس که از جزیره «کرت» تا اطراف بغداد دیده شده، شهرت این پادشاهان را تا این نقاط دور دست می‌رساند. مطابق معمول بر سر نژاد این قوم هم نزاع است؛ ولی پس از سالها نزاع و لجاج، اخیراً نوشته‌اند که آنها از نژاد ختی‌ها [هیتی‌ها] و هند و ایرانی هستند. در هر صورت، بستگی نژادی اقوام کاشی و ختی و هوکسس، و ارتباط پیشرفت آنها در سرزمین‌های بابل، آناتولی و مصر، و همزمانی این لشکرکشی‌ها و اهمیت این حوادث، قابل انکار نیست و مخصوصاً در این قسمت از تاریخ باید دقت نمود تا تحت تأثیر مغالطه و تبلیغات واقع نگردیم. معنی هوکسس را «امیرچوپان» نوشته‌اند که هنوز پذیرفته نشده. ظاهراً باید صورتی از کلمه فارسی باستانی «هوخشس» یعنی شهریار خوب یا امپراتور باشد که به صورت قدیمی مصری آن، از صورت یونانی نزدیکتر است. در اواسط دوره کاشی، یکی از پادشاهان مصر، زنی میتانی (ایرانی) داشته و مذهب آفتاب‌پرستی در مصر رواج گرفته است و به آفتاب: «آتون» می‌گفتند. این دین یکتاپرستی که به جای پرستش پروردگاران حیوانی در مصر تبلیغ شد، از فهم مردم آنجا خارج بود و نتوانست در آن سرزمین، رسوخ و دوامی پیدا کند. ولی در هر صورت، تبلیغ این دین در اوضاع اجتماعی و آثار صنعتی مصر تأثیر بسیار واضح و عمیق داشته است. سروده‌هایی که در آن زمان در ستایش خورشید درخشان یا آتون خوانده می‌شد، در آثار مصر به دست آمده است. مزمو ۱۰۴ [داوود] و بسیاری از سرودهایی که مسیحیان می‌خوانند، تقلید کاملی از

سرودهایی است که در دوره آفتابپرستی مصر در ستایش خورشید تابان خوانده می‌شده و بسیاری از مزمورهای دیگر منسوب به داوود نیز اصلش در زبان سومری پیدا شده است. اواسط دوره فرمانروایی کاشی‌ها در بابل، عصر صلح و امنیت و تجارت و مسافرت و وصلت زناشویی میان پادشاهان مصر و میتانی و ختی [هیتی] و بابل و غیره بوده است. چنین پادشاهانی که با نقاط دوردستی مثل مصر مراوده و مکاتبه داشته‌اند^۱، محال است که علاقه ایشان به وطن خود - ایران - که از آن جدا نبودند، قطع شده باشد^۲.

«ش. شفا»:

چندین پژوهشگر «آخن آتون» را همزمان با زرتشت دانسته و بین اندیشه‌های مذهبی آنان در راستای رویارویی خیر و شر، و تکیه بنیادی به راستی و مبارزه با دروغ، ارتباط قائل شده‌اند. بخصوص با توجه به اینکه مادر این فرعون از هیتی‌های آریایی‌نژاد بود و احتمالاً همسرش «نفرتی‌تی» نیز از آریایی‌های میتانی یا هیتی بود که از «آسیای صغیر» به مصر آمده بودند. «برتلو» اصولاً بر این عقیده است که ریشه آیین مصری «آتون» را باید در معتقدات مزدایی ایرانیان پیش از زرتشت جست. «فروید» نیز در رساله خود اشاره می‌کند که نمونه مکتب جهانبینی آتون را احتمالاً می‌باید در برداشت‌های جهانی گاتهای زرتشت یافت^۳.

«علی اصغر حکمت» چکامه «آخن آتون» را اینگونه به سرایش درآورده است:^۴

(۱) در اسنادی که به بایگانی‌های آمون هوتپ چهارم (آخن آتون) در الامارنه [مصر] تعلق دارند و شامل پیام‌های او و پدرش با رؤسای شهر - دولت‌های سوریه و فلسطین می‌شوند، شماری از نام‌های این پادشاهان [ایرانی] مانند: آرته تمه، ارته مانیه و ارته شومره حفظ شده.

[تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی، ۵۲۲].

(۲) خط و فرهنگ، ۱۹۱ و ۱۹۲.

(۳) فرضیه ارتباط داستان موسی با آیین مصری آتون و ارتباط احتمالی آیین آتون با معتقدات مزدایی توسط پژوهشگران متعددی مورد ارزیابی قرار گرفته است. از جمله:

- فیلیپ عزیز: Moise et Akhenaton، پاریس، ۱۹۸۰.

- کلود ترونکر: Les Dieux L'Egypte، پاریس، ۱۹۹۲.

- ایمانوئل ولیکوفسکی: Oedipus and Akhnaton، نیویورک، ۱۹۶۰.

- ژرار مسادیه: Histoire generale de Dieu، پاریس، ۱۹۹۷.

[تولدی دیگر، ۱۸۲]

(۴) تاریخ ادیان، ۶۱.

سرود خورشید

آفتابا، تو خدای واحدی
 از تو شد پیدا همه بگزیده‌ها
 این زمین یک پاره از کردار توست
 هست این تاقی بلند نیلگون
 برشده چرخ کهن را صانعی
 می‌نمایی صبحدم رخسار خویش
 آفتابا، روشنی از توست و بس
 چهر زیبایت چو از خاور دمید
 چون تو برخیزی به وقت بامداد
 چون تو بنشینی به هنگام پسین
 از رخ تو در همه ذرات تاب
 شکر و هشیاری ز فیض عام توست
 چون به خواب آیند خلق از دوریات
 من در آن هنگام، بیدارم به دل
 ای تو را از تو حیات و جنب و جوش
 بودن ما سر به سر از بود توست
 آفتاب، ای مرکز دور وجود
 آفتاب، ای عالم از تو تابناک
 خوش بتاب ای قرص مهر دلفروز
 خوش بتاب ای تا به شب آرام جان
 خوش بتاب ای ظلمت از تو سرنگون
 خوش بتاب ای مشعل نور از سما
 خوش بتاب ای نورت آبادی ما
 این خدایان جمله از تو زنده‌اند
 وصف ایشان: کهتری و مهتری
 ای ز تو ما را حیات و زندگی
 نور رخسارت که مهر انور است
 نیست در پیرامنت شبه و ندی^۱
 هست پنهان کار تو از دیده‌ها
 از مشیت ساختی آن را درست
 یک نمون از صنع تو ای ذوفنون
 هر صبح از خاورش تو طالعی
 عالمی خیره کنی در کار خویش
 تو: چو صحرایی و ما: چون خار و خس
 نقش زیبایی به گیتی شد پدید
 اهل عالم جمله برخیزند شاد
 عالمی یکسر نشیند دل‌غمین
 چون شوی پنهان، روان افتد به خواب
 خواب و بیداری هم از انعام توست
 مست گردد عالم از مستوریات
 مهر چهر خوب تو دارم به دل
 جان خاموش از تو آمد در خروش
 زنده حیوان و نبات از جود توست
 چشمه تو منبع احسان و جود
 جان گراید سوی تو زین تیره‌خاک
 هست در گیتی ز تو این ساز و سوز
 از تو شد این توسن تن، رام جان
 نور تو بر رستگاری رهنمون
 از تو تابش شد، پرستش شد ز ما
 تابش تو مایه شادی ما
 مالک‌الملکی و ایشان بنده‌اند
 پاک تو، کز این خدایان برتری
 ای خدایی از تو، از ما بندگی
 یک فروغ از نور رب اکبر است

بخش دهم

ارزدهای رام مغان

خاستگاه خورشید

«چین» نامیست ایرانی که در اوستا: «سائینی» خوانده شده و در رده یکی از پنج سرزمین آریایی آمده است. سائینی کم‌کم به گونه سین (صین) و چین درآمد و به استان شرقی ایران بزرگ گفته می‌شود. ایرانیان، چین اصلی را مهاچین (ماچین) یا چین بزرگ می‌خواندند و امروزه نام چین به همان سرزمین «ماچین» گفته می‌شود. «سائینی» یا «سین» یکی از نام‌های هور Sun بود و چین: شرقی‌ترین سرزمین دنیا، خاستگاه خورشید به‌شمار می‌رفت.

«م. یکتایی»:

نام چین یک نام فارسی است که هندیان و تازیان از ایران گرفته و پرتغالی‌ها از هندی‌ها گرفته‌اند و در اروپا شایع نمودند... نام این کشور را روس‌ها: «کیتای» می‌گویند که از «ختای» فارسی گرفته شده است که ایرانیان به سرزمین شرق چین می‌گفتند.^۱

«مسعودی» با یادکرد از «دریای فارس» در چین، درباره چینیان می‌نویسد:

کیش صابشی داشتند و سپس ذره [تائو؟] را پرستیدند. زنان پس به پیروی از هندیان، شاهان خود را پرستش کردند... آنان به گاه درآمدن خورشید به برج بره [نوروز] عیدی بزرگ دارند و هفت شبانه‌روز بخورند و بیاشامند.^۲

«آ. کریستن سن»:

«آندرآس» متوجه این نکته شده است که پنج عنصری که بنابر باور پارسیان به

(۱) کلیاتی از تاریخ تمدن و فرهنگ، ۱۸۴.

(۲) اخبارالزمان، ۹۱ و ۹۲.

نام: اورت (ارت، اردیبهشت)، هروتات (خرداد)، ارمیتی (سپندارمذ، اسپند)، خشتر (شهریور)، امورتات (امرداد) خوانده شده‌اند، نزد چینیان نیز یافته می‌شوند که عبارتند از: آتش، آب، زمین، طلا، چوب. روابط مدنی بین ایرانیان و چینیان از زمانهای بسیار قدیم آغاز شده و در عهد کهن، جریاناتی از اندیشه‌های ایرانیان به چینیان رسیده است... فکر پنج عنصر را چینیان از ایرانیان گرفته‌اند. نزد مانویان نیز که بسیاری از معتقدات ایرانیان قدیم را حفظ کرده بودند، پنج عنصر وجود داشت.^۱

«ویلیام واتسن» William Watson:

تاثری باوران این اندیشه را در سر می‌پروراندند که در مغرب‌زمین [= ایران] بهشتی از جاودانان وجود دارد که «هسی وانگ مو» Hsi-Wang-mu ملکه مادر غریبان [= ایرانیان] از آن سرپرستی می‌کند... از شباهت نزدیک میان کوره سفال‌پزی «یانگ شائو» Yang Shao که به فرهنگ «نوسنگی» چین مرکزی تعلق داشته و کوره‌ای که در هزاره چهارم ق. م در تپه سیلک [سی ارک] در مرکز ایران به کار می‌رفته، چنین برمی‌آید که احتمالاً این کوره‌ها خاستگاه مشترکی داشتند. سفالینه رنگی «یانگ شائو» خود شرقی‌ترین ناحیه‌ای است که سنت آرایش سفالینه‌های برخاسته از فلات ایران به آنجا رسیده است... از سده نهم ق. م یک ارتباط فرهنگی سراسر تری با جهان ایران پدید آمد؛ نوع آرایش خنجر و یراق اسب در شمال چین در دوره شاهان نخستین دودمان «چو» Chou به‌ویژه سر پرندگان و مایه و نقش پرندۀ در حلقه، به این ارتباط اشاره دارد... احتمال می‌رود که مانویت و آیین مزدایی در محافل روشنفکری و اداری توجه زیادی را به خود جلب کرده باشند. دولت چین هر دو آیین را به رسمیت می‌شناخت. آیین زرتشتی تا نزدیکی «تورفان» پیشرفت فراوانی کرده بود. اگر اصطلاح آسمان - خدای «هو» به درستی به معنی آهورامزدا ی زرتشتیان باشد، به‌نظر خواهد رسید که پادشاهان دولت «چو» Chou شمالی، در سده ششم میلادی، آیین ایرانی را در قلمرو خود پذیرفتند. در اوایل دوره «تانگ» پنج پرستشگاه (maio) آسمان - خدا در «چانگ - آن»، سه پرستشگاه در «لویانگ» loyang و بقیه در ولایات

غربی بودند و اکنون روشن‌تر شده که اصطلاح یاد شده، به معنی آیین زرتشتی است. احتمال می‌رود که آوازه‌گران مانوی عامل انتقال پاره‌ای مفاهیم اخترشناسی و ریاضی از حوزه ایران به چین بوده‌اند. در سال ۷۱۹ میلادی، هیئت سفارتی به چین رفت که یک تن به نام «مو-شی» که از آن به مجوس و اخترشناس تعبیر کرده‌اند، با آنها همراه بوده است.^۱

«ع. شوشتری»:

بنابر نوشته «بدرالدین حی»، شاه‌بانوی «لن‌تای خو» lin-tai-Khou زرتشتی شد و به پیروی او، بسیاری از بزرگان چین زرتشتی شدند و آتشکده‌ها بنا کردند. در سال چهارم «وو-ته» Wu teu که مطابق با سنه ۶۲۱ میلادی می‌شود (هفت سال پیش از برافتادن و کشته‌شدن خسرو پرویز) در کشور چین به اندازه‌ای کثرت زرتشتی‌ها بود که دولت چین اداره‌ای تشکیل داد تا امور آتشکده‌ها را بررسی کند. بنابر تاریخ چین، در آن وقت در پایتخت آن کشور که «سی‌آن» نامیده می‌شد، چندین آتشکده بنا شدند... کیش زرتشتی در مشرق تا مغولستان پیش رفت.^۲

«ج.ک. کویاجی» J. C. Coyajee گام‌هایی مهم اما وارونه در راه شناخت همانندی‌های دو فرهنگ ایرانی و چینی برداشته است؛ وارونه، از آن‌رو که کمابیش استوره‌های ایرانی را برگرفته از داستانهای چینی می‌داند! و یا سکاها و سیستان را غیر ایرانی به‌شمار می‌آورد!^۳ وی از قول

(۱) تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی، ۶۶۶.

(۲) گاتها سرودهای زرتشت (ب)، ۱۹ و ۲۰.

(۳) همه ایران‌شناسان، سکاها را یکی از قوم‌های پر شمار ایرانی دانسته‌اند و هیچ تردیدی در نژاد ایرانی آنها وجود ندارد. درباره خاندان رستم سکزی (سکایی)، این جهان‌پهلوان تاج‌بخش شاهان ایران، چنین آمده است که نیای او: سام، این سرزمین‌ها را میان فرزندان بخش می‌کند:

۱. دستان (زال): پادشاه سکایان و فرمانروای نیمروز (سیستان).

۲. دموک: فرمانروای آسورستان (عراق).

۳. اسپروگ: فرمانروای سپاهان (اسفهان).

۴. خسرو: فرمانروای ری.

۵. ماریندک: فرمانروای پتسخوارگر (کرمان).

اسب‌داری، زین‌آوری (سلاح‌داری)، ستبرکمانی، پاکیزگی، پیدایی (تشخص)، رامش و خنیاگری و بلندآوازی بر ایشان بیشتر است. داد شاهی آراستن و به دریانوردی رنج سخت بردن، نیا شماری

«لائوفر» lauffer می نویسد:

ادبیات عامیانه چین در برابر نفوذهای بیگانه، بسیار تأثیرپذیر است و از دیرگاه، شطی از ادب عامیانه بیگانه در دره‌های چین فرو می‌ریزد. فرهنگ و معتقدات چینیان نتیجه نفوذهای فرهنگی تعدادی از طوایف است که سکاها به سبب اهمیت و گستردگی حوزه تسلط خود، بزرگترین آنها به‌شمار می‌آیند.

«کویاجی» خود براین باورست که:

سلسله «جو» از ۱۲۴۹ تا ۱۱۲۲ ق.م در چین پادشاهی می‌کرده و احتمالاً بعضی یا تمام افراد آن در اصل از سکاها به‌شمار می‌رفته‌اند. چنین سلسله‌ای می‌توانست زمینه مناسبی برای راه یافتن افسانه‌های سکایی به چین فراهم آورد... در بسیاری از منابع معتبر بدین مطلب برخورده‌ایم که «وو - وانگ» Wu Wang بنیانگذار سلسله «جو»، طوایف مختلفی را در مرزهای غربی چین گردهم آورد تا در به دست آوردن تخت پادشاهی، پشتیبان وی باشند. همان‌گونه که «هیرث» Hirth استدلال می‌کند این امر به‌طور تلویحی نشانه آن است که تسلط «وو - وانگ» بر چین عملاً به یاری سپاهیان بیگانه صورت پذیرفته است.^۱

در شاهنامه از کوچ «سیاوش» به توران و چین آگاه می‌شویم که تا دوردست‌ها، شهرهایی بنا می‌کند و فرهنگ ایرانی را رواج می‌بخشد.^۲ همچنین از فرمانروایی «رستم سکایی» در چین یاد شده و بارها اشاره گردیده که فرمانروای چین باجگذار ایرانیان بوده است.

۱۵۳

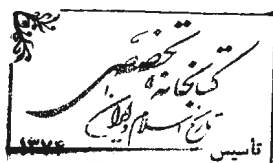
(تبارشناسی) و مقیم دربار بودن، پیک رفتن و شبخان کردن (آراستن مکان شبانه شاه؟ شبخون؟)، نیک زیستن، آسان زیستن، و همیشه پیروزی بر دشمنان داشتن، از ویژگی‌های ایشان (خاندان سام) است.

[بن‌دهش، ۱۵۱]

(۱) آیین‌ها و افسانه‌های ایران و چین باستان، ۲ و ۳۴.

(۲) بنگرید به: شگفتی‌های باستانی ایران، ۱۰۹ تا ۱۱۳.

تابشی بر تاریکای تائو

آیین و فلسفه چین باستان، با مکتب تائو در هم تنیده است. چین بدون تائو چیزی برای گفتن ندارد. تائو چیست و از کجا سرچشمه گفته؟

«کویاجی»:

در اساتیر چین پرنده‌ای به نام «سینِ هو» بسیار مورد توجه است و نقشی شگفت‌انگیز و معجز‌آسا دارد. «سینِ هو» علاوه بر مطابقت با «وارغن»^۱، با «مرغو سین» [سیمرغ] که در کرده ۱۵ بهرام‌یشت از آن نام‌برده می‌شود نیز تطبیق می‌نماید. حتا شباهت واژه‌های «سین» یا «سین» ایرانی با «سینِ هو» چینی قابل تأمل است. در اساتیر چین نام پرنده سینِ هو از پیوستگی تخیلی آن مرغ با «سین» گوشه‌نشین گرفته شده است. همنشینی این پرنده شکوهمند با پارسایان بزرگوار، چندان نزدیک است که گاهی آن پارسایان به صورت این پرنده دگرگون می‌شوند و گاهی این پرنده به پیکر پارسایان درمی‌آید. این‌گونه تصورات و نظایر آنها که در افسانه‌های چین آمده، به خوبی یادآور و گزارشگر نقلهای مربوط به دانایی سیمرغ است که در شاهنامه و کتابهای دیگر دیده می‌شود و در اشعار صوفیانه عطار و دیگر صوفیان نیز انعکاس یافته است. همچنین محتمل است که بتوان علت نامگذاری یکی از پارسایان بسیار مشهور وابسته به آیین زرتشت

(۱) نام مرغی اساتیری است که «فر» هنگام گسستن از جمشید، به کالبد آن درمی‌آید و به ایزد مهر و فریدون و کرشاسپ می‌پیوندد. ایزد بهرام نیز در نمودهای گوناگونی که دارد، هفتمین بار به کالبد وارغن پدیدار می‌شود و به سوی زرتشت می‌آید. [اوستا (الف)، ۱۰۶۸]

را به «سَن» با توجه به همین افسانه‌های چینی دریافت. درخت دریای خاوری چین که زندگانی جاویدان می‌بخشد، به خوبی با «هوم سپید» یا «گشو گرُن» مطابقت دارد. در چین باستان به‌ویژه در ناحیه «دزین» Tsin پیشکش‌هایی بسیار همانند آنچه در «آبان‌یشت» گفته شده، به نزد ایزدبانوی آبها برده می‌شد. بسیاری از پهلوانان چین در پهنه نبرد و هنگام درگیری با هم‌آوردان خویش، دست یاری به سوی ایزدبانوی آبها دراز می‌کردند و از پشتیبانی او برخوردار می‌شدند... همانندی‌های تصوف کهن ایرانی، بدان‌سان که از «سروش‌یشت» برمی‌آید، با آموزش‌های «دائو» گرایان، بسیار چشمگیر و قابل توجه است و سرچشمه‌های اصلی تصوف دوران بعد را نمایان می‌سازد. عقیده مبنی بر پیوستگی «مرشد کامل» با محور قطبی که در سروش‌یشت و متن‌های دائوگرایان آمده، در آیین‌های تصوف دوره‌های متأخر نیز راه یافته است. در این آیین‌ها، مرشد کامل هر عصری: «قطب» خوانده می‌شود. چگونگی نیایشگری سروش و شیوه‌ای که بنابر ذکر «سما - دزین» Sema Tsien در پرستش «یین» و «یانگ» به کار می‌رفته، همانند است. شماره برسم^۱‌های سروش (۳-۵-۷-۹) با اعداد مورد نظر صوفیان که برای آنها ویژگی قائل بوده‌اند، مطابقت دارد. در تصوف چینی نیز این اعداد دارای اهمیت ویژه‌ای است و نمادی از مراحل تصوف به‌شمار می‌رود. در چین باستان نیز همانند ایران کهن و همانند آیین تصوف متأخر، وظیفه اصلی «مرشد کامل» این بود که سراسر جهان را بپیماید و از نیروهای نیکی در برابر گزند نیروهای بدی پاسداری کند و کارهای گیتی را سامان بخشد. بدیهیست که گردش‌های سروش به عنوان «سالار آفریدگان اهورامزدا» از شرقی‌ترین نقطه هندوستان به سوی مغرب، برای نیکو ساختن کارهای جهان است. در آیین دائوگرایی نیز همانند این گردش و پاسداری را می‌بینیم. نیایش‌هایی که سروش می‌خواند، منحصر به گاتهاست و هیچیک از سرودهای ویژه فرشتگان کهنتر بر زبان او روان نمی‌شود و در حقیقت، در این یشت از یک‌سو بازگشت به تصوف گاثایی را می‌بینیم و از سوی دیگر، همانندی چشمگیر با تصوف دائویی را^۲.

(۱) برسم به شاخه تازه بریده شده درختانی می‌گویند که در آیین‌های دینی به کار برده می‌شود. درختانی چون انار و گز بیشترین کاربرد را دارند.

(۲) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: آیین‌ها و افسانه‌های ایران و چین باستان، گفتار دوم و ششم.

«ف. کاپرا» F. Capra:

طبق مذهب تائویی، بشر هنگامی به سعادت نایل می‌شود که انسانها پیرو نظم طبیعت و کارکرد خودبخود آن بوده و مؤمن به شناخت شهودی خودشان باشند... تائو در اصل معنی «راه» را می‌دهد و آن راه یا روند عالم کبیر و نظم طبیعت است. در دوره‌های بعدی، پیروان «کنفوسیوس» آن را به گونه‌ای دیگر تعبیر کردند و از «تائوی بشر» یا تائوی اجتماع انسانی، سخن به میان آوردند که از آنها معنی «راه درست زندگی در جهت معنوی» دریافته می‌شود... این نظریه که حرکت تائو طبق نمونه‌هایی از منحنی‌های بسته و تسلسلی انجام می‌گیرد، با تعریفی که از دو قطب متضاد «یین» و «یانگ» به عمل آمده، ساختاری قطعی یافته است... از زمانهای بسیار کهن، این دو قطب نمونه طبیعت، نه تنها در لباس نور و ظلمت، بلکه در جامه نر و ماده، سخت و نرم، بالا و پایین، نیز به معرض نمایش گذاشته می‌شدند. نور (یانگ) که مظهر قدرت، نرینگی و نیروی خلاقه بود، وابسته به آسمان به‌شمار می‌رفت؛ در صورتی که ظلمت (یین) که نمودار تاریکی، پذیرش، مادینگی و عنصر مادری بود، به گونه زمین، مجسم می‌شد. آسمان در بالا قرار گرفته و سرشار از حرکت است و زمین که طبق نظریه قدیم، مرکز عالم تصور می‌شد، در زیر واقع شده و ساکن است. در قلمرو اندیشه، «یین»: پیچیده، مؤنث و نمودار تفکری الهامی است؛ اما «یانگ» نمایانگر عقل و هوشی مردانه و روشن است... از این عقیده که حرکات تائو همان کنش و واکنش‌های درونی بین متضادهاست، تائویست‌ها دو قاعده اساسی برای هدایت انسانی، استنتاج کرده و گفتند: هرگاه که بخواهید چیزی را انجام دهید، باید این کار را با ضدش آغاز کنید!... از سوی دیگر هرگاه بخواهید چیزی را ابقا کنید، باید چیز مخالفی را در آن وارد کنید.^۱

یکی از شاگردان ارستو به نام «آریستوگنوس» می‌نویسد «فیساغورس» از زرتشت آموخت که: همه چیز از دو علت اصلی و قدیم صادر شده است؛ پدری و مادری. پدر: نور است. مادر: ظلمت است. اجزای مرکبه نور: گرم و خشک و سبک و سریع هستند. اجزای ظلمت: سرد و مرطوب و سنگین و کند. کائنات از اینهاست که ساخته شده است؛ از نرینگی و مادینگی.^۲

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: تائوی فیزیک، فصل‌های دوم و هفتم و هشتم.

(۲) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۴۷۴.

«جیمز هال» James Hall :

آثاری از پرستش کهن خورشید در میان چینیان دیده می‌شود که شاید به سبب نفوذ آیین زرتشتی بود که در طی سلسله «تانگ» به شرق دور رسید. اما در وهله اول، خورشید تجسم اصل نرینگی، یعنی یانگ بود و نماد امپراتور و اختیارات او به شمار می‌آمد.^۱

آیا آوازه زرتشت به کنفوسیوس رسیده بود؟ «ه رضی» می‌نویسد:

از دیدگاه زرتشت، روحانیت و تقوا و پرهیزگاری و نیکی در غایت: عبادت و دینداری، پیروی از «اشا» می‌باشد؛ یعنی «نظم» در معنی وسیع و گسترده آن. نظم در جامعه: عدالت، حفظ و صیانت حقوق فردی و اجتماعی و طرد شیوه‌های خودکامگی و استثمار و جامعه طبقاتی را می‌آورد. و همین خود عبادت است... این نکته جالب توجه است که در درجه نخست، آن کس عبادت می‌کند که به شیوه درست، بیشترین زمین‌ها را شخم کرده و به زیرکشت برده؛ خانواده وسیع و فعال درست کند؛ گله‌هایی انبوه از دام‌های پرورده فراهم سازد؛ و خوشی و آسایش را در پناه اشا یا غایت نظم و عدالت بپراکند، و آنگاه با آواز بلند و همراه با شادی، خداوند را ستایش نماید [وندیداد، ۷-۳:۱] این ویژگی فکر و اندیشه و برنامه رهبری زرتشت است و کنفوسیوس را به یاد می‌آورد.^۲

«ح. وحیدی» با اشاره به اینکه مانترا و سرود نامدار «اشم و هو» پایه آیین مزدیسناست، ترجمه و گزارشی را از آن سرود بازمی‌گوید که در سنجش با طریقت تائو و میزان نفوذ مزدیسنا در فلسفه چین، روشنگر است:

* هنجاری که بر جهان هستی فرمان می‌راند، زندگی و سرشت مردمان را نیز زیر فرمان دارد. منش نیک از آن کسی است که از هنجار هستی (نظم طبیعت) پیروی کند و توانایی راستین را کسی دارد که بر خواسته‌های ناهنجارش چیره باشد.^۳

تأثیر دیگر مزدیسنا در مکتب تائو، گرایش به شادمانیست که در گاتها به گونه فروزهای اهورایی یاد شده است. «لاو تزو» lao tzu که وی را از پیشگامان تائوگرایی به شمار آورده‌اند، می‌گوید:

(۱) فرهنگ‌نگاره‌ای نمادها، ۲۰۶.

(۲) اوستا (ب)، ۲۰۷ و ۲۰۸.

برای آگاهی بیشتر بنگرید به: مکالمات کنفوسیوس، ترجمه: کاظم‌زاده ایرانشهر، انتشارات علمی و فرهنگی.

(۳) پژوهشی در فرهنگ زرتشتی، ۷۳.

اگر خنده‌ای در کار نباشد، شرایط کافی برای تائویی بودن وجود نخواهد داشت.
و «فَرَن بَغ دادگی» نیز که بینش‌های اوستایی را در شاهکار کوچکش پاس داشته، می‌نویسد:
* هر مزد به یاری آسمان، شادی را آفرید... تا آفریدگان به شادی درایستند^۱.

و «خشایارشا» در سنگ‌نبشته‌اش می‌گوید:

* بَغ بزرگ است اهورمزد، که این بوم را آفرید؛ که مردم را آفرید؛ که شادی داد مردم را...

در «اوپانیشاد» آمده که: برهمن، زندگی است؛ برهمن، نشاط و شادی است.
در اینجا یکایک نشان خواهیم داد که مکتب «تائو» برگرفته از کیش‌ها و اندیشه‌های کهن ایرانی^۲، به‌ویژه زروان‌پرستی می‌باشد. نخست به ریشه‌شناسی واژه‌ها می‌پردازیم و می‌پرسیم که آیا لغت «تائو» که «دائو» نیز خوانده شده، با این واژه‌ها هم‌ریشه است:

تای taya [اوستایی]: نهانی، رمزی.

تئوش taoš [اوستایی]: تهی.

تا ta [پهلوی]: جفت، همتا.

دائی dai [اوستایی]: پرستاری، نگاهبانی.

طی [عربی]: پیمودن.

تئو [یونانی]: خدا = دئو.

دو نشانه متضاد تودرتو (نماد بین و یانگ) دو سروی هستند که در ادب رمزی ایران نمودار روز (سپیدی) و شب (سیاهی) می‌باشند و در نقش‌های ایرانی، نمایه سرو خمیده، فراوان به کار رفته است. آیا می‌توان همبستگی «یانگ» را با این واژه‌های اوستایی انکار کرد:

یَنَن yaona: جو، اتمسفر، آسمان.

یَنگه yangh: کوشیدن.

یا ya: گردش، حرکت.

یانَ yana: دهش نیک، بخشش.

همچنین می‌دانیم که واک‌های «ن» و «م» به یکدیگر دگردیس می‌شوند (مانند: دنب / دمب، انبار / امبار). بنابراین، «ییم» و «یامگ» یا بین و یانگ همان زوج جهان‌ساز هند و ایرانیست که در

(۱) بن‌دهش، ۴۰.

(۲) ه. ج. ولز می‌نویسد: تائو یعنی راه؛ که بسیار مانند اندیشه «راه آریایی» است.

[کلیات تاریخ، جلد یکم، ۵۰۷]

نوشتارهای پهلوی به گونه «جم» و «جمگ» درآمده است؛ هرچند که جای نر و ماده عوض شده است. ماکس مولر Max Muller یمه (جم) را روز و خواهرش یمی (جمگ) را شب می داند. دو قطب متضاد بین و یانگ، بازتابی از بینش زروانی می باشد که هرمزد را در فراز و روشن سرا، و اهریمن را در ژرفا و تاریک سرا دانسته و یاوران اهریمن برضد یاوران هرمزد را چنین برمی شمارد:

* ... کین بر ضد آشتی، درد بر ضد رامش، تاریکی بر ضد روشنی، تلخی بر ضد

شیرینی، زمستان بر ضد تابستان، تبهکاری بر ضد درستکاری، ریمنی [پلیدی]

بر ضد پاکی، ناخرسندی بر ضد خرسندی و...^۱

نمونه ای از قاعده اساسی مکتب تائو (بهره گیری از ضد) در این دیدگاه نهفته است که در آغاز آفرینش:

۱. هرمزد به روشن بینی دید که اهریمن هرگز از پتیارگی [پادیاری، دشمنی] برنگردد.

۲. آن پتیارگی جز به آفرینش از کار نیفتد.

۳. آفریدگان را جز به زمان، رواج [پیدایش و افزایش] نباشد.

۴. اما اگر زمان را بیافریند، آفریدگان اهریمن نیز رواج بیابند.^۲

آیا «دیو وارونه کار» در ادب ایرانی، کنایه ای به پیروان این اصل تائویی نیست که باید در جهتی برعکس هدف، حرکت کرد؟! برای نمونه، در داستان رستم و «اکوان دیو» می بینیم که «اکوان» بسان گردباد، رستم را از هامون به گردون برمی افرازد و می پرسد:

«یکی آرزو کن که تا از هوا	کجا آید اکنون فکندن روا
سوی آبت اندازم، آر سوی کوه؟	کجا خواهی افتاد دور از گروه؟»
چو رستم به گفتار او بنگرید	تن اندر کف دیو واژونه دید
چنین گفت با دل، گو پیلتن	که: «از چاره به نیست در هر سخن
کنون هرچه گویمش جز آن کند	نه سوگند داند نه پیمان کند
گر ایدون که گویم: به دریا فکن!	به کوه افکند بدگهر اهرمن
به کوهم زَنَد تا شوم ریزریز	بدان تا برآید ز من رستخیز
یکی چاره باید کنون ساختن	که رایش به آب آید انداختن».
چنین داد پاسخ که: «دانای چین	یکی داستانی زَدست اندرین

- که در آب هر کو برآیدش هوش به مینو نبیند روانش سرش
 بماند به زاری روانش به جای خرامش نیابد به دیگر سرای^۱ -
 به دریا نباید که اندازی ام کفن، سینه ماهیان سازی ام
 به کوهم در انداز تا ببر و شیر ببینند چنگالِ مردِ دلیر^۲.
 ز رستم چو بشنید اکوان دیو برآورد برسان دریا غریو:
 «به جایی بخواهم فکندنت» گفت «که اندر دو گیتی بمانی نهفت»
 چو گفت این سخن دیو واژونه خوی ز دست آنگهی رستم جنگجوی
 به دریای ژرف اندر انداختش چنان چون شنیدش، دگر ساختش
 «فردوسی» درباره «اکوان دیو» که سرانجام به دست رستم از پای درمی آید، می گوید:

«کوان» خوان و اکوان دیوش مخوان آبَر پهلوانی بگردان زبان
 داستان یاد شده درباره دیو چینی: کوان (اکوان) بی گمان از بارِ استعاری و رمزی برخوردار است^۲
 و بیهوده نیست که فردوسی در آغاز و پایان گفتارش یادآور می شود:

خردمند کاین داستان بشنود به دانش گراید بدین نگرود
 ولیکن چو معنیش یساده آوری شوی رام و کوتاه شود داوری...
 خرد کو بدین گفت ها نگرود مگر نیک معنیش می نشود

اینک زمان آن است که چیستان «کوان» را بگشاییم و به ویژه دریابیم که پافشاری فردوسی برای خوانش درست آن (به جای اکوان) چرا بایسته است. «کویاجی» درباره «کوان» می نویسد:
 ما را به یاد نام های ایزدان چینی نظیر «کوان دی» Kuan-Ti یا «کوان یو» Kuan-yu
 ایزد جنگ، و «کوان یین» Kuan-yin ایزدبانوی بخشایش می اندازد. همچنین
 ممکن است کوان بازمانده ای از ترکیب چینی «کوی ونگ» Kwei-Wang یا
 «کوئی اُنگ» Kui-Ong باشد که معنی آن: «خدای روح» است^۳.

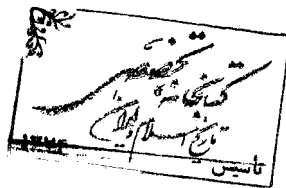
(۱) در اینجا از زبان رستم با یک باور کهن چینی آشنا می شویم که اگر کسی درون آب بمیرد، روحش نمی تواند به جهان مینوی برود و همیشه در جهان مادی، به جای می ماند.

(۲) از اکوان دیو در داستان «بیژن و منیژه» نیز یاد شده است. این دیو، سنگی بزرگ را از میان دریایی ژرف بر بیشه چین افکنده بود که پس از زندانی شدن بیژن در یک چاه، سنگ را بر سر چاه نهادند. تا اینکه رستم به رهایی بیژن شتافت و سنگ را که هفت پهلوان نتوانسته بودند بلند کنند، به تنهایی بر می دارد و بیژن را می رهاند. نه تنها سنگ روی چاه که خود چاه نیز به چاه اکوان دیو مشهور بوده است.

(۳) آیین ها و افسانه های ایران و چین باستان، ۸.

از سوی دیگر، کوان Koan نام معابد تائویی می باشد و:
 معنی اصلی کوان: نگاه کردن [مکاشفه] است و از این رو، تائویی ها معابدشان را
 محلی برای توجه و مشاهده می دانند.^۱
 «م. مشکور»:

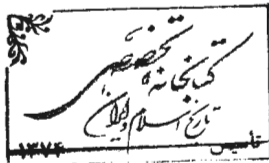
از قرن اول میلادی، ساحری و جادوگری در دین تائوئیسم راه یافت و شخصی
 به نام «چانگ تائولینگ» انجمنی سری تشکیل داد که اعضای آن به جادوگری و
 کیمیاگری می پرداختند. آنان از افکار مغان ایرانی نیز استفاده می کردند.^۲

(۱) تائوی فیزیک، ۳۸.

(۲) خلاصه ادیان، ۴۵.

یی چینگ: رمل چینی

از میان مهمترین آیین‌ها و کتابهای تائو، می‌توان «یی چینگ» را نام برد^۱:

«یی چینگ» توصیف ساده و در عین حال عمیقی از طبیعت جهان و زندگی درونی این طبیعت به دست می‌دهد... بین و یانگ که دو اصل پدید آورنده یی چینگ هستند، مفاهیمی متضاد و در عین حال: مکمل دارند. از این دو، هشت نماد «سه خطی» به وجود آمد که نمایانگر مراحل بنیانی دایره تغییر است. با ترکیب جفت به جفت این هشت «سه خطی»، شست و چهار نماد «شش خطی» به وجود آمد که هر یک بخش کوچکی از این دایره تغییر را نشان می‌دادند. بعدها به هر یک از خطوط «شش خطی» مفهومی ویژه اختصاص یافت و بدین ترتیب، برای یافتن راز خطوط متغیر، ۳۸۴ نشانه ارزشمند دیگر به دست آوردند. یی چینگ پدید آمده بود تا تمام سطوح جریانهای تغییر و استحاله جهان را منعکس کند. از خلقت گرفته تا رشد، بلوغ، مرگ، تجزیه، و خلقت دوباره. این کتاب بازتاب کاملیست از نظم طبیعی، اما به گونه عالم صغیر (کجهان)... هشت «سه خطی» اصلی، هر کدام نماد یکی از جهات جغرافیایی اند

(۱) «یی» به معنی کتاب است و «چینگ» یا «جینگ» به معنای تغییر، یا دیگرشدن؛ و منظور تغییر است که در زندگی و سرنوشت، حادث می‌شود. [یی چینگ: کتاب تقدیرات، دیباچه مترجم]

«چینگ» همان است که در انگلیسی به گونه Change خوانده می‌شود و همیشه «سنج» می‌باشد. واک «چ» در زبانهای ایرانی نشانگر «چیستی» و «چگونگی» است و «چینگ» را می‌توان بر ساخته از واک «چ» + پسوند اوستایی «آنگه» دانست که در انگلیسی به گونه ing به کار می‌رود. بنابراین ترجمان «یی چینگ» می‌شود: «سنجش‌نامه» یا «کتاب چیستان‌ها». [امید عطایی]

و هر جهت اصلی نشانگر یکی از فصول است. همچنین نشانگر یکی از اعضای بدن هستند... یی چینگ برای چینیان کتابی مقدس است. آنها کتاب را عموماً در پارچه ابریشمی سیاهی می پیچند و آن را در تاقچه‌ای می گذارند که بالاتر از شانه، و رو به شمال باشد... اینک ببینیم که یک فرد چینی چگونه فال را آغاز می کند. او روکش ابریشمی را از دور یی چینگ باز می کند؛ آن را بر میزی پهن می کند و کتاب را رویش قرار می دهد. در مقابل کتاب، رو به شمال می ایستد و سه بار در مقابل آن تعظیم می کند. در کنار کتاب، عودی در یک عوددان مناسب روی میز می سوزاند و چوبهای «بومادران» را از درون جعبه به در می آورد... کل چوبها ۵۰ عدد هستند که ۴۹ عدد آن مورد استفاده قرار می گیرد.^۱

پیش از آنکه به شرح بیشتری پردازیم، اشاره‌ای می کنیم به جای پای آیین های مغانه در یی چینگ؛ و سپس نشان می دهیم که این طالع بینی چینی، برگرفته از دانش کهن و اسرارآمیز ایرانی به نام «رمل» بوده است!^۲

۱. هشت خط اصلی که نشانگر یکی از سوهای آسمانیست، برگرفته از هشت یاور ایزد میتراست که در مهریشت بسان دیده بان هایی نمودار شده اند که پشتیبان مهرپرستان هستند. همچنین هشت سه خطی (۳×۸) می تواند نشانه ۲۴ ساعت شبانه روز باشد. در گاهشمار باستانی ایران، در میان روزهای سی گانه ماه، سه روز به نام دی [دیو!] می باشد که هشت روز با هم فاصله دارند و هر کدام به نام یکی از روزهای بعدی خوانده می شود؛ روز هشتم: دی به آذر، روز پانزدهم: دی به مهر، روز بیست و سوم: دی به دین. به یادبود هشت سوی خورشید، بناهای هشت گوشه ای می ساختند که از ایران تا ژاپن و

(۱) یی چینگ: کتاب تقدیرات، ۴۳ و ۴۴ و ۵۸ و ۵۹.

(۲) «ج. شهری» درباره علم رمل می نویسد: رمل در لغت به معنی ریگ می باشد... علمیت در چنان وسعت و دامنه که اگر از دو محصل با یک استعداد و قریحه، یکی به دنبال علم طب و دیگری به سراغ رمل برود، اولی نه تنها طبیبی حاذق و دکتر عمومی شده... بلکه در همه مقامات آن به مرتبه پرفسوری و بالاتر می رسد؛ در حالی که محصل علم رمل هنوز در مرحله مبتدی آن می باشد... علم کهن ریشه داری که به وسیله شیدانی که حتا اسامی و صور آن را نشنیده اند، نامش زشت شده است... علمی چنین وسیع را هر بی سواد تنبل دریوزه را نه مقام آن که مدعی و حتا بر خود بندگان آن باشد؛ و دیگران را که از جهت عدم اطلاع بر آن حق باید انکار آن کنند و علمای آن را به همین طریق که اگر قطع حشر و نشر با مردم و خودداری از معرفی خود می کنند. [تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم، جلد پنجم، ۲۸۱ تا ۳۰۱]. آگاهی های دیگری که درباره رمل آورده می شود، از دفتر یاد شده می باشد.

یونان را درنوردید.^۱

۲. شمال که در زبانهای ایرانی: اباختر خوانده می‌شد، قبله‌ی چینگ به‌شمار می‌رود و این در حالیکه اباختر در نزد مزدپروستان، جایگاه اهریمن و دیوان بود. چینی‌های دیوپرست یا تائویی، کتابشان را درون پارچه‌ای سیاه می‌نهادند زیرا شمال یا قبله‌گاه ایشان، همواره شامگاه و تیره بود. «/ بیرونی» به فرقه‌ای از صابئین اشاره می‌کند که: در نمازشان به قطب شمال متوجهند.^۲

و اما (۱+۴۹) چوب فالگیری، مضربی از شمار مقدس هفت است (۷×۷) و یادآور سنتی مغانه که در تورات نیز دیده می‌شود و به «دوره یوئیل» نامدار است. در گزارش «/ بیرونی» می‌خوانیم:

* هفت هفت سال که چهل و نه سال می‌گردد، زمین خود را بکار. سپس در سال چهل و نهم در زمین خود با بوق بدمید و برای سال پنجاهم آن را پاک کنید و در آن سال چیزی مکارید...^۳

۳. خط‌های اصلی یی‌چینگ به دو گونه «تمام خط» ————— و «نیم خط» ———— است و بسته به اینست که با جداسازی و کنارگذاری چوبهای فالگیری به شیوه‌ای ویژه، در پایان، ترتیب خط‌های سرنوشت آشکار می‌شود. در «رمل» نیز یک مشت ریگ را دوتا دوتا کنار می‌گذارند و اگر یک ریگ ماند، آن را فرد نامیده و به گونه یک نقطه ○ و اگر دو ریگ ماند، آن را زوج نامیده به گونه یک خط ————— نمایش می‌دهند. هر دو فالیابی ایرانی و چینی همبسته هستند با: اخترشناسی، اختربینی، آمار (ریاضی)، ویژگی‌های چهار عنصر و غیره. رمل دارای دایره‌هاییست که تا ۱۴ عدد آن شناخته می‌شده و هر دایره، ویژه یک کار و نیت بود. رمل کامل دارای ۲۵۶ خانه (۱۶×۱۶) می‌باشد و بنیاد آن باز می‌گردد به ۴

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به:

— نه‌ایجی ای‌موتو: هشت گوشه و رمز و راز آن؛ گاهنامه آینده، فروردین - تیر ۱۳۶۹.

— شگفتی‌های باستانی ایران، ۳۰.

(۲) آثارالباقیه، ۲۹۶.

(۳) آثارالباقیه، ۲۵۳.

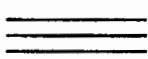
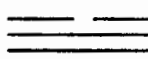
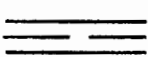
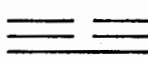
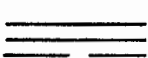
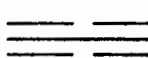
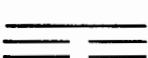
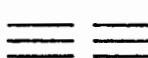
در ترجمه فارسی تورات چنین آمده است: و برای خود هفت سبت سالها بشمار؛ یعنی هفت در هفت سال و مدت هفت سبت سالها برای تو چهل و نه سال خواهد بود. و در روز دهم از ماه هفتم [= مهرگان] در روز کفاره، کرنای بلند آواز را بگردان؛ در تمامی زمین خود، کرنا را بگردان. سال پنجاهم را تقدیس نمایید.

[سفر لاویان، ۱۰-۸: ۲۵]

خانه چهارعنصر و ۱۲ خانه برج‌های آسمانی که روی هم، شانزده خانه اصلی می‌شود. چهار عنصر را «امهات» به معنی: مادران می‌خواندند و جالب است که در متن‌های مغانه نیز از عناصر چهارگانه به نام «چهار مادران» یاد شده است.^۱

اینک به نمونه‌هایی از نشانه‌های یی‌چینگ و رمل می‌نگریم.

یی‌چینگ

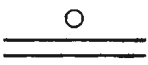
	چین (آسمان)		تویی (دریاچه)
	لی (آتش)		چن (تندر)
	سون (باد)		کآن (آب)
	کِن (کوه)		کاون (زمین)

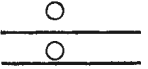
این همانند یها درخور نگرش است:

Tui	تویی	سو (آب)، سی Sea
Li	لی	لَو (لؤلؤ).
K-un	کاون	کان.

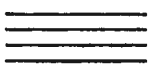
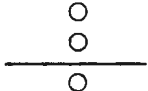
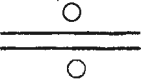
رمل

لحيان^۱ قبض الداخل^۲ قبض الخارج^۳

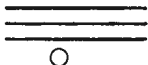
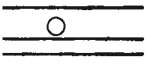
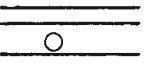

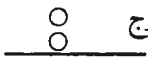
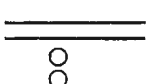
جماعت^۴ فرح^۵ عقله^۶

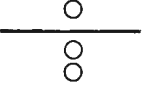
انكيس^۷ حمره^۸ بياض^۹

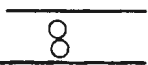
نصرت الخارج^{۱۰} نصرت الداخل^{۱۱} عتبت الخارج^{۱۲}

نقى الخد^{۱۳} عتبت الداخل^{۱۴}

اجتماع^{۱۵} طريق^{۱۶}

در پایان نمی‌توان از یادکرد مکتب نامدار «چآن» Ch - an یا آنگونه که ژاپنی‌ها می‌گویند: «ذن» zen خودداری کرد. آیا واژه «ذن» یا «زن» بازتابی از «زند» نیست؟ چه همانندی نزدیکی میان آموزه‌های زرتشت و این بینش مرشدان چینی است که:

پیوسته بر این تکیه دارند که «چآن» یا ذن، تجربه روزانه و تفکر یومیۀ ماست. و تأکیدشان بر اجتناب از رخوت و سستی، و توجه بر بیداری و هوشیاری در وسط کار روزانه است. و روشن کرده‌اند که آنان نه تنها به زندگی روزانه به عنوان راهی برای تنویر افکار می‌نگرند، که به عنوان خود تنویر افکار^۱.

بخش یازدهم

خدایان خاموش

شکست بت یونان

کتابخانه پارسی هر چه بود
 اشارت چنان شد که آرند زود
 سخنهای سر بسته از هر دری
 ز هر حکمتی ساخته دفتری
 به یونان فرستاد با ترجمان
 نبشت از زبانی به دیگر زبان
 [نظامی گنجوی: اسکندرنامه]

زمانی که اندیشه‌های زرتشت در یونان دامن گسترانید، خدایان انسان‌سان، یکی پس از دیگری به خاموشی گراییدند و «خدای خرد» بر جای ایشان برنشست. این پیروزی که پیش‌درآمدی بر پذیرش دانش و حکمت بود، به آسانی به دست نیامد.

«ا. بدیع»:

از یک طرف، در ایران آیین پرستشی است که در ردیف عمیق‌ترین اصول عقاید دینی جای گرفته و می‌توان آن را در میان کامل‌ترین محصولات فکر بشری جای داد؛ از طرف دیگر، در یونان دینی است که حتا در نظر بزرگان متفکر یونان، چیزی جز افسانه‌ای مخالف با عقل و اخلاق نیست و بیش از آنکه تشویش جاودانی عقل و جان را تسکین بخشد، مایهٔ افروختن قریحهٔ شاعران هزل‌سراست.^۱

«ا. ت. او مستند»:

علم نوینی که از شرق آمده بود، در «آتن» چندان خوشایند نبود؛ بلکه «تارگلیا» افسونگر یونانی و روسپیان دیگر بودند که در آتن با آغوش باز آنها را خوشآمد گفتند... «آناکساگوراس» Anaxagoras که به جرم بی‌دینی برای آموختن ستاره‌شناسی و برای طرفداری از پارسیان، به دادرسی فرا خوانده شد، از ترس جان خود گریخت... «دموکریتوس» Democritus به «پارس» رفت و آنجا آگاهی بسنده از آیین‌های دینی به دست آورد که رساله‌ای به نام «ماگیا» بنویسد... برخی دلیل می‌آورند که دوگانگی نهفته در فکر افلاتون، از زد و خورد جاودانی میان بدی و نیکی که زرتشت می‌آموزانید، سرچشمه گرفته است.^۱

«م. ورمازن»:

چون شاهنشاهی هخامنشی گسترش یافت، موبدان با طبقات روحانی سایر ملل و بخصوص کلدانیان، مربوط شدند. پیوندهای سراسرتی میان این مغان و فرهنگ یونانی برقرار شد. آمده است که موبدی به نام «استانس» Ostanes اندیشه‌های دینی ایران را در یونان رواج داده است. براساس همین قول است که محققان در جستجوی روابطی میان موبدان و فلسفه یونان هستند.^۲

«ذ. بهروز»:

تمدن یونان، اقتباسی است. یونان یکمتر به طلوع می‌کند و یکمتر به غروب می‌کند و تاریخش تجدید نمی‌شود؛ چه آن سرزمین کم‌وسعت و نامساعد، استعداد پروراندن جمعیتی که به تدریج از خود تمدنی ایجاد کند، نداشته و اگر داشت، از دوهزار سال به این طرف هم بایستی دانشمندان و هنرمندانی در آنجا پیدا شده باشند. با وجود این، برخی اصرار دارند که به‌خلاف واقع وانمود کنند تمدن اروپا از یونان سرچشمه گرفته؛ در صورتی که حتا در قرون وسطا هم کتابهای فلسفی، علمی، طبی و ریاضی اروپا، از دانشمندان ایران بود و ارقام هندسی نیز از این سرزمین به آنجا منتقل گردید. قرن‌ها پیش از اینکه در آثار باستانی جهان به نام یونان برخوردیم، مغرب آسیا محل سکونت ملل متمدن آریایی بود و هنگامی تمدن یونان، صورتی به خود می‌گیرد که این نواحی از قلمرو شاهنشاهی ایران به‌شمار می‌آید. بزرگترین و قدیمترین فلاسفه و متفکرین یونان در عصر هخامنشی پیدا شده‌اند و چنانکه در تواریخ یونان مذکور است، ایشان برای کسب معلومات به ایران سفر می‌کردند و دعوی شاگردی زرتشت و مغان را داشتند.^۳

(۱) تاریخ شاهنشاهی هخامنشی، ۴۴۵ و ۴۴۶ و ۴۵۲ و ۶۲۰.

(۲) آیین میترا، ۲۴.

(۳) خط و فرهنگ، ۲۱۵.

۱. پانوسی:

بسیاری از دانشمندان و گذشته‌کاوان، گمان استوار بر آن داشته و دارند که برخاستگاه فرهنگ غربی را باید در یونان زمین پنداشت؛ حال آنکه بسیاری دیگر از اندیشمندان گام از یونان فراتر نهاده و به دنبال ریشه‌های فرهنگ و هنر یونانی به ایران‌زمین رفته‌اند. دریغا که پژوهش‌های این دسته از دانشمندان، در برابر بینش چون و چراناپذیر و تعصب‌آمیز دلباختگان به فرهنگ یونانی که در دبستانها و دبیرستانها و حتا در دانشگاه‌های کشورهای غربی از دیرباز رخنه کرده، بدون انعکاس و بی‌پژواک مانده است. شاید نام «آدولف برودبک» A. Brodbeck و کتاب وی به نام «زرتشت» Zoroaster به گوش هیچیک از ایران‌شناسان و یونان‌شناسان جوان نخورده باشد؛ چرا که در این کتاب، تأثیر اندیشه ایرانی زرتشت بر فلسفه یونانی و بر دین مسیحی بسان ژرفاگیرانه و پنهانگیرانه‌ای بررسی شده و بازتاب گردیده است؛ چرا که در این کتاب، نگاشته آمده که:

— افلاتون پرشگرف، شالوده‌گذار آموزه‌فروهرها [مثّل] نیست؛ او یک تاراجگر است. نه از آن روی که وی تعالیم زرتشت را بازنگاری نموده، بلکه از آنجاست که این مطلب را مکتوم و پنهان گذاشته است.^۱

«ه. ش. پوئش»:

یونانیان از مدتها قبل در نتیجه جنگها، تجارت و همسایگی، با افکار و عقاید ایرانی آشنا شده بودند. یونانیانی که در آسیای صغیر مسکن داشتند، با مغان یا مجوسان که تا سواحل دریای اژه نفوذ کرده بودند، محصور و با عقاید آنها که مخلوطی از اصول مزدایی و کلدانی بود، آشنا گردیدند.^۲...

بنا به روایات باستانی، فیساغورس برای تحصیل در محضر زرتشت به بابل رفت. یکی از اندیشمندان بزرگ پیش از سقراط به نام «آمپدوکل» Ampudokel را نیز شاگرد مغان می‌دانند. دموکریت فیلسوف بنیادگذار نظریه اتمیسم و «پروتاگور» Protagoras سوفستایی معروف، مدتها در محضر دانشمندان کلد و مغانی که از زمان خشایارشا مهمان پدرشان بوده‌اند، تعالیم

(۱) تأثیر فرهنگ و جهانبینی ایرانی بر افلاتون، ۵.

(۲) به نوشته «استفان پانوسی»: بسیاری از تعالیم ایرانی را یونانیان با پوشه و قبا «کلدانی» به تاریخ سپردند و حتا مطالب دوره سلوکی را نیز به این نام خوانده‌اند.

[تأثیر فرهنگ و جهانبینی ایرانی بر افلاتون، ۱۷.]

یافته‌اند. تئوری تصاویر و پدیده تله پاتی دموکریت، از عرفان ایرانی اقتباس شده است.^۱

«م. یکتایی»:

یونانی‌ها خود عقیده دارند هنر یونان از سده هشتم تا سده سوم ق. م از مشرق زمین الهام گرفته است. می‌دانیم در زمان هخامنشیان و اشکانیان، مدت زمانی یونان یک ساتراپی [استان] غربی کشور شاهنشاهی بوده. آوازه تمدن یونان، بیشتر، از زمان دولت بیزانس (روم شرقی) و خلافت عباسیان است که عناصر مانوی در دستگاه بیزانس و خلافت، با ایران و روم مخالفت داشتند و با تبلیغات بسیار، ریشه‌های تمدن و هنر و دانش ایرانی و رومی را به یونانیان نسبت داده‌اند... در طول تاریخ یونان به یک عصر طلایی یا دوران «پریکلس» Pericles برمی‌خوریم که در یکسده سال، دانشمندان بسیار، بدون مقدمه به وجود می‌آیند و شالوده بیشتر دانشها را پی‌ریزی می‌کنند و سپس درخشش این تمدن علمی خاموش می‌شود. در صورتی که بیشتر کتابهای تاریخ قدیم منسوب به نویسندگان یونانی که سالها در اختیار کلیسا بوده، از سده هشتم میلادی به بعد، ساخته و پرداخته شده و اصل آنها در دست نیست.^۲

«جورج سارتون»:

چون در سال ۵۲۵ ق. م کبوجیه مصر را گشود، فیساغورس همراه وی به بابل رفت و دوازده سال در آنجا ماند و به کار تحصیل علم حساب و موسیقی و سایر علوم مغان پرداخت... جدول ضرب که در بسیاری از زبانها به نام جدول فیساغورس نامیده می‌شود، بطور قطع از ساخته‌های فیساغورس نیست!... محتمل است که جدول فیساغورس از مخترعات قرون وسطا باشد.^۳

«ویل دورانت»:

در نظر یونانیان، ریاضیات عالی برای عمل و محاسبه نبود، بلکه از لوازم منطق به شمار می‌رفت... علم حساب متداول، قبل از دوران پریکلس، ابتدایی و خالی از دقت بود... در ریاضیات یونان برای صفر علامتی نبود... ریاضیات یونان، چون ریاضیات اروپای ما، اصل و منشاء شرقی دارد... از جبر و مقابله یونان پیش از مسیحیت خبری نداریم... در اعتلای عصر پریکلس، قانون «آتن»، ستاره‌شناسی را تحریم کرد... گاهشماری آتن حاکی از آن است که این مردم در علم نجوم چندان پیشرفتی نداشتند.^۴

(۱) تاریخ تمدن ایران، ۱۲۵ و ۱۲۶.

(۲) کلیاتی از تاریخ تمدن و فرهنگ، ۱۸۱.

(۳) تاریخ علم، ۲۱۲ و ۲۱۹.

(۴) تاریخ تمدن / یونان باستان، ۳۷۶ تا ۳۸۰.

«جلال‌الدین همایی»:

مشهور است که «اقلیدس» یا «اوقلیدس» Eukleides نام دانشمند یونانی است که مؤلف کتاب هندسه بود و او را به عنوان «اقلیدس نجار صوری» معرفی می‌کنند. ولیکن هویت تاریخی این شخص به درستی معلوم نیست. پاره‌ای از محققان اروپا نیز در تاریخ علوم و ترجمه‌های رجال به این نکته تصریح کرده‌اند. جمعی معتقدند که اقلیدس اسم کتاب است نه نام مؤلف؛ از جمله این اشخاص: «صاحب بن عباد» ادیب لغوی مشهور است که وزارت سلاطین «دیلمی» را داشت... نویسنده «کشف‌الظنون» هم اقلیدس را اسم کتاب می‌داند، برای اینکه می‌نویسد:

- این کلمه مرکبست از دو کلمه «اقلی» به معنی کلید، و «دُس» به معنی مقدار که روی هم مفهوم «کلید مقدار» می‌بخشد.

حقیقت امر این است که جمعی معتقدند اقلیدس در اصل از کلمه فارسی «کلید» مأخوذ است و می‌گویند اصل این کتاب از فارسی قدیم به زبان سریانی رفته و از سریانی با همان اسم قدیمش به عربی نقل شده است و تألیف این کتاب، به هیچ‌وجه مربوط به یونان و یونانی نیست. من [جلال‌الدین همایی] علاوه می‌کنم که در اصل کلمه «اقلید» معرف «کلید» فارسی است. و هنوز در اسامی روستاهای قدیم ایران باقیست؛ از آن جمله: دهستان اقلید در پنج فرسخی «آباد» فارس. ممکن است که نام اصلی کتاب: اقلید به معنی کلید و مقصود کلید علوم ریاضی بوده و چون غالب کتب ریاضی که در عهد نهضت علمی عباسی به عربی نقل شد، از یونان بوده است، مترجمان به توهم اینکه این کلمه هم نام شخصی یونانی می‌باشد، به قیاس اسامی دیگر یونانی (مانند ارشمیدس) حرف «س» را به آخر «اقلید» اضافه کرده، اقلیدس گفته‌اند.^۱

«قطب‌الدین اشکوری / محبوب‌القلوب»:

اصل منطق و حکمتی که ارستو تألیف و تهذیب کرده، هنگام غلبه اسکندر بر دارا و استیلا بر بلاد ایران، از خزاین ایران گرفته شده و ارستو براین تألیف و تهذیب توانایی نیافت مگر به وسیله کتابهای ایران.^۲

(۱) تاریخ علوم اسلامی، ۹۸ تا ۱۰۱.

(۲) حکمت خسروانی، ۵۸۲.

جهانبینی ایرانی در جامه یونانی^۱

«آ. راپ» A. Ropp:

یونان در پرتو تأثیر ایرانیان تحول یافته است. دستکم پیشاگوراس (فیساغورس)، امپدوکلس، دموکریتوس و افلاتون از دریاها گذشتند تا به تعالیم ایرانی دست یابند. این افراد پس از بازگشت به میهن خود، دانش ایرانی را ستوده بودند و آن را آکنده از راز و اسرار دانستند. تعداد زیادی از یونانیان درباره مغان مطالب نوشتند؛ از جمله: تئوپومپوس، هرمیپوس و دینون باید از آگاهی بسیار دقیقی از آموزش مغان برخوردار بوده باشند.

«مودی» J.I. Modi:

در طی سال‌های درازی که ایران در تماس با یونان بود، این ایران بود که بیشتر بر یونان تأثیر کرد و نه برعکس؛ ایران به اصطلاح یونان را ایرانی کرد.

«استفان پانوسی»:

«و. شولتز» W. Schultz معتقد است که پرستش «بخت نیک» از سال ۳۳۵ ق. م در یونان تحت تأثیر ایزدبانوی «رتیش» که الهه سرنوشت نیک و بد بوده، به پیدایش آمده و مفهوم افلاتونی «آفریدگار نیک» در جوار «ضرورت» را متأثر از جهانبینی ایرانی کرده است. «شولتز» یادآور می‌شود که برادر هزیودوس: «پرسس» به معنی ایرانی، نام داشت^۲. از طریق هزیودوس است که

(۱) عنوان این گفتار برگرفته از نام نوشتاریست از: «آلبرشت گوتزه» A. Gotze.

(۲) «م. کزازی» درباره پرسه‌اوس (پرسه) که ایزد - پهلوان نامدار یونانی به‌شمار می‌رفت، می‌نویسد:

دو خدای یونانی «دیکه» Dike و «نمزیس» Nemesis چون دو چهرهٔ ایزدبانوی ایرانی «رتیش» در میان خدایان یونانی پدیدار می‌شوند.^۱

«دوشن‌گیمن»:

بعضی چون «آیزلر» Eisler نفوذ ایرانی را برمی‌کشند و آن را در سرچشمهٔ فلسفه و «اورفه‌گری» یونان قرار می‌دهند. «رایتزشتین» که افلاتون را سخت قرضدار زرتشت می‌پندارد، نظر «آیزلر» را در یکی از سخنرانی‌های خویش اتخاذ کرده و آن را با یاری «شدر» Schaefer تکمیل کرد و با همکاری او اثری منتشر ساخت. «بیده» Bidez به دنبال خواندن کتاب «و. یگر» W. Jaeger به موضوع روابط تاریخی میان مغان و آکادمی (مکتب افلاتون) نظرش جلب شد و اثری پرداخت که در آن نمودار ساخت که فیلسوفان یونان، قرضدار افکار ایرانی هستند... افلاتون بایستی دامتات نسک (یکی از کتابهای اوستا) را شناخته و از آن، بهرهٔ فراوان گرفته باشد.^۲

«ا. بن و نیست»:

این امر مسلم است که در میان بزرگترین فیلسوفان مورد نظر او [پلوتارخ] زرتشت و افلاتون، هر دو، جای دارند... زرتشت به نوبهٔ خود، از شهرتی بزرگ و عالمگیر و در عین حال اسرارآمیزتر برخوردار بود. قدمت افسانه‌ای او، زادن و ورجاوندیش، دوران کشف و شهود او در بیابان که خورشتش تنها شیر بود، و برتر از همه، آوازهٔ او به عنوان یک اخترامار و ستاره‌شناس، همه دست به دست هم داده شخصیتی شگفت و ابرمردانه به زرتشت بخشیده بودند... شاگردان افلاتون که می‌کوشیدند تا برای باورهای خود، اصلی هرچه کهن‌تر بیابند، به‌طور مبهمی زرتشت را پیشوای افلاتون، یا افلاتون را تجسم دگربارهٔ زرتشت انگاشته‌اند.^۳

❧

«پرسه» از «پرس» گرفته شده؛ نامی که یونانیان به ایران داده‌اند و همان پارس است. نام پرسه (پارسی) آشکارا ریشه و پیشینهٔ ایرانی این پهلوان افسانه‌ای یونان را بازمی‌نماید و نشان می‌دهد... یونانیان کهن برآن بوده‌اند که پرسه پس از مرگ به آسمان فرا رفته و پیکره‌ای اخترین را پدید آورده‌است که به نام او خوانده می‌شود. اخترشناسان ایرانی این پیکره را «برساووس» یا «برشاوش» نامیده‌اند.

[از گونه‌ای دیگر، ۴۷ و ۵۰]

افلاتون در رسالهٔ «آلکibiادس» نژاد پادشاهان پارس را که از تخمه «هخامنش» هستند به «پرسه‌اوس» فرزند زئوس می‌رساند. [دورهٔ آثار افلاتون، ۶۵۷]

(۱) تأثیر فرهنگ و جهان‌بینی ایرانی بر افلاتون، ۱۸ و ۱۹، ۲۳، ۲۹، ۳۰.

(۲) زرتشت و جهان غرب، ۱۲۰ و ۱۲۴.

(۳) دین ایرانی بر پایهٔ متن‌های معتبر یونانی، ۸ تا ۱۰.

«م. بویس»:

در زمان «آنتیوکوس» پادشاه یونانی زبان «کوماجنه» آیین ویژه‌ای در سرزمین‌های غربی ایران رواج می‌یابد که: اصولاً از آبشخور کیش ایرانی، سیراب شده است. زندگی همراه با نیک‌روزی که آنتیوکوس به مردمان پرهیزگار، نوید می‌دهد، آشکارا همان چیز است که در اوستا: و هیشتا اهو (بهترین زندگی) خوانده شده و اصطلاح زرتشتیان برای فردوس (بهشت) است. انگاره ایزدان بخشنده و مهربان، و روان نیاکانی که پا به پای نیکان به هنگام تکاپوهای خیرخواهانه، در برابر بدی می‌جنگند، کاملاً زرتشتی است. ریشه‌های اینگونه اندیشه‌ها را تنها باید در ثنویت کیهانی و اخلاقی کیش زرتشت جستجو کرد و همانند آن را در بینش یونانی نمی‌توان یافت.^۱

«واندر وردن»:

گفته‌های زرتشت دربارهٔ روز فرجام و رستاخیز، تأثیر ژرفی داشته است. هرجا که نگاه می‌کنیم، دآوری با آتش دیده می‌شود؛ در آثار رواقیان، در کتاب آکنوستیگی [گنوسی] پیستیس سوفیا Pistis Sophia، در کتاب مجعول مکاشفات یوحنا... مثلاً در «بن‌دهش» می‌خوانیم:

* آنها که بد هستند، در رودی از فلز گداخته و مذاب با بوی گند، خواهند سوخت... اما نیکان در همان رود، گویی که در شیر نیم‌گرم غوطه می‌خورند.

در کتاب «وصیت‌نامه اسحاق» می‌خوانیم: آتش، دانا و آگاه است و نیکان را نمی‌آزارد؛ ولی کسان بد را با بوی گند می‌سوزاند. «بوسه» Bousset تمام شواهد مربوط به سفر روان (روح) را گردآوری کرده و به این نتیجه رسیده که ریشهٔ تمامی آنها یک استورهٔ ایرانی بوده است... نشان داده که پرواز و صعود روان (روح) در مراسم پنهانی میترا (مهرپرستی) نقش مهمی بازی می‌کند. و نتیجه می‌گیرد آیین میترا پلی بود که از راه آن، این اندیشه‌ها به دنیای غرب انتقال یافت.^۲

دربارهٔ مهرپرستی در یونان یادآور می‌شویم که: افلاتون به نیایش آفتاب از سوی سقرات اشاره کرده است.^۳ «ابوریحان بیرونی» می‌گوید:

حکایت کرده‌اند که در بلاد یونانیان، قربانگاهی بود که به واسطهٔ اجتماع شعاع‌های منعکس خورشید که در جای خاصی از مذبح جمع می‌شد، در یک روز معلوم از روزهای سال، قربانی‌ها را می‌سوزاند.^۴

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۴۲۹.

(۲) پیدایش دانش نجوم، ۱۹۲ و ۲۰۴ و ۲۲۳.

(۳) دورهٔ آثار افلاتون، ۴۷۵.

(۴) آثارالباقیه، ۴۴۲.

دربارهٔ این قربانگاه، آگاهی بیشتری در دست است.

«ابوالفرج ابن جوزی / تلبیس ابلیس»:

زرتشت آتشی برپا نمود که قربانی‌شان را می‌سوزانید. و گفت: این آتش از آسمان است. به این شکل که خانه‌ای ساخت و در وسط آن، آیینی‌ای قرار داد. دور قربانی هیزم می‌چید و روی آن گوگرد می‌پاشید. وقتی خورشید به وسط آسمان می‌رسید و با روزنهٔ بالای خانه مقابل می‌شد، پرتو آن بر آیین منعکس می‌شد و هیزم را شعله‌ور می‌کرد. و زرتشت دستور داد که: این آتش را خاموش نکنید.^۱

«سرفراز غزنی»:

مشعل آتش المپیک از این سرزمین مقدس و پاک [ایران] به یونان رفت... آنچه که از تاریخ این مشعل می‌دانیم این است که پس از پیدایش زرتشت، پیامبر راستین ایرانی که همگان را به یکتاپرستی دعوت کرد، به دستور موبدانِ بزرگ، برای روشن کردن آتشکده‌هایی که در نقاط مختلف کشور بودند، جوانان دوندهٔ داوطلب، شعله و مشعلی از آتش مقدس را برمی‌داشتند و دوان دوان به کمک یکدیگر، آن را از یک آتشکده به آتشکدهٔ دیگر می‌بردند؛ که هر یک با دیگری فرسنگها فاصله داشت. یونانیان در حدود سالهای ۴۸۵ تا ۴۲۵ ق. م... این رسم نیکو و پسندیده و آیین مقدس ایرانیان را پذیرفتند و آن را گرامی داشتند و میدان «المپ» را که خانهٔ خدای خدایان آنان به نام «زنوس» بود، با این آتش روشن کردند. جالب این است که این آتش مقدس ایرانی هر چند سال یکبار پس از عبور از کشورهای گوناگون از آتشکده یونان بر برج بلندی بر میدان ورزشگاه بزرگ یکی از شهرهای جهان، روشن و شعله‌ور می‌شود و قهرمانان را در پای شعله‌های خود به مبارزه‌ای جوانمردانه می‌کشاند. اگر چه نامی از ایران و ایرانی بر آن نیست، اما افتخار بر ما و بر نژاد ما است که آتش مقدسش هنوز پرتوافکن میدان مبارزات قهرمانان دنیا، پایدار مانده است.^۲

(۱) برگرفته از: حکمت خسروانی، ۴۶۳.

(۲) جزوه اخترشناسی، فصل ۹.

«ذ. بهروز»:

راجع به دین یونانیان پیش از اسکندر و بعد از اسکندر، جز روایات مبهمی در دست نیست. روی هم رفته آنچه نوشته‌اند بیشتر مربوط به تربیت و ورزش و هنر و صنعت در یونان است، نه عقاید دینی. می‌گویند پیش از اسکندر، مشهورترین دین یونانیان، دین «اورفی» بوده. سرزمین اصلی و سوابق این دین و شخصیت دین‌آور مجهول است و نمی‌دانیم که پیشوایان آن مثل دینهای نجومی منجمان و مغان بودند و یا مثل دینهای الهامی انبیا و رسولان؛ و جاهایی را که در یونان گفته‌اند مقدس می‌باشد، چه اساس منطقی و یا مذهبی برای تقدیس داشته است... میتولوژی [استوره] در حاشیه و دنباله دین می‌آید، ولی دین یونان از افسانه‌هایی به عنوان میتولوژی شروع می‌شود که در آنها دزدی و فسق و فجور و فریب دادن یکدیگر با برخی فضایل اخلاقی و حوادث تاریخی، به هم آمیخته شده است. باری، دین اورفی نمی‌تواند دینی مستقل یا دنباله دین دیگری باشد. از مضامین افسانه‌های مربوط به این دین و نامهای زئوس، دیونیسوس، نسا، و... که در آن به کار رفته، معلوم است که همه آنها در اصل مربوط به دین مهر بوده ولی بعدها آنها را به این صورته‌ها درآورده‌اند که زشتی اعتقادات پیش از عیسویت را نشان دهند! یقین است که اگر این میث‌ها [استوره‌ها] به این صورت درنیامده بود، از بین رفته بود و به ما نمی‌رسید.^۲

(۱) اورفه Orphee خنیاگر افسانه‌ای یونانیان بود که آیین و ادب ویژه‌ای به نام وی پدید آمد...

(۲) قصه سکندر و دارا / پیشگفتار، ۴۵ و ۴۶.

«م. بویس»:

در آثار «فریکودس» Pherecydes در حوالی سال ۵۴۴ ق. م برای نخستین بار با معبودی آغازین به نام «خدای زمان» روبرو می‌شویم... باور به چنین خدایی، از پایه‌های اورفه‌گری شد؛ نهضتی دینی که آن‌هم از همان آغاز خود وامدارکیش زرتشتی بود... در رواج اورفه‌گری، «انوماکریتوس» Onomacritus آتنی را دارای نقش مؤثری می‌دانند. بی‌تردید هم در «ایونیه» و هم در «شوش»، فرصت گفتگو با مغان ایرانی را داشته است. می‌پندارند واسطهٔ ممکن برای ورود پاره‌ای از مفاهیم زرتشتی‌گری (به‌ویژه باورهای مربوط به رستگاری و پیدایش گیتی) در ادب اولیهٔ اورفه‌گری، وی بوده است. پایه‌ای ادامهٔ نفوذ زرتشتیان در عصر هخامنشیان، سرایش و تنظیم سرودهای اورفه‌ای نیز دوام آورد.^۱

«ب. ل. واندر وردن» B. L. Van der Waerden:

اگر عقاید اورفه و فریکودس را با زروانی‌گری مقایسه کنیم، خواهیم دید:

۱- در شجره‌نامهٔ «هیرونوموس» و «هلانیکوس» نام «کرونوس پیر نشدنی» دقیقاً با اسم ایرانی و کهن «زروان اکرنه» مطابقت می‌کند. حیوان بالدار با سر شیر و پیکری چون مار، بی‌شک موجود افسانه‌ای مشرق‌زمینی است. سر شیر و بال شاهین و مار نیز در تندیس یا نقش «ایون» در پرستشگاه میترا می‌توان دید.

۲- در شجره‌نامهٔ چکامه‌ای، کرونوس همانند زروان، ایزد نخستین است که همه‌چیز را از خویشتن می‌آفریند.

۳- در شجره‌نامهٔ «فریکودس»، کرونوس مانند زروان مغان، ایزدبست که همیشه بوده و همه‌چیز را از تخمهٔ خویش آفریده است.

این حدس و گمان را که فریکودس و یا نویسندگان منظومه‌های اورفه‌ای در اوستا اثر گذاشته باشند را هیچ‌کس نمی‌تواند بپذیرد. تنها یک امکان به‌جا می‌ماند و آن اینکه زروانی‌گری بوده که بر فریکودس و نویسندگان اورفه‌ای تأثیر گذاشته است.

رساله‌های اورفئوس بیشتر در قرن ششم ق. م تألیف شده است. زبان‌شناسان هم‌زمانند که این رساله‌ها شامل عناصری از مشرق‌زمین می‌باشند. «ژئوس» به عنوان آفریدگار زمین و آسمان، دقیقاً با همان سبک و شیوه ستایش شده که آهورامزدا در کتیبه‌های «داریوش بزرگ» وصف شده است... رابطهٔ نزدیک میان میترای‌گری و زروانی‌گری و اورفه‌گری که هر سه با

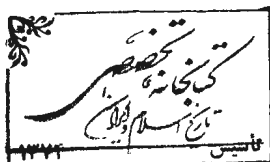
اخترشناسی در پیوند است، وجود داشته است. بنابراین می‌توانیم با اطمینان، این سه مذهب را از یک گروه بدانیم.^۱

«استفان پانوسی»:

«ی. گفکن» J. Geffeken به تأثیر مشرق‌زمین بر اشعار «هزیودوس» و بر اورفیک (اورفه) یونانی اشاره‌ها کرده است. «آ. گوتزه» A. Gotze نگره‌کجهجهان (عالم صغیر) را که در «بن‌دهش» آمده، در «سرود زئوس» منسوب به «اورفه ثوس» و در کتاب «درباره هفتگان‌ها» منسوب به هیپوکراتس (ایقراط) ردیابی کرده و نوشته است: اندیشه و مفهوم کجهجهان که پیروان اورفیک و فیساغورس پذیرای آن بودند، و از آنان به افلاتون نیز راه یافت، هیچگاه در تاریخ اندیشه به فراموشی سپرده نشد.^۲

(۱) پیدایش دانش نجوم، ۱۹۹ و ۲۳۸ و ۲۴۵.

(۲) تأثیر فرهنگ و جهانبینی ایرانی بر افلاتون، ۲۴ تا ۲۷.

فلسفه و دانش یونان را معمولاً با «تالس» Thales آغاز می‌کنند؛ دانشمندی که در واقع یک آسیایی به‌شمار می‌رفت و در شهر میلئوس (ملطیه) به دنیا آمده بود. میلئوس پس از شکست «کرزوس» و فتح لودیا (لیدیه)، بخشی از شاهنشاهی هخامنشی شناخته می‌شد.

اخیراً به امکان نفوذ ایرانیان که احتمالاً حتا پیش از هخامنشیان اعمال شده است، بیشتر اعتنا و توجه می‌شود. آنچه فلاسفه اولیه میلئوس را به یکدیگر مربوط می‌سازد، توجه و کنجکاوی آنان نسبت به کیهان‌شناسی و چگونگی پیدایش هستی و آفرینش گیتی است. و این رشته‌های اندیشه دقیقاً همان موضوع‌هایی هستند که عمیقاً مورد توجه موبدان زرتشتی بوده است. از این گذشته، فرضیه ایرانیان درباره این مطالب به مراتب از آنچه بابلیان و مصریان در این باره اندیشیده بودند، تجریدی‌تر، منظم‌تر و حساب‌شده‌تر بود. تنها ایرانیان باستان به این نظریه رسیده بودند که جهان طبیعت به هفت بخش معلوم و مشخص تقسیم شده و یکی پس از دیگری به گونه‌ای منظم آفریده شده است... آنچه تالس از اینان درباره عقاید کیهان‌شناسی فرا می‌گیرد، انگیزه نوآوری‌های ذهنی او درباره طبیعت گیتی می‌شود. کیهان‌شناسی او اصول زیر را در بر داشت:

۱. زمین روی آب شناور است.
 ۲. آب، ماده اولیه و عنصر اصلی چیزهاست.
 ۳. همه چیز انباشته و سرشار از خدایان است.
- گفته‌اند نخستین این اصول با آیین زرتشتیان که زمین آفریده شده همچو قرصی

عظیم روی آب قرار داده شده، منطبق است... در تصور ایرانیان نخستین آفریده‌ای که در پوسته جامد و سخت آسمان جای داشت، آب بود... اعتقاد بعدی منسوب به تالس در اینکه همه چیز انباشته از خدایان است، به نظر، بازتابی از آموزه‌های زرتشت درباره امشاسپندان بزرگ است.^۱

«جورج سارتون»:

چون بخواهیم درباره تالس و حکیمان دیگر یونان باستانی حکم کنیم، باید بگوییم که آنان مردم مقدس و متقی و زاهد نبوده‌اند؛ بلکه هنرشان عملی بودن و زیرکی بوده است. یونانیان بطور کلی پول دوست بوده‌اند... ارستو از حرص و آز تالس سخن می‌گوید ولی از کرم و بخشندگی او چیزی دیده نمی‌شود.^۲

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد دوم، ۲۲۷ و ۲۲۸.

(۲) تاریخ علم، ۱۸۳.

«ویل دورانت»:

آناکسیمندر می‌گوید که مبداء نخستین، هستی بی‌سامان یا نامعین (آپیرون) است. توده‌ای بی‌کران است که هیچ کیفیت ندارد ولی به اقتضای نیروهای ذاتی خود، تکامل پیدا می‌کند و تمام واقعیات گوناگون عالم را پدید می‌آورد.^۱

«م. بویس»:

تعالیم کیهان‌شناسی «آناکسیمندر» Anaximandres به روشنی متأثر از زرتشتی‌گری است. این فیلسوف یونانی نیز همانند «اشعیا» که تعلیمات زرتشت را در چهارچوب سنت یهودی‌گری جای داده بود، آنها را در سنت یونانی‌گری عرضه می‌کند... انگاره بی‌کرانگی [زروان‌پرستی] که الهی دانسته شده، در فلسفه یونان اهمیتی سرنوشت‌ساز داشته است. تا آنجایی که از آثار به‌جا مانده برمی‌آید، چنین اندیشه‌ای الهی، پیش از آناکسیمندر دیده نشده است... آنچه به گونه‌ای برجسته چشمگیر است اینکه آناکسیمندر این فکرهای بکر و اندیشه‌های بدیع را در همان روزهایی عرضه می‌دارد که می‌دانیم روحانیون زرتشتی در ایونیه حضوری فعال داشته و از اعتقادات دینی خود سخن می‌گفته‌اند... تعالیم ایرانی، آمیخته با الهامات مربوط به دنیای پس از مرگ، سرچشمه افکار آناکسیمندر بوده است.^۲

(۱) تاریخ تمدن / یونان باستان، ۱۶۰.

(۲) تاریخ کیش زرتشت، جلد دوم، ۷۷ و ۲۲۹ تا ۲۳۲.

«آناکسیمنس» Anaximenes که از تأثیر ایران برکنار نمانده بود، می‌گفت: گیتی موجودیست منطقی و صاحب اراده و مقصد... ماهیت سماوی «بی‌کرانگی» باید قدرت تفکر را که لازمه اداره همه چیز است، نیز شامل باشد. از اینجا قدوسیتهی که زرتشت برای «عقل کل» قائل بود، تداعی می‌شود. به ویژه که آناکسیمنس می‌پنداشت خدایان از هوا که عنصر اولیه است، ظهور کرده‌اند؛^۱ انگاره‌ای که شاید از این تصور زرتشت که ایزدان فرودین از آهورامزدا پدید آمده‌اند، ملهم شده بود.^۲

وی هوا را مبداء اولی می‌شمارد و می‌گوید که عناصر دیگر همه از هوا زاده می‌شوند... قوام وجود ما به روح ماست، و روح ما هواست. قوام هستی نیز به روح منتشر هستی یا خداست و آن نیز، دم یا هواست.^۳

(۱) در بینش‌های دیرین، بنیاد جهان را برگرفته از چهار آخشبیج یا عنصر می‌دانستند: هوا (باد)، آتش، آب، خاک. در کشاکش کیش‌ها، رده‌بندی و سروری هر یک از چهار عنصر بستگی به بینش و مکتب فکری هر کیش داشته است. فیلسوفان یونانی به فراخور دانش و نگرش دلخواه خود، بر سر عنصر آغازین اختلاف نظر داشتند. فیلسوفان اسلامی، آخشبیج خاک را برتر می‌دانستند و فرزانه‌ای نیز بودند که آتش را برترین و نخستین بُن آفرینش، به شمار می‌آوردند. همه این رویارویی‌ها در حالی بود که در مکتب مغان، هر چهار آخشبیج، به گونه‌ای یکسان ستوده می‌شدند و در اندرزه‌های دینی سفارش می‌شد که این «چهار مادر» را همواره پاک و پالوده نگاه دارند. همچنین هر کدام دارای یشت (آیین و نیایش) و پرستشگاه ویژه‌ای بودند. گاهی نمایه‌های آیینی هر چهار عنصر، در یک پرستشگاه، گرد می‌آمد. [امید عطائی]

(۲) تاریخ کیش زرتشت، جلد دوم، ۲۳۳.

(۳) تاریخ تمدن / یونان باستان، ۱۶۱.

هراکلیتوس

گفته شده که هراکلیت در پرستشگاه «آرتمیس» در شهر «اِفِس» Ephesus از مغان ایرانی درس می‌آموخت. به نوشته «ل میلز» L. Mills عقل در فلسفه هراکلیتوس در حکم نیرویی که خود را به جنبش درمی‌آورد، همان است که در اوستا: «اشا، وهمنه، روان» نام دارد^۱.
«ویل دورانت»:

هراکلیتوس معتقد شد که آتش، ذات هستی است؛ و شاید این اندیشه او از آتش‌ستایی ایرانیان الهام گرفته باشد. او آتش و روح و خدا را از یکدیگر مستقل نمی‌داند. کلمه آتش را، هم در معنای حقیقی و هم در معنای مجازی آن به کار می‌برد و به وسیله آن از طرفی آتش واقعی، و از طرفی انرژی عالم را افاده می‌کند.^۲

«م. بویس»:

در آثار هراکلیتوس نفوذ ایران با برجستگی بیشتر نمایان است. هراکلیتوس می‌پنداشت گیتی آتش‌بست که هرچند همه پاره‌های آن یکباره فروزان نیستند، اما هیچگاه خاموش شدن نمی‌باشد... هراکلیتوس می‌آموزانید که خدا همان خرد است... خرد، یکی است و آگاه بر آن دانشی که همه چیز را در گیتی فرمان می‌دهد. خرد بی‌وقفه و شب و روز، آدمیان را مراقب است. این تأکید بر ترصد پیوسته نیروی الهی از آدمیان، در یونان امری نوین بود. همانندیه‌های این باور به عقل کل بودن آهورامزدا چنان چشمگیر است که نیازی به تأکید ندارد. روان‌های متعالی پس از

(۱) تأثیر فرهنگ و جهان‌بینی ایرانی بر افلاتون، ۲۱.

(۲) تاریخ تمدن / یونان باستان، ۱۶۷.

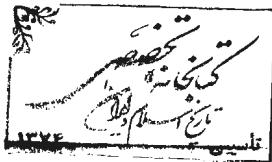
مرگ به فضای پالوده خورشید و ستارگان صعود می‌کنند... در بالاترین طبقات، روان پهلوانهای جاودان قرار دارد که از میان مردگان «برمی‌خیزند» تا مراقب زندگان و مردگان باشند. این روان پهلوانان را با قزوُشی [فروهر] زرتشتی‌گری برابر دانسته‌اند و می‌گویند اصطلاح غیرمعمول و غیر یونانی «برمی‌خیزند» برگرفته از مفهوم زرتشتی «رستاخیز فرجامین» است... خواننده آثار وی زرتشت را به یاد می‌آورد.^۱

«واندروردن»:

اندیشه «داوری با آتش» و «آتش خردمند» بسیار زود به یونان رسید. هراکلیتوس می‌گوید:
— آتش، آن هنگام که فرا رسد، درباره همه چیز داوری کرده حکم خواهد داد...
آتش از موهبت خرد برخوردار است و پایه‌گذار حکومت جهانی خواهد بود.
داوری با آتش که هراکلیتوس از آن سخن می‌گوید، ریشه ایرانی دارد... آتش خردمند و دادگر از مفاهیم اصیل زرتشتی است.^۲

«دوشن‌گیمن»:

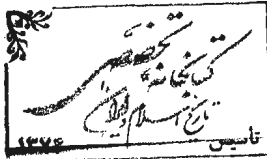
هراکلیتوس که گویا بر فکر پیکار در جهان تأکید کرده است و «هگل» و «مارکس» از او پیروی کرده‌اند، معتقد بود به عقل یا قانون. گوهر این قانون معنوی، آتش بود. این نکته ما را به یاد رابطه میان آتش و ریتا [ارت]: «نظم راستین» در افکار هند و ایرانیان می‌اندازد. افکار هراکلیتوس را به سبب این نکته و نکات دیگر، برگرفته از منابع ایرانی دانسته‌اند. «لوئیژیا استلا» Luigia Stella بعضی نکات موجود در افکار این فیلسوف یونانی را یادآور شده است که ظاهری ایرانی دارد. مثلاً به مسخره گرفتن تصور خدایان به صورت انسان، و خونریزی در مراسم.^۳

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد دوم، ۲۳۳ تا ۲۳۶.

(۲) پیدایش دانش نجوم، ۱۹۲.

(۳) زرتشت و جهان غرب، ۱۳۴.

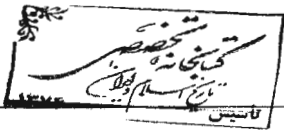

در رساله «آلکیبیادس اول» شیفتگی افلاتون به فرهنگ ایرانی نمایان است؛ آنجا که «سقراط» به آلکیبیادس می‌گوید:

— اگر تو اجداد خود را... در برابر اردشیر پسر خشایارشا نمایش دهی بی‌گمان بر تو خواهند خندید. پس نیک بنگر تا ببینی که ما از حیث تبار و تربیت تا چه پایه از آنان کمتریم... همین که فرزند شاه به هفت سالگی رسید، او را به سوارکاران می‌سپارند تا راه و رسم شکار را فراگیرد و چون چهارده ساله شد، چهار تن که «مربیان شاهانه» خوانده می‌شوند عهده‌دار تربیت او می‌گردند: یکی از آنان که در دانیایی بر همگان برتری دارد، اسرار حکمت زرتشت پسر هرمزد، و خداپرستی و آیین کشورداری را به او می‌آموزاند. دومی که عادل‌ترین مردمان است او را بر آن می‌دارد که در همه عمر جز راست نگوید. سومین مربی که از خویشتنداری بهره‌ای به کمال دارد به او می‌آموزاند که تن به اسارت هوا و هوس در ندهد بلکه به آزادی و آزادگی خوی گیرد و بیش از همه مردمان بر شهوات و آرزوهای خود تسلط یابد؛ نه آنکه به بندگی آنها گردن بنهد. مربی چهارم که دلاورترین مردمان است، او را دلاور و بی‌باک به بار می‌آورد و به او می‌فهماند که اگر ترس در دل خود راه دهد، برده خواهد بود نه آزاد^۱.

«ه. ش. پوئش».

«اودوکس» به سال ۳۶۸ ق. م ضمن شرکت در دروس آکادمی، اطلاعات جامعی

در اختیار افلاتون و شاگردان وی گذاشت. هم او بود که نخستین نسل افلاتونیان را تحت تأثیر افکار ایرانی قرار داد... شواهد و اماراتی در دست است که بسیاری از ایرانیان به هنگام پیری افلاتون در حلقه اطرافیان وی بوده‌اند. مجوسان مزبور پس از مرگ استاد، به یادبود وی مراسم دینی به جای می‌آورند. از این گذشته، از پیکره فیلسوف نام برده‌اند که از سوی «میترا دات ایرانی» پسر «ارونتوباتس» هدیه شده بود.^۱

«ه. گرین» Henry Corbin:

اکنون ما می‌دانیم که در «آکادمیا» یعنی در حوزه درس افلاتون، نسبت به اقوال زرتشت چه رغبت و التفات و حتا چه حرارت و ارادتی موجود بوده است. حتا اسامی کسانی که در حلقه درس افلاتون وارد بوده‌اند، در پایپروسی که در «هرکولانم» پیدا شده ثبت گردیده است. و می‌دانیم که شخصی از اهالی کلدیه یعنی از رعایای هخامنشی نیز در سالهای اخیر عمر افلاتون، در محضر درس وی حضور داشته و ظن غالب آنست که مأخذ اخبار «اودوکس» Evdox و مرجع تقریر وجوه مشابهت پر معنی میان زرتشت و افلاتون در اخبار همین شخص باشد.^۲

«ه. س. نیبرگ»:

مفهوم این جمله که زرتشت ۶۰۰۰ سال پیش از افلاتون می‌زیسته، این است که: افلاتون، زرتشتی است که دوباره زنده شده؛ همان رهاننده دینی موعودی است که با او زمان به تکامل و پایان خود رسیده است. در وجود افلاتون، خرد مینوی و کامل که زرتشت دارا بود، یک‌بار دیگر در روی زمین آشکار شده است.^۳

«م. الیاده»:

مطابق بررسی‌هایی که به شیوه تحسین‌انگیزی توسط «ژوزف بیدز» J. Bidez انجام گرفته، اینک بسیار محتمل می‌نماید که حداقل بخشی از آرای فلسفی افلاتون منشأ ایرانی - بابلی داشته است... افلاتون همچنین با پنداشت ایرانی که مطابق آن، هدف از بروز آشوب در آخر زمان عبارت است از پالودگی انسان و

(۱) تاریخ تمدن ایران، ۱۲۶ و ۱۲۷.

(۲) برگرفته از: ابدیت ایران، ۱۷۸.

(۳) دین‌های ایران باستان، ۳۰.

انجام فرشگرد در گیتی، آشنایی داشته است.^۱ [رساله تیمائوس، بند ۲۲]

«س.ک. ادی»:

آکادمی افلاتون مجذوب دوگانگی کیش زرتشتی و اندیشه‌هایی بود که مغان «ایونیا» واسطه انتقال آنها بودند.^۲

«ل. واندروردن»:

افلاتون تعلیم می‌دهد که روح، جاودانیست و روان نیکوکاران روانه بهشت خواهد شد. مفاد [گفتگو] شکوهمند او در «جمهوریت» با استوره‌ای عظیم پایان می‌یابد. در آن، بیان می‌شود که چگونه ارواح درگذشتگان، به سرزمین اسرارآمیزی می‌رسند که راهی به بالا و راهی به پایین دارد. نیکوکاران از یک راه به آسمان و گناهکاران از راه دیگر به زیر زمین خواهند رفت و در آنجاست که ده‌بار برای گناهی که مرتکب شده‌اند، کیفر خواهند دید. اینها همه یادآور داورى اهورامزدا بر ارواح، و پل «چینواد» است که از فراز آن، نیکوکاران راهی فردوس و گناهکاران روانه دوزخ می‌شوند. مرغزار پریان افلاتون، جایی که ارواح هنوز زاییده نشده، گرد هم می‌آیند تا سرنوشت خویش را انتخاب کنند نیز خاطره چمنزارهای آکنده از گل «هاذخت نسک»^۳ را زنده می‌کند؛ جایی که مردگان در آنجا با ارواح همیشه زنده خود روبرو می‌شوند. افلاتون خودش منبع مشرق‌زمینی این استوره را فاش می‌سازد.^۴

«پ. دوینسن» P. Deussen:

یافت‌های پراکنده‌ای نزد افلاتون هست که می‌تواند مبتنی بر آشنایی‌هایی با دیانت ایرانی باشد. مانند تصور یک روان کیهانی دژخیم در کنار یک روان کیهانی نیک؛ تصویری که ما را به یاد اهورامزدا و انگریمینو [اهریمن] می‌اندازد و نمی‌تواند از مقدمات نظام فکری افلاتون سرچشمه بگیرد. همچنین است تصور مبتنی بر اینکه هر روانی در اصل در ستاره‌ای می‌زیسته است و اینکه دیمون [فروهر] روان انسان را در زندگانی همراهی می‌کند. یعنی آن تصوراتی که با

(۱) مقدمه بر فلسفه‌ای از تاریخ، ۱۶۶ و ۱۶۹.

(۲) آیین شهریاری در شرق، ۷.

(۳) در متن ترجمه «هوخت نسک» آمده که نادرست است.

(۴) پیدایش دانش نجوم، ۲۰۸.

آموزه ایرانی قزوشی‌ها [فروهرها] از یک سو، و ارواح نگهبان فرد از سوی دیگر، خویشاوند است. نیز در مورد آن سه داور مردگان در محاوره «گورگیاس» یعنی: مینوس Minos، ایاکوس، ردامنتوس (ردامانتوس Rhadamanthys) که حتا در آهنگ نامگذاری، ما را به یاد سه ایزد ایرانی: مهر، سروش، رشنو [رشن] می‌اندازد که محاکمه مردگان را بر روی «پل چینوت» برگزار می‌کنند. این خود درخور آنست که اثرات تصور ایرانی در نوشته‌های افلاتون به صورت گسترده‌تری پیگیری گردد^۱.

همان گونه که پژوهشگران گفته‌اند، آثار افلاتون انباشته از بینش‌های مغانه است؛ بینش‌هایی که دفتر به دفتر بازنویسی گردید و سینه‌به‌سینه به یاد سپاریده شد. در اینجا بسان مشت نمونه خروار به سه رساله افلاتون می‌نگریم و در پی هر کدام، همانندشان را از متن‌های پهلوی که بازمانده اوستای بنیادین هستند، می‌آوریم. آشکار است که کنکاش بیشتر در این باره، نیازمند کتابی بزرگ و جداگانه می‌باشد و مایه شرمساری بیشتر برای یونان پرستان می‌گردد.

* «رساله تیمائوس» Timaios:

خداوند، آب و هوا را در وسط خاک و آتش قرار داد و در میان همه آنها تناسبی واحد برقرار ساخت... از پیوند این چهار عنصر، جسم جهان پدید آمد... این جهان را به صورت ذات کامل یگانه‌ای ساخت که هر یک از اجزایش نیز به نوبت خود کامل است و از این رو، بیماری و پیری را در آن راه نیست... جهان را گرد کرد و به صورت گلوله درآورد، چنان که فاصله مرکز آن با هر نقطه از محیطش یکسان شد... صانع جهان، روح را چنان آفرید که خواه از حیث کمال، مقدم بر تن باشد و در برابر تن، از شأن و مقامی که کهنتر در برابر جواناتر از خود دارد، برخوردار باشد؛ زیرا قرار براین بود که روح سرور تن باشد و به آن، فرمان برانند... پس از آن که ترکیب روح مطابق میل صانع انجام پذیرفت، استاد سازنده، جهان جسمانی را در درون آن به وجود آورد و آن دو را از میان چنان به هم پیوست که روح نه تنها در سراسر جهان، از مرکز تا محیط آن، همه جا گسترده شد، بلکه آن را از بیرون نیز احاطه کرد. آنگاه روح در خود و در درون خود، به حرکت دورانی پرداخت و زندگی ابدی و خردمندانه‌ای را که هرگز پایان نخواهد پذیرفت، آغاز نمود. جسم جهان دیدنی بود؛ ولی روح نادیدنی بود و چون از خرد و هماهنگی (که فقط در عالم تفکر مجرد قابل درکند و ابدی می‌باشند) بهره داشت، بر اثر هنر والاترین

آفرینندگان، شریفترین و والاترین آفریدگان گردید... زمان و جهان هر دو با هم پدید آمدند تا اگر روزی قرار شود که از میان بروند، هر دو با هم نابود گردند. در ایجاد آنها طبیعت ابدی مطلق، سرمشق قرار گرفت تا جهان به حد ممکن شبیه به آن باشد... پیدایش خورشید و ماه و پنج ستاره دیگر که سیارات نامیده می‌شوند، بر اثر مذاقه و محاسبه‌ای بود که استاد درباره پیدایش زمان به عمل آورد و غرض این بود که اندازه‌های زمان، مشخص و معلوم باشد.

*** بن دهش:

هرمزد، آفریدگان را به صورت مادی آفرید. از روشنی بی‌کران: آتش؛ از باد: آب؛ از آب: زمین [خاک] و همه هستی مادی را فراز آفرید...

برین آتش است و فرودینش خاک میان آب دارد ابا باد پاک

[بوشکور بلخی]

یکی آتشی برشده تابناک میان، باد و آب از بر تیره‌خاک

[فردوسی]

آفریدگان را نیز همه در «تن بی‌کران» بیافرید. تن بی‌کران از گذرایی زمان، جدا است... آفرینش مادی را نخست به گونه مینوی [روحانی] آفرید و سپس به صورت مادی آفرید... روان [روح] پیشتر آفریده شد و پس از آن، تن. روان در تن، خویشکاری [وظیفه] را فرمان دهد... سپهر را از زمان آفرید.

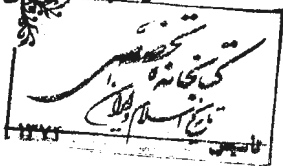
*** مینوی خرد:

آفریدگار - هرمزد، این آفریدگان و امشاسپندان و «مینوی خرد» را از روشنی خویش و به آفرین [نیایش؟ دستیاری؟] زروان [زمان] بی‌کران آفرید. زیرا که زروان بی‌کران، عاری از پیری و مرگ، درد و تباهی، فساد و آفت است و تا ابد هیچکس نمی‌تواند او را بستاند و از وظیفه‌اش بازدارد... آسمان و زمین و آب و هر چیز دیگری که درون آن است به شکل تخم است؛ درست مانند تخم مرغان. و آسمان مانند تخم مرغ به دستکاری [صنعت] آفریدگار - هرمزد منظم شده است. و شباهت زمین در میان آسمان مانند زرده است میان تخم... حرکت خورشید و ماه اساساً برای روشن‌سازی جهان و رشد دادن به همه زاییدنی‌ها و رویدنی‌ها و درست داشتن روز و ماه و سال و فصل‌ها، حسابها و انگاره‌های دیگر است که مردمان می‌توانند دریابند و ببینند و بدانند؛ و به سبب گردش خورشید و ماه، بیشتر معلوم می‌شود.

*** گزیده‌های زادسپرم:

روح، سپاهید است؛ خدای [فرمانروا] و نظم‌دهنده تن است؛ که بر آن، رد [رهبر] است... به دو

سبب دانشمندی و توانا بودن است... خوب و پاک سرشت است... دو جهان [مبنوی و مادی] پیوسته با یکدیگر در کارند.

* رساله آکسیوخوس Axiochos:

پس گوش فرادار تا سخنی را که از مئی به نام «گبر یاس» شنیده‌ام به تو بگویم. می‌گفت نیای وی را که همانا آمده است، هنگامی که خشایارشا به «دلوس» لشکر می‌کشید فرستاده بودند تا آن جزیره را که زادگاه دو خدا بود، حفظ کند. در آنجا لوحه‌هایی دیده است که «اوپیس» و «هکرگا» از سرزمین «هیپربور»^۱ Hyperborean آورده بودند و از نوشته‌هایی که بر آن لوحه‌ها بود چنین آموخته است که روح همین که از تن جدا شود به مسکن زیرزمینی خود، به آن مکان ناشناخته، روی می‌آورد که دژ «پلوتون»^۲ در آن واقع است. آن دژ از دربار زئوس چیزی کم ندارد. در آنجا زمین مرکز همه جهان است و آسمان، شکل گلوله‌ای دارد که نیمی از آن با قرعه به خدایان آسمانی رسیده و نیم دیگر به موجودات زیرزمینی که برادرزادگان و خواهرزادگان همدیگرند. دروازه تالاری که به اورنگ پلوتون می‌رسد، با قفل‌های آهنین بسته شده است. هر که این دروازه به رویش باز شود به رودخانه «آکرون» و سپس به رود «کوکتوس» راه می‌یابد و با کشتی به نزد «مینوس» و «رادمانتوس»، یعنی آنجا که به «میدان حقیقت» معروف است، برده می‌شود. در آنجا دادرسان نشسته‌اند و از هر آمده‌ای می‌پرسند که زندگی را چگونه گذرانده و هنگام اقامت در تن، چه کرده است. در آنجا دروغ گفتن ممکن نیست. هر کس که در زندگی، روحی نیک راهنمایش بوده باشد به مسکن دین‌داران فرستاده می‌شود و در آنجا فصل‌های پربار میوه‌هایی از هرگونه به مقدار فراوان عرضه می‌کنند و چشمه‌های زلال از همه سو می‌جوشند و چمن‌ها از گل‌های رنگارنگ بهاری پوشیده‌اند. در آنجا مردمان دانا با یکدیگر سخن می‌گویند و شاعران نمایش اجرا می‌کنند و رقاصان می‌رقصند و نوازندگان فضا را با آهنگهای گوش‌نواز می‌آکنند. در آنجا میهمانی‌های منظم هست و غذاهای خوشمزه آماده و خوشیهای بی‌زیان و زندگی سرشار از شادمانی. آنجا نه گرمای سوزان پدید می‌آید و نه سرمای سخت. و ساکنانش همیشه هوایی را

(۱) «ف. لاژار» جای این سرزمین را در شرق دریای خزر می‌داند. [تاریخ تمدن، ۵۳].

(۲) پلوتون که معادل رومی «هادر» خدای یونانی بود، با گریزی مردگان را بیهوش می‌کرد و «اورکوس» آنها را می‌بلعید. چون پلوتون بلندپایه‌ترین خدای زیر زمین شمرده می‌شد و چون زمین منبع غایی ثروت و خزانه خوراکها و کالاهای برهم انباشته بود، او را به نام خدای ثروتها و توانگران نیز می‌پرستیدند.

[تاریخ تمدن / قیصر و مسیح، ۹۷]

تنفس می‌کنند که با تابش خورشید، گرم و دلپسند شده است. محرمان در آنجا نوعی ریاست به‌عهده دارند و تشریفات مقدس را انجام می‌دهند... ولی آنان که زندگی را به بدی و گناه گذرانده‌اند، توسط فرشتگان عذاب به سوی تاریکی برده می‌شوند. آنجا که اقامتگاه بی‌دینان است... گناهکاران در آنجا در حالی که جانوران خشمگین آنان را می‌گزند و مشعل‌های همیشه سوزان فرشتگان عذاب، آنان را می‌سوزانند، در برابر همه‌گونه کیفر قرار می‌گیرند.^۱

* * هادخت نسک:

پس از سپری شدن شب سوم [پس از مرگ]، سپیده‌دمان، روح‌تن مرد پرهیزکار خود را در میان گیاهان [سبزه‌زار] و بوهای خوش می‌یابد و او را چنین می‌نماید که باد خوشبویی از سرزمینهای نیمروزی به سوی وی می‌تازد... در وزش این باد، «دین»^۲ وی به پیکر دوشیزه‌ای نمایان می‌شود؛ دوشیزه‌ای زیبا، درخشان، سپیدبازو، نیرومند، خوش‌چهره، بلندبالا، با پستانهای برآمده، نیکوتن، آزاده و نژاده که پانزده ساله می‌نماید... روح مرد دروغکار به سرای تیرگی بی‌پایان [دوزخ] می‌رسد و او را خورشی زهراگین می‌آورند.

* * روایت پهلوی:

روح پرهیزگار که جامه‌ای پاک و سپید دارد از ماه و خورشید و ستارگان می‌گذرد تا اینکه به گرودمان روشن [بهشت برین] می‌رسد... هر مزد می‌گوید:

- شیر اسب، می شیرین و روغن بهاره به او بدهید.

روح گناهکار، جامه‌ای پوشیده و گردآلود دارد و بویی گند، وی را می‌آزارد. دیو «ویژرش» بندی به گردنش می‌افکند و از راهی انباشته از خار، او را به دوزخ می‌کشاند. در آنجا خوراکش گند و نجاست است.

* * بن‌دهش:

روح پرهیزگار بوستانی پرآب، پر میوه و بس آباد می‌بیند که او را از آن، شادی و غنای اندیشه می‌رسد؛ بوستانی که بوم بهشتی است... دوزخ را گوید که تاریکی آن را به دست شاید بتوان گرفت و گند آن را به کارد شاید بتوان برید. به سردی بسیار چون کیوان است و به گرمی بسیار چون بهرام. دوزخیان را خورش: گند و نجاست وزغ است.

(۱) دوره آثار افلاتون، ۲۶۴۲.

(۲) در اوستا این واژه گاهی به معنی مذهب و کیش و گاهی به معنی یکی از نیروهای پنجگانه آدمی آمده که آن را به وجدان یا نیروی ایزدی بازشناسی نیک از بد تعبیر کرده‌اند. این نیرو، پایدار و نامیرا و از ودیعه‌های اهورامزدا در تن آدمیست. [اوستا (الف)، ۹۸۶]

❖ ❖ مینوی خرد:

پارسایان در بهشت آسوده از پیری و مرگ و بیم و غم و آسیبند. همیشه پر فره و خوشبوی و خرم و پر شادی و پر نیکی‌اند. هر زمان باد خوشبوی و بویی همانند بوی گل به پذیرۀ آنان آید که از هر خوشی، خوشتر و از هر عطر خوشبو تر است. آنان را از بودن در بهشت سیری نیست. نشست و برخاست و دیدار و شادمانیشان با ایزدان و امشاسپندان و مؤمنان است تا ابد... آنان را به تخت کاملاً زینت شده می‌نشانند... هنگامی که بدکاری بمیرد، روانش سه شبانه روز در نزدیکی سر آن کافر می‌دود و می‌گرید... و گنامینو [اهریمن] به دیوان می‌گوید:

- ... برای او ریمن‌ترین [پلیدترین] و بدترین خوراک را از میان خوراکیها که در

دوزخ پرورده شده است، ببرید.

گش [زهر] و زهر مار و گژدم و دیگر جانورانی که در دوزخند، بیاورند و به خوردش دهند. و تا رستاخیز و تن پسین با عذاب بسیار و پادافره [کیفر] گوناگون باید در دوزخ باشد... و جایهایی از آنجا از سردی همچون سردترین یخ و برف است و جایهایی، از گرمی همچون گرمترین و سوزان‌ترین آتش است. در جایهایی، حیوانات مودی چنان آنان را پاره پاره کنند که سگ استخوان را. و جایهایی، از بدبویی چنان است که بلرزند و بیفتند. همواره آنان را تاریکی چنانست که به دست می‌توان گرفت.

❖ رساله سیاست Poltikos:

چرخ جهان گاهی در جهت کنونی می‌گردد و گاهی در جهت مخالف آن... بزرگترین حادثه‌ای که در آن زمان [دوره کرونوس] بر اثر تغییر جهت گردش جهان روی داد این بود که نخست هر موجود زنده‌ای در هر سن که بود، زمانی در همان سن متوقف ماند و دیگر هیچ جاننداری با گذشت زمان پیرتر نگردید؛ بلکه سیر نمو جانوران به عقب بازگشت و در جهت مخالف شروع به حرکت نمود: موهای سپید پیران روی به سیاهی نهاد و گونه‌های سالخوردگان، روز به روز صافتر گردید و چند روزی شکفتگی و تراوت جوانی را بازیافت... نسلی که این حکایت درباره آن است، از زمین برآمده بود و به زمین بازگشت... با بازگشت سالخوردگان به حال کودکی، درگذشتگانی هم که در زمین جای داشتند، جز عده‌ای که خدا سرنوشت دیگری برایشان مقرر ساخته بود، به دنبال تغییر جهت گردش جهان دوباره زنده شدند و از خاک برخاستند و چون بدین ترتیب از زمین زاده شدند، فرزندان زمین نام یافتند... تا آن زمان همه [خورشید و ستارگان] از جایی که اکنون غروب می‌کنند برمی‌آمدند و در نقطه مقابل فرو می‌رفتند. ولی در آن هنگام

خدا به «آتره‌اوس» فرمان داد که جهت گردش همه را برگردانیده و در سویی که امروز می‌گردند، قرار دهد... چون زمان آن دوره به سر آمد و نسلی که از زمین برآمده بود، عمر مقدر را طی کرد، هر روح سیری را که برایش تعیین شده بود به پایان رسانید و بدان مقدار که مقدر بود، تخم برای زمین باز گذاشت.

*** گزیده‌های زادسپرم:

هنگامی که نزدیک فرشگرد کرداری [رستاخیز] باشد... گند و پلیدی تن، نابود شود؛ تاری و تیرگی کاسته شود؛ مینوی پاک بیشتر به چهر پوشیده شود؛ دانشها روشنتر یافته شود... آن زاده شدگان [واپسین نسل رستاخیز] به سبب خوراک نخوردن: خوشبوی، کم‌تیره، مینوچهر و نازا باشند... پرهیزگاران نیز به زمین باز آیند؛ اما نه بدان چهره که در گذشته بودند و نه از آن آمیزه [ترکیب] که در پیش، ساخته شده بودند؛ بلکه پیکرشان از گِل روشن بدون تاریکی، آب بدون زهر و آتش بدون دود و باد خوشبوی باشد... به قامت و چهره، مانند چهل سالگان... تخم از مردمان، فراز ریخته نباشد و هر تخمی را برای فرزندی، از آنان بازگیرند^۱... آتش پذیرنده تخم، از آن روشنی بی‌کرانه [عرش] بیاید و به همه زمین بتازد؛ نیروی جان‌بخش تخمه‌ها را برچیند و دوباره به میانه زمین رود. بر نران و مادگان، آنگونه آمیخته شود که در آغاز هستی مردمان که با فراز ریختن تخم و جان، کالبد در مادگان اندر شود^۲. در همین زمان، زن و مرد مانند مردم پانزده ساله به زمین آیند. در میان چهل سالگان، مانند فرزندان در میان پدران و مادران به نظر رسند.

*** زند بهمن یسن:

خورشید، نشان سهمناکی بنمایاند و ماه، از رنگ بگردد... ستاره از آسمان ببارد... خورشید تیزتاز، ده شبانه روز بایستد.

*** جاماسپ نامه:

هفت اورنگ [ستارگان هفتگانه] به سوی شرق جابجا می‌شود^۳.

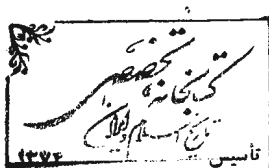
(۱) گویا اشاره به این است که آمیزش جنسی انجام نمی‌گیرد و جنین بیرون از زهدان مادر پرورش خواهد یافت؛ چه شباهت شگفتی با دانش امروز دارد!

(۲) تخمک‌هایی که درون زمین هستند، به یاری پرتوی اسرارآمیز، بارور می‌شوند؛ به همان گونه‌ای که کالبد جنین در موجودات مادینه پدید می‌آید. سپس مردمان از زیر خاک به روی زمین می‌آیند. «مشی و مشیان» نیز به همین گونه از نطفه گیومرت پدید آمدند. آیا نخستین نسل‌های انسانی، تخم‌گذار بوده‌اند؟! (۳) بنگرید به: نبرد خدایان، گفتار ۲ و ۳۵.

بخش دوازدهم

زرتشت مزدایی

بزرگترین چیستان تاریخ

زاراتس کلدانی، زرتشت سوری، زرتشت پامفیلابی، زرتشت باکتریایی (باختری)، زرتشت بلخی، زرتشت آشوری، زرتشت مغ و... همه اینها از آن پیام‌آوری است که چهره راستین او در پس غباری از هزاره‌ها پوشیده مانده؛ آشنایی ناشناخته! زرتشت بزرگترین چیستان و شگفت‌ترین چهره تاریخی و استوره‌ایست. درباره هیچ بینشوری چون او، پژوهشگران با پرسش‌ها و نگرش‌های گوناگون، رویارو نبوده‌اند: پیشه‌اش را از افسونگر قبیله گرفته تا کارگزار دربار هخامنشی دانسته‌اند؛ زادگاهش را از خوارزم و بلخ تا ری و آذربایادگان کشانده‌اند؛ و در آرای ایشان درباره سالزاد زرتشت، شکافی به ژرفای شش هزار سال دیده می‌شود.

«و.ب. هنینگ»:

هر پژوهنده‌ای که به دو تصویر زرتشت، یکی اثر «هرتسفلد» و دیگری اثر «نیرگ» بنگرد و درباره آنها بیندیشد، بی‌گمان دچار سرگیجه می‌شود. چگونه ممکن است که دو محقق طراز اول که منابعشان دقیقاً یکی است، به نتایجی برسند که نقطه مقابل هم باشد؟ این زرتشت «هرتسفلد»: سیاستمدار پشت پرده و اشرافی تبعیدی است که وقتی از توطئه و شایعه، درمی‌مآید، به قبایل رو می‌کند؛ و این هم زرتشت «نیرگ»: انسان ماقبل تاریخ و جادوگر باده‌گسار که در جایگاهی مسخره، اوراد بی‌معنی می‌خواند... زرتشت هرتسفلد واقعاً ناقص و ناپسندیده است؛ واقعاً چرا این سیاستمدار گمنام و پنهان‌کار که هیچ فضیلت ویژه‌ای نداشت، باید اصلاً به یاد بماند؟ «نیرگ» دستکم برای زرتشت مقام پیامبری قائل است؛ ولی جادوگر سرمست او چندان تمایزی با خیل جادوگران

سرمت دیگر ندارد که هر کدام در هر نسلی در تمام قبایل آسیای میانه، نزد ارواح از افراد قبیله خود شفاعت می‌کردند.^۱

به راستی زرتشت که بود و چه اندیشه‌هایی داشت؟ در کدام زمان و کدام مکان به دنیا آمده بود؟ پاسخ این پرسش‌ها و کلید کاوش‌هایی که باید انجام بگیرد، در این نکته ساده نهفته است که نخست می‌بایست «زرتشت استوره‌ای» را از «زرتشت تاریخی» جدا کنیم (که این کار را در گفتارهای پیش انجام دادیم)؛ و سپس زرتشت‌های تاریخی را از یکدیگر بازشناسیم. آری، زندگی چند تن که زرتشت خوانده می‌شدند، با یکدیگر آمیخته شده و مایه گمراهی و آشفتگی گردیده است؛ هر چند که از زمانهای دیرین به این نکته پی برده بودند.

«سوئیداس» Suidas یونانی در سالهای نزدیک به ۹۷۰ پس از مسیح می‌زیسته. فرهنگی از او مانده که نام بسیاری از مردمان نامی روزگاران گذشته در آن یاد شده. در این کتاب از دو زرتشت نام می‌برد: یکی دانای پارس و ماد که پنج‌هزار سال پیش از جنگ «ترویا» می‌زیسته؛ دیگری اخترشناسی بوده در زمان «نینوس».^۲

«آگاسیاس» Agathisa این پرسش را درباره زرتشت دارد که آیا در زمان گشتاسپ هخامنشی می‌زیسته یا گشتاسپی دیگر؟ «پولینیوس» Polinius از یک زرتشت نام برده که در جزیره «پروکونه سوس» Proconesus می‌زیست. بسیاری از نویسندگان یونانی و رومی، از یک زرتشت نام برده‌اند که فرمانروای «ماد» بود و در جنگ با «نینوس» شاه بابل، کشته شد... در افسانه‌ای دیگر آمده که زرتشت درخواست شهریاری و آگاهی از سحر مطلق را از ستاره‌ای که سمبل و کنایه از جادوست، می‌نماید. ستاره، سلطنت و شهریاری را چونان آتشی سیال روان می‌کند و او، یعنی زورواستر (زرتشت) بر اثر آن آتش می‌سوزد و بر جایگاه سوخته شدن بدنش در پارس، آتشگاهی می‌سازند؛ و در روایاتی دیگر، از چنین مرگ تمثیلی یاد می‌شود. از خاندان زورواستر کلدانی بسیاری برخاستند که آرزویشان این بود تا با آتش آسمانی کشته شوند. پارسیان خاکستر جسد زورواستر را نگاه داشتند.^۳

(۱) زرتشت: سیاستمدار یا جادوگر ۴۵ و ۵۰.

(۲) زمان زرتشت، ۲۴.

(۳) بنگرید به: تاریخ مطالعات دینهای ایرانی، ۲۰۴ تا ۲۱۸.

«آبه فوشه» *Abbe Foucher* :

دانشمندان با میل وجود چند زرتشت را می‌پذیرند. این یک راه حل آسانی است برای رهایی از سختی. اما باید کوشید تا این زرتشت‌های چندگانه را در تاریخ یافت و زمان آنها و معاصر بودن آنان با پادشاهان و غیره را تعیین کرد.^۱

«میرزا آقاخان کرمانی»:

زرتشت اسم نوع است و نمی‌دانیم چند زرتشت بوده‌اند و از چه سبب آنان را زرتشت نامیده‌اند... لفظ زرتشت مأخوذ از «آذرهوش» است به معنی «عقل روشن»؛ چنانکه هم‌اکنون میان مردم «چرکس»^۲... لغت زرتشت به معنی «عقل بزرگ» به کار می‌رود.^۳

بنابراین درمی‌یابیم که «زرتشت» یک لقب دینی است و نه یک نام فردی؛ اسم خاص است و نه اسم عام. یادآور می‌شود نام سراینده گاتها که نخستین زرتشت به شمار می‌رود، بر پایه یسنا (۶۲:۷) و مهریشت (۱ و ۲ و ۱۱۸ و ۱۱۹): «سپیتمان» بوده است. از سوی دیگر به گمان می‌رسد تنها کسانی درجه و لقب زرتشت را دریافت می‌کردند که از تبار وی بوده باشند. اگر چه پژوهندگان بر این باورند که برجسته‌ترین پیروان و جانشینان زرتشت را «زرتشتوم» می‌خواندند و معنایش را «زرتشت‌سان» و «مانند زرتشت» دانسته‌اند، اما شاید «زرتشت‌توم» به معنی: «زرتشت تخمه» و «از نژاد زرتشت» درست‌تر باشد^۴، زیرا در سنت زرتشتی از جانشینی پسران وی مانند «اوروتد نر» یاد شده که رهبری باروی جم (آرمانشهر پنهان) با اوست. «دیئوکریزستوم» از فرزندان زرتشت به گونه نخستین پیروان وی یاد کرده است. همچنین در هزاره‌های پایانی جهان، سه نواده زرتشت: هوشیدر، هوشیدر ماه و سوشیانت زمام زمان را به دست می‌گیرند.

* ما فروهرهای وابسته به خانمان و روستا و شهر و کشور و زرتشتوم را

می‌ستاییم. [فروردین‌یشت، ۲۰]

(۱) زرتشت و جهان غرب، ۳۴.

(۲) چرکس: مردمی در قفقاز.

(۳) اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی، ۱۳۹.

(۴) پورداوود درباره صفت «زرتشتی» که در «فروردین یشت» درباره پسران زرتشت آمده، می‌نویسد: یعنی زرتشتریان یا کسی که به زرتشت پیوسته و از پشت اوست. [یادداشت‌های گاتها، ۴۰۶]

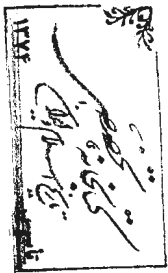
روزگار و خاندان سپیتمان

سپیتمان، نخستین زرتشت، در چه زمانی می‌زیست؟ و زادگاهش کجا بود؟ از آنجا که گاتها تنها یادگار بی‌میانجی و سروده خود زرتشت است، بنابراین بهترین بازتابنده برای شناخت رخسار زرتشت و بینش وی به‌شمار می‌رود. اما این سروده‌ها دارای افتادگی‌ها و گسستگی‌هایی هست که روند زندگی زرتشت را دچار آشفتگی کرده و برخی از پژوهشگران کوشیده‌اند تا پاره‌های گاتها را از نو بیارایند. افزون بر قطعه‌های دلنشین زرتشت، می‌توانیم از «یسنا» و دیگر بخش‌های اوستا، و نیز گزارشهایی که با گاتها همبسته‌اند، بهره‌جوییم.

گزارشهای پهلوی - به ویژه: دینکرد - نشانی‌های ارزشمندی از شیوه زندگی در روزگار سپیتمان زرتشت دارند که چنینند: زیستن در روستا؛ بهره‌وری از دیگ چهارگوش، و جام آهنین به بلندای یک اسب؛ بستن گشتی؛ ریختن هوم در آب؛ مالیدن روغن گاو به دست؛ نوشیدن شیر اسب؛ سوزاندن هیزم و بوی خوش برای جنین؛ گستردن بستری نرم از پوست چهارپایان برای نوزاد؛ پوشیدن قبایی از هفت پوست؛ گردونه‌های دو اسبه و چهار اسبه؛ رمه هزارگانه؛ خانه‌هایی دارای چند در؛ جفتگیری آشکار دیوپرستان و... افزون بر این، در یشت‌ها نیز آگاهی‌های گرانبهایی از آیین‌ها و زندگی روزمره در ایران باستان نهفته است.

از سوی دیگر، نوشتارهای بنیادین اوستایی سخن از آن دارند که در زمان (و یا مکان) «سپیتمان زرتشت» جامعه دارای سه گروه بوده و چهارمین گروه (پیشه‌وران) بعدها پدید آمده‌اند: الف) در «بن‌دهش» گفته شده که هر کدام از سه پسر زرتشت، رهبر یکی از سه گروه جامعه بودند؛ ایست‌واستر: رهبر موبدان، اوروتدتر: رهبر کشاورزان، خورشیدچهر: رهبر ارشتاران.

ب) در این بخش‌های یسنا، تنها از سه طبقه اجتماعی آتوربان و ارتشتار و برزگر یاد شده است: هات (بخش) ۱۱، ۱۳، ۴۰. در میان ۷۲ هات یسنا، فقط هات ۱۹ به چهار گروه جامعه اشاره کرده. همچنین در یکی از کهن‌ترین یشت‌ها: زامیاد یشت نیز از سه گروه نام برده شده است. «ا. پورداوود»:

کرپن Karapan در گاتها نامی است که به گروه پیشوایان دیویسنا و دشمنان مزدیسنا داده شده است... در سرودهای گاتها، پیغمبر ایران از این پیشوایان دیویسنا که مردم را به ستایش گروه دیوان یا پروردگاران آریایی رهنمونند، دلتنگ است و اینان را دشمن آیین یکتاپرستی خود داند و از اهورامزدا خواستار است که پیروان دین راستین را از آسیب این گمراه‌کنندگان برکنار دارد. از سرودهای گاتها که بگذریم، در بخش‌های دیگر اوستا، بسیار به واژه کرپن برمی‌خوریم... کرپن لفظاً باید به معنی «کسی که مراسم دینی را به جای آورد» باشد. شبهه نیست که واژه سانسکریت «کلپ» Kalpa که به معنی مراسم و آداب دینی یا تشریفات مذهبی است، با کرپن اوستایی از یک ریشه و بُن است.^۱

یکی از دشمنان زرتشت که در گاتها [۴۴:۳۰] از او یاد شده، «اوسیح» یا «اوسیش» نام دارد. در دو ترجمان می‌خوانیم:

الف) آیا دیوها را باید از خداوندگاران نیک شمرد؟ آنانی که روا می‌دارند کرپن‌ها و اوسیح‌ها همچنانکه کوی‌ها، جانداران را قربانی کنند؟ به جای اینکه آنها را از برای کشت و ورز پرورانند. [ترجمه پورداوود]

ب) آیا دیوها هرگز خداوندگاران خوبی بوده‌اند؟ آنانند که می‌بینند چگونه کرپان‌ها، کوی‌ها و «اوسیش»، جهان را برای ایشان، گرفتار خشم و آزار کرده و جهانیان را همواره به ناله و زاری درآورده و هیچگاه در پرتو آشه برای پیشرفت و آبادانی جهان نکوشیده‌اند. [ترجمه دوستخواه]

«زادسپرم» از پنج برادر کرپ از خاندان «اوسخشان» نام برده که دشمن زرتشت بوده‌اند. در «دینکرد» نام کوچک «اوسیش» که در گاتها از او یاد شده: «تور‌آور وایتادنگ اوسخشان» است و از قول زرتشت به وی آمده است:

- بستای پارسایی را... دیوان را نکوهش کن و دین مزدیسنی زرتشت را تبلیغ کن.

«اوسیکشان» فرمانروایی بزرگ در زادگاه زرتشت بود و سپاه و ثروت بسیار داشت. و چنانکه در دینکرد پیداست، به دین زرتشت نگرانید. دشمن دیگر زرتشت در گاتها به نام «گرهما» خوانده شده که شاید هم‌ریشه با «برهن» باشد. از دیگر دشمنان زرتشت که نامش تنها در هات ۴۹ (بندهای ۱ و ۲) آمده و به گفته پژوهشگران از وی در هیچ جای اوستا و نوشتارهای پهلوی یاد نشده: «بندو» می‌باشد.

* دیرگاه‌یست که «بندو» بزرگترین ستیهنده با من است؛ من که خواستار [رهمنونی و] خشنودی گمراهان در پرتو اشتهام. ای مزدا، با پاداش نیک به سوی من آی و مرا پناه بخش تا در پرتو «منش نیک» او را شکست دهم. دیرگاهی است که «بندو» این آموزگار دروغین که سر از اشته پیچیده و از سپندارمذ پیوند گسسته است و هرگز با «منش نیک» هم‌پرسگی نمی‌کند، مرا اندیشناک کرده است.

[ترجمه دوستخواه]

آیت بندو همان کرپ یاد شده در «دینکرد هفتم»^۱ است: «ویدویشت هاختان»^۲؟ او: دشمن هر چیزی بود که از آن ایزدان و اورمزد بود... چنان بی‌شرم است که اعلام می‌دارد: من اورمزد! چه، من با پارسایی، دورکننده آزار هستم... اورمزد گفت که: ای زرتشت؛ از شکوه و فره ماست که این مرد، خودپسند شده است؛ گوسفند (گله و رمه) را ما به او دادیم و خودپسندی او، از داشتن گوسفندان بسیار است.

در گاتها [۴۶:۱۲] از خاندان «فریان» به نیکی یاد گردیده و برای ایشان آرزوی بخشایش ایزدی شده است. به گفته «آبان‌یشت» فردی دانشمند از این خاندان به نام «یویشْت» Yoišta در رویارویی با جادوگری به نام «آختیه» Axtiya پیروز می‌شود و به پرسش‌های وی به درستی پاسخ می‌دهد. در «دادستان دینیک»: یوشت فریان، یکی از هفت جاودانگان «خونیرس» به‌شمار رفته است. اینک می‌پردازیم به خاندان سپیتمان. نسب‌نامه‌ها، نیای زرتشت را «منوچهر پیشدادی» دانسته‌اند. «رضاقلیخان هدایت» در «انجمن آرا» آورده است که زردهشت:

نام پسر «پورشسب بن پیتراسب» است که به دوازده واسطه نسبش به شاهنشاه ایران «منوچهر بن ایرج بن فریدون» منتهی می‌شود. و مادر او دغدویه هم از

(۱) استوره زندگی زرتشت، ۹۱ و ۹۲.

(۲) ویدویشت Waedwoisht پسر هاختان؛ با نگرش به دگردیسی واک‌های «ب»، «و» به یکدیگر (مانند: بشتاسپ / وشتاسپ) خواهیم داشت: بندو - وندو - وئیدو.

اولاد فریدون بوده.

در گاتها، زرتشت، خاندان خود را به نام نیای چهارم: «هچتسپ» و نیز نیای نهم: «سپیتام» یاد کرده است. درباره «میدیوماه» پسرعموی زرتشت که نخستین گراینده به وی بود، آمده است:

* مدیوماه از دودمان سپیتمان پس از آنکه آیین مزدا را دریافت، دیگران را راهنما

گردد و به دین راستین آشنا سازد. [۵۱:۱۹] ترجمه پورداوود

دیگر کسانی که در گاتها نام برده شده‌اند، چنینند: فروشتر^۱، هووی Hvovi همسر زرتشت (دختر فروشتر)، جاماسب (برادر فروشتر)، پوروچیستا دختر زرتشت (همسر جاماسب). اینک نیانامه زرتشت را با خوانش‌های گوناگون اوستایی و پهلوی هر کدام، می‌آوریم:

۱. منوش چیتهر / Manuš-Cithra / منوش چهر / منوچهر.

۲. دوراسه‌رونگه / Duraesravanh / دوراس رُب / Durasrob / دورس رَو / Durasraw.

۳. رَجن Rajan / ایریج Eric / آرغ Argh / ارج / ایرج.

۴. فراه^۲ Frah.

۵. آیزمن Ayazmn / آیزم Ayazm / آئیزم Aizm / نیازم Nayâzm.

۶. وادیشث Vaedišt / ویدشت Vidašt.

۷. سپیتام / سپیتمان.

۸. هَرتر Haratar / هَردار Hardâr / خَرَدَر Xaredhar / هرذر Hardhar / هرتیار.

۹. آرج دَشن Arejadharšn / آرگ دَرسی Aregadarsi / آرجَت آرشن Arjataršn / ارجت ارشو. Arejataršu / ارغید / ارشن / هَرَدَرشن Hardaršn.

۱۰. پَترَسپ Psêtrasp / پَترَسپ Paitarasp.

۱۱. چاخشنی Čaxshni / چَخشنوش Čaxshnush / چِیخشنوش / چشنوش.

۱۲. هَچت اسپ Haēcataspa / هیچتسپ / هچتسپ.

۱۳. اوروگَدَسپ Urugadhasp / آهورود اسپ Ahurvadâsp^۳ / اهورودسپ Aorvadhsp / اورودسپ^۴ Urvadasp.

(۱) فروشتر، اندرزید (مشاور) گشتاسپ بود. [گزیده‌های زادسپرم، ۵۴]

(۲) این نام تنها در فهرست «زادسپرم» آمده است.

(۳) این نام، نشانه دیگریست که اهورا پیش از زرتشت شناخته شده بوده است.

(۴) این نام باید همان واژه اوستایی ائوروت اسپ Aurvataspa باشد به معنی: تیزاسپ؛ و همین واژه در فارسی: لهراسپ شده است. [پورداوود]

۱۴. پَتیریتَراسپ Patiritarâsp / پورتر اسپ Purtarâsp / پیتَرسپ^۱.

۱۵. پَاوروش اسپ Pourushaspa / پوروشسپ Pôrušasp.

۱۶. سپیتمان (زرتشت).

جالبست که نام زویش (مادرِ مادرِ زرتشت) همانند زاوش (زئوس یونانی) می‌باشد. و نیز فراهم (پدرِ مادرِ زرتشت) یادآورِ فراهم یا ابراهیم است.
«محمد معین»:

سبب آن که نسب زرتشت را به منوچهر رسانیده و از آن، بالاتر نرفتند، ظاهراً آن است که مغان و موبدان برطبق سنت کهن به این نسب‌نامه می‌نگریستند؛ چه، منوش‌چیره (منوچهر) بر طبق برخی استوره‌های هند و ایرانی، همان آدم: بشر نخستین است.^۲

به نوشته «بُن دهش» از نوۀ دختری ایرج ده پیوند (نسل) پدید آمد تا آنکه «منوش خورشید وینیگ» زاده شد؛ از او: «منوش خورنر» و سرانجام «منوچهر» به دنیا آمد. اما در فهرست «زادسپر» این‌گونه آمده:

۱. منوش.

۲. منوش خورناگ.

۳. منوش خورنر (منوش خورور).

۴. منوشچهر (منوچهر).

در دنبالهٔ نیانامۀ سپیتمان زرتشت، نژاد منوچهر سرانجام به کیومرس می‌رسد. فاصلهٔ زمانی میان منوچهر و پانزدهمین نسل از نوادگانش: سپیتمان، در اغراق‌آمیزترین آمار، نمی‌تواند بیش از هزار سال باشد. از آنجا که هال و هوای داستان منوچهر در شاهنامه و دیگر تاریخ‌ها، با دورۀ «ماد» همخوانی دارد،^۳ بنابراین شاید در رده‌بندی استوره‌ای - تاریخی، یک دگردیسی رخ داده است. نام «منو» یا «مانو» لقبی برای یک دودمان روحانی به‌شمار می‌رفته و گویا با پادشاهانی که در دورۀ ماد چنین نامی داشته‌اند، یگانه پنداشته‌اند.^۴ در فرهنگ‌ها دربارهٔ مانو می‌خوانیم:

(۱) این نام هم‌ریشه و یگانه با اسم شمارهٔ ۱۰ است.

(۲) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد یکم، ۸۹.

(۳) بنگرید به پژوهش نگارنده در گاهنامه «در آستانه فردا»، شماره ۴۳: ایران بزرگ / مادها.

(۴) به این نام‌ها دقت کنید: مانو کیماسابه (فرمانروای بیت آبدادانی)، مانواکی آشور (فرمانروای شوش)،

مانو (منو): نام چهارده پادشاه از یک نسل که هفتمین آنها، پدر نخستین انسانها پس از توفان بزرگ است. وی را یکی از سرایندگان «ریگ ودا» به شمار آورده‌اند. نام مانوی هفتم را «ویوس وِت» *Vai Vas Vata* نگاشته و برادر یم (جم) دانسته‌اند.

«کریستن سن»:

دسته‌ای از شخصیت‌های استوره‌ای، تماماً نمونه‌های اولیه «نخستین انسان» هستند که منشاء متفاوتی دارند. بیشتر این شخصیت‌ها در طی زمان، سخت دستخوش تغییر شده‌اند... از میان نمونه‌های «نخستین انسان» در هند، ویوس وِت (ویونگهان) و یمه (جم) را از طریق استوره‌های ایرانی، بسیار خوب می‌شناسیم. بنابراین طبعاً این پرسش پیش می‌آید که آیا نمی‌توان اثراتی از «منو»: انسان نخستین را در جهان استوره‌ای ایرانی نیز به دست آورد؟... شکی نیست آن صورت از استوره که بنابر آن، پدر «منوش خورنگ» ایزد «نریوسنگ» بوده، صورت اصلی است. منوش به عنوان نخستین انسان باید پدری داشته باشد که به نژاد بشر تعلق ندارد^۱.

در «ریگ ودا»، مانو از پایگاهی ارجمند برخوردار است:

این شاهین کشتی آسا، بر همه مرغان شکاری، سرور است. زیرا این سخت‌چنگال، بی آنکه هیچ گوشی، آوایش را بشنود، پیشکش‌های خداپسند را به سوی «مانو» می‌آورد... آن شاهین که سوما (هوم) را برگرفت و آورد. [۴:۳۶]
تو آتش بزرگ آیین‌ها هستی... ای اگنی؛ تو نخستین پیشوای دینی ما هستی...
برای خدایان اینجا قربانی کن، همان‌گونه که «مانو» قربانی کرد. [۷:۱۱]
در میان شما خدایان، یکی نیست که کودک یا جوان باشد؛ به راستی همه شما، وجود کامل و بزرگ هستید. نابود کننده دشمنانید. خدایانی هستید که «مانو» شما را می‌پرستد. شما ۳۳ تن هستید و به همین‌گونه در سرود خوانده شده‌اید.

❧

مانیش توسو (فرمانروای بابل). چند تن از پادشاهان آشور به نام «شل مناسر» خوانده می‌شدند که همان «شاه منوچهر» است. واژه «شل» را می‌توان به «شاه» ترجمه کرد، به ویژه که در استوره‌های آلتایی، شاه‌جمشید را به گونه «شل - یمه» نامیده‌اند.

(۱) نخستین انسان و نخستین شهریار، ۵۰۵ تا ۵۱۴.

ما را نگاهداری کنید و از ما پشتیبانی نمایید و ما را به راه نیک دلالت فرمایید. ما را از راه‌های پدرانمان «مانو» دوز مسازید و نه از راه‌هایی که از آنها دورتر است. ای خدایانی که در اینجا حاضرید و این قربانی کامل به شما تقدیم می‌شود: سرور و خوشبختی مشهور و گله‌های گاو و اسبان به ما ببخشایید. [۵۸:۳۰]

دختر «مانو» به نام «پرشو» در یک نوبت، بیست فرزند زاید. [۱۰:۸۶] ای «ماروت»^۱ های توانا؛ از داروهای خالص شما، آن‌ها که از همه سودمندتر و سلامت‌بخش‌تر است، و از آنها که پدرمان «مانو» برگزیده است^۲، من از «رودرا»^۳ برای سود و سعادت خویش درخواست می‌کنم. [۲:۳۳]

بشن (ویشنو) با پای‌های نیرومند خویش بر این زمین گام نهاد و حاضر شد که آن را برای منزلگاه به «مانو» ببخشد. [۷:۱۰۰]

درخور نگرشست که نام دختر مانو: «پرشو» یادآور «پارس» است. از سوی دیگر: در اوستا منوچهر: «اثیریاوه» خوانده می‌شود که به معنی «یاور آریانها» است.^۴ «جلالی نایینی»:

بنابر داستانهای هندو در زمان «مانوی هفتم» که نوع بشر از او به وجود آمده است، توفانی واقع شد. پیش از توفان، ماهی کوچکی به دست مانو افتاد و او را مواظبت نمود. ماهی به زودی چنان بزرگ شد که تمام اقیانوس را در برگرفت. آنگاه مانو دانست که او مظهر «ویشنو» است و از این‌رو به پرستش آن پرداخت. ویشنو مانو را از نزدیک شدن توفان آگاه ساخت و به او فرمود تا خود را برای مقابله با آن حاضر و آماده سازد. هنگامی که توفان واقع شد، مانو به کشتی نشست و تخم همه موجودات را با خود برداشت. ویشنو در این موقع به صورت یک ماهی با شاخ بسیار بزرگی ظاهر شد. مانو کشتی خود را به شاخ او

(۱) ماروت: خدای توفان. کاسپی‌ها این خدا را به نام «ماروتاش» می‌خواندند.

(۲) ظاهراً مقصود از عبارت «آنها که پدرمان مانو برگزیده است»: دانه گیاهان است که بنا بر رزمنامه «مهابهارات»، مانو در زمان توفان، به موجب استوره‌ها و روایات هندو، با خود به کشتی برد. [جلالی نایینی]

(۳) رودرا: خدای توفان.

(۴) تاریخ ایران / از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی، ۵۴۴.

بست و چون توفان فرونشست با «ریشی»^۱ها از کشتی به سلامت پیاده شد و آنچه هم با خود همراه برده بود، همچنان درست و سلامت مانده بود. بنابراین آنچه در «بهاگوت پورانا» آمده است، در یکی از شبهای برهمایی، هنگام استراحت «برهما»^۲، عفریتی به نام «هیه گریوه» وداها را دزدید و در زیر آب پنهان کرد. مانو از ویشنو یاری خواست و ویشنو که به صورت ماهی ظهور کرده بود، در آب فرو رفت و آن عفریت را کشت و وداها را از آب بیرون آورد.^۳

در استوره‌های اوستایی، قهرمان توفان: جمشید است که به جای کشتی، بنایی بزرگ بسان زیگورات می‌سازد و نژاد انسانها و جانداران و گیاهان را از نابودی به دور می‌دارد. اما در پایان زندگی‌ش دچار خودبزرگ‌بینی می‌گردد و به گفته شاهنامه:

ز یزدان بیچید و شد ناسپاس	منی کرد آن شاه یزدان‌شناس
که جز خویشان را ندانم جهان	چنین گفت با سالخورده مهان
مرا خواند باید جهان‌آفرین	گر ایدون که دانید من کردم این

در گاتها نیز از خودستایی «ییم» یا جمشید یاد شده است:

* جم ویونگهان برای خشنودی مردمان و خویشان، خداوند جهان را خوار

شمرد. [۳۲:۸]

آیا زرتشت در روزگار جم و یا در زمانی نه‌چندان دور، پس از او می‌زیسته است؟ به این نشانه‌ها باید موشکافانه نگریست:

الف - در وندیداد (داستان جم) می‌خوانیم که هرمزد به زرتشت می‌گوید پیش از او، نخستین بار با جم دربارهٔ دین اهورایی زرتشتی، سخن گفته است. همچنین در پایان داستان، زرتشت و کوچکترین پسرش: «اوروتت نر» به رهبری باروی جم برگزیده می‌شوند. به نوشته «دینکرد هفتم» زرتشت از تخمهٔ جم است.

ب - در گزارشهای پهلوی، جمشید و ضحاک نقش بزرگی در گفتگوهای زرتشت دارند:

زرتشت: جم به جهان چه بدتر کرد؟

هرمزد: چون دین بدو نمودم، نپذیرفت.

روان جم به زرتشت: پرهیز، سخن دیوان مشنو و دین بپذیر که این بهترین و

(۱) ریشی: نام گروهی از دینوران هند و ایرانی.

(۲) برهما: روح کیهانی، خدای آفرینش.

(۳) گزیدهٔ ریگ‌ودا / مقدمه، ۹۹ و ۱۰۰.

برترین زمان است که هرمزد به تو گوید^۱.
 زرتشت: پس از ده سال، تنها یک مرد به من گروید.
 هرمزد: روزگاری باشد که تنها چند تن به تو نگروده باشند؛ زیرا آفرینش مادی
 رستاخیز این است که جز «دهاک» همه کس به «داد فرشگرد کرداری»^۲ بگروند و
 دهاک (ضحاک) توبه ناکرده کشته شود^۳.
 پ - در «دینکرد هفتم» آمده بر اثر فریب «زهگ»^۴ مرگ آفرین و دیگر کوی‌ها و کرب‌ها که با
 بدگویی و جادوگری، گشتاسپ را بر ضد زرتشت برانگیختند، گشتاسپ: زرتشت را بر بند کرد. و
 سپس اشاره شده که:
 ضحاک به جادویی در بابل چند چیز شگفت‌آور ساخته بود و مردم فریب آنها را
 خورده به بت‌پرستی روی آورده بودند و تباهی جهان ناشی از آنها بود. با آن
 سخن پیروزی‌بخش دین (سرود اهنونور) که زرتشت بر ضد آن جادوگری
 برخواند، همه بت‌ها نابود و بی‌اثر شدند^۵.
 ت - «ذبیح‌الله صفا» به نقل از دینکرت (کتاب ۹، فصل ۲۱) می‌نویسد:
 در عهد ضحاک دیوان مازندران^۶ از بیم او به سرزمین «خونیرس» نمی‌توانستند

(۱) روایت پهلوی، ۴۳.

(۲) داد فرشگرد کرداری: قانون بازسازی زندگی.

(۳) گزیده‌های زادسپرم، ۳۵.

(۴) به همانندی «زهگ» با «ضحاک» دقت شود.

(۵) استوره زندگی زرتشت، ۱۰۱.

(۶) مازندران که کاووس در لشگرکشی خود به آنجا اسیر شد و سپس به یاری رستم، آزادی‌اش را
 بازیافت، از دیرباز به سرزمینی در آفریقا گفته می‌شد و نباید با مازندران ایران که نامش تیرستان بود، اشتباه
 شود؛ اگرچه خیلی‌ها چنین اشتباهی را کرده‌اند، بی‌آنکه توجه کنند که در پاره‌ای از نوشتارهای کهن،
 مازندران آفریقا را به نام «مازندران مغرب» می‌خواندند. در «کوش‌نامه» از مسیر لشگریان ایران و نبرد
 فریدون با سیاهان مازندران یاد شده است:

زمین «بجه» هر که او دانش	جهان‌دیده مازندران خواندش...
سیاهان مازندران سر به سر	نیارند از این آب کردن گذر

همچنین بنگرید به:

- صادق کیا: شاهنامه و مازندران.

- ع. محمودی بختیاری: شکرستان.

- حسین کریمان: پژوهشی در شاهنامه.

آسیبی رسانند. اما پس از زوال سلطنت او، به این کار دست زدند؛ چندانکه ساکنین خونیرس شکایت نزد فریدون بردند و از دست آنان بنالیدند. فریدون با ایشان جنگی سخت کرد و دو بهره از آنان را کشت و یک بهره دیگر را به داخله کوه‌های خود راند؛ چنانکه دیگر کسی از ایشان نتوانست به داخل ایران آید مگر دو تن از آنان که نزد «فرش اوشر» پدرزن زرتشت، به تعلیم آمدند.^۱

شاید خواننده هوشمند این پرسش برایش پدید آید که اگر زرتشت پیش از زایش «تور» پسر فریدون می‌زیست، پس چگونه است که در گاتها از «فریان تورانی» یاد شده؟ در پاسخ، نخست به متن اوستایی و ترجمه‌های رایج آن می‌نگریم:

* (۱) هیت (۲) اوس (۳) اشا (۴) نَپَیْشَو (۵) نَفْشَو چا (۶) تَوَهِیا (۷) اوزِجن (۸) فریائْهِیا (۹) اَنوَجِیْشَو ... [۴۶:۱۲]

* ترجمه ع. جعفری: هنگامی که به یاری راستی، از میان فرزندان و نوادگان توانای فریان تورانی کسانی برمی‌خیزند...

* ترجمه ع. شوشتری: هرگاه به وسیله اشا از میان فرزندان و هم‌نافانِ فریان تورانی، (مردمی) توانا پدید گردند...

* ترجمه نگارنده: (۱) آنگاه که (۲) به خواستِ (۳) اشا (۴) نواده‌ای از (۵) نافه‌ای (نژادی) بالنده^۲ و (۶) چالاک (۷) پدید آمد از (۸) فریان (۹) نامور...

آنچه را که «نواده چالاک» ترجمه نمودیم، اشاره به «یوشت» از خاندان فریان است که بارها در نوشتارهای پهلوی از او نام برده شده (و نه از فریان) و در رده جاویدانان است. در فراز یاد شده از گاتها، واژه «تور» را نه به گونه اسم، بلکه به حالت صفت دانسته‌ایم.

«پور داوود»:

تور: در نوشته‌های دسته دیگری از آریایی‌ها که هندوان باشند، به معنی چست و چابک و چالاک و تند و تیز و دلاور به کار رفته و بسا در «ودا» صفت برخی از خداوندگاران آورده شده است.^۳

از سوی دیگر، این رده‌بندی در «دادستان دینیک» درخور ژرف نگریست:

(۱) حماسه‌سرایی در ایران، ۶۰۹.

(۲) نَفْشَو: نف = ناف، خاندان، تبار + شو: شدن، رفتن، بالیدن.

(۳) یادداشت‌های گاتا، ۳۹۶.

(۱) گیومرت

(۲) یم / جم

(۳) زرتشت

(۴) کرشاسپ

(۵) کی خسرو

(۶) توس

(۷) ویون / گیو.

افزون بر اینها، «ابن ندیم» گزارش چشمگیری از زمان ضحاک و دوران پس از او دارد: پیامبری در آن زمان ظهور کرد و آنان منکر او شدند و علمشان به آن پایه نرسیده بود که وی را به درستی دریابند. از این رو، در میانشان آشفتگی و جدایی و اختلاف در عقیده پیدا شد و هر یک از آن دانشمندان به شهری روی آورد تا در آنجا اقامت کند و پیشوای مردمانش گردد. در میان این دانشمندان، یکی به نام «هرمس» بود که از همه خردمندتر و عالم تر و با هوش تر در کارها بود که به مصر درآمد و بر مردمش حکومت یافت. و دست به آبادی و عمران آنجا گشود و با اصلاح امور مردم، توانایی علمی خود را آشکار ساخت و همانجا ماند. و بیشتر اوقاتش را در بابل می گذرانید. تا آنکه اسکندر (آلکساندر مقدونی) پادشاه یونانیان برای هجوم به ایران، از شهری که رومیان آن را مقدونیه می نامند، بیرون شد... ساختمانهای گوناگون را که بر سنگها و تخته هایش، انواع دانشها، نقش و کنده کاری شده بود، با خاک یکسان نمود. و از آنچه در دیوانها و خزانه های شهر «استخر» بود، رونوشتی برداشته و به زبان رومی و قبتی برگردانید. آنچه به خط فارسی که به آن کشتج (گشته دبیره) می گفتند و در آنجا بود، به آتش انداخت... و چیزهایی در چین و هند ماند که پادشاهان ایران در دوران پیامبر خود: زرتشت، و جاماسپ حکیم، نسخه برداری نموده و به آنجا فرستادند؛ زیرا پیامبرشان زرتشت و جاماسپ، آنان را از کردار و رفتار اسکندر، زینهار داده بودند... همین که اردشیر ساسانی زمام کلیه امور را به دست گرفت، مردمانی را به چین و هند و روم فرستاد تا از تمام کتابهایی که نزدشان بود، نسخه برداری نمایند. و به جستجوی مقدار کمی هم که در عراق بود، برآمده و همه آنها را گردآوری کرده، از آن پراکندگی درآورد و اختلاف و تباینی که در آنها پیدا شده بود، برطرف کرد. و

پسرش: شاپور نیز پس از وی همین رویه را دنبال نمود تا آنکه تمام آن کتابها به پارسی و به همان صورتی درآمد که در زمان «هرمس بابلی» پادشاه مصر بود. و «دوریتوس» سریانی، «فیدورس» یونانی از شهر آتینی (آتن) معروف به شهر دانش، «بتلمیوس» اسکندرانی و «فرماسپ» هندی، آن را شرح و به همان گونه که خودشان آن را از روی اصل آن کتابها که در بابل بود فراگرفته بودند، به مردم آموختند. و پس از شاپور، کسرا انوشیروان نیز برای علاقه و محبتی که به علم و دانش داشت، به جمع‌آوری و تألیف آن کتابها پرداخته و به آن عمل می‌کرد^۱.

در روایت یاد شده، نشانه‌هایی اندیشه‌برانگیز به چشم می‌خورد:

۱. آیا پیامبری که در زمان ضحاک پدیدار شد، همان سپیتمان زرتشت یا زرتشتی پیش از

او بوده است؟

۲. هرمس دارای تبار ایرانی (بابلی) است^۲ و پاره‌ای پژوهشگران، نام «هرمس» را برگرفته

از «هرمز» می‌دانند.

۳. نوشتارهای پراکنده زرتشتی از سوی پادشاهان ساسانی گردآوری می‌شود و به

همان‌گونه‌ای درمی‌آید که در زمان هرمس بود.

با نگرش به این نشانه‌ها، جای گمان نمی‌ماند که میان زرتشت و هرمس، پیوندی استوار

بوده است.

(۱) الفهرست، ۴۳۵ تا ۴۳۷.

(۲) برای آگاهی از همبستگی و یگانگی بابل با ایران، بنگرید به:

— ذبیح بهروز: خط و فرهنگ، ۱۸۴ تا ۱۹۴.

— ع. محمودی بختیاری: بابل دل ایرانشهر.

— م. یکتایی: کلیاتی از تاریخ تمدن و فرهنگ، ۱۶۱ تا ۱۶۳.

— م. محمدی ملایری: تاریخ و فرهنگ ایران، جلد دوم: دل ایرانشهر، گفتارهای یکم تا چهارم.

گاهشمار دین زرتشت

(به نقل از: گزیده‌های زادسپهرم)

۱. گرایش «میدیوماه» به کیش زرتشت = ۱۰ سالگی دین.
۲. زایش «گویگ» = ۲۰ سالگی دین.
۳. تاختن خیون‌ها (هون‌ها) = ۳۰ سالگی دین.
۴. زایش «وهونیم» پسر «اوروشتاران» = ۴۰ سالگی دین.
۵. درگذشت زرتشت = ۴۷ سالگی دین.
۶. درگذشت فروشتر = ۶۳ سالگی دین.
۷. درگذشت جاماسپ = ۶۴ سالگی دین.
۸. درگذشت «هنگ هوروش» پسر جاماسپ = ۷۳ سالگی دین.
۹. درگذشت «آسمو خون وُنت» = ۸۰ سالگی دین.
۱۰. کشته شدن «بَس وشیپای» یا «آخت» جادوگر = ۸۰ سالگی دین.
۱۱. درگذشت «ایست‌واستر» پسر زرتشت + زایش «سین» یا «سُنا» = ۱۰۰ سالگی دین.
۱۲. درگذشت «سین» = ۲۰۰ سالگی دین.
۱۳. خورشیدگرفتگی بزرگ و لرزه در فرمانروایی (زمین لرزه؟) = ۳۰۰ سالگی دین.

زمان و زادگاه سپیتمان

I. دیرینگی گاتها

«نیرگ» می نویسد: یک قطعه گاتها مانند ۱۳: ۳۱ می تواند به خوبی در «ریگ ودا» جای گیرد^۱. به گفته «بلوم فیلد» تاریخ وداها دیرین ترین از آن است که پنداشته می شود و: این پرده ای که میدان دید ما را به ۴۵۰۰ سال ق. م محدود می کند، ممکن است سرانجام از میان برود و چشم انداز دورتری را بنمایاند.

«اگوست شلیچر» A. Schleicher

بنابر قوانین مسلمی که وابسته به طول زمان است و تأثیر کلی در روش بیان آدمیان دارد، ثابت شده است زبانی که آریایی ها با آن سخن می گفتند، دست کم ده هزار سال قبل وجود داشته است... هندیان آخرین کسانی بودند که از اصل زبان خود منحرف شدند.

«م. باهای کوکا» M. Bhai Kuka ضمن مراجعه به «تیریشنت»، از دیدگاه نجومی چنین نتیجه می گیرد که قدمت زمان نگارش تیریشنت که بعد از زرتشت بوده است، ۵۳۰۰ سال ق. م می باشد... «اردشیر خبردار» ضمن محاسبات نجومی مربوط به منطق البروج و تابش آفتاب بر زمین چنین نتیجه گرفته که زمان گاتها ۸۵۰۰ سال پیش بوده است... «سپنسر» H. S. Spencer برابر بررسی های خود که بر پایه ستاره شناسی می باشد، زمان زرتشت را ۷۱۲۹ سال پیش از مسیح یاد می کند... در یادداشت های کهن شاهنامه فردوسی، تاریخ سلطنت شاه کیانی:

(۱) دین های ایران باستان، ۱۰۰.

«گشتاسپ» که زرتشت در زمان او نمایان شد، به این شرح گفته شده است:

گذشته بر آن سالیان شش هزار گزایدون که برتر نیاید شمار
این موضوع کاملاً مسلم است که فردوسی نسخه‌های پهلوی شاهنامه را به دست آورده و ترجمه
فارسی این اسناد که به وسیله زرتشتیان انجام گرفته، مورد استناد او جهت تصنیف شاهنامه
گردیده است.^۱

روی محاسبات نجومی، براساس قولی از «زادسپرم» که در سده هشتم میلادی
می‌زیسته است، «بهرام پاتاوالا» زمان زرتشت را ۶۳۱۲ قبل از مسیح ذکر
می‌کند.^۲

این نویسندگان یونانی و رومی، زمان زرتشت را پنج هزار سال پیش از نبرد «ترویا» و نیز
شش هزار سال پیش از لشکرکشی خشایارشا به یونان و یا شش هزار سال پیش از افلاتون
دانسته‌اند: اکزان توس Xantus، دیوژنس لرتیوس Diogenes Lartius هرمدوروس
Hermodoros، ارستو، اودوکسوس Euduxus، هرمیپوس Hermippus، خانتوس لیدیایی
Xanthus Lydia، پلینیوس Plinius، پلوتارک Plutarkhos، ثئوپومپوس Theopompus،
سوئیداس Suidas و...

یکی از متن‌های مانوی: زمان زرتشت را بر مبنای محاسبه‌ای که در آن، تاریخ سستی
زرتشت هم به کار گرفته شده، در دوره میان «خنوخ نبی» و «شاه ویشتاسپ» قرار می‌دهد.^۳
یادآور می‌شود خنوخ پسر قائن (قابیل) در سرزمین بلخ می‌زیست؛ جایی که برپایه
پاره‌ای گزارشها، بارگاه گشتاسپ بود و:

چون زرتشت ظهور کرد و کیش مجوسیت آورد، پادشاهان ایران از بلخ به فارس
و بابل آمدند.^۴

II. برآوردهای باستان‌شناسی

«پمپلی» Pumpelly در عشق‌آباد (نزدیک مرو) طبقاتی از تمدن را در دل زمین
یافت که از طبقات مشابه بین‌النهرین و مصر قدیمی‌تر بودند. در شوش طبقه‌ای

(۱) زمان زرتشت، ۲۵ و ۷۰ تا ۷۶.

(۲) دیدی نو از دینی کهن، ۱۲۷.

(۳) زرتشت: سیاستمدار یا جادوگر، ۷۸.

(۴) آثارالباقیه، ۳۶۱.

به دست آمد که تا دوازده هزار سال ق. م تخمین زده شد. پمپلی تاریخ بنای شهرها را در ایران پیش از ده هزار سال ق. م قرار داده است.^۱

«بریل» N.J. Berrill با اشاره به کاوش‌های غار کمریند (نزدیک بهشهر) می‌نویسد:

وجود آثاری از داس سنگی و حیوانات اهلی و ظروف سفالین، به نحو خیلی واضح دلالت می‌کند که بین ۹۶۰۰ تا ۸۶۰۰ سال پیش، انقلابی در طریقه تأمین معیشت این مردم به وقوع پیوسته است و این مردم، کشاورزی و پرورش حیوانات اهلی و صنعت سفال‌سازی را شروع کرده بودند.^۲

«ویل دورانت»:

هم‌اکنون خرابه‌های شهرهایی چون بلخ تا نیمه در شن فرو رفته و لابد چنین شهری که محیط آن سی و پنج کیلومتر است، روزی پر از جمعیت بوده... در سال ۱۹۰۷ م. «پمپلی» در آناتو [مرو] آثاری از جنس سفال و جزآن به دست آورد و تاریخ آن را ۹۰۰۰ سال ق. م تخمین کرد... چنانکه معلوم شده است، مردم آن ناحیه کشت گندم و جو و ذرت را می‌دانسته و در افزارهای خود، مس را به کار می‌برده و حیوانات اهلی در اختیار داشته‌اند. نقش‌هایی که بر روی ظروف سفالی آنان دیده می‌شود نماینده آن است که تمدن ایشان دارای سابقه چندین قرن می‌باشد... می‌توانیم تصور کنیم که در نتیجه قهر آسمان و خشکی فراوان زمین، ساکنین این نواحی ناچار شده‌اند از سه طرف به مهاجرت پردازند.^۳

«مری رستگاست» Mary Restgast :

حفاری‌های جدید، مدل قدیمی سیر تمدن و فرهنگ را که براساس نظریه‌های کنت، داروین، گوردن چایلدز Gorden Childs فراهم شده بود، برهم زده است... با آنکه پژوهش‌های باستان‌شناسی در ایران ناتمام است، ولی از آنچه تا کنون به دست آمده، روشن است که: دست‌کم بین پنج تا شش هزار سال ق. م شهرنشینی (ده‌نشینی)، مزرعه‌داری و کشاورزی، معمول بوده و گمان ابتدایی و وحشی بودن مردم این سرزمین‌ها در آن زمان، اشتباه محض است. در این نقاط،

(۱) پیدایش تمدن در آذربایجان، ۲۷۸ و ۲۷۹.

(۲) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: ابدیت ایران، گفتار چهارم: ایران مرکز تمدن ماقبل تاریخ + داستان تمدن، ۵۵ و ۷۰.

(۳) تاریخ تمدن / مشرق زمین گاهواره تمدن، ۱۳۲.

خرابه‌هایی از خانه‌های خشتی، کوره‌های خشت‌پزی، ظروف مختلف از جمله کاسه و کوزه، وسایل کشاورزی مانند داس، چاقوی استخوانی، سندان دو طرفه، دانه‌های غلات و جو، کارهای تزیینی چون دستبند، و کوزه‌های مقعر به رنگ قرمز پیدا شده که همه نشانه شهرنشینی، کشاورزی و تمدن است... دین زرتشت یک انقلاب فکری، اجتماعی و مادی در سرزمین «ایران ویج» به وجود آورد که بر اثر آن، مردم خدایان پنداری را کنار گذاشتند، زندگی خانه به دوشی را ترک کردند و به شهرنشینی، سازندگی، کار و کوشش و همکاری روی آوردند. در این که دین زرتشت در عصر فلز یا برنز پدید آمده، تردیدی نیست... از روی شباهت‌هایی بین طرح‌ها و ظروف کشف شده، حدس زده می‌شود که در اواخر هزاره ششم ق. م، مهاجرت گروهی ساکنین آسیای نزدیک، به جنوب شرقی اروپا صورت گرفته باشد.^۱

«مری بویس»:

از نظر فرهنگی طایفه زرتشت دست‌کم در سالهای کودکی و جوانی او، در عصر حجر [نوسنگی] بوده است. دلیل این مدعا آنکه، در گاتها شواهدی دیده نمی‌شود که حکایت از آشنایی او با جامعه تقسیم شده به سه طبقه بکند که مشخصه عصر برنز است... جامعه‌ای که زرتشت در آن رشد می‌یابد، کهن‌تر و آرام‌تر است. دو طبقه دارد؛ آثار تقسیم جامعه به سه طبقه، تازه می‌خواهد در آن جوانه بزند... آنچه مسلم است اینکه زرتشت پیش از آغاز کوچ‌های بزرگ ایرانیان زندگی می‌کرده است.^۲

III. زادگاه زرتشت

بررسی بوم‌هایی که زادگاه و گذرگاه زرتشت را به یاد دارند، ما را از کرانه‌های ری تا ارومیه می‌کشاند. این ناحیه، بخشی از سرزمینی به شمار می‌رفت که در طی دورانی از تاریخ، به نام «ماد» خوانده می‌شد. به نوشته «دینکرد» زرتشت در «راگ» به دنیا آمد. در بالای این روستا، ده بزرگتری به نام «سپیتمان» بود که «پتیری ترسپ» Patiritarasپ نیای پدری زرتشت در آن می‌زیست. روستای «راگ» به گونه «اراگ» نیز یاد شده و «موله» آن را برابر با اراک می‌داند. از سوی

(۱) دیدی نو از دینی کهن، ۱۱۸ تا ۱۲۱.

(۲) تاریخ کیش زرتشت، جلد دوم، ۱۳ تا ۱۵.

دیگر، خوانش ری باستان: «راغا» و «راگا» نیز پاره‌ای از پژوهشگران را بر آن داشته که این بوم و بر را زادگاه زرتشت بدانند؛ به ویژه که «ری» همواره مرکز «مس مغان» یا «موبد موبدان» بوده است. در یسنا [۱۹:۱۸] با نام خاص: «ری زرتشتی» روبه‌رو می‌شویم. در «وندیداد»: دوازدهمین سرزمینی که اهورامزدا آفرید، ری بود که سه رد (رهبر) در آن، فرمانروایند. [۱:۱۶]. در «بن‌دهش» این سه سرور: آسرون (آتش‌بان، موبد)، ارتشتار (سپاهی)، واستریوش (شبان، کشاورز) می‌باشند.

درخور نگرشست که روده‌های خروشنده‌ای که چند هزار سال پیش در گذرگاه زرتشت بودند، امروزه هنوز نامهایی چون درجا Dreja (درکه؟)، اوشان (شمال شرقی ری) و آبیک (نزدیک قزوین) را زمزمه می‌کنند. با این همه، درست یا نادرست، گزارشهای پهلوی حکایت دیگری دارند. «فرن‌بغ دادگی» ری را در آذربایجان دانسته و آن را به یاد سه سرور و پیشوای طبقات سه گانه اجتماعی، به نام «ری سه تخمه» خوانده است.^۱ «زادسپرم» با اشاره به ضرب‌المثل: «روستاهای راغ (ری) و نوذر هرگز به هم نمی‌رسند» می‌نویسد:

این دو ده در «مغان» آذربایجان هستند که از چیچست [دریاچه ارومیه؟] شست
فرسنگ دور است. زرتشت از «راغ» و گشتاسپ از «نوذر» بود. از این دو ده، راغ به
نام «ارغ» پسر «دورس رو» پسر منوچهر است که زرتشت از نژاد او بود؛ و نوذر: به
نام نوذر پسر منوچهر، که گشتاسپ از نژاد او بود.^۲

«زادسپرم» کوه‌های «اوسند» و «استوند» را گذرگاه زرتشت دانسته و «فرن‌بغ دادگی» جای آنها را در آذربایجان نگاشته است. این نامها بسیار همانند با «استون» می‌باشد که در یکی از نامه‌های کردان اهل حق (یارسان) زادگاه زرتشت به شمار رفته است. «استون» همان «استوناوند» بوده که به نوشته «معجم‌البلدان» در ناحیه ری قرار داشته است.^۳ درباره اینکه ری زادگاه زرتشت بوده (کسی که در گاتها خود را «مس مغان» نامیده) می‌توان به این نکته توجه کرد که «ارمایل» از سوی فریدون به فرمانروایی دماوند می‌رسد و لقب «مس مغان» می‌گیرد. مرکز حکومت مس مغان، قلعه «استوناوند» بوده است. در دماوند آبادی قدیمی «مغانک» و میگان (مُغان) بوده که «موقان» نیز خوانده شده و همان جایست که «بیرونی» زادگاه زرتشت به شمار آورده است.^۴

(۱) بن‌دهش، ۱۳۴.

(۲) گزیده‌های زادسپرم، ۲۵.

(۳) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: نوشته‌های پراکنده درباره یارسان، ۷۳.

(۴) آثارالباقیه، ۲۹۹.

اگر چه پاره‌ای از تاریخ‌نگاران دورهٔ اسلامی^۱، ارومیه را «مدینه زرتشت» نامیده‌اند، اما «شهرستانی» در «ملل و نحل» دربارهٔ زرتشت آورده که: پدرش از آذربایجان و مادرش از ری بود. آیا داستان «زرتشت آذربایجانی» که در دورهٔ «ماد - هخامنشی» ظهور کرد با سرگذشت «سپیتمان زرتشت» که گویا ۸۵۰۰ سال پیش در ری به دنیا آمد، درآمیخته شده است؟ اگرچه «جکسن» گزارش استواری دربارهٔ نیزارهای ارومیه به دست داده، اما این بیت از شاهنامه نشان می‌دهد که ری نیز دارای نیزار بوده است:

بیاورد لشگر سوی خوار ری بدان مرغزاری که بُد آب و نی^۲
در بخش دیگری از شاهنامه، از بیشهٔ نیزاری یاد شده که «بهرام چوبینه» پس از آتش زدن آن، به سوی ری می‌رود:

به ره بر یکی نیستان بود نو بسی اندرو مردم نی‌درو...
همه نیستان آتش اندر زدند سپه را یکایک به هم برزدند
نیستان سراسر شد افروخته یکی کشته و دیگری سوخته...
وز آن بیشه، بهرام شد تا به ری ابا آن دلیران فرخنده پی
* میدیوماه در نیستان بیشه‌ای که جای خوک و گراز است، به دین بگروند^۳.

ری که سفالینه‌های کهن آن همانند سی‌ارگ (سپیلک) کاشان است و از دیرین‌ترین کانونهای تمدن به شمار می‌رود، نیازمند کاوشهای بیشتریست. شهری که:

در کتابهای «توبیت» و «یهودیت» از آن به عنوان یکی از شهرهای مهم و معاصر با «نینوا» و اکباتان (همدان) نام برده شده و داستان شگفت‌انگیز ظاهر شدن «رافائیل» در ری نزد تمام کسانی که با نوشته‌های آپوکریف (راز - دبیره) آشنا هستند معروف است^۴.

اما پیشینه ری بسی کهنتر است. در تپه «چشمه علی» در جنوب شرق تهران (یعنی ری کهن) چهارپایه‌ای به دست آمد که با آمیزه‌ای از گل رس و شن و کاه ساخته شده و خمیره و پوشش آن، سرخ رنگ است. زمان ساخت این صندلی هزاره ششم پیش از میلاد می‌باشد.^۵

(۱) مانند: یاقوت حموی، بلاذری، ابن خردادبه، ابن فقیه همدانی و...

(۲) پادشاهی گرشاسپ: لشگر کشیدن زال به سوی افراسیاب.

(۳) گزیده‌های زادسپرم، ۳۶.

(۴) سفرنامهٔ جکسن، ۴۸۴.

(۵) آرمیدخت اسفندیاری: پیشینه صندلی؛ مجله باستان‌شناسی و تاریخ، شماره پیاپی ۲۱ و ۲۲.

بخش سیزدهم

زرتشت زروانی

حکایتی حیرت‌انگیز

در واژه‌نامه‌های دیرین، هنگام گزارش دربارهٔ زرتشت و زند و اوستا، با نکته‌ای شگفت‌انگیز روبرو می‌شویم.

«اسدی توسی / لغت فرس»:

- مغ: گبر آتش‌پرست باشد از ملت ابراهیم.

- وستا: تفسیر زند است و زند، صحف ابراهیم بود.

«سروری / مجمع‌الفرس»:

- زردشت: در نسخه «حسین وفایی» مسطور است که این لفظ به روایتی نام حضرت ابراهیم است به زبان سریانی. و به روایتی که «شمس فخری» تقدیر می‌کند این است که زردشت و زرادشت و زردهشت که هر سه یکیست، و «برزین»، امامان ملت ابراهیم‌اند... «میرزا ابراهیم» می‌گوید که زردشت آذربایجانی بود و ابراهیم نام اصلی او بود.

«جمال‌الدین انجو / فرهنگ جهانگیری»:

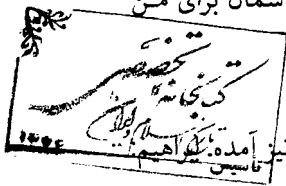
- زردشت بزرگ و زروان بزرگ و زرهون: این نام از اسماء مبارک حضرت ابراهیم خلیل است... و این اسماء پهلویست.

«محمدحسین بن‌خلف تبریزی / برهان قاطع»:

- ابستا: تفسیر کتاب زند باشد و زند، کتاب ابراهیم زرتشت آتش‌پرست است در دین آتش‌پرستی. و بعضی گویند نام صحف ابراهیم علیه‌السلام است و معرب

آن، ایستاق باشد.

- زند: نام کتابی است که ابراهیم زردشت دعوی می‌کرد که: از آسمان برای من نازل شده است.

«عبدالرشید / فرهنگ رشیدی»:

- ابراهام: نامیست پارسی باستانی. و به حذف همزه [= پراهام] نیز آمده: ابراهیم. معرب آن.

- زرتشت: ... زعم فردوسی آنست که او از نسل ابراهیم علیه‌السلام است و نامش ابراهام و زردشت: لقب او... چنانکه می‌گوید:

تُم پور زردشت پیشین بُد اوی بـراهِیم، پیغمبر راستگوی
در فرهنگ فارسی به فارسی خطی، که مولف آن شناخته نیست و در عهد زندیه تالیف شده آمده:
و محققین مجوس گویند زرتشت به زبان سریانی نام ابراهیم خلیل است
علیه‌السلام که کعبه معظم را او بنا نهاد و آتشکده ساخت و قرنهای دراز، اعظم
آتشکده‌های عالم بوده است و به این سبب در گفتن و نوشتن تعظیم کنند.^۱
از آنجا که واژه‌نامه‌ها، آگاهی‌های خود را از روایات تاریخی برگرفته‌اند، بنابراین کاوش خود را
گسترده‌تر می‌کنیم و چنین می‌خوانیم:

«ترکه اسفهان» / ترجمه ملل و نحل «شهرستانی»:

مجوس و اصحاب اثنین^۲ و مانویه و سایر فرق مجوس گویند دین بزرگ و ملت
عظما، ملت خلیل است... ملوک عجم تمام بر ملت ابراهیم بودند و تمام رعایا بر
دین ملوک بودند. و ملوک ایشان را مرجعی بود که در جمیع وقایع، به حبل متین
دانش او اعتضاد نمودندی و او را «موید موبدان» گفتندی... و مجوس را سبب
تعظیم آتش چند امر بود: یکی آنکه جوهری شریف علویست و دیگر آنکه
«خلیل علی نبینا و علیه‌السلام» را به احراق تعرض نرسانید.

«تاریخ طبری»:

بعضی گفته‌اند مولدش به شوش از سرزمین اهواز بود. بعضی دیگر گفته‌اند در
بابل عراق تولد یافت. بعضی گفته‌اند به عراق زاد، اما به ناحیه «کوئی». بعضی
دیگر بر آن رفته‌اند که مولدش در «ورکا» به ناحیه «زاب‌ها» و حدود «کسکر» بود و

(۱) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد یکم، ۱۲۳.

(۲) اصحاب اثنین: پیروان دوگانه پرستی.

پدرش او را به کوئی آورد که مقر «نمرود» بود... در روایت «هشام کلبی» هست که «کرینا» جد مادری ابراهیم، جوی کوئی را حفر کرده بود و پدرش ناظر بتان نمرود بود. و ابراهیم در «هرمزگرد» اهواز تولد یافت و آنگاه سوی «کوئی» بابل رفت. «ابوریحان بیرونی / آثارالباقیه»:

بعضی از علمای آگاه به انساب، گمان کرده‌اند که پادشاهان ایران از اولاد ابراهیم هم بوده‌اند.

«مسعودی / مروج الذهب»:

ایرانیان قدیم به احترام خانه کعبه و جدشان ابراهیم، و نیز توسل به هدایت او و رعایت نسب خویش، به زیارت بیت الحرام می‌رفتند و بر آن طواف می‌بردند. و آخرین کس از ایشان که به حج رفت، ساسان پسر بابک، جد اردشیر بابکان، سرملوک ساسانی بود. و چون «ساسان» به زیارت خانه رفتی، طواف بردی و بر چاه اسماعیل زمزمه کردی. گویند به سبب زمزمه‌ای که او و دیگر ایرانیان بر سر چاه می‌کردند، آن را زمزم گفته‌اند. ایرانیان در آغاز روزگار، مال و گوهر و شمشیر و طلای بسیار، هدیه کعبه می‌کردند. همین ساسان پسر بابک، دو آهوی طلا و جواهر با چند شمشیر و طلای فراوان، هدیه کعبه کرد که در چاه زمزم مدفون شد. «عبدالمطلب» چاه زمزم را که پر شده بود، حفر کرد و این در ایام پادشاهی «خسرو قباد» بود. و از آنجا دو آهوی طلای گوهرنشان و زیورهای دیگر، و هفت شمشیر قلعی و پنج زره فراخ برآورد. و از شمشیرها دری برای کعبه بریخت و یکی از دو آهو را ورق طلا کرد و زینت در کرد و دیگری را در کعبه نهاد.

درباره چاه زمزم که مسعودی آن را نامی پارسی دانسته، می‌توان گفت که همبسته است با ایزد آناهیتا (ناهید) که نماد آب پاک بود. در کتاب «دبستان المذاهب» نام مکه از ریشه «مه‌گه» و به معنی مکان قمر (ماه) دانسته شده اما معنی درست تر آن، شاید جایگاه مقدس باشد زیرا «مه» به معنی بزرگ و والا است. نام کعبه نیز از بن‌واژه اشکوب (کوبه، قاب) و نیز از این ریشه است Cubi در زبان انگلیسی. به نوشته مسعودی مورخ مسلمان، بیت الحرام از جمله هفت خانه بزرگ بود که به نام ستارگان یعنی خورشید و ماه و پنج ستاره به پا شده بود. مسعودی و به نقل از او دمشقی (در نخب‌الدهر) می‌گویند که بنا به اعتقاد صابیان، بیت الحرام معبد زحل بوده است. صابیان در روزهای شنبه سیاه می‌پوشیدند و به زیارت هیکل معبد سیاه پوشیده زحل می‌آمدند و در آنجا گاو نر سالخورده‌ای را قربانی می‌کردند. تناقضی که وجود دارد آنست که معبد زحل را

شش ضلعی دانسته‌اند و از سوی دیگر نوشته‌اند که معبد خورشید چهارضلعی مکعب بوده و رنگهای طلایی داشته است. خورشید و به‌طور کلی فروغ برای زمینیان از مهمترین و بزرگترین نشانه‌های پروردگار می‌باشد و می‌توان پنداشت که طواف به گرد کعبه، رمزواره‌ای از گردش عاشقانهٔ سیارات به دور خورشید (آیهٔ آسمانی خداوند) بوده است.

«ح. نوبخت»:

«جارالله زمخشری» در «ربیع‌الابرار» آورده است که: برحسب عقیدهٔ ایرانیان، ابراهیم از مردم شهرستان «استخر» بوده است و در کوره‌ای به سر می‌برد، نامش: «اندازان»؛ زیرا در همین کوره بود که او را به آتش انداختند. به گفتهٔ «ابوالقاسم اسفهانی»: ثمرود به ضم نون، و نام اصلی او: «نومارود» از اهل استخر و بزرگ حکمدار بود. و او بود که ابراهیم را به «آدرازن» افکند؛ و آدرازن یعنی آتشگاه.

عصری که برحسب بیان مورخین، آیین برهما در ایران یا در هند پدید آمده است، مقارن با همان عصری است که یهود برای پیدایش ابراهیم قائل شده‌اند. خاصه، فرائضی که به گفتهٔ ایشان ابراهیم آورده است، اکثراً همان سنتی است که در آیین برهما به کار رفته و هنوز هم به کار می‌رود. و ازین جمله، موضوع حج است و در نامه‌ای که دانشمند هندی «کلمانی مسرا» به علامه «هبت‌الدین شهرستانی» نوشته است، این معنا را متذکر گردیده که:

در آیین برهما مصرح است که توانگران می‌باید هر سال به «بنارس» که شهری است مقدس، سفر کنند و مراسم حج را به‌جا بیاورند. و حتا آن‌که در جوار بنارس، دو محل است؛ یکی موسوم به «سوفیا» و دیگری موسوم به «مورات» که دوهزار گام با یکدیگر فاصله دارند. چونانکه در جوار مکه، دو محل است؛ یکی موسوم به «صفا» و آن دگری موسوم به «مروه» و همچنان در قانون حج اسلامی رسم است که حاجیان میان صفا و مروه هفت بار هروله می‌کنند؛ یعنی مانند شتر دویده و مراجعت می‌کنند. و هندوها نیز میان سوفا و مورات باید هفت بار هروله کنند.^۱

(۱) دیوان دین، ۲۷۹ تا ۲۸۳.

«رابرت شارو» مذهب یهودی - مسیحی ابراهیم و سارا را برگرفته از آیین «برهما ساراسواتی» Brahma Sarasavati می‌داند. [سفر به دنیا‌های گمشده، ۱۵۷]

«صدیق صفی زاده»:

در نامه «زالال زلال»، ابراهیم نمودار زرتشت یاد شده و در بند دیگر نیز «شاه ابراهیم ایوت» و «بابا یادگار»^۱ مظهر زرتشت و ابراهیم یاد شده‌اند که در روز رستاخیز مانند مرغ سحرخیز در بهشت نواخوانی می‌کنند.^۲

«پ. سایکس» از طایفه‌ای به نام «ابراهیمی» یاد کرده که سادات شهرک «عقدا»^۳ بودند و پارسی‌ها را اقوام خود می‌دانستند.^۴

«جکسن»:

یک بوم‌نگار (جغرافی دان) به نام «استخری» درباره ابراهیم نوشته است: وی در کوئاربا Kutharabba در زمین بابل ساکن بود. اما در جای دیگر خوانده‌ام که ابراهیم به «ابروه» آمد و مردم آنجا را از به کارگرفتن گاو در کشت و زرع، منع کرد. در نتیجه با آنکه در آنجا گاو فراوان است، مردم «ابروه» از گاو در کار کشاورزی استفاده نمی‌کنند.

یکی از ایرانیان در نزدیکی یزد به نام «گرده» Guerde یاد کرده که در آنجا مردمی به اسم «ابراهیمی»، نشیمن داشتند... بسیاری از سادات یزد که در اصل زرتشتیانی هستند که به اسلام گرویده‌اند، دو پیشوای دینی [زرتشت و ابراهیم] را یکی می‌دانند و پارسیان را خویش خود می‌شمارند... در شهری، در پاسخ این پرسش که «پیغمبر گبرها کیست؟» برخی مردم می‌گفتند: «پیغمبر آتش پرستان، ابراهیم است».^۵

شاید بتوان همه نوشتارها و گفتارهای یاد شده را یکسر رد کرد و گفت: کسانی که ابراهیم را زرتشت می‌دانند، نه از آنچه در قرآن آمده آگاهی دارند و نه از

(۱) نام دو تن از یارسان (اهل حق) که نگارنده کتاب «زالال زلال» بوده‌اند.

(۲) نوشته‌های پراکنده درباره یارسان، ۷۴.

اصل سروده‌ها چنین است:

دون	دون	آما ارواش نه کشتن	* کاکم ابراهیم دون زردشتن
نه هر کو مشیم نه گشتیم ایمه			* هم ابراهیم و زردشتیم ایمه
هم مرغ بیان محشریم ایمه			* هم ای سروهم، او سریم ایمه

(۳) عقدا در ۷۳ کیلومتری ناین و ۴۵ کیلومتری اردکان از جانب یزد قرار گرفته است.

(۴) ده‌هزار میل در ایران، ۱۸۶.

(۵) سفرنامه جکسن، ۳۹۴ و ۴۹۲ و ۴۵۶.

مدارک به دست آمده باستان‌شناسان چیزی می‌دانند.^۱

در رساله‌ای منسوب به دوره ساسانی، موبدی به نام «ازرپژو» که خود را از اهالی «اسفهان» و معاصر خسرو انوشیروان می‌شناساند، بیان می‌دارد که روزی انوشیروان او را فراخواند و گفت:

— ما را سخنی چند است از سخن‌های ابراهیم زرتشت که پیغمبر ایران بوده است و دانستن آن به آسان بر همه دانشوران دشوار است که سخن‌های چند است سر بسته که... نزد شاه هند فرستاده بوده است. و نام آن «زوره» است و در این چند روز پادشاه هند آن را به من رسانیده است و من خواهان آنم آن سخن‌ها روشن گردانی تا همه بدانند.

در آن رساله که «سعید نفیسی» نیز در «فرهنگنامه پارسی» از آن نام برده، آمده:

ابراهیم در آغاز نوشته بود که گیتی به بنیاد: یکی، و به نهاد: دو.^۲

«اریلو» Herbelot اشاره کرده که: ایرانیان قدیم برآنند که زرتشت از موسا قدیمتر بوده و مغانی هستند که او را با ابراهیم، یکی می‌پندارند و او را غالباً «ابراهیم زرتشت» می‌نامند.^۳

در یکی از نامه‌های اسقف شهر «سزاریه» به نام «بازیل» که در سال ۳۷۷ میلادی نگاشته اشاره شده که مغان، خود را از نسل ابراهیم می‌دانند. وی درباره ایرانیان «کاپادوکیه» نوشته است:

مهاجرینی هستند که در گذشته دوردست، از سرزمین «بابل» به اینجا مهاجرت کرده‌اند. رسم‌ها و عادات ویژه خود را دارند و با دیگر مردمان، نمی‌آمیزند. آتش را چون خدا پرستش می‌کنند. خود را از نسل ابراهیم می‌دانند و می‌گویند زرنواس Zarnuas (زروان) بنیانگذار نژاد آنان بوده است.^۴

بدین سان درمی‌یابیم که چرا در واژه‌نامه‌های کهن پارسی، زروان را با ابراهیم در پیوند می‌دانستند. همچنین «برزین» که یکی از امامان ملت (کیش) ابراهیم دانسته شده، همان «آذر برزین» یعنی یکی از سه آتش مقدس می‌باشد. اینک باز می‌گردیم به دانسته‌های دیرین و از زبان و گویش ابراهیم آگاه می‌شویم.

«بن‌ندیم»:

«تیادوروس» در تفسیری که از سفر اول تورات کرده است، گوید: خداوند تبارک

(۱) فرشته عبداللہی: پنداشت‌های ناصواب تاریخی؛ کیهان فرهنگی، سال یازدهم، شماره ۵.

(۲) میترا مهرآبادی: نقدی بر «چرا زردشت را ابراهیم دانسته‌اند»؛ کیهان فرهنگی، سال یازدهم، شماره ۴.

(۳) زرتشت و جهان غرب، ۲۶.

(۴) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۳۵۷.

و تعالاً به زبان «نبطی»^۱ که فصیح‌ترین زبان سریانی است، با «آدم» سخن گفت و مردم بابل نیز به همان زبان سخن گفتند.

و دیگری غیر از تیا دوروس گوید: زبانی که در کتابت و خواندن متداول بود، همان زبان فصیح نبطی بود و بعد، علما، زبان مردم سوریا و حران و همچنین خط سریانی و سایر خطوط را از آن استخراج کرده، مصطلح خود قرار دادند. دیگری گوید: در یکی از انجیل‌ها یا در یکی از سایر کتابهای نصاری چنین آمده است که فرشته‌ای به نام «سیمورس»^۲ نوشتن سریانی را به همین‌گونه که نزد نصرانیان متداول است، به «آدم» آموخت...

«تیا دوروس» گوید عبری مشتق از سریانی است و این لقب را زمانی به آن دادند که ابراهیم هنگام فرار از نمرود بن کوس بن کنعان، به قصد رفتن به شام، از فوات عبور کرد...^۳

«عبدالله بن مقفع» گوید زبانهای فارسی (ایرانی) عبارت است از: پهلوی، دری، فارسی، خوزی و سریانی... سریانی زبان همگانی، و نوشتن هم نوعی از زبان سریانی فارسی بود.^۴

«مسعودی» در آثار خود، کلدانیان و سریانیان و نبطیان را هم‌ریشه و گاهی یگانه دانسته است و در یک‌جا می‌نویسد:

مردم «نینوا» از قومی بودند که آنها را «نبط» و سریانی نامیدیم. نژاد: یکی و زبان: یکی بود و نبطیان فقط به چند حرف که در زبانشان بود، با سریانیان تفاوت داشتند ولی گفتار: یکی بود.^۵

«مسعودی / اخبارالزمان»:

مردم، پس از توفان، در سرزمین بابل در یک‌جا گرد بیامدند؛ در هالی که زبان

(۱) نبط گروهی ایرانیانند که در بطائح و زمین‌های عراق ساکن بودند و چون آب فراوانی داشتند، آنها را نبطی می‌خوانند. [اقرب الموارد]

(۲) سیمورس را می‌توان همان تهمورس دانست. ایزد - شاهی که به نوشته «مینوی خرد»: هفت‌گونه خط و دبیره را که اهرمن بدکار پنهان داشته بود، آشکار کرد. [۲۶: ۲۳]

(۳) در زبان‌شناسی عوامانه، واژه «عبری» را از کلمه «عبور» دانسته‌اند.

(۴) الفهرست، ۱۹ و ۲۲ و ۲۵.

(۵) مروج‌الذهب، جلد یکم، ۲۰۹.

سریانی داشتند. زان پس، پراکنده شدند... ابراهیم در سن ۳۷ سالگی به «حران» رفت و طبق فرمان وحی، با ساره ازدواج کرد. او سه صحیفه عبرانی همراه داشت و زبان او، سریانی بود. در آن صحف، ذکر مثل‌ها و تسبیح و تهلیل و ستایش رفته بود... فرزندان اسماعیل را «عرب مستعربه» گویند زیرا آنها زبان عربی را از اعراب عاربه آموختند.

«ترجمه تفسیر طبری»:

این زبان پارسی از قدیم باز دانستند؛ از روزگار آدم تا روزگار اسماعیل پیغمبر، همه پیغمبران و ملوکان روی زمین به پارسی سخن گفتندی و اول کسی که سخن گفت به زبان تازی، اسماعیل پیغمبر بود.

«مجم‌التواریخ و القصص»:

و اندر «تاج تراجم» چنان خواندم که ابراهیم سخن به سریانی گفتی و اسماعیل به تازی؛ و بدانستی ولیکن پاسخ به زبان خود دادندی.

دگرگونی در زبان ابراهیم را می‌توان در تورات به این شیوه دید:

- و نام تو بعد از این «ابرام» خوانده نشود، بلکه نام تو «ابراهیم» خواهد بود؛ زیرا که تو را پدر امت‌های بسیار گردانیدم... اما زوجه تو: سارای؛ نام او را «سارای» مخوان، بلکه نام او «ساره» باشد. [سفر پیدایش، ۱۵ و ۱۷.۴]

دیوار بلند و خود ساخته نسل نوین پژوهشگران چنان بوده که نمی‌توانستند باور کنند ابراهیم، نامی ایرانیست. تا آنجا که درباره دبیر بارگاه گشتاسپ که در رساله پهلوی «یادگار زریران» از او یاد شده، چنین می‌خوانیم:

«دبیران مهست» نام رییس دیوان شاهی بوده است. اینکه نام این دبیر ابراهیم است، معرف دوره کهنی است از فرهنگ ایران باستان و آسیای غربی که در طی آن، کارهای دبیری دیوان‌ها در دست دبیران آرامی نژاد [!] بود و مکاتبات رسمی به زبان آرامی [!] انجام می‌یافت.^۱

مکاتبات گشتاسپ و ارجاسپ هرگز به زبان آرامی نبود، زیرا در گشتاسپ‌نامه دقیقی آمده است:

ن‌بشت اندران نامه خسروی یکی آفرین بر خط پهلوی

و در سراسر شاهنامه و دیگر تاریخ‌های کهن همواره از خط‌های ایرانی یاد شده، نه آرامی!

اگرچه کتابهای کنونی با استناد به اصطلاحاتی نادرست، ابراهیم را سامی (به مفهوم عبری و یهودی) و غیرآریایی قلمداد کرده‌اند^۱ اما با نگرش به خود تورات و سنجش آن با یافته‌های باستان‌شناسی، به برآیند دیگری می‌رسیم.

نخست اینکه «سام» نامی ایرانیست و فرزندان او، نمایه‌ی یکی از سرزمین‌های ایران غربی می‌باشند: عیلام، آشور، آرفکشاد، لود [= لیدیه]، آرام. دوم اینکه «حام» فرزندی به نام «کنعان» دارد و او نیز دارای فرزندی به نام «حَت» می‌شود که نماد قوم آریایی «هیتی» به شمار می‌رود. سوم اینکه «یافت» فرزندانی به نام «مادای» مظهر قوم ماد و «جومر» مظهر قوم آریایی «کیمری» دارد و یکی از فرزندان «جومر» به نام «اشکناز» خوانده می‌شود. جالب اینجاست که به نوشته «آرتور کوستلر» اصطلاح «اشکنازی» درباره‌ی اکثریت یهودیان معاصر به کار می‌رود^۲. «کریستن سن» اشکناز را نام - نژاد سکاها که مردمی آریایی بودند، می‌داند^۳.

(۱) کلمه *semitique* به فرانسه و *semitic* به انگلیسی که اخیراً آن را به عربی و فارسی: «سامی» ترجمه کرده‌اند از اصطلاحات بسیار جدید است. اول کسی که این کلمه را در ۱۸۱۷ م به کار برده است «آیسن هورن» می‌باشد. چنین کلمه‌ای در نوشته‌های عربی و فارسی و زبانهای اروپایی سابقه نداشته است و از لحاظ زبان‌شناختی هم چنانکه «رنان» دانشمند معروف فرانسوی نوشته، اصطلاح درستی نیست. علت وضع این اصطلاح این است که در نوشته‌های باستانی ایران و هند، کلمه «آریایی» بسیار به کار رفته و این اصطلاح «سامی» در مقابل آن وضع شده است. [ذبیح بهروز: خط و فرهنگ، ۱۸۳]

(۲) خزران، ۲۲۹.

(۳) نخستین انسان و شهریار، ۱۷۱.

ابراهیم: دین واقعی‌ش همان دین شهر «اور» بود که عنصر مهمش را آیین پرستش ماه - خدا تشکیل می‌داد. در روزگاران بعد، یهودیان به خوبی براین گفته آگهی داشتند که: «پدران شما خدایان عجیبی را در آن سوی رودخانه پرستش می‌کردند» و این افسانه را افزودند که پدر ابراهیم یعنی «تارح»، پیشه‌وری پیکره‌ساز بود. اگرچه این افسانه را می‌توان نادیده گرفت، ولی حقیقتِ روایتِ فوق، انکارکردنی نیست؛ از آن جهت که نام تارح از نام ماه - خدای مورد پرستش «هوریان» شمالی در شهر «حران» گرفته شده است. همان ماه‌خدا که در شهر «اور»: «نانار» خوانده می‌شد. بنابراین، باید دین یهود را مبتنی بر دین سومر دانست... نقل مکان یافتن خانواده ابراهیم از «اور» به «حران» موجب بروز تغییراتی در روش‌های دینداری اعضای آن خانواده نشد... ابراهیم به هر جا که می‌رفت، سنت‌های جامعه متمدن «اور» را که شناخته و جذب کرده بود، همراه می‌برد. از جهات فکری و اصول و روش‌های اخلاقی، مهاجرت از کشوری به کشور دیگر، تغییر ماهیتی، پدید نمی‌آورد.^۱

«البورگرنی»:

در «آرینا» خدای عمده احتمالاً الهه خورشید به نام «ووروسمو» Wurusamu بوده است. همسرش به نام «تارو» Taru که «خدا - هوا» بود، مقام دوم را داشت... خدا - هوای قوم «لوویایی» و دولت‌های نو - هیتیایی: «تارحونت» نام داشت که به معنای فاتح است و همان نام به صورت «تارحونتا» احتمالاً در میان خود هیتیایی‌ها متداول بود؛ زیرا تارح (Tarih) یک فعل هیتیایی به معنای فتح کردن است.^۲ این نام یا صفت، اصل و منشاء «تارخون» Tarehon در میان قوم «اتروسک» به شمار می‌رود.^۳

(۱) تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر، ج ۱، ب ۲، ق ۲، ۷۵۹ و ۷۶۰.

«نوربخش رحیم‌زاده» درباره ابراهیم می‌نویسد: ایشان از قوم سومر بوده‌اند که سومری‌های عراق، جزئی از قوم ماد می‌باشند و نام مبارکشان نیز ایرانی و هم‌ریشه با «برهما» و «بهرام» است. آن دینی که حضرت ابراهیم خلیل‌الله آن را از شهر «اور» برگرفته با خود به سرزمین حجاز و کنعان بردند، دین کنونی یهود نبوده است که این موضوع در سوره آل‌عمران تصریح شده است. [گاهنامه وهومن، شماره ۱۴، رویه ۳۷].

(۲) در زبان پارسی به گونه تارات، تاراج، تاراندن، تار و مار، به جای مانده است.

(۳) هیتی‌ها، ۱۳۴ و ۱۳۵.

آرینا «که شهری مقدس به شمار می آمده و محل آن تعیین نشده است» می تواند همان «حران» باشد. آرینا و حران، برگرفته هایی از هاران یا هور + ان (هورگاه، خورشهر) به شمار می روند. اینجا خورآباد (خرایات) مهمی برای مغان بود. «گرنی» به همگونی و یگانگی نام های «تارو» و «تارحونت» و حتا «تارح» با نام پدر ابراهیم توجه نکرده است.

«ع. مصطفوی»:

نام پدر حضرت ابراهیم در تورات: «تارح» و «تارخ» ضبط شده اما در متون اسلامی و ایرانی: «آزر» ثبت گردیده است. بدون شک آزر با «آذر» و «آتر» هم ریشه بوده و یک اسم پارسی است. در زبان پارسی باستان: آتر Atar، در اوستایی: Atere، Atar و «آتهر» Athr است. هرگاه تلفظ اوستایی «آتهر» با همه حروف خوانده شود و مقلوب گردد، با «تاره» و تارح قابل ارتباط بوده، معنی آذر از آن برمی آید که خود گویای بستگی خاندان حضرت ابراهیم به اقوام آریایی و ایرانی الاصل بودن نیاکان و خود اوست. اگر چنان که مشترکات دینی و آیینی و اساتیری ایران باستان و یهود نیز براین امور افزوده گردد و مورد مقایسه قرار گیرد، دانسته خواهد شد که در روزگاری نه چندان دور، ایرانیان باستان و یهودیان از یک آبشخور فرهنگی سیراب می گشته اند و باورهای یکسانی داشته اند که پس از مهاجرت حضرت ابراهیم از ایران و ورود به فلسطین، و آشنایی دو قوم یهود و کنعانیان، باورهایی از ساکنان کنعان به شعایر یهود افزوده گشت که حتا نبی های قوم یهود بعدها برای برانداختن آن باورها مبارزات بسیاری را آغاز نمودند که در سرتاسر تورات مندرج است.^۱

«محمد خزائلی / اعلام قرآن»:

برحسب نص کتاب «لسان العرب و المعرب» و اکثر کتب لغت، «آزر» نام عجمی می باشد. و چون حضرت ابراهیم در بابل می زیسته و پدرانش نیز در آنجا اقامت داشته اند، این نام بابلی یا آریایی است و احتمال دارد که «آزر» ماخوذ از «آذر» فارسی، و ابراهیم ماخوذ از ریشه بهرام، نام ستاره مریخ می باشد.

می توان درباره این که تارح یا آزر کدامیک پدر ابراهیم بودند، به این پاسخ نیز نگریست که تارح پدر اصلی ابراهیم و آزر، سرپرست و لله او به شمار می رفت. آنچه که تا کنون از نگره

پژوهشگران به دور مانده این است که شاید آزر فشرده نام «آلعاذار» یا «ال آزر» بوده باشد: «ابرام» گفت:

- ای خداوند یهوه، مرا چه خواهی داد؟ و من بی‌اولاد می‌روم و مختار خان‌ام، این «آلعاذار» دمشقی است. [سفر پیدایش، ۱۵:۲]

پس از گشودن گره نام پدر ابراهیم، اینک می‌پردازیم به چیستان دیگری که درباره دو زرتشت (ابراهیم و نیای نهم او) در روایات پیشین نهفته مانده است.
«رضا قلیخان هدایت / انجمن آرا»:

زرتشت ثانی (دوم) به‌زعم فردوسی به ۹ پشت، به زرتشت بزرگ می‌رسد که گفته:
نهم پور زرتشت پیشین بد اوی بـراهمیم پیغمبر راستگوی
و نام او نیز «براهام» بوده... و بعضی گفته‌اند که مقصود فردوسی از «زرتشت پیشین»: «مه‌آباد» است که نسب «زرتشت ثانی» به ۹ واسطه به او می‌رسیده.^۱

در «دبستان مذاهب» از «مه‌آباد» به گونه نخستین شاه - پیامبر یاد شده و سلسله «آبادیان» پیش از «گلشاهیان» یا «پیشدادیان» به سرآغازی کیومرث، به‌شمار رفته است. کردارهای «مه‌آباد» همسان هوشنگ و تهمورس و جمشید است که برآورنده فرهنگ و تمدن بشری بودند. «مه‌آباد» یعنی «بزرگ سلسله آباد» و:

یزدان بهر «آباد» نامه‌ای فرستاد «دساتیر» نام که در او هر دانش و همه زبان بود؛ و آن، مشتمل بر چندین دفتر، و به هر لغتی چند مجلد. و در آن زبانی بود که به هیچ زبان فرودینیان [زمینی‌ها] نمی‌ماند و آن را «آسمانی زبان» نامند. و «مه‌آباد» به هر طایفه زبانی داده به موضعی لایق فرستاد تا پارسی و هندی و رومی و امثال آن پدید آمد... و بعد از «مه‌آباد» سیزده و خشور که با «مه‌آباد» چهارده باشند، موسوم به «آباد» پدید آمدند و در همه‌جا موافق بزرگ‌آباد و کتاب سماوی وی بودند.

از آنجا که در کتاب یاد شده (دبستان مذاهب) لغت آذری و «آباد»ی یگانه انگاشته شده، بنابراین «مه‌آباد» را می‌توان کنایه از «ماه‌آباد» یا «ماد» دانست. به این سروده‌های «ویس و رامین» بنگرید:

- چو «شهر» ماهدخت از «ماه‌آباد» چه «آذریاگانی» سرو آزاد
- بدو گفت: ای جهان را نامور شاه ز تو چون ماه روشن «کشور ماه»...

(۱) برگرفته از: مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۳۶۰.

مرا فرخ برادر مرزبانست که «آذربایگان» را پهلوانست دیدیم که «مه‌آباد» کتابی مانند اوستا دارد و در زمان او، همانند روایت تورات، زبان‌ها و قوم‌ها پدید می‌آیند. چنانکه خواهیم دید، مه‌آباد با یکی از شاهان ماد، همخوانی دارد و بیهوده نیست که او را نیای ابراهیم می‌دانستند.^۱ اینک یک‌بار دیگر به این سروده رازآمیز می‌نگریم:

نهم پسر زرتشت پیشین بُد اوی براهیم پیغمبر راستگوی^۲

این «زرتشت پیشین» که نیای نهم ابراهیم بوده، کیست؟ پاسخ تورات چنین است: ارپکشاد!

«و. جکسن»:

در کتاب «یهودیت» بنای شهر احمتا (هگمتانه) به پادشاهی موسوم به «ارفکشاد» نسبت داده شده که هنوز چنانکه باید، شخصیت تاریخی او به ثبوت نرسیده است... در دوازدهمین سال فرمانروایی «نبوکدنسر» که در نینوا، آن شهر بزرگ، سلطنت می‌کرد، ارفکشاد در هگمتانه بر مادها فرمان می‌راند... «شاه نبوکدنسر» با «شاه ارفکشاد» در دشت وسیعی که در حوالی رگا (ری) است به نبرد پرداخت... کاخ قدرت ارفکشاد را واژگون و همه سواران و گردونه‌های جنگی او را تباہ کرد.^۳

اگر تورات درباره زندگی ارپکشاد سکوت کرده، ولی گزارش‌های وابسته به آن، پرده از تبار ایرانی نهمین نیای ابراهیم برداشته‌اند. این نکته را نیز نباید فراموش کرد که این «نبوکدنسر» یا «بخت‌النصر» در جدول «آثارالباقیه» نخستین شاه کلده به شمار می‌رود و نباید با «بخت‌النصر دوم» که ویرانگر بیت‌المقدس بود، اشتباه شود.

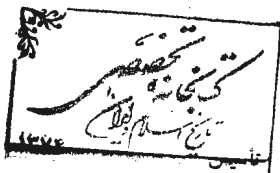
«آ. کریستن سن»:

بنابر روایت «کنزیاس» نخستین شاه ماد: «اریسس» Arbaces (به زبان ایرانی: آریکه، یعنی «اریه» با پسوند «که» Ka) نامیده می‌شد... «آریکه» نامی قدیمی در

(۱) به گمان «نوربخش رحیم‌زاده» مه‌آباد بنیانگذار آیین مهر بوده و حدود ۹۷۰۰ ق. م برابر با ۳۵۹۳ سال پیش از سپهتمان زرتشت می‌زیسته است. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: نخستین پیامبر توحیدی؛ گاهنامه و هومن، شماره چهاردهم.

(۲) در نسخه‌های دیگر شاهنامه، مصرع نخست چنین آمده است:

— ابر دین زرتشت پیشین بروی
— کجا بود زرتشت را خویش اوی
— نهم گفت زرتشت پیشین بروی
(۳) سفرنامه جکسن، ۱۷۵.

ماد است؛ از یک رییس قبیله ماد به این اسم در سنگنوشته‌ای از سارگن (۷۲۱-۷۰۵ ق. م) نام برده شده است. در فهرست قوم‌شناسی - نژادشناسی فصل دهم تکوین [سفر پیدایش] در میان پسران سام... مردی به نام «ارپکشاد» را می‌یابیم. من اصل این نام را «ارپه خشایثیه» یا «ارپه شاه» می‌دانم که صورتی است که با نام سکایی «ارپوکسائیس» فقط تفاوت گویشی دارد... در اینجا اصل نام قهرمان افسانه‌ای: «تَحْمَه اُوروپَه» یعنی «اورپه نیرومند» را داریم که آوانویسی پهلوی آن: «تخمورو» می‌شود؛ و در آثار مؤلفان اسلامی، نخست به صورت «تهمورث» و بعد «تهمورس» یا «تهمورت» یا حتا به قیاس با نام گیومرث: «تهمورث» آمده است... در «کتاب یوبیل‌ها» آمده است که ارپکشاد (ارپخشاد) به پسر خویش «قینان» هنر نویسندگی را آموخت... بنابراین محتمل است که این نکته: تهمورث نخستین مبدع فن نویسندگی، از قدمت بسیار برخوردار باشد... و این افسانه بایستی نشانه‌هایی هم در سنت یهودی و هم در سنت اوستایی برجای گذاشته باشد.^۱

آیا آن زرتشتی که وی را پدید آورنده نخستین خط‌های الفبایی می‌دانسته‌اند، همان ارپکشاد یا تهمورس تاریخی نبوده است؟ با این یادآوری که میان تهمورس استوره‌ای و تهمورس تاریخی (ارپکشاد) تفاوت و جداگانگی است، در یک برآیند داریم:

زرتشت پیشین = ارپکشاد = تهمورس تاریخی

«مسعودی»:

زادداشت خطی پدید آورد که مجوسان آن را «کشن دبیره» نامند؛ یعنی «نوشته همگان» که زبان اقوام دیگر و صدای حیوانات و طیور و غیره را با آن نویسند. شمار حروف و صداهای این زبان یکسدوشست بود و هر حرف و صدایی صورت مفرد داشت.^۲

در کتاب شاهان منداییان (Sidrā Rabbā) از تهمورس به گونه: زاردانا یا طا - طاهمورات (زَرْدَنَیْته طهمورط) یاد شده است. «کریستن‌سن» نخستین بخش این نام را لقب معمولی تهمورس، یعنی: «زیناوند» دانسته و دیدگاه «گری» Gray را رد می‌کند که «زردنیته» را برابر با

(۱) نخستین انسان و نخستین شهریار، جلد یکم، ۱۷۰ و ۱۷۳ و ۲۳۶.

(۲) التنبيه و الاشراف، ۸۷.

«زروانی» به‌شمار آورده است. اما شاید هر دو به کژ راهه رفته باشند و «زردنیه» همان زرتشت باشد؛ زیرا:

الف) در تاریخ «یوتیخوس» Eutychius آمده: در زمان «ناحور» مردی ایرانی به نام زرتشت ظهور کرد که دین صابیان را بنیان نهاد؛ و این، زمانی بود که تهمورس در ایران فرمانروایی می‌کرد.

ب) در یکی از دست‌نویس‌های «مفاتیح‌العلوم» اثر «خوارزمی» لقب تهمورس را «النجم» نوشته‌اند، به معنی: ستاره؛ که همگون با معنای نام زرتشت (ستاره تابان) است. بنابراین یا تهمورس (ارپکشاد) یکی از زرتشت‌ها بوده و یا اینکه در زمان وی، زرتشت نمایان گردیده است. پ) «ابن‌ندیم» از یک حکیم و دانشمند دیرین یاد می‌کند که سازنده نخستین زیج در جهان بود که بعدها به نام «زیج شهریاری» خوانده می‌شد. آیا این حکیم کیهان‌شناس، زرتشت بوده است؟

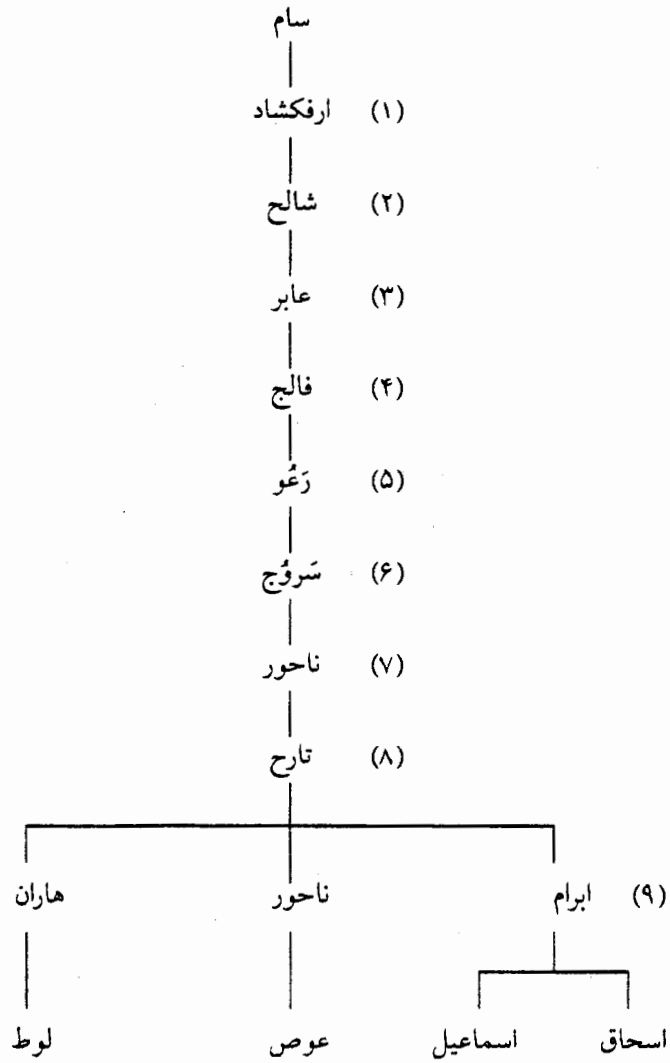
کتابی منسوب به یکی از حکمای باستانی بود که دارای ادوار سنین (اخترشماری) برای استخراج سیر ستارگان و علل حرکتشان بود. و مردم دوره تهمورس و پارسیان پیش از آنها، آن را «ادوار هزارات» می‌نامیدند. و بسیاری از علمای هند و پادشاهانی که در آن مملکت بودند، و همچنین پادشاهان پارسیان باستانی و کلدانیان قدیم که اولین سکنه حومه بابل بودند، گردش سیارات هفتگانه را از آن استخراج می‌نمودند.^۱

ت) درخور نگرش است که پاره‌ای گزارش‌ها، نام دستور (وزیر) تهمورس را بوذاسپ و برخی دیگر: «شیداسپ» نوشته‌اند. آیا پسوند نام ارپکشاد (شاد = شید) فشرده‌ای از «شیداسپ» نیست؟ «بهرام گور» در سرآغاز پادشاهی‌اش می‌گوید:

نشستم بر این تخت فرخ پدر بر آیین تهمورس دادگر...
بر آیین زرتشت پیغمبرم ز راه نیاکان خود نگذریم
نهم گفت زرتشت پیشین بروی بر اهریم پیغمبر راستگوی

اگر واپسین بیت درست باشد (به جای: نهم پور زرتشت پیشین) آنگاه «زرتشت پیشین» برابر با «ابراهیم» می‌شود.

نیانامه ابراهیم

از اورکلدانیان تا حران

تویی خاقانیا طفلی که استاد تو دین بهتر
چه جای زندو استایست یا زرتشت و حرانش
[خاقانی]

به گونه‌ای فشرده، کوچ و سفرهای ابراهیم به روایت تورات چنین بود:

تارح: ابراهیم و «ناحور» و «هاران» را آورد. و هاران: «لوط» را آورد. و هاران پیش پدر خود تارح در زادبوم خویش در «اورکلدانیان» بمرد... پس تارح پسر خود: ابرام، و نواده خود: لوط پسر هاران، و عروس خود: سارای زوجه پسرش ابرام را برداشته با ایشان از «اورکلدانیان» بیرون شدند تا به ارض «کنعان» بروند و به «حران» رسیده در آنجا توقف نمودند. و مدت زندگانی تارح دویست و پنج سال بود و تارح در حران مُرد... پس ابرام چنانکه خداوند بدو فرموده بود روانه شد و لوط همراه وی رفت. و ابرام هفتاد و پنج ساله بود هنگامی که از حران بیرون آمد... و به زمین کنعان داخل شدند. و ابرام در زمین می‌گشت تا مکان «شکیم» تا بلوتستان «موره»؛ و در آن وقت، کنعانیان در آن زمین بودند... پس از آنجا به کوهی که به سوی شرقی «بیت ثیل» است کوچ کرده خیمه خود را برپا نمود. و «بیت ثیل» به طرف غربی و «عای» به طرف شرقی آن بود... و ابرام طی مراحل و منازل کرده به سمت جنوب کوچید. و قحطی در آن زمین شد و ابرام به مصر فرود آمد... و ابرام با زن خود و تمام اموال خویش، و لوط از مصر به جنوب

آمد... و لوط به طرف شرقی کوچ کرد و از یکدیگر جدا شدند... و ابرام خیمه خود را نقل کرده روانه شد و در بلوتستان «مِیری» که در «حَبْرُون» است ساکن گردید... و واقع شد که چون آفتاب غروب کرده بود و تاریک شد، تنوری پر دود و چراغی مشتعل از میان آن پاره‌ها گذر نمود. در آن روز، خداوند با ابرام عهد بست و گفت:

- این زمین را از نهر مصر تا به نهر عظیم یعنی نهر فرات به نسل تو بخشیده‌ام... و ساره در قریه «اربع» که «حبرون» باشد، در زمین کنعان مُرد و ابراهیم آمد تا برای ساره ماتم و گریه کند. و ابراهیم از نزد میت خود برخاست و بنی‌حت [هیتی‌ها] را خطاب کرده گفت:

- من نزد شما غریب و نزیل هستم. قبری از نزد خود به ملکیت من دهید تا میت خود را از پیش روی خود دفن کنم.

پس «بنی‌حت» در جواب ابراهیم گفتند:

- ای مولای من، سخن ما را بشنو. تو در میان ما «رئیس خدا» هستی. در بهترین مقبره‌های ما، میت خود را دفن کن...

و ابراهیم به خادم خود که بزرگ خانه وی و بر تمام مایملک او مختار بود، گفت: - اکنون دست خود را زیر ران من بگذار. و به یهوه خدای آسمان و خدای زمین، تو را قسم می‌دهم که زنی برای پسر من از دختران کنعانیان که در میان ایشان ساکنم، نگیری. بلکه به ولایت من و به مولدم بروی و از آنجا زنی برای پسر من «اسحاق» بگیری...

و ابراهیم، جان بداد... و پسرانش اسحاق و اسماعیل، او را در مغاره «مکفیله» در صحرای «عفرون بن صوحار» حتی [هیتی] در مقابل «مِیری» دفن کردند... و چون عیسو [پسر اسحاق و برادر یعقوب] چهل ساله بود، «یَهُودیه» دختر «بیری حتی» و «بَسَمَه» دختر «ایلون حتی» را به زنی گرفت... و اما یعقوب از «بئر شبع» روانه شده به سوی «حران» رفت... و به زمین «بنی المشرق» آمد.^۱

«اور» را بیشتر به معنای شهر دانسته‌اند و اور کلدانیان در میان هفت کشور، در قلمروی ایرانی جای داشته است:

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: سفر پیدایش، باب یازدهم تا بیست و نهم.

اقلیم چهارم منسوب به بابل است و به نام آن معروفست و نام آن به کلدانی که همان سریانیست: «خنیرث» بوده و همه طبقات ایرانیان، آن را به همین نام می خوانده اند. بابل را به فارسی و نبطی: «بابیل» می گفته اند. برخی حکیمان ایران و نبط گفته اند که شهر به انتساب [سیاره] مشتری، به این نام خوانده شده و در لغت قدیم آنها، «مشتری» به نام «بیل» خوانده شده... این سرزمین سرگل ایرانشهر است که ملوک اقوام در راه آن، جانفشانی ها کرده اند. ایرانیان این ناحیه را به انتساب ایرج پسر فریدون: «ایرانشهر» می نامیدند.^۱

«ابوریحان بیرونی»:

کلدانیان، حکامی بودند که از ناحیه پادشاهان کیان در بابل حکومت نمودند. مقرر سلطنت کیانیان، بلخ بود و چون به کلداه رسیدند، مردم مغرب، ایشان را کلدانیان گفتند و این نام حکام قبلی این سلسله بود.^۲

این ندیم از کلدانیان قدیم که اولین ساکنان حومه بابل بودند، یاد کرده که از کتابهای اخترشناسی ایرانی بهره می بردند.^۳

«واندروردن»:

«استرابون» میان کلدانیان که فیلسوف و منجم بودند (و بعضی از آنها معتقد به علم احکام نجوم بوده اند) با قبیله کلدانی که در جنوب بابل و نزدیک خلیج فارس ساکن بودند، فرق می گذارد. این فرق گذاشتن درست است. در زمان «نبوخذنصر» کلدانیان تنها مردمی بودند که در نواحی جنوبی می زیستند و شاه بابل از آنان بود. بعدها نام کلدانی علامت مشخصه طبقه کاهن ساکن در بابل شد که به کار منجمی و اخترشناسی می پرداختند.^۴

«استفان پانوسی»:

بسیاری از تعالیم ایرانی را یونانیان با پوشه و قبای کلدانی به تاریخ سپردند و حتا مطالب دوره سلوکی را نیز به این نام، نامیدند. تعبیر علم کلدانی باید ناظر به

(۱) مسعودی: التنبيه و الاشراف، ۳۶ و ۳۷.

(۲) آثارالباقیه، ۱۲۸.

«ابوریحان بیرونی» در جدول ملوک کلداه از ۱۹ پادشاه پیش از برآمدن هخامنشیان یاد کرده است.

(۳) الفهرست، ۴۳۹.

(۴) پیدایش دانش نجوم، ۴۲۵.

حوادثی باشد که در زمان سلسله شاهان کلده پیش آمد کرده؛ مانند رسدهای نجومی که در زمان سلطنت نبوخذنصر [بخت النصر] صورت گرفته است... «رایزنشتاین» در کتاب «سینکرتیسموس» اصطلاح «کلدانی» را در متون قدیمی برابر با «ایرانی» می‌داند... اصول سرآغاز مصری‌ها منطبق است با همان اصول در نزد کلدانی‌ها که زرتشت، بیشترین تعالیم خود را از آنان گرفت. فرهنگ آغازین کلدانی، پارینه‌تر از فرهنگ مصری است.^۱

«ویل دورانت»:

«یوسفوس» چنان عقیده دارد که ابراهیم علم حساب را با خود از کلده (یعنی بین‌النهرین) به مصر آورده؛ بعید نیست که علم حساب و هنرهای دیگری از «اور کلدانیان» یا مرکز دیگری از آسیای غربی به مصر آمده باشد.^۲

«تاریخ طبری»:

از «مجاهد» روایت کرده‌اند: این آیه را که «او را بسوزانید و خدایان خویش را یاری کنید» بر «عبداله بن عمر» خواندم. او گفت:
- ای مجاهد، می‌دانی چه کسی گفت ابراهیم را به آتش بسوزانید؟
گفتم: نه.

گفت: یکی از عربان پارس بود.

گفتم: ای عبدالرحمان، مگر پارسیان نیز عرب دارند؟

گفت: بلی. کردان، عربان پارسى باشند.

در روایت یاد شده، نمرود از قوم «کرد» به شمار آمده و با نگرش به تورات که از «اور کلدانیان» نام برده، می‌توان «کلده» را برابر با «کرد» دانست. و سپس پا را فراتر نهاده و این نگره را بررسی کرد که اور (شهر) کلدانیان شاید همان «اورمیه» یا شهر دیرینه‌سال کردان باشد! شهری که زادگاه زرتشت آذربایجانی دانسته می‌شد. پسوند «میه» را می‌توان برابر با «مای» یا «ماه» یعنی خوانش‌های دیگر سرزمین کوهستانی ماد دانست. «گزنقون» با اشاره به ارتفاعات کلده و همسایگی کلدانی‌ها و ارمنی‌ها می‌نویسد:

معروف بود کلدانی‌ها جنگجویترین قبایل آن حدود بودند و همه با سپر و زوبین: مجهز، و هنگام ضرورت، دسته‌هایی از آنها در ازای دریافت مزد، نبرد می‌کردند.

(۱) تأثیر فرهنگ و جهانبینی ایرانی بر افلاتون، ۱۷ و ۳۵ و ۶۵.

(۲) مشرق‌زمین گاهواره تمدن، ۲۱۵.

و عده دیگر، جنگاور مادرزاد بودند. ولی گروهی نیز از شدت تنگدستی به کار جنگ می پرداختند زیرا که سرزمینی کوهستانی دارند و فاقد کشتزارند.^۱
 «ج. کاتراک»:

مردم کردی یا «خلدی» کردستان را ترک گفتند و به ناهاریان (بین النهرین) بین دجله و فرات کوچ کردند... و در آنجا سکونت گزیدند. پس از آن پایه تمدن کلدانی را بنیان گذاردند و بعدها تمدن بابلی از آن سرچشمه گرفت. در جنوب بین النهرین، کلدانی ها به نام سومری ها معروف شدند... «ج. بونسون» Bunson می گوید: زبان کلدانی، زبان همه بابلی ها، آسوری ها و مردم بین النهرین و سوریه بود.^۲

(۱) سیرت کورش کبیر، ۱۱۵.

(۲) زمان زرتشت، ۵۱ تا ۵۴.

آتش نمرود

به باغ تازه کن آیین دین زرتشتی
کنون که لاله برافروخت آتش نمرود
[حافظ]

«ابن ندیم» در میان افسانه‌های فارسیان، از کتاب «نمرود ملک بابل» یاد کرده است.^۱ در تورات هیچ گزارش روشنگری درباره «نمرود» نیست.

اینست پیدایش پسران نوح: سام و حام و یافث... و پسران حام: کوش و مصرایم و فوط و کنعان... و کوش: نمرود را آورد و او به جبار شدن در جهان شروع کرد. وی در حضور خداوند صیادی جبار بود؛ از این جهت می‌گویند: مثل نمرود صیاد جبار در حضور خداوند. و ابتدای مملکت وی بابل بود و «ارک» و «اکد» و «گلنه» در زمین شِنعار. از آن زمین «آشور» بیرون رفت و «نینوا» و «رحوبوت عیر» و «کالَح» را بنا نهاد. و «ریسن» را در میان نینوا و کالَح؛ و آن شهری بزرگ بود.
[سفر پیدایش، باب دهم]

«هاشم رضی»:

«کلمانس» Clemens که در سده چهارم میلادی می‌زیست، در نوشته خود آورده: نمرود همان است که یونانیان «نینوس» می‌نامند. «ژوستین» Justian می‌گوید:

و پسین جنگ نینوس با باختریان^۱ بود که شاه باختر «زورو آستر» در این جنگ، شکست یافت و کشته شد. و نینوس نیز پس از آن، دیری نپایید که درگذشت. این زرتشت، آیین مغ را بنیان گذاشت و از احوال کاینات و ستاره‌شماری و اخترشناسی آگاه بوده است... «موسا خورنی» Moses Chorene نقل می‌کند که در یکی از تابستان‌هایی که «سمیرامیس» در ارمنستان به سر می‌برد، با مجوسیان و «زرادشت» Zaradasht فرمانروای ماد که بر آشور و نینوا نیز تسلط داشت، اختلاف پیدا کرد و با مادی‌ها وارد جنگ شد؛ اما در جنگ شکست یافت و به ارمنستان عقب نشست. در جنگی دیگر، «نی‌نیاس» پسر سمیرامیس بر او چیره شد و زرادشت را کشت... «دیودوروس» برخلاف سایر مورخان و ناقلان، به جای «زورو آستر» که هیأت یونانی نام زرتشت است، نام «اوخسپارتس» Oxyartes را آورده است... یونانیان مرتکب اشتباهی شده‌اند و آن، اینکه زرتشت را شاه باختر معرفی کرده‌اند؛ در حالی که در متون اصلی، از زرتشت به عناوین: عالی‌جاه، عالی‌شان، برتر از همه، یاد شده است.^۲

«ابوریحان بیرونی»:

برخی از مورخین نقل کرده‌اند که «نمرود بن کوش بن حام بن نوح» پس از آنکه بیست و سه سال از تبلیل السن (به لکنت افتادن زیانها) گذشت، در بابل به پادشاهی رسید و نخستین کشوری که در دنیا پیدا شد، کشور بابل بود. و تبلیل السن با مولد «ارغو» در بابل مصادف شد. و ملوک دیگری را که پس از نمرود سلطنت کرده‌اند، نام برده‌اند تا آنکه سرانجام حکومت و فرمانروایی به ملوک آثور (آشور) رسید... و جدول این دسته پادشاهان که پیش از ملوک آثور بودند، بنا به عقیده یک دسته از مورخین به قرار زیر است:

(۱) در متن: بلخ آمده که نادرست است. باکتریا (باختر) سرزمینی در همسایگی هیرکانی (گرجستان) و ارمنستان به شمار می‌رفت و کمابیش برابر با روسیه غربی می‌باشد.

(۲) تاریخ مطالعات دین‌های ایرانی، ۲۱۱ تا ۲۱۷.

البته بعید نیست که یکی از پادشاهان ماد به نام زرتشت بوده باشد. «پلوتارک» می‌نویسد: چگونه می‌توان منکر شد که بعضی از خدایان با «زلوکوس»، «مینوس»، «زرتشت»، «لیکورگ» و «نوما» و این قبیل اشخاص که سلطنت‌ها برپا ساخته و به خلائق حکومت و تسلط داشته‌اند، معاشرت نداشته باشند. مگر نه اینست که خدایان به دل آنان راه داشتند تا اعمال خیر را به آنان تلقین و سرمشق‌های نیکی را الهام نمایند.

[حیات مردان نامی، ۱۶۸]

ملوک بابل

۱- نمرود بن کوش

۲- فمنوزس

۳- صامیرس (سمیرس)

۴- ارفخشاط (ارفکشاد)

«بیرونی» در جدول پادشاهان آشور نوشته است:

○ نینوس: در موصل، نینوا را ساخت و ابراهیم در سال م ج (۴۳) از سلطنت او متولد شد.

○ زامیس بن نینوس: ابراهیم به او گرفتار شد و در سال ک ج (۲۳) از پادشاهی او به زمین فلسطین گریخت.^۱

«مسعودی»:

نمرود بیدادگر که خوی و سیرتی زشت داشت، در سواد عراق می‌زیست و خداوند نیرو و قدرتی به او بخشیده بود؛ به گونه‌ای که بر بسیاری از ملل، چیره شده بود... ابلیس برای او کاخی برافراشت که رویه‌های آن از طلای آراسته به جواهر بود و به پیرامون خود پرتو می‌افشاند. همچنین شمشیری به او داد که نور می‌افشاند و در سرای او ازدهایی بود که هر که را اشارت می‌کرد، وی را می‌کشت... وی بر گوساله‌ای [ارابه‌ای؟] که بر پشت دیوان نهاده شده بود، سوار شد و از فراز آسمان به زمین فرود آمد؛ و مردم از دیدن او رمیدند و سخت مفتون او شدند و به پرستش وی پرداختند.^۲

در گزارش مسعودی این نکته‌ها نیز به چشم می‌خورد که نمرود پسرش را قربانی کرد و نماز سه‌گانه برپا می‌داشت. آیا ابراهیم قربانی قوچ را به جای فرزند بنیاد نهاد؟ «بیرونی» با اشاره به گروه «حرانیه» به نقل از «ابن سنکلاهی نصرانی» می‌نویسد:

ابراهیم از جمله همکیشان این گروه بود ولی از این مسلک خارج شد زیرا در قلفه او برصی پیدا شد و هر کسی که این مرض را بگیرد، نجس است و ایشان با او مخالطه و آمیزش نمی‌کنند. پس بدین سبب ابراهیم قلفه خود را برید یعنی ختنه کرد. سپس داخل یکی از بیوت اصنام گردید. آوازی شنید که بت با او می‌گفت:

(۱) آثارالباقیه، ۱۲۶ و ۱۲۸.

(۲) اخبارالزمان، ۲۲۸ و ۱۰۶.

- ای ابراهیم، تو از نزد ما با یک عیب خارج شدی و اکنون با دو عیب بازگشتی. بیرون شو و دوباره بدین مکان مراجعت مکن.
 پس ابراهیم در خشم شده بتان را درهم شکست و از زمره صابثین خارج گشت. سپس از کرده پشیمان شد و خواست بنابر عادتی که ایشان در ذبح اولاد داشتند، پسر خود را برای ستاره مشتری ذبح کند. پس از اینکه کوکب مشتری صدق انابت او را دانست، پسرش را به یک قوچ فدا گرفت.
 اما در تورات، با حکایت دیگری روبرو می‌شویم:

- و گوشت قلفه خود را مختون کنید تا نشان آن عهدی باشد که در میان من و شماست. هر پسر هشت روزه از شما مختون شود. هر ذکوری در نسل‌های شما خواه خانه‌زاد، خواه زرخرید از اولاد هر اجنبی که از ذریت تو نباشد. [سفر پیدایش، ۱۷:۱۱] و واقع شد بعد از این وقایع که خدا ابراهیم را امتحان کرده بدو گفت:

- ای ابراهیم!

عرض کرد: لیبیک!

گفت: اکنون پسر خود را که یگانه‌توست و او را دوست می‌داری یعنی اسحاق را بردار و به زمین «موریا» برو و او را در آنجا بر یکی از کوه‌هایی که به تو نشان می‌دهم، برای قربانی سوختنی بگذران.

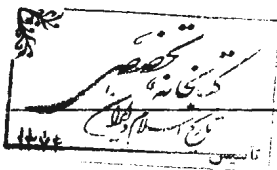
... چون به آن مکانی که خدا به او فرموده بود رسیدند، ابراهیم در آنجا مذبح را بنا نمود و هیزم را برهم نهاد و پسر خود: اسحاق را بسته بالای هیزم بر مذبح گذاشت. و ابراهیم دست خود را دراز کرده کارد را گرفت تا پسر خویش را ذبح نماید. در حال فرشته خداوند از آسمان وی را ندا درداد و گفت:

- ای ابراهیم، ای ابراهیم!

عرض کرد: لیبیک!

گفت: دست خود را بر پسر دراز مکن و به او هیچ مکن زیرا من دانستم که تو از خدا می‌ترسی؛ چونکه پسر یگانه خود را از من دریغ نداشتی.

آنگاه ابراهیم چشمان خود را بلند کرده دید که اینک قوچی در عقب وی در بیشه‌ای به شاخه‌هایش گرفتار شده. پس ابراهیم رفت و قوچ را گرفته آن را در عوض پسر خود برای قربانی سوختنی گذرانید. [سفر پیدایش، باب بیست و دوم].

در گزارشی پارسی دربارهٔ نمرود و ابراهیم چنین می‌خوانیم:

«نمرود بن کنعان بن کوش» با پدر ابراهیم از زمین بابل بودند... و از مَلِکَانِ بت پرست، ستمکاره‌تر و سخت‌تر اندر تعبد صنم [بت پرستی] از نمرود کس نبودست... و او [ابراهیم] را از بیم نمرود به غار بردن و بزرگ شدن؛ تا نمرود را به خدای دعوت کرد و بتان را شکست. نمرود بفرمود تا آتش برافروختند بسیاری، و کس پیرامون آن نیارست رفت... خدای تعالا آتش بر وی [ابراهیم] سرد کرد... بعد از آن، [نمرود] ابراهیم را گفت روزی که:

- خدای تو را زمین بسیارست. این جایگاه، مرا بخش.

بعد از آن، ابراهیم با برادرزادهٔ خویش «لوط بن هامان بن آذر» هجرت کرد... و به حران رفت، به شام... پس خدای تعالا نمرود را به کمتر پشه‌ای هلاک کرد^۱.

درخور نگرش است که «نمرو» Namru یکی از نام‌های «مردوک» خدای بزرگ بابل بوده است. نمرود و ابراهیم، نمایه‌هایی از کشاکش دو کیش کهن به شمار می‌روند. اینک به دو سروده از یک روایت می‌نگریم که نشانهٔ آیین مردم در روزگار ابراهیم است.

«سعدی / بوستان»:

شنیدم که یک هفته ابنُ السَّبیل ^۲	نیامد به مهمانسرای خلیل
ز فرخنده‌خویی نخوردی به گاه	مگر بسینوایی درآید ز راه
برون رفت و هر جانبی بنگرید	بر اطراف وادی نگه کرد و دید
به تنها یکی در بیابان چو بید	سر و مویش از برف پیری، سپید
به دلداریش مرحبایی بگفت	به رسم کریمان صلابی بگفت
که: «ای چشم‌های مرا مردمک	یکی مردمی کن به نان و نمک»
«نعم» گفت و برجست و برداشت گام	که دانست خُلُقش علیه‌السلام
رقیبان مهمانسرای خلیل	به عزت نشانند پیر ذلیل
بفرمود و ترتیب کردند خوان	نشستند بر هر طرف همگان
چو «بسم‌الله» آغاز کردند جمع	نیامد ز پیرش حدیثی به سمع
چنین گفتش: «ای پیر دیرینه روز	چو پیران نمی‌بینمت صدق و سوز
نه شرط است وقتی که روزی خوری	که نام خداوندِ روزی بری؟»

(۱) مجمل‌التواریخ، ۱۸۹ و ۱۹۰.

(۲) ابن‌السبیل: کنایه از مسافر است.

بگفتا: «نگیرم طریقی به دست
 بدانست پیغمبر نیک فال
 به خواری براندش چو بیگانه دید
 سروش آمد از کردگار جلیل
 منش داده سد سال روزی و جان
 تو را نفرت آمد از او یک زمان!
 گر او می‌بزد پیش آتش سجود
 تو واپس چرا می‌بری دستِ جود؟!»
 «جامی / سبحت‌الابرار»:

پیری از نور هدا بیگانه
 کرد از معبد خود عزم رحیل
 چون خلیل آن حالتش در دین دید
 گفت: «با واهب روزی بگرو
 پیر برخاست که: «ای نیک‌نهاد
 با لبی خشک و دهانی ناخورد
 آمد از عالم بالا به خلیل
 گرچه آن پیر نه بر دین تو بود
 عمر او بیشتر از هفتاد است
 روزی اش و نگرستم روزی
 چه شود گر تو هم از سفره خویش
 چهره پر دود ز آتشیخانه
 میهمان شد به سر خوان خلیل
 بر سر خوان خودش نپسندید
 یا ازین مائده برخیز و برو»
 دین خود را به شکم نتوان داد!
 روی از آن مرحله در راه آورد
 وحی، ک: «ای در همه اخلاق، جمیل
 منعی از طعمه، نه آیین تو بود
 که در آن معبد کفر، آباد است
 که نداری دل دین اندوزی
 دهی اش یک دو سه لقمه کم و بیش»
 «یعقوبی»:

نمرود اول کسی است که آتش پرستید و آن را سجده کرد؛ به این طریق که آتشی
 از زمین بیرون آمد و نمرود نزد آن رفت و آن را سجده کرد و شیطان از میان آتش
 با او سخن گفت... در این زمان بود که مردم به علم نجوم پرداختند و کسوف
 شمس و خسوف قمر را حساب کردند و ستارگان ثابت و سیار را شناختند و در
 علم فلک و بروج سخن گفتند و مردی بود که اینها را به نمرود آموخت.
 «دینوری» درباره نمرود نوشته است:
 به فراگرفتن علم نجوم پرداخت و ستاره‌شناسان را از هر سوی جهان گرد آورد.^۱

(۱) برگرفته از: پژوهش واژه‌های سریانی در زبان فارسی، ۴۳ و ۴۴.

در کتاب یهودی - مسیحی «غار گنج‌ها» که به زبان سریانی است، درباره «نیمرود» یا «نمرود» می‌خوانیم که در زمان وی:

آتشی از زمین برخاست. نمرود به آنجا رفت تا به آتش بنگرد و آن را بپرستد. کاهنانی را مأمور خدمت به آن و انداختن کندر در آتش کرد. از آن زمان بود که پارسیان به پرستش آتش آغازیدند. «ادشر» که مأمور آتش بود، از شبجی که همواره نزد آتش هویدا می‌شد، خواست تا دانش نمرود را به او بیاموزد. این کاهن نخستین کسی بود که به نشانه‌های دایرت البروج (برج‌های آسمانی) پرداخت و به پیشگویی و فالگیری و غیبگویی و دیگر موضوعاتی که از جمله علوم کلدانی‌هاست، مشغول شد.

در اثر یاد شده همچنین آمده که نمرود به شرق رفت و با کتابی از مکاشفات برگشت و آن را به کار برد. سرزمینی که نمرود در پی پرستش آتش رفت، آذربایگان بود؛ جایی که از شاه سیسان Sisan و چشمه آبی که در کنارش پیکره اسبی سپید را پرستش می‌کردند، یاد شده است.^۱ جایگاهی که از آن یاد گردیده، بی‌گمان پرستشگاه آذرگشسپ و «سیسان» همان «شیز» است. در کتاب «غار گنج‌ها» به نکته دیگری نیز اشاره شده؛ شبج به «ادشر» می‌گوید هیچکس نمی‌تواند موبد مجوس شود مگر اینکه از قبل با مادر و دختر و خواهر خود تماس پیدا کرده باشد.

در گزارش پهلوی و غیرزرتشتی آمده که اگر مردم مانند نخستین زوج انسان (مشی - مشیانه) خویش پیوندی (خویده وده) می‌کردند، تخمه و نژاد خود را می‌شناختند و خواهر و برادر، یکدیگر را رها نمی‌کردند. بی‌چیزی و نیاز و خشکسالی از آن‌رو به مردم رسیده که مردان بیگانه آمدند و دختران را با خود بردند. خویدوده به این ترتیب، از ارج بیشتری برخوردار بود:

۱- مادر ۲- دختر ۳- خواهر.

خواهر و برادر، زمانی می‌توانستند خویدوده کنند که ناتنی باشند.^۲

«ثعالبی» در کتاب «غراخبار ملوک فرس» درباره رسم یاد شده می‌نویسد که ایشان زناشویی خواهر با برادر و پدر با دختر را روا می‌دارند و به تزویج (زناشویی) آدم (و حوا) استناد می‌کنند. «ناصرالدین صاحب‌الزمانی» با اشاره به واژه خویدوده (خویدوگدس / خوائت و دت) می‌نویسد:

(۱) بنگرید به: تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۴۴.

(۲) روایت پهلوی، ۴ تا ۹.

عموماً به وسیله مترجمان و نویسندگان فارسی‌زبان امروز، بدون رعایت دقت، به عنوان «ازدواج با محارم» ترجمه شده است... مفهوم «محارم» با «اقارب» یا «اقوام نزدیک»، یکی نیست. واژه محارم، بیشتر اصطلاحی فنی و فقهی و دارای مفهوم خاص و دقیق حقوقی است. تعیین محارم: امری وضعی، تشریعی و قراردادی و یا عبارت دیگر: اعتباری است؛ و در نظام‌ها و بینش‌های مختلف حقوقی، متفاوت است... اگر یک مسیحی کاتولیک با توجه به اینکه در اسلام ازدواج پسرعمو با دخترعمو مجاز است، بگوید مسلمانان با محارم خود ازدواج می‌کنند، به همان اندازه اشتباه کرده است که ما امروز بگوییم ایرانیان باستان با محارم خود زناشویی می‌کردند.^۱

«ع. شاپور شهبازی»:

ممکن است واژه‌ای در زبانی، یک معنی دو پهلوی و چند جانبه داشته باشد... «خوئیت و دَ تَه» واژه‌ای است به معنی «زناشویی با خویشان»... تعبیر غلط به «ازدواج با محارم» باعث شده است که از دوران قدیم نه تنها عده‌ای از این تعبیر، سوء استفاده کنند و به خیالبافی پردازند، بلکه خیال‌پردازی‌های آنان، پذیرفته بعدی‌ها شده است و بر مبنای آن، رسمی بی‌اصل، اصیل جلوه داده شده و جنبه قانونی گرفته است... این تعبیر غلط را یک اصطلاح دوره سلوکی و اشکانی به وجود آورده است. در این دوره‌ها، ملکه مملکت را «خواهر و همسر» شاه می‌خوانده‌اند... بدون اینکه ملکه یک پادشاه، خواهر او هم بوده باشد.^۲

با نگرش به این روشنگری، به تورات بازمی‌گردیم و درمی‌یابیم که خویدوده از آن کدام فرهنگ بوده است:

و «لوط» از «صوغر» برآمد و با دو دختر خود در کوه ساکن شد؛ زیرا ترسید که در صوغر بماند. پس با دو دختر خود در مغاره سکنا گرفت. و دختر بزرگ به کوچک گفت:

- پدر ما پیر شده و مردی بر روی زمین نیست که برحسب عادت کل جهان به ما درآید. بیا تا پدر خود را شراب بنوشانیم و با او همبستر شویم تا نسلی از پدر خود نگاه داریم...

(۱) زن در حقوق ساسانی، ۷۷.

(۲) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: سروش پیرمغان (یادنامه جمشید سروشیان) / خوئتوده.

پس هر دو دختر لوط از پدر خود حامله شدند. و آن بزرگ، پسری زاییده او را «موآب» نام نهاد و او تا امروز پدر موآبیان است. و کوچک نیز پسری بزاد و او را «بن عمی» نام نهاد. [سفر پیدایش، باب نوزدهم]

و ابراهیم در خصوص زن خود «ساره» گفت که: او خواهر من است... دختر پدرم، اما نه دختر مادرم؛ و زوجه من شد. [سفر پیدایش، باب بیستم]

و «لابان» را دو دختر بود که نام بزرگتر: «لیئه» و اسم کوچکتر: «راحیل» بود... و یعقوب به لابان گفت:

- زوجه‌ام را به من بسپار...

صبحگاهان دید که اینک «لیئه» است. پس به لابان گفت:

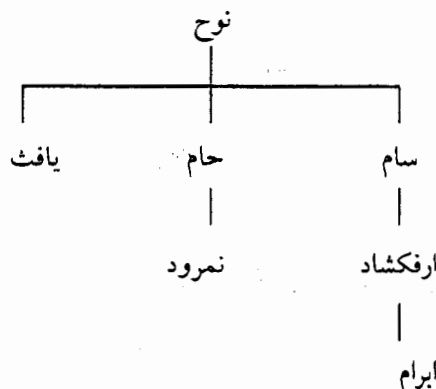
- این چیست که به من کردی؟ مگر برای راحیل نزد تو خدمت نکردم؟ چرا مرا فریب دادی؟

لابان گفت:

- در ولایت ما چنین نمی‌کنند که کوچکتر را قبل از بزرگتر بدهند...

و اما راحیل چون دید که برای یعقوب اولادی نزایید، بر خواهر خود حسد برد.

[سفر پیدایش، باب بیست و نهم و سی ام]

زمان ابراهیم

برای یافتن زمان دقیق ابراهیم، نگاهی می‌افکنیم به نام قوم‌ها و پادشاهان هم‌روزگار او که در تورات از ایشان یاد شده است؛ و سپس با دستاوردهای باستان‌شناسی برابری می‌دهیم.

نام قوم‌ها

(۱) قینیان	(۲) قَئِزِیان	(۳) قَدْمُونِیان	(۴) حِتیان	(۵) قَرِزِیان
(۶) رَفَائِیان	(۷) آموریان	(۸) کنعانیان	(۹) جِرجاشِیان	(۱۰) یِثُوسِیان
(۱۱) زوزیان	(۱۲) ایمیان	(۱۳) هوریان	(۱۴) کلدانیان.	

از میان قوم‌های نام‌برده، تاریخ دو قوم حِتی (هیتی) و هوری را بررسی می‌کنیم. در کتیبه‌های آشور و بابل اغلب به مردم و حکومت نیرومند «هاتی» اشاره شده که در هزاره دوم و اول ق. م، مزاحمت بابلی‌ها و آشوری‌ها را فراهم می‌ساختند. کتیبه‌های مصری نیز به همین‌گونه از پادشاهی نیرومند «هتا» که از سده پانزدهم تا سیزدهم ق. م دشمن سرسخت مصریان بودند، یاد می‌کنند.^۱ مردم هوریانی از زادگاه‌های خود در منطقه کوهستانی جنوب دریای خزر به تدریج به سوی جنوب و غرب، از حدود ۲۳۰۰ ق. م به بعد، به حرکت درآمدند و در هزاره دوم ق. م به صورت گروه‌های متشکلی، چندین دولت نیرومند در مجاورت آبهای شمالی فوات و رودخانه «خابور» تشکیل دادند.^۲

(۱) تاریخ ملل قدیم آسیای غربی، ۱۵۱.

(۲) هیتی‌ها، ۱۲۶.

نام کشور	نام شاه	
شنعار	آمرافل	۱
آلاسار	آریوک	۲
عیلام	کدُر لَاعَمَر	۳
-	تَدَعَال (ملک امت‌ها)	۴
سَدُوم	بارع	۵
عَمُورَه	پرشاع	۶
آدَمَه	شناب	۷
صَبُوثِیم	شَمِثِیَیر	۸
بالع (صوغَر)	-	۹

در جنگهای بزرگی که درمی‌گیرد، چهارشاه نخستین با پنج شاهی که پس از آنها یاد شده، به نبرد می‌پردازند:

«کدُر لَاعمر» با ملوکی که با وی بودند، آمده «رفائیان» را در «عَشْتَرُوت قَرَنین» و زوزیان (شوشی‌ها) را در «هام» و «ایمیان» را در «شاهه قریتین» شکست دادند؛ و «هوریان» را در کوه ایشان «سَعیر» تا «ایل فاران» که متصل به صحرا است. پس برگشته به «عین مشفاط» که «قادرش» باشد، آمدند و تمام مرز و بوم «عمالقه» و «أموریان» را نیز که در «حَصُون نامار» ساکن بودند، شکست دادند.

[سفر پیدایش، باب چهاردهم]

افزون بر شاهان یاد شده، از این ملوک نیز یاد گردیده است:

- مَلِکِیَصَدَق: مَلِک سالیم.

- اَبی مَلِک: مَلِک جرار.

«پرسی سایکس»:

محتمل است که «تَدَعَال» پادشاه «ختی» یا قوم «هتیت» بوده باشد و «آریوک» آلاسار» نمایندهٔ سلسله «لارسا»... اسمی از «کدُر لَاعمر» در تاریخ نیست، اما نامش به قرار معلوم: «قدر لگامار» می‌باشد و در این هیچ تردیدی نداریم که یک

پادشاه ایلامی به این نام، با «همورابی» متحد شده به مغرب حمله برده است.^۱
 «احمد بهمنش» دربارهٔ کوچ ابراهیم می‌نویسد:

تورات، این مهاجرت را در زمان «امرافل» ملک شنتار (سومر و بابل) می‌داند. به عقیدهٔ «ریچیوتی» و «الکساندر موره»: امرافل همان «همورابی» است. ولی «ویل دورانت» عقیده دارد که امرافل پدر همورابی بوده.^۲

آنچه که بر پیچیدگی این چیستان (زمان ابراهیم) می‌افزاید آن است که از یک سو به روایت تورات، اریکشد نیای نهم ابراهیم است و به نوشته کتاب «یهودیت» وی با «بخت‌النصر اول» می‌جنگد؛ از سوی دیگر زمان پادشاهی «بخت‌النصر اول» را امروزه ۱۱۴۶ تا ۱۱۲۳ ق. م می‌دانند؛ یعنی چندصد سال پس از ابراهیم! مگر آنکه دو پادشاه، در طی دوهزاره نام اریکشد داشته باشند. اینک به سه جدول می‌نگریم که بر پایهٔ گزارش‌های دیرین و پژوهش‌های نوین، ساخته و پرداخته شده است. جدول شماره (۱) دربارهٔ زمان همورابی (پادشاه همعصر ابراهیم) می‌باشد. جدول (۲) دربارهٔ دورهٔ پادشاهی نینوس (نمرود؟) است. جدول شماره (۳) دیدگاه پژوهشگرانیست که زمان زرتشت را (ناخودآگاه) برابر با زمان ابراهیم نوشته‌اند.

| (۳)
زرتشت | (۲)
نینوس | (۱)
همورابی |
|--|--|--------------------------------------|
| ۱۰۰۰ ق.م
(مایر، گلدنر، هومل و...) | ۱۲۰۰ ق.م
(کتزیاس) | ۱۷۹۲ تا ۱۷۵۰ ق.م
(آرنولد توین‌بی) |
| ۱۴۰۰ ق.م
(کریستن‌سن، مری بویس و...) | ۱۸۰۰ ق.م
(سویداس) | ۱۸۶۵ تا ۱۷۲۷ ق.م
(واندر وردن) |
| ۱۸۰۰ ق.م
(مولتون، میلز و...) | ۱۹۶۷ تا ۱۹۱۶ ق.م
(کتاب لاردو وریفیه لدات) | ۲۰۰۳ تا ۱۹۶۱ ق.م
(دِلاپورت) |
| ۱۸۴۵ ق.م
(ذبیح بهروز) | ۲۰۱۵ ق.م
(یوسیوس) | ۲۱۰۰ ق.م
(هربرت جرج ولز) |
| ۲۰۰۰ ق.م
(لایسن و...) | ۲۰۵۰ ق.م
(اروسیوس) | ۲۱۲۳ تا ۲۰۸۱ ق.م
(ویل دورانت) |

(۱) تاریخ ایران، ۹۸.

(۲) تاریخ ملل قدیم آسیای غربی، ۲۲۱.

در «کرشاسپ‌نامه» سروده «اسدی توسی» زمان «ابراهیم زرتشت» در دوره فریدون بوده است:

پیمبر براهیم بود آن زمان بُدش نسام زرتشت از آسمان

[پیمبر براهیم بود آن زمان که بودی فریدون خدیو جهان]

به صحفش برین خورد سوگند نیز ببدان دوگوا داد بسیار چیز

«دینوری» در «اخبارالطوال» آزر (تارح؟) را از خاندان فریدون دانسته است.

«خیام نیشابوری / نوروزنامه»:

چون ۱۶۴ سال از ملک آفریدون گذشت، دور دوم از تاریخ گیومرث تمام شد و

او دین ابراهیم علیه‌السلام پذیرفته بود.

بر پایه سنجش «حسن پیرنیا» زمان منوچهر تاریخی به ۸۷۱ ق.م می‌رسد^۱. اگر پانصد سال

پادشاهی فریدون را به آن بیفزاییم، به شمار ۱۳۷۱ ق.م می‌رسیم. با کسر عدد ۱۶۴ در

نوروزنامه، رقم نهایی با آنچه که کتزیاس درباره زمان نینوس آورده، تنها هفت سال تفاوت دارد:

۱۲۰۷ ق.م.

دگرگونه گفتند کارآگاهان که هنگام جمشید شاه جهان

خلیل آمد از راه پیغمبری درشتی ندارد چنین داوری

کز او تا به پیغمبر مارکش بود چارسدسال و سی سال و شش

[کوش‌نامه]

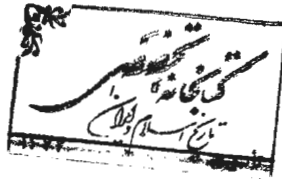
به گزارش ایرانشاه، فریدون (پیغمبر مارکش) ۴۳۶ سال پس از ابراهیم زاده شد و ابراهیم در

روزگار جمشید بود.

بخش چهاردهم

زرتشت میتزایی

تاریخ سنتی زرتشتی

بر پایه یکی از گاهشماری‌های یاد شده در کتاب «مجمعل التواریخ»، زرتشت که به گونه «صاحب کتاب الفرس» یاد شده، هفتاد و دو سال پس از بخت النصر (مخرب بیت المقدس) بوده است. در میان جدول‌های یاد شده در «آثارالباقیه»، یکی زمان زرتشت را سال ۲۵۸ پیش از اسکندر (۵۸۸ ق.م) و دیگری ۳۱۸ (۶۴۸ ق.م) نشان می‌دهد.

«قاضی صاعد اندلسی / التعریف بطبقات الامم»:

به اعتقاد برخی از مورخان، ایرانیان در آغاز یکتاپرست و بر دیانت حضرت نوح بوده‌اند. و سپس «بوداسف مشرقی» به نزد تهمورس سومین شاهنشاه ایران آمد و دیانت حنفا را که همان آیین صابئی است، بیاورد. تهمورس آیین بوداسف را پذیرفت و ایرانیان را هم به پذیرش آن وادار ساخت. و از آن پس، ایشان در حدود یکهزار و هشتصد سال بر آن دیانت بودند و بعد از آن، در سی سال گذشته از ابتدای شاهنشاهی گشتاسپ از سلسله کیانی، «زرتشت ایرانی» ظهور کرده و مردم را به دیانت مجوسی فرا خواند. گشتاسپ دیانت زرتشتی را پذیرفت و ایرانیان را نیز به قبول آن واداشت؛ تا آنجا که همگی به زرتشت به عنوان پیامبری که از طرف خدای متعال به سوی ایشان مبعوث شده است اعتقاد یافتند و دیانت صابئی را رها کردند و از آن پس، به مدت هزار و سیصد سال، و تا سال ۳۲۲ ق [۶۵۳ م] پیوسته تابع دیانت زرتشتی بودند.^۱

بر پایه گزارش یاد شده:

(۱) برگرفته از: حکمت خسروانی، ۶۷.

الف. پیدایش دین زرتشت = ۶۴۷ ق. م (۶۵۳ - ۱۳۰۰)

ب. زمان تهمورس (ارپکشاد) = ۲۴۴۷ ق. م (۱۸۰۰ + ۶۴۷)

«تثودور بارکونی» Theodore Bar Qoni نویسنده سریانی، تاریخ زرتشت را ۶۲۸

سال و ۷ ماه قبل از مسیح دانسته است.^۱

به گزارش شاهنامه، زمان «کیقباد» هزار سال پیش از هرمز (پدر خسرو پرویز) بوده است:

گر از کیقباد اندر آری شمار بدین تخمه بر سالیان شد هزار^۲

«ابوریحان بیرونی» در «آثارالباقیه» زمان زرتشت را نزدیک به عصر کیقباد می‌داند. به نوشته

«فرنغ‌دادگی»^۳ از پادشاهی گشتاسپ تا پایان پادشاهی «دارای داریان» یا «داریوش سوم»: ۲۸۸

سال است که با افزودن ۳۳۰ ق. م (پیدایش اسکندر) زمان زرتشت برابر ۶۱۸ ق. م می‌شود.

«مرتضا بن داعی / تبصرت العوام»:

مانویه گویند در زمان دارا، «زردشت اروند» ظاهر شد؛ و مجوس انکار آن کنند. و

مانویه گویند عیسا علیه السلام خلق را به زردشت می‌خواند.

درباره تاریخ سنتی، نشانه‌های دیگری نیز در دست است؛ مانند تاریخ کاشته شدن دو سرو

«کاشمر» و «فریومد» به دست زرتشت که پس از اسلام به دست دشمنان ایران بریده شد. با

سنجش «رضازاده ملک» تاریخ سروها حدود ۵۷۴ ق. م است که با تاریخ سنتی هماهنگی دارد.

۱. سال بریدن سرو کاشمر ۲۴۶ هجری قمری بوده است.

۲. مدت عمر سرو کاشمر ۱۴۰۰ سال می‌شود.

۳. سال بریدن سرو فریومد ۵۳۷ هجری قمری بوده است.

۴. بقای سرو فریومد ۱۶۹۱ سال بود.

۵. سرو فریومد ۲۹۱ سال از سرو کاشمر بیشتر عمر کرد.^۴

«آموزگار - تفضلی»:

«شهبازی» برخلاف «هنینگ» و «هرتسفلد» و دیگران، بر آن است که تاریخ ۲۵۸

سال، فاصله واقعی میان زرتشت و اسکندر نیست. به نظر او درواقع این رقم

(۱) زرتشت: سیاستمدار یا جادوگر، ۸۳.

(۲) پند دادن گردیده خواهر بهرام چوبین او را.

(۳) بن‌دهش، ۱۵۶.

(۴) دبستان مذاهب، جلد دوم، ۱۷۴ و ۱۷۵.

مبین فاصله زمانی دو حادثه مهم تاریخی است که بعداً میان پادشاهان ایران از گشتاسپ تا «دارای سوم» تقسیم شده است. وی بر آن است که تاریخ ۲۲۸ سال پیش از اسکندر (یعنی سال به پیامبری رسیدن زرتشت) را دانشمندان زرتشتی از بابلیان شنیده بودند؛ و این تاریخ، مبین فاصله زمانی میان فتح بابل به دست کوروش در سال ۵۳۹ ق.م و تاریخ فتح این شهر به دست سلوکوس در ۳۱۱ ق.م است که مبداء تاریخ سلوکی به شمار می‌رود. رواج تاریخ سلوکی در اوایل دوره ساسانی موجب شد که زرتشتیان معتقد شوند که آغاز هزاره زرتشت با آغاز تقویم سلوکی، یکی بوده است و پیروزی بزرگ ایرانیان یعنی فتح بابل را به دست کوروش، همان ظهور زرتشت بدانند و در نتیجه، تولد او را ۲۵۸ سال پیش از اسکندر (یعنی تاریخ اسکندری یا تاریخ سلوکی) به شمار آورند.^۱

«نیولی» G. Gnoli این نظر شهبازی را نمی‌پذیرد و برای توجیه تاریخ سنتی به روایت دیگری که در «ارداویراف‌نامه» آمده، استناد می‌کند. از این روایت و نیز از گفته مسعودی برمی‌آید که میان زرتشت و اسکندر ۳۰۰ سال فاصله بوده است. به نظر «نیولی» رقم ۲۵۸ از کاهش ۴۲ از عدد ۳۰۰ به دست آمده، زیرا زرتشت برحسب روایت‌های دینی در سن ۴۲ سالگی گشتاسپ را به دین خوانده است... نظریه دیگری که آن هم مبتنی بر ارقام و اعداد است، نظر «کلمیا» O. Klima می‌باشد. وی حدس می‌زند که «مانی» خود را جانشین زرتشت و به منزله هوشیدر (نخستین منجی زرتشتی) می‌دانسته که بایستی هزار سال پس از زرتشت ظهور کرده باشد. چون زرتشت در سی سالگی از اورمزد وحی دریافت کرده است، بنابراین مانی بایستی ۹۳۰ سال پس از زرتشت بوده باشد. وی تاریخ تولد زرتشت را ۷۸۴ و تاریخ درگذشت او را ۷۰۷ ق.م می‌داند.^۲

«ف: مجتبیایی»:

کسانی چون «هنینگ» و «دوشن‌گیمن» با قبول تاریخ سنتی، ناچار شده‌اند که استدلال از طریق زبان‌شناسی تطبیقی را برای تعیین تقریبی زمان زرتشت، بی‌حاصل و بی‌اعتبار بشمارند... زبان گاتها نه تنها از «پارسی باستان» بلکه در

(۱) درباره این تاریخ و گاهشماری بنگرید به: تقویم و تاریخ در ایران.

(۲) استوره زندگی زرتشت، ۱۵ و ۱۶ و ۱۸.

«پتازونی» حدس می‌زند که نوسازی دینی زرتشت در سده هفتم ق.م در شمال غرب ایران روی داده است.

برخی موارد، حتا از زبان ودایی نیز کهن تر و به زبان مشترک (و مفروض) هند و ایرانی نزدیک تر است. به هیچ دلیل معقول نمی توان گفت که پارسی باستان در غرب ایران و زبان ودایی در شرق ایران، هر دو به سرعت تحول یافته و در قرون ششم و پنجم قبل از میلاد، به صورتهایی که در سنگ نبشته های هخامنشی و در آثار «سنسکریت» و «پالی» دیده می شود درآمده اند، ولی زبان اوستایی که در میان این دو ناحیه رواج داشته، در طی قرون، از تغییر و تحول طبیعی بازمانده و در قرن ششم پیش از میلاد، بیش از هزار سال از خواهران خود واپس بوده است. حتا اگر این نظر را بپذیریم و قبول کنیم که زبان اوستایی در طول زمان، بسیار کند تحول یافته است، باز شاهد دیگری به دست می آوریم که بر قدمت روزگار زرتشت و سروده های او دلالت خواهد داشت، و آن، تفاوت هایی است که از لحاظ زبان شناسی میان کهن ترین بخش اوستا یعنی گاتهای زرتشت و بخش های تازه تر آن دیده می شود^۱.

همانند زرتشت، گشتاسپ نیز برای پژوهشگران دارای یک پرسش پیچیده بوده است: چرا در روایات دینی (اوستایی و پهلوی) گشتاسپ چهره ای پاک، و در روایات ملی (شاهنامه ها و تاریخ های پارسی) چهره ای پلید دارد؟

«شاهرخ مسکوب»:

رستم و اسفندیار را گشتاسپ به جان هم می اندازد. او سرچشمه این فتنه و بیداد است... عشق او به شهریاری، چندان بود که از همان آغاز جوانی با پدر درآویخت و آواره دیار دور شد. دیو این شهوت تمام شخصیت او را فرو بلعیده است... در تمام شاهنامه کسی تبهکارتر و دل آسوده تر از این فرزندکش نیست. درست به خلاف کیخسرو - پادشاه خرد و رادمردی - گشتاسپ شهریار دسیسه و خودپرستی است که ناروا بر تخت اهورایی سلطنت بهدینان جای گرفته است. چنین است گشتاسپ شاهنامه. اما در اوستا پادشاهی پارسا تر از گشتاسپ نیست. او جان پناه زرتشت و نخستین مجاهد این دین اهورایی است... زمان ساسانیان دوره رسمیت و رونق دین مزدیسنا بود و در اواخر همین دوره یعنی سده های پنجم و ششم و هفتم میلادی داستانهای قدیم به صورت قطعی چنانکه

در خدای‌نامه ضبط شده، درآمده است. بنابراین در یک دوره تاریخی، بهترین پادشاه دین به صورت بدترین شخصیت حماسه ملی پیروان همان دین درآمد.^۱

«م. اسلامی ندوشن»:

هر کس به مطالعه وضع گشتاسپ پردازد، از اختلافی که بین روایت ملی و روایت دینی درباره او می‌بیند، دستخوش حیرت می‌شود. کس دیگری را در ایران باستان نمی‌شناسیم که دو نظر تا این حد متعارض درباره اش ابراز شده باشد... کسی که در روایت دینی، بهترین شاهان خوانده شده، در روایت ملی به مردی تنزل پیدا می‌کند که اسیر خواهش‌های مسکین خویش است و به تبهکاری رغبت نشان می‌دهد... این داستان [رستم و اسفندیار] بیش از هر داستان یا روایت دیگری از ایران پیش از اسلام، مبین کشمکش بین «تفکر مزدایی غیرزرتشتی» و «تفکر زرتشتی ساسانی» است. دو صف، نمایندگان خود را به نام رستم و اسفندیار روبروی هم قرار داده‌اند... شخصیت دوگانه گشتاسپ در روایت دینی و ملی می‌تواند نمودار تفاوت نظری باشد که در ادب مزدیسنا بر سر پادشاه دینی و غیردینی وجود داشته است. نمونه پادشاه غیردینی (داستانی) جمشید است و نمونه پادشاه دینی: گشتاسپ... یکی از نکته‌های مبهم آن است که شخصیت گشتاسپ در داستان رستم و اسفندیار که آنقدر بر زیان دین تصویر شده، چگونه از چشم موبدان دوره ساسانی پنهان مانده است؟ اگر به عمق موضوع توجه کرده بودند، این داستان را یا از میان می‌بردند، یا لاقلاً آن را وارد خداینامه نمی‌کردند... آیا این ماجرا از جانب مانویان، مزدکیان، یا اقلیت‌های دیگر غیرمزدایی دستکاری یا ترویج نشده است؟ نمی‌دانیم.^۲

پیش از آنکه نشان دهیم چگونه تنی چند از نویسندگان، با نادیده انگاشتن یک نکته ساده، به بیراهه رفته‌اند، می‌پرسیم: بخش‌بندی گزارش‌ها و نوشتارها به دوگونه دینی و ملی بر چه پایه‌ای بوده است؟ زمانی که تاریخ‌نگاران پیشین مانند «بیرونی» و «استخری» و «حمزه اسفهان‌ی» اوستا را بسان بنیادی‌ترین مرجع خود یاد کرده‌اند، و زمانی که خدای‌نامه و سپس شاهنامه با بهره‌وری از همین کتاب کهن (اوستا) به نگارش و سرایش درمی‌آیند، دیگر چه جای بخش‌بندی و جداسازی روایات دینی و ملی باقی می‌ماند؟ مگر فردوسی و دیگر شاهنامه‌سرایان، آشکارا

(۱) مقدمه‌ای بر رستم و اسفندیار، ۷ تا ۱۸.

(۲) داستان‌های داستانها (رستم و اسفندیار)، ۱۶۶ تا ۱۷۲.

نگفته‌اند که یادکردهای موبدان را از پهلوی به پارسی برگردانده‌اند؟
و اما آن نکته ساده که تاکنون خواننده هوشمند به آن پی برده این است که دو «گشتاسپ / هیستاسپ / ویشتاسپ» داشته‌ایم!

«ا. م. دیاکونوف»:

در سال ۵۷۰ ق. م امپراتوری پارس هنوز وجود نداشته و بدین سبب «ویشتاسپا» پدر داریوش نمی‌توانست ساتراپ [فرماندار] پارت بوده، از خود، درباری داشته باشد و زرتشت در آن دربار، فعالیت کند... اوضاع و احوال زندگی ویشتاسپ حامی زرتشت، آنچنان که در روایات زرتشتی آمده، به هیچ وجه مشابهتی با زندگی «ویشتاسپا» پدر داریوش ندارد.^۱
«پ. ژ. دومناس»:

مطلبی به نظر شایان توجه است که مؤلفین یونانی و لاتین دوران اول مسیحیت و از آن جمله «لاکتانس» با استفاده از خاطره ترادیسون [روایت] ایرانی، به جای ویشتاسپ شاه از مغی به نام «هیستاسپ» نام برده‌اند.^۲
«کریستن سن»:

یکسان بودن نام ویشتاسپ (گشتاسپ) پادشاه حامی زرتشت که وجود تاریخی او به وسیله گاتها تأیید می‌شود و ویشتاسپ پدر «داریوش اول» باعث شده است که برخی از دانشمندان، آن دو را یکی پندارند... داستان ویشتاسپ (گشتاسپ) نقطه اصلی شروع تمام اختلاطها و آمیزش‌هایی است که میان داستان کیان و هخامنشیان صورت گرفته است.^۳ «کوی ویشتاسپ» و خاندان او قهرمانان آیین زرتشتی هستند. اینست آنچه درباره او به تحقیق می‌توان اظهار کرد. اما آیا این نکته مسلم است که ویشتاسپ هخامنشی و پسرش داریوش شاه، پذیرندگان مزدیسنا بوده‌اند؟... نام هیچ پادشاهی بعد از ویشتاسپ در اوستای جدید ذکر نشده... باید قائل به یک دوره سلطنت غیر مشخص بین دوره سلطنت کوی هوسروه [کیخسرو] و کوی ویشتاسپ شد... ضمن تحولی که در طرح

(۱) تاریخ ماد، ۴۳۱ و ۴۳۲.

(۲) تاریخ تمدن ایران، ۹۷.

(۳) «کریستن سن» به درستی زمان سپیتمان زرتشت را پیش از هخامنشیان می‌داند؛ اما به نادرست، منکر یگانگی‌های میان کیانیان و هخامنشیان است.

تاریخ داستانی ایران صورت می‌گرفت، همواره مورخان ایرانی متوجه خلأیی بوده‌اند که بعد از عهد سلطنت کیخسرو از حیث تعاقب و تتابع سلاطین قدیم وجود داشت... در یشت‌ها و همه قطعات اوستا که تا این زمان محفوظ مانده، بعد از سلطنت گشتاسپ از حیث تاریخ سیاسی، به خلأیی برمی‌خوریم. در روایت دینی متأخر، پر کردن این خلأ انجام نگرفته است. بنابر نقل «شکندگمانیک و یژار» [گزارش گمان شکن] «کی سپندیات» [شاه اسفندیار] و «زریر» در راه دفاع از دین بهی، به هروم (روم) و هند لشکر کشیدند. در «بن‌دهش» سه فرزند از «سپندیات» ذکر شده است... لیکن از این هر سه تن اصلاً در اوستای موجود ذکری نشده است... تنها در نقل «ثعالبی» و «فردوسی» است که داستان شاهزاده جوان و یشتاسپ پسر لهراسپ در سرزمین روم ملاحظه می‌شود.^۱

«ذبیح‌الله صفا»:

«آتنه» Athene نویسنده و مورخ یونانی قرن سوم میلادی از قول «خارس میتلینی» Chares Mitylene که در قرن چهارم ق.م می‌زیسته از داستان عاشقانه‌ای در ایران یاد کرده که قهرمانان آن «زریادرس» Zariadres و «اوداتیس» Odatis نام داشتند. این دو تن، یکدیگر را به خواب دیدند و دل‌باخته هم شدند چنانکه هر یک، به جستجوی دیگری پرداخت و سرانجام اوداتیس دختر پادشاه قوم «ساس» Saces [سکا] آن کس را که به خواب دیده بود در یکی از جشن‌ها مشاهده کرد. «خارس» گفته است که داستان این عشق در آسیا مشهور است و مردم به آن میلی فراوان دارند؛ چنانکه در معابد و کاخها و حتا در خانه‌های خود، تصاویری از آن داستان بر دیوارها نقش می‌کنند.^۲

پاره‌ای از پژوهشگران، «زریادرس» را برابر با «زریر» برادر گشتاسپ دانسته‌اند و داستان عشق گشتاسپ به ناهید (کتایون) دختر قیصر روم را با آن مقایسه کرده‌اند. خلاصه سخنان فردوسی و دقیقی در باب گشتاسپ چنین است:

گشتاسپ و زریر پسران لهراسپ بودند. گشتاسپ زیبا و پهلوان بود چنانکه پس از رستم همانند نداشت، اما خواهان سلطنت از پدر بود و چون لهراسپ به خواهش او تن درداد، رنجید و عازم هند شد. زریر او را به خواهش بازگرداند

(۱) کیانیان، ۱ و ۸ و ۲۴ و ۴۸ و ۱۳۶ و ۱۴۳ و ۱۷۴.

(۲) حماسه‌سرایی در ایران، ۱۲۲.

ولی گشتاسپ باز از پدر گریخت و به روم رفت. و پس از هنرنمایی‌ها و رنج‌ها، کتابیون دختر قیصر را که دلباخته وی بود به زنی گرفت و سرانجام پادشاه روم را بر آن داشت که لشکر به ایران کشد. زیر نیز به فرمان لهراسپ به مقابله سپاه روم رفت و گشتاسپ را در خدمت پادشاه روم یافت. پس گشتاسپ و زیر به ایران بازگشتند و لهراسپ پادشاهی را به او (گشتاسپ) بخشید.^۱

شاید یکی از دلایل درآمیختن داستان‌های عشقی این دو برادر، همگونی این دو تن است.

لهراسپ درباره گشتاسپ از پیک قیصر می‌پرسد: «که را مانند این مرد پرخاشجوی؟»

چنین داد پاسخ که: باری نخست به چهره زیر است گویی درست

به بالا و دیدار و فرهنگ و رای زیر دلیس است گویی به جای

در اینجا نام کسان و مکان به روایت دقیقی را یاد می‌کنیم:

نام‌های رومیان	نام‌های مکان
کتابیون (دختر قیصر)	بیشه فاسقون
میرین (داماد قیصر)	کوه سقیلا
اهرن (داماد قیصر)	شهر حلب
قالوس (پیک قیصر)	
هیشوی (کشتی‌بان)	
نستاو (چوپان)	
بوراب (آهنگر)	

در یک ارزیابی فراگیر، درمی‌یابیم که پژوهشگران به دو گروه بزرگ، بخش شده‌اند:

(۱) هواداران تاریخ سنتی که زمان زرتشت را برابر با پایان سلسله ماد و آغاز هخامنشیان می‌دانند.

(۲) هواداران تاریخ اجتماعی و زبان‌شناسی که زمان زرتشت را از هزاره پیش از هخامنشی به قبل می‌دانند.

گروه یکم، خود به دو بخش گردیده:

الف) هواداران یگانگی کیانیان و هخامنشیان.

ب) هواداران جدایی کیانیان از هخامنشیان.

همه اینها نه یکسره درست و نه یکسره نادرست گفته‌اند. می‌بایست دلایل هر کدام را در جای خود قرار داد و به جای نمایه‌ای آشفته و پریشان که در دست داریم، چشم‌اندازی روشن و بخردانه پیش رو بگذاریم. پس این انگاره و فرضیه را بررسی می‌کنیم که شاید در زمان ماد و هخامنشی، تاریخ شاهد پیدایش «زرتشت سوم» پس از سپیتمان و ابراهیم بوده است. با پذیرش این گمان، بسیاری از مشکلات و چیستان‌ها، حل و گشوده می‌گردد؛ به ویژه اگر دو گزارش «گشتاسپ‌نامه» و «یادگار زیریان» را دربارهٔ زمان زرتشت سوم بدانیم؛ زیرا:

(۱) سرگذشت «لهراسپ - گشتاسپ» در شاهنامه با روایات تاریخی دربارهٔ گشتاسپ پدر داریوش همخوانی دارد؛ و به همین‌گونه، «گشتاسپ - اسفندیار» را با «داریوش بزرگ» می‌توان برابری داد. به‌ویژه که جابجایی پادشاهی از یک شاخه (کاوس - کیخسرو) به شاخه‌ای دیگر (لهراسپ - گشتاسپ) همانند جانشینی داریوش (از شاخهٔ آریارمنا) به جای کبوجیه (از شاخهٔ کوروش یکم) می‌باشد.

«حسن پیرنیا»:

ویشتاسپ تاریخ، پسر ارسام و نوه آریارمنا و نبیرهٔ «چالش پش» است. موافق داستانها هم گشتاسپ پسر ائوروژت اسپ (لهراسپ) و نوهٔ ارونند یا ارمین [آریارمنا] و نبیرهٔ «پشین» است که همان «چالش پش» بوده^۱.

در گاتها گزارشی از لهراسپ، ارجاسپ، اسفندیار، پشوتن و... نیست. و برعکس در شاهنامه اشاره به میدیوماه و فروشتر نشده است. همچنین از چهار فرزند گشتاسپ به نام‌های اردشیر، شیرو، شیداسپ و نیوزار در اوستا یاد نگردیده است.

«ه. رضی»:

به گفتهٔ «توکودیدس»، ساتراپ لودیه در حدود سال ۴۲۷ ق.م Pissouthness پسر ویشتاسپ بوده است. این نام را «یوستی» و «دارمس‌تر» با Shyaothna اوستایی (فروردین‌یشت، ۱۰۳) یکی دانسته‌اند^۲.

نظر پژوهشگران یاد شده درست نیست، زیرا Pissouthness برابر است با «پشوتن» پسر گشتاسپ در شاهنامه. در «بهمن‌نامه»، پشوتن به دست دختران رستم کشته می‌شود؛ در حالی که در نوشتارهای پهلوی، وی در ردهٔ جاودانان، و زنده است. به نوشتهٔ «زادسپر»^۳: پشوتن (با لقب چهر و میان) از تخمهٔ توزان (تور) بوده است. بنابراین پشوتن نیز نام چند تن از چهره‌های تاریخی

(۱) داستانهای ایران قدیم، ۱۱۷.

(۲) تاریخ مطالعات دینهای ایرانی، ۶۳.

می‌باشد. افزون بر این، در لوحه‌های ایلامی تخت جمشید از نام‌های همای (Humaya/ Umay) و جاماسپ (Jamaspa/ Zamasba) یاد شده است.^۱

۱. پورداوود:

جاماسپ از خاندان «هوگو» برادر «فرشوشتر»، وزیر کی‌گشتاسپ، و داماد زرتشت است. سه بار در گاتها یاد گردیده و هر سه بار: «د جاماسپ» آمده است. جزء «د» شاید از مصدر «دی» di به معنی دیدن باشد. این جزء را گزارندگان پهلوی اوستا در روزگار ساسانیان به معنی «دستور» گرفته‌اند... جاماسپ از نام‌های بسیار رایج ایران بوده، بسا از ناموران ایران که نامشان در تاریخ به‌جای مانده، چنین خوانده می‌شدند. در فروردین‌یشت، پاره ۱۲۷، از «جاماسپ دوم» یاد گردیده و در نوشته‌های یونانی «زاماسپس» نوشته شده است.^۲

بنابراین جای گمان نمی‌ماند که «جاماسپ دوم» همان جاماسپ یاد شده در گشتاسپ‌نامه و یادگار زیریان و دیگر گزارش‌های عصر هخامنشی به شمار می‌رود.

(۲) فهرست شاهان در اوستا نشان می‌دهد که:

الف - از میان ۲۱ یشت کنونی، تنها ۵ یشت به ایشان پرداخته است.

ب - هوشنگ، جمشید، فریدون و کیخسرو از بیشترین توجه برخوردارند.

پ - شگفت‌انگیز است که هیچ سخنی از منوچهر و نوذر نیست!

(۳) یادآور می‌شود که یشت‌های کنونی دچار کاستی‌هایی می‌باشد. از سوی دیگر، یشت‌ها بارها بازنویسی و دگردیسی شده که دآوری را دشوار می‌سازد. واپسین دامنه بازنگری در یشت‌ها را تا پایان دوره هخامنشی دانسته‌اند. در این میان، فروردین‌یشت از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، زیرا در این یشت به فروهر (روان) سرشناس‌ترین پارسایان درود فرستاده شده و از ایشان یاد گردیده است. این نامداران در گستره‌ای از زمان سپیتمان تا زمان هخامنشیان بوده‌اند.

(۴) شاید در زمان همین زرتشت هخامنشی و به سرپرستی وی، دانشنامه اوستا بر روی دوازده‌هزار پوست گاو، نگاشته شد؛ زیرا در زمان سپیتمان هنوز خط الفبایی پدید نیامده بود و

(۱) به نوشته «معین»: در متون میخی متعلق به سال ۸۵۴ ق.م از «تیگلات پیلسر» پادشاه آشور ضمن اسامی بزرگان آریایی، نام «کشتاسپی» *Kushtaspi* آمده که به عقیده شرق‌شناسان، همان گشتاسپ است.

[مزدیسنا و ادب پارسی، جلد یکم، ۹۹]. همچنین «سرفراز غزنی» می‌نویسد: روی لوحه‌ای متعلق به «تیگلات پیلسر» به خط میخی نام جاماسپ ذکر گردیده است. [جزوه اختراشناسی، فصل ۸].

(۲) یادداشت‌های گائاه‌ها، ۴۲۲.

از نگاره نویسی (خط تصویری) بهره می بردند. و به یاد داشته باشیم که نسخه اصلی اوستا در «دژ نبشت» یا همان «کعبه زرتشت» نگهداری می شد؛ بنایی که از دوره هخامنشی به یادگار مانده است.

«آلتهایم» Altheim معتقد است که گاتها در آغاز سده ششم یا پنجم ق. م به

صورت مکتوب درآمده است. اما «کرامرس» Kramers بر آن است که یشت ها و

گات ها پیش از پیدایش خط میخی به صورت مکتوب درآمده بودند.^۱

(۵) زرتشتی که در روایات بنیادین پهلوی از او یاد شده در سن چهل سالگی، گشتاسپ را به آیین خود فرا می خواند. اما زرتشت سوم هنگام راهیابی به بارگاه گشتاسپ هخامنشی، مردی کهنسال است:

به شاه جهان گفت «زرتشت پیر» که: در دین ما این نباشد هژیر

که تو باژ بدهی به سالار چین نه اندر خور آید به آیین و دین

- همه پیش او دین پژوه آمدند وزان «پیرجادو» ستوه آمدند

- مرآن «پیرناپاک» را دور کن بر آیین ما بر یکی سور کن

- بیامد یکی «پیر مردم فریب» تو را دل پر از بیم کرد و نهیب

- از آن پس که یزدان تو را شاه کرد یکی «پیرجادو» بت بی راه کرد

- گر این گفت من سر به سر بشنوی بدان «پیر با دین بد» نگروی

[شاهنامه / گفتار ارجاسپ]

(۶) روایات متأخر و گزارش های پسین، سخن از کشته شدن زرتشت به دست یک تورانی در آتشکده بلخ دارند. این زرتشت نمی توانسته سپیتمان باشد، زیرا در نوشتارهای بنیادین، وی به مرگ طبیعی درگذشته است. از سوی دیگر، ایرانیان در زمان ساسانیان، رومیان را ریشخند می کردند که اگر عیسای مصلوب، به راستی پیامبر خدا بود، به آن آسانی به دست جهودان کشته نمی شد:

یکی بینوا مرد درویش بود که نانش ز رنج تن خویش بود

چو آورد مرد جهودش به مُشت چو بی یار و بیچاره دیدش بکشت

همان کشته را نیز بر دار کرد بر آن دار بر، مرد را خوار کرد...

اگر فر یزدان برو تافتی جهودی بر او دست کی یافتی؟! (۷) آنچه که «تاریخ سنتی زرتشتی» خوانده شده، زمان زرتشت را در آغاز دورهٔ هخامنشی جای می‌دهد که همیشه مایهٔ سردرگمی پژوهشگران بوده؛ زیرا ایشان دریافته بودند که گاتها نمی‌تواند از این دوره باشد و زمانش بسی دورتر است. با جداسازی زرتشت‌ها، این چیستان نیز گشوده می‌گردد.

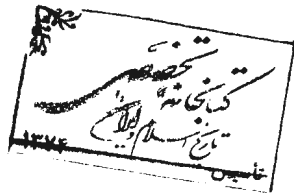
هنگامی که زرتشت سوم ظهور کرد، سایه‌ای سنگین بر سرگذشت سپیتمان افکند و آنگاه که خدای‌نامه (شاهنامه پهلوی) در پایانهٔ سلسلهٔ ساسانی، به رده‌بندی تاریخی پرداخت، زرتشت هخامنشی را به جای سپیتمان نشانید.

چرا زندگی زرتشت‌ها در شاهنامهٔ پارسی نیامده است؟

شماره و نام یش	نام پادشاهان	۵	۹	۱۵	۱۷	۱۹
		آبان	گوش
(درواسپ)	رام	ارت
(اشی)	زامیاد
(کیان)
هوشنگ	○	○	○	○	○	○
تهمورس				○		○
جمشید	○	○	○	○	○	○
فریدون	○	○	○	○	○	○
کاووس	○	○				○
کیخسرو	○	○	○	○	○	○
گشتاسپ	○	○	○		○	○

نام چهره‌ها	گات‌ها	پسنا	پشت‌ها	دینکرد	یادگار ز زبیران	شاهنامه	زادسپهرم	وچکرد دینی	وندیداد	بن‌دهش
پوروشسپ (پدر زرتشت)		○	○	○			○	○	○	○
دغدو (مادر زرتشت)				○			○	○		○
هُووی (دختر فرشوستر / همسر زرتشت)			○							○
ایسدواستر (پسر زرتشت)		○	○							○
اوروتدندر (پسر زرتشت)			○						○	○
پوروچیستا (دختر زرتشت)	○									○
مدیوماه (پسرعموی زرتشت)	○		○	○			○	○		○
فرشوستر (پدرزن زرتشت / وزیر گشتاسپ)	○	○	○	○			○	○		
جاماسپ (برادر فرشوستر / وزیر گشتاسپ)	○		○	○	○	○	○	○		
فریان (دوست زرتشت)	○		○	○						
اوسپج (دشمن زرتشت)	○			○			○			
گرهما (دشمن زرتشت)	○									
بندو (دشمن زرتشت)	○									
پادخسرو (برادر گشتاسپ)					○					
زریز (برادر گشتاسپ)				○	○	○				○
بستور (پسر زریز)					○	○				
فرشاورد (پسر گشتاسپ)					○	○				
اسفندیار (پسر گشتاسپ)				○	○	○		○		
همای (دختر گشتاسپ)					○	○				
گرامی (پسر جاماسپ)					○	○				
هنگ هوروش (پسر جاماسپ)							○			
پشوتن (پسر گشتاسپ)				○			○	○		○

هجرت پر ماجرا

در شاهنامه (گشتاسپ نامه دقیقی) زرتشت به ناگهان پدیدار می شود و به همان گونه نیز ناپدید می گردد؛ بی آنکه به روشنی آشکار باشد از کجا آمده و به کجا رفته است.

تو را سوی یزدان همی رهبرم	به شاه جهان گفت: پیغمبرم
نگه کن درین آسمان و زمین	جهان آفرین گفت بسپذر دین
نگه کن بدو تاش چون کرده ام	که بی خاک و آبش برآورده ام
مگر من که هستم جهاندار و بس	نگر تا تواند چنین کرد کس
مرا خواند باید جهان آفرین	گر ایدون که دانی که من کردم این
بیاموز ازو راه و آیین اوی	ز گوینده بسپذر بهدین اوی
خرد برگزین، این جهان خوار کن	نگر تا چه گوید برآن کار کن
که بی دین نه خو بست شاهنشهی	بیاموز آیین دین بهی

در داستان «دقیقی» اگر چه زرتشت در بلخ به نزد گشتاسپ می آید، اما در روایات دیگر: «گشتاسپ بن لهواسپ بن اروند شاه» در شهر حلب تاج و تخت بدو رسیده به پادشاهی نشست. زردهشت پیشوای گبران به عهد او دعوت کرد. گشتاسپ دین زرتشتی پذیرفت و اهل ایران را الزام نمود تا گبری اختیار نمودند. و گشتاسپ در «استخر» مقام گرفت و به زندخواندن مشغول شد.^۱

«نظام التواریخ + نفایس الفنون»:

زمان او (گشتاسف) زرتشت ظاهر شد و مردمان را از دین صابیان باز داشت و به

دین مجوس دعوت کرد. و گشتاسف از خراسان به فارس آمد و بدو بگروید و به زند خواندن مشغول شد و آتشکده‌ها فرمود ساختن.^۱

چو چندی برآمد برین روزگار خجسته شد آن اختر شهریار
به شاه جهان گفت زرتشت پیر که: در دین ما این نباشد هژیر
که تو باژ بدهی به سالار چین نه اندر خور آید به آیین و دین
نباشم برین نیز همداستان که شاهان ما از گه باستان
به ترکان ندادست کس باژ و ساو به ایران نبُدشان همه توش و تاو
با پذیرش دین زرتشت از سوی ایرانیان، نبردهایی میان گشتاسپ و ارجاسپ (سالار توران و چین) درمی‌گیرد:

وزان‌پس به بلخ اندر آمد سپاه جهان شد ز تاراج و کشتن تباه
نهادند سر سوی آتشکده بدان کاخ و ایوان زر آزده
همه زند و اُستا برافروختند همه کاخ و ایوان همی سوختند
ورا هیرید بود هشتاد مرد زیسانشان ز یزدان پیر از یادکرد
همه پیش آذر بکشتندشان ره گسبرگی برنوشتندشان
ز خونشان بمُرد آتش زرد هُشت ندانم چرا هیرید را بگُشت
وز آنجا به «نوش آذر» اندر شدند رد و هیرید را همه سر زدند
«م. معین»:

مراد از «رد» در اینجا زرتشت پیغمبر است. اگرچه در اوستا اشاره نشده که زرتشت هم در هجوم دوم تورانیان در شهر بلخ با لهراسپ شهادت یافته باشد، ولی بنا به سنت کهن و به شهادت کلیه کتب دینی پهلوی، پیغمبر ایران در همین جنگ، در آتشکده بلخ به دست یک تورانی به نام «براترکُرش» Bratrokresh در روز خرداد از ماه اردیبهشت به سن ۷۷ سالگی شهید گردید... هرچند که در شاهنامه فردوسی به صراحت نام زرتشت قید نگردیده که آن روز در میان هشتاد هیرید وی نیز شهید شده باشد، اما قریب به یقین است که مراد از «رد» همان زرتشت بوده است.^۲

اما در برخی از گزارش‌های دیگر، مرگ زرتشت را در شهر «فسا» دانسته‌اند:

(۱) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد یکم، ۷۹.

(۲) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۱۲۴.

«نورالدین محمد عوفی / جوامع الحکایات»:

زرتشت از بلخ برفت و در معموره ایران می‌گشت و خلق را به خود دعوت می‌کرد تا چون ۳۵ سال از دعوت نبوت او برآمد، بیشتر خلایق، دین او را قبول کردند. عاقبت در شهر «فسا» ناگاه یکی او را بکشت و پاره پاره کرد. مدت عمر او ۷۷ سال بود.

در اینجا یادآور می‌شود که اینگونه روایات و دیگر گزارشهایی که در پی می‌آید را از آن «زرتشت سوم» دانسته‌ایم و نباید با زندگی «سپیتمان» درهم آمیزیم.

«ابن اثیر»:

[زرتشت] کتابی فراهم نمود و آن کتاب را به اکناف عالم فرستاد؛ ولی هیچکس معنی آن کتاب را نمی‌دانست. او ادعا داشت که این کتاب به زبان آسمانی است و خطاب به خود اوست و آن را: اشتا [استا، اوستا] نامید. آنگاه از آذربایجان به فارس رفت؛ باز کسی ندانست که در آن کتاب چیست و از زرتشت نیز استقبالی نکردند. از آنجا به هند رفت و کتاب خود را عرضه داشت و سپس به چین و ترکستان رفت؛ ولی هیچکس از او استقبالی ننمود و او را از سرزمین خود بیرون نمودند تا به طرف فرغانه رفت. پادشاه آنجا خواست که او را به قتل برساند و او گریخت و به جانب «بشتاسب» پسر «لهراسب» آمد. بشتاسب امر به دستگیری و حبس زرتشت داد و مدتی در زندان بود و کتاب خود را در آنجا تفسیر کرد و آن را «زند» نامید که معنای آن: تفسیر است. سپس شرحی بر «زند» نوشت که «پازند» نامیده شد و «تفسیر تفسیر» معنی می‌دهد. و در آن از علوم مختلفه مثل ریاضیات و احکام نجوم و طب و غیر آن، و همچنین از افسانه‌ها و اخبار قرون گذشته و کتب پیغمبران صحبت شده است.^۱

«زکریای قزوینی»:

فرس [ایرانیان] در قدیم الزمان به دین «صابیه» کراکب پرستیدندی، تا به زمان گشتاسب بن لهراسب، و در عهد او زرتشت بن سذومان [سپیدمان] ظاهر شد و دعوی نبوت کرد و نمی‌توانست به گشتاسب رسیدن. تا یک روز گشتاسب در ایوانی نشسته بود. سقف ایوان بشکافت و شخصی از آن‌جای فرود آمد؛ دیدند

زرتشت بود. مردم بی خویشتن شدند و مجلس مغشوش شد. ملک از جای خود
نجنبید و زرتشت را گفت: تو چه کسی؟

گفت: من رسول خدایم نزد تو.

ملک گفت: اگرچه فرود آمدن تو از سقف دیدم لیکن بر این اختصار نکنم. پیش
ما، حکما هستند. میان تو و ایشان، جمع کنیم تا با تو مناظره کنند. اگر گویند
اتباع [پیروی] تو باید کرد، اطاعت کنیم.

آنگه بفرمود تا میان او و علما جمع کردند؛ سخن او بشنیدند، پیش ملک آمده
گفتند: این مرد را بی صحیح و قولی درست دارد. لیکن یک چیز مانده است و او
آنست که از او معجزه باید طلب کنیم که خارق عادت باشد.

ملک گفت: چه خواهد بود؟

گفتند: او را سخت ببندیم و به ادویه‌ای که ما دانیم او را طلا [آغشته] کنیم. آنگه یک
مَن مس‌گداخته بر وی ریزیم. اگر از آن خلاص یافت او را اتباع [پیروی] باید کرد.
زرتشت بدان راضی شد. آنگاه کتابی را که می‌گفت بر وی انزال کرده‌اند
[فرستاده‌اند] و نام او اوستا و زند بود، حاضر کرد و گفت: بارخدا، اگر این کتاب
را تو به من فرستاده‌ای، ضرر این مس را از من دفع کن.

آنگه بفرمود تا بر وی ریختند... بعد از آن گشتاسپ او را اجابت کرد و بفرمود تا
چندانکه مملکت بود در بلاد، آتشخان‌ها بنا کردند و بعد از آن هفتاد سال بماند و
ملت مجوس را محکم کرد و آتش را قبله ساخت.^۱

«رضاقلیخان هدایت / انجمن آرا»:

اسفندیار به ترویج و تعیین آتشکده‌ها پرداخته، تا ولایات ایتالیا آتشکده‌ها
برپای کرد.

جالبست که برپایه یک گزارش شگفت‌انگیز، جای پای زرتشت در ایتالیا (روم) دیده می‌شود:

در نمایشنامه‌ای از دوره رمانتیسیم به نام: «نومپمپلیوس» Numa Pompilius اثر
«فلوریان» Florian از «زرتشت مغ» سخن رفته است. نوما که در جنگلی واقع در
سرزمین «سابین»‌ها بزرگ شده بود، به دربار سلطنتی امپراتور «تاتیوس» Tatus
آمد. «رومولوس» Romulus دومین امپراتور روم دختر ترشرویش را به همسری او

درآورد. نوما پس از فرار، به «آپنینی» Apennines پناه برد. در آنجا با دخترک چوپانی به نام «آناییس» Anais آشنا شد و با پشت پا زدن به تخت امپراتوری روم، نزد او که فرزند «زرتشت مغ» بود، ماندگار شد.^۱

«ویل دورانت»:

روایات کهن، نوما را... هم فیلسوف و هم قدیس، تصور کرده است. «لیویوس» می نویسد: نوما کوشید تا ترس از خدایان را همچون شگرف ترین نیروی مؤثر بر مردمی درنده خو درآورد. اما چون بی دعوی حکمت بالغه، این کوشش، سودی نمی بخشید، چنین فرا نمود که شبها با «اگریا» الاله چشمه ها و زایمان، سخن می گوید و به اندرز اوست که نوما آداب دینی خویش را آنگونه بنیاد نهاده است که از همه بیش پذیرفته خدایان است و برای هر خدای عمده، کاهنان ویژه گمارده است... نوما با یکدست کردن آیین پرستش در میان طوایف گوناگون روم، وحدت و ثبات حکومت را قوت داد و به عقیده «سیسرون» با دیندار کردن رومیان پرخاشجو، چهل سال آرامش به مردم خویش، ارزانی داشت... برطبق روایات، تقویمی که بر نظم روزشماری و زندگی رومیان تا زمان قیصر حکومت می کرد، از آن نوما بوده است. این تقویم، سال را به دوازده ماه بخش می کرد و با شیوه پیچیده خود در افزودن روزها، شماره روزهای سال را تقریباً به ۳۶۶ می رساند... کارگران آزاد، اتحادیه یا انجمن هایی داشتند... به موجب روایات، نوما نخستین کسی بود که آنها را بنیاد کرد یا صورتی قانونی بخشید.^۲

سرزمین های «سابین» و «آپنین» ظاهراً در ایتالیا (روم) بوده است. اگر تضادهای دو روایت «فلوریان» و «لیویوس» را کنار بگذاریم درمی یابیم:

۱- «اگریا» الاله چشمه ها و زایمان، همان «آناییس» دختر «زرتشت مغ» است. نام آناییس یادآور ایزدبانوی کهن ایرانی: آناهیت (آناهیتا) می باشد^۳ که به گفته اوستا:

* آن دارنده هزار دریاچه و هزار رود... زهدان همه زنان را برای زایش، بیالاید.

اوست که زایمان همه زنان را آسانی بخشد و زنان باردار را به هنگامی که بایسته

است، شیر ببخشد. [آبان یشت، ۲ تا ۵]

(۱) یافته های ایران شناسی در رومانی، ۶۸.

(۲) تاریخ تمدن / قیصر و مسیح، ۱۵ و ۱۶ و ۷۷ و ۹۲.

(۳) جالبست که به گفته «دقیقی»، نام دختر قیصر روم، ناهید بوده است.

۲- به پیروی از زرتشت مغ بود که نوما آیین و گاهشماری نوینی آورد که با گزارش‌های یاد شده درباره زرتشت اخترشناس سازگار است.

«پلو تارک»:

نوما به اتفاق آرای مردم به مقام سلطنت رسید... رئیس کاهنان که صورت خود را با پارچه پوشانده [= پنام] و به سمت جنوب [= نیمروز مقدس] معطوف نموده بود، خود در پشت سر شاه قرار گرفت و «دست راست» را روی سر شاه گذاشت و مشغول تلاوت دعا شد و التماس می‌کرد که اگر انتخاب شاه، موافق با آرای آنانست، مرغان به پرواز درآیند. [= فر همای]... ناگاه مرغان خوش قدم بر دست راست کاهن پدیدار شده قبولی انتخاب سلطان را بشارت دادند. آنگاه نوما قبای سلطنت را در برکرد... رومی‌ها کاهنان قدیمی را به علت کلاه بسیار تنگی که بر سر می‌نهادند [= کلاه شکسته مغانی] فلامین می‌نامیدند... نوما به رومی‌ها قدغن می‌کرد که خدایان را به شکل حیوانات یا آدمیان ندانند... خون قربانی را نمی‌پاشیدند بلکه با کمی آرد و قدری شراب و شیر و این قبیل چیزهای سبک، مخلوط می‌نمودند... از جمله اقدامات نوما، بنیاد نهادن اولین مدرسه روحانیون (Pontif) است... رسم روشن نگه داشتن آتش جاودانی با احترامات و تشریفات خاص، به عهده کاهنان بود؛ چه، شعله پاک و فروزان آتش نمی‌بایستی در دست ناپاکان بیفتد، بلکه شعله آتش که عقیم است و چیزی تولید نمی‌کند، یعنی جسمیت ندارد، باید به دست باکره حفظ شود [= عروسان آتشکده]... نوما معبد مدور خاص الهه «وستا» را بنا نهاد و در آن، آتش مقدس ابدی را افروخت... رومیان را به زراعت زمین و آباد کردن ملک، خو داد... نوما اشاعه فلاح را برای احساس احیای عشق به صلح ترویج می‌کرد... بنابر وصیتش، جسدش را نسوزانند بلکه دو تابوت از سنگ درست کرده در یکی جسدش را در پای تپه «ژانیکول» و در دیگری کتابهای مقدس را که خود تحریر کرده بود، قرار دادند... مجموع تألیفات نوما بیست و چهار [= شمار مقدس] کتاب بود... چهارصد سال بعد: چون سنا [مجلس روم] موجبی ندید که مفاد کتابها بین عامه مردم انتشار یابد لذا کتابها را به میدان عمومی شهر انتقال داده همه را سوزاندند^۱!

آتش مقدس «وستا» بی‌گمان نام خود را از «اوستا» گرفته و خوانش دیگر آن در یونان: «استیا» Estia یادآور فشرده شده اوستا یعنی «اُستا» می‌باشد. از سوی دیگر، حتا اگر روایت زناشویی نوما با دختر زرتشت را نپذیریم، نمی‌توان فراموش کرد که او آیین و حکمت نوین را از فیساغورس، شاگرد اهل راز زرتشت، آموخته بوده است. پلوتارک به پاره‌ای گزارش‌ها اشاره کرده که فیساغورس در سومین سال سلطنت نوما به ایتالیا آمد و به او آداب ملک‌داری و حکومت آموزانیید.

«ابن العبری / تاریخ مختصرالدول»:

زرتشت آموزگار مجوسیان، در این زمان (زمان «قمباسوس» یا کمبوجیه فرزند کوروش) بود.^۱ او اصلاً از اهالی آذربایجان بوده است و گفته شده که او از کشور آشور بوده. و نیز گفته شده که او از شاگردان «الیاس پیامبر»^۲ بوده است. او از ظهور عیسای مسیح به ملت فارس خبر داد که:

- در آخر زمان دوشیزه باکره‌ای بدون تماس با مردی، حامله می‌شود. و هنگامی که آن بچه از مادر متولد می‌شود، در آسمان یک ستاره نورانی در روز آشکار می‌گردد و در وسط آن ستاره، صورت دختر باکره دیده می‌شود. و شما ای فرزندان، پیش از تمامی ملت‌ها ظهور آن ستاره را درک می‌کنید. پس آنگاه که آن ستاره را مشاهده کردید، بروید به آنجا که من شما را هدایت کردم و آن مولود را سجده کنید و برای او قربانی نمایید؛ زیرا اوست «کلمه نگه‌دارنده آسمان»^۳.

برای یافتن زادگاه این زرتشت که گاهی با لقب «آشوری» شناسانده شده،^۴ گزارشی از «کلمنت اسکندرانی» به دست ما رسیده که مربوط به اواخر سده دوم میلادیست. در این گزارش، زوروآستر (زرتشت) فرزند «ارمنیوس» از نژاد مردم «پامفیلیا» می‌باشد. پامفیلیا سرزمینی بود در شمال شرقی دریای مدیترانه که بین سرزمین‌های کیلیکه (سیلیسی) و لیکیه (لیسی) جای

(۱) از یک سو ابوریحان بیرونی می‌گوید که زرتشت، کبیسه کردن را بنیاد گذاشت و از سوی دیگر: پیش از سلطنت کمبوجیه هیچگونه نظم و حسابی در کبیسه کردن وجود نداشته است. از سال ۵۲۹ ق.م است که در کبیسه کردن، نظم و ترتیب دیده می‌شود. [پیدایش دانش نجوم، ۱۴۶]. این مدارک نشان می‌دهد که روایت «ابن العبری» درباره همزمانی زرتشت سوم با کمبوجیه درست است.

(۲) الیاس همان «ایلیوس مخ» است که در «کتاب الموالید» از او به عنوان آموزگار زرتشت یاد شده است.

(۳) برگرفته از: حکمت خسروانی، هاشم رضی، ۶۹.

(۴) آشوری خواندن زرتشت سوم دلیل بر ناایرانی بودن او نیست؛ زیرا زادگاه وی در اصل، بخش غربی سرزمین ماد به‌شمار می‌رفت که از سوی آشوریان اشغال شده بود.

داشت. اگرچه کوشیده شده که این سرزمین را یونانی وانمود کنند اما امروزه در ایرانی بودن آن، جای گمان نیست؛ زیرا هنگام زایش این زرتشت، بخشی از شاهنشاهی ماد به شمار می‌رفت. «الیورگرنی»:

لهجه متداول در پامفیلیا در نظر بعضی‌ها حاکی از آن است که گروهی از مردم آخایا [تیره‌ای یونانی] در آن ناحیه ساکن شده بودند؛ هرچند این مطلب به وسیله باستان‌شناسی تأیید نمی‌شود.^۱

«واندر وردن» روایت افلاتون درباره «لار» یا «زوروآستر پامفیلیایی» را به عنوان منبع شرقی یاد می‌کند که به معنای غیر یونانی بودن این سرزمین است.^۲ مورخان قدیمی به نقل از «آریستوبول» آورده‌اند:

قفقاز بلندترین کوه آسیاست و بسیار ممتد است. زنجیره طویل کوه‌ها تا «توروس» Taurus که در همسایگی کیلیکه و پامفیلیا واقع است امتداد می‌یابد و جزء قفقاز به شمار می‌رود.^۳

«شهرزوری / تاریخ‌الحکما»:

گفت این مرد فاضل [زرتشت] که: من مردی بودم از اهل آذربایجان؛ از جایی که آفتاب دور بود از سمت رأس، و بخارات درهم نشسته بود و برف بسیار آمده بود. پدر من می‌آمد. به زمین «نجران» متولد شدم و نشو و نما یافتم. پدر من مرا همراه به نجران برد. پس آنجا به خدمت «عرش فوریس» رسیدم... پس حکمت را از او وارث شدم... که چگونه اجسام فلکی، اجسام مرکزی را که ما در آن میانیم، تدبیر می‌نمایند. پس چون رسیدم به دور زحل اوسط، نور درآمد در پوست من؛ از برای آنکه طالع: «دلو» بود و زحل: مربی و ولی آن... جمع آمدند زحل و قمر در خانه «دین» و متصل شد مشتری به زحل از خانه عطارد و از برای آنکه عطارد و آفتاب واقع شدند از طالع من به مکانی، و رسید به من از مردمان کسی که سزاوار بود. و سوختم چند جا را از بدن خود به آتش، وقتی که رجوع کردم به آذربایجان؛ از برای آنکه از من مال و کتب حکمت طلب می‌نمودند. به درستی که آدمم به اهل آذربایجان و در میان ایشان معروف النسب بودم و پدر و

(۱) هیتی‌ها، ۵۰.

(۲) پیدایش دانش نجوم، ۲۰۸.

(۳) چهارسو، ۱۷۸.

مادر مرا می‌شناختند. پس اشراف حسد بردند بر علم و منزلت من، و ملوک را بر قتل من داشتند. و گفتند:

- نزد او علم نبوت است و ما او را نهی کردیم، متنبه نشد.

چون حال براین منوال دیدم، درآدم به کوی تاریکی که در برف فرو رفته بود و محفوظ بود از اینکه مردم، آنجا برسند. پس فرستادم به سوی ایشان که:

- نور در پوست من درآمد. به درستی که شما عن قریب معذب به برف خواهید شد.

به تحقیق که آمد بر ایشان برف، به نوعی که گریختند نفس‌ها به سینه‌ها. پس در این هنگام رفتم به طرف مشرق. پس آدم پیش رستم که سید آزادگان در آن شهر بود؛ و عرض کردم بر او دین را. و گفت:

- بزرگترین پادشاهان گشتاسپ است و او در رای، غلط نمی‌کند؛ خطا بر او روا نیست. اگر او قبول دین تو کند، ما نیز قبول می‌کنیم.^۱

(۱) زرتشت به زبانی رمزآمیز از معراج خود و گذر از هفت آسمان (فلک سیارات) سخن می‌گوید. درآمدن نور در پوست او، نشانه یافتن فره ایزدیست که در فلک زحل، روی می‌دهد. زحل یا زروان، واپسین پله هفتگانه در آیین مهر است که رهرو در آنجا به درجه پیرمغان می‌رسد. (۲) از قول زرتشت آمده که وی در سرزمین سردسیر و برف‌خیز نجران زاده شد؛ در حالی که نجران ناحیه‌ای در یمن بوده است. از سوی دیگر، متن، متناقض است. آشکار نیست که زرتشت در نجران زاده شده یا اینکه پدرش او را به نجران برده؟

در راه گشودن این چیستان، خوشبختانه ترجمان دیگری (هر چند فشرده‌تر) به دست آمد که نشان می‌دهد «نجران» نادرست است:

زرتشت می‌گوید: اصل من از آذربایجان است؛ آنجا که آفتاب از شانه‌های اهلش زایل شونده است و بخارات همیشه متکاثف [انبوه] است و برف‌ها دایم ریزنده... پدر من چون غالب اوقات به طرف «حران» مسافرت می‌کرد، در یکی از سفرها مرا همراه خود به حران برد و به حکیمی از حکمای آن سامان سپرد تا به من حکمت آموزد و من از او حکمت را ارث بردم و جانم به واسطه کلمات آن حکیم، روشن گردید... به آذربایجان که موطن اصلی من بود سفر کردم. اشراف

بلد به من حسد بردند و چون مرا عالم به حکمت دانستند، بعضی از مواضع بدنم را سوزانیدند.^۱

«آذرتوسی / جواهر الاسرار»:

در زمان گشتاسب دو برادر بودند؛ یکی را «صاحب البحر» می گفتند و دیگری را «زردهشت». سی سال دعوت زحل کردند تا چنان شدند در خوارق عادات که هرچه می خواستندی، کردند. دو کتاب ساختند در جادوی و جمله سحرها در او نوشتند. و آن را زند و اوستا نام کردند. و زردهشت دعوی پیغمبری کرد و گشتاسب به او ایمان آورد و خلق بدان کتابها کار می کردند تا زمان مزدک. با طالع بینی زرتشت سوم شاید بتوان سر نخ هایی از سالزاد وی به دست آورد.

الف. طالع: دلو / والی: زحل.

ب. جمع آمدن زحل و ماه در خانه دین.

پ. اتصال مشتری به زحل از خانه عطارد.

ت. واقع شدن عطارد و خورشید در طالع زرتشت (دلو).

اینک که با زادبوم زرتشت تا اندازه ای آشنا شدیم، باز می گردیم به سرآغاز سفر او و می بینیم که درباره آمدن وی به مرکز ایران، چه نوشته اند. در کتاب «وچرکرد دینی» که به «مید یوماه» منسوب است،^۲ از زیان وی می خوانیم:

چون زرتشت به سن سی سالگی رسید... فرمود که:

- از ستمگری دهخدایان (فرمانروایان ناحیه) و جادوگران، می خواهم با همه خویشان و پیوستگان و زنان، به یک باره، به فرمان سروش به سوی «ایران شهر» بروم تا آسایش و امنیت بینم.

... به سوی ایران رفتیم. چون پیش آب بزرگی به نام «آب یک»^۳ که چون دریایی بود، آمدیم، کشتیبانان نپذیرفتند که ما را از آب عبور دهند... آب دریا، دوپاره گشت و پل پهنی نمودار شد. در روز انیران در آخر ماه سپندارمذ (سی اسفند) به

(۱) مزدیسنا و ادب پارسی، جلد یکم، ۸۲ و ۱۲۸ و ۱۵۶.

(۲) این کتاب، متنی برساخته در قرن نوزدهم میلادی است... تاریخ تألیف و مؤلف آن ناشناخته هستند... سبک نگارش پهلوی این کتاب نشان دهنده متأخر بودن متن است. [آموزگار - تفضلی] به احتمال قوی، این کتاب، برگرفته از متنی قدیمی تر بوده و تنها باید در انتساب آن به مید یوماه تردید کرد. [امید عطایی] (۳) در نوشتارهای دیگر، این رود به نام های گوناگونی خوانده شده است.

ایران‌شهر رسیدیم. جشن فرخ [نوروز] بود. بر آن جشن شادی کردیم. پس کشتیبانان بر اثر این معجزه، سخت پشیمان شدند.^۱
در گزارشی دیگر دربارهٔ این سفر پرخطر آمده است:

چون سی سال زرتشت پیمود، با تنی چند از مرد و زن و از خویشاوندان به ایران گراییده، در راه به آبی رسید که کشتی نداشت. چون زنان را برهنه شدن نشاید، خاصه نزد غریب انجمن، از گذراندن ایشان به حضور همراهان از آب، بیندیشید.^۲ لاجرم پیش دادار بنالید و از آن آب دریا گذار جُست. بعد از آن به امر ایزدی با رفیقان و پیوستگان، از آب به نوعی گذشت که جز ته کفش هیچ‌یکی تر نگشت. در انجام، در اسفندارمذماه روز انیران که روز آخر هر ماه شمسی است، به سر حد ایران درآمد. در آن روزگار، ایرانیان را جشنی بود سترگ...^۳

بخش چهاردهم «گزیده‌های زادسپرم» که دربارهٔ گذر زرتشت از رودی خروشان می‌باشد، دارای عنوانیست که به دو گونه ترجمه شده:

۱. ترجمهٔ راشد محصل + آموزگار - تفضلی:

* دربارهٔ سرشت بخشایشگر (طبع رحیم) و بردبارانهٔ او [زرتشت].

۲. ترجمهٔ مهرداد بهار:

* دربارهٔ نیک‌سرشتی او [زرتشت] اندر «آرگستان اودای».

ویژه‌نام «آرگستان اودای» که پذیرفته «وست» E.W. West و «بیلی» Bailey بوده، درست می‌نماید و ترجمان دیگر نادرست است؛ زیرا در «بن‌دهش» شانزدهمین سرزمین: «اودای ارنگ» خوانده شده که زمستان در آنجا گران (سنگین) است. در «وندیداد» این سرزمین به گونهٔ «اودای ارنگستان هروم» آمده که نشانهٔ ناحیهٔ شمال‌غربی ایران است. نکتهٔ مهم اینجاست که از زبان «نظامی گنجوی» می‌خوانیم ناحیهٔ «بردع»^۴ را در آغاز: «هروم» می‌گفتند.

بجز هیزم خشک و سیلابِ تر نسبینی در آن بیشه چیز دگر...

«هروم»ش لقب بود از آغاز کار کنون «بردع»ش خواند آموزگار

(۱) استورهٔ زندگی زرتشت، ۱۶۵.

(۲) زادسپرم دربارهٔ این رود نوشته است: رودی بود که «برهنه‌زن» یا «هَن» می‌خواندند؛ از آن‌روکه به‌سبب ستبری (پهن‌وری) و تیزی (سرعت)، زن را مگر اینکه برهنه شود، توان گذشتن از آن نبود. [بخش ۱۴]

(۳) دبستان مذاهب، ۷۶.

(۴) بردع همان «پرتو» یا بخش شمالی پارت است که امروزه در آذربایجان شمالی جای دارد.

برای آنکه دریاییم زرتشت از کدامین رودها گذشته است، می‌بایست رودی که در سرزمین ارنگ جاری بود، شناسایی شود و آشکار است که این رود را به همان نام ارنگ می‌خواندند. «ارنگ رود» آن است که از البرز به سرزمین سوریه که «شام» نیز خوانند، بیاید.^۱ «ارنگ» دجله تازان است در روز فرو - شدن. [فرودگاه خورشید، خاور، مغرب].^۲

«ب. فره‌وشی»:

اروند رود یا دجله از کوه‌های «توروس» Taurus در جنوب شرقی «الازیک» Elazig که از سرزمین‌های ارمنستان کهن و کشور ترکیه امروزی است، سرچشمه می‌گیرد و پس از آنکه بخش جنوب شرقی ترکیه را آبیاری می‌کند، وارد کشور عراق می‌شود... نام دجله در سنگ‌نوشته پارسی باستان: «تیگر» tigrā آمده است... به معنی: تند و تیز و سرکش.^۳

نام رود دیگری که در سرگذشت زرتشت آمده: «دائیتی» می‌باشد. رودی کم‌ژرفا که آب آن تنها تا گردن زرتشت می‌رسید^۴ و بیش از همه رودها دارای «خرفستر» بود.^۵ سرچشمه‌اش ایران‌ویج،^۶ در آذربایجان است. رود دائیتی آبهای تازنده را سرور است.^۷ رودباری از «گریوه دَمندان» از کوه «آسنوند» به آن می‌ریزد.^۸ و بخشی از کرانه دائیتی به نام «درجین زبار» خوانده می‌شد.^۹ با نگرش به ژرفای اندک دائیتی می‌توانیم آن را با رود ارس برابری دهیم. رودی که:

از کوه‌های «هزاربر» در جنوب «ارزروم» در مشرق ترکیه سرچشمه گرفته پس از

(۱) بن‌دهش (دستنویس هندی)، ۱۰۳.

(۲) گزیده‌های زادسپرم، ۱۰.

(۳) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: ایران‌ویج / اروند رود.

(۴) گزیده‌های زادسپرم، ۳۲.

(۵) خرفستر به جانور زیان‌بخش گفته می‌شد. خرفستران آبی چنین بودند: وزغ، مار آبی، زالو، هشت‌پا، سنگ‌پشت و...

(۶) ایران‌ویج: ایران‌شهر، مرکز ایران.

(۷) بن‌دهش، ۱۲۸، ۸۹.

(۸) گزیده‌های زادسپرم، ۳۵.

گریوه یعنی گریبان و گردنه کوه. از صفت «دَمندان» درمی‌یابیم که اشاره به کوهی آتشفشان است که امروزه «زندان سلیمان» خوانده می‌شود.

(۹) درجین نام یکی از شاخه‌های دائیتی بود. به نوشته «مهرداد بهار» اصل اوستایی‌اش «درجیه پائیتی زَبَرَه» به معنای «درجا آن سوی تپه»؛ نام رودی است. [پژوهشی در اساطیر ایران، پاره نخست، ۲۱۲]

گذشتن از سرزمین‌های ترکیه، ارمنستان و آذربایجان شمالی، در مرز به شکل قوسی که گودی آن به طرف ایران می‌باشد در سراسر شمال غربی کشور در جهت غربی - شرقی به سوی دریای خزر جریان می‌یابد... در نزدیکی «پل دشت» عرض آن حدود ۹۰ تا ۱۰۰ متر و گودی آن ۲ متر است. ولی در حدود «جلقا» این عرض تا ۳۰ متر و عمق آن تا ۴ متر می‌باشد.^۱

«مراد اورنگ»:

دو سوره «فرقان» و «ق»... از واژه «رَس» نام می‌برد و یکی از پیامبران را برای راهنمایی مردمان وابسته به کنار آن نشان می‌دهد... در بیشتر گزارش‌های بزرگ قرآن کریم و به‌ویژه در «تفسیر صافی»، واژه رس را رود ارس در آذربایجان دانسته‌اند. خوب می‌دانیم پیامبری که در کنار رود ارس یعنی در آذربایجان پیدا شده، به جز زرتشت کس دیگری نمی‌باشد.^۲

ای صبا گر بگذری بر ساحل رود ارس

بوسه ده بر خاک آن وادی و مشکین کن نفس

[حافظ]

همچنین به دلیل دشواریهایی در خواندن دستنویس‌های پهلوی، نام دو مکان به این گونه‌ها خوانده شده است:

* سرای روستا در «میناو» / میوان / روستای سرا (سراب) در مغان.

* گریوه «دمندان» / رود ارس.

«ویلیامز جکسن» در سفرنامه خود، روایات اهالی و نیز دیدگاه‌های خود را درباره زیستگاه زرتشت بیان کرده است:

در کوه «سهند»، تاقی غارمانند وجود دارد که می‌گویند غار زرتشت است؛ و در نزدیک «مراغه»، زیرزمین یا آتشگاهی هست که آنجا را پرستشگاه زرتشت می‌شمارند... در کوه بزوداغی (کوه گوساله) در شمال شرقی شهر اورمیه، مردم غاری را نشان می‌دهند و می‌گویند که زرتشت پیامبر در آنجا زیسته است... بنا به نوشته پهلوی «زادسپرم» محلی که پسرعموی زرتشت به دین نو گروید، جنگلی

(۱) جغرافیای کامل ایران، جلد یکم، ۳۷.

(۲) زمان زرتشت، ۳۶.

البته «اورنگ» این زرتشت را همان سپیتمان می‌داند.

بود در نیزارهای پستی که کنام گله‌های گراز است. این را نیز می‌دانیم که زرتشت مدتی از دوران جوانی خود را در ناحیه دریاچه اورمیه (در اوستا: چئچسته / چپچست) گذرانده است و سواحل جنوبی این دریاچه، از روزگاران کهن با نیزارهای وسیع پوشیده بوده است. نقشه‌های جغرافیایی امروز «جنگل نیزاری» را به طول تقریباً یک کیلومتر نشان می‌دهد. در این ناحیه نیز گله‌های گراز فراوان است و مردم محل، آنها را شکار می‌کنند.^۱

برآیند

الف) با گردآوری گزارش‌ها، هجرت پرماجرای زرتشت سوم را می‌توانیم بر سه دوره بدانیم:
I. پامفیلیا - حران - حلب.

II. آذربایجان (ارومیه - نسا - دینور) - پارس (استخر - فسا).

III. هند - چین - فرغانه - بلخ.

ب) زرتشت سوم در بلخ یا فسا کشته شد.

پ) وی دارای دختری بود به نام آناهید (آنائیس) که به همسری «توما» قیصر روم درآمد.

ت) براساس نوشته «ابوریحان بیرونی» در «آثارالباقیه» نام این زرتشت: «وارتوش» بوده است.

ث) در یک روایت از زرتشت هخامنشی به گونه «زرتشت اروند» یاد شده که می‌توان «اروند» را دگردیس ارمن (ارمنیوس پامفیلیایی) پدر زرتشت دانست.^۲

ج) به گزارش «زادسپرم» در چهل و هفتمین سال دین، زرتشت که ۷۷ سال و ۴۰ روز داشت، در ماه اردیبهشت، روز خور (یازدهم ماه) درگذشت. اگر چهل روز را از یازدهم اردیبهشت کم کنیم، زادروز زرتشت می‌شود: سی‌ام اسفند و یا اول فروردین. در کتاب دینکرد روز زایش زرتشت، دوشنبه است. با نگرش به ترجمه مهرداد بهار گویا زرتشت سوم در سی‌ام اسفند به دنیا

(۱) سفرنامه جکسن، ۷۹ و ۱۲۲ و ۱۳۸.

(۲) با حذف «د»، کلمه آوژند تبدیل به ارمن می‌شود. برای نمونه: کاتبان ایلامی میان «و V» پارسی با «م M» پارسی، تمایزی نمی‌گذاشتند. [تاریخ کیش زرتشت، جلد دوم، ۲۰۶] اروند مصحف ارمن است. مقصود از تصحیف، تغییری است که از راه گوش و کتابت حاصل شده، نه به واسطه تغییر طبیعی زبان در زمان. [داستانهای ایران قدیم، ۱۱۶].

آمده بود:

آن گونه پیداست که [زرتشت با] به سر رسیدن سی سال از زادنش فراز [که اندر]
ماه اسفندارمذ و روز انیران [بود]...

چ) «زادسپرم» به نگاره و تصویر زرتشت به اندازه سه نای و نیم در آتشکده «فرمگر» اشاره کرده^۱
که احتمالاً از آن «زرتشت سوم» بوده است. وی همچنین از دو گاهشمار یاد کرده که می توان از آن
همین زرتشت دانست:

۱. زمان منوچهر، هنگامی که افراسیاب جلو بارش باران را گرفت = ۵۲۸ سال پیش از همسخنی
زرتشت با هرمزد.

رستم که در زمان منوچهر زاده شده بود، به اسفندیار (= زمان گشتاسپ) می گوید:

ز ششصد همانا فزونست سال که تا من جدا گشتم از پشت زال

[شاهنامه: پاسخ رستم به اسفندیار]

۲. جنگ توران برضد ایران در زمان پادشاهی کاووس، در زمین نوازک (بلخ) = ۳۰۰ سال پیش از
همسخنی زرتشت.

۳. زایش زرتشت = ۱۱۰ سال پس از پادشاهی لهراسپ. [و جرکرد دینی]

(۱) «فرن‌بغ دادگی» آتشکده فرمگر را در «مان گیوگان» و یا «کومش» دانسته است.

در تحصیل علم حساس و مویستی و زنده نگه داشتن آموخته‌ها و به دست آوردن دستاوردهای علمی و فرهنگی.

۷۸

تاریخ کیش، جلد سوم، ۶۷۲.

تاریخ کیش، جلد سوم، ۶۷۲.

دیدارهای زرتشت

تاریخ کیش، جلد سوم، ۶۷۲.

در سال اول کورش، پادشاه فارس، تا کلام خداوند به زبان ارمیا کامل شود، سال اول کورش را خداوند روح کورش پادشاه فارس را برانگیخت... [کتاب دوم تواریخ ایام، ۲۶:۲۲] زرتشت که در آن سال خداوند به یاری چه کسی روح کورش را برانگیخت؟ براساس یک سند بسیار مهم یعنی کتاب کیش روح «در باره طبیعت» از دیدار زرتشت پامفیلیایی با کورش سخن رفته است: «پروکلوس» جزییات گفتگوهای زورواستر با کورش را نیز در میان کتاب آورده کورش، چون است که است.

و در سال اول کورش، پادشاه فارس، تا کلام خداوند به زبان ارمیا کامل شود، سال اول کورش را خداوند روح کورش پادشاه فارس را برانگیخت... [کتاب دوم تواریخ ایام، ۲۶:۲۲] زرتشت که در آن سال خداوند به یاری چه کسی روح کورش را برانگیخت؟ براساس یک سند بسیار مهم یعنی کتاب کیش روح «در باره طبیعت» از دیدار زرتشت پامفیلیایی با کورش سخن رفته است: «پروکلوس» جزییات گفتگوهای زورواستر با کورش را نیز در میان کتاب آورده کورش، چون است که است.

اگر از دیدار زورواستر یا زرتشت پامفیلیایی با کورش سخنی نرفته بود، هرگز این نگره را پیش از زرتشت نمی کشیدیم که او با زرتشت «گشتاسپ نامه»، یگانه است. کورش، حلقه اتصال و پیوندگار همه زرتشتیان و گزارشهای یاد شده می باشد.

(۱) در داستان گشتاسپ آمده که تاق کاخش شکافته می شود و زرتشت از آسمان فرود می آید. فارسی آمده که روایت رومانیایی، کورش در پرستشگاهی بود که ناگاه تاق شکافید و ستاره ای زوین (= زرتشت) برش فرود آورد. هویدا شد و گفت که از سوی خورشید بزرگ (= هرمزد) فرستاده شده است. هویدا شد و گفت که از سوی خورشید (۲) در کتاب دانیال از زبان وی آمده که در سال سوم پادشاهی کورش: روز بیست و چهارم ماه اول من برگتار نهر عظیم یعنی دجله بودم. و چشمان خود بیست و چهارم ماه را برافراشته دیدم که ناگاه مردی ملبس به کتان که کمربندی از طلای اوفاز برافراشته دیدم که کمر خود داشت. و پیگر او مثل زیرجد، و روی او مانند برق، و چشمانش مثل خورشید داشت و پیگر او مثل زیرجد، و روی او مانند برق، و چشمانش مثل خورشید داشت.

شعله‌های آتش، و بازوها و پاهایش مانند رنگ برنج صیقلی و آواز کلام او مثل صدای گروه عظیمی بود.

این فرستاده آسمانی و باشکوه، چه کسی جز زرتشت می‌توانست باشد؟ وی به دانیال می‌گوید:

- رئیس مملکت فارس بیست و یک روز یا من مقاومت نمود و میکائیل که یکی از رؤسای اولین است، به اعانت من آمد و من در آنجا نزد پادشاهان فارس ماندم... و در سال اول «داریوش مادی»^۱ من نیز ایستاده بودم تا او را استوار سازم و قوت دهم.

نامه‌های پهلوی نیز از مقاومت و خودداری گشتاسپ از پذیرش کیش زرتشت سخن رانده‌اند و گفته‌اند که سرانجام به یاری فرشتگان (ایزدان) گشتاسپ به دین زرتشت درآمد.

چون شهنشاه بر تخت نشست و زرتشت به پیشگاه آمد، دربان دوان آمد که:

- چهار سوار سبزپوش بر در هستند با زین‌افزار کارزار، هر یک به کردار کوهی روان، خفتان و برگستوان دارند.

گشتاسپ از زرتشت پرسید که:

- اینان چه کسانی هستند؟

زرتشت هنوز پاسخی نداده بود که سواران از بام فرود آمدند و به سوی تخت شاه رفتند. اینان که بهمن و اردیبهشت و آذرخراد و آذرگشسپ بودند، به گشتاسپ

(۱) اگر چه برخی از پژوهشگران «داریوش مادی» را افسانه‌ای و یا برابر «داریوش بزرگ» پسر گشتاسپ دانسته‌اند، اما بر پایه تورات، وی شخصیتی تاریخی بوده که پیش از «کوروش بزرگ» به پادشاهی رسیده بود و همه‌جا داریوش مادی و کورش به ترتیب یاد شده‌اند:

داریوش مادی در حالی که شست و دو ساله بود، سلطنت را یافت. [۱: ۶] دانیال در سلطنت داریوش و در سلطنت کورش فارسی، فیروز می‌بود. [۲۹: ۶] داریوش بن اخشورش که از نسل مادی‌ها و بر مملکت کلدانیان پادشاه شده بود. [۱: ۹]

اگر اخشورش را برابر با کواکسار (کی‌اکسار) بدانیم، آنگاه روایت تورات همخوانی دارد با گزارش گزنفون در کتاب «سیرت کورش کبیر» که آورده‌میش از کوروش، «دلی‌اوت» «کواکسلو مادی» به پادشاهی رسیده بود. یادآور می‌شود که «اخشورش» و «اکسار» یک نام با دو خوانش (تلفظ) می‌باشد. ای بسا که در داستانها همین کواکسار به گونه قیصر روم درآمده باشد.

به نوشته احمد حامی: امپراتوران روم به تقلید پادشاهان کیان، خود را کیسر (کی = بزرگ + سر) نامیدند. کیاکسار پادشاه ماد هم نامش «کیاکیسر» بود. این واژه در زبان سریانی: قیصر شده و به عربی رفته است.

Kaiser آلمانی هم باید همان کیسر ایرانی باشد. [بغ مهر، ۷۶]

گفتند: ما هر چهار، فرستاده ایزدیم به نزد تو. ایزد گوید که: زرتشت را نکودار و او را در خطر مینداز که زرتشت فرستاده من است و جهانی را به فرمان او داده‌ام.^۱

(۳) چرا در گزارش‌های دینی، گشتاسپ به جای کورش نشسته است؟ یکی از پاسخ‌ها این است که گشتاسپ پدر داریوش یکی از سرداران نزدیک به کورش بزرگ، به‌شمار می‌رفت. وی که در کتاب «گزنقون» به گونه «هیستاسپ» خوانده شده، یکی از آزادمردان پارس بود. در جنگ با «کراسوس» فرماندهی جناح چپ لشکر کورش را به عهده داشت. پس از آن، کورش، هیستاسپ (گشتاسپ) را با سپاهیانی به «فریگیه» که در کنار هلس پونت (داردانل) واقع است، فرستاد. امیر فریگیه تسلیم شد. هیستاسپ پادگان محکمی در قلاع آنها گذاشت و خود رهسپار گشت. و نه تنها سربازان پارسی، بلکه گروهی از جنگاوران فریگی را همراه برد. کورش، هیستاسپ را دوست خود می‌دانست و دومین جایگاه دربار از آن وی بود. و سرانجام، این کورش بود که آیین عقد میان هیستاسپ با دختر «گوبریاس» آشوری را برگزار می‌کند.^۲

در شاهنامه، نقش هیستاسپ با لهراسپ پدر گشتاسپ است که از سوی کیخسرو (= کورش) در کرانه‌های غربی خزر: «الانان» و «غرجه» (گرجستان؟) و کوه قاف (قفقاز) به نبرد با دشمنان پرداخت و حوزه فرمانروایی‌اش در باختر (شمال) بود.

سوی باختر تا به مرز خزر همه گشت لهراسپ را سربه‌سر

از دیگر نامورانی که با زرتشت سوم دیدار داشته‌اند، فیساغورس دانشمند یونانی بوده است. مورخانی که از این دیدار سخن رانده‌اند چنینند:

○ پورفیری Porphyry / زندگینامه فیساغورس: او (فیساغورس) در بابل با دیگر کلدانیان معاشرت کرد و به محضر زاراتس (زرتشت) رسید. زاراتس وی را تطهیر کرد و تعلیم داد.

○ الکساندر پولی هیستور: فیساغورس از شاگردان «زرتشت آشوری» بود.

○ آریستوگنوس Aristoxenos: فیساغورس نزد زاراتس (زرتشت) کلدانی رفت. وی آموخت: کائنات نوایی آهنگین است. اگر خورشید در مسیر دوره‌ایش اینچنین آهنگین می‌نماید، از همین رو است.^۳

«جرج سارتون»:

چون در سال ۵۲۵ ق.م کبوجیه مصر را گشود، فیساغورس همراه وی به بابل

(۱) زراتشت‌نامه (برگرفته از: استوره زندگی زرتشت، ۱۸۴).

(۲) بنگرید به: سیرت کورش کبیر، ۱۵۲ و ۲۶۹ و ۲۸۹ و ۳۱۹ و ۳۲۷ تا ۳۴۱.

(۳) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۴۷۴ و ۷۱۴.

رفت و مدت دوازده سال در آنجا ماند و به کار تحصیل علم حساب و موسیقی و مدت می‌گذشت
سایر علوم مغان پرداخت.^۱

«اوتا کر کلیما» *O. Klima*:

در سال ۱۸۲۴ میلادی یک کتیبه دوزبانه فنیقی - یونانی کشف گردید... در بالای آن ۱۸۱۲ میلادی
این کتیبه، پنج حرف از حروف الفبای فنیقی به صورت Yhwه به چشم می‌خورد. پنج حرف
می‌خورد. در زیر این حروف، تصویری منقوش است که یک ارابه دو چرخه دارد. در زیر این
بالدار را نشان می‌دهد. دو مشعل در قسمت جلو ارابه، روی لبه فوقانی بدنه آن قرار داده شده
قرار دارد و دو مار، ارابه را می‌کشند. در زیر این تصویر یک تاریخ یونانی بدین صورت دیده می‌شود:
شرح دیده می‌شود: «در سومین سال هشتاد و ششمین المپیا»؛ که طبق تقویم یونانی در سال
مسیحی برابر است با سال ۴۳۳-۴۳۴ میلادی.

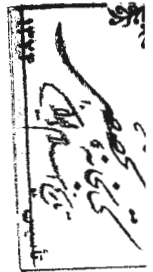
ترجمه «شروود فوکس» *Fox* از این کتیبه چنین است:
اشتراک اموال و زنان، شالوده عدالت الهی را تشکیل می‌دهد و برای آن مردان که در میان
نیکی که از میان توده ناآگاه عوام برگزیده شده‌اند، صلح کامل را به ارمغان آورده‌اند،
می‌آورد. جامعه‌ای که زرتشت و فیساغورس، این بهترین آموزگاران دینی، مورد احترام آن بوده‌اند،
تأیید قرار داده‌اند. باید روش زندگی اشتراکی را به مرحله عمل درآورد.
کتیبه دیگری به زبان یونانی نیز به دست آمد:

در بالای این کتیبه، علامت مدوری دیده می‌شود که در داخلش صلیبی همواره با نام *Osiris*
حروف نام «اوزیریس» *Osiris* در زوایای آن به چشم می‌خورد. روبروی دایره نام *Simon*
واژه *Simon* و پشت صلیب، واژه *Kouran (aios)* (شمعون قیروانی) نوشته شده است.^۲

آیا این سیمون یا شمعون همان «سمی» نیست که در تاریخ طبری به گونهٔ همنیار زرتشت یاد شده
شده؟

«تاریخ طبری»:

بعضی‌ها گفته‌اند که یکی از بنی اسرائیل که «سمی» نام داشت به پیمبری سویی ها گفته‌اند که
بشتاسب [گشتاسب] مبعوث شده بود و سوی بلخ رفت و به شهر درآمد. و بشتاسب [گشتاسب]
زراشت پیمبر مجوس و جاماسب دانا پسر «فحد» بنشست. و «سمی» به عبرانی است پیمبر مجوس

(۱) تاریخ علم، ۲۱۲.

(۲) تاریخ مکتب مزدک، گفتار هشتم.

(۱) تاریخ علم، ۲۱۲.

(۲) تاریخ مکتب مزدک، گفتار

سخن می‌کرد و زرادشت این زبان را آموخته بود و گفتار «سمی» را به فارسی می‌نوشت و جاماسب ناظر آنها بود و از این رو، وی را جاماسب دانا گفتند. گویند که بشتاسپ و پدرش لهراسپ دین صابیان داشتند تا وقتی که «سمی» و زرادشت دین خویش را بیاوردند و این، به سال سی‌ام پادشاهی بشتاسپ بود. یادآور می‌شود که دیدارهای زرتشت با حکیمان و فیلسوفان هندی و بابلی و غیره و مناظرات ایشان، مربوط به زرتشت سوم است چرا که در زمان سپیتمان، در آن دوران دور دست تاریخ، هنوز کشورهای هند و بابل و روم پدید نیامده بودند. از آنجا که در پهنهٔ تاریخ با سه زرتشت روبرو هستیم، به درستی نمی‌دانیم مغان پیشگام و نیز شاگردان و جانشینان زرتشت‌ها در چه دوره‌ای می‌زیستند و به کدام زرتشت وابسته‌اند؛ هرچند که بیشترین احتمال به سود زرتشت سوم یا هخامنشیست. دیگر دیدارهای زرتشت سوم را می‌توان در گفتار ۲۹ یافت.

«آذرتاشی آذرنوش»:

لغت‌شناسان اسلامی اصل واژهٔ «مجوس» را «مینج گوش» یعنی «مردی که دارای گوش‌های کوچک است» ذکر کرده‌اند و می‌نویسند مردی به این نام قبل از زرتشت به انتشار آیین مجوس پرداخته بوده است.^۱

«برهان قاطع»:

گومست: نام کتابی است که بر پیغمبر مجوسان که «جَومست» نام داشت، فرود آمده بود. گویند آن کتاب را هفتاد شتر برمی‌داشت. مجوسان آن پیغمبر را کشتند و آن کتاب را سوختند.^۲

«راجر بک» Roger Beck:

استانس [دانشمند هخامنشی] از حکیم ایرانی با اعتباری که پیش از این می‌زیسته و «سپ‌هار» (شاهپور؟) نام داشته، سخن می‌گوید که او بر ستونی، عقابی برنزی نهاده بود که هر روز در چشمه‌ای زلال غوطه می‌خورد و دوباره نو می‌شد.^۳

زرتشت در کودکی آموزگاری داشت به نام «برزین کروس».^۴ «پلینیوس» در کتاب «تاریخ طبیعی» برای زرتشت آموزگاری قائل شده به نام «آگوناسس» Agonsases که می‌تواند همان «آزوناس» یاد

(۱) راه‌های نفوذ فارسی در فرهنگ و زبان تازی، ۱۹۲.

(۲) آیا «جومست» یا «گومست» یادواره‌ای از «گنومات مغ» است؟ آیا کتاب او با او ستا اشتباه نشده است؟

(۳) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۷۲۵.

(۴) از این آموزگار، تنها در «زراتشت‌نامه» یاد گردیده است.

شده در سفرنامه فیساغورس باشد.^۱ به نوشته «زادسپرم» زرتشت در بیست سالگی، فردی پارسا به نام «آثوروی دده» را سرمشق خود قرار داد. و در کتاب «تاریخ الحکما» از زبان زرتشت آمده که: به خدمت عرش فوریس (عرش حکیم) رسیدم و مصاحب گردیدم؛ و او تارک دنیا بود. پس حکمت را از او وارث شدم.

شاگردان و جانشینان زرتشت

I. در گزارش های پهلوی^۲

۱. میدیوماه
۲. پُرسْتگاو (پُرسیتوت)
۳. فرشوستر
۴. جاماسپ
۵. پسران زرتشت و...

II. به روایت دیوگنس^۳

۱. اوستانس Ostanes (با لقب: استرامپ سیخوس Astramp Sichus)
۲. گوبریاس Gobryas
۳. پازاتاس

III. روایت های دیگر^۴

۱. اپوس کروس Apuscorus
۲. اپوسوروس Apusurus
۳. زرت اشتر مادی Zaratashttra
۴. مرمروس Marmarus
۵. اربان تی فکرس Arbantiphocus

(۱) هاشم رضی احتمال داده است که نام آگوناسس تحریف نام «اورمزدس» یا «هورامزدا» باشد. [تاریخ مطالعات دینهای ایرانی، ۱۸۵]. اما این نگرش درست نیست.

(۲) دینکرد، بندهش، و...

شماره I درباره زرتشت یکم و شماره های II و III درباره زرتشت سوم می باشد.

(۳) تاریخ مطالعات دینهای ایرانی، ۱۴۸ و ۱۴۹.

(۴) آیین مهر (میتراثیسم)، ۱۸۸.

در شهر باستانی «مبوگ» Mabug که در جلگه‌ای نه‌چندان دور از کرانه غربی فرات (در سوریه) جای داشت، پرستشگاه نامداری بود به نام «آترگتیس» Atargatis. بنا به داستان شگفت‌آوری از دوره امپراتوری رومیان، کاهنان آترگتیس یکی از پیکره‌های پرستشگاه خود را همان زرتشت می‌دانسته‌اند. آنان می‌گفتند جنگلی که شهر را فرا گرفته بود، گوشه عزلتی بوده که زرتشت در آنجا با خود خلوت می‌کرده است. «لوسان» می‌گوید که مردم ماد از جمله کسانی بودند که از سرزمین‌های دور دست برای آن نیایشگاه بزرگ، احجار کریمه (سنگهای گرانبها) ارمغان می‌آورده‌اند. داستانی هم رواج داشت که زرتشت با کاربرد نیروی افسونگری خود، ارواح پلیدی را که در چاه آب دژ «مبوگ» جای گزیده بودند، زندانی می‌کند. می‌گفتند که این کار را همراه با مجوس تراکیه‌ای یعنی «اورفئوس» انجام داده بوده است.

در اثری به نام «کتاب الموالد» که ترجمه عربی از متنی ساسانی می‌باشد و منسوب به زرتشت است، وی درباره خود می‌گوید که احکام نجوم را نزد مغی به نام ایلئوس (Iliys (Aelius در حران (شهری واقع در مرزهای شرقی سوریه و مرکز مشهور ستاره‌پرستان) فرا گرفته بوده است.^۱

نکته‌های مهم و چشمگیر در گزارش یاد شده اینست که:

- ۱- نام «آترگتیس» را می‌توان یادواره‌ای از «آدرگشسپ» دانست؛ آتش مقدسی که به این نامها نیز خوانده شده: آتورگشسپ، جشنسف، ویشسپ، اتروگشسپ و...
- ۲- به دنبال دستبرد جهودان و تازیان در نوشته‌های دیرین، می‌بینیم که «ایلئوس مغ» به گونه «الیاس یهودی» یا «ایلیا» درمی‌آید!

عبرانیان براین عقیده‌اند که زرتشت از شاگردان «الیاس نبی» بود؛ و خود او در کتاب «موالد» گفته که در جوانی، در شهر حران، نزد «البوس حکیم» درس می‌خواند، و رومیان گویند که زرتشت از اهل «موصل» بود و مقصد ایشان از کلمه موصل، از حدود آذربایجان تا حدود موصل است... حق این است که زرتشت، آذربایجانی بود زیرا در کتاب «موالد» می‌گوید که با پدر خود به حران آمد و شد می‌کرد و «البوس حکیم» را ملاقات کرد و از او استفاده نمود.^۲

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۴۵۲ و ۴۵۳ و ۶۸۲.

(۲) آثار الباقیه، ۳۰۰ و ۳۰۱.

ایلیا در زمان «آخاب بن عُمری» پادشاه اسرائیل (۸۵۳ تا ۸۷۴ ق.م) می‌زیست. مردی بلندگسو بود و کمربند چرمی بر کمرش می‌بست. هنگامی که در کناره نهر «کَریت» در مقابل اردن پنهان شده بود، غراب‌ها بامداد و شامگاه برایش خوراک می‌آوردند. آنگاه که به خانه بیوه‌زنی رفته بود، اهل خانه تا چندین روز از آرد و روغن اندکی که داشتند، غذا می‌پختند و آن ذخیره، کم نمی‌شد. زمانی که پسر بیوه‌زن می‌میرد، خداوند نیایش ایلیا را اجابت می‌کند و پسر دوباره زنده می‌شود. وی با پرستندگان «بعل زَبوب» خدای «عَقرون» ستیز سختی داشت و بر ایشان آتش آسمانی نازل کرد. گستره سیر و سفر او چنین بود: صَرْفَه (صیدون)، سامره، کوه کَرْمَل، نهر فیشون (فرات) یَزْرَعیل، بئر شَبَع (یهودا)، کوه هوریب، بیابان دمشق، بیت‌ئیل، اریحا، رود اردن.

و «ایلیای تَشَبی» که از ساکنان «جلعاد» بود... گفت: ... در این سالها شبنم و باران جز به کلام من نخواهد بود.

... مذهبِی به نام یهوه بنا کرد... و هیزم را ترتیب داد و گاو را قطعه قطعه نموده آن را بر هیزم گذاشت... و در وقت گذراندن هدیه عصری [قربانی شامگاهی] ایلیای نبی نزدیک آمده گفت: ... مرا اجابت فرما ای خداوند.

... آنگاه آتش یهوه افتاده، قربانی سوختنی و هیزم و سنگها و خاک را بلعید. [کتاب اول پادشاهان، باب ۱۷ و ۱۸] واقع شد که «ایلیا» و «الیشح» از «جلجال» روانه شدند... پس ایلیا ردای خویش را گرفت و آن را پیچید و آب را زده؛ که به این طرف و آن طرف شکافته شد و هر دوی ایشان بر خشکی عبور کردند... و چون ایشان می‌رفتند و گفتگو می‌کردند اینک اربابه آتشین و اسبان آتشین، ایشان را از یکدیگر جدا کرد و ایلیا در گردباد به آسمان صعود نمود.

[کتاب دوم پادشاهان، باب ۲]

شگفت کاریهای ایلیا را در گزارش‌های مربوط به زرتشت و مغان می‌توان نگرست. کسانی که می‌توانستند باران آوری کنند و آسمانها را درنوردند. پیش از این دیدیم که زرتشت سوار بر اربابه آتشین به پیشگاه گشتاسپ آمد. همچنین وی می‌توانست با پدید آوردن گذری خشک در دل آبهای خروشان، بی‌گزند از رود بگذرد. به نوشته «پائوسانیاس»:

مغان در مهراب چوب خشکی می‌نهادند و به خواندن ورد ویژه‌ای می‌پرداختند که سبب می‌شد چوبهای خشک، خودبه‌خود آتش بگیرند و فروزان شوند.^۱

زرتشت‌ها، به‌ویژه زرتشت سوم، دارای تجربیاتی ماوراءالطبیعی بودند و سفرهایی به فراسوی این جهان مادی داشتند. در «زندبهن یسن» آمده که اورمزد، خرد همه‌آگاه (عقل کل) را به شکل آب بر دستان زرتشت ریخت و زرتشت پس از نوشیدن آب، هفت شبانه‌روز به خواب رفت و روانش آسمان را درنوردید. چون از خواب برخاست:

اورمزد به سپیتامان زرتشت گفت که: به خواب خوشی که اورمزد داد، چه دیدی؟

زرتشت گفت که: ای اورمزد، ای مینوی افزونگر و دادار جهان مادی؛ توانگر بسیار خواسته (ثروتمند) دیدم که به تن (درگیتی) بدنام و روحش گرسنه و نزار در دوزخ بود و مرا خوش نیامد. و درویشی بی‌چیز و بیچاره دیدم که روحش فربه (شاد) و به بهشت بود و مرا خوش آمد. [۱۶-۳:۶]

چنین گفت پس مرد پاکیزه‌دین	به دارنده آسمان و زمین
که دیدم بسی را خداوند مال	روان‌ها به دوزخ میان و بال
چو از نعمت او نکردند شکر	بر اهرمن گفت بایست عذر
بدیدم بسی خلق بی سیم و زر	شب و روز در خدمت دادگر
به خشنودی آنچه دیدش ز ریب	نیاسود از شکر او روز و شب
روانِ ورا در بهشت برین	بدیدم به جایی که بُد مهترین

[زرتشت‌نامه]

«زادسپرم» از سفر آسمانی زرتشت، این‌گونه سخن رانده است:

هنگامی که نود گام پیمود، انجمن هفت امشاسپند را دید. و چون به

بیست و چهار پای امشاسپندان رسید، به سبب روشنی بزرگ امشاسپندان، آنگاه سایه خویش را بر زمین ندید... [هرمزد] در همان دیدار نخستین، آسمان را با روشنی بزرگ و درخشش نشان داد... [هرمزد] بلندای خویش را که به اندازه آسمانها بود، نشان داد. او سر به برترین آسمان داشت و پای به آسمان فرودین و دستانش به هر دو سوی آسمان می‌رسید.

همچنین در نوشتارهای پهلوی اشاره شد که زرتشت با ارواح جم و کرشاسپ گفتگو کرده است. یک رساله به زبان قبطی به دست آمده که نام «زوستریانوس» Zostrianos را بر آن نهاده‌اند و در واپسین برگش نوشته شده که «تعلیمات زرتشت» می‌باشد.

رساله به شرح دیدار «فرشته معرفت ابدیت مطلق» می‌پردازد. وی راهنمایی سیاحت در آسمانها را بر عهده می‌گیرد. زوستریانوس در اثنای صعود به طبقات گوناگون افلاک با اسم نیروهای فلکی تعمید می‌یابد و از روابط انبوه ساکنان افلاک [ارواح؟] آگاه می‌شود. عالی‌ترین موجود فلکی: «روان نیرومند سه‌گانه ناپیدا» است. این تجلی فلکی شامل باکره «باربلو» Barbelo و سه عصر یا «ایون» بزرگ (ایون نهان، ایون پدیدار، ایون خود زاییده) و دیگران بسیاری است. پس از این تجربه شکوهمند فلکی، زوستریانوس به عالم محسوسات مراجعت می‌کند؛ فراگرفته‌های خود را بر سه لوح می‌نویسد و به وعظ درباره رستگاری رهایی‌بخش روشنایی و معرفت، و نجات مردانگی [انسانیت؟] می‌پردازد.^۱

«افلاتون»:

روایتی است از مردی بیدار دل به نام «ار» Er فرزند آرمینوس اهل پامفیلیا.^۲ «ار» در هنگام جنگ از پای درآمد. پس از ده روز که اجساد کشتگان را برمی‌داشتند، دیدند با اینکه همه جسد‌ها روی به پوسیدگی نهاده، جسد او همچنان تازه است.

(۱) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۶۹۵.

(۲) در سواحل جنوبی و غربی آسیای صغیر یعنی از خلیج «ایسوس» تا دهانه رود «مئاندر»، دولت‌های سیلیسی، پامفیلی، لیس، کاری، قرار داشتند که هر یک به نوبه خود در سرنوشت امپراتوری‌های بزرگ شرق نزدیک، شریک بوده‌اند... سرزمین پامفیلی میان سیلیسی و لیس قرار گرفته بود و بنابر روایات قدیم، یونانی‌ها پس از خلیج «تروا» در این ناحیه استقرار یافتند. منابع طبیعی پامفیلی بسیار کم و خلیج آنتالیا (آدالیه) که در آن مملکت قرار داشت، پناهگاه کشتی‌های مختلف بود که به این حدود، رفت و آمد می‌کردند. [تاریخ ملل قدیم آسیای غربی، ۳۰۵ و ۳۰۷]

جسد را به خانه‌اش آوردند و روز دوازدهم که روی تل هیزم نهادند تا بسوزانند، «ار» زنده شد و برخاست و آنچه در جهان دیگر دیده بود، حکایت کرد:

- چون روحم از تن جدا شد، با گروهی از ارواح دیگر به راه افتادیم و به جایی رسیدیم که تا کنون هیچ آدمی به آن راه نیافته است... داورانی نشسته بودند که دربارهٔ نیک و بد اعمالِ مردگان، داوری می‌کردند. حکمی را که دربارهٔ عادلان می‌دادند بر لوحی می‌نوشتند و لوح را بر سینهٔ آنان نصب می‌کردند و سپس آنان را به سمت راست می‌فرستادند تا راه آسمان پیش گیرند. لوحی که شرح کارهای نکوهیدهٔ آنان بر آن نوشته بود، بر پشت می‌آویختند و به سمت چپ می‌فرستادند و به اعماق زمین، روانه می‌کردند.^۱ چون نوبت به من رسید، گفتند: - وظیفهٔ تو این است که به میان آدمیان برگردی و هرچه در اینجا می‌بینی به آنان بگویی...

ارواحی از زمین درآمدند که به گرد و غبار و پلیدی، آلوده بودند... گریان و زاری‌کنان از رنج‌هایی که در زیر زمین کشیده بودند و از سفر هزار سالهٔ مشقت‌باری که پشت سر گذاشته بودند، حکایت‌ها می‌کردند. و ارواحی که از عالم بالا آمده بودند، از خوشی‌های بی‌کران و زیبایی‌های وصف‌ناپذیری که در طی سفر آسمانی دیده بودند، سخن می‌گفتند... هر کس برای هر ستمی که به کسی کرده است، کیفری جداگانه می‌بیند.

به روایت «ار» ارواحی که دوباره به زمین بازمی‌گردند و زندگی نوینی را (با فراموشی زندگی پیشین) آغاز می‌کنند، چنین می‌شنوند:

- شما هر یک سرنوشت خود را خواهید گزید... قابلیت، خاص هیچ کس نیست بلکه هر که آن را محترم بدارد از آن بهره‌ای بیشتر خواهد داشت و هر که به آن

(۱) و نامهٔ عمل هر انسانی را در گردن او آویختیم و روز قیامت کتابی برای او به در آوریم که گشوده‌اش ببیند. [قرآن، ۱۷: ۲۳] و نامهٔ اعمال نهاده شود. پس گناهکاران را بینی که از آنچه در آن هست، ترسانند. [۱۸: ۴۹] چه کسانند یاران دست راست؟ در میان درختان سدر بی‌خار... و سایهٔ گسترده و آبهای ریزان و میوه‌های فراوان... چه کسانند یاران دست چپ؟ در بادی گرم و آبی جوشان باشند و در سایه‌ای از دود سیاه. [۴۳-۲۷: ۵۶، ترجمه: رهنما].

آنان [دیـنوران] را به سمت راست می‌ایستاند و همراه با ایزدان به شادی می‌ایستند. و بدکرداران را از دینوران جدا می‌کند و آنان را به سمت چپ می‌ایستاند و آنان را نفرین می‌کند. [مانی: شاپورگان، ۱۰]

بی‌اعتنا بماند، بهره‌اش کمتر خواهد بود. هر کس مسئول انتخاب خویش است و خدا در این باره تقصیری ندارد... کسی که در انتخاب شیوه زندگی، از خرد پیروی کند و زندگی را به جدیت و مراقبت به پایان ببرد، سرانجام نیکی خواهد داشت... هر که در آغاز زندگی نوین دل به دانش ببندد، نه تنها زندگی در این جهان را با نیکبختی و خرسندی به سر می‌برد، بلکه در طی سفری هم که از اینجا به جهان دیگر و دوباره از آنجا به این جهان می‌کند، سختی نمی‌بیند.^۱

«استفان پانوسی»:

«دویسن» Paul Deussen نگاه‌اشته بود: بنا بر «کلمن اسکندری»، ار Er مزبور کسی جز زرتشت نبوده است... «ویندیشمن» Windischmann داستان «ار» را دلیلی می‌یابد برای تأثیر ایران بر افلاتون... «یوهانس گفکن» Johannes Geffcken به بررسی دقیق آن تقابل و تطابقی روی می‌آورد که داستان مربوط به «ار» با «بهمن‌یشت» ایرانی دارد: چنان شبیه به یکدیگر هستند و احوال خاص مربوط به آخرت را چنان کامل بیان می‌کنند که نمی‌توان آنها را از یکدیگر مستقل پنداشت. در اینجا ما باید افلاتون را متأثر از جهانبینی ایرانی تلقی کنیم و تماس نزدیک افلاتون با تعالیم ایرانی در اینجا مجدداً تأیید می‌شود.^۲

«مری بویس»:

در کتاب «درباره طبیعت»، زورواستر گزارش می‌دهد که خود او در دنیای دیگر آموزش دیده بود. آنگونه که «کلمنت» Clement گزارش می‌کند، شرح با این واژه‌ها شروع می‌شود:

- این چیزها را من نوشتم؛ من زورواستر پسر «ارمینوس» که از نژاد مردم «پامفیل» هستم که در جنگ کشته شد؛ آنچه را که از دنیای زیرین، از خدایان آموختم.^۳

گویا نام ارمینوس دستمایه‌ای شد تا پدر زرتشت پامفیلیایی به سیمای «ارمیای نبی» درآید!

«این اثیر»:

بعضی از اهل کتاب گفته‌اند که زرتشت از اهل فلسطین بود و در خدمت خاص

(۱) دوره آثار افلاتون، ۱۲۷۷ به بعد.

(۲) تأثیر فرهنگ و جهانبینی ایرانی بر افلاتون، ۱۷ و ۲۳ و ۲۸.

(۳) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۶۶۴.

یکی از شاگردان ارمیای پیغمبر بود. و چون به او خیانت کرد و دروغ به او بست، مورد نفرین قرار گرفت و به بیماری برص دچار شد و به آذربایجان رفت و دین مجوس را بنیان نهاد.^۱

«فضل الله بن عبدالله قزوینی / تاریخ معجم»:

او شاگرد یکی از تلامذه ارمیا بود. چون مدتی خدمت او کرد و از کلمات او بعضی به تلقف^۲ یاد گرفت و آن را به عبارتی نیکو ایراد نمود و از سر خذلان،^۳ عنان به دست شیطان داد و داعیه اخبار از مغیبات کرد... تا به طرف آذربایجان افتاد و آنجا بنای دعوت نهاد... و گفت:

- من پیغامبرم و روح القدس مرا بر کشف اسرار غیب مدد می نماید و از حضرت یزدان وحی و پیغام به من می آورد.^۴

در تورات از روایات یاد شده سخنی نیست و برعکس، بازتاب استوره زرتشت را در رخسار ارمیا، نبی امت ها، می بینیم:

کلام ارمیا ابن حلقیا؛ از کاهنانی که در «عناتوت» در زمین «بنیامین» بودند... پس کلام خداوند بر من نازل شده، گفت:

- قبل از آنکه تو را در شکم، صورت بندم، تو را شناختم و قبل از بیرون آمدن از رحم، تو را تقدیس نمودم و تو را نبی امت ها قرار دادم.

پس گفتم:

- آه ای خداوند یهوه؛ اینک من تکلم کردن را نمی دانم، چونکه طفل هستم.

... پس کلام خداوند بر من نازل شده گفت:

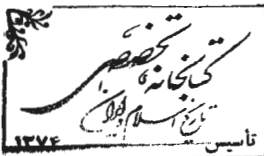
- ای ارمیا، چه می بینی؟

گفتم: شاخه ای از درخت بادام می بینم.

خداوند مرا گفت:

- نیکو دیدی، زیرا که من بر کلام خود دیده بانی می کنم تا آن را به انجام رسانم.

[کتاب ارمیای نبی، باب یکم]

(۱) اخبار ایران، ۳۳.

(۲) تَلَقُّف: زود فرا گرفتن سخن و گواریده شدن.

(۳) خذلان: درماندگی.

(۴) برگرفته از: مزدیسنا و ادب پارسی، جلد دوم، ۳۴۷.

* مسیح خداوند که نفخه بینی ما می بود در حفرة های ایشان [دشمنان] گرفتار شده؛ که درباره او می گفتیم زیر سایه او در میان امت ها زیست خواهیم نمود.

[کتاب مراثی ارمیا، ۴:۲۰]

چه همانند است روایت تورات با آنچه که درباره زرتشت گفته اند. زرتشت نیز پیش از زایش، پیامبر مردمان جهان شناخته می شد و هنگامی که از شکم مادر بیرون می آمد، با هر مزد به گفتگو پرداخت.^۱ شاخه بادام هم نموداری از شاخه مقدس: «برسم» است. و سرانجام آیا اشاره کنایه آمیز ارمیا به گرفتاری مسیح، درباره زندانی شدن زرتشت نبوده است؟^۲ و به یاد آوریم سخن مسعودی را درباره همزمانی کورش با مسیح.

(۱) دینکرد نهم، فرگرد نخست.

(۲) در نوشتارهای پهلوی آمده است که بدخواهان زرتشت، او را نزد گشتاسپ به گونه یک جادوگر می نمایانند و زرتشت به زندان می افتد. اما پس از درمان اسپ گشتاسپ دوباره آزاد می شود و آیینش را می پذیرند.

سرو و آتش

در بخش دیگری از سفر زرتشت هخامنشی به سوی مرکز ایران می‌خوانیم:^۱

سی سال پس از زایش، زرتشت در ماه اسپندارمذ و روز انیران (سی ام اسفندماه) به سوی سرزمینی رفت که در آنجا چهل روز پس از نوروز، جشنی به نام «بهاربود» به مدت پنج روز برگزار می‌شد و مردمانی بسیار، در جایگاه ویژه‌ای گرد می‌آمدند. هنگام رفتن به جشنزار، به دشتی رسید و به تنهایی خوابید. در خواب دید همه مردم گیتی، با آرایش (ساز و برگ جشن) روی به اباختر (شمال) داشتند و در آنجا گرد آمدند. پیشاپیش ایشان «مید یوماه» پسر «آراستای» بود... و به نزد زرتشت رفتند؛ که نشانه آن بود که نخست مید یوماه و سپس همه جهانیان به او می‌گروند. پس از سپری شدن پنج روز جشنزار، ماه اردیبهشت در روز دی به مهر (پانزدهم)، زرتشت برای کوبیدن هوم (آماده کردن باده بغانه) به کنار آب «دائیتی» رفت.

سپس در گزارش زادسپرم می‌خوانیم که زرتشت غسل و پادیاب ویژه‌ای انجام می‌دهد. نخست تا ساق پا، دوم تا زانو، سوم تا کشاله ران و چهارم تا گردن در آب فرو می‌رود. پس از آن، از هفت باریابی زرتشت به پیشگاه هرمزد و شش امشاسپند یاد گردیده که یادآور «هفت خان مهر» و «هفت شهر عشق» است. این باریابی‌ها پنج ماه به درازا کشید. افزون براین، زرتشت از سه

(۱) بنگرید به ترجمان مهرداد بهار (پژوهشی در اساتیر ایران، بخش هفدهم) و محمدتقی راشد محصل (گزیده‌های زادسپرم) و آموزگار - تفضلی (استوره زندگی زرتشت، بخش دوم).

آزمون، سرفراز بیرون آمد: گذر از آتش، تاب آوری در برابر فلز مذاب که بر سینه اش ریخته شد، و بریده شدن شکمش به گونه‌ای که درون آن پیدا شد و خون فوران زد؛ اما زرتشت بر آن دست کشید و دوباره درست شد.

نکته مهم در گزارش یاد شده این است که سوی شمال (اباختر) و ارون آنچه در گزارش‌های مزدایی می‌بینیم، شوم و اهریمنی نیست.^۱ دیگر آن که از جشن «بهاربود» می‌بایست نشانه‌هایی را در «ماد» کهن بیابیم. برای نمونه هیتی‌ها جشنی بهاری داشتند که در بردارنده قربانی و جوعه‌افشانی بر خاک، و به‌ویژه همراه با آیین گیاه مقدس «انداهشوم» Andahsum [هوم؟] بود.^۲

و اما اگر گزارش «زادسپرم» درباره زرتشت سوم بوده، پس چرا از «میدیوماه» پسر «آراستی» سخن گفته؟ کسی که در زمان زرتشت یکم (سپیتمان) می‌زیسته است.^۳ در اینجا احتمال یک یا چند اشتباه به چشم می‌خورد. در گزارشی در همین زمینه می‌خوانیم که زرتشت: در خواب دید که لشگری گشن از باختر یعنی مغرب، برآمده، از کینه‌جویی، از هر سوی او راه فرو بستند. و هم در آن‌جای، لشگری دیگر از نیمروز، یعنی مشرق، در رسیدند. با هم به شمشیر درآمیختند و لشگر باختر یعنی مغرب، منهزم گردیدند. گزارنده خواب چنین تعبیر فرمود که:

چون زرتشت پیش یزدان شود، رازها دریابد؛ و چون بازگردد تا دین بهی آشکارا سازد، دیوان و جادوان از این خبر، شتابان بر او پرخاش جویند و از این حال، «میدومه» که فرشته‌ای از خادمان یزدان است، آگه شود و به دین بهی بگردد.^۴ بدین‌سان درمی‌یابیم که چگونه دو نام «میدیوماه» و «میدومه» با یکدیگر اشتباه شده است. از سوی دیگر، درباره «آراستی» نیز سخنی داریم.

«ه. رضی»:

«پولی نیوس» به زرتشتی اشاره می‌کند که در «پروکونه سوس» Proconnesus

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: از گونه‌ای دیگر / باختر در اندیشه‌های ایرانی.

(۲) هیتی‌ها، ۱۴۹.

(۳) به نوشته پورداوود: در فروردین‌یشت، پاره ۱۲۷، از یک «میدیوماه» یاد شده و به فروهرش درود فرستاده شده است. از برای اینکه این مدیوماه از مدیوماه پسر آراستی بازشناخته شود، با صفت «آپرزات» آورده شده، یعنی: پس از آن زاییده شده، متأخر، دوم. [یادداشت‌های گائاه، ۴۱۲].

(۴) دبستان مذاهب، ۷۷.

می زیسته و این امر را مورخانی دیگر نیز در آثار خود نقل کرده‌اند... در مورد جزیره «پروکونه سوس» که مرکز ساحران و امور عجیبه و غریبه ساحری بوده، در تاریخ اطلاعاتی بسیار مضبوط است. داستان رستاخیزهای ساحری به نام «آریستیس» Aristas که پیروانی داشت مشهور است و «هرودوت» آن را نقل کرده. «آریستیس» در خانه یکی از پیروانش می میرد. مرید وی مرگش را به جمع مریدان اعلان می کند. پس از چندی در «سیزی کوس» Cyzicus خود را بر آشنایان ظاهر می کند. هفت سال پس از رستاخیز اول، در «پروکونه سوس» دگر باره ظاهر شده و مجموعه شعری تحت عنوان «آریماسپی» Arimaspi می سراید. پس از سه قرن و نیم، در «متاپونتوس» Metapontus دوباره وجود زنده خود را نمایان می سازد و در جوار معبد آپولو، شبستانی می سازد و پیکره خود را در آن قرار می دهد. روایاتی دیگر در همین باب، به وسیله «استرابو» Strabo نقل شده که وی بزرگترین ساحر جهان و دارای مجموعه سرودهای «آریماسپیان اپوس» Arimaspiian-epos است و به عقیده بعضی، استاد هومر بوده است.^۱

اینک روشن می شود که «آراستی» در گزارش «زادسپر» همان «آریستیس» بوده؛ به ویژه که ناپیدایی و فترت ۳۵۰ ساله اش، یادآور نوید پیامبری زرتشت ۳۰۰ سال پیش از زایش وی می باشد. همچنین مرگ آریستیس و زندگی دوباره او همانند است با آنچه که درباره زورآستر فرزند آرمینوس خواندیم. آیا می توان چنین پنداشت که زرتشت هخامنشی سه سده پس از آریستیس (آراستی) ظهور کرده و پیکره پیشوایش را در پرستشگاه آپولو نهاده است؟^۲

با نگرش به پسوند «-اسپ» که در نام های ایرانی، بسیار رواج داشت، جای گمان نیست که آریم (آریماسپی) منظومه ای ایرانی و احتمالاً درباره یکی از ایزدان بوده است. در این باره همانندی نام سه ایزد با آریماسپ، بیش از همه چشمگیر می نماید:

(۱) اورمزد / هرمس / ارمس. (۲) آرمیتی. (۳) ایریمن / اثیریمن / آریامن.

(۱) تاریخ مطالعات دینهای ایرانی، ۲۰۶ و ۲۰۷.

(۲) به نوشته «بهمن سرکاراتی»: به نظر می رسد که آپولو در اصل، یک ایزد شرقی بوده که آیینش در یونان راه یافته و در آنجا مراسم ستایش او با رسم های نیایشی خدایان دیگر یونانی به هم آمیخته... آپولو را با مهرایزد، یکی شمرده‌اند... در سنگ نبشته معروف Gadatas که به زبان یونانی نگارده شده، داریوش، شهربان (ساتراپ) خود را به خاطر آنکه هُرمّت معبد آپولو را نیکو نگه نداشته بود، سخت نکوهیده است. [دین ایرانی برپایه متنهاى معتبر یونانى، ۸۹ و ۹۰]

با توجه به حال و هوایی که در سده‌های پایانی سلسله‌های آشور و بابل دیده می‌شود، آیا سرودگان «آریم - اسپ» ستایش‌نامه‌ای برای ایزد «ایریم - ن» نبوده است؟ ایزدی که در رستاخیز: وظیفه او پایان دادن کار است... سوشیانت به راهنمایی ایریمین در زمین پیدا شود... همه گناهکاران را برآورد... بندی در دست دارد و هر کس از مردم [بدکار] درگذشت، آنگاه بندی از او آویخته است... و زیر زمین در دوزخ گسترده، نگه داشته می‌شود.

فرگرد (فصل) ایریمین در اوستا: برترین سخن درباره رستاخیز و رهبر فرگردهاست.^۱ و نماز «ایریمین ایشیه» از نامدارترین نیایش‌هاست که شاید به گونه «آریماسپی اپوس» بازتاب داشته است. ایریمین (ایریمین) که همکار سپندارمذ (ایزد زمین) به شمار می‌رود، درمان هر دردی را به آفریدگان می‌دهد. وی در رستاخیز، فلز کوه‌ها را می‌گدازد و رودی آتشین جاری می‌کند؛ به گونه‌ای که پرهیزکاران بی‌گزند از آن می‌گذرند و پلیدکاران در آن می‌سوزند.^۲

از سوی دیگر، نمایه‌هایی از ایزد ایریمین در جهان مهرآیین یونانی و رومی برجای مانده؛ هرچند که وی را امروزه با اهریمین اشتباه گرفته‌اند.^۳ در یک کتیبه که در «آلتوفن» نزدیک «بوداپست» به دست آمده، نوشته شده: Deo Arimano؛ که معنی «ایریمین ایزد» را می‌دهد. با نگرش به نقش زرتشت سوم در گسترش آیین مهر - مزدایی، دور از ذهن نیست که وی، ایریمین را در رده بلندپایه‌ترین ایزدان گمارده باشد؛ ایزدی که سیمایی اساسی در دوزخ و رستاخیز دارد. در سفرنامه منسوب به فیساغورس، از آموزگار زرتشت: «آزواناس» یاد شده که در «اکباتان مغان» می‌زیست. از گفته‌های این آموزگار چنین برمی‌آید که شاگردش در کیش کهن، دگرگونی‌هایی پدید آورده بود:

آفتاب (خورشید) را هیچگونه تبدیل (دگرگونی) نیست. ما نیز کیش خویش را از تبدیل باز می‌داریم... آنان که دخول در اعماق آسمانها را برای یافتن یک وجود

(۱) گزیده‌های زادسپرم، ۴۱ و ۵۷ تا ۱۸.

(۲) بن‌دهش، ۱۱۴ و ۱۱۵ و ۱۴۷.

(۳) «زور» می‌نویسد: به احتمال زیاد، تصویر سر شیر در کنار تصویر ایزد مهر که اغلب بیشتر از دیگر خدایان تکرار می‌شود و «کومون» آن را با زروان (خدای زمان بی‌کران) یکی دانسته است، چیزی غیر از خود اهریمین نیست... به لحاظ تصویرنگاری، اهریمین - آریمنیوس، به شکل و شمایل آدمی نمایانده می‌شود که سر یک شیر زیان را دارد و به دور تنش، ماری که سرش را بر سر او نهاده، پیچیده است. او دارای دو بال است و در دستانش دو کلید دارد. گهگاه تنش با صور فلکی و ستارگان آراسته می‌شود.

[طُلُوع و غروب زردشتی‌گری، ۱۸۵]

عظیم‌الشان بسیار زیبا و نیکوتر از آفتاب لازم می‌شمارند، بهتر آنکه او را به ما نشان دهند... آفتاب، اعجوبهٔ آفرینش و تواناترین سیارات و خیرخواه‌ترین ستارگانست؛ به ما بگویند به جای آن، چه توانیم گذاشت؟... آتشی که در معابد می‌افروزند هرگز با وی برابری نتواند کرد؛ از او نشئت کرده و معلول آن علت است... دو فرشته به نگاهبانی هر روز گماشتن چه لزوم دارد؟... ما از این که چهار فرشته برای ادارهٔ فصول چهارگانه و جهات اربعهٔ عالم و بیست و چهار فرشتهٔ زیردست برای مراقبت ساعات روز و شب فرض کرده این فرشتگان را انباز او قرار بدهیم، خودداری می‌کنیم.^۱

یک‌بار دیگر به «گشتاسپ‌نامه» بازمی‌گردیم تا به یاد آوریم که آیین زرتشت هخامنشی چه بود:

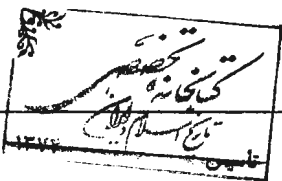
پراکند گرد جهان، موبدان	نهاد از برِ آذران، گنبدان
نخست «آذر مهر برزین» نهاد	به کشور نگر تا چه آیین نهاد
یکی سرو آزاده را زرد هشت	به پیش درِ آذر اندر یکشت
نبشتش بر آن زاد سرو سهی	که پذیرفت گشتاسپ دین بهی
چو بالا برآورد و بسیار شاخ	بکرد از برِ او یکی خوب کاخ
فرستاد هر سوی کشور پیام	که چون «سرو کشر» به گیتی کدام
ز مینو فرستاد زی من خدای	مرا گفت از ایدر به مینو گرای
کنون جمله این پند من بشنوید	پیاده سوی سرو کشر روید
به برز و قَرِ شاهِ ایرانیان	بسندید کشتی همه بر میان
به آیین پیشینگان مگر وید	بدین سایهٔ سرو بُنِ بغنوید
سوی گنبدِ آذر آریید روی	به فرمان «پیغمبر راستگوی»

زرتشت به گشتاسپ شاهنشاه گفت: در هر جا و هر زمان، آتش بهرام را برافروز. خویشتن را از افروختن آتش بهرام، بازمدار. اگر من آتش بهرام را نمی‌دادم، هرگز زینده‌ای در جهان نمی‌ماند...^۲

در رسالهٔ پهلوی «یادگار زریران» نیز می‌بینیم که در زمان زرتشت میتراپی، آتش بهرام ستایش می‌شود؛ در حالی که در گاتها سخنی از آتش بهرام نیست. و در شاهنامه از آتشی «نوش آذر» و «آذر فرهی» سخن رفته است. از سوی دیگر، همانند روایات افلاتون و کلمنت می‌بینیم که این

(۱) سیاحتنامه فیساغورس در ایران، ۱۳۸ به بعد.

(۲) روایت پهلوی، ۲۶.

زرتشت از دنیای دیگر سخن می‌گوید:

یکی مرد آمد به دین‌آوری	در ایران به دعوی پیغمبری
همی گوید از آسمان آمدم	ز نزد خدای جهان آمدم
خداوند را دیدم اندر بهشت	مراین زند و اُستا همه او نوشت
به دوزخ درون دیدم آهرمنا	نیارستمش گشت پیرامنا
پس آنگه خداوندم از بهر دین	فرستاد نزدیک شاه زمین

آتش و سرو؛ چنین بود نمادهای مهم در آیین این زرتشت. کسی که وی را آتش پرست خواندند و در کشاکش کیش‌ها، بارها فروزه‌هایش را به فراموشی سپردند. دین رسمی مهر را همین زرتشت در زمان هخامنشیان آورد و نه‌آنگونه که می‌پندارند در زمان اشکانیان. دین مهر بر سه پایه «اهورامزدا - میترا - آناهیتا» بنا شده که سپس در مسیحیت به گونه «پدر - پسر - روح القدس» درآمد. و می‌دانیم که این سه‌گانه‌گرایی برای نخستین بار در سنگ‌نگاره‌های هخامنشی دیده می‌شود. نکته دیگر اینکه در سفرنامه فیساغورس، زرتشت هخامنشی به آداب و آیین‌های ویژه مهرپرستی می‌پردازد:

واقفان اسرار را دیدیم پیرامون چشمه آب روان، بدن را می‌شستند و پاکیزگی روان و خرد را از یزدان درخواست می‌کردند. زرتشت وظایف پیشوای مذهب را به‌جا می‌آورد... هر یک نانی خوردند و ظرفی آب آشامیدند؛ این، نشانه بعثت یا رمز مروره حیات جدید بود... یک نفر روحانی زیردست که او را «کلاغ مقدس» می‌نامیدند، تاجی آویخته به نوک تیغ، به آنان تقدیم کرد. نپذیرفتند و به لحن خاص گفتند: مهر، تاج من است.^۱

در پاره‌ای از نگاره‌ها، در دست کسی که او را ایزد مهر دانسته‌اند، مشعل، خوشه گندم و شاخه سرو دیده می‌شود که شاید یادواره‌ای از زرتشت هخامنشی بوده است.

«ه. رضی»:

«اوبولوس» Eubulus روایت کرده که آورنده آیین میتراپی، زرتشت بود و بدون شک، نظرش زرتشتی جز زرتشت معروف است. بایستی وجه یگانگی میان زرتشت فیساغورس و زرتشت مورد ادعای اوبولوس قایل شویم. وی می‌گوید روایات درباره مهر، آن است که در کوه و مغاره‌ای نشیمن داشته که از کنار آن،

چشمه آب روانی می‌گذشته است... به موجب برخی از نقوش، میترا از کاج زاده می‌شود. درخت کاج یا سرو، درختی است که ویژه خورشید می‌باشد؛ درختی که همیشه سبز و با طراوات است. در نقشی دیگر، از درخت سروی، سه شاخه رویده است. بر سر هر شاخه‌ای از میان کاج، سری نمودار است که میترا و دو جلوه وی [بامداد، نیمروز، شامگاه] را نمایانگر است.^۱

«ا. حامی»:

افراشتن درخت کاج در شب بیست و پنجم دسامبر از آیین مهر گرفته شده است که همان سرو آریایی‌هاست که در تخت جمشید هم روی سنگ، کنده‌گری شده و به شکل «بته جغه» نیز درآمده است... در کنده‌گری سنگ مهراب در مهرابه Dieburg در آلمان، مهر [ایزد میترا] و دو «مهر» بانس روی درخت کاج نشسته‌اند. همچنین روی سنگ مهراب در مهرابه Hedderheim در آلمان که چند درخت کاج کنده‌گری شده، بر یکی از آنها، مهر نشسته است.^۲

گفته‌اند که در زمان امپراتوری روم، دریازنان سیلیسی (کیلیکه) آیین مهر را به آنجا بردند. گذشته از تار و پودهای افسانه‌ای و انتساب بی‌پایه رواج این آیین به یک مشت راهزن دریایی، اینکه گفته شده دین مهر از سیلیسی به دنیای غرب راه یافته، نکته معنادار نیست؛ زیرا سیلیسی در همسایگی پامفیلیا بوده و از سوی دیگر، تاریخ راهیابی دین مهر به اروپا کهن‌تر از آنست که می‌پندارند.

زرتشت سوم که اینک می‌توان در بازشناسی از دو زرتشت دیگر (سپیتمان: زرتشت مزدایی؛ ابراهیم: زرتشت زروانی) وی را «زرتشت میتراپی» نامید، دو نهال سرو غرس کرد که در تاریخ، زیانزد شد.

«ثعالبی نیشابوری / ثمارالقلوب»:

در روستای کشمیر [کاشمر] از روستاهای «بُست» نیشابور، سروی بود بسیار کهن که گشتاسپ نشانده بود و در درازا و پهنا و زیبایی و سرسبزی، مانند آن دیده نمی‌شد. و از مفاخر خراسان بود؛ چنانکه در زیبایی و شگفتی، بدان مثال می‌زدند. سایه آن تا یک فوسنگ بود. بارها ذکر آن سرو در مجلس «متوکل» رفت و دلش خواست آن را ببیند. و چون نمی‌توانست به خراسان برود [؟] به طاهر بن

(۱) آیین مهر (میترایسم)، ۷۶ و ۲۷۷.

(۲) بغ مهر، ۹۴.

عبدالله نوشت و فرمان داد که آن سرو را چنانکه برگی از آن از بین نرود [!] ببرد و همه تکه‌های تنه و شاخه‌های آن را در نمد پیچد و با شتر به نزد او بفرستد تا درودگران دگربار آن را در نزد او به هم سوار کنند [!]. ... و چون آن را بریدند، مردم آن ولایت سوگواری بسیار کردند و به گریستن، فریاد برداشتند و سرودگویان‌شان در تعزیت آن سرو، چامه‌ها سرودند... آن تکه‌ها را در نمد پیچیدند و با سیمس شتر به دربار متوکل به بغداد بردند. متوکل پیش از آنکه آن تکه‌های سرو به دربار بغداد برسد، کشته شد.

«تاریخ بیهق»:

زردشت که صاحب المجوس بود، دو طالع اختیار کرد و فرمود تا بدان دو طالع، دو درخت بکشتند؛ یکی در دیه [روستای] کشمر طریثیت [ترشیز]^۱، یکی در دیه فریومد [توس]... و او [متوکل عباسی] بنای «جعفریه» آغاز کرده بود. نامه نوشت... که باید آن درخت بپزند... تا وی آن را ببیند، آنگاه در بنا [جعفریه] به کار برند^۲... و گفته‌اند در سایه آن درخت زیادت از ده هزار گوسفند قرار گرفتی... و چندان مرغ گوناگون بر آن شاخها مأوا داشتندی که اعداد ایشان، کسی در ضبط حساب نتواند آورد. چون بیوفتاد، در آن حدود، زمین بلرزد و کاریزها و بناهای بسیار خلل کرد. و نماز شام، انواع و اصناف مرغان بیامدند، چندان که آسمان پوشیده گشت و به انواع اصوات خویش، نوحه و زاری می‌کردند، بر وجهی که مردمان از آن تعجب کردند... و سرو فریومد عمر و بقا بیش از آن یافت... پس امیر اسفهلار «دینالتکین بن خوارزمشاه» فرمود تا آن را بسوختند.^۳

از دیگر آیین‌های زرتشت میترایی، گستردن سفره مقدس در روز مانسرسپند (بیست و نهم) اسفندماه بوده است. بر روی فرش از برسم (دسته‌ای از شاخه‌ها به‌ویژه شاخه انار): شیر و گل و می و انار نهاده می‌شد و نیایش می‌نمودند.^۴

(۱) آیا تضاد فیست که در پامفیلیا نیز به شهر طریثیس یا ترسیر برمی‌خوریم؟

(۲) این ویران‌ها بارها از سوی خلفای اسلامی تکرار شد که می‌توان به تخریب ناق کسرا اشاره کرد.

(۳) بنگرید به: دبستان مذاهب، جلد دوم، ۱۶۹ تا ۱۷۶.

(۴) استوره زندگی زرتشت، ۱۶۸.

آگاهی‌های بیشتر و دقیق‌تر از این سفره که «دُرون» خوانده می‌شد، در گزارشی موسوم به «روایت پهلوی» آمده است.

بخش پانزدهم

مکاشفات تاریخی زرتشت

پیشگویی‌های پهلوی

پیر میخانه همی خواند معمایی دوش

از خط جام که فرجام چه خواهد بودن

[حافظ]

از دیرباز، انسان به نیروهایی رازآمیز در ژرفای خویشتن دست یافته بود که گاهی برایش خدایگونه می‌نمود. یکی از آنها، پیش‌بینی یا مکاشفه بوده که با پیش‌گویی تفاوت دارد. پیش‌گویی با دیدن نشانه‌هایی چون روند و مسیر ستارگان^۱ و ارزیابی فال و طالع فرد، خطهای کف دست، نقش و نگار اندامهای جانوران قربانی و مانند اینها، انجام می‌گرفت. اما مکاشفه و پیش‌بینی، دیدن عینی و نمادین رویدادهای آینده در حالتی میان خواب و بیداری و یا خفتار (رویا) است.^۲

زرتشت دارای مکاشفاتی بوده که پس از او نفوذ ژرفی در پیش‌گوناومه‌ها داشته و به فراخور زمان و مکان، دچار دگرگونی‌هایی گشته است. اینکه زرتشت چه شیوه‌ای برای رسیدن به روشن‌بینی به کار می‌برده، چندان آشکار نیست. از گاتها چنین می‌توان گمان کرد که وی به «آتش

(۱) این دانش دیرینه که «اختربینی» خوانده می‌شد و بعدها با خرافات درآمیخت، از سوی زرتشت پایه‌ریزی و به دست جاماسپ ساختار علمی به خود گرفت. امروزه دانشمندان تا اندازه‌ای به کنش‌پذیری زمینیان از اختران، پی برده‌اند. برای آگاهی بیشتر بنگرید به: فوق طبیعت، اثر: لیال واتسن.

(۲) در فرهنگ ایرانی، پیک وحی و الهام، ایزد سبزپوشی به نام «سروش» است. آیا پیش‌بینان در هنگام فراگشت‌های روحی، خویشتن را در میان هاله‌ای سبزرنگ می‌دیدند؟ از پیش‌بینان نامدار در شاهنامه، اینها را می‌توان یاد کرد: سام، سیاوش، کیخسرو، خسرو پرویز.

نگری» روی آورده بود. شیوه دیگر روشن‌بینی: «آب نگری» می‌باشد که خیره‌شدن (تمرکز) بر کاسه‌ای آب یا بستر رود و یا دریایی آرام می‌باشد. تنی چند از نبی‌های یهودی در کنار رودها دچار خفتار و مکاشفه‌گشتند.^۱ شیوه دیگر: گوی‌نگری است؛ کره‌ای شفاف و یکدست که گاهی مانند جام کیخسرو دارای نقشه هفت‌کشور بود و او با خیره‌نگری به آن می‌توانست جایگاه گمشده‌ای چون بیژن را دریابد.

«زادسپرم» از قول زرتشت می‌نویسد که در گاتها گفته شده:

* ای اورمزد؛ این هر دو را از تو می‌پرسم: آنچه تا کنون روی داده و پس از این روی خواهد داد.

در بند ۲۶ «هرمزد یشت» اهورامزدا به زرتشت می‌گوید:

* ای زرتشت اشون (پارسا)؛ به میانجی خرد و دانش من دریاب که سرانجام زندگی و زندگانی آینده چگونه است؟

در کتاب دینکرد، یکی از معجزات زرتشت (هخامنشی؟) پیشگویی وی درباره دین‌پذیری گشتاسپ و نبردهایش با ارجاسپ می‌باشد. در روایات پارسیان اشاره شده که زرتشت در «گشتاسپ یشت» پیشگویی کرده بود دانایی به نام «چنگرنگهاچه» از هندوستان برای رویارویی (مناظره) با او به ایران می‌آید؛ و پیشاپیش به پرسشهایش پاسخ داده بود. جالب اینجاست که درباره پدیدآورنده پیشگویی‌ها یعنی زرتشت نیز مؤده‌هایی در میان بود:

* خبر زایش زرتشت و پیامبری‌اش نه تنها از سوی ورجاوندانی چون جم و فریدون و مردم فرزانه اعلام شده بود، بلکه ایزدان آن را به زبان جانداران نیز جاری کردند و در جهان گسترده تا آنان نیز بر پیامبریش گواه باشند. [دینکرد هفتم]

* کیخسرو از طریق سروش، و افراسیاب تورانی و منوچهر و لهراسپ شاه آگاهی داده بودند. چنین پیدا بود که لهراسپ شاه به تن بسیار رنجور بود و پیش آتش به پرستش ایستاد. از فره آتش، به گونه‌ای مینوی، آوازی خوش و شفاف‌بخش برخاست که:

— ای لهراسپ شاه؛ خشنود باش که چاره رنج و درد تو، زرتشت سپیتمان آراینده

(۱) این یادآوری بایسته است که نبی‌ها یا نبی‌سندگان یهودی، با مکاشفات زرتشت و دیگر پیشگونا‌مه‌های ایرانی، آشنایی بسیار داشتند.

پارسایی است که در زمان فرمانروایی فرزند تو: گشتاسپ، به پیامبری خواهد آمد. [و جرکرد دینی]

مکاشفات مغانه بازتابی بزرگ در مجموعه «پیشگویی‌های سیبولایی» داشت.

«س.ک. ادی»:

«سیبولا» زنی بود ملهم از جانب خداوند که وقایع و حوادث هولناک و بدبختی‌زا و حیرت‌بخش آینده را پیشگویی می‌کرد. «وارو» مورخ زمان رومیان ۱۰ تا از این مسندها (پیشگوناومه‌ها) را که مسند پارس نیز از جمله آنها بود، می‌شناخته است. وی حتا می‌گوید که مسند پارس از همه قدیمی‌تر بود... مجموعه حاضر پیشگویی‌های سیبولایی، در کتاب سوم، یک پیشگویی ایرانی را دربر دارد. «سترابون» از پیشگویان ایرانی که با آب پیشگویی می‌کردند و خوابگزاران و مغان که پیشگویی‌هایشان کاملاً شبیه زنان غیبگوی یونانی بوده است، مطالبی ذکر می‌کند.^۱

«مری بویس» هنگام یادکرد از «سیبل»‌ها یا کاهنه‌های پیشگو که در آسیای غربی پراکنده بودند، می‌نویسد:

اهمیت بیشتر سیبل ایرانی به دلیل قدمت افسانه او، از اینجا آشکار می‌شود که «میکل آنژ» قرن‌ها بعد به او احترام گذاشته و تصویر او را در راس پنج سیبل همراه با انبیای تورات، در کلیسای «سیستین» نقاشی کرده است.^۲

در گیتی‌نگاری ایرانی که چاشنی‌هایی از نگرشهای استوره‌ای را نیز چشیده است، جهان دارای دوران دوازده‌هزار ساله می‌باشد که بر پایه این نمادها رده‌بندی شده است:

(۱) بره / حمل

(۲) گاو / ثور

(۳) دو پیکر / جوزا

(۴) خرچنگ / سرطان

(۵) شیر / اسد

(۱) آیین شهریاری در شرق، ۱۱ تا ۱۳.

(۲) تاریخ کیش زرتشت، جلد سوم، ۵۹۹.

(۶) خوشه / سنبله

(۷) ترازو / میزان

(۸) کژدم / عقرب

(۹) نیمسب / کمان / قوس

(۱۰) بز / جدی

(۱۱) آبکش / دلو

(۱۲) ماهی / حوت

در «بن‌دهش» با دو گونه هزاره‌شماری روبرو می‌شویم؛ دوره ۱۲۰۰۰ ساله و دوره ۷۰۰۰ ساله.

I

پس از شش‌هزار سال: «چون هزاره‌خدایی به ترازو (هزاره هفتم) آمد، اهریمن در تاخت».

هزاره کژدم (هشتم): پادشاهی ضحاک.

هزاره نیمسب (نهم): پادشاهی فریدون، منوچهر، زاب، کیقباد، کاووس، کیخسرو، لهراسپ، گشتاسپ.

هزاره بز (دهم): پادشاهی گشتاسپ، بهمن پسر اسفندیار، همای دختر بهمن، دارای چهارآزادان، دارای دارایان، اسکندر رومی، اشکانیان، ساسانیان.

هزاره‌های یازدهم و دوازدهم: هوشیدر، هوشیدرماه، سوشیانت.

II

هزاره نخست: پادشاهی گیومرت تا جم.

هزاره دوم: پادشاهی ضحاک

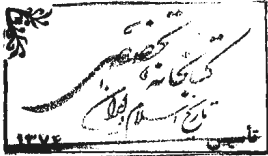
هزاره سوم: پادشاهی فریدون تا لهراسپ

هزاره چهارم: پادشاهی گشتاسپ تا کی‌بهرام و پشتون.

هزاره پنجم: پادشاهی هوشیدر

هزاره ششم: پادشاهی هوشیدرماه

هزاره هفتم: پادشاهی سوشیانت.

نکته مهم در «زند بهمن یشت» اینکه: میان هزاره فریدون تا هزاره «هوشیدرماه» ۹۰۰۰ سال است. برابر با گاهشمار II فریدون در هزاره سوم بود.^۱ شاید چندگانگی گاهشمارها به سبب پیدایش چند زرتشت و درآمیختگی زمان ایشان می باشد. آیا گاهشمار II برگرفته از یک پیشگوناومه کهن ایرانی به نام «پیشگوی گشتاسپ» یا «گشتاسپ یشت» است که «یوستینوس» قدیس و «لاکتانیوس» تاریخ نگار، آن را صحیح و الهام شده از خداوند می دانستند؟

«س. ک. ادی»:

وقوف ما بر این پیشگویی تنها از طریق قسمتهای شرح شده ای است که نویسنده لاتین «لاکتانیوس» نقل کرده است. و حاکی از آن است که از آغاز جهان تا روزی که رستاخیز گردد و میان آدمیان با آتش داوری کرده شود، شش هزار سال است. چون هزاره آخر فرا رسد، بدی و گناه، افزون گردد... ما بر تاریخ حیات گشتاسپ، از روی تاریخی که در یک روایت یونانی برای زمان زرتشت معین شده، واقف هستیم. این روایت بدون شک برگرفته از اصلی ایرانی بوده. «هرمودوروس» یکی از شاگردان افلاتون می گوید که زرتشت (و بنابراین حامی وی گشتاسپ) پنجاه سال پیش از جنگ «ترویا» می زیسته اند. این تاریخ با تاریخی که «هرمیپوس» برای زرتشت نقل می کند کاملاً مطابقت دارد. اخبار هرمیپوس درباره زرتشت به نظر می رسد واقعا بازتاب افکار و عقاید ایرانیان آن زمان باشد. با به کار بردن محاسبه «اراتوستنس»، معاصر هرمیپوس، در تعیین تاریخ جنگ ترویا در می یابیم که گشتاسپ بایستی حدود ۶۱۹۰ ق. م زیسته باشد؛ و از اینجا نتیجه می گیریم که حاصل نهایی جدال بر سر امپراتوری آسیا بایستی برای سال ۱۹۰ ق. م پیشگویی شده باشد.^۲

خطای «ادی» این است که دوره شش هزار ساله را از زمان زایش زرتشت (پادشاهی گشتاسپ)

(۱) در «نوروزنامه» آمده است: چون از پادشاهی گشتاسپ سی سال بگذشت، زرتشت بیرون آمد و دین گبری آورد و گشتاسپ دین او پذیرفت... و از گاه جشن آفریدون (مهرگان) تا این وقت، نهصد و چهل سال گذشته بود و آفتاب نوبت خویش به عقرب (برج / ماه هشتم) آورد. گشتاسپ بفرمود تا کبیسه کردند و فروردین آن روز، آفتاب به اول سرطان (برج / ماه چهارم) گرفت و جشن کرد.

(۲) آیین شهریار در شرق، ۴۰ تا ۴۳.

شمارش کرده و نه از آغاز آفرینش؛ در حالی که برابر با گاهشمار II زرتشت در هزاره چهارم به دنیا آمده و دو هزاره پس از او (۴۱۹۰ ق.م.) دنیا به پایان می‌رسد و نه ۱۹۰ ق.م.

«صادق هدایت»:

مطابق دلیل نجومی که آقای «بهرام گور انکلسریا» شفاها اظهار داشته‌اند، تاریخ ظهور زرتشت را می‌شود به ۸۶۰۰ سال قبل از میلاد تخمین زد. در حدود ۷۱/۵ سال نقطه اعتدالین یک درجه سیر فقهقرایی می‌کند به طوری که تقریباً در ۲۱۵۰ سال اعتدالین در برج سابق می‌افتد. به موجب اسناد پهلوی که در دست است، در زمان زرتشت نقطه اعتدالین در برج ثور (گاو) بوده و کیسه نوروز از زمستان شروع می‌شده و اکنون در برج حمل می‌باشد و کیسه از ۱۳ آوریل شروع می‌شود. پس از محاسبه دقیق نجومی به دست می‌آید که از زمان زرتشت تا میلاد مسیح ۸۶۰۰ سال می‌گذرد.^۱

شاید بتوان پنداشت که در پیشگویی سپیتمان زرتشت، دوره ماد - هخامنشی، واپسین دوره و پایان دنیای کهن به شمار می‌رفت که طی آن، همه جهان به زیر یک درفش و پیرو یک شاهنشاهی بودند. زیرا اگر زمان زرتشت برابر با ۸۶۰۰ ق.م باشد، آنگاه سرآغاز هزاره یکم: ۱۱۶۰۰ ق.م. و هزاره دوازدهم: ۶۰۰ ق.م (پیامبری زرتشت سوم) خواهد بود.

«دینکرد هفتم»:

چون از سه هزار سال دوران «گیتی»، زمانی که تجاوز اهریمن انجام گرفت، ۳۳۰ سال مانده بود... مادر زرتشت به همسری پرورشسپ درآمد.

با نگرش به اینکه دوران دوازده هزار ساله آفرینش، به چهار دوره سه هزار ساله، بخش شده و درآمدن اهریمن در دومین دوره سه هزار ساله بوده است، بنابراین زایش زرتشت برپایه روایت دینکرد هفتم برابر است با ۵۶۷۰ آفرینش. اگر سال ۶۱۹۰ ق.م (زایش زرتشت به گفته ادی) را به شمار ۵۶۷۰ بیفزاییم، سرآغاز هزاره‌ها به ۱۱۸۶۰ ق.م می‌رسد و پایان آن: ۱۴۱ میلادی است.

«و.ب. هنینگ»:

سند بسیار جالبی درباره آیین مانوی وجود دارد... این سند گزارش کوتاهی است که اسقف مانوی چین در ۷۳۱ میلادی به امپراتور چین داده است... بنابراین

گزارش، «مانی» در سال ۱۱۵۲۷ تاریخ جهانی زاده شد... مانی ۱۴ آوریل ۲۱۶ بعد از میلاد متولد شده است.^۱

«زادسپرم»:

از هنگامی که اهریمن به سوی آفرینش آمد، تا کنون شش هزار سال شمردنی (غیرکبیسه) است.

از آنجا که اهریمن پس از پایان هزاره ششم به جهان اهورایی تاخت، بنابراین درمی یابیم که زادسپرم در هزاره پایانی می زیسته که برابر است با قرن نهم میلادی.

در کتاب «ملل و نحل» از قول «ابوسعید مانوی» آمده که در سال ۲۷۱ هجری (= ۸۹۳ م) یازده هزار و هفتصد سال از دوران عالم گذشته و سیصد سال بیشتر به پایان دنیا نمانده است.^۲ در استوره های ودایی، یک دور کامل دنیا که «یوگ»^۳ Yug خوانده می شود، روی هم رفته ۱۲/۰۰۰ سال است که خود، بر چهار دوره است:

۱- ست یوگ Satya Yuga یا: کریت یوگ Krita Yuga

۲- ترتیا یوگ Treta Yuga

۳- دوا پر یوگ Dvāpara Yuga

۴- کالی یوگ Kali Yuga

دوره چهارم (کالی) از نیمه شب بین ۱۷ و ۱۸ ماه فوریه سال ۳۱۰۲ ق.م آغاز گردیده و پایان دوره دوازده هزار ساله، برابر است با ۱۹۰۲ ق.م؛ سرآغازش برابر است با ۱۳۹۰۲ ق.م.^۴ «ابوریحان بیرونی» از قول شمنان خراسان و هند، از دوران یک میلیون ساله ای یاد کرده که بر چهار قسمت است:

قسمت یکم: چهارسده هزار سال.

قسمت دوم: سیصد هزار سال.

قسمت سوم: دویست هزار سال.

قسمت چهارم: یکصد هزار سال.

(۱) زرتشت: سیاستمدار یا جادوگر، ۸۱.

(۲) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: تقویم و تاریخ در ایران، ۱۳۲ و ۱۳۳ و ۱۳۶.

(۳) یوگ یا جوگ همان است که در زبان پارسی به گونه بوغ به جای مانده و تعریف های دیگری نیز دارد.

(۴) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: اوپانشاد، ۶۷۲.

ما، در این بخش اخیر هستیم و در کتابهایی که نزدیک سال سیسد هجری تألیف گشته، چنین آمده که از این بخش ۱۰۲۴۰ سال گذشته است.^۱

«صادق هدایت»:

طبق محاسبه تقریبی «وست» تاریخ ظهور زرتشت با ۶۶۰ قبل از میلاد تطبیق می‌کند. از این قرار، ظهور هوشیدر: سال ۳۴۱ میلادی و ظهور هوشیدر ماه: سال ۱۳۴۱ و ظهور سوشیانت: ۲۳۹۸ میلادی اتفاق می‌افتد.^۲

دلیل اینکه در گاهشماری «وست»، سوشیانت ۱۰۵۷ سال پس از هوشیدر ماه پدیدار می‌شود، شاید شمارش دوره ۵۷ ساله پادشاهی کیخسرو در آغاز هزاره دوازدهم (رستاخیز) است؛ هرچند که پیشگوناومه‌های پهلوی، پیدایش سوشیانت و کیخسرو را همزمان می‌دانند. نابودی و آشفته‌گی دفترهای کهن به سبب زمان دراز و تازش‌های هولناک، ما را از دستیابی به یک تاریخ و گاهشمار درست و استوار، به دور نگه داشته است. در نامه‌های پارسی، بارها از این دشواری سخن رفته که نویسندگان و نسخه‌برداران، ناچار بودند گاهی تا بیست روایت گوناگون و متناقض درباره یک رویداد و موضوع واحد را بررسی کنند. بدین‌گونه، هنوز نمی‌توان با دقت و نازک‌بینی، تاریخ زرتشت‌ها را دریافت. بایسته است که با روش‌هایی نوین، بر پایه داده‌های اخترشناسی و طالع‌بینی چهره‌ها، به آمار و محاسبات تاریخی پرداخت. در اینجا جدولی از شش دیدگاه درباره دوران دوازده‌هزارساله به دست می‌دهیم که سالشماری‌های تقریبی است.

(۱) آثارالباقیه، ۲۹۸.

(۲) زند و هومن یسن (الف)، ۱۶.

گاهشماری دوران دوازده هزار ساله

وست	آثارالباقیه	ملل و نحل	زادسپرم	سند مانوی	دینکرد هفتم	سراغاز هزاره ها
۸۶۶۰ ق.م	۹۳۱۹ ق.م	۱۰۸۰۷ ق.م	۱۱۱۰۰ ق.م	۱۱۳۱۰ ق.م	۱۱۸۶۰ ق.م	» یکم
۷۶۶۰	۸۳۱۹	۹۸۰۷	۱۰۱۰۰	۱۰۳۱۰	۱۰۸۶۰ ق.م	» دوم
۶۶۶۰	۷۳۱۹	۸۸۰۷	۹۱۰۰	۹۳۱۰	۹۸۶۰ ق.م	» سوم
۵۶۶۰	۶۳۱۹	۷۸۰۷	۸۱۰۰	۸۳۱۰	۸۸۶۰	» چهارم
۴۶۶۰	۵۳۱۹	۶۸۰۷	۷۱۰۰	۷۳۱۰	۷۸۶۰	» پنجم
۳۶۶۰	۴۳۱۹	۵۸۰۷	۶۱۰۰	۶۳۱۰	۶۸۶۰	» ششم
۲۶۶۰	۳۳۱۹	۴۸۰۷	۵۱۰۰	۵۳۱۰	۵۸۶۰	» هفتم
۱۶۶۰	۲۳۱۹	۳۸۰۷	۴۱۰۰	۴۳۱۰	۴۸۶۰	» هشتم
۶۶۰ ق.م	۱۳۱۹	۲۸۰۷	۳۱۰۰	۳۳۱۰	۳۸۶۰	» نهم
۳۴۱ میلادی	۳۱۹ ق.م	۱۸۰۷	۲۱۰۰	۲۳۱۰	۲۸۶۰	» دهم
۱۳۴۱ میلادی	۶۸۱ میلادی	۸۰۷ ق.م	۱۱۰۰	۱۳۱۰	۱۸۶۰	» یازدهم
۲۳۴۱ میلادی	۱۶۸۱ میلادی	۱۹۳ میلادی	۱۰۰ ق.م	۳۱۰ ق.م	۸۶۰ ق.م	» دوازدهم
۲۶۰۱ میلادی	۲۶۸۱ میلادی	۱۱۹۳ میلادی	۹۰۱ میلادی	۶۹۱ میلادی	۱۴۱ میلادی	پایان دوران

«ج.ک.کویاجی»:

می‌توان گفت که در نام و کارهای نمایان پهلوان دینی ایران: هوشیدر، که کار رهایی بخشیدن و نو ساختن جهان را بر عهده دارد، اشاره‌هایی به «هوخشتره» و دوره درخشان فرمانروایی او رفته است. در واقع هسته اصلی شخصیت هوشیدر همان شخصیت تاریخی هوخشتره است که در آینده‌ای دور تصور شده. همه این نکته‌ها نفوذ خاطره‌های تاریخی مادها را در تکوین سنت‌های دینی ایران نشان می‌دهد. نام متاخر هوشیدر از لحاظ زیانشناسی به نام هوخشتره (تلفظ بابلی آن: Uwakuishtar) نزدیکتر است تا به Astawatereta (آس‌ت‌وت‌یرت) یا Astvaturta اوستایی... آمدن نام آشوری‌ها در شمار دشمنان ایران و مغلوب شدن آنان به وسیله «بهرام ورجاوند» و «هوشیدر» که گروهی از پهلوانان جاویدان به آنان یاری می‌رسانند، این امر را به نحو شدیدی محتمل می‌سازد که فاتح بزرگ آشور (هوخشتره) در پیشاپیش این گروه شکوهمند جای دارد. زیرا نمی‌توان تصور کرد که در کار «کشتن مردم آشور و ویران کردن مسکن آنان و مفاک‌های نهانگاه دیوان»^۱ کسی بتواند سهمی شایسته‌تر و بزرگتر از هوخشتره داشته باشد که قدرت آشور را در هم شکست و «نینوا» و دیگر دژهای آشوری را ویران کرد... چنین گزارشی از رویدادهای هزاره و کارهای هوشیدر و همگامان او نشان می‌دهد که ایرانیان خاطره دردناک تهاجمات و ستمگری‌های فاتحان آشوری را هیچگاه فراموش نکرده‌اند.^۲

این نشانه را نیز باید در نظر داشت که در سال ۵۸۵ ق.م، در هنگامه جنگ ماد (هوخشتره) با لیدی از یک خورشیدگرفتگی یاد شده است. در «زند بهمن یشت» آمده که در زمان هوشیدر خورشید ده شبانه‌روز می‌ایستد و سرزمینهای غربی را تاریکی فرا می‌گیرد.

از سوی دیگر، از آنجا که پاره‌ای از پیشگویی‌ها بر پایه پیشبدها یا رخداد‌های پیشین می‌باشد، می‌شود همزمانی کیخسرو و سوشیانت را یادواره‌ای از ظهور زرتشت هخامنشی در زمان «کوروش بزرگ» دانست. «کوروش بزرگ» که در آستانه نبرد با آشوریان «آثار سماوی بر یاری و

(۱) بهمن یشت، فصل ۳، بند ۵.

(۲) آیین‌ها و افسانه‌های ایران و چین باستان، ۱۹۱ و ۱۹۲.

حمایت او دلالت می‌کرد» پیش از آغاز جنگ، به سردارانش گفت:

— یاران عزیز؛ پیشگویان خبر می‌دهند و حرف آنها مورد تایید من است و با
علایمی که از قربانیها مشهود است، به زودی جنگ درخواهد گرفت و پیروزی
ما حتمی است.^۱

در «کارنامه اردشیر بابکان» آمده که اخترشمار «اردوان» واپسین شاه اشکانی، به وی می‌گوید:

* دوازدهان (دوازده برج) افتاده، ستاره هرمزد (مشتري) باز به بالست (اوج)
شده، بهرام و ناهید در هفت‌اورنگ (بنات النعش، خرس مهتر) هم‌مرز هستند
(تقارن دارند) و به هرمزد یاری دهند، و چنین می‌نماید که خدایی و پادشاهی نو
به پیدایی آید... ماه از کیوان و بهرام رفته و به هرمزد و تیر پیوسته، خدای
میان-آسمان زیر بره مهر است،^۲ چنین پیداست که اردشیر گریخته و رفته و
رویش به سرزمین پارس است.

اردشیر با شکست دادن اردوان، سلسله ساسانی را بر سر کار می‌آورد تا اینکه ستاره ایشان نیز
افول می‌کند. «رستم فرخزاد» در پیشگویی خود از شوربختی ایرانیان چنین می‌گوید:

ز چارم همی بنگرد آفتاب	کزین جنگ ما را بد آید شتاب
ز بهرام و زهره‌ست ما را گزند	نشاید گذشتن ز چرخ بلند
همان تیر و کیوان برابر شدست	عطارد به برج دویکر شدست...
کزین پس شکست آید از تازیان	ستاره نگردهد مگر بر زبان
بر این سالیان چارسد بگذرد	کزین تخمه گیتی کسی نشمرد...
نه تخت و نه دیهیم بینی نه شهر	ز اختر همه تازیان راست بهر
بپوشد ازیشان گروهی سیاه	ز دیبا نهند از بر سر کلاه...

(۱) سیرت کورش کبیر، ۱۲۸.

(۲) «صادق هدایت» بره مهر را پرتو خورشید دانسته و درباره خدای میان آسمان نوشته است: خانه دهم
که برج جدی باشد. طبق نجوم این خانه منسوب به پادشاهان و کارهای بزرگ و نیز دلیل بر پادشاهی
می‌باشد. [۱] زند و هومن یسن، پیوست.

به گمان می‌رسد که «خدای میان آسمان» همان «میخ میان آسمان» یا «میخگاه» یادشده در کتاب بن‌دهش
باشد که برابر با ستاره قطبی دانسته‌اند و همه ستارگان به ظاهر، به دور آن می‌گردند. «بره مهر» نیز شاید
اشاره به برج بره (حمل) باشد.

از ایران و از ترک و از تازیان نژادی پدید آید اندر میان
 نه دهقان نه ترک و نه تازی بود سخن‌ها به کردار بازی بود
 و «یزدگرد سوم» واپسین شهریار ساسانی در نامه‌اش به مرزبانان «توس» می‌نویسد:

همانا که آمد شما را خبر که ما را چه آمد ز اختر به سر
 از این مارخوار اهرمن‌چهرگان ز دانایی و شرم بسی‌بهرگان
 چنین است پرگار چرخ بلند که آید بدین پاوشاهی‌گزند
 از این زاغ‌ساران بی‌آب و رنگ نه هوش و نه دانش نه نام و نه ننگ
 شود خوار هر کس که بود ارجمند فرومایه را بخت گردد بلند
 پراکنده گردد بدی در جهان گزند آشکارا و خوبی نهان
 نشان شب تیره آید پدید ز ما بخت فرخ بخواهد برید

گرچه فرجام ساسانیان را تاخت و تاز عرب‌ها (با همدستی مزدکی‌ها و مانوی‌ها) رقم زد، نوشته‌های ایرانی سخن از آن دارند که همزمان، ترکان و رومیان نیز به مرزهای ایران دست انداختند.

ز ترکان و بیکند و ختلان و چین برآید سپاهی به ایران زمین...
 ز هر جانب آهنگ ایران کنند به سم ستورانش ویران کنند...
 برآیند با یکدگر ترک و روم درافتند در هم چو باد سموم
 همیدون بیایند قوم عرب برانگیخته شر و شور و شعب
 شود مرز ایران سراسر تباه ز ترک و ز تازی و رومی سپاه

[زراتشت نامه]

پیشگویی‌های پهلوی را می‌توان با دوره‌هایی از تاریخ ایران پس از ساسانیان همسنجی کرد:

۱. نخست به سوی خراسان، نشان سپاهی پیدا شود. مردی خرد و گمنام، مردم بسیار را با اسب و سرنیزه تیز، برمی‌انگیزاند اما فرمانروایش نمی‌پاید و به انیران (نا ایرانیان) می‌رسد.

۲. فرمانروایی پیروزمند در سرزمین «اروم» بسی کشورگشایی می‌کند و جانشینانش به ایرانیان ستمهای فراوان روا می‌دارند. «شیداسپیان کرسیاک دروج»^۱ که کلاه و زین و درفش سرخ دارند، از سرزمین «سلم» تا اروندرود و

(۱) شیداسپیان کرسیاک دروج: کلیسایان پیرو دروغ که اسبان سپید (شید) دارند.

آشورستان می‌تازند. تیر (عطارد) و اورمزد (مشری) بدترین پادشاهی را نشان می‌دهند.

۳. از نیمروز (سیستان) مردی در پی پادشاهی برمی‌خیزد و شهرها را به چیرگی می‌گیرد؛ اما در فرجام، دوباره به زابلستان می‌گریزد و مردم ایران ناامید می‌شوند.
۴. در کناره دریای پذیر (مازندران) فردی از ایزد مهر رازهای نهانی را می‌آموزد و به شاه پذیر (مازندران) پیغام می‌دهد که از فرمانروایی کر و کورانه دست بردارد و مانند نیاکانش باشد. پادشاه می‌پذیرد و در پی آن، ترک و تازی و ارومی با پادشاه می‌جنگند. از زابل سپاهی به یاری پادشاه می‌آید و دشمنان شکست می‌خورند.

در پیشگویی‌های یادشده از این نشانه‌های آسمانی نیز سخن رفته است:

- * در زمان هوشیدر «هفتورنگ» جای خود را به سوی خراسان (شرق) تغییر می‌دهد.
- * پادشاهی «کی بهرام» همزمان با رسیدن ستاره اورمزد به اوج بلندی و فرو افتادن ناهید است.
- * دین مزدایی در برج ماهی (حوت) یا خرچنگ (سرطان) دوباره رواج می‌یابد.
- در «بن‌دهش» آمده است:

* در دین گوید که پادشاهی دشمنانه ایشان به سر خواهد رسید. گروهی آیند سرخ نشان و سرخ درفش؛ پارس و روستاهای ایرانشهر را تا به بابل بگیرند و این تازیان را نزار کنند. سپس یکی بد مرد از سوی خراسان آید و آن پتیشخواریان را سرکوب کند و چند سال پادشایی دژخویانه داشته باشد. به سرکردگی او در پارس مردم نابود شوند؛ مگر اندکی به کازرون و دریابارها. از آن پس، هیون و ترک به بس شمار و بس درفش در ایرانشهر بتازند. این ایرانشهر آبادان خوشبوی را ویران کنند و بسی دوده آزادگان را بیاشوبند. بس بدی و ستم به مردم ایرانشهر کنند... چون رومیان رسند و یک سال پادشایی کنند، آن هنگام از سوی کابلستان یکی آید که فرهادش از دوده بغان است و او را «کی بهرام»^۱ خوانند. همه مردم با او

(۱) به نوشته «ابوریحان بیرونی»: «... امر قمرطیان بسیار قوت یافت و «ابوطاهر سلیمان بن ابی سعید حسن بن بهرام بن جنابی / گناه‌های» حرکت کرده در سال ۳۰۸ هجری به مکه رسید و مردم را با قتل فجیع در مکه

شوند و به هندوستان و نیز روم و ترکستان، همه سو پادشاهی کنند. همه بدگرایندگان را بردارد و دین زرتشت را برپا سازد... به همان سرزمین، «پشوتن گشتاسپان» با یکسد و پنجاه مرد از سوی «کنگ دژ» آید و آن بتکده را که رازگاه ایشان است برکند و آتش بهرام را به جایش بنشانند.^۱

«کی بهرام ورجاوند» که در پاره‌ای نوشتارها نامش «شاپور» و لقبش «هماوند» دانسته شده، در روز «باد» برابر با ۲۲ آبان ماه زاده می‌شود. پس از رسیدن به سی سالگی، با سپاهی بی‌شمار از چین و هند تا بهرود / ده بومه و دریای بهران (بحرین) پیش می‌رود. در متنی پهلوی اشاره شده که وی در سال ۹۰۳ پارسی پس از مرگ شاه یزدگرد خواهد آمد.^۲ در قصیده‌ای پهلوی می‌خوانیم:

کی باشد که پیکی آید از هندوستان
 که رسید آن شاه بهرام از دودمان کیان
 که فیل هست هزار و سراسر دارد فیلبان
 که آراسته درفش دارد به آیین خسروان
 پیش لشکر برند به سپاه سرداران
 مردی گسیل باید کردن زیرک ترجمان
 که شود و بگوید به هندوان
 که ما چه دیدیم از دشت تازیان
 با یکی گروه، دین، نزار کردند
 و برفت شاهنشاهی ما از چیز ایشان
 چون دیوان، دین دارند؛ چون سگ خورند نان
 بستاندند پادشاهی از خسروان
 نه به هنر، نه به مردی، به افسوس و ریشخند بستاندند

کشتار نمود و لاشه آنان را در چاه زمزم ریخت و پیراهن کعبه و حجرالاسود را کند و پس از آن در مسجد کوفه این سنگ را آویزان کرد و به شهر خود بازگشت. [آثارالباقیه، ۳۲۰]
 (۱) بخش هجدهم: درباره گزند که هزاره هزاره به ایران‌شهر آمد.
 (۲) زند و هومن یسن (الف)، ۱۴۸.

گیرند به ستم از مردمان، زن و خواسته‌های شیرین، باغ و بوستان
 جزیه برنهندند و بخش کردند بر سران
 با اسلیک (عسلی) خواستند ساوگران
 بنگر که چند بد افکند آن دروغ به این جهان
 که نیست بدتر از او اندر جهان از ما
 بیاید آن شاه بهرام ورجاوند از دوده کیان
 بیاوریم کین تازیان چونان رستم که آورد یکسد کین سیاوشان
 نیز مزگت‌ها را فرود آوریم، بر نشانیم آت‌ها
 بتکده‌ها برکنیم و پاک کنیم از جهان
 تا ناپدید شوند دروغ‌زادگان از این جهان.^۱

«ابوریحان بیرونی»:

«جاماسپ» کتابی دارد که در آن آمده پس از ۱۵۰۰ سال که از تاریخ زرتشت گذشت، سلطنت دوباره به ایرانیان می‌رسد. به رای آنان که در تواریخ دقت دارند، در ۱۲۴۲ سال از قیام اسکندر، [سلطنت ساسانیان] منقضی شد و جز آنچه راکه ما بعدا خواهیم گفت، به ظهور نیبوست. ولی این مدت بنا بر رای زرتشتیان به انقضا نرسیده؛ چه اقوال و آرای آنان در مدت سلطنت اشکانیان کاملاً با هم مختلف است. بنا بر عقیده ایشان باید زمانی راکه جاماسپ گفته ۵۰۰ سال پس از زوال سلطنت از ایرانیان و کشته شدن یزدگرد پسر شهریار باشد. اگر این وقت که ذکر شد همان باشد که جاماسپ و زرتشت قصد کرده بودند، البته در تعیین این وقت، مصاب بوده‌اند؛ زیرا این قضیه در آخر سال ۱۲۴۲ اسکندری بوده و ۱۵۰۰ سال در این وقت، از تاریخ زرتشت می‌گذشت. ولی در این خطا کردند که تصور کرده بودند سلطنت باز به مجوس برگردد. چنانکه «ابوعبداله عدی» که بسیار تعصب مجوسیت دارد و زمان زیادی خروج قائم را منتظر بود، کتابی در ادوار و قرانات تصنیف کرده و در آخر دفتر چنین گفته که هجدهمین قران از مولد محمد با «الف عاشر» موافق است که به مشتری و قوس تعلق دارد. و از این رو،

(۱) ترجمه چند متن پهلوی، ۸۳ + پژوهشی در اساتیر ایران، ۱۶۰.

حکم نمود که انسانی خروج خواهد کرد که دولت مجوسیت را بازگشت دهد و به همه روی زمین مستولی و چیره خواهد شد و ملک عرب و دیگر امم را از میان خواهد برد. و مردم را به یک دین و یک مسلک جمع آوری خواهد نمود و شر را از روی زمین خواهد برداشت و به اندازه هفت قران و نیم سلطنت خواهد کرد... و گفته‌اند که دولت ساسانی در قرانهای آتشی بوده و دولت دیلم برای «علی بن بویه» که ملقب «عمادالدوله» است در قرانهای ناری (آتشی) اتفاق افتاد و این وقتی است که امیدوار بودند سلطنت به پارسیان برگردد اگرچه دین و سیرت ایشان چون پارسیان قدیم نباشد. نمی‌دانم چرا دولت دیلم را برگزیدند با آنکه دلالت انتقال ممر به مثلثه آتشی، بر دولت بنی عباس که دولت خراسانی و شرقی است، ظاهرتر است؛ به علاوه چه بنی عباس و چه آل بویه از تجدید دولت ایرانیان و از اعاده دین ایشان خیلی دور بودند... بنا بر حساب «احمد بن طیب سرخسی» هجدهمین درجه و بیست و هفتمین دقیقه از برج حوت (ماهی) که تا پایان برج: یازده درجه و سی دقیقه کم دارد، چون حساب شود، ۶۹۳ دقیقه می‌شود. و از این رو حکم کرد که به اندازه دقیق درجات مذکور دولت اسلام پایدار است... غلبه اسکندر بر ایران هنگامی بود که قسمت به اول حوت (ماهی) که حد زهره است رسیده بود. و برای هر برجی هزار سال است. و نیز اردشیر پسر بابک وقتی قیام کرد که قسمت از حد زهره به حد مشتری رسیده بود و این کوکب دلیل عراق و مشرق است. و نیز غلبه عرب بر عجم هنگامی بود که قسمت به شرف زهره رسیده بود که بیست و هفتمین درجه حوت بود و حکومت در آنان به اندازه تدبیر این برج بود. و چون قسمت به حد مشتری از برج حمل (بره) رسید ابو مسلم یا سیاهپوشان از مردم خراسان ظهور کرد. سپس چون ابتزاز به حد زهره منتقل شد، آغاز دولت دیالمه و سلطنت آل بویه رسید.^۱

«هزاره باوری» ایرانی، در مسیحیت نیز رخنه‌ای ماندگار داشت و جنبشهایی را پدید آورد که به نام «جنبش هزاره‌ای» خوانده می‌شدند.

وجود و تعداد این جنبشها آشکارا نشان می‌دهد که دین غالباً الهام بخش عمل

سیاسی و دگرگونی اجتماعی است. جنبش هزاره‌ای گروهی است که یا به علت تغییری بزرگ و ناگهانی در زمان حاضر، یا از طریق تلاش برای بازگشت عصری طلایی که گمان می‌رود در گذشته وجود داشته، به مؤمنان وعده‌ی رستگاری جمعی نزدیک را می‌دهد. اصطلاح «هزاره‌ای» در واقع از سلطنت هزار ساله‌ی مسیح یا دوره‌ی هزاره که در انجیل پیش‌بینی گردیده، گرفته شده است... در تمامی این جنبش‌ها به فعالیت‌های پیامبران (رهبران یا آموزگاران الهام گرفته) برمی‌خوریم که از عقاید مذهبی موجود استفاده کرده و نیاز به دوباره زنده کردن آنها را اعلام می‌کنند. آنها اگر بتوانند آنچه را که دیگران تنها به گونه‌ای مبهم احساس می‌کنند، به قالب کلمات درآورده و بیان کنند، و اگر از احساساتی که مردم را به عمل وادار می‌کند، بهره‌برداری کنند، موفق می‌شوند پیروانی به دست آورند. پیشگویی پیامبرانه همیشه ارتباط نیرومندی با ادیان فلاح‌بخش، به ویژه مسیحیت داشته است.^۱

(۱) آنتونی گیدنز: جامعه‌شناسی، ۵۱۴ و ۵۱۵.

روایاهای پیامبران یهود

آینده‌گویی ارمیای نبی:

کلام خداوند دربارهٔ عیلام که بر ارمیای نبی در ابتدای سلطنت «صدقیّا» پادشاه یهودا نازل شده گفت:

- یهوه صباوت چنین می‌گوید: اینک من کمان عیلام و مایهٔ قوت ایشان را خواهم شکست. و چهار باد را از چهار سمت آسمان بر عیلام خواهم وزانید و ایشان را به سوی همهٔ این بادهای پراکنده خواهم ساخت به حدی که هیچ امتی نباشد که پراکندگان عیلام نزد آنان نیایند. و اهل عیلام را به حضور دشمنان ایشان و به حضور آنانی که قصد جان ایشان دارند، مشوش خواهم ساخت. و خداوند می‌گوید که بر ایشان بلا یعنی حدت خشم خویش را وارد خواهم آورد و شمشیر را در عقب ایشان خواهم فرستاد تا ایشان را به کلی هلاک سازم. و خداوند می‌گوید من کرسی خود را در عیلام برپا خواهم نمود و پادشاه و سروان را از آنجا نابود خواهم کرد. لیکن خداوند می‌گوید در ایام آخر، اسیران عیلام را باز خواهم آورد. [۴۹:۳۴-۳۹] خداوند روح پادشاهان ماد را برانگیخته و فکر او بر ضد بابل است تا آن را هلاک کند. [۵۱:۱۱] ممالک «آرارات» و «مینی» و «اشکناز»^۱ را بر وی جمع کنید... پادشاهان ماد و حاکمانش و جمیع والیان و تمامی اهل زمین سلطنت او را. [۵۱:۲۷-۲۹]

(۱) این کشورها بخشی از شاهنشاهی ماد بودند.

«دانیال» به روشنی از برآمدن شاهنشاهی هخامنشی و سپس با ابهاماتی از دوران اشکانی (سلوکی) و ساسانی سخن رانده است. وی که در بارگاه «نبوکدنزار» یا به قول تورات: «نبوکدنسر» می‌زیست، برای پادشاه بابل و واپسین جانشینش «بلشسر» به خوابگزاری و تعبیر رویا می‌پرداخت و خود نیز، خفتارهایی خوف‌انگیز داشت که از سوی فرشتگان معنی و تفسیر می‌شد.

خفتار نبوکدنسر:

تمثالی بزرگ که درخشندگی آن بی‌نهایت و منظر آن هولناک بود. سر این تمثال: از طلای خالص، سینه و بازوهایش: از نقره، شکم و رانهایش: از برنج، ساقهایش: از آهن، پاهایش: قدری از آهن و قدری از گل بود. یک سنگ، بی آنکه دستی آن را پرتاب کند، بر پاهای تمثال فرود آمد. تمثال آنچنان خورد شد که مانند کاه گردید و باد، غبارهایش را برد. و آن سنگ، کوه بزرگی گردید و همه جهان را پر ساخت.

خوابگزاری دانیال:

سر طلایی تمثال = سلطنت نبوکدنسر.

اندام نقره‌ای = سلطنتی پست‌تر از نبوکدنسر. (پادشاهی بلشسر؟)

اندام برنجین = سلطنتی که بر همه جهان فرمانروایی خواهد کرد. (هخامنشیان)

اندام آهنین = سلطنتی قدرتمند. (اشکانیان)

اندام آهن و گلی = سلطنتی که قدری قوی و قدری زودشکن خواهد بود. (ساسانیان)

مشاهده بلشسر:

انگشته‌های دست انسانی بیرون آمد و در برابر شمع‌دان، بر گچ دیوار قصر پادشاه، به نوشتن پرداخت؛ و پادشاه کف دست را که می‌نوشت، می‌دید. مکتوب چنین بود: «مَنَامَنَّا، ثَقِیل و فَرَسِین».

گزارش دانیال:

تفسیر کلام این است:

- منّا: خدا سلطنت تو را شمرده و آن را به انتها رسانده است.

- ثقیل: در میزان سنجیده شده‌ای و ناقص درآمده‌ای.

- فَرَس: سلطنت تو تقسیم گشته و به مادی‌ها و پارسی‌ها بخشیده شده است.

نخستین خفتار دانیال:

* شبگاهان در عالم رویا شده دیدم که ناگاه چهار باد آسمان بر روی دریای عظیم تاختند. و چهار وحش بزرگ که مخالف یکدیگر بودند از دریا بیرون آمدند. اولین آنها مانند شیر بود و بالهای عقاب داشت و من نظر کردم تا بالهایش کنده شد؛ و او از زمین برداشته شده بر پاهای خود مثل انسان ایستاد و دل انسان به او داده شد. وحش دوم مانند خرس بود و بر یک طرف خود بلند شد و در میان دندانهایش سه دنده بود. و وی را چنین گفتند: «برخیز و گوشت بسیار بخور». دیگری مانند پلنگ بود که بر پشتش چهار بال پرنده داشت. این وحش، چهار سر بود و سلطنت به او داده شد. وحش چهارم هولناک و مهیب و بسیار زورآور بود؛ دندانهای بزرگ آهنین داشت و باقیمانده را می خورد و پاره پاره می کرد و به پاهای خویش پایمال می نمود. او ده شاخ داشت که از میان آنها شاخ کوچک دیگری برآمد و پیش رویش سه شاخ از آن شاخهای اول، از ریشه کنده شد. این شاخ، چشمانی مانند چشم انسان و دهانی داشت که سخنان تکبرآمیز می گفت. خوابگزاری:

وحش چهارم، سلطنت چهارمین بر زمین و مخالف همه سلطنتها خواهد بود. و ده شاخ، ده پادشاه می باشند که خواهند برخاست.^۱ و دیگری پس از ایشان برخواهد خاست و او مخالف اولین خواهد بود و سه پادشاه را به زیر خواهد افکند. و سخنان به ضد حضرت اعلا خواهد گفت و قصد تبدیل نمودن زمانها و شرایع را خواهد نمود. و ایشان تا «زمانی و دو زمان و نصف زمان» به دست او تسلیم خواهند شد.

در «مکاشفه یوحنا» بازتابهایی هر چند دیگرگون دیده می شود:

* چهار حیوان قرار داشت که بدن آنها از هر طرف پر از چشم بود. حیوان اول مانند شیر بود؛ دومی مانند گوساله، سومی چهره ای مانند صورت انسان داشت و چهارمی مانند عقابی پر گشوده بود. هر یک از این چهار حیوان شش بال داشت... آنگاه دیدم که یک حیوان وحشی از میان دریا بیرون می آید که ده شاخ و

(۱) در یکی از سیبولاها (پیشگویی ها) اشاره شده که مردی وحشی و خودکام و آتشگون، سرزمین آسیا را به خاک و خون می کشد و درختی با ده شاخه به جای خواهد نهاد. «ادی» این ده تن را از اسکندر تا «آنتیوخوس چهارم» می داند.

هفت سر داشت. بر هر یک از شاخهایش نیمتاجی قرار داشت و بر هر یک از سرهایش نامی کفرآمیز نوشته شده بود. این حیوان وحشی مانند پلنگی بود که پاهایش مانند پاهای خرس و دهانش چون دهان شیر بود... آن هفت سر: هفت پادشاه است که پنج نفر از آنها از سلطنت برکنار شده‌اند و یکی هم اکنون فرمانروایی می‌کند؛ و آن هفتمی هنوز نیامده است و هر وقت بیاید فقط مدت کوتاهی دوام خواهد آورد... ده شاخی که دیدی، ده پادشاهند که هنوز به سلطنت نرسیده‌اند.

ریشه این مکاشفات را در خفتار «دغدویه» مادر زرتشت می‌توان دید. در «زراتشت نامه» آمده: از آبستنی دغدویه پنج ماه و بیست روز می‌گذشت که وی شبی به خواب دید ابری تیره خانه‌اش را فراگرفت و از آن، درندگان فرو افتادند. در میان آنان گرگ و پلنگ و شیر به چشم می‌خورد که می‌خواستند زرتشت را بدرند. ناگهان از آسمان کوه درخشانی روانه شد و جوانی نورانی (پسر انسان؟) از آن بیرون آمد. در یک دستش نامه (تومار یادشده در تورات و انجیل) و در دست دیگرش شاخی نورانی داشت که با آن، درندگان را سوزانید.

دومین خفتار دانیال:

* در عالم رویا دیدم که نزد نهر «اولای» می‌باشم. پس چشمان خود را برافراشته دیدم ناگاه قوچی نزد نهر ایستاده بود که دو شاخ داشت و شاخهایش بلند بود و یکی از دیگری بلندتر و بلندترین آنها آخر برآمد. و قوچ را دیدم که به سمت مغرب و شمال و جنوب شاخ می‌زد و هیچ وحشی (موجودی) با او مقاومت نتوانست کرد و کسی نبود که از دستش رهایی دهد و بر حسب رای خود عمل نموده بزرگ می‌شد. و حینی که متفکر بودم، اینک بز نری از طرف مغرب بر روی تمامی زمین می‌آمد و زمین را لمس نمی‌کرد و در میان چشمان بز نر، شاخی معتبر بود^۱... چون نزد قوچ رسید با او به شدت غضبناک شده قوچ را زد و هر دو شاخ او را شکست و قوچ را یارای مقاومت با وی نبود... و بز نر بی‌نهایت بزرگ شد و چون قوی گشت آن شاخ بزرگ شکسته شد و در جایش چهارشاخ معتبره‌سوی بادهای اربعه آسمان برآمد. و از یکی از آنها یک شاخ کوچک برآمد و به سمت جنوب و مشرق و فخر زمینها بسیار بزرگ شد. و به ضد

(۱) در سفرنامه منسوب به فیساغورس از بزهای تک شاخ در دشت شوش یاد شده است. (رویه ۱۴).

لشگر آسمانها قوی شده بعضی از لشگر و ستارگان را به زمین انداخته پایمال نمود... و آن «راستی» را به زمین انداختند... تا «دو هزار و سیصد شام و صبح»... بدان که این رویا برای زمان آخر می باشد... بعد از ایام بسیار، واقع خواهد شد.

خوابگزاری:

آن قوچ صاحب دو شاخ که آن را دیدی، پادشاهان مادیان و پارسیان می باشد. و آن بز ستر، پادشاه یونان می باشد و آن شاخ بزرگی که در میان دو چشمش بود پادشاه اول است. و اما آن شکسته شدن و چهار در جایش برآمدن: چهار سلطنت از قوم او و نه از قوت او بر پا خواهند شد. و در آخر سلطنت ایشان، چون گناه عاصیان به اتمام رسیده باشد آنگاه پادشاهی سخت روی و در مکرها ماهر خواهد برخاست... و با امیر امیران مقاومت خواهد نمود اما بدون دست، شکسته خواهد شد.

از نماد «چهار شاخ» در «کتاب زکریا» نیز یاد شده است:

* پس چشمان خود را برافراشته نگریستم و اینک چهار شاخ بود. به فرشته ای که با من تکلم می نمود گفتم: اینها چیستند؟

او مرا گفت: اینها شاخها می باشند که یهودا و اسرائیل و اورشلیم را پراکنده اند... و خداوند چهار آهنگر به من نشان داد. گفتم: اینان برای چه کار می آیند؟

او در پاسخ گفت: آنها شاخها می باشند که یهودا را چنان پراکنده نموده اند که احدی سر خود را بلند نمی تواند کرد. و اینها می آیند تا آنها را بترسانند و شاخهای امتیابی را که شاخ خود را بر زمین یهودا برافراشته آن را پراکنده ساخته اند، بیرون افکنند. [۲۱ - ۱۸: ۱]

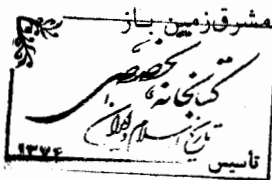
«ابوالکلام آزاد»:

در رویای دانیال، کورش به صورت قوچ درمی آید... ولی شاخ آن مثل سایر قوچها قرار نداشته بلکه یکی از آنها رو به جلو، و دیگری پشت آن و رو به عقب بوده و عین این تصور را در پیکره کورش می بینیم.^۱

در نوشتارهای یهودی - مسیحی، قوچ و گوسپند: نماد نیک، و بز: نماد شر است. در «انجیل متی» درباره روز داوری آمده است که «پسر انسان» یا مسیح موعود:

* مانند شبانی که گوسپندان را از بزها جدا می‌کند، آدمیان را به دو گروه تقسیم خواهد کرد؛ گوسپندان را در دست راست و بزها را در دست چپ خود قرار خواهد داد. آنگاه پادشاه به آنانی که در سمت راست او هستند خواهد گفت: — ای کسانی که از جانب پدر من برکت یافته‌اید؛ بیایید و وارث سلطنتی شوید که از ابتدای آفرینش عالم برای شما آماده شده است... آنگاه به آنانی که در سمت چپ او هستند خواهد گفت: — ای ملعونان؛ از من دور شوید و به آتش ابدی که برای ابلیس و فرشتگان او آماده شده است، بروید. [۴۶ - ۳۱ ۲۵]

هوداری پیروان موسا و مسیح از ایران و چشم امید ایشان به بازگشت شهریاران نیرومند و رهایی بخش ایرانی چنان بود که در مکاشفه یوحنا آمده است:

* رود بزرگ فرات... آبش خشک شد تا راه برای آمدن شاهان مشرق‌زمین باز باشد. [۱۶: ۱۲]

سومین خفتار دانیال:

* اینک سه پادشاه بعد از این در فارس خواهند برخاست و چهارمین از همه دولتمندتر خواهد بود. و چون به سبب توانگری خویش قوی گردد، همه را به ضد مملکت یونان برخواهد انگیزد. و پادشاهی جبار خواهد برخاست و بر مملکت عظیمی سلطنت خواهد نمود و بر حسب اراده خود عمل خواهد کرد. و چون برخیزد سلطنت او شکسته خواهد شد و به سوی بادهای اربعه آسمان تقسیم خواهد گردید... و پادشاه جنوب با یکی از سرداران خود، قوی شده بر او غلبه خواهد یافت و سلطنت او، سلطنت عظیمی خواهد بود... و دختر پادشاه جنوب نزد پادشاه شمال آمده با او مصالحه خواهد نمود...^۱ تو ای دانیال؛ کلام را مخفی دار و کتاب را تا زمان آخر مَهر کن... انتهای این عجایب... برای «زمانی و دو زمان و نصف زمان» خواهد بود... و از هنگام موقوف شدن قربانی دایمی... «هزار و دویست و نود» روز خواهد بود. خوشا به حال آنکه انتظار کشد و به «هزار و سیصد و سی و پنج» روز برسد.^۲

(۱) در دنباله خفتار، از جنگهای پیاپی پادشاهان شمال و جنوب و نیز پادشاهی سوم، سخن می‌رود.

(۲) درباره شمار ۱۳۳۵ بنگرید به: آثارالباقیه، ۲۲ تا ۲۶.

گزارش:

«زمانی و دو زمان و نصف زمان» برابر است با سه سال و نیم. (۱ + ۲/۵). چنانکه شمار ۱۲۹۰ را بر روزهای یک سال (۳۶۵) بخش کنیم، پیامدش رقم ۳/۵ (سال) خواهد بود. در مکاشفه یوحنا نیز از دوره‌های ۱۲۶۰ روزه و ۳/۵ ساله^۱ و ۴۲ ماهه یاد شده که با یکدیگر برابرند. از سوی دیگر می‌توان هر روز را کنایه‌ای از یک سال و یا یک هزاره نیز دانست.

«س. ک. ادی» پیشگویی‌های کتاب دانیال را برگرفته از پیشگوناومه‌ای ایرانی به نام «بهمن

یشت» می‌داند و می‌نویسد که در «بهمن یشت»:

زرتشت تنه درختی را به رویا می‌بیند که شاخه‌هایش از زر، سیم، برنج، و آهن ناخالص است. هر مزد به وی می‌گوید که سه فلز شریف و ارزشمند نخستین، مظهر سه تن از شاهان ایران، و چهارمی مظهر «شاه دیوهای ژولیده‌موی از تخمه خشم» می‌باشد... شاهنشاه ایران، داریوش یا خشایارشا، در نقشهای تخت جمشید همه جا با موی و ریش آراسته ترسیم گشته بودند؛ حال آنکه تصویر اسکندر همه جا مویی ژولیده و آشفته داشت... در کتاب اول مکابیان: هر جا نام مقدونیان و یونانیان به میان می‌آید، گفته می‌شود که شیطان در قالب اسکندر قدم به یهودیه گذاشت. پادشاه مقدونیه مردی است مخرب و عبث، با قلبی آکنده از هوس‌های سیری ناپذیر آدمیزادگان... همانندی‌هایی که میان این رساله (بهمن یشت) و کتاب دانیال وجود دارد، شگفت‌انگیز است. در کتاب دانیال، باب دوم، پیغمبر بنی اسرائیل از رویایی سخن می‌گوید که در آن تمثالی که از چهار فلز ساخته شده، مظهر فرمانروایی متوالی چهار پادشاه است. جای شک و تردید بسیار تواند بود که دو نویسنده، مستقل از یکدیگر، برای نشان دادن حکمرانی چهار دوره، چهار فلز مشابه برگزینند. در هر دو مورد، چهارمین سلطنت را فرمانروای پنجمی که نژاد آسمانی و الهی دارد، بر می‌اندازد... در نقشهای تخت جمشید شیر بالداري شبیه آنچه در کتاب دانیال وصف شده، بر جای مانده... در باب هفتم کتاب دانیال چهار وحش به چهار پادشاه تعبیر می‌شوند که آخرین آنها پادشاه یونان است. این وحش و موجود اهریمنی کشته

(۱) این دوره‌ها، اشاره به هنگامیست که در رستاخیز، زنی برای دور نگاه داشتن نوزاد خود از گزند اژدها، به بیابانی پناه می‌برد. داستان این زن و نوزادش برگرفته از استوره فرانک و فریدون می‌باشد. درخور نگرشست که فرانک، فریدون را سه سال دور از گزند اژی‌دهاک (ضحاک) به کوه می‌برد.

می‌شود و جای آن را موجودی موعود و منتظر می‌گیرد که سلطنت پنجمی بر اساس راستی و عدالت آغاز می‌کند... ما باید انتقال و انتشار پیشگویی را در بابل مسلم بدانیم زیرا زمینه پیشگویی‌های مندرج در کتاب دانیال، پارسی و بابلی است. بدون تردید، یهودیان روایت ایرانی پیشگویی را باز هم بیشتر تغییر داده‌اند.^۱

زرتشتی که در بهمن‌یشت به پیشبینی پرداخته، با زرتشت هخامنشی می‌خواند و دور از ذهن نیست که داستان دانیال از زندگی این زرتشت ساخته و پرداخته شده باشد. دانیال به نام بلتشر (بالتازار) خوانده می‌شد و «رییس مجوسیان» بود. آیا وی در اصل تبار ایرانی داشت و به درجه «پیر مغان» رسیده بود؟ آیا پسوند نام «نبوکدنزار» یعنی: «نزار» خوانش دیگرگونه «نوذر» نیست؟! در شاهنامه اشاره شده که منوچهر در واپسین پیامش به نوذر، او را به پیروی از «زرتشت موبد» فرا می‌خواند:

کنون نو شود در جهان داوری	چو موبد ^۲ بیاید به پیغمبری
پدید آید آنکس ز خاورزمین	نگر تا نتازی بر او به کین
بدو بگرو آن دین یزدان بود	نگه کن که از سر چه پیمان بود
تو مگذار هرگز ره ایزدی	که نیکی ازو یست و هم زو بدی
از آن پس بیاید ز ترکان سپاه	نهند از بر تخت ایران کلاه
گزند تو آید ز پور پشنگ	ز توران شود کارها بر تو تنگ
بجوی ای پر چون رسد داوری	ز سام و ز زال آنگهی یآوری
وزین نو درختی که از پشت زال	برآمد کنون برکشد شاخ و یال
ازو شهر توران شود بی هنر	به کین تو آید همان کینه‌ور

بسی جای شگفتیست که از «موبد پیغمبر» در زمان نوذر دیگر سخنی نمی‌شنویم و تنها آن بخش از پیشگویی منوچهر درباره درآمدن تورانیان به ایران و سپس کینخواهی رستم، به درستی رخ می‌دهد. نوذر:

از اندرز فرخ پدر یاد کرد	پر از خون: جگر، لب: پر از باد کرد
کجا گفته بودش که «از ترک و چین	سپاهی بیاید به ایران زمین
ازیشان تو را دل شود دردمند	بسی بر سپاه تو آید گزند»

(۱) آیین شهریار در شرق، ۲۳ تا ۳۰ و ۳۹۳.

(۲) بر پایه یکی از نسخه‌های چاپ مسکو. دستنویس‌های دیگر به جای «موبد» آورده‌اند: «موسا».

اگر رخدادهای رستاخیز را بازتابی از تاریخ گذشته بدانیم، آنگاه روشن می‌شود که چرا «توس» پسر نوذر، همگان را به کیش زرتشت فرا می‌خواند:

✽ آنگاه کرشاسپ با آن گرز گردنده می‌رود و «توس» روبروی او می‌ایستد و تیر در کمان می‌نهد و به کرشاسپ می‌گوید:

— دین را بستای؛ با خواندن گاتها نیایش کن و گرز را بیفکن. زیرا اگر دین را نستایی و گرز را نیفکنی، این تیر را به تو می‌افکنم.

کرشاسپ از بیم تیر توس، دین را می‌ستاید و گرز را می‌افکند.^۱ افزون بر این، زمانی که «پشنگ» پدر افراسیاب آماده رزم با نوذر می‌شود، در میان سردارانش با نامی آشنا روبرو می‌شویم: ارجاسپ؛ هم‌اورد گشتاسپ!

همه نامداران کشورش را بخواند آن بزرگان لشکرش را

چو «ارجاسپ» و گرسیوز و بارمان چو کلباد جنگی هزبر دمان

و نیز، چه همانند است دو دلی و تردید گشتاسپ در برابر زرتشت و امشاسپندان برای پذیرش دین مزدایی از یک سو، و مقاومت پادشاه پارس در برابر پیک آسمانی (زرتشت؟) از سوی دیگر:

مردی ملبس به کتان که کمربندی از طلا داشت و پیکر او مانند زبرجد و

رخسار شسار برق، و چشمانش چون شعله‌های آتش، بازوها و پاهایش مانند

رنگ برنج صیقلی، و آواز کلام او مثل صدای گروه عظیمی بود، به دانیال گفت:

— رئیس مملکت فارس بیست و یک روز با من مقاومت نمود و میکایل که

یکی از رؤسای اولین است، به اعانت من آمد و من در آنجا نزد پادشاهان فارس

ماندم. و من آمدم تا تو را از آنچه در ایام آخر بر قوم تو واقع خواهد شد اطلاع

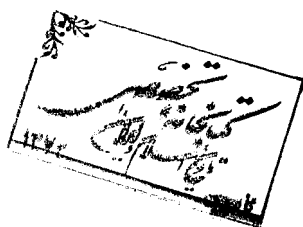
دهم زیرا که این رویا برای ایام طویل است. [۱۲ و ۱۰:۵]

ردیابی سرنخ‌های ارائه شده، پژوهشگران را به سوی اسرار و ناشناخته‌های تاریخی رهنمون خواهد بود... اینک باز می‌گردیم به مکاشفات. زرتشت در خفتار دوم خود، به جای درخت چهارشاخه، این بار درختی هفت شاخه می‌بیند که هر شاخه‌اش از فلزی جداگانه بود. هر مزد به او می‌گوید که درخت: نماد گیتی و هر کدام از شاخه‌ها اشاره به یکی از دوران تاریخیست. پیوند هر کدام از دوره‌های تاریخی با یکی از فلزات، نشان می‌دهد که انسان ایرانی تمدن را همبسته با بهره‌وری از فلزات و صنعتی شدن جامعه می‌دانست. هفت شاخه یا دوره تاریخی چنینند:

- (۱) زرین: گشتاسپ شاه^۱
- (۲) سیمین: شاه اردشیر کی = بهمن پسر سپندداد (اسفندیار)
- (۳) برنجین: ولاش شاه اشکانی
- (۴) رویین: اردشیر (بابکان) و شاپور شاه (شاپور یکم)
- (۵) ارزین: بهرام گور شاه
- (۶) پولادین: انوشه روان خسرو پسر کواد (انوشیروان پسر قباد)
- (۷) آهنین: دیوان ژولیده موی (تازیان)

(۱) با نگرش به فاصله اندک میان پادشاهان و ترتیب سلسله‌ها، گشتاسپ شاه در اینجا برابر است با پدر داریوش هخامنشی.

آینده‌نگری‌های دیگر

پیشگویی‌های ایل بگی جاف:

«ایل بگی» در سال ۸۹۸ هجری در شهر «زور» زاده شد و ۶۳ سال زیست. وزن سروده‌های ایل بگی هشت هجایی می‌باشد؛ همان وزنی که زرتشت گاتهای خود را با آن سروده است. در اینجا به چکیده‌ای از ترجمان پیشگوناامه او که به گویش کردی بوده است می‌نگریم.^۱

ایران پر از آتش خواهد شد. حکم سلطان قاهر خواهد شد. ستم از سوی مردم صادر خواهد شد. دور، دور نادر (شاه) خواهد شد.

نیکان بی وطن خواهند شد. شاهان بی کفن خواهند شد. و دوران به کام زند خواهد چرخید.

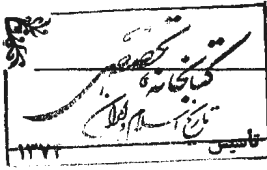
دوران به دست قاجار می‌افتد. بسی سرها بی سر می‌شوند. آشوب و شور و هنگامه بر پا می‌شود.

نیم ایران به روس‌ها واگذار می‌شود. آنچه اهمیت نداشته باشد ناموس خواهد شد. آنگاه زرشان از مس خواهد شد.

چابک‌سواری به فریاد مردم می‌رسد. و پلنگ‌ها را صید و شکار می‌کند. و هر ساعتی با سد رنگ و سیاست می‌آید. و دنیا و خلق را بسی شنگ و شادمان می‌کند.

مردمان سخنانشان را به وسیله مقتول آهن (سیم) خواهند گفت. و با راه دور

(۱) برای آگاهی بیشتر بنگرید به: پیشگوییهای ایل بگی جاف، ترجمه و شرح: صدیق صفی‌زاده.

گفتگو خواهند کرد.

رخش رستم ظاهر می شود. اسب آهن راهوار می شود.
 پرنده‌ای مانند رعد و برق پیدا خواهد شد. و دود از گوشش به تندی به آسمان
 می رود. با چابک سواری گام بر می دارد و بر روی هوا معلق خواهد شد.
 دلم به تنگ می آید. صدای توپ و تفنگ می آید. جنگ سرباز با فشنگ خواهد
 شد. ایران گرفتار فرنگ خواهد شد.
 دوره، دوره رضا(شاه) خواهد شد. و پس از رضا(شاه) جنگ و غزا خواهد شد.
 پس از جنگ فراخی خواهد شد. و مردم سرگرم نیایش خواهند شد.
 ایران مانند فرنگ خواهد شد. همه جا پر نقش و رنگارنگ خواهد شد.
 ناگاه جنگ و نبرد آغاز خواهد شد. و کمتر کسی از مردم به فرمان شاه فرمانبردار
 خواهد شد.
 طاعت و عبادت به اجبار انجام خواهد شد. بازار پر از بلور می شود. و گلبانگ
 جمهوری گردد.
 کار مردان به نامردی گراید. چهره مردم به زردی گراید. و روزگار افسردگی خواهد
 شد.
 در دشت بغداد جنگ به وجود خواهد آمد. همه اش برای نقره و زر خواهد بود.
 سرانجام هفتاد و دو دین، یک دین خواهد شد. سردفتر و رهبر آن مردی امین
 خواهد شد. ظالم به شیون و زاری خواهد پرداخت. و دلش پر از قهر و کین
 خواهد شد. اینچنین بوده است و چنین خواهد شد.

پیشگویی های درویش اجاق:

«درویش اجاق بن فرهاد ورزا گهواره‌ای» به سال ۱۲۲۱ هجری در روستای «گهواره» از توابع
 کرمانشاه زاده شد و در ۶۵ سالگی درگذشت. اینک گزیده‌ای از سروده‌هایش:^۱
 در این سال خوش و خرم بهار خشک خواهد شد.
 ظلم و ضلالت در شهرها گسترش خواهد یافت.
 و در ایران و عراق، جنگ و رستاخیز برپا خواهد شد.

(۱) پیشگویی های درویش اجاق، ترجمه: صدیق صفی‌زاده.

ای یاران؛ در جنگ، بسی از مردم کشته خواهند شد.
و خون مانند سیلاب در زمین ریخته خواهد شد.
بلایی عظیم برای کردان نازل خواهد شد.
و این بلا مانند دود در کوه‌ها پخش خواهد شد.
از سوی مشرق، قال و قیل می‌شود.
و عربها در دریای نیل فرو خواهند رفت.
تاریکی و بخار و مه، سرزمین عراق را خواهد پوشاند.
سرداری از سرزمین ایران ظهور می‌کند.
و سلسله سپاهش پر زور و قدرتمند خواهد بود.

پیشگویی‌های نوستراداموس:

«نوستراداموس» که به جرئت می‌توان او را یکی از شگفت‌انگیزترین چهره‌های تاریخ فرانسه در سده‌های اخیر به‌شمار آورد، به‌رغم عبری بودن تبار و یهودی بودن خانواده‌اش.... پیوسته به مکتبی دیرسال و پراسرار که نشانه‌هایش رفته‌رفته از ذهن جامعه پاک شده و در پشت پرده‌ای از ابهام جای گرفته بود، ارج می‌گذاشت.

هیچ پژوهنده‌ای نمی‌تواند بین سازه‌های پایه‌ای عرفان کابالایی یهودی و عرفانی مهری ایرانی که سرانجام در دگرگون شدن‌های اجتماعی و تاریخی به زمان «شیخ شهاب‌الدین سهروردی» که خود از مهرگرایان و دانایان اسرار اعظم است و نام حکمت‌اشراق را به خود گرفت، کوچکترین تفاوتی بگذارد؛ اگرچه در جزئیات به سبب ناهمگونی فرهنگ‌ها، اختلافاتی وجود دارد.

می‌توانیم به استواری بگوییم «نوستراداموس» این چهره حیرت‌آفرین تاریخ فرانسه با دانش‌های ژرف و نهان ایرانی که بر تارک آن، دانش ستاره‌شناسی و شیمی (کیمیاگری) جای دارد و راز و رمزهای هوش‌ربای میترایسم آریایی که از آن‌پس به کوشیاری ترفندسازان، به حکمت سلیمانی پیوند خورد و با آن، درآمیزه شد [آشنایی داشت].^۱

«میشل دو نوستراداموس» پیشگوی فرانسوی در سال ۱۵۰۳ میلادی زاده شد و در ۱۵۶۵ درگذشت. سروده‌هایش در قالب دوبیتی گفته شده و سانتوری خوانده می‌شود. اینک گزیده‌هایی که درباره پرشیا (ایران) گفته است:

گرسنگی، باران و جنگ در پرشیا ایستا نمی‌شود.^۱

گروه بی‌شماری از وفاداران

از فرمانروای خودکامه روی برمی‌گردانند.

کنش‌هایی که به مخالفت با او

در فرانسه آغاز می‌گیرد،

در فرانسه نیز به پایان خود می‌رسد

و در همان‌جا، برای نابودی آن شخص،

در پنهان، پیمانی بسته می‌شود.^۲ [۱:۷۰]

اقلیم سومین، برج «جدی» را دربر می‌گیرد.

پادشاه پرشیا در ماه سپتامبر

در چنگال مصری‌ها اسیر می‌شود.

جنگ، زیان، خسارت و مرگ،

و زان‌پس، برای صلیب شرمساری بسیار خواهد بود. [۳:۷۷]

رهبر اسکاتلند همراه با شش آلمانی تبار

در چنگال دریا مردانی که از شرق آمده‌اند،

به اسارت درمی‌آیند.

آنان در گذاره دریایی

از تنگه جبل الطارق و اسپانیا گذشته

و در سرزمین پرشیا

به شاه ترس‌آفرین جدید معرفی می‌شوند. [۳:۷۸]

(۱) در «روایت پهلوی» هنگام اشاره به آشوبها از دو تاریخ دی‌به‌مهر (۱۵) از ماه خورداد و دی‌به‌مهر (۱۵) از ماه دی یاد گردیده است.

(۲) اشاره پیشگو در اینجا بی‌گمان به ایران و سرنوشت محمدرضا شاه پهلوی است که مخالفان غربی‌اش پیمان سرنگونی او را نخست‌بار در جزیره «گوادلوپ» که از مستعمرات فرانسه است، امضا کردند.

[پوران فرخزاد]

شاهزاده عرب تبار
 سیاره مریخ و زهره، برج شمس و اسد،
 و حکومت کلیسا در آبهای دریا نابود خواهند شد.
 از سرزمین پرشیا، نزدیک به نیم میلیون جنگاور،
 خاک مصر و بیزانتیوم را محاصره خواهند کرد؛
 شیطان به راستی به چشم دیده خواهد شد. [۵:۲۵]
 دلیر مرد پرشیایی
 با سلاح‌های آتشناک خود
 از نزدیکی‌های دریای سیاه
 برای تسخیر ترابوزان خواهد آمد.
 فاروس و میتلین به لرزه درمی‌آیند.
 و خورشید بر دریای آدریاتیک
 که مملو از اجساد اعراب است خواهد تابید. [۵:۲۷]
 شباهنگام در گستره آسمان
 مشعلی دیده می‌شود که روی به خاموشی دارد
 مرکز «رن» از جنگ و خشکسالی آسیب می‌بیند.
 نیروی امدادی بسی دیر می‌رسد
 پرشیا به ماگدونیا (مقدونیه) حمله‌آور شده
 و آنجا را محاصره خواهد کرد. [۲:۹۶]^۱

(۱) پیشگویی‌های نوستراداموس، انتشارات عطایی.

پیوست

... که ایدون به ما خوار بگذاشتند

نگرشی بر کتاب شاهنامه فردوسی و فلسفه تاریخ ایران
(پژوهنده: مرتضا ثاقب‌فر)

بپرسیدشان از نژاد کیان وزان نامداران فرخ گوان
که گیتی به آغاز چون داشتند؟ که ایدون به ما خوار بگذاشتند
چگونه سرآمد به نیک‌اختری بریشان همه روز گسندآوری

یکی پهلوان دهقان‌نژاد، که پژوهنده روزگار نخست بود، پس از شنیدن پاسخ‌های مهان و موبدان به پرسش‌هایش، یکی «نامورنامه» را بنیاد می‌نهد که نخست از سوی «دقیقی» آغاز، و سپس به دست «فردوسی» انجام می‌یابد. «نامه خسروان» سراسر پاسخ‌خیزست به اینکه چرا و چگونه ایران‌آریایی از فراز به فرود آمد و کدامین جهان‌بینی برای چندین سده، سروری جهان را برای ایرانیان به ارمغان آورده بود.

پژوهش درخور ستایش «ثاقب‌فر» که درباره فلسفه تاریخ ایران از دیدگاه شاهنامه و نیز نوشتارهای اوستایی - پهلوی می‌باشد، از آن روی به نقد و بررسی کشیده شده که ارزش یک «بُن‌نامه» یا کتاب مرجع را دارد و دریغ است کزی و کاستی آن - البته از دید نگارنده نقد - ناگفته بماند. بزرگترین خرده‌گیری نگارنده براین پژوهش، بخش‌بندی و دریافت «ثاقب‌فر» از بینش‌های اوستایی می‌باشد. پژوهنده با همه هوشیاری و هشداری که درباره ناهمسانی بینش زرتشتی با دیگر کیش‌های مغانی دارد، باز در همان دامی افتاده که ۹۹٪ از دیگر پژوهشگران را نیز به کام خود کشیده است.

۱) در ص ۱۰۵ کتاب می‌نویسد: چه افسانه زروانی را بنیاد داوری بگیریم و چه افسانه‌های زرتشتی را، از آنجایی که اهورامزدا باید به کمک انسان با اهریمن نبرد کند و پس از زمان کرائمند و ویژه‌ای او را شکست دهد، او [= اهورامزدا] خدای قادر مطلق و توانای ناب نیست و به سخن درست‌تر، توانایی مطلق او بالقوه یا به توان است نه بالفعل یا به کنش.

● پاسخ: با نگرش به اینکه تنها گاتها (گاهان) زرتشت را می‌توان بنیاد داوری دربارهٔ بینش او دانست، بنابراین زمینه‌های زروانی را باید کنار بگذاریم. از سوی دیگر، ما چیزی به نام «افسانه‌های زرتشتی» نداریم. آنچه که هست، دین یا فلسفهٔ زرتشت (ص ۱۰۶) نامیده می‌شود و همانگونه که پژوهنده اشاره کرده، اندیشه‌های پیامبر ایران، طی سده‌ها بنا به علل اجتماعی، سیاسی، پیچیدگی و دیرینگی شکل و زبان، دچار دگرسانی و دگردیسی شده است (ص ۱۰۹). پیام زرتشت دقیقاً دربر دارندهٔ «مطلق بودن قدرت الهی» می‌باشد و در برابر «دوگانه‌خدایی» و «خدایان‌پرستی» ایستادگی می‌کند. یاری گرفتن اهورامزدا از انسان در نبرد با اهریمن، یک استعاره و نماد است که در دین‌های دیگر نیز می‌بینیم. درواقع، این انسان است که در برابر شیطان، از خدا یاری می‌خواهد. نشانهٔ دیگر اینکه در گاتها اهورامزدا کیفردهندهٔ بدکاران و پاداش‌بخش نیکان است.

۲) پژوهنده در گفتار «خدا و آفرینش» می‌نویسد: زرتشت در فلسفهٔ خویش، خداوند را در آغاز، اندیشه‌ای ناب و آهنجیده می‌انگارد که دو اندیشه یا مینوی نیکی و بدی... به گونه‌ای همزاد در این اندیشه، پدیدار یا متحقق شده‌اند. (ص ۱۱۳) زرتشت در یسنای ۳۰، بند ۳ می‌گوید: در آغاز آن دو مینوی همزاد با نیک‌ترین پندار و گفتار و کردار، و بدترین پندار و گفتار و کردار، در «اندیشه» پدیدار شدند. در میان این دو، نیک‌اندیشان درست برگزیدند نه بدانندیشان (ص ۱۱۴). پژوهنده در گفتار «گیتی و آدمی» می‌افزاید: دو مینوی هستی و نیستی، و نیکی و بدی، در اندیشهٔ «یک خداوند یگانه» با هم همزادند... هستی یا اهورا، گرایش به آفرینش دارد تا جنبهٔ نیست‌کنندهٔ درونی خویش را از میان بردارد و هستی را جاودانه کند... خداوند قادر مطلق نیست بلکه قدرت او بالقوه است که طی فرآیند آفرینش و بتدریج فعلیت می‌یابد... گیتی و هرچه در آن است، ابزار خداوندند برای تحقق خواست و خرد او (ص ۱۵۱).

● پاسخ: پژوهنده در نوشتار خود دچار آشفتگی و تناقض شده که به ترتیب بررسی می‌کنیم:

الف - میان اندیشه و خرد، جدایی و تفاوت نهاده است. اندیشه برخاسته از خرد می‌باشد و اهورامزدا مظهر خرد ناب و همه‌آگاه (عقل کل) است و تنها به نیکی و راستی می‌اندیشد.

ب - پژوهنده با استناد به ترجمه «پورداوود»، مینوی بد و نیست‌کننده را همانند مینوی نیک، برخاسته از «اندیشه اهورا» می‌داند و نگره «محمد مقدم» را که می‌گوید منظور: «اندیشه انسان» است، نمی‌پذیرد. و از «جنبه نیست‌کننده درونی» اهورامزدا سخن می‌گوید! حال آنکه به گفته خودش: «هستی ناب» همان نیکی یا اهورامزداست (ص ۱۱۳). فلسفه زرتشت بر این است که مقصد آفرینش، پیکار با اهریمن یانیستی است (ص ۱۲۰) سپندمینو در «یسنا» فرزند اهورا خوانده شده است (ص ۱۲۶). افزون بر این، در هیچ کجای گاتها آشکارا از آفرینش «مینوی بد» از سوی اهورا سخن نرفته است و می‌توان ترجمه «جلیل دوستخواه» را درست‌تر دانست: «در آغاز آن دو مینوی همزاد، و در اندیشه و گفتار و کردار - یکی نیک و دیگری بد - با یکدیگر سخن گفتند». درستی این ترجمان و نیز اینکه دو مینو چه گفتند، از یسنای ۴۰، بند ۲، روشن می‌شود: «در آغاز آفرینش، سپندمینو، آن دیگری - مینوی پلید - را چنین گفت: نه منش، نه آموزش، نه خرد، نه یاور، نه گفتار، نه کردار، نه دین و نه روان ما دو مینو، با هم سازگارند».

بدین‌سان چگونه اهورا می‌تواند زاینده انگره مینو (اهریمن) باشد؟! کشاکش و رویارویی دو نمود نیک و بد اندیشه، تنها در ساختار «خرد انسانی» جای دارد. زرتشت در گاتها می‌گوید: «ای مزداهورا، پیش از آنکه کشاکش در اندیشه‌ام درگیرد، مرا از آنچه می‌دانی، بیاگاهان».

(یسنای ۴۸، بند ۲)

پ - آیا واپسین فرازهای پژوهنده ضد و نقیض نیست؟ خداوندی که همه گیتی ابزار اوست و قدرت بالقوه‌اش بتدریج در فرآیند آفرینش، فعلیت می‌یابد، چگونه نمی‌تواند قادر مطلق باشد؟

۳ در ص ۱۵۸ و ۱۵۹ می‌نویسد: فردوسی بازتابنده اندیشه تازه‌ای است که از آمیزش آن دسته از باورهای کهن و نو که با هم آمیزش‌پذیر می‌نموده‌اند، پدید آمده و آن، مذهب تشیع است. اعتقاد فردوسی به مطلق بودن قدرت خداوند و به ویژه الهام او از اصطلاح کن‌فیکون قرآن کریم آشکارا از چند نمونه پیداست. این چیزی است که تنها در باورهای متناقض مزدیسنا مؤخر پدید آمده است و در برداشت‌های گاهانی [گاتها] دیده نمی‌شود.

چو گوید بباش آنچه خواهد بُدست کسی‌کو جزین داند آن بی‌هَدست

در اینکه این شعر بازتابنده اندیشه خود فردوسی است، هیچ‌گونه گمانی ندارم.
نمونه دیگر، پاسخ‌یست که انوشیروان به موبد می‌دهد:

بد و نیک ازو دان کش انباز نیست به کاریش فرجام و آغاز نیست
چو گوید بباش آنچ گوید بُدست همو بود تا بود و تا هست، هست

● پاسخ: امانتداری فردوسی بالاتر از آن بوده که نگره‌های شخصی خود را وارد شاهنامه کند؛
آن‌هم از زبان انوشیروان! به‌ویژه که در بخش مربوط به همین پادشاه، بر امانتداری خود تأکید کرده است. پژوهنده به گونه‌ای غیرمستقیم «مزدیسناى مؤخر» را متأثر از مذهب تازه دانسته و در یادداشت ۲۰۵ خود می‌نویسد: [کتاب پهلوی] دینکرد، اهورامزدا را «همه‌توان» می‌نامد (ص ۳۸۵). نادرستی این سخن را از یسنای ۴۳، بند یکم درمی‌یابیم که از «اهورامزداى همه‌توانا» یاد کرده است. از سوی دیگر، پژوهشگران معتبری چون «هنری گُربن» از جریان یکجانبه ایران مزدایی به سوی ایران شیعی سخن گفته‌اند (ارض ملکوت).

اما «بودن و شدن» و به‌ویژه واپسین مصرع سروده را در این سرچشمه‌ها می‌بینیم:

الف - زرتشت گفت: آن چیست که بود و اکنون نیز می‌باشد؟

اهورامزدا گفت: من و دین و کلام. (شهرستانی: ملل و نحل).

ب - اهورامزدا و گاه (مکان) و دین و زمان اهورامزدا، بودند و هستند و خواهند بود. (یسنای ۳۳).

بُن دهش، ص ۳۳).

پ - من [اهورامزدا] در آغاز واژگانی را فرو خواندم؛ پیش از آفرینش آسمان (یسنای ۱۹).

هات ۱۹).

۴) در ص ۱۷۴ معنای نام ایرانی و آریایی را برخاسته از مینوی «آرمائیتی» یا «سپندارمذ» پیشنهاد می‌کند که از دیدگاه زبان‌شناسی نمی‌توان پذیرفت. نام «ایر» از «هیر» یا «هور» ریشه گرفته است. بسیاری از مردمان و سلسله‌های پادشاهی در دنیای باستان، با چشمداشت به ایرانیان، نژاد خود را از خورشید می‌دانستند. (نبرد خدایان، ص ۱۴۱).

۵) می‌گوید: دین زرتشت همانند دین یهود، یک دین قومی است. به برابری

قوم‌ها و آدمیان باور ندارد و از این‌رو خواهان فراگیری خود، در میان همه اقوام و

ملل نیست. درست وارون دینهای مسیح و اسلام است که همه آدمیان و قومها را

برابر می‌پنداشتند و از این‌رو، پیام خود را نیز جهانی می‌دانند. (ص ۳۳۴).

● پاسخ: یکی از بزرگترین خطاهای پژوهنده در همین جاست و دلیلش اینست که میان «اندیشه دینی» زرتشت و «سیاست دینی» زمامداران، جدایی نهاده است. همچنین نگاهی گذرا به گاتها

نشان می دهد که زرتشت تا چه اندازه جهانی می اندیشید؛ تا آنجا که نه سخنی از زبان رسمی دین خود به میان آورده و نه به پیشینه قومی و قبیله ای تکیه زده است؛ در این سروده ها، همه جهان قبله گاه آدمیان است و نه مرز و بوم خاصی: خواست زرتشت ساختن جهان تازه است. (۴۶:۱۹) برای آبادی جهان باید کوشید، جهان را باید به درستی پرورانید و آن را به سوی روشنایی برد (۴۸:۵). کسی که برای جهان، خرمی و شادمانی می جوید، و آن را پیوسته آبادان می خواهد، در پرتو راستی و فروغ تابناک به سر خواهد برد (۵۰:۲).

جالب اینجاست که پژوهنده، خود در ص ۱۶۶ می نویسد: خویشکاری [وظیفه] پیکار با اهریمن و دستیاران او، تنها به پدافند از هستی و خواسته و «میهن»، کرانمند [محدود] نمی شود، بلکه افزون بر آن، یک خویشکاری ایزدی است که آگاهانه انجام می گیرد.

(۶) پژوهنده (ص ۳۵۰ به بعد) از دو جهان بینی «فلسفه تاریخ اوستایی» و «فلسفه تاریخ ایرجی» یاد کرده و می گوید: بنابر مزدیسنا، جهان و نیکی های آن زیبا و دوست داشتنی و ستودنی اند. زندگانی نه سرایی زندان گونه و سیاه، بلکه فراخنایی روشن و خرم و دل انگیز است که پیکار با اهریمن بدی، هم وظیفه و هدف انسان، و هم چه بسا انگیزه شادمانی و خوشی اوست... جز در مورد ایرج و سیاوش، کردار قهرمانان شاهنامه و مردم ایران جز این نیست... الگوی زندگی ایرج و عقاید او سرچشمه اصلی تمام باورهای جهان گریزانه، شهادت طلبانه و صوفی منشانه ای می گردد که جای به جای از اندرزهای درون شاهنامه سر برمی کشد... فردوسی اندیشه ها و اندرزهایی را پیش می نهد که یکسره با فلسفه اوستایی، تباین دارند. بیزاری از جاه و گاه و جنگ و خونریزی، دفاع مظلومانه و چه بسا منفعل از راستی، و سرانجام شهادت خواهی. اندیشه ای که یک بار دیگر در گفتار و کردار سیاوش و میوه های آن بروز می کند... چنین اندیشه ای مطلقاً در هیچ جای اوستا، جایی ندارد.

● پاسخ: دآوری پژوهنده درباره ایرج و رویارو نمودن «فلسفه ایرجی» در برابر «فلسفه اوستایی» را نمی توان پذیرفت؛ زیرا:

الف - انزوای طلبی و ریاضت جویی در شاهنامه با «شیداسپ» دستور تهمورس آغاز می شود که «ز خوردن همه روز برسته لب» و «نماز شب و روزه آیین اوست». سپس در زمان جمشید می بینیم که او طبقه آتوربانان را:

جسدا کُردشان از میان گروه پسرستنده را جایگه کرد کوه

فردی کوه‌نشین و جهان‌گریز مانند «هوم» نیز به موقع خود، به نبرد با افراسیاب می‌شتابد. حتا خود زرتشت تا پیش از الهام شدن سروده‌هایش، سالیانی چند، از مردمان کناره گرفته بود. ب - ایرج و سیاوش، زندگانی را «سرای زندان‌گونه و سیاه» نمی‌دیدند. ایرج به فریدون می‌گوید که به سلم و تور پیشنهاد می‌کند تا:

بباشیم با یک‌دگر شادمان شویم ایمن از دشمن بدگمان
اگر ایرج، تاج و تخت را وامی‌نهد برای آن است که سلم و تور، برادرانش هستند و نه دشمنان بیگانه. ایرج «جهان‌گریز» و «شهادت طلب» نیست، زیرا پیشاپیش از اندیشه شوم برادرانش آگاهی ندارد. از سوی دیگر چگونه ایرج می‌تواند «صوفی‌منش» باشد، ولی همراه برادران به خواستگاری دختران شاه یمن برود و برای دستیابی به عروس خود، طلسم سرما را تاب بیاورد؟ و نیز به جنگ با ازدها بشتابد؟

ب - سیاوش «شاد و پیروز بخت» خود داوطلبانه به جنگ با افراسیاب می‌رود و چون دشمن آشتی می‌جوید، با رایزنی موبدان و جهان‌پهلوان رستم آن را می‌پذیرد و پیمان صلح می‌بندد. برخلاف نظر پژوهنده که رستم و سیاوش را نقطه مقابل یکدیگر می‌داند (ص ۳۵۱) هر دو پهلوان، همراهی و همداستان، مخالف فرمان کاووس در پیمان شکنی و نبرد بیهوده با دشمن هستند. زمانی هم که سیاوش در خاک توران با نیرنگ گرسیوز کشته می‌شود، تنها هزار مرد را همراه داشته و راه پیکار و فرار بر او بسته بود. وی نیز مانند ایرج قربانی وفاداری به پیمان و خوش‌بینی خود می‌گردد. نکته مهم اینکه «پیش‌آگاهی» و الهام پیامبرگونه سیاوش از فرجام زندگیش را نمی‌توان یکسره با عقاید زروانی و جبری، یگانه پنداشت.

۷) همان‌گونه که نگاشتیم، رده‌بندی پژوهنده درباره دو بینش اوستایی و ایرجی، نادرست و نارسا می‌باشد. اوستا را نمی‌توان کتابی یکپارچه و یکدست دانست؛ و این نگره را خود پژوهنده بارها ابراز داشته (ص ۱۰۹، ۱۵۳، ۲۲۳، ۳۲۱، ۳۲۹....) با این حال، عجیب است که گفته خویش را فراموش می‌کند و گزارشهای آشفته‌ای به دست می‌دهد. برای نمونه، از یک‌سو میان مزدیسنا و دین زرتشت جدایی نهاده:

- چه در دین مزدیسنا و چه در اندیشه زرتشت در گاهان (ص ۱۶۲)

و از سوی دیگر، آنها را یگانه انگاشته؛ مانند:

- چه افسانه زروانی را بنیاد داوری بگیریم و چه افسانه‌های زرتشت را (ص

۱۰۵). پیش از این... نشان دادیم که چه در افسانه‌های دینی مزدیسنا و چه در

استوره زروانی (ص ۳۲۸).

● نوشتارهای پهلوی، وداهای آغازین و شاهنامه، در بردارنده بخش‌های گمشده اوستا هستند. به ویژه شاهنامه را می‌توان «اوستای منظوم پارسی» دانست. پس پذیرفته نیست گفتن اینکه شاهنامه با اوستا تباین دارد و یا در شاهنامه:

- هیچ‌جا سخنی از سرنوشتی محتوم که سرانجام به پیروزی اهوراییان بر سپاه اهریمن بینجامد و شهریاری اهورایی را برای همیشه برگیتی چیره سازد، وجود ندارد. (ص ۳۵۲).

پژوهنده از یاد برده که پیش از آن، گفته است:

- سراسر حماسه سرشار است از نبردهایی که انگیزه آنها از دیدگاه حماسه‌سرا و مردم ایران، آغازگری دشمنی از سوی اهریمن بدی و پایداری جانانه از سوی اهورای نیک‌ی برای جاودانه کردن شکست اهریمن و پیروزی اهورامزدا بوده است. (ص ۱۵۴)

از سوی دیگر، پژوهنده می‌گوید اندیشه ایرج و سیاوش دربارهٔ بیزاری از جاه و جنگ، مطلقاً در اوستا جایی ندارد؛ حال آنکه به نقل از گاتها آورده است: من ایمان دارم به دین مزدیسنا که جنگ را براندازد و جنگ‌افزار را نابود کند. (ص ۱۴۹) بسیاری از پهلوانان - حتا رستم - نیز از رزم و خونریزی بیزار هستند و تنها در زمان ضرورت به آن دست می‌یازند... به کناره‌گیری کبخسرو از پادشاهی نیز باید توجه کرد. البته نگارنده نقد نمی‌گوید که ایرج و سیاوش، و اصولاً شاهان و پهلوانان، یکسره یکسان می‌اندیشیدند و عمل می‌کردند، ولی نمی‌توان گفت نگرش‌های مطرح شده در شاهنامه، بیرون از گستره فرهنگ‌های اوستایی می‌باشند. به‌ویژه که پژوهنده چند بار از تأثیرات متقابل کیش‌های باستانی ایران بر یکدیگر یاد کرده است.

۸) نمونه‌های دیگری از تناقض‌گویی پژوهنده چنین است:

- فردوسی نه از گزارش گاهانی [گاتها] دربارهٔ هدف آفرینش آگاهی دارد، نه افسانه‌های مزدیسنايي [کتاب پهلوی] «بن‌دهش» و همانند آن را می‌پذیرد و نه باورهای تازه برایش خرسند کننده است. (ص ۱۶۱) اندیشه‌های فراوان دیگری که معمولاً در آغاز و پایان داستانها از اندیشهٔ خود شاعر می‌تراود، شیعی بودن او را مسلم می‌دارد. (ص ۱۵۹) هنگامی که مسئله نظر و اندیشه مطرح است، اعتقادات اسلامی بر باورهای زرتشتی چیرگی دارد (ص ۱۶۴)

اما در جاهای دیگر می‌نویسد:

- شرط نخست و پرهیزناپذیر برای دریافت درونه اندیشه‌ای شاهنامه فردوسی،

بی‌گفتگو بررسی و شناخت فلسفه زرتشت و دین مزدیسنا است (ص ۱۰۶) در شاهنامه همچون اوستا... نبرد میان نیکی و بدی، مقدر و محتوم است. (ص ۱۷۵). [در شاهنامه] نفرت جاودانه از مرگ را نمی‌توان لزوماً ناشی از بدبینی به زندگانی دانست، بلکه به عکس می‌تواند سرچشمه در عشق به زندگی و بیزاری از اهریمن مرگ و نیستی داشته باشد که اندیشه‌ای اصولاً گاهانی است. (ص ۳۵۲). درباره آفرینش، فردوسی سخنان ژرف‌تری می‌گوید که دوباره اندیشه او را سخت به باورهای گاهانی نزدیک می‌کند (ص ۱۶۰).

- با همه آنچه که نقد و بررسی شد، چیزی از ارزش بنیادین کتاب کاسته نمی‌شود و بخصوص سنت‌شکنی پژوهنده درباره جامعه‌شناسی ایران باستان ستودنیست؛ زیرا داوریه‌های یکجانبه بر ضد ساسانیان را باطل می‌کند.
- با آرزوی کامیابی بیشتر برای پژوهنده ارجمند.

خسروان خسران دیده

نقدی بر کتاب حکمت خسروانی
(پژوهنده: هاشم رضی)

در پیشگفتار کتاب می‌خوانیم:

پژوهش در حکمت خسروانی یا حکمت ایران باستان که شامل همه مفاهیم فرهنگی می‌شود، راهی است جهت شناخت درست‌تر فرهنگ اسلامی - ایرانی از سده‌های دوم هجری به بعد که بخش قابل توجه از آن، فلسفه است و بخشی دیگر اساتیر عرفانی.

از آنجا که پژوهنده خواهان آن بوده که پژوهشگران دیگر، کمبودها و اشکال‌های کار وی را بزدایند، بنابراین به بررسی چند نکته می‌پردازیم. وی می‌نویسد:

در متون اوستایی، نام‌های سام و زال و رستم حذف شده است؛ نیز در متون پهلوی. بی‌گمان تعصب موبدان اجازه نمی‌داد که نام اینان که در شاهنامه و حماسه ملی ایران نقش‌های بزرگی داشته‌اند، برجای بماند. چون این خاندان از پذیرفتن دین زرتشتی سر، باز زدند. [ص ۴۳۸]

○ پژوهنده با فراموش کردن نقل قول خود، در یادداشت شماره ۲۹۸ آورده است: منظور از سام نریمان، گرشاسپ پهلوان و از مقدسان دین زرتشتی است. در هزاره آخر، ضحاک از بند رها می‌شود و دست به زیانکاری و نابودی می‌زند. در این هنگام گرشاسپ از خواب چند هزارساله خود برخاسته و ضحاک را با گرز می‌کشد. [ص ۵۵۷]

از سوی دیگر در کتاب پهلوی «بُن دهش» اثر موبد «فرن‌بغ دادگی» خاندان زال بسیار ستوده شده

و در متن پهلوی «درخت آسوریک» نام رستم آمده است.
 ○ در آغاز کتاب، پژوهنده روایتی از تاریخ الحکما آورده که رستم می‌گوید اگر گشتاسپ دین زرتشت را بپذیرد، خاندان وی نیز خواهند پذیرفت. [ص ۲۵]
 آشکار نیست چرا پژوهنده خواسته این روایت را رد کند و نبرد رستم و اسفندیار را جنگی دینی بینگارد. وی در این باره به چند کتاب استناد کرده که یکی از آنها روایت سهروردی (عقل سرخ) می‌باشد. در حالی که سهروردی سخنی از ناسازگاری دینی میان رستم و اسفندیار نگفته است. همچنین می‌توان کتابهای دیگری چون شاهنامه را یاد کرد که برای رزم رستم و اسفندیار انگیزه‌ای غیردینی قایل بوده‌اند.

چنین گفت رستم به اسفندیار	که: ای سیرناگشته از کارزار
به «دادار زرتشت» و «دین بهی»	به «نوش آذر» و «آذر فرهی»
به خورشید و ماه و «آستا» و «زند»	که دل را برانسی ز راه گزند

[بازگشتن رستم به جنگ اسفندیار]

چنین گفت رستم که: یزدان سپاس	که بودم همه‌ساله یزدان‌شناس
همان راه پیغمبر و دین تو	پذیرفتم و راه و آیین تو
چو دارم ره دین و آیین پاک	روانم کنون گر برآید چه پاک

[کشتن رستم شغاد را و مردن]

○ اینکه موبدان نمی‌خواستند نام رستم و خاندان او برجا بماند، استدلالی سست است که طوطی‌وار از سوی بسیاری از نویسندگان تکرار شده است. زیرا در این صورت باید نام دیگر دشمنان زرتشت نیز زدوده می‌شد.

پس از ساسانیان، درهایی باز و محیطی آزاد به روی ایرانیان گشوده شد. ملتی بزرگ با تنوعی شگرف از دیدگاه قوم‌های گوناگون که در اسارت اندیشه یک جامعه طبقاتی در بند بود و حکومت غالب، حکومت خودکامه اشراف، حکومتی که در آن آموختن علم و دانش و تحصیل خواندن و نوشتن محدودیتی شدید داشت. [ص ۱۶] حکومت جابرانه موبدان در دوران ساسانی، به ویژه بخش دوم این حکومت، از انوشیروان به بعد، ایران را به منتهای ضعف و فرسودگی کشانید و موجب سقوط آن فرهنگ غالب موبدانی متشع شد. [ص ۴۱۶] اینان [موبدان] در سده‌های سوم تا پنجم در تارهای تنیده از تعصب به نوشتن دینکرد، روایات پهلوی، گزارش گمان‌شکن مشغول بودند [ص ۱۸۹].

○ پژوهنده در تناقض با سخنان خود نوشته است:

وجود مدارس عالی پیش از اسلام در شرق و غرب ایران چون شوش، بلخ، آذربایجان و فارس، که مورخان نوشته‌اند، حاکی از توجه به علوم و حکمت است. اما متأسفانه اصل کتب و کتابخانه‌ها پس از ساسانیان از میان رفت... بر اثر ترجمه‌هایی که از کتب پهلوی ساسانی شد و یادکردها و شروحاتی که مورخان کردند و نوشتند، امروزه بر عظمت آن معرفت و فرهنگ تا اندازه‌ای آشنا می‌شویم. [ص ۱۲۸]

○ اگر چه پژوهنده کتاب دینکرد را محکوم کرده، اما در اثرش آن را یکی از منابع مهم حکمت خسروانی دانسته است! و به راستی سهروردی و دیگران، جز همین دفترهای پهلوی، آگاهی‌های خود را از کجا به دست آورده بودند؟ شگفتا که پژوهنده در جای دیگری از کتابش نظری کاملاً مغایر با ص ۱۸۹ دارد:

در آثاری چون دینکرد، بن‌دهش، گزارش گمان‌شکن و... می‌توان به سرچشمه فرهنگ و دانش گسترده‌ای که ایرانیان پس از دوران ساسانی به جهان عرضه کردند، آگاهی یافت. [ص ۵۸۴]

○ پژوهنده در سراسر کتاب خود براین باور است که موبدان دوره ساسانی به تحریف دین زرتشت دست یازیدند. این سخن تا اندازه‌ای درست است؛ به شرط آنکه موبدانی از قماش مانی و مزدک را در نظر بگیریم!

مورد قر کیانی به موجب «زامیاد یشت» به‌طور مستمر گسترش پیدا کرد و موجب پیدایش حق ایزدی شاهان در حکومت و تأیید الهی آن شد. انتقال چنین اندیشه‌ای باستانی در شاهنامه فردوسی به صورتی مؤکد، آنچنان گسترش پیدا کرد که امری بدون چون و چرا شد و سلطنت و شاهی را در دوره اسلامی تاریخ ایران، به عنوان قدرت مطلق که از سوی خداوند به شاه تفویض می‌شود، به استبداد مطلق «چه فرمان ایزد چه فرمان شاه» تبدیل کرد. [ص ۱۷۰]

عجیب است که پژوهنده فراموش کرده که در چند صفحه قبل نوشته است: شایستگی یک شاه و فرمانروای برخوردار از قر، تا آنجا بود که به دادگری و مردم‌داری و یزدان‌شناسی می‌پرداخت، و در غیر این صورت، از تأیید و حمایت خداوند، و قری که توسط مجاهدات اولیه به دست آورده بود، محروم می‌گشت. [ص ۱۵۶]

○ از آنجا که چنین القا شده که شاهنامه موجب انتقال اندیشه استبداد مطلق بوده، در

پاسخ باید بگوییم فردوسی بزرگترین مورخ است زیرا با واقع‌بینی و بی‌طرفی، زشت و زیبای تاریخ میهن خود را سروده است. از همین شاهنامه می‌توان دریافت که:

۱- مردم ایران باستان، یکسر استبدادپذیر نبودند و شهریاران ناشایست را برکنار می‌نمودند؛ مانند: توس پسر نوذر که هرگز به پادشاهی نرسید. گاهی هم برای رسیدن به پادشاهی، آزمون دشواری پشت سر گذاشته می‌شد؛ مانند گرفتن دژ بهمن از سوی کیخسرو، یا نبرد بهرام‌گور با شیران درنده.

۲- فردوسی به صراحت و آشکار، هرگاه ستمگری و خیره‌سری از پادشاهی سر زده، وی را نکوهش کرده است؛ از جم و کاووس گرفته تا شیرویه. و اگر پادشاه نه چندان خوشنامی (از دیدگاه کنونیان) مانند خسرو پرویز، خدماتی به میهن کرده، از این نیکویی‌ها نیز فردوسی یاد و ستایش دارد. آری، فردوسی بزرگ هرگز «یکسونگار» و «مطلق‌نگر» نبوده است.

در منابع سنتی پهلوی موبدان متشجع به مفاهیمی در فلسفه و حکمت و

جهان‌بینی و الاهیات توجهی نداشتند. [ص ۲۸۷]

○ رضی در تناقضی دیگر، پس از اشاره به مسایل یاد شده در رسالهٔ پهلوی «مینوی خرد» می‌نویسد:

این مسایل مورد بحث زکریای رازی، ابوعلی سینا و دیگر پزشکان و فیلسوفان ایرانی، در ادوار بعد نیز بوده است. چنانکه در حکمت و عرفان کسانی چون عزیزالدین نسفی تا صدرای شیرازی و از او تا حاج ملاهادی سبزواری نیز ردی مشهود دارد. [ص ۳۶۴] روش‌های عرفانی و سلوک در ایران باستان، نزد حکما متداول بود... پس از ساسانیان، این مکاتب عرفانی برقرار ماند و با پیشرفت زمان و داد و ستدهای فرهنگی پربارتر گشت. اما همواره اصالت خود را حفظ کرد و در سراسر شئون فرهنگی: ادب، هنر، عرفان، موسیقی، حکمت و

جهان‌بینی و اخلاق ایران پس از ساسانیان کارساز بود. [ص ۳۵۶]

کتاب حکمت خسروانی که به گفتهٔ نویسنده‌اش قبلاً به گونهٔ سلسله‌نوشتار در مجله چیستا به چاپ رسیده بود، صرف‌نظر از تناقض‌گویی و ستیژه‌جویی نه چندان درست با ساسانیان، برای شناخت فلسفه و عرفان در ایران باستان و پیامد این حکمت در ایران اسلامی، از ارزش و اهمیت بسیار برخوردار است. کوشش پژوهندهٔ پرمایه: استاد هاشم رضی که خدمات گرانبها و پرباری به فرهنگ اوستایی کرده، درخور بسی سپاس و آفرین است.

هخامنشیان در خداینامه

هنگام گزارش دربارهٔ وارتوش (زرتشت سوم)، برای آنکه روند کتاب، گسسته نگردد، به نگاهی گذرا دربارهٔ «یگانگی کیانیان و هخامنشیان» بسنده کردیم. از آنجا که این جستار در میان پژوهشگران، بسیار پرگفتگو و بحث‌انگیز بوده، بنابراین بایسته دیدیم که اندکی دیگر درباره‌اش سخن بگوییم. هواداران جدایی کیانیان از هخامنشیان، به درستی می‌گویند که زمان و زبان گاتها بسی کهن‌تر از دورهٔ هخامنشیست. از سوی دیگر، انبوهی از نوشتارها دربارهٔ «تاریخ سستی زرتشتی» این پرسش را پیش می‌آورد که چرا زرتشت در دورهٔ هخامنشی دانسته شده است؟ ما پاسخ را در آن جستیم که به پیام‌آوری زرتشت دیگری در زمان گشتاسپ پدر داریوش باور آوریم. اگر پژوهشگرانی چون «هرتل» Hertel و هرتسفلد Herzfeld از راهی نادرست و تفسیرهای بی‌اساس به پیامدی درست رسیده‌اند (یعنی یگانگی کیانیان و هخامنشیان)، نباید این واقعیت تاریخی را قربانی کرد. این که کیانیان، شاهان کوچکی در شرق ایران بوده‌اند، با هیچ‌یک از داده‌های خداینامه‌ها و شاهنامه‌ها نمی‌خواند. اما چرا ناهمسانی‌ها و اختلاف‌هایی میان شاهنامه‌ها با سنگ‌نبشته‌ها و تاریخ‌های یونانی و یهودی به چشم می‌خورد؟ پاسخ این است:

- ۱- درآمیختن استوره‌ها با تاریخ؛ این درآمیزی حتا در تاریخ هروودت نیز دیده می‌شود.
 - ۲- نابودی خداینامه‌ها در پی جنگ و آشوب و راه یافتن خطاهایی در بازنویسی آنها.
 - ۳- دگرگونی زبان رسمی (مانند رواج زبان پهلوی به جای پارسی باستان) و بنابراین تغییر در خوانش و تلفظ نام‌ها؛ و همچنین به کار بردن لقب به جای اسم راستین.
 - ۴- همانندی نام پادشاهان با یکدیگر، و نیز نام‌های تکراری پدران و پسران که در پی هم باشند. مانند: کورش (یکم) ☞ کبوجیه (یکم) ☞ کورش (بزرگ) ☞ کبوجیه (شاهنشاه).
- در اینجا به بررسی و نقد دو نوشتار می‌پردازیم که در بردارنده و نمایندهٔ نگرش کسانست که

هوادار جدایی کیانیان و هخامنشیان هستند. امیدواریم که پژوهشگران به کاوش فراگیر و دقیق‌تر این جستار، دست یازند.^۱

«آرتور کریستن سن»:

در سرزمین‌های واقع در بین صحراهای مرکزی ایران و حوضه «سند»، قبایل آریایی که از شمال می‌آمدند، تشکیل حکومت‌های استبدادی [؟!/] در زیر فرمان پادشاهانی می‌دادند که عنوان «گوی» داشتند. یکی از این کویان یعنی اوسَدَن [کاووس] همه سرزمین‌های آریایی را تحت اطاعت خود درآورد... کیخسرو پادشاه کشور «خونیرس» بود لیکن مانند سلف خود: کی‌اوس [کاووس] پادشاه هفت کشور نبوده... برای علمای دینی زرتشتی پر کردن خلاء میان سلطنت کیخسرو و کی‌گشتاسپ کاری دشوار بوده و به همین علت است که در شرح داستان او بعضی از مسائل تاریخی یهودیان به عاریت گرفته شده است. وی بنابر نقل مینوگ خرت / مینوی خرد / اورشلیم را ویران کرد و یهودیان را پراکنده ساخت. و نیز بنا بر روایت «دینکرد»، لهراسپ به همراهی بوخت نرسیه /نبوکد نسر/ به اورشلیم لشکر کشید... نقل دینکرد هم بعید نیست که تحت تأثیر منابع خارجی به وجود آمده باشد... برای تعیین ماده اساسی از روایت ملی درباره تاریخ کیانیان و مقایسه آن با روایت دینی باید از منقولات مورخان عربی‌زبان و پارسی‌گوی، تمام عناصر خارجی را دور کرد. این عناصر و مواد از منابع تورات و تلمود و روایات عربی یمن اقتباس شده و به وسیله طبری، دینوری، مسعودی، و مؤلفان عربی‌زبان قدیم و تا حدی به وسیله ثعالبی و فردوسی مورد استفاده قرار گرفته و در داستانها نفوذ کرده است.^۲

«احسان یارشاطر»:

تاریخ ملی ایران به صورتی که در شاهنامه و تواریخ اسلامی مثل طبری و ثعالبی دیده می‌شود، از تاریخ پادشاهان ماد و هخامنشی خالی است... این چشم‌پوشی یا فراموشی بخصوص از آن جهت شگفت‌آور است که ساسانیان

(۱) تاکنون بهترین پژوهش از آن «حسن پیرنیا» بوده است: داستان‌های ایران قدیم (متمم ایران باستانی). نگارنده نیز در سلسله نوشتارهایم به نام: ایران بزرگ (گاهنامه: در آستانه فردا) جای پای مادها و پارس‌ها را در شاهنامه نشان داده‌ام.

(۲) کیانیان، ۴۹ و ۱۳۳ و ۱۳۷ و ۱۸۳.

خود از جنوب برخاسته بودند و داعیهٔ احیای شاهنشاهی متحد و مقتدری را داشتند که به گمان آنها پیش از اسکندر در ایران وجود داشت... طبعاً این سؤال پیش می‌آید که این فراموشی از کجاست؟ چگونه ممکن است مردمی که به گذشتهٔ خود چنین مباهمی بوده‌اند و تاریخ خود را در قالب یکی از بلندترین حماسه‌های دنیا ریخته‌اند، مهمترین دورهٔ اقتدار تاریخی خود را از یاد ببرند؟ در جواب این سؤال، اولین نکته‌ای که باید به آن توجه کرد اینست که تاریخ ملی ایران مبتنی بر «تاریخ کتبی» و یا «تاریخ‌نگاری عینی» نیست بلکه از مقولهٔ «ادبیات شفاهی» است و جهت و غرض و برداشت آن، با تاریخ‌نویسی به مفهوم امروزی بکلی متفاوت است. تاریخ باستانی ایران به صورتی که در شاهنامه انعکاس یافته، مبنی بر یک رشته منظومه‌ها و داستانهای قهرمانی و نیمه‌قهرمانی است که اصلاً در مشرق و شمال شرق ایران (خراسان قدیم) ساخته و پرداخته شده و هستهٔ اصلی آن به احتمال قریب به یقین متعلق به قوم اوستایی بوده... در تاریخ ملی به صورتی که در خداینامه‌ها آمده بود ما جابجا اثر تصرف مردم جنوب و غرب را می‌بینیم... کیکاووس و کیخسرو برای طلب کمک برای فیروزی بر افراسیاب به آتشکدهٔ آذرگشسپ در آذربایجان می‌روند و پس از آن به فارس، مسکن خود برمی‌گردند. استخر را کیومرث می‌سازد و در آنجاست که مردم با هوشنگ بیعت می‌کنند و جمشید آن را پایتخت خود قرار می‌دهد.^۱

«پاسخ‌ها»:

- (۱) هیچ سند و مدرکی در دست نیست که ثابت کند آریاها از خارج ایران به این سرزمین کوچ کرده باشند؛ برعکس، تاریخ‌های ایرانی و دستاوردهای باستان‌شناسی سخن از هم‌نوایی و یکپارچگی فرهنگ و تمدن ده‌هزارساله در این مرز و بوم دارند.
- (۲) پیش از کاووس، سرزمین‌های آریایی، زیر فرمان فریدون بود که سپس بر سه بخش گردید.

(۱) شاهنامه‌شناسی ۱ / چرا در شاهنامه از پادشاهان ماد و هخامنشی ذکری نیست؟

(۳) برخلاف نظر «کریستن سن»، به نوشته شاهنامه و «روایت پهلوی» کیخسرو پادشاه هفت کشور بوده است.

(۴) به عاریت گرفته شدن روایات یهودی از سوی علمای دینی زرتشتی، ناپذیرفتنی است؛ و نامقبول‌تر از آن، استفاده فردوسی، این امانتدار بزرگ است که به گفته خودش، منابعش دهقانان و موبدان بوده‌اند. باید پرسید اصل این روایات کجاست؟ آیا هر آنچه که نشانگر دوره ماد و هخامنشیست از تاریخهای ایران اقتباس شده و امکان ندارد که حتی یکی از قوم‌های ایرانی، آنها را ثبت کرده باشد؟!

(۵) چگونه می‌توان یگانگی میان لشگرکشی «کاووس کیانی» و «کبوجیه هخامنشی» به مصر و دیگر سرزمینهای آفریقای را انکار کرد؟

چگونه می‌توان چشم‌پوشی کرد که لشگر کیخسرو، همان سپاه هخامنشیست که از سراسر ایران بزرگ، گرد آمده بودند؟^۱

چگونه می‌توان خودداری کرد از برابری دادن سرگذشت «بهمن اردشیر» در «بهمن نامه» و دیگر شاهنامه‌ها با آنچه که در تاریخ‌های ایران درباره «اردشیر»های هخامنشی آمده است؟

(۶) همان‌گونه که «یارشاطر» گفته است، به راستی شگفت‌انگیز است که ایرانیان دوره بی‌مانند هخامنشی را به فراموشی سپرده باشند؛ در حالی که دوره‌های بس کهن‌تر را ثبت کرده‌اند. آنچه که «یارشاطر» درباره عدم تاریخ‌نگاری در ایران آورده، یکسره نادرست است، زیرا:

الف - فردوسی در شاهنامه اشاره می‌کند سرچشمه سروده‌هایش نامه‌ای پهلوی بود که شش هزار سال از سرآغاز آن می‌گذشت:

یکی نامه دیدم پر از داستان	سخن‌های آن پر منش راستان
فنانه کهن بود و منشور بود	طبیعی ز پیوند او دور بود
گذشته بر او سالیان شش هزار	گرایدون که برتر نیاید شمار

ب - در تورات (کتابهای عزرا و استر) چندبار از «کتاب تواریخ ایام پادشاهان ماد و پارس» یاد گردیده است. «کتزیاس» یونانی، به دفترهای شاهی (دیفترای بازیلیکای) اشاره کرده و هرودوت در سرآغاز داستان «یو Jo» و «گوگس Gyges» نوشته است که ایرانیان در تاریخ تبهر دارند.

(۱) سرداران و یاوران کیخسرو چنین بودند: رستم (سیستان)، لهراسپ (الانان و غرجه)، اشکش (خوارزم)، توس (دهستان و گرگان)، منوشان و خوزان (پارس و خوزستان)، شاه کرمان، صباح (شاه یمن)، ایرج (کابل)، شماخ (شاه سوریه)، زنگه شاوران (بغداد)... و سپاهیان از بردع، اردبیل، کرخ، روم و بربرستان.

پ - آیا سنگنبشته‌های هخامنشی و پیش از آن، لوحه‌های ایلامی (شوش و آنتشان) را نمی‌توان در رده «تاریخ کتبی» دانست؟! ^۱

(۷) برخلاف نظر «یارشاطر»، تاریخ‌نویسی به مفهوم امروزی، مدیون ایرانیانست. تاریخ‌نویسی ایرانی بسیار بیشتر با برداشت «هگل» سازگار است تا تاریخ‌نویسی یونانی. تاریخ‌نویسی در ایران تا جایی که همگان گواهی می‌دهند، به شکل گزارش روزانه و عینی رویدادها، در سالنامه‌های رسمی دولتی، فهرست‌های شاهنشاهی، بایگانی‌های اسناد و سنگ‌نبشته‌ها در دوران هخامنشی وجود داشته است.^۱

در «مجم‌التواریخ» آمده:

چنین روایت کند «بهرام موبد شاهپور» اندر «کیومرس» که: من بیست و اند کتاب جمع آوردم از آنک ایشان ختاه‌نامه /خدای‌نامه/ خوانند... «حمزه» از کتابی دیگر حکایت کند از کتب پارسیان، به لغتی غریب نبشته... «زال» چند کتاب بساخت اندر سیر خاندان ایشان /گشتاسپ/ و مثالب و نکوهش گشتاسف و آن تخمه... و نسخت «عهد اردشیر» معروفست و همت به عمارت عالم آورد و جمع علوم و تصانیف که در ایران هیچ دفتر علم قدیم نماند که «سکندر» نسوخت... و اندر «پیروزنامه» خواندم که کینه «شاپور» با عرب از آن بود که در «احکام جاماسب» بخواند که از عرب پیغمبری بیرون آید و دین زردشت براندازد... از آن کتابها که در روزگار اشکانیان ساختند، هفتاد کتاب بود از جمله: کتاب مروک، کتاب سندباد، کتاب یوسف‌فاس، کتاب سیماس... اندر عهد اردشیر بابکان... حکیمان بسیاری جمع شدند پیش او که علم را خریدار بود... اندر عهد «شاپور اردشیر»: قصه «ویس و رامین» بودست... اندر عهد «یزدجرد بن هرمز»: قصه «شروین و خورزین» بودست.

گفتار «شاپور یکم» به اورمزد (ولیعهد):

نگر تا به شاهی نداری امید بخوان روز و شب «دفتر جم شید»
بجز داد و خوبی مکن در جهان پناه کهان باش و فرمه‌ان

[شاهنامه]

بهرام چوبینه:

بفرمود تا خوان بیاراستند می و رود و رامشگران خواستند
 به رامشگری گفت ک: امروز رود بیارای بسا پهلوانی سرود
 نخواهم جز از «نامۀ هفت خان» براین می گساریم لختی به خوان
 که چون شد به «رویین دژ» اسفندیار چه بازی نمود اندر آن روزگار

[شاهنامه / پند دادن گردیه خواهر بهرام او را]

هرمز:

اگر آنک داننده مرد کهن که از شهریاران گزارد سخن
 نوشته یکی «دفتر» آرد مرا بدان درد و سختی سر آرد مرا

(۸) تصرف مردم جنوب و غرب ایران در داستانهایی که به غلط سرچشمۀ همه آنها از شرق ایران پنداشته شده، بی پایه و نارواست. مردم ایران یکپارچه تر از آن بودند که بخواهند با یکدیگر به رقابت برخیزند. آثار باستانی، حکایت از دیرینگی تمدن در سراسر فلات ایران دارد. از سوی دیگر، شاهنامه ها می گویند که پایتخت فریدون شهر آمل بود و پس از پیشدادیان، پارس پایتخت ایران شد. و پیش از آن، از بابل به نام یکی از پایتخت های ایران بزرگ و حتا با لقب «دل ایران شهر» یاد گردیده است. آیا می توان پذیرفت که مردم جنوب ایران این همه جعل و دستبرد داشته اند و مردم شرق ایران خاموش مانده و اعتراض نکرده باشند. تنگ نگری نباید تا آن اندازه باشد که رفتن کیخسرو به دژ بهمن (آتشکده آذرگشسپ) نیز در رده جعلیات قرار بگیرد. پژوهندگانی که از نبود یا کمبود مدارک، آشفته هستند، با دگرگون کردن دیدگاهشان یعنی پذیرش شاهنامه به عنوان یک سند استوار تاریخی، خود را با دریایی از دانسته ها و آگاهی ها روبرو خواهند دید.

یاری - نامه

I. نامه‌های دینی

اوستا [الف]

(کهن‌ترین سرودها و متن‌های ایرانی)

جلیل دوستخواه

مروارید / ۱۳۷۰

اوستا [ب]

(یسنا، گاتا، یشتها، ویسپرد، خرده/اوستا)

هاشم رضی

فروهر / ۱۳۶۳

اوپانیشاد (سُر اکبر)

محمد داراشکوه / تاراچند + جلالی نایینی

علمی / ۱۳۶۸

انجیل شریف

(یا عهد جدید خداوند و نجات‌دهنده ما عیسا

مسیح که از زبان یونانی ترجمه شده است)

انجمن کتاب مقدس ایران / چاپ چهارم: ۱۹۸۶

بن‌دهش [دستنویس ایرانی]

فرن‌بغ دادگی / مهرداد بهار

توس / ۱۳۶۹

بن‌دهش هندی (متنی به زبان پارسی میانه)

رقیه بهزادی

مطالعات و تحقیقات فرهنگی / ۱۳۶۸

ترجمه چند متن پهلوی

ملک الشعرای بهار / محمد گلبن

سپهر / ۱۳۴۷

داستان جم

[ترجمه از متن اوستایی همراه با واژه‌نامه]

محمد مقدم

فروهر / ۱۳۶۳

درخت آسوریگ (متن پهلوی، آوانوشت،

ترجمه فارسی، فهرست واژه‌ها و یادداشتها)

[؟] / ماهیار نوابی

فروهر / ۱۳۶۳

داستان گرشاسب، تهمورس و جمشید و

گلشاه و متن‌های دیگر [دستنویس M.U.29]

(بررسی دستنویس ام. او. ۲۹)

[؟] / کتابیون مزداپور

آگاه / ۱۳۷۸

روایت پهلوی (متنی به زبان فارسی میانه)

[؟] / مهشید میرفخرایی

مطالعات و تحقیقات فرهنگی / ۱۳۶۷

روز هرمزد، ماه فروردین / ماه فروردین،

روز خرداد (همراه با متن پارسی میانه،

آوانویسی، واژه‌نامه و یادداشت‌ها)

[؟] / ابراهیم میرزای ناظر

ترانه / ۱۳۷۳

زند و هومن یسن [الف]

(و کارنامه اردشیر بابکان)

صادق هدایت / ۱۳۲۳

زند بهمن یسن [ب]

[؟] / محمد تقی راشد محصل

مطالعات و تحقیقات فرهنگی / ۱۳۷۰

ستوت یسن (گاتهای اشوزرتشت و سرودهای

وابسته به آن با متن و گزارش فارسی روان)

علی اکبر جعفری

فروهر / ۱۳۵۹

شاپورگان (از «مانی» درباره رویدادهای پایان جهان)

د. ن. مکینزی / نوشین عمرانی

اشتاد / ۱۳۷۹

- شایست ناشایست (متنی به زبان پارسی میانه)
[؟] / کتایون مزداپور
مطالعات و تحقیقات فرهنگی / ۱۳۶۹
شاهنامه فردوسی
چاپ‌های: خالقی مطلق - مسکو
قرآن مجید
زین العابدین رهنما
کتاب مقدس
(یعنی کتب عهد عتیق و عهد جدید که از زبانهای
اصلی عبرانی و کلدانی و یونانی ترجمه
شده است)
انجمن کتاب مقدس ایران
گزیده ریگ ودا (قدیمی‌ترین سرودهای آریایی هند)
محمدرضا جلالی نایینی
نقره / ۱۳۶۷
گزیده‌های زادسپرم
زادسپرم جوان جمان / محمدتقی راشد محصل
مطالعات و تحقیقات فرهنگی / ۱۳۶۶
گات‌ها: سرودهای زرتشت [الف]
فیروز آذرگشسب
فروهر / جلد یکم: ۱۳۵۱ / جلد دوم: ۱۳۵۹
گات‌ها: سرودهای زرتشت [ب]
(ترجمه متن اوستایی گات‌ها با تفسیر و واژه‌نامه)
عباس شوشتری (مهرین) / ۱۳۵۴
مینوی خرد
[؟] / احمد تفضلی
توس / ۱۳۶۴
نغمه ایزدی (یا فلسفه اخلاقی هند / ترجمه از
متن سانسکریت کتاب بگوت گیتا)
عباس شوشتری (مهرین)
- عطایی / چاپ دوم: ۱۳۴۶
یادداشت‌های گات‌ها
ابراهیم پورداوود
دانشگاه تهران / ۲۵۳۶
پی‌چینگ (یا کتاب تقدیرات / کهن‌ترین کتاب
حکمت و فالنامه چینی)
آلفرد داگلاس / سودابه فضایی
نقره / ۱۳۶۲

II. پژوهش‌های پایه

- آفرینش خدایان (راز داستانهای اوستایی)
امید عطایی فرد
عطایی / ۱۳۷۷
آیین‌ها و افسانه‌های ایران و چین باستان
جهانگیر کوورجی کویاجی / جلیل دوستخواه
کتابهای جیبی / ۱۳۶۲
ارض ملکوت (کالبد انسان در روز رستاخیز / از
ایران مزدایی تا ایران شیعی)
هنری گربن / ضیاءالدین دهشیری
مرکز ایرانی مطالعه فرهنگها / ۱۳۵۸
آفرینش در ادیان
مehشید میرفخرایی
مطالعات و تحقیقات فرهنگی / ۱۳۶۶
استوره زندگی زرتشت
احمد تفضلی + ژاله آموزگار
کتابسرای بابل / ۱۳۷۰
استوره آفرینش در آیین مانی
ابوالقاسم اسماعیل پور
فکر روز / ۱۳۷۵

- آیین میترا
مارتن ورمازرن / بزرگ نادرزاد
چشمه / ۱۳۷۲
آیین مهر (میترائیسم)
هاشم رضی
بهجت / ۱۳۷۱
ادیان بزرگ جهان
هاشم رضی
آسیا /
بغ مهر (ایزد فروغ، نگهبان پیمان، پشتیبان
جنگیان و راستگویان و درستکاران)
احمد حامی / ۲۵۳۵
پژوهشی در اساتیر ایران (پاره نخست)
مهرداد بهار
توس / ۱۳۶۲
تأثیر فرهنگ و جهانبینی ایرانی بر افلاتون
استفان پانوسی
انجمن شاهنشاهی فلسفه ایران / ۲۵۳۶
تاریخ کیش زرتشت
مری بویس / همایون صنعتی زاده
توس
جلد یکم: اوایل کار / چاپ دوم: ۱۳۷۶
» دوم: هخامنشیان / ۱۳۷۵
» سوم [فرانتز گرنر]: پس از اسکندر گجسته / ۱۳۷۵
تاریخ مطالعات دینهای ایرانی
هاشم رضی
فروهر / ۱۳۶۶
حکمت خسروانی
(حکمت اشراق و عرفان از زرتشت تا سهروردی)
هاشم رضی
بهجت / ۱۳۷۹
دین ایرانی (بر پایه متن های معتبر یونانی)
امیل بنو نیست / بهمن سرکاراتی
قطره / ۱۳۷۷
دین های ایران باستان
هنری ساموئیل نیبرگ / سیف الدین نجم آبادی
مرکز ایرانی مطالعه فرهنگها / ۱۳۵۹
زرتشت و جهان غرب
دوشن گیمن / مسعود رجب نیا
مروارید / ۱۳۶۳
زن در حقوق ساسانی
کریستین بارتلمه / ناصرالدین صاحب الزمانی
عطایی / ۱۳۳۷
زمان زرتشت
جمشید کاووسجی کاتراک / کیخسرو کشاورزی
فردوس / ۱۳۷۳
زرتشت، مزدیسنا و حکومت
جلال الدین آشتیانی
انتشار / ۱۳۶۶
زرتشت: سیاستمدار یا جادوگر
والتر برونو هنینگ / کامران فانی
پرواز / ۱۳۶۵
زروان (یا معمای زرتشتی گری)
آر. سی. زرنر / تیمور قادری
فکر روز / ۱۳۷۴
شناخت اساتیر ایران
جان هینلز / ژاله آموزگار + احمد تفضلی
کتابسرای بابل + چشمه / ۱۳۶۸
طلوع و غروب زردشتی گری
آر. سی. زرنر / تیمور قادری

III. دفترهای سودمند

(۱) کتابهای کهن

اسکندرنامه (گزیده از پنج گنج نظامی گنجوی)

عبدالمحمد آیتی

علمی و فرهنگی / ۱۳۷۲

آثارالباقیه

ابوریحان بیرونی

اکبر داناسرشت

امیرکبیر / ۱۳۶۳

اخبار ایران

الکامل بن اثیر / باستانی پاریزی

دنیای کتاب / ۱۳۶۵

اخبار الزمان

ابوالحسن علی بن حسین مسعودی / کریم زمانی

اطلاعات / ۱۳۷۰

الفهرست

محمد بن اسحاق الندیم (ابن ندیم)

م. رضا تجدد / ۱۳۴۶

التنبیه و الاشراف

ابوالحسن علی بن حسین مسعودی

ابوالقاسم پاینده

علمی و فرهنگی / ۱۳۶۵

پیشگویی های درویش اجاق

صدیق صفی زاده

عطایی / ۱۳۸۱

پیشگویی های نوستراداموس

پوران فرخزاد

عطایی / ۱۳۶۹

پیشگویی های ایل یگی جاف

فکر روز / ۱۳۷۵

کیانیان

آرتور کریستن سن / ذبیح الله صفا

علمی و فرهنگی / ۱۳۶۸

فرهنگ نام های اوستا

هاشم رضی

فروهر / ۱۳۴۶

مراسم مذهبی و آداب زرتشتیان

اردشیر آذرگشسب / ۱۳۵۲

مزدیسنا و ادب پارسی

محمد معین

دانشگاه تهران

جلد یکم + جلد دوم / ۱۳۶۳

مزدآپرستی در ایران قدیم (ملاحظات درباره

قدیمی ترین عهد آیین زرتشتی + تحقیقات در

باب کیش زرتشتی ایران باستانی)

آرتور کریستن سن / ذبیح اله صفا

هیرمند / ۱۳۷۶

نخستین انسان و نخستین شهریار

(در تاریخ افسانه ای ایران)

آرتور کریستن سن

احمد تفضلی + ژاله آموزگار

نشر نو

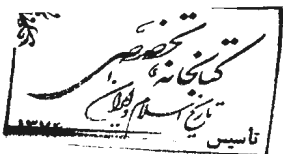
جلد یکم / ۱۳۶۲ + جلد دوم / ۱۳۶۸

- صدیق صفی زاده
عطائی / ۱۳۶۹
- ایران شان [ایران شاه] بن ابی الخیر / جلال متینی
علمی / ۱۳۷۷
- تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوك)
محمد بن جریر طبری / ابوالقاسم پاینده
- مجلد التواریخ و القصص
[؟] / ملک الشعرا بهار
- اساطیر / ۱۳۶۲
- کلاله خاور / ۱۳۱۸
- تاریخ یعقوبی
احمد بن ابی یعقوب / محمد ابراهیم آیتی
- مروج الذهب و معادن الجوهر
ابوالحسن علی بن حسین مسعودی / ابوالقاسم پاینده
- ترجمه و نشر کتاب / ۱۳۴۷
- مکالمات کنفوسیوس
حسین کاظم زاده ایران شهر
- تحقیق ماللهند
ابوریحان بیرونی / منوچهر صدوقی سها
- علمی و فرهنگی / ۱۳۶۲
- نوروزنامه
عمر بن ابراهیم خیام نیشابوری / علی حصوری
- حیات مردان نامی
پلوتارک (پلوتارخ) / رضا مشایخی
- طهوری / ۱۳۳۶
- دبستان مذاهب
کیخسرو اسفندیار / رحیم رضازاده ملک
- طهوری / ۱۳۶۲
- دوره آثار افلاتون
محمد حسن لطفی
- خوارزمی / ۱۳۶۷
- (۲) کتابهای کنونی
اورارتو
- سیاحتنامه فیساغورس در ایران
[؟] / یوسف اعتصامی
- ب.ب. پیوتروفسکی / عنایت الله رضا
دنیای کتاب / ۱۳۶۳
- بنیاد فرهنگ ایران / ۱۳۴۸
- سیرت کورش کبیر
گزننفون (کستفون) / وحید مازندرانی
- ایرانیان یهودی
علی اصغر مصطفوی
- دنیای کتاب / ۱۳۷۱
- بامداد / ۱۳۶۹
- لُب التواریخ
یحیی بن عبداللطیف قزوینی
- آیین شهر یاری در شرق
ساموئیل. ک. ادی / فریدون بدره‌ای
- بنیاد + گویا / ۱۳۶۳
- ترجمه و نشر کتاب / ۱۳۴۷
- اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی
کوش نامه

- فریدون آدمیت
پیام / ۱۳۵۷
ابدیت ایران (دوره منصل)
تقی نصر / ۲۵۳۵
ایرانویج
بهرام فره‌وشی
دانشگاه تهران / ۱۳۶۵
ازگونه‌ای دیگر
(جستارهایی در فرهنگ و ادب ایران)
میرجلال‌الدین کزازی
مرکز / ۱۳۶۸
پیدایش تمدن در آذربایجان
محمدتقی سیاهپوش
قومس / ۱۳۷۰
پژوهش واژه‌های سریانی در زبان فارسی
جلیل‌اخوان زنجانی / ۱۳۶۹
پیدایش دانش نجوم
بارتل ل. واندردردن / همایون صنعتی‌زاده
مطالعات و تحقیقات فرهنگی / ۱۳۷۲
تاریخ شاهنشاهی هخامنشی
ا. ت. اومستد / محمد مقدم
امیرکبیر / ۱۳۷۲
تاریخ ملل قدیم آسیای غربی
(از آغاز تا روی کارآمدن پارس‌ها)
احمد بهمنش
دانشگاه تهران / ۱۳۶۹
تاریخ تمدن ایران
[تألیف چهارده استاد ایران‌شناس اروپایی]
جواد محیی
انتشارات فریدون علمی
- تاریخ سیاسی و اجتماعی اشکانیان
(پارتیان یا پهلویان قدیم)
محمدجواد مشکور
دنیای کتاب / ۱۳۶۷
تاریخ علوم اسلامی
جلال‌الدین همایی
هما / ۱۳۶۲
تاریخ علم
جرج سارتون / احمد آرام
امیرکبیر / ۱۳۴۶
تائوی فیزیک
فریتیوف کاپرا / حبیب‌الله دادفرما
کیهان / ۱۳۶۶
تاریخ تمدن
ویل دورانت
انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی / ۱۳۶۵
تاریخ هشت هزار سال شعر ایرانی
رکن‌الدین همایونفرخ
علمی / ۱۳۷۰
تاریخ علم در ایران
مهدی فرشاد
امیرکبیر / ۱۳۶۵
تاریخ ماد
ایگور میخائیلویچ دیاکونوف / کریم کشاورز
علمی و فرهنگی / ۱۳۷۱
تاریخچه مکتب مزدک
اوتاکر کلیما / جهانگیر فکری ارشاد
توس / ۱۳۷۱
تاریخ ایران
(از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانی)

- [گروه نویسندگان] / حسن انوشه
امبرکبیر / ۱۳۶۸
- دیدنی نو از دینی کهن (فلسفه زرتشت)
فرهنگ مهر
جامی / ۱۳۷۵
- داستان داستانها (رستم و اسفندیار)
محمدعلی اسلامی ندوشن
انجمن آثار ملی / ۱۳۵۱
- داستانهای ایران قدیم (متمم ایران باستانی)
حسن پیرنیا
مطبعه مجلس / ۱۳۰۷
- دبیره
ذبیح بهروز
ابن سینا / ۱۳۴۱
- زبان رمزی قصه‌های پریوار
م. لوفلر دلاشو / جلال ستاری
توس / ۱۳۶۶
- سروش پیره‌غان (یادنامه جمشید سریشیان)
کتایون مزداپور
ثریا / ۱۳۸۱
- سهم ایران در تمدن جهان
حمید نیر نوری
شرکت ملی نفت ایران / ۱۳۴۵
- سفرنامه جکسن
(ایران در گذشته و حال)
ابراهم ویلیامز جکسن
منوچهر امیری + فریدون بدره‌ای
خوارزمی / ۱۳۶۹
- شاهنامه فردوسی و فلسفه تاریخ ایران
مرتضا ثاقب‌فر
قطره + معین / ۱۳۷۷
- تقویم و تاریخ در ایران
ذبیح بهروز
ایران کوده / ۱۳۳۱
- تولد دیگر (ایران کهن در هزاره‌ای نو)
شجاع‌الدین شفا
تاریخ پیشرفت علمی و فرهنگی بشر
[گروهی از دانشمندان جهان به سرپرستی یونسکو]
- بنگاه ترجمه و نشر کتاب
تاریخ ادبی ایران
ادوارد براون / علی‌پاشا صالح / ۱۳۳۳
- خزران
آرتور گُستلر / محمدعلی موحد
خوارزمی / ۱۳۶۱
- خط و فرهنگ
- ذبیح بهروز
فروهر / ۱۳۶۳
- حفاری هفت تپه دشت خوزستان
عزت‌الله نگهبان
سازمان میراث فرهنگی / ۱۳۷۲
- حماسه‌سرایی در ایران
ذبیح‌الله صفا
امیرکبیر / ۱۳۶۳
- چهارسو (نگرشی بر تاریخ و جغرافیای تاریخی)
حسین شهیدی
امیرکبیر / ۱۳۶۵
- دیوان دین
(در تفسیر آیات و تشریح تعبیرات قرآن مبین)
حبیب‌الله نویخت

- شاهنامه‌شناسی - ۱ (مجموعه گفتارهای نخستین مجمع علمی درباره شاهنامه) بنیاد شاهنامه فردوسی / ۱۳۵۷
شگفتی‌های باستانی ایران امید عطایی فرد آشیانه کتاب / ۱۳۸۰
فرهنگ تلمیحات سیروس شمیسا فردوس / ۱۳۶۶
فلسفه شرق مهرداد مهرین عطایی / ۱۳۶۱
قوم‌ز یادرفته (کاوشی درباره قوم صابین مندایی) سلیم برنجی دنیای کتاب / ۱۳۶۷
قصه سکندر و دارا (پژوهشی تاریخی پیرامون سفر جنگی الکساندر مقدونی به خاور / با دیباچه‌ای ژرف از استاد ذبیح بهروز) اصلان غفاری / چاپ دوم: ۲۵۳۵
کلیاتی از تاریخ تمدن و فرهنگ مجید یکنایی گوئنبرگ / کلیات تاریخ (دورنمایی از تاریخ زندگی و آدمی از آغاز تا ۱۹۶۰ میلادی) هربرت جرج ولز / مسعود رجب‌نیا سروش / جلد یکم / ۱۳۶۵
کوروش کبیر (ذوالقرنین) ابوالکلام آزاد / محمدابراهیم باستانی‌پاریزی کوروش / ۱۳۷۴
فرهنگ نگاره‌ای نمادها (در هنر شرق و غرب) جیمز هال / رقیه بهزادی فرهنگ معاصر / ۱۳۸۰
مجموعه مقالات (محمد معین) مهدخت معین جلد دوم / ۱۳۶۷
مقدمه‌ای بر رستم و اسفندیار شاهرخ مسکوب کتابهای جیبی / ۱۳۵۳
مقدمه بر فلسفه‌ای از تاریخ (استوره بازگشت جاودانه) میرچا الیاده / بهمن سرکاراتی نیما / ۱۳۶۵
نبرد خدایان (جنگهای کیهانی در نوشته‌های ایرانی) امید عطایی فرد عطایی / چاپ دوم: ۱۳۷۷
نوشته‌های پراکنده درباره یارسان (اهل حق) صدیق صفی‌زاده عطایی / ۱۳۶۱
نیروهای مرموز در اهرام مصر ییل شول + اد. پتیت / بشیر بختی عطایی / چاپ چهارم: ۱۳۷۷
هخامنشیان در تورات محمد قائمی تأیید / ۱۳۴۹
هیتی‌ها الیور گرنی / رقیه بهزادی مطالعات و تحقیقات فرهنگی / ۱۳۷۱
یافته‌های ایران‌شناسی در رومانی ویورل باجاکو تاریخ ایران / ۱۳۷۰